

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
AMEA-nın NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

*Azərbaycan Respublikasının
dövlət müstəqilliyinin bərpasının
25-ci ildönümünə həsr olunur*

MÜASİR DİLÇİLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN

MATERİALLARI

24-25 noyabr 2016–cı il

SUMQAYIT – 2016

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Elxan Hüseynov (<i>həmsədr</i>)	Sumqayıt Dövlət Universitetinin rektoru, professor
Möhsün Nağısoylu (<i>həmsədr</i>)	AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Ramazan Məmmədov (<i>sədr müavini</i>)	SDU, Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, professor
Nikolay Kazanski	REA, akademik, filologiya elmləri doktoru
Şükrü Haluk Akalın	Türkiyə Hacettepe Universiteti, Türk dili və ədəbiyyatı bölümünün müdiri, professor, doktor
Sayal Sadıqova	AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun terminologiya şöbəsinin müdiri, professor
Natiq Talıbov	SDU, Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor, dosent
Qafar Atayev	SDU, Qiyabi, distant və əlavə təhsil üzrə prorektor, dosent
Nizami Namazov	SDU, Humanitar məsələlər üzrə prorektor, dosent
Naib Hacıyev	SDU, İqtisadi məsələlər üzrə prorektor
Ramiz Hüseynov	SDU, Doktorantura və magistratura şöbəsinin müdiri, dosent
Sevinc Həmzəyeva	SDU, Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent
İsmayıl Məmmədli	AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, lüğətçilik şöbəsinin müdiri, professor
Əzəmət Rüstəmov	SDU, Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasının müdiri, dosent (məsul katib)
Nigar İsgəndərova	SDU, Xarici dillər kafedrasının müdiri, professor
Yusif Aslanov	SDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, dosent
Avtandil Məmmədov	SDU, Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, dosent

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ

Эльхан Гусейнов (сопредседатель)	Ректор Сумгаитского государственного университета, профессор
Мовсун Нагисойлу (сопредседатель)	Директор Института языкознания им.Насими НАНА, профессор, член-корр. НАНА
Рамазан Мамедов (зам. председателя)	Проректор по науке и инновациям СГУ, профессор
Николай Казанский	Академик РАН, доктор филологических наук
Шукрю Халуг Акалин	Профессор, доктор Университет Хаджеттепе, председатель отдела турецкого языка и литературы
Саялы Садыгова	Зав.отделом терминологии Института языкознания им.Насими НАНА, профессор
Натиг Талыбов	Проректор по организации учебного процесса и технологиям обучения СГУ, доцент
Гафар Атаев	Проректор по заочному, дистантному и дополнительному образованию СГУ, доцент
Низами Намазов	Проректор по гуманитарным вопросам СГУ, доцент
Наиб Гаджиев	Проректор по экономическим вопросам СГУ
Рамиз Гусейнов	Зав.отделом докторантуры и магистратуры СГУ, доцент
Севиндж Гамзаева	Декан филологического факультета СГУ, доцент
Исмаил Мамедли	Зав.словарным отделом Института языкознания им. Насими НАНА, профессор
Азамат Рустамов	Зав.кафедрой азербайджанского языка и языкознания СГУ, доцент (ответственный секретарь)
Нигяр Искендерова	Зав.кафедрой иностранных языков СГУ, профессор
Юсиф Асланов	Зав.кафедрой методики преподавания азербайджанского языка и литературы СГУ, доцент
Автандил Мамедов	Зав.кафедрой азербайджанской и зарубежной литературы СГУ, доцент

ORGANIZING COMMITTEE

Elxan Huseynov <i>(co-chair)</i>	Rector of Sumgayit State University, professor
Mohsun Naghisoylu <i>(co-chair)</i>	The Director of Institute of Linguistics after Nasimi, professor, associate member of ANAS
Ramazan Mammadov <i>(vice-chair)</i>	Vice-Rector on Science and Innovations of SSU, professor
Nikolay Kazanskiy	ASR, academician, the doctor of philological sciences
Shukru Haluk Akalin	Head of Department of Turkish Language and Literature Hacettepe University of Turkey, doctor, professor
Sayılı Sadigova	Head of Department of Terminology, Institute of Linguistics after Nasimi, ANAS, professor, Azerbaijan
Natig Talibov	Vice-Rector on Education management and training technologies of SSU, docent
Gafar Atayev	Vice-Rector on Correspondence, distance and extra-education, docent
Nizami Namazov	Vice-Rector on Humanitarian Issues, SSU, docent
Naib Hajiyeu	Vice-Rector on Economic Issues of SSU
Ramiz Huseynov	Chief Office of Doctorate and Masters' Program of SSU, docent
Sevinc Hamzayeva	The Dean of Faculty on Philology of SSU, docent
Ismayil Mammadli	Head of Department of Lexicography, Institute of Linguistics after Nasimi, ANAS, professor
Azamat Rustamov	Head of Department of Linguistics and Azerbaijani language of SSU, docent, executive secretary
Nigar Isgandarova	Head of Department of Foreign Languages of SSU, professor
Yusif Aslanov	Head of Department of Educational Methodology of Azerbaijani language and literature of SSU, docent
Avtandil Mammadov	Head of Department of Literature of Azerbaijan and Foreign countries of SSU, docent

PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ DİL SİYASƏTİ

Nağısoylu M.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli dövlətçiliyin mühüm atributlarından biri olan ana dili məsələsinə böyük önəm verildi. Bu məsələdə ana dilimizin gözəl bilicisi, ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsləri və qayğısı mühüm və həlledici rol oynadı. Məhz ulu öndərin rəhbərliyi dövründə – 1995-ci ildə Azərbaycan dili dövlət dili statusu qazandı. Həmin vaxtdan başlayaraq ölkədə dil siyasəti birmənalı şəkildə formalaşdı, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirildi.

Ulu öndər ana dilimizin bugünkü durumunu və mövcud problemləri daima diqqət mərkəzində saxlamış və bu yöndə bir sıra dövlət əhəmiyyətli sənədlərə imza atmışdır. Onlar sırasında “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərman xüsusi yer tutur. Müstəqil dövlətin dil siyasətinin möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan bu fərman dövlət dili ilə bağlı bütün məlumatları ehtiva edir. Fərmanda müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin mərkəzində dilimizin dövlət dili kimi qorunması və onun ən yüksək səviyyədə inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması kimi məsələlər dayanır.

Ulu öndərin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı sənədlər sırasında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” 30 sentyabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu da xüsusi yer tutur. Bu qanun, ilk növbədə, ölkə konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusunu nizamlamaq məqsədilə onun işlənməsi, qorunması və inkişafı istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Qanunla həmçinin Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün tədbirlərin ana dilində aparılması rəsmiləşdirildi.

Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə fərmanı da Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini, onun tətbiqi və qorunmasını prioritet bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəqillik dövründə Azərbaycan dili ilə bağlı verdiyi fərmanlar ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanının daha da genişləndirilməsi, onun dövlət səviyyəsində tətbiqi işinin gücləndirilməsi ilə nəticələndi.

Ulu öndərin böyük önəm verdiyi dil siyasəti onun layiqli varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilir. Ölkə başçısının bu sahədəki ilk sərəncamlarından biri Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə 27 dekabr 2009-cu il tarixli sərəncamla Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin kütləvi nəşri həyata keçirildi.

İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmış və ədəbi dil normalarının gözlənilməsi, eləcə də dilçilik elminin səviyyəsinin yüksəldilməsini özündə ehtiva edən Dövlət Proqramının hazırlanması bir məqsəd olaraq qarşıya qoyuldu. Bir müddət sonra Dövlət Proqramı hazırlandı və ölkə Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olundu. Bu mötəbər sənədin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin tətbiqinə dövlət qayğısının artırılmasını və onun qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun inkişafını təmin etməkdir. Dövlət Proqramının icrasına dair Tədbirlər Planında Azərbaycan dilinin tədrisi və tətbiqinin genişləndirilməsi, öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, dilimizin kütləvi informasiya vasitələrində təbliği, ədəbi dilimizə xələl gətirən yad ünsürlərin aradan qaldırılması, ədəbi dil normalarına ciddi əməl edilməsi kimi məsələlər əsas yer tutur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyi ilə bağlı 9 noyabr 2015-ci ildə keçirilən ümumi yığıncaqda söylədiyi dərin məzmunlu nitqində xalqımızın ən böyük sərvəti olan Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasının zəruriliyini ayrıca olaraq vurğulamışdır: “Azərbaycan dili bizi xalq, millət kimi qoruyub... Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik”. Ölkə başçısının dövlət dili haqqındakı bu sözləri hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün vəzifə borcu olmaqla yanaşı, dilçilik üzrə qurumlar, xüsusilə də, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu qarşısında konkret və məsul vəzifələr qoyur.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda aparılan məqsədyönlü və uğurlu dil siyasəti ana dilinə göstərilən bu cür yüksək dövlət qayğısının nəticəsi olaraq ölkəmizdə dilçilik sahəsində aparıcı təşkilat olan AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yaxın gələcəkdə bir sıra mühüm tədbirlərin, elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Məruzədə həmin məsələlər haqqında məlumat veriləcəkdir.

КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ФИЛОЛОГИЯ

Казанский Н.Н.

Российская Академия наук

Корпусная лингвистика, бурно развивающаяся в последнее время сделала чрезвычайно много для интерпретации синтаксических конструкций, глагольного управления и даже грамматических категорий. Менее значительны успехи в описании лексической семантики, которая с трудом формализуется даже при традиционном описании, например, в «Словаре современного русского литературного языка». В словарях под редакцией академика Ю. Д. Апресяна делается попытка формализовать эти данные.

То, что я хочу представить в этом сообщении, сводится к попытке объединить новые методы корпусных исследований с традиционной филологией, которая последнее время перестала вызывать интерес в российском обществе, а причина, как мне кажется, кроется в отсутствии ярких именно филологических работ, посвященных современным текстам.

Филологический корпус русского языка совершенно необходим, поскольку толкования текстов в настоящее время оказываются за пределами интересов корпусной лингвистики. Сколько-то подробными комментариями снабжен по преимуществу «Евгений Онегин» Пушкина, для которого изданы три комментария: Н. Л. Бродского, В. В. Набокова и Ю. М. Лотмана. Для отдельных небольших произведений имеются подробные, в т.ч. и лингвистические, комментарии, которые в корпусе не используются. Между тем, по крайней мере в поэтическом подкорпусе XIX века могли бы быть учтены обширные комментарии к драматическим произведениям в 7 томе полного собрания сочинений Пушкина, а также комментарии к отдельным стихотворениям (Л.В.Щербы к стихотворению «Брожу ли я вдоль улиц шумных...» (1923 г), М. Л. Гаспарова к отдельным стихотворениям XIX-XX веков, а также сборник «Анализ одного стихотворения»). Примеры филологического и лингвистического анализа представляют замечательная книга А. А. Зализняка о «Слове о полку Игореве», его же комментарии к новгородским грамотам и публикация материалов «Текст и комментарий. Круглый стол к 75-летию Вячеслава Всеволодовича Иванова» (отв. ред. В. Н. Топоров. М.: "Наука", 2006).

Комментарий к тексту – сложная задача, с которой сейчас корпусная лингвистика не справляется: действительно, если множество вариантов текста попытаться поместить в компьютер, то мы скорее получим набор из нескольких текстов, нежели единый текст. Это не проблема одних только письменных текстов. Мы здесь приближаемся к той границе трудностей, которую задает вариативность фольклорного текста – трудность, с которой не справляется и традиционная филология. Так, отдельные записи былин публикуются одна за другой без попыток увидеть в отдельных фиксациях единство фольклорного текста. Филологический корпус должен также там, где это возможно, отражать вариативность текста в его становлении, а когда автор находит окончательный текст, – в его бытовании. Метаморфозы текста (например, перевод на иную орфографию) как этапы бытования текста в последнее время включаются также в критический аппарат издания, как это сделал М. Вест в своем издании Илиады. Варианты текста, обнаруживающиеся в цитатах и пересказах, должны составлять важную часть комментария, поскольку свидетельствуют о восприятии текста в эпоху, близкую к его созданию, и сохраняют для

нас отзыв восприятия современниками, а поэтому также должны учитываться в филологическом комментарии.

Наконец, комментарий содержательный, который едва ли можно проиллюстрировать одним примером. Мне доводилось писать о том, что в поэме В. Хлебникова Журавль пляшет "в пляске пьяного сколота", т. е. пьяного скифа, а не в образе пьяной смуты, как со ссылкой на лаврентьевскую летопись предполагал Н. Л. Степанов. Однако филологический комментарий не может ограничиваться одним словом или одной строкой, а должен охватывать определенный слой текста.

Очевидно, что филологический корпус необходим, как необходим и научный аппарат к текстам, отражающий жизнь этого текста, его понимание в последующие эпохи, не важно, измеряются ли они веками или десятилетиями.

Необходим реальный комментарий, который труден предельно, когда автор недостаточно внимателен к деталям описания. Представляется предельно важным подчеркнуть любые мелочи, использованные автором для создания не только отдельного образа, но и общего колорита произведения.

Этот пласт комментария, который можно условно назвать реальным, также формализовать относительно несложно. Самая сложная часть формализации комментария, безусловно, связана с определением авторского замысла, а также – с описанием вариантов осмысления текста в последующие эпохи. Самую большую проблему представляют собой не напоминания о реалиях, но рекомендации к научно обоснованному пониманию текста в целом.

Сейчас не совсем ясно, как эту проблему применительно к корпусу можно решать в плане теории. Но в плане практики пути очевидны: один из них – критическое издание текстов (в том числе комментированных), способных повысить базовую подготовку будущих филологов и общую филологическую культуру общества. Необходима подготовка обширных комментированных изданий, причем издания памятников античной литературы способны задавать необходимую планку как текстологического анализа, так и должной подробности комментирования. Именно филологическая составляющая может и должна сыграть важнейшую роль в формировании вкуса к точному слову, без которого все общество оказывается филологически безграмотным.

Расширение корпусных исследований в филологическом направлении может задать правильный вектор в развитии гуманитарного знания, поскольку хороший комментарий всегда опирается на целый комплекс гуманитарных наук.

İŞARƏ DİLİ MÜASİR DİLÇİLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Şükrü Haluk Akalın

Hacettepe Universiteti Ankara/Türkiyə

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirmi beş illiyinə həsr olunmuş "Müasir dilçiliyin aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransda daha əvvəl çox da tədqiq edilməmiş işarə dili (jestlər dili) haqqında məruzə etmək istəyirəm. Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də eşitmə və nitq qüsurlu insanların doğma dili – işarə dilinin araşdırılmasıdır.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o ölkənin vətəndaşlarının işarə dili rəsmi dil kimi qəbul edilmişdir. İşarə dilinin elmi üsullarla tədqiqindən başqa, lüğətlər və qrammatika kitabları nəşr edilir, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə edərək eşitmə və nitq qüsurlu insanlardan başqa heç bir qüsuru olmayan insanlara da işarə dili öyrədilir. İşarə dili tərcüməçiliyi bu ölkələrdə xüsusi ixtisas kimi qəbul edilir, işarə dili tərcüməçiliyi ayrıca bir sahə olaraq qəbul edilir, işarə dili tərcüməçiliyinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Məhkəmələrdə, xəstəxanalarda və digər sahələrdə xüsusi işarə dili terminlərindən istifadə olunur.

Türk dünyasında isə işarə dili tədqiqatları çox təəssüf ki, yox səviyyəsindədir. Bununla yanaşı, son illərdə eşitmə və nitq qüsurlu insanların doğma dillərini inkişaf etdirmələri üçün bir sıra imkanlar yaradılmış, qüsuru olmayan insanlar, xüsusən də gənclər işarə dilini öyrənməyə maraq göstərməkdə, kurslar təşkil edilməkdədir.

Əsasən, ödənişli olan ticarət məqsədli bu kurslarda işarə dilini mükəmməl bilməyənlər dərs deyir, müəllimlik edir. Türk dövlətlərində işarə dillərinin rəsmi olaraq tanınmaması, lüğətlərin və qrammatika kitablarının nəşr olunmaması, tədris olunmaması səbəbindən standart işarə dilləri inkişaf etməmişdir.

Bölgədən bölgəyə müxtəlifliklər göstərən işarə dilləri, həmin ölkədəki eşitmə və nitq qüsurlu insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına mane olur.

Eyni problemlər Türkiyədə də yaşanmaqdadır. Dünyada 1880-ci ildə Milanda keçirilən İkinci Beynəlxalq Karların Təhsil Konfransında işarə dilinin məktəblərdə qadağan edilərək, yalnız şifahi üsulla (oral metod) tədrisinin aparılması qərarından sonra 1924-cü ildə İzmirdəki lal-kar və korlar üçün təhsil müəssisələrində, 1953-cü ildə isə Türkiyədəki bütün lal-kar məktəblərində işarə dili tədrisi və istifadəsi qadağan edilmişdi. Bu qadağa, çox təəssüf ki, 2000-ci illərə qədər davam etmişdir. Məktəblərdə türk işarə dili öyrədilmədiyi üçün standart işarə dili olmamışdır. Bölgələrə görə fərqlənən işarə dilləri yaranmış, ölkədəki bütün eşitmə və nitq qüsurlu insanların ünsiyyət yaradacağı ortaqlıq işarə dili yaradılmamışdır.

Əslində isə, türk işarə dilinin tarixi də, ümumtürk xalqlarının işarə dili tarixi də danışığ dilindən daha qədimdir. İşarə dili tarixini tədqiq edən alimlər deyirlər ki, işarə dili danışığ dilinin tarixindən daha qədimdir. Bəşəriyyət danışmaqdan əvvəl işarələr vasitəsi ilə ünsiyyət saxlamışdır. Buna baxmayaraq, türk xalqlarının işarə dili tarixinin nə zamandan başladığını müəyyən etmək çox çətinidir. İşarə ilə ünsiyyət qurma barəsində Mahmud Qaşqarının yazdığı "Divani-lügət-it-türk"ündən, Yusif Xas Həcibin "Kutadqu bilig"indən məlumat əldə edə bilərik.

Türk işarə dili haqqında dəqiq məlumatlar isə Osmanlı dövrünə aiddir. İlk dəfə Fateh Sultan Məhməd dövründə sarayda eşitmə və nitq qüsurlu insanların xidmət etdiyi, Qanuni Sultan Süleyman dövründə işarə dilinin sarayın ikinci rəsmi dili olduğu, padşahların, vəzirlərin, sarayda xidmət edən digər insanların, xüsusən də hərəmxanadakıların işarə dilini öyrənməsinin icbari olduğu, bircə, məlumdur. Padşahların danışması, səslərinin eşidilməsi insanlara xas xüsusiyyət olsada, üçün, əsasən də, səfirlərin qəbulunda padşahların danışmadıqları, əmrləri işarə dili ilə verdikləri səfirlərin hesabatlarında qeyd olunmuşdur.

Saray xaricində eşitmə və nitq qüsurlu insanların təhsili üçün ilk dəfə 1889-cu ildə İstanbulda lal-karlar üçün məktəb açılmış, bu məktəbdə təhsil işarə dili ilə aparılmışdır. İstanbuldan sonra Osmanlı dövlətində Salonikidə, Merzifonda və İzmirdə də lal-kar məktəbləri açılmışdı. Cümhuriyyətin ilk illərində İzmir və İstanbuldakı məktəblər qalsalar da, sonralar İstanbuldakı məktəb bağlanmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1944-cü ildə İstanbulda, 1950-ci illərdə də Ankara və Diyarbəkirə də yeni məktəblər açılmışdır. Lakin 1953-cü ildən sonra Türkiyədəki bütün lal-kar məktəblərində işarə dili qadağan olunmuş, eşitmə və nitq qüsurlu insanların ünsiyyəti üçün şifahi təhsil (oral metod) tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Halbuki dünyada 1960-cı illərdən etibarən işarə dili linqvistika baxımından tədqiq edilməyə, işarə dili eşitmə və nitqi qüsurlular üçün məktəblərdə öyrədilməyə başlanmışdır. Türkiyədə işarə dilinin tədqiqi 1995-ci ildən nəşr olunan "Böyükələr üçün işarə dili bələdçisi" adlı lüğətlə başlamışdır. Türk işarə dilinin linqvistika baxımından tədqiqinə 2000-ci ildə Hacettəpə universitetində başlanmışdır. 2005-ci ildə qəbul edilən "Əlillər haqqında qanun"un 15-ci maddəsində türk işarə dilinin inkişaf etdirilməsi, lüğətinin və qrammatika kitabının nəşri Türk Dil Qurumuna həvalə edildi.

Türk Dil Qurumu "Türk İşarə Dili haqqında" proqram hazırlamış, 2007-ci ilin 7 iyun tarixində ilk dəfə "Birinci türk işarə dili simpoziumu"nu təşkil etmişdir. Bu simpoziumda türk işarə dilinin el əlifbası qəbul edilmişdir. Digər əhəmiyyətli qərarların qəbul edildiyi bu simpoziumun ilk iş günü olan 7 iyun "Türk işarə dili bayramı" kimi qəbul edilmişdir.

Bu gün Türkiyədə Hacettəpə, Ankara, Boğaziçi, Sabancı universitetlərində türk işarə dilinin linqvistik metodlarla tədqiqi aparılır, lüğətlər, kitablar nəşr olunur. Lakin çox qəribədir ki, türkoloqlar türk işarə dilinin tədqiqinə nəzər salmırlar. Türkiyədə yalnız Hacettəpə universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı fakültəsində türk işarə dili, onun tarixi araşdırılır və tədris edilir. Türkiyədə, əsasən, dilçiliklə əlaqədar olan ingilis, fransız, alman filologiyası fakültələrində türk işarə dili haqqında araşdırmalar aparılmaqdadır. Bu mövzu türkoloqların diqqətini cəlb etməmişdir. Türk dünyası türkoloqları arasında işarə dili ilə əlaqədar tədqiqat aparan alimlər haqqında məlumatımız yoxdur. Halbuki, türk xalqlarının işarə dilinin araşdırılması, tədrisi, lüğətlərin və qrammatika kitablarının yazılması, işarələrin etimologiyalarının öyrənilməsi türkoloqların işidir. Türk işarə dilinin digər işarə dilləri ilə müqayisəsi linqvistlərin, tərcüməsi isə tərcüməçilərin işidir.

Bu tezis ilə türkoloqların və türk dünyası dilçilərinin diqqətini işarə dilinə cəlb etməyə çalışsaq, Türkiyədəki işarə dili tədqiqatları haqqında daha müfəssəl məlumatlar verilərək türk dünyasında işarə dili sahəsində nə kimi işlərin görülmə biləcəyi probleminin həlli haqqında danışacağıq.

ИЗ ОПЫТА ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Мамедов Р.С.

Сумгаитский государственный университет

*«Я хочу, чтобы наша молодежь читала Шекспира на английском,
Пушкина на русском, Низами на азербайджанском языке»*

Гейдар Алиев

Владение иностранным языком сегодня – в условиях глобализации во всех сферах общественной жизни – становится почти такой же необходимостью, как и владение родным языком. Однако, в отличие от родного языка, которым человек овладевает еще в детстве и без видимых со стороны особых, специально организованных усилий, овладение иностранным языком происходит, как правило, в более или менее зрелом возрасте, – в годы обучения в школе, а то и, чаще всего, в вузе, и, конечно же, требует немалых умственных и иных усилий как со стороны обучающегося, так и со стороны обучаемых.

Вовсе несложные расчеты показывают, что ребенок в течение первых трех лет своей жизни, когда происходит в основном овладение им своим родным языком, он оказывается погруженным круглосуточно – наяву и во сне – в языковую среду и слышит речь окружающих его родных и близких ему людей в течение 36 месяцев, 1095 дней, 26 280 часов, 1 576 800 минут. В средней школе и в вузе в общей сложности на изучение иностранного языка отводится в учебных планах максимум 1400-1500 часов аудиторного времени и столько же для самостоятельной подготовки, что составляет чуть более 10 % времени, которое тратится ребенком на овладение родным языком. Увеличить количество аудиторного, а также и внеаудиторного времени, конечно же, не представляется возможным. Его просто нет. Отсюда необходимость поиска других путей и способов, позволяющих увеличить эффективность обучения иностранному языку в учебное (и внеучебное) время.

Многолетнее скрупулезное изучение соответствующей лингвистической, психолого-педагогической, методической и другой смежной научной литературы, а также собственный опыт преподавания русского языка как иностранного в течение почти сорока пяти лет позволяют нам утвердить, что эффективность работы увеличивается в разы, если пользоваться данными лингводидактического описания языка при обучении иностранному языку.

Небольшой опыт лингводидактического описания языка изложен нами в учебном пособии для студентов азербайджанского сектора университетов «Русский язык. Согласование в роде и числе» (Сумгаит, 2016).

Учебное пособие содержит систематизированный теоретический и практический языковой материал для освоения студентами азербайджанского сектора университетов одной из наиболее специфической морфолого-синтаксической категории русского языка – правил синтаксической связи согласование на уровне словосочетания и простого предложения.

Пособие открывается *Таблицей 1* «Согласование в роде и числе», где наглядно показано, какие лексико-грамматические группы слов связаны синтаксической связью согласование с именами существительными: это, прежде всего, имена (имя прилагательное, имя числительное, местоимение) и некоторые формы глагола (прошедшее время, сослагательное и повелительное наклонения, причастие). В таблице отражено также расположение слов в составе определительных словосочетаний с главным компонентом имя существительное.

Принцип построения *Таблицы 2*, озаглавленной «Род имен существительных», достаточно прост: она состоит из 12 строк; в каждой строке даны имена существительные, от которых ставится вопрос к зависимому от них слову; в первых четырех строках расположены имена, род которых определяется только формально, опираясь на окончание, и однозначно (*семинар, музей – какой?, наука, лекция – какая?, слово, занятие – какое? и время – какое?*); в следующих восьми строках

расположены слова, для определения грамматического рода которых недостаточен только формальный критерий, приходится оперировать еще какими-то дополнительными характеристиками (например: *дядя* – **мужской род**, а *тётя* – **женский род** на том основании, что *первый* – **мужчина**, а *вторая* – **женщина**, хотя окончание и там, и там – одно и то же: -я) и т.д.

Таблица 1.

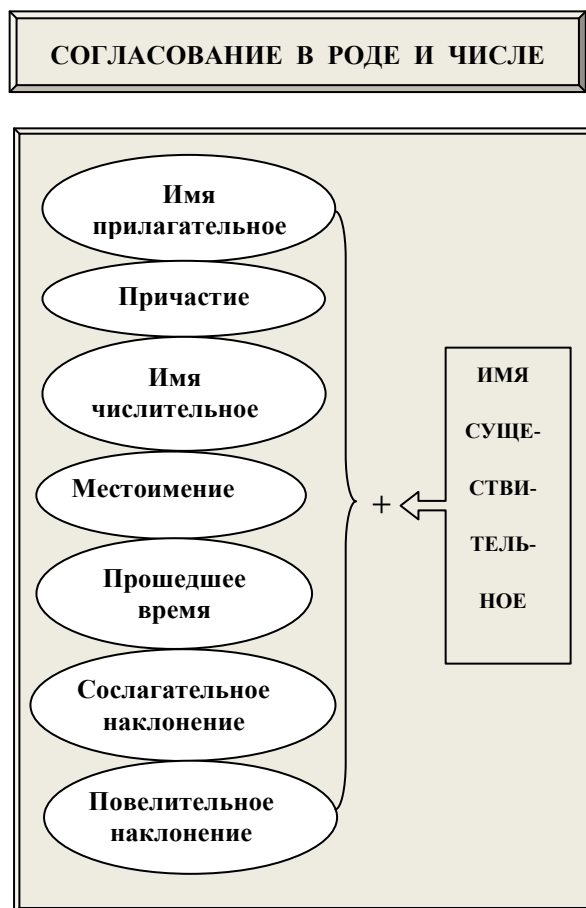

Таблица 2.

РОД ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ	
СЕМИНАР, МУЗЕЙ	- какой?
НАУКА, ЛЕКЦИЯ	- какая?
СЛОВО, ЗАНЯТИЕ	- какое?
ВРЕМЯ	- какое?
ДЯДЯ / ТЁТА	- какой? / какая?
СИРОТА	- какой? / какая?
СЛОВАРЬ / ГОРДОСТЬ	- какой? / какая?
РУБЛЬ / МЕБЕЛЬ	- какой? / какая?
ВРАЧ / НОЧЬ	- какой? / какая?
ТБИЛИСИ / МИССИСИПИ ...	- какой? / какая?
БАКУ / РАГУ	- какой? / какое?
КОФЕ / КАФЕ	- какой? / какое?

Весь теоретический материал, предназначенный для усвоения студентами категории *род имен существительных*, подается в пособии в форме своеобразных правил. Всего таких правил семь. Каждое правило оформлено на русском языке, для закрепления которого даны упражнения, снабженные образцами их выполнения. Правила, условия и образцы выполнения упражнений даны не только на русском, но и на азербайджанском языке, что позволяет студенту работать самостоятельно.

Правило 1 и упражнения к ним занимают почти треть всего объема пособия. Работая над этим материалом, студенты овладевают навыками определения грамматического рода имен существительных сначала при помощи их основных родовых показателей – *окончаний Именительного падежа единственного числа*, затем при помощи метода «замена имени существительного местоимениями **он, она, оно, они**». Следует сразу оговориться, что определить грамматический род слова исключительно только по формальному признаку, без учета его семантики, лексико-грамматического значения, конечно же, нельзя. «Краткий русско-азербайджанский словарь имён существительных и согласуемых с ними слов, встречающихся в учебном пособии» призван облегчить поиск значений слов при выполнении упражнений. Изложенное на с. 9-12 специальное методическое указание на азербайджанском языке призвано предупредить возможные ошибки при определении грамматического рода слова с учетом только формального признака.

После упражнений на согласование притяжательных местоимений первого и второго лица (**мой, твой, наш, ваш**) с именами существительными в роде и числе, а также на употребление

притяжательных местоимений третьего лица (**его, её, их**), даны упражнения на согласование имён прилагательных и причастий с именами существительными в именительном падеже. В специальной *Таблице 3* представлено распределение окончаний имён прилагательных в именительном падеже.

Таблица 3. Распределение окончаний имён прилагательных в именительном падеже.

ВОПРОС ПОСЛЕ	какой? (м.р.)	какая? (ж.р.)	какое? (ср.р.)	какие? (мн.ч.)
1. парных твёрдых согласных под ударением	<u>любой</u> очаг	<u>любая</u> земля	<u>любое</u> дело	<u>любые</u> очаги, земли, дела
1.2. согласных к - г - х - ж - ш под ударением	<u>дорогой</u> очаг	<u>дорогая</u> земля	<u>дорогое</u> дело	<u>дорогие</u> очаги, земли, дела
2. парных твёрдых согласных в безударном слоге	<u>главный</u> вопрос	<u>главная</u> задача	<u>главное</u> слово	<u>главные</u> вопросы, задачи, слова
3.1. парных мягких согласных в безударном слоге	<u>нижний</u> этаж	<u>нижняя</u> полка	<u>нижнее</u> село	<u>нижние</u> этажи, полки, сёла
3.2. согласных к - г - х в безударном слоге	<u>детский</u> клуб	<u>детская</u> сумка	<u>детское</u> лицо	<u>детские</u> клубы, сумки, лица
3.3. согласных ж - ш - ч - ц в безударном слоге	<u>свежий</u> огурец	<u>свежая</u> газета	<u>свежее</u> яблоко	<u>свежие</u> огурцы, газеты, яблоки

Следующие 20 страниц отведены упражнениям на выработку навыков употребления указанных в *Таблице 3* окончаний. На страницах 51-78 изложены следующие 6 правил и упражнения для выработки навыков определения грамматического рода и употребления слов, для определения грамматического рода которых недостаточен только формальный критерий и приходится оперировать еще какими-то дополнительными характеристиками. (см. *Табл.2*)

Теоретические сведения о категории «число имён существительных» в 9 правилах и упражнения к ним изложены на с.79-125. Далее на с.126-134 даны упражнения для повторения.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASINDA NİZAMASALMA PROSESİ

Sadıqova S.A.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalарının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlaklaşma üsulları meydana çıxır. Bu zaman terminologiyada dubletlik, çoxmənalılıq yaranır. Terminologiyada baş verən bu prosesləri, mövcud nöqsanları aradan qaldırmaqla müvafiq sahəyə aid anlayışların dəqiq terminlər sistemini yaratmaq terminologiyanın nizama salınması hesab edilir. Terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olur. Çünki ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işlərinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə

subyektiv münasibət özünü göstərir.

Terminlərin nizama salınması təyin olunmuş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin qarşılıqlı vəhdətini yaratmaqdır. Burada anlayışın dəqiqləşdirilməsi, əsas əlamətləri nəzərə alınaraq, onun adının bir terminlə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Lakin sahə terminologiyalarında hər bir anlayışın yalnız bir terminlə ifadə edilməsi prosesi uzunmüddətli səciyyə daşıyır və terminlərin standartlaşdırılması zamanı həllini tapır. Bu zaman anlayışın nizamasalınma prosesində əsas məqsəd terminin bütün mümkün variantlarını təhlil etmək, dəqiq olanı seçmək, onu düzgün təyin etməyən termini aradan qaldırmaq, birmənalı şəkildə dəqiq müəyyənləşmiş termin yaratmaqdır. Bunun üçün birinci mərhələdə terminlər inventarlaşdırılır, ikinci mərhələdə terminlərin sözlüyü qurulur və əlifba sırası ilə düzülür. Bundan sonra terminologiyanın nizama salınması işi həyata keçirilir. Definisiya bir çox cəhətdən nizamasalma anlayışını təyin etməyə imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırması problemləri daim bir müstəviyə qaldırılır və bu məsələlər bir yerdə və ya paralel şəkildə araşdırılır. Üç proses: nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma vahid bir məqsədə xidmət edir. Məqsəd sahə terminologiyasını həm sahənin, həm də terminologiyanın tələblərinə, demək olar ki, tam cavab verə biləcək formaya salmaqdır. Terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılmasının müxtəlif cəhətləri ayrı-ayrı alimlər tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Terminologiyanın nizama salınması problemi ümumi şəkildə araşdırılmış, zəruri işlərin dairəsi və yerinə yetirilməsi ardıcılığı işıqlandırılmışdır. Beləliklə, aydın olur ki, nizamasalma - sahəyə aid terminlərin və termin-variantların toplanması, onların öyrənilməsi, qruplaşdırılması, terminoloji sistemdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, anlayışlar sistemi ilə onların adları arasındakı uyğunluğun müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədlə tərif və definisiyaları sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq onların adları olmadan mümkün deyildir. Xüsusilə, sahə terminologiyasının nizama salınması üçün sahənin quruluşunun öyrənilməsi, terminlərin seçilməsi, anlayışların sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması, təriflərin təyini əsas götürülməlidir.

Nizamasalma terminologiyada aktual problemlərdən sayılır. Bu işin müəyyən mərhələlərdən ibarət olması həmişə qeyd olunur. Həmin mərhələləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) verilmiş bilik sahəsinin anlayışlarının sistemə salınması və anlayışların təsnifat sxeminin qurulması; təsnifat sxemi əsasında mövcud definisiyaların dəqiqləşdirilməsi və ya yenilərinin yaradılması; 2) terminologiyanın təhlili prosesində çatışmazlıqlar üzə çıxarılır, verilmiş sahədə terminlərin yaradılmasının effektiv üsulları və modelləri müəyyənləşdirilir, uğursuz terminlər aşkara çıxarılır, onların dəqiqləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi üsulları təyin edilir və prosesin axıncısı qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi ilə bağlı nəticələrin alınmasını gerçəkləşdirir. Inventarlaşdırma sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ikinci mərhələsi olan terminlərin inventarlaşdırılması bu sahə üzrə terminoloji siyahının tərtib olunması ilə başa çatır. Terminoloji siyahı, bir qayda olaraq, seçilmiş terminlərin əlifba sırası ilə düzülməsidir. Bu zaman eyni anlayışı bildirən fərqli terminlər əlifba siyahısında müxtəlif yerləri tutmuş olur. Siyahı terminləri səpələnmiş vəziyyətdə göstərir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün eyni anlayışı bildirən terminlər siyahıdan seçilərək qruplaşdırılmalı, bir cərgə kimi qeyd olunmalıdır. Unifikasiya ilə bağlı nümunə məqsədlə seçdiyimiz mətn dilçiliyinə aid terminlərə nəzər salsaq, burada mətn -tekst, mikrotekst -mikromətn, makrotekst -makromətn, tema -mövzu -topik və s. bu kimi terminoloji paralelliyi müşahidə edirik. Unifikasiyanın növbəti mərhələsində belə paralelləri və ya termin variantlarının qeydə alınması prosesi həyata keçirilir.

Terminoloji sistemin unifikasiyası zamanı tədqiqatçıların alınma terminlərə münasibəti də nəzərə alınır. Bir çox dilçilər terminoloji sistemi mənşəcə dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər hesabına formalaşdırılmasının vacibliyinə diqqəti cəlb edirlər. Bu, məsələyə düzgün münasibətdir. Lakin sahə terminologiyasını bütün hallarda alınmalardan tam təmizləmək mümkün deyildir. Sahə terminologiyasında kifayət qədər çox alınma termin özünə yer alır.

Inventarlaşdırma prosesində müəyyənləşdirilmiş alınma termin variantlarının siyahıda bir sətirdə qeydə alınması zamanı da müəyyən ardıcılıq seçilməlidir.

Hər hansı bir sahənin terminoloji sisteminin qurulmasının əsasında bu sahəyə aid terminoloji lüğətin hazırlanması vacibdir. Terminşünaslar terminlərin qeyd olunma sahəsi ilə işləyir və sahə mütəxəssislərinin

artıq lüğətlərə daxil etdikləri vahidləri tədqiq edirlər. Nizamasalmanın inventarlaşdırma və sözlüyün tərtibi mərhələlərindən sonra terminlərin anlayış uyğunluğu məsələsi, onların mümkün definisiyalarının təyini məsələsinə baxılır. Bu halda əvvəl hazırlanmış siyahı müəyyən səviyyədə izahlı lüğəti xatırladan birdilli lüğət formasına düşür. İzahlı lüğətdən fərqlənmə onunla bağlı olur ki, bəzi terminlərin izahı və ya definisiyası burada yer almır, bəzi anlayışların bir deyil, bir neçə tərfi qeydə alınır. Tərcümə lüğətinin hazırlanması zamanı isə belə bir vəziyyətlə üzləşmirik. Terminologiyanın unifikasiyasının bu mərhələsindən sonra izahlı terminoloji lüğətin tərtibinə başlamaq mümkündür. Deməli, nizamasalma sahə terminlərinin siyahısının və ya sözlüyünün tərtib olunması, bu sözlükdə hər bir terminin qarşısında ona verilmiş mövcud tərif və definisiyaların qeyd olunması ilə başa çatır. Nizamasalmada qeyd olunmuş definisiyaların dəqiqliyi, onların anlayışa uyğunluğu sahə mütəxəssisləri tərəfindən qiymətləndirilir. Eyni zamanda nizama salınmış terminoloji sistem, yəni sahə üçün terminoloji inventar seçilib müəyyən ardıcılıqla düzülmüş, mümkün definisiyalar, terminlərin variantları qeyd olunmuş siyahı-sözlük təkrar emaldan keçirilir. Bu proses terminlərin unifikasiyası adlanır. Ümumiyyətlə, alınma terminlərin nizamasalma məsələsinə də fərqli şəkildə yanaşmalar vardır və bu cəhət alınmaların müxtəlif prizmalardan araşdırılması zərurətini ortaya atır.

Deməli, bir terminin eyni sahədə və müxtəlif sahələrdə, müxtəlif şəkildə ifadə olunması alınma terminlərdə məna dolaşıqlıqlarının yaranmasına səbəb olur. Nizamasalma prosesində bu cəhətlərlə yanaşı, onların mənimsənilmə formaları da nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, nizamasalma prosesində aşağıdakı ardıcılıqlar nəzərə alınmalıdır. 1) sahəni əhatə edən elmi ədəbiyyatların öyrənilməsi; 2) anlayışların seçilməsi; 3) anlayışların toplanması və qruplaşdırılması; 4) anlayışların təriflərinin təyini; 5. terminlərin sistemləşdirilməsi. Nizamasalmada isə proses tam başa çatmır, onun yalnız birinci mərhələsi reallaşır. Son nəticədə terminlərin standartları təyin edilir.

I BÖLMƏ
ƏDƏBİ DİL VƏ DİL NORMALARI QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ:
MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PROBLEMLƏR

I СЕКЦИЯ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ЯЗЫКОВЫЕ НОРМЫ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

SECTION I
THE LITERARY LANGUAGE AND THE LANGUAGE NORMS
IN THE PROCESS
OF GLABOLIZATION: OUTSTANDING CONDITIONS
AND CHALLENGES

MÜASİR DÖVRDƏ ÇAP OLUNMUŞ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR

Adullayeva-Nəbiyeva V.A.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılmasında terminoloji lüğətlərin böyük rolu olmuşdur. Son dövrlər nəşr olunan ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər əksər halarda beynəlxalq dil hesab olunan ingilis dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Müasir dövrdə nəşr olunan lüğətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər;
2. İngilis dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər. Bu tip lüğətləri ikidilli izahlı lüğətlər də adlandırmaq olar.

Söz birləşmələri şəkində olan ingilis dilindəki terminin baş hərfi söz birləşmələrində yazılır, ingilis və Azərbaycan dilində bu söz birləşmələrinin tərcüməsi onun sağ tərəfindən eyni sətirdə yazılır.

Son dövrlər Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə A.Q.Ağayev “Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”, Q.Əliyev, A.Rüstəмова “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti”, “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti” II cildə, T.Xəlilova “Azərbaycan dilində izahlı inşaat terminləri lüğəti”, Q.Məşədiyev, N.Seyidəliyev “İzahlı onomastik terminlər lüğəti”, Q.Məhərrəmli “Mediada işlənən alınma terminlərin izahlı lüğəti”, N.Əliyeva, R.Şərifov, C.Əhmədov “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti”, R.Sədirxanov, R.Həsənov “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”, R.Məmmədli “İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti”, “Logistika terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərhanov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasımov, Könül Hüseynova, Polad İsmayılov), S.Sadiqova, S.Quliyeva “İzahlı terminlər lüğəti” nəşr olunmuşdur.

Son dövrlər nəşr olunan ikidilli lüğətlər sırasında “İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti” diqqətə layiqdir. Lüğətdə internet, kompüter və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ən çox işlədilən söz, ifadə və xüsusi terminlərin ingiliscə açılışını və azərbaycanca qarşılığını verir. 8300-dən çox sözdən ibarət olan bu lüğətdə ilk dəfə olaraq facebook, twitter və chat proqramlarında işlədilən ən yeni terminlər də əlavə olunub.

Müasir dövrdə nəşr olunan çoxdilli lüğətlər sırasında “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti” də var. Lüğətdə mülki aviasiyanın bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edən 7000-dən çox termin və bu terminlərə aydınlıq gətirən ingilis, fransız, ispan, rus dillərində çoxlu sayda məlumatlar verilmişdir.

Hərbi sahədə 2010-cu ildə Zahir Salahov, İkrəm Qasımovun müəllifliyi ilə “İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti” nəşr olunub. Lüğət 15000-dən artıq termin, söz və ifadəni əhatə edir və hazırkı dövrdə respublikamızda ordu quruculuğu işlərində, eləcə də digər dünya dövlətləri ilə diplomatiya və hərbi əməkdaşlıq sahəsində əlaqələrin genişlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımovun təşəbbüsü ilə 2009-cu ildə Azərbaycan dilində elmi fəaliyyətlə bağlı ilk izahlı “Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər” lüğəti nəşr olundu. Lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan 1082 əsas terminin geniş izahı verilir. Lüğətin müsbət keyfiyyətlərindən biri də terminlərin böyük bir qisminin ana dilində işlənən qarşılıqları ilə verilməsidir. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür və izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin.

Nəşriyyat təcrübəsində ilk nümunə olan izahlı lüğətlərdən biri də “Kino, televiziya, radio terminləri”dir. Kitabda kino, televiziya, radio, video, həmçinin bu sahələrin sıx bağlı olduğu informatika, sosiologiya, informasiya texnologiyaları və müasir kommunikativistika sistemində ən çox işlənən terminlərin izahı verilmişdir.

Azərbaycan statistikasında ilk dəfə olaraq sistemli və kompleks şəkildə hazırlanmış 2010-cu ildə nəşr olunan “İzahlı statistika terminləri lüğəti”ndə statistika sahəsində istifadə olunan 3768 anlayış və onların izahları verilmişdir.

Tərcümə prinsipi əsasında qurulmuş ikidilli lüğətlərdən biri də 2004-cü ildə K.M.Şərifovun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti”dir. 15000-dən çox termin və termin birləşmələrini əhatə edən bu lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq qarşılıqları verilmiş, bəzi terminlərin tərcüməsi mümkün olmadıqda isə onların dildə sinonimləri qeyd olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinə aid terminoloji lüğətlər çap edilmişdir. Lakin arıçılığa dair terminoloji lüğətin yaradılmasında heç bir təşəbbüs göstərilməmişdir. İlk dəfə olaraq Q.Sultanlı 2010-cu ildə “Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri” lüğəti hazırlamışdır. Lüğətdə arıçılığa dair rus dilində olan ədəbiyyatlarda işlədilən 4200-ə qədər termin və ifadələrin ilk dəfə Azərbaycan dilində tərcüməsi verilmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək istəyirik ki, elmin müxtəlif sahələri: riyaziyyat, kimya, fizika, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, hüquq, sosiologiya, coğrafiya ilə bağlı lüğətlər yox dərəcəsindədir.

Elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu nəzərə alınaraq, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi bazanı özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

“İzahlı logistika terminləri lüğəti”ndə logistikada işlənən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva etmiş, rus, ingilis və Azərbaycan dilində qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. Logistikanın əsas aspektlərini əhatə edən lüğət 2260 termin və söz birləşmələri daxil edilmişdir.

“Neft terminləri lüğəti” də tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Lüğətdə neft-qazçıxarma sənayesi, neft kontraktı ilə bağlı və avadanlıqlarının korroziyası və onunla mübarizə tədbirləri haqqında 4000-ə qədər termin toplanmışdır. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Lüğətdə əsas terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret izahı verilmiş və terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə, elə həmin terminlərin özü saxlanılmışdır.

Q.Məhərrəmli və E.Şıxlının redaktorluğu ilə “Jurnalistika terminləri lüğəti” 2016-cı ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə müasir jurnalistika, media sistemi, bütövlükdə məlumatlandırma sahəsi ilə bağlı 2400-ə yaxın söz və ifadənin izahı verilmişdir.

Abbas Abbasov, Kəmalə Haqverdiyeva tərəfindən hazırlanmış “İngiliscə-azərbaycanca idman terminləri lüğəti”ndə iyirmi mindən artıq termin toplanmış və onların qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. İdman sahəsi son illərdə beynəlxalq səviyyədə sürətlə inkişaf edir. Bu inkişafıla bağlı olaraq, çoxlu miqdarda yeni terminlər yaranmışdır. Lüğətdə bu terminlərin əksəriyyəti öz əksini tapmışdır.

Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğətlər gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün baza hesab edilə bilər.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ DİLİMİZƏ DAXİL OLMUŞ YENİ SÖZLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ (1991-2016-cı illər)

Ağaməmmədova F.P.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dil ictimai hadisə olduğu üçün cəmiyyətdə yaranır və cəmiyyətdə də formalaşır. Cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi və s. hadisələr dilə birbaşa təsir edir və dildə öz əksini tapır. Təbii olaraq bu da dilə yeni sözlərin daxil olmasına səbəb olur.

Dilə daxil olan yeni sözləri izahlı və orfoqrafiya lüğətləri vasitəsi ilə öyrənmək olar.

Müstəqillik illərində çap olunmuş ilk orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət müstəqillikdən əvvəlki illərdə çap olunmuş sonuncu-1975-ci ildə çap olunmuş "Orfoqrafiya lüğəti"ndən fərqli olaraq 80 minə yaxın sözdən ibarətdir və 30 minə yaxın yeni sözü əhatə etmişdir.

Lüğətdə verilmiş sözlər bir çox xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki ilin lüğətində verilmiş sözlərdən seçilir. Bu fərqlər yeni sözlərin yaranmasında, quruluşunda, mənasında, mənə qruplarında və s. formalarda özünü göstərir.

Bu lüğətdə sözlərin sayı artdığından təbii olaraq yeni quruluşlu sözlərin də sayında artımı görmək mümkündür. Lüğətdə hər 3 quruluşda- sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşda yeni sözlər vardır. Onların arasında say etibarı ilə mürəkkəb sözlər üstünlük təşkil edir.

Aşağıda sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu yeni sözlərin bir çox xüsusiyyətləri göstərilmişdir:

1. Bir çox sahələrlə bağlı yaranan yeni sadə sözlər: Məs; azurit, anmaq, displey və s.

2. Bir leksik şəkilçi ilə yaranan düzəltmə sözlər: Məs; aktuallaşmaq, assiqnal, animizm, anım və s.

3. İki sözün birləşməsi ilə yarananlar:

a) bitişik yazılanlar: Məs; azərbaycanyönümlü, ağrıverici, dərsmənimsəmə, ələbaxımlılıq, informasiyaötürən və s.

b) defislə yazılanlar: Məs; agent-bank, etik-qnoseoloji, etüd-seans, əks-intiqal və s.

4. Tərkibində aqro, avto, mikro və s. sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlər: Məs; aviadesantlı, aqropedaqoji, avtoekspedisiya, avtokod və s.

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Göründüyü kimi, yeni sözlər bir çox yollarla yaranır. Yeni sözlər yeni anlayışlarla, ayrı-ayrı mənalar ifadə edən şəkilçilərlə, müxtəlif mənalı sözlərin bitişik və ayrı yazılması və s. yollar ilə yaranır. Lüğətdəki sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərin quruluşuna nəzər saldıqda onların yeni anlayışlarla bağlı dilə keçdiyini, hər hansı bir məfhumu ifadə etdiyini, dildə mənə kəsb etdiyini görmək olar. Sözlərin quruluşca növləri dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən belə sözləri öyrənməyin əhəmiyyəti böyükdür.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ SİNTAKTİK NORMA POZUNTULARI

Ağayev E.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Ədəbi dil xalq danışığı dilinin cılıalanmış, ciddi fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normalarla cəmiyyətə yüksək səviyyədə xidmət göstərən formasıdır. Ədəbi dil tarixən sabit ümumişlək qaydaları ilə məhdud ərazidə fəaliyyət göstərən, məhəlli danışığı dili olan dialektə qarşı durur və normalılığı ilə ondan fərqlənir.

Göründüyü kimi, ədəbi dil ümumxalq dilinə qarşı çıxan ayrıca müstəqil bir dil deyildir. O, yalnız milli dilin xüsusi normalarla idarə olunan müəyyən bir təbəqəsidir. Ədəbi dil işlənilib bəlləşmiş nümunəvi bir dildir. O, ümumxalq dilində işlənen ifadə vasitələrinin ümumiləşdirilməsi və milli ünsiyyətin silahıdır.

Sintaktik normaya riayət etmək ədəbi dilin tələblərindən biri sayılır. Söz birləşmələrinin yaradılmasında, cümlə konstruksiyalarının tərtibində sintaktik normalar əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Dilin sintaktik səviyyəsi morfolojiya və leksika ilə sıx bağlıdır.

İnsanlar bir-biriləri ilə ünsiyyəti cümlələr vasitəsi ilə qururlar. Bu baxımdan cümlələrin düzgün qurulması və onun tərkib hissəsi olan söz və söz birləşmələrinin ədəbi dil norma çərçivəsində işlədilməsi günün aktual məsələlərindəndir. İlk baxışdan bunlar çox sadə görünür, lakin söz birləşməsi və cümlə qurmaq, onları məqamına görə lazımi effektdə işlətməyi hamı bacarmır. Bəzən cümlə ikili mənə daşıya bilər, bəzən güləli, bəzən də mənasız söz yığımını xatırladır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə norma pozuntularını aşkara çıxarmazdan əvvəl sintaksis, söz birləşməsi, cümlə və ümumən sintaktik vahidlər haqqında müəyyən məlumatları əldə etmək məqsəduyğun sayılır.

Sintaktik norma və vasitələrdən istifadə edərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, sözlər dilin tələblərinə uyğun şəkildə tərkib hissələrinə parçalanır və onlar da öz növbəsində morfoloji kateqoriyalara əsaslanır. Dilimizdə sözlər, söz birləşmələri, cümlə növləri, söz sırası, intonasiya, sintaktik əlaqələr, sintaqmlar və digər vahidlər var ki, bunlar birlikdə sintaktik normanı əhatə edir.

Cümlədə söz sırasını dəyişməklə eyni leksik tərkib müxtəlif kommunikativ təyinat ala bilər. Məsələn: Zakir fəhlə idi. Fəhlə Zakir idi. Birinci misalda məna ağırlığı fəhlə idi., ikincidə isə Zakir idi sözləri üzərinə düşür. Birinci cümlədə məlum şəxs olan Zakirin vəzifəsi dinləyici üçün yeni (rema) olduğu halda, ikinci cümlədə məlum fəhlənin məhz Zakir olması yenidir (remadır). Bu cümlələrdə həm də məntiqi vurğu mühüm rol oynayır. Məntiqi vurğu “idi” hissəciyindən qabaqki söz üzərinə düşür. Burada ritmik-melodik üzvlənmə də vardır. Birinci və ikinci cümlənin temaları (Zakir və fəhlə) məlum hissə olduqları üçün iti temple tələffüz olunur və yeni məlumat ərəfəsində pauza (fasilə) verilir. Beləliklə, tema və rema arasında ritmik-melodik taktlar əmələ gəlir (Zakir: fəhlə idi). Həmin misallarda formal göstəricilər üst-üstə düşərək hamısı asanlıqla tema-remanı müəyyənləşdirir. Lakin həmişə belə olmur. Bəzən formal göstəricilər tema və remanın həddini müəyyənləşdirməyə imkan yaratmır. Məsələn: Adil: bu hərəkətlərə: təəccüb edirdi. Bu cümlədə iki nitq taktı iki dəfə fasilə ilə fərqləndirilsə də, tema tərkibində qalır, məhz üçüncü, sonuncu hissə rema olur. Həm də burada subyektiv qavramaya görə məntiqi vurğu bu sözlərin üzərinə düşərək onu remaya çevirə bilər. Deməli, formal göstəricilər də şərti xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, məlumat temadan remaya doğru açılır ki, buna da irəli sıra və ya neytral sıra (açılış) deyilir. Məsələn: Cənab Aydın getdi. Əksinə, rema temadan qabaq gəldikdə geri sıra, ekspressiv sıra (üslubi variantlı sıra) yaranır. Məsələn: Getdi cənab Aydın.

Eyni sintaktik konstruksiyada, leksik-qrammatik tərkibin yerini dəyişməklə şərti ilə kommunikativ məqsəddən asılı olaraq, eyni cümlə üzvü həm tema, həm də rema ola bilər. Məsələn: Cənab Aydın getdi (Cənab Aydın nə etdi? Getdi). Cənab Aydın getdi (Kim getdi? Cənab Aydın). Burada rema məntiqi vurğunun həlledici rolu sayəsində müəyyənləşir. Cümlənin aktual üzvlənməsi problemi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə norma pozuntularında söz sırasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dünya dillərində söz sırasının iki mühüm funksiyası vardır:

1) sintaktik-semantik funksiya, 2) üslubi funksiya.

Sintaktik-semantik funksiya o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir. Azərbaycan dilində bu hal yalnız bir nöqtədə, mübtədə ilə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz təamamlığın münasibətində özünü göstərir: İnsan pələng öldürdü- Pələng insan öldürdü. İt pişik gördü – Pişik it gördü. Qoşmalı sözlərdə bu hal mümkündür: Rəhil dostu üçün əlindən gələni edir – Dostu Rəhil üçün əlindən gələni edir. Bu xüsusiyyət daha çox Çin dilinə aiddir.

Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə yeri cümlənin sintaktik quruluşu və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi ilə bağlı olur və söz sırası normaları həmin iki cəhətə əsasən müəyyənləşir.

Canlı danışq dilində söz sırası normaları pozulmuş olsa da, nitqin ritmik- melodik axını, fasilə, vurğu fikrin düzgün başa düşülməsinə imkan yaradır. “Oxu atan kimi savadsız olma”, “Həkim Şirzad o kitabları gətirdi” cümlələrinə diqqət yetirək. Əgər birinci cümlədə şifahi nitqdə “oxu” sözündən sonra fasilə, yəni pauza edilsə “atan savadsız olub, sən ona oxşama” mənasında anlaşılır. Əksinə, “kimi” qoşmasından sonra pauza edilsə “sən də atan kimi savadlı ol, ona oxşa” mənasında başa düşülməyə. İkinci cümlədə “həkim” sözündən sonra fasilə edilsə xitab, edilməmə təyin vəzifəsində olur. Yazıda da “həkim” sözündən sonra vergül işarəsi qoyulursa, müraciət etiketi mənasında işlənir. Bu cümlədə “o” əvəzliyindən sonra şifahi nitqdə fasilə edilib-edilməməsindən, yazılı nitqdə isə vergül qoyulub-qoyulmamasından asılı olaraq cümlənin həm mənası, həm də cümlə üzvləri dəyişir. Fasilə və dürgü işarəsindən aslı olaraq bu cümlədə “o” əvəzliyi mübtədə və təyin vəzifəsində işləyə bilər. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, şifahi nitqdə intonasiya, yazılı nitqdə dürgü işarələrinin sintaksisdə böyük rolu var. Əgər bunlara düzgün riayət olunmursa, ədəbi dil sintaktik səviyyədə pozulmuş olur. Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi fərqlidir. Qrammatik üzvlənmə dedikdə cümlənin məlum beş üzvə: mübtədə, xəbər, təamamlıq, təyin, və zərfliyə ayrılması, aktual üzvlənməsi dedikdə isə cümlənin tema və remaya ayrılması nəzərdə tutulur. Bütün cümlələrdə aktual üzvlənmə müşahidə olunmur. Payızın əvvəlləri idi. Hava soyuq idi. Bu cümlələrdə məntiqi vurğu yoxdur. Ona görə də tema və remaya ayrılmaz. Bunlar adi təsviri cümlələrdir və “yeni” ni bildirir. Lakin lazım gəldikdə bu cür cümlələrdə də aktuallaşdırma mümkündür. Payızın əvvəlləri idi. Hava soyuq idi. (Qışın yox, payızın əvvəlləri idi, başqa şey yox, hava soyuq idi). Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə görə, tema və remaya ayrılan cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlanır.

ÖYRƏNƏNLƏRƏ MÜRACİƏTİN OLUNMASINDA ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Allahquliyeva C.M.

Sumqayıt Texniki Kolleci

Azərbaycan dili türk dilinin oğuz qrupuna daxil olan qədim və zəngin dillərdən biridir. Bu dil qrammatik quruluşuna, lüğət tərkibinin zənginliyinə, ən mürəkkəb və sadə fikirləri ifadə etməyə, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərdiyinə görə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Elmi ədəbiyyatlarda dərin fəlsəfi fikirləri, hiss və düşüncələri, sevinc və kədəri, dinləyicilərə cazibəli, emosional və ifadəli bir formada təsir göstərməyi, onların ürəyinə, təfəkkürünə yol tapmağı öyrədən müxtəlif üsul və vasitələr müəyyənləşdirilmişdir. Belə yanaşma mövqelərindən biri də şəxs əvəzliliklərindən istifadə etməklə öyrədən və öyrənən tərəflər arasında ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasının imkan və yollarını göstərməkdir.

Prof. Adil Babayev yazır ki, hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir (Adil Babayev, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2007, s.593). Nəzərə almaq lazımdır ki, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması 3 mühüm məsələnin üzərində qurulur: 1. Əxlaq və ədəb qaydaları haqqında fəlsəfi nəzəriyyə; 2. İnsanların cəmiyyətə, bir-birinə münasibətini tənzim edən davranış normalar sistemi; 3. Bu normalar sistemini tələbələrə aşıllayan tədris fənni.

Biz məsələyə məşğələ dərslərində müxtəlif mövqedən yanaşmağı məqsədə uyğun hesab edirik. Başqa sözlə desək, müəllim və tələbə münasibətlərinin qurulmasında, müraciət zamanı **“sən”**, **“siz”** əvəzliyi də mühüm rol oynayır. Elmi ədəbiyyatlarda, həyatda prof. Nadir Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, “Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara (bəzən də qohum və tanışlara), vəzifə sahiblərinə, qadınlara və başqalarına **siz** deyərək müraciət olunur.” (Nadir Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2015, s.219-220) Bu yanaşma mövqeyini XI əsrdə yaşamış Mahmud Kəşgəri də etiraf edirdi: “Türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə **sən**, böyüklərə **siz** deyirlər.” (Dīvan, I cild., “Daşkənd” nəşri,s.326) Prof. Adil Babayev də belə bir nəticəyə gəlir ki, vəzifələr bərabərdirsə, böyüklə kiçik arasındakı münasibət yaxşıdırsa adını çəkərək müraciət edə bilər. Özü də **sən** deməklə səmimi münasibət daha da artmış olur.

Prof. Kamil Əliyevin mövqeyini biz də təcrübədə nəzərə alınan ən düzgün yanaşma mövqeyi hesab edirik: “Ciddi qüsurların bir qismi bu əvəzliyin tək və cəminin işlənmə məqamlarını gözləməməkdən irəli gəlir. Rəsmiyyət məqamlarında 2-ci şəxsin təkinə çox vaxt **siz** deyərək müraciət edirik. Alim belə bir nəticəyə gəlir ki, **siz** əvəzliyini 3 məqamda işlətmək yerinə düşür: 1. Ailə üzvlərinin bir-birinə müraciətində; 2. Müəllim şagirdə **“siz”** deyərkən; 3. Dost-tanışla danışarkən (K. Əliyev. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2001, s.81).

Müəllim-tələbə ünsiyyətinin yaxşılaşdırılmasında bu şəxs əvəzliliklərindən məqamında istifadə etmək yeni təhsil konsepsiyasında-kurikulumda da öz təsbitini tapmışdır. Mən təcrübəmdə də yəqin etmişəm ki, auditoriyada tələbəyə **sən** deyərək müraciət etməklə, yaxud öyrənənin adını çəkməklə müəllim onlara müraciət edə bilər. Bu heç də ünsiyyət mədəniyyətinin aşağı düşməsinə, müəllim-tələbə münasibətlərinin istənilən səviyyədə qurulmasına mənfi təsir göstərə bilməz. Bizə belə gəlir ki, auditoriyada tələbələrə müraciət olunan bu yanaşma mövqeyi ilə tələbələrə ictimai yerlərdə yanaşma mövqeyi arasında fərq qoyulmalıdır. Başqa sözlə desək, tələbələrə **siz** deyərək müraciət olunması yerinə düşər, onlarla müəllimin münasibətlərinin səmimi hisslər üzərində qurulmasına daha çox imkan yaranar. Münasibətin bu istiqamətdə qurulması, müraciət etikətlərinin nitqə gətirilməsi tələbələri fəallaşdırır, müəllimlə ünsiyyətini daha da dərinləşdirir. Tələbələr çəkinmədən öz fikirlərini sərbəst ifadə edirlər, müəllimlə ünsiyyət qurmaqda, fikirlərinin onlara bildirməkdə çətinlik çəkmirlər.

Dünya təcrübəsində məsələn, rusların nitq etikətlərində insanlara **sən** deyərək müraciət olunması hörmətsizlik və mədəniyyətsizlik kimi qiymətləndirilir. **Sən** deyərək kiməsə bəzən müraciət ediləndə ona cavab verilmir. Düşünürəm ki, tələbələrə müxtəlif mövqedən yanaşaraq onlarla ünsiyyət mədəniyyətinin qurulması təlim-tərbiyənin yaxşılaşmasına, ünsiyyətin yüksək səviyyədə qurulmasına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI PROBLEMI

Allahverdiyeva L.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran başlıca didaktik məqsəddir. Əslində, orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin fəaliyyəti onun yetişdirdiyi şagirdlərin nitq mədəniyyəti səviyyəsi ilə ölçülsə, daha ədalətli olardı. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində əsas diqqət şagirdlərin nitq vərdişlərinin inkişafına yönəldilməlidir. Bu məsələ həmişə istər müəllimlərin, istərsə də dil və ədəbiyyat metodikası üzrə tədqiqat aparan alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan dili tədrisi metodikası üzrə tədqiqat işi aparan metodistlər bilavasitə və ya dolayısı ilə nitq inkişafı məsələlərindən bəhs etmişlər.

Hər hansı dildə nitq vərdişlərinə yiyələnməkdə zəruri lüğət ehtiyatının olması ilkin şərtlərdəndir. Lüğətin zənginliyi bir növ dilin, nitqin zənginliyi deməkdir. Ona görə də nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin məzmununa, birinci növbədə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlər daxildir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işlərə lüğətin zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, təmizlənməsi, fəallaşdırılması üzrə işlər aiddir. Prof.Ə.Əfəndizadə, prof. B.Əhmədov, prof. Y.Kərimov və başqaları nitq inkişafı ilə bağlı yazdıqları əsər və məqalələrdə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən bir sıra mənbələr vardır ki, müəllim bu mənbələri də əvvəlcədən bilməli və şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirən bu mənbələrə xüsusi diqqət yetirməlidir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək etmək imkanı olan mənbələr, əsasən, dərslik və dərs vəsaitlərindən, məktəbdən xaric oxu materiallarından, müşahidə və ekskursiyalardan, məktəb və ailədəki nitq mühitindən, televiziya və radio verilişlərindən, teatr və kino tamaşalarından ibarətdir.

Həmin mənbələrin heç biri şagirdin lüğət ehtiyatlarını artırmağı qarşısına konkret məqsəd kimi qoymur. Şagird dərsləri oxuyarkən buradakı elmi materialı dərk etməyə, bunun məzmununu mənimsəməyə çalışır. Şagird televiziya və radio verilişlərindən, kino və teatr tamaşasından baxarkən verilişin məzmununu dərk etməyə meyillənir. Əgər bu prosesdə hər hansı söz mənəni dərk etməyə mane olursa, şagird həmin sözün mənasını öyrənməyə müstəqil surətdə istiqamətlənmiş olur.

Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı şifahi nitq üçün mühüm şərtlərdən biridir. Nitqdə vahid ədəbi tələffüz normalarına əməl edilməsi şifahi nitqin anlaşılma və təsir dərəcəsini artırır. Nitq inkişafının bu sahəsi üzrə tam tədqiqat işi prof. N.Əhmədov, prof. Ə.Əfəndizadə və prof. N.Abdullayevə məxsusdur.

Bəzi müəllimlər ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafı üzrə işlər dedikdə, ancaq orfoepik vərdişlər üzrə işləri nəzərdə tuturlar ki, bu da işin tam birtərəfli getməsinə səbəb olur. Ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafı üzrə işlər dedikdə, burada, şübhəsiz, orfoepiya üzrə işlər əsas yerlərdən birini tutur. Lakin ədəbi tələffüz üzrə işlər daha geniş məzmunla malikdir. Buraya orfoepiya üzrə aparılan işlər, həm intonasiya və fasilə üzrə işlər, həm ritmik bölgülər və vurğu üzrə işlər, həm də nitq sürəti və tonu üzrə işlər daxil edilməlidir.

Təkcə hər hansı dilə məxsus sözlər minimumunu bilmək, bunları həmin dilin danışq normalarına, tələffüz qaydalarına uyğun demək nitq üçün kifayət deyildir. Sözləri həmin dilin qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə birləşdirib cümlə düzəltmədən fikir ifadə olunmaz. Ona görə də cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üzrə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində aparılan işlər nitq inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Nitq vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlərin digər istiqamətlərinə nisbətən məktəblərimizdə cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üzrə işlərin vəziyyəti lazım olan səviyyədə sayıla bilər. Bəzi qüsurlar olsa da, əksər dil-ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün bir sıra rəngarəng yol və vasitələrdən istifadə edirlər ki, bunların bəzilərinin üzərində dayanmağı faydalı hesab edirik. Şagirdlərin nitqinin üslubca zənginləşdirilməsi üzrə işlər də nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu sahəyə aid ilk tədqiqat işini H.Balıyev aparsa da, sonralar dos. Ə.Kəlbəliyev, dos. Ə.Rəhimov və başqaları da öz tədqiqat işlərini bilavasitə bu sahəyə həsr etmişlər.

Rabitəli nitqin inkişafı üzrə aparılan işlər nitq inkişafı üzrə bütün istiqamətlərdə aparılan işlərin yekunu və nəticəsidir. Azərbaycan dili müəlliminin nitq inkişafı üzrə apardığı işlərin nəticəsi onun şagirdlərinin rabitəli nitq vərdişlərinə yiyələnməsi ilə ölçülə bilər. Məktəblərimizdə rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün bir sıra mühüm vasitə və üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan ifadə və inşaları xüsusi qeyd etməliyik. Sərbəst imla yazılarının da yazılı rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında rolu vardır. Lakin şagirdlərin yazılı rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında ifadə və inşa yazıları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İfadə və inşa yazıları hər cəhətdən günün metodik tələblərinə uyğun şəkildə aparıldıqda şagirdlərin rəhbərliyi altında nitq vərdişlərinin inkişafına daha yaxşı kömək edə bilər. Azərbaycan dili müəllimi bu məsələləri şagirdlərə elə anlatmalıdır ki, onlar hər hansı mətnin, inşa yazısının elmi təhlilini verə bilsinlər. Belə vərdişlər onların özlərini də inşa yazılara tənqidi münasibət ruhunda tərbiyələndirə bilər.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aslanov Y.Y., Rəfiyeva A.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Nitq mədəniyyəti əsrlər boyu xalqların formalaşdırdığı mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Bu tarixi prosesdə əldə edilmiş ən böyük nailiyyətlərdən biri dərin zəka sahiblərinin, fenomen şəxsiyyətlərin həyata gəlişi, fəaliyyəti, siyasəti və xalqına, dilinə olan sonsuz sevgisi, natiqliyi ilə bağlıdır. Belə şəxsiyyətlərin hər birinin tarix, zaman, millət və xalq qarşısında xidmətləri, milli və bəşəri dəyərləri yaşatmaq uğrunda apardıqları mübarizələri özü də bir gerçəklikdir. Qürur duyuruq ki, XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin, daha geniş aspektdən yanaşsaq, dünya və Azərbaycan mədəniyyətinin ən parlaq zirvəsi Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Ulu Öndərin Azərbaycan dilinə və nitq mədəniyyətinə olan bağlılığının öyrənilməsinə XX əsrin 90-cı illərindən diqqət daha da artmışdır. Görkəmli alimlərdən akademik Bəkir Nəbiyev, akademik Ağamusa Axundov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərov, professor Nizami Xudiyev, professor Tərlan Novruzov, professor Müseyib Məmmədov, professor Nizaməddin Şəmsizadə, professor Məhərrəm Qasımlı və b. Heydər Əliyevin irsində Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələlərini araşdırmış, nitqin təsirli və ifadəli olmasını, təbii və səmimi hisslər üzərində qurulmasının dil xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər. Müəlliflərin tədqiqatlarında eyni zamanda Ümummilli liderin fikirlərini xalqa öz dilində çatdırmağı bacarmasını, auditoriyanın səviyyəsinə uyğun maraqlı, şirin və cəlbedici nitq söyləmək bacarığının görünməyən tərəflərini izah etmiş, qiymətli fikir və mülahizələr söyləmişlər. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Azərbaycan Tibb Universitetinin dosenti, tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü Nağdəli Zamanovun “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti” (II cildə) kitabı faktların zənginliyi, dərin tədqiqatçılıq bacarığı ilə yazılmışdır. Salatın Əhmədovanın “Heydər Əliyevin dil siyasəti” mövzusu üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiə etdiyi dissertasiya da (Bakı, 2008) Heydər Əliyevin parlaq nitqinin gizli məqamlarını, nitq fenomenliyini öyrənməkdə faydalı mənbədir.

Bu gün “Heydər – Xalq”, “Xalq – Heydər” ifadəsinin işlədilməsi türk dünyasının Ulu Öndərə olan dərin sevgi və inamının, hörmət və ehtiramının nəticəsidir. Heydər Əliyev həmişə “Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir” məfkurəsini müdafiə etmiş və bu sahədə həllini gözləyən məsələləri müxtəlif çeşidli auditoriyalarda dinləyicilərə çatdırmışdır: “İndi isə, şübhəsiz, bizdə təhsilin tam əksəriyyəti Azərbaycan dilində gedir, ancaq bir var ki, Azərbaycan dilində oxuyursan, bir də var ki, dilin incəliklərini bilirsən, Azərbaycan dilində yüksək səviyyədə söz deyə bilirsən, fikrini ifadə edə bilirsən, nitq edə bilirsən. Bu hələ bizdə çatışmayan bir sahədir”.

Müstəqilliyimiz əldə edildikdən sonra Ulu Öndər Azərbaycan dilinin qorunması, inkişafı, tətbiqi işinin yaxşılaşdırılmasına diqqət və qayğı göstərirdi: “Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalı və bu dili sevməlidir”.

Bu ideyalar Heydər Əliyevin dil haqqında 18 iyun 2001-ci il, 9 avqust 2001-ci il, 2 yanvar 2003-cü il və başqa əmr və sərəncamlarında çox mühüm tələb kimi qarşıya qoyulmuş, Azərbaycan dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizənin aparılması, tədrisi məsələləri prioritet sahə kimi seçilmişdir. Sərəncamlarda irəli sürülən ideyaların nəzərə alınması, Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsinə, onun saflığının qorunmasına, ünsiyyət mədəniyyətinin, etik normaların həyata keçməsinə geniş imkan yaratdı.

Ümummilli lider müxtəlif çeşidli auditoriyalarda maraqlı və bir-birini təkrar etməyən nitq söyləməyə qadir olan fenomen şəxsiyyət idi. Başqa sözlə desək, o alimlərlə alim dilində, zəhmətkeş insanlarla həssaslıq və səmimiyyətlə ünsiyyət qurmağı bacarırdı. Yüksək səviyyəli, vəzifəli şəxslərlə tələbkar və qətiyyətli danışmağa daha çox üstünlük verirdi. Şair və yazıçılarla, söz ustaları ilə poetik dildə danışmağı sevirdi. Bəzən gərgin bir məqamı xoş əhvali-ruhiyyə ilə əvəz etməyi bacarırdı. Peşə-sənət adamları ilə görüşəndə, söhbət edəndə bu ixtisası onlardan yüksək səviyyədə bilməsi insanları valeh edirdi.

Heydər Əliyevin natiqliyindən danışanda çox əhatəli məqamları izah etmək qarşıya məqsəd qoyulmalıdır. İctimai-siyasi natiqlik, diplomatik natiqlik, akademik natiqlik, məhkəmə natiqliyi, məişət natiqliyi, səhnə natiqliyi, dini natiqlik, hərbi natiqlik onun nitqində bütövləşmişdir. O, hamını alim və filosof, daxili-mənəvi zənginliyi ilə seçilən bir insan olması ilə heyrtləndirirdi. Məsələn: o, Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini söyləyərkən Azərbaycan sözünü işlədəndə kövrəlir. Bu Ulu Öndərin xalq, millətə, vətənə olan sonsuz məhəbbətinin ifadəsidir.

Heydər Əliyev həm də nitq normalarından düzgün istifadə etməyi bacaran görkəmli ritorikdir. Onun nitqində düzgünlük, aydınlıq, məntiqilik, yığcamlıq, səlislik, zənginlik, ahəngdarlıq, canlılıq, sadəlik, dəqiqlik, ifadəlilik, səmimilik, təmizlik və s. kimi normalar həmişə gözlənilmiş, nitqi tələb və səmimiyyət üzərində qurulmuşdur. Danışanda o, nitqini yaradıcı fəaliyyət üzərində qurur, səs tonunu vəziyyətə uyğun dəyişdirir, ritm, fasilə, manera və melodikliyi gözləyirdi. Mimika və jestlərdən istifadə də Heydər Əliyev natiqliyinin səciyyəvi xüsusiyyəti idi. Cümlələrin quruluşu, sıralanması, söz və ifadələrin işlədilməsində orijinallıq, fərdi üslubun gözlənilməsi açıq-aydın hiss edilirdi.

Heydər Əliyevin zəngin söz ehtiyatının olması onun nitqini fərqləndirən cəhətlərdən biri idi. Bunun nəticəsidir ki, o, tələmədən, ardıcıl, məntiqi şəkildə nitqini qurmağı bacarır, yersiz ifadə və sözlər işlətmirdi. Onu da qeyd etmək ki, onun nitqində bəzən sözlər təkrar edilirdi. Bu auditoriyanın diqqətini cəlb etmək, ekspressivlik yaratmaq üçün seçilmiş ən düzgün yanaşma mövqeyidir. Çünki təkrar olunan söz, söz birləşmələri, cümlə auditoriyanı, dinləyiciləri həyəcana gətirir, diqqətini həmin məsələ ətrafında toplamağa istiqamətləndirir, nitqinin təsir gücünü artırır. Həm də diqqətlə fikir versək görürük ki, təkrar olunan sözlər eyni nitq hissələri yox, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur. Onun nitqində tez-tez işlədilən “bir daha” ədatına nəzər yetirək: “Bunlar hamısı bir daha, bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan müstəqil dövlət, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi yaşayır, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, Azərbaycanda demokratik prinsiplər dönməzdir, dəyişməzdir və sarsılmazdır”.

İnsanları cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, Ulu Öndər Azərbaycan dilinin nəzəri anlayışlarını, qanun və qaydalarını, elmi əsaslarını mükəmməl bilirdi. Bu da onun nitqində fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi baxımdan maraqlı məqamların üzə çıxmasına imkan yaradırdı. Fikrimizi izah etmək üçün “mən” və “biz” əvəzliliklərinin işlədilməsi məqamlarına yönəldək. Onun nitqində “mən” əvəzliyi ölkənin birinci şəxsinin sözü kimi işlədilirdi. Çıxışların birinə diqqət yetirək: “Hərbi komissarlıqların işi bu gün də qeyri-qənaətbəxşdir. Orada hərc-mərclik davam edir. Mən bunu Müdafiə nazirinə dəfələrlə demişəm və bu gün də sizin hüsurunuzda deyirəm. Orduya gedən ancaq yoxsulların uşaqlarıdır. Varlıların uşaqları orduya getmirlər... Mən icra hakimiyyəti başçılarından, hərbi komissarlıqlardan, polis rəislərindən, prokurorlardan, bu işlərlə məşğul olan nazirlərdən tələb edirəm ki, ordu sıralarını komplektləşdirmək üçün verilən tapşırıqları qısa müddət ərzində yerinə yetirsinlər”. Göründüyü kimi “mən” əvəzliyi ölkə başçısının tələbkarlığı və qətiyyətliliyini ortaya qoyan söz kimi işlədilir. “Biz” əvəzliyi isə fərqli məqamda işlədilir. Yəni xalqı birgə fəaliyyətə, işə çağırış qarşıya məqsəd qoyulur: “Biz müstəqil dövlətik. Bizim güclü ordumuz olmalıdır. Güclü ordu ona görə lazımdır ki, biz sülh danışıqlarını cəsarətlə apara bilək. Bizim qüdrətli, möhkəm ordumuz olmalıdır”.

Ümumiləşmə aparsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, Heydər Əliyevin irsində Azərbaycan dili və nitq həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmış prioritet məsələlərdən olmuşdur. Onun natiqliyindən danışanda Azərbaycan dilinə olan sonsuz məhəbbətindən, nitqinin səmimiyyətindən, gərginliyi xoş əhvali-ruhiyyə ilə əvəz etmək bacarığından, Azərbaycan dilinin qanun və qaydalarını dərinlən bilməsindən, nitq etiketlərindən məharətlə istifadə etmək qabiliyyətinin güclü olmasından, ədəbi dil normalarına yiyələnməsi yollarından və s. elmi istiqamətlərdə tədqiqat aparmaq məqsəduyğun olardı.

VERBAL FRAZEOLÖGİZMLƏRİN AFFIRMATİV-NEQATİV TRANSFORMASIYASI

Aslanova U.B.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemini təşkil edən sabit söz birləşmələrini struktur tiplər üzrə bölsək, hər iki dildə feili frazeoloji birləşmələrin say etibarı ilə çox olduğunu görürük.

Negativ frazeoloji birləşmələrin tədqiqi belə bir faktı da deməyə imkan verir ki, müqayisə olunan hər iki dilin frazeoloji sistemini təşkil edən frazeoloji birləşmələrin 4:3 hissəsi təsdiq quruluşu malik olan feili frazeoloji birləşmələrdir. Bəs təsdiq quruluşlu feili frazeoloji birləşmələri necə inkar etmək olar? Və burada müəyyən bir qayda və ya prinsipə əməl olunmalıdır?

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təsdiq strukturlu feili frazeologizmlərin inkar olunması müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir, yəni heç də bütün feili frazeoloji birləşmələr eyni dərəcədə inkar oluna bilmir. Belə olan halda yenə bir neçə sual meydana çıxır:

1. Affirmativ verbal frazeologizmlər hansı inkar elementlərlə birləşə bilər?

2. Bütün affirmativ verbal frazeoloji birləşmələr inkar elementlərlə işləyə bilərmi? Yoxsa, müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur?

3. İnkar elementlərin yerinə dair hansı qanunauyğunluqlar vardır?

Bu sualları alman dilinin materialı əsasında belə izah etmək olar. Ayrı-ayrı feili frazeoloji birləşmələr üzərində aparılan təhlillərə əsaslanaraq demək mümkündür ki, birinci və ikinci sualların feili frazeoloji birləşmələrin sabitlik və idiomluq xüsusiyyətlərindən asılılığı nəzərə çarpır. Araşdırmalar həm də verbal frazeoloji birləşmələrin inkar elementlərlə əlaqələnməsi və sərbəst ifadələrin xüsusi və ümumi inkarlığı arasında köklü fərqlərin mövcudluğunu göstərir.

Feili frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənməsi heç də sərbəst sintaktik birləşmələrdə olduğu kimi sadə deyildir. V.Flayşer belə bir fərziyyə irəli sürür: "Frazeologizmlərin inkarı mümkündür, bu, o deməkdir ki, inkar element bu halda frazeologizlənməmiş olsun. Yəni inkar element frazeologizmin komponenti olmasın. Onu da götür-qoy etmək lazımdır ki, heç də bütün frazeoloji vahidlər inkar sözlərlə birləşmək imkanına malik deyildir. Burada frazeologizmlərin semantik və struktur xüsusiyyətlərindən və onların tərkib hissələrinin semantik məhdudluğundan asılılıq başlıca rol oynayır" (W.Fleischer, 91).

Qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində feili frazeologizmlər inkar olunduğu zaman xüsusilə *nicht* inkar ədatından və *kein* inkar sözündən istifadə olunur. Bunlarla yanaşı, müxtəlif zərf, əvəzlik və bağlayıcılar qüvvətləndirici amillər şəklində özünü göstərir. *Einfach, einmal, ganz, gerade, mehr* və *nach* elementləri *nicht* inkar ədatına əlavə olunaraq birləşmə daxilində inkarın güclənməsinə səbəb olur. Bu intensivlik elementlərinin bəziləri fakultativ xarakter daşıyır. Deyilənləri nümunələrdə nəzərdən keçirək:

(1) *nicht (einfach) vom Himmel fallen* = seine Vorbedingungen haben, nicht grundlos entstehen – halva-halva deməklə ağız şirin olmaz: *Eine erfolgreiche Karriere fällt nicht einfach vom Himmel* („Sonntag Aktuell“, 2006, Nr. 14).

(2) *nicht (einmal) piep sagen* = kein Wort von sich geben, sich nicht äussern – çıxqırını çıxartmamaq: Die Ziege von Schwiegertochter *sagte* den ganzen Weg *nicht einmal piep* (K.Kant „Das Impressum“, 147).

(3) *nicht (ganz) ohne sein* = 1. nicht so harmlos sein – hamar olmamaq: Der Weg über den Gletscher ist für Anfänger *nicht ohne* („Tagesschau“ Fernsehsendung).

Alman dilində isim və müəyyən artikldən əmələ gəlmiş feili frazeoloji birləşmələr kəmiyyətə çoxluq təşkil edir və onların inkar olunmasında *nicht* inkar ədatından istifadə olunur. Məsələn: *die Flinte ins Korn werfen* – nicht die Flinte ins Korn werfen; *die Klappe halten* – nicht die Klappe halten; *sich an etw. die Zähne ausbeißen* – sich an etw. nicht die Zähne ausbeißen; *in einem Boot sitzen* – nicht in einem Boot sitzen və s.

Azərbaycan dilinin materialında aparılan təhlil burada da belə verbal frazeoloji birləşmələrin olduğunu göstərir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilində də inkar olunması mümkün olan təsdiq strukturlu bir qism feili frazeoloji birləşmələr vardır. Belə affirmativ verbal frazeologizmlərin inkar olunmasında – *ma, - mə* inkar şəkilçisi aparıcı mövqedə durur. Nümunələrə nəzər yetirək: *ümidini kəsmək* - *ümidini kəsməmək*; *aman vermək* - *aman verməmək*; *burnunu soxmaq* – *burnunu soxmamaq*; *göz yummaq* – *göz yummamaq*; *xəyanət etmək* – *xəyanət etməmək*; *kələk gəlmək* – *kələk gəlməmək* və s.

Nümunələrdən görünür ki, bu təsdiq strukturlu feili frazeoloji birləşmələrin inkar olunması mümkündür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində verbal frazeoloji birləşmənin tərkib komponenti olan *ein* kompleks xarakterə malikdir. Bunun nəticəsidir ki, tərkibində *ein* olan bəzi affirmativ verbal frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onların da inkarı zamanı *nicht* inkar ədatından istifadə etmək olur. Məsələn: *eine Sprache sprechen - nicht eine Sprache sprechen; einer Sprache dienen - nicht einer Sprache dienen; etw. geht bei jmdm. zum einen Ohr hinein und zum anderen hinaus - etw. geht bei jmdm. nicht zum einen Ohr hinein und zum anderen hinaus* və s.

Tərkibində *zwei* sayı olan feili frazeoloji birləşmələr kəmiyyətə çox deyildir və bu tipli birləşmələrin inkarında *nicht* inkar ədatı tətbiq edilir. Nümunələrə nəzər salaq: *zwei Eisen im Feuer haben - nicht zwei Eisen im Feuer haben; zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen - nicht zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen; zwei linke Hände haben - nicht zwei linke Hände haben*.

Verbal frazeoloji birləşmələrin inkar olunmasının tədqiqi bir maraqlı vəziyyətin olduğunu da aşkara çıxardı. Elə affirmativ verbal frazeologizmlər də vardır ki, onları inkar etmək üçün həm *nicht* inkar ədatından, həm də *kein* inkar sözündən istifadə etmək mümkündür. Məhz bu halı V. Flayşer belə izah edir. Müəllif yazır: "Hər iki inkar daşıyıcı bəzi frazeologizmlərin inkar olunmasında bərabərhüquqlu tərzdə istifadə oluna bilər" (W. Fleischer, 93).

Bunu nümunələrdə nəzərdən keçirək:

- (1) *reinen Wein einschenken - a) nicht reinen Wein einschenken
b) keinen reinen Wein einschenken;*
- (2) *das Gras über etw. wachsen lassen - a) nicht das Gras über etw. wachsen lassen
b) kein Gras über etw. wachsen lassen;*
- (3) *ein Aufheben vom jmdm. / etw. machen - a) nicht ein Aufheben vom jmdm. /
etw. machen
b) kein Aufheben vom jmdm. / etw. machen;*

Azərbaycan dilinin frazeoloji inventarını struktur baxımdan təhlil edərkən burada da sayların affirmativ feili frazeoloji birləşmələrin komponent tərkibi kimi işləndiyini görmək mümkündür. Alman dilində olduğu kimi, belə verbal frazeologizmlər Azərbaycan dilində də sayca azdır. Azərbaycan dilində komponentlərindən biri say olan affirmativ feili frazeologizmlərin inkarından bəhs edərkən alman dilindən fərqli bir vəziyyət nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində belə affirmativ feili frazeologizmlərin bəzilərinə inkar etmək qeyri-mümkündür. Ona görə ki, onlar güclü idiomluq və sabitlik dərəcəsinə malik frazeologizmlərdir. Deyilənləri nümunələr üzərində nəzərdən keçirək: *bir könüldən min könülə aşıq olmaq - * bir könüldən min könülə aşıq olmamaq; dördnala çapmaq - * dördnala çapmamaq; bir daş altdan bir daş üstədən qoymaq -*

** bir daş altdan bir daş üstədən qoymamaq.*

Lakin bu hal heç də tərkibində say olan affirmativ feili frazeologizmlərin hamısına şamil edilə bilməz. Çünki komponentlərindən biri saydan ibarət olan bəzi affirmativ feili frazeologizmlərin inkarda işlənməsi mümkündür.

Tədqiqat zamanı müəyyən olmuşdur ki, bütün təsdiq strukturlu verbal frazeologizmlərin təsdiq-inkar transformasiyası mümkün deyildir. Çünki ancaq müəyyən sintaktik və semantik şərtlər daxilində feili frazeoloji birləşmələri inkar etmək olar. Bu şərtlərdən ən mühümü inkarlaşma prosesinin frazeologizmin idiomluq və sabitlik dərəcəsindən asılılığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, güclü idiomluq dərəcəsinə malik olan verbal frazeologizmlərin təsdiq-inkar transformasiyası qeyri-mümkündür.

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ XAN TİTULU

Bağirova A.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Görkəmli sənətkarımız İsa Hüseynovun əsərlərində müşahidə edilən türk mənşəli titullarından biri xandır. Yazıçının əsərlərində xüsusi, əsl adlarla birlikdə işlənmiş xan titulu daha çox üstünlük təşkil edir. Sənətkarın "Məhşər" romanında müşahidə edirik: "Yer üzünün bir qismində Teymurləng, digər bir qismində Tamerlan adı ilə tanınan Səmərqənd əmiri ilk yürüşlərini başa vurub İrani, Azərbaycanın cənub torpaqlarını, Ərməni və Qaxeti fəth edib, Kür çayı boyunca Azərbaycanın şimalına gəlib, burada gözlənilmədən Şirvanşah İbrahimplə müqavilə bağlayıb Səmərqəndə qayıtmış, səltənətinin düşməni-Qızıl Orda hakimi **Toxtamış xan**la növbəti vuruşmalardan sonra yeni böyük yürüşə başlayıb bu dəfə Bağdada qədər gedib çıxmış" [1, s.7]; "Müqaviləyə əsasən, Miranşahın ulusunda - Dərbənddən başlamış Bağdada və

Həməddandan Rum sərhədinə qədər, vaxtilə **Çingiz xan** törəməsi **Qazan xan** Hülakunun hökmranlıq etdiyi böyük ərazidəki hakimlər arasında tək-cə şirvanşaha müstəqil ordu saxlamaq ixtiyarı verilmişdi, vəliəhd Miranşah isə hakimiyyətə qiyamla gəlmiş İbrahim kimi tədbirli bir adamın Hülaku ərazisi daxilində müstəqilliyinə dözmür, şahla bütün görüşlərində ona açıq-aydın nifrətlə baxıb, sinirli, hətta çılgın danışır”. .

Eyni zamanda İsa Hüseynovun “Qəbiristan” əsərində Fətəli xan Xoyski antroponimik birləşməsinin tərkibində də xan tituluna rast gəlinir: “Həqiqi milli hökumətin lideri **Fətəli xan Xoyskinin** öldürülməsini bolşeviklərin üstünə yıxıblar”.

Nümunələrdən göründüyü kimi, sənətkar “Məhşər” və “Qəbiristan” əsərlərində Toxtamış xan, Qazan xan, Çingiz xan, Fətəli xan Xoyski kimi antroponimlərin tərkibində “xan” titulu ən yüksək funksiyada işlətməmişdir.

Məlumdur ki, bu titul türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan ictimai həyatında qədim dövrlərdən mövcuddur. Orta əsrlərdə Şərqdə feodalların adlarının sonuna əlavə edilirdi. Türk tayfa başçıları, monqol sərkərdələri Xan adlanırdı. A.Bakıxanov “xan” titulu monqol sözü olduğunu və fars dilinə monqol dilindən keçdiyini qeyd etmişdir.

Lakin XI əsrin görkəmli dilçi alimi Mahmud Kaşğari “Divani-lügəti-it türk” əsərində xan sözünü belə izah edir: “Xan:Türlerin ən böyük başbuğu Afrasyab oğullarına da “xan” denir. Afrasyab “xakan”dır. Bu adın verilməsində uzunca tarixsel bir hikayə vardır”.

Qədim türk lügətlərində xan sözünün mənşəyi izah edilərkən Mahmud Kaşğariyə istinad edilmişdir:

- 1)Xan-xan, hökmdar, hakim,
- 2)Qan-xan, hökmdar, hakim, padşah, amir, başçı,
- Qan-şəxs adlarının komponenti.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “hökmdar” mənasını ifadə edən xan titulu Orxan-Yenisey abidələrində “ata” mənasını ifadə etmişdir:

- 1)...anta kisre Kanım kağan uçdu (...ondan sonra xaqan atam “oldu”)/Moyun Çur abidəsi;
- 2)Kanım kağan yiti yegim erin taşırmiş (Xaqan atam on yeddi əsgərlə çıxmış...)/GülTegin abidəsi.

Əlisa Şükürlü də Kan sözünün qədim türk yazılı abidələrində “ata” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir.

“Azərbaycan Sovet Ensiklopediya”sında xan sözü haqqında yazılır: “Xan (türk dillərində xaqan, xakan, kağan-hakim, monarx)-orta əsrlərdə şərqdə feodalların adlarının sonuna əlavə edilən titul. Türk tayfa başçıları, monqol sərkərdələri xan adlanırdı. Monqol istilasından sonra Azərbaycanda rəis, əmir sözlərini xan sözü əvəz etdi. Orta Asiyada, Azərbaycanda (xanlıqlar dövründə) hökmdar mənasında işlədilir”.

“Xan” istilahı Səfəvilər hakimiyyətinin ilk dövrlərində mövcud olsa da, o, titul kimi işlənmirdi. Xan titulu XVI əsrin ikinci yarısından təsis edilən və bu vəzifəyə təyin edilən bəylərbəylərə şahın fərmanı ilə verilir. Bu titulu verilməsi müvəqqəti xarakter daşıyırdı, bir dəfə verildikdən sonra bu titul sahibinin mənsub olduğu tayfa həmin titulu sahibi olaraq nəsilən nəslə ötürür və irsən onun sahibi olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, məmləkətin idarəçiliyində xüsusi rola və səlahiyyətə malik olan əmirlər özü də təyin olunduğu vəzifədən asılı olaraq, status baxımından 4 yerə bölünürdü:1.Valilər; 2.Bəylərbəylər; 3.Xanlar; 4.Sultanlar. Valilər bəylərbəylərə, bəylərbəylər xanlara, xanlar isə sultanlara nisbətən daha geniş səlahiyyətə və nüfuza malik idilər.

Çox maraqlıdır ki, fars dilində də a) süfrə, xonça; b) oxuyan, oxuyucu; c) karvansara mənə çalarını özündə birləşdirən xan sözü mövcuddur.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, “Kitabi Dədə Qorqud”da işlənən xan sözünün fars dilində mövcud olan xanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Güman etmək olar ki, mənşəyi etibarilə qədim türk sözü olan xan leksemi hələ Səfəvilər dövründən əvvəl fars dilində işlənməkdədir.

A.Paşayevin fikrincə, “yer üzünü idarə edən” “xan”la insan orqanizmini idarə edən “qan” sözü arasında sıx əlaqə vardır. Fars dilində isə qana “xun” deyilir. Yəqin ki, “xun” və “xan” sözləri “qan”ın fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

“Şəxs adları lügəti”ndə də qeyd edilmişdir: “Xan-“kaan”, “kağan”dan yaranmışdır. Xaqan sözünün qısaldılmış biçimidir. “Kağatur”, “hakan”, “Xaqan” biçimlərində də işlənmişdir. Çin, monqol, hind, türk və başqa dövlət başçılarına verilən ünvan (titul, ad) olmuşdur. İmperator, kral, şahənşah, hökmdar anlamlarında işlənibdir. Sonralar Azərbaycan xanlıqlara bölündükdə, həmin xanlıqların başında da xanlar dururdu...”.

“Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lügəti”ndə xan sözünün bir sıra mənə çaları verilmişdir: “Xan(türk)-hökmdar, hakim; titul; arı pətəyi; ailə; ev əşyaları; mehmanxana; yumşaq dəri növü; birja; bazar; stansiya”.

Beləliklə, tədqiqatlardan da göründüyü kimi, xan titulu türk mənşəli olub, hal-hazırda arxaıqlaşmışdır. Bu söz yalnız tarixi mənbələrdə və yazılı ədəbi əsərlərdə titul kimi işlənmişdir. Övvəldə qeyd etdiyimiz kimi, İsa Hüseynov da əsərlərində xan sözünü yüksək sənətkarlıqla titul kimi işlətməmişdir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÜSLUBİ, KONTEKSTUAL SİNONİMİYA MÜVƏQQƏTİ NİTQ HADİSƏSİ KİMİ VƏ YA İDİOLEKT FAKTORU HAQQINDA

Bağirova S.

Gəncə Dövlət Universiteti

Sinonim cərgəsinə daxil olan sözlər arasındakı üslubi və kontekstual fərqlilik dilçilər tərəfindən ən fərqli interpretasiyalarda təqdim olunur. Belə ki, “dilən əksərən öz daşıyıcılarına rəngarənglik və alternativ seçim imkanı” tanıdığını qeyd edən F.Veysəlli yazır: “Mütləq sinonim olmasa da dildə tez- tez sosial və ekspressiv mənalara verilməsində ekvivalentlər mümkündür. Qismən sinonimik ifadələri üslubi variantlar, daha dəqiq desək, üslubi qeyri – ekvivalent variantlar adlandırılır”. Bədii əsərlərdə sinonimlərdən istifadə mətnin kompozisiya tələbləri ilə, süjetin daha dolğun açılması, personajın xarakteristikasının dəqiqləşdirilməsi ehtiyacı ilə bağlı faktorlardan qaynaqlanır. Müəyyən dəqiqləşdirmə mövqeyində leksik sinonim olmayan sözlərin yaxın və əlaqəli məna kəsb etməsi də, məhz yaradıcı şəxsin öz adresatına, yəni oxucusuna daha düzgün, dəqiq və adekvat informasiyanın çatdırılması ilə bağlıdır.

Çoxdandır bu cür ətirli, təzə çörək yemirəm. Verilmiş kontekst çərçivəsində, yəni yenidən bişmiş çörəyin səciyyələndirməsi məqamında təzə və ətirli sözlərinin üslubi sinonimliyi heç bir şübhə doğurmur. Lakin İ.Şıxlı qələmindən çıxan bu kontekstual yaxınlaşma faktlarını da sinonimlər lüğəti çərçivəsində araşdırsaq, fərqli mənzərə ilə qarşılaşmış olarıq. Belə ki, “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”nə istinad etsək, **təzə** sözünün sinonimlərinin “*cədid, tər, yeni*”, **ətirli** sözünün sinonimlərinin isə “*müəttər, qoxulu*”, eləcə də **qoxulu, iyli, rəhiyədar, rəhiyəli, ətirli** sözləri olduğunu müəyyən edirik. Maralıdır ki, **təzə** sözünün leksik sinonimi kimi nəzərdən keçirilən **tər** sözü, dilimizin izahlı lüğətinə əsasən aşağıdakı mənalara ifadə edir.1) Xüsusi dərialtı vəzilərin ifraz etdiyi **şəffaf maye**., 2) Daha yüksək temperaturu olan hava mühiti ilə təmas etdikdə əşyaların üzərində əmələ gələn **yaşlıq**, II sif. və zərf. Hələ solmamış, təzə, tərəvəzli (gül, göyərtili və s. haqqında). *Tər göy soğan. Tər bənövşə*. Yəni, təzə-tər olan bitkinin yaş, nəm olmasından doğan assosiasiyaların sinonim yarada bilmə gücü etiraf edilir. Lakin eyni imtiyaz təzə olan çörəyin ətirli olması baxımından təzə və ətirli sifətlərinə tanınmır. Bunun isə çox sadə bir izahı vardır: flora və faunada müşahidə edilən təbii hadisələrin metaforikləşmə potensialı məişət zəminində yer alan lokal xarakterli hadisələrdən qat-qat daha güclüdür. Bu mənada ətirli çörəyin təzəliyi arasında əlaqə, təzə dərilmiş çörəyin təzəliyi, yaşlılığı ilə əlaqə qədər asan deşifrə edilə bilən semantik bağlılıq yarada bilmir. Onu da qeyd edək ki, əgər sadalama intonasiasına uyğun olaraq kontekstual sinonimlərin yan-yanı düzəlməsi əsas etibarilə nəzm əsərləri üçün xarakterikdirsə, əlavə izahat məqamına istinad edən sinonimlərə müraciət halları nəsr əsərlərində daha çox üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilində qələmə alınmış bədii əsərlərin, o cümlədən İ.Şıxlının əsərinin kontekstual sinonimlərinin təhlili burada ikincilərə daha çox üstünlük verildiyini əyani şəkildə ortaya qoyur. Müqayisə üçün onu da əlavə edək ki, kontekstual sinonimlərin geniş üslubi çalarlıq ifadə etmə bacarığı bədii əsərlərdə leksik sinonimlərinin üslubi imkanlarının məhdud olması anlamına gələ bilməz. Belə ki, bədii əsərlərin dilində idioqrafik sinonimlər eyni müvəffəqiyyətlə ekspressiyanın güclənməsinə, eləcə də məna dəqiqləşdirməsinə xidmət göstərə bilirlər. Məsələn: *Salatın anasının anı olaraq köks ötürdüyünü, qollarını yanına salıb dayandığını və, beləliklə də, Mələyin daha gözəl, daha cazibədar olduğunu dərk etdiyini duydu*. Lakin bununla belə, onu da etiraf etmək lazımdır ki, üslubi-kontekstual sinonimlərin bədii əsərlərin dilinin zənginləşməsində oynadığı müstəsna rol onu digər qrup sinonimlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir.

Sinonimlərin kontekstə nəzərən “münasibət”indən bəhs edərkən, idiolekt törəməsi kimi meydana çıxan biləcək bir qrup maraq doğuran halları da diqqətdən kənarda qoymaq istəməzdik. Söhbət müəllif interpretasiyasında daşılanmış sinonim cütlüklərin verilməsinə kontekst çərçivəsində fərdi yaradıcı təxəyyül tələbi ilə yenidən tərtiblənməsindən gedir. Məsələn: B.Vahabzadənin idiolektinin leksik özəlliklərini tədqiq etmiş S.Alməmmədova Azərbaycan ədəbi dilində bir qisim sinonimlərin birgə işləkliyinin mürəkkəb sözlərin (məs: *ad-san; dost-tanış; dərd-azar; abır-həya; qədir-qiyamət; açıq-aydın, ac-yalavac, dinməz-söyləməz; dinsiz-imansız və s.*) formalaşmasına gətirib çıxardığını qeyd etməklə yanaşı, şairin idiolektində həmin cütlüklərin alışılan “qəlib”in pozulması tendensiyasının da hökm sürdüyünə diqqət çəkir. Xatırladaq ki, müasir Azərbaycan dilində sintaktik yolla düzələn leksik vahidlərin “bu tip iki sözün birləşməsindən əmələ

gələrək, tərəfləri təşkil edən sözlərin leksik mənasına uyğun olaraq topluluq, ümumilik, ekspressivlik ifadə edir. Qoşa sözlərin hər iki tərəfi müstəqil sözlərdən ibarət olduqda tərəflər bir-birilə sinonim münasibətdə olur; məs.: səs-küy, gül-çiçək, qanun-qayda, qəm-qüssə və s.” “Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində sinonimliyin hər şeydən əvvəl ifadə gözəlliyi yaratdığını” qeyd edən S.Alməmmədova yazır: “O, bir fikri ifadə etmək üçün dilin bir çox imkanlarına müraciət edir. Şair fikri aydın, obrazlı, dəqiq ifadə etmək üçün ümumxalq dilinin leksik, frazeoloji və qrammatik sinonimliyinə üslubi ifadəlilik imkanlarını səfərbərliyə alır, onları ölçüb-biçir və işə yarayan variantı seçir.

*Baxışın qəlbimə od saldı, yandım,
Mən də öz dərdimi, qüssəmi andım.*

Əslində *dərd* və *qəm* sözləri müəyyən mənada sinonim kimi işlənən sözlərdir (müqayisə et: *dərd-qəm*). Doğrudur, *qəm-qüssə* mürəkkəb ifadəsi də vardır və o, tərkib hissələrinin sinonimliyi zəminində formalaşmışdır. Ancaq hər halda *dərd-qüssə* cütü qeydə alınmamışdır. Tam dəqiq olmaq istəsək, deyə bilərik ki, şəirdə bu sözlər sinonim sözlərdən tərtib olunmuş mürəkkəb ifadə kimi yox, həmçins üzlər kimi təqdim olunmuşdur”. Əgər idiolektin “ayrıca nəzərdən keçirilən individium nitqini səciyyələndirən təkrarsız xüsusiyyətlərlə bərabər, nitq qüsurlarını da ehtiva etdiyini” də xatırlasaq, bu zaman S.Alməmmədovanın təbircə desək, “*bu cür yerinə düşməyən əvəzlərin*” sırf ideostil, yəni idiolekt üslubunun tələbi ilə meydana çıxdığını aydın şəkildə yəqinləşdirmiş olacağıq. Göründüyü kimi, sinonimlərin kontekst çərçivəsindəki davranışı nitqi ifadə edən intensiyasından, yəni ifadə məramından yetərinə asılıdır. Müəyyən üslubi məqamda qoşa istifadədə sabitləşərək uzual norma statusuna qalxan “münasibət”lər, digər idiolekt zəminində uzual “bağları” qopararaq əvvəlki müstəqil korrelyasiya münasibətlərinə qayıda bilər. Azərbaycan dilində qoşa sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini, habelə onların linqvopoetik özəlliklərini araşdırmış M.S.Əlizadə də bu qrup leksik vahidlərin meydana gəlməsində sinonimiya hadisəsinin müstəsna rol oynadığına diqqət çəkmişdir. Dilçi yazır: “qoşa sözlərin əmələ gəlməsində çox zaman leksik kombinasiyalara yol verilir, yəni eyni bir söz paralel olaraq bir neçə qoşa sözün tərkib hissəsi kimi və ya, əksinə, bir neçə söz eynimənalı qoşa sözün komponenti kimi çıxış edə bilər. Nəticədə, yaxın mənalı sözlərin zənciri əmələ gəlir: *qəm-qüssə, qəm-kədər* .. və s.” Göründüyü kimi, M.Əlizadə də qüssə və kədər sözlərinin ayrı-ayrı qoşa sözlərin kombinasiyasında mövcudluğunu təsbit etmişdir. Bu isə bir daha B.Vahabzadə idiolektində qafiyə, vəzn tələbilə müəllifin uzuallaşmış iki fərqli kombinasiya vahidlərinin bəzi tədqiqatçılara görə ilk baxışdan “yerinə düşməyən” tərzdə parçalanması, yəni sinonim əsaslı qoşa sözlərin üslubi sinonimlərə bölünməsi mümkün olmuşdur.

Təqdim edilən nümunələr üslubi və kontekstual sinonim anlayışları arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasının mümkünsüzlüyünü ortaya qoyur. Məlum olur ki, üslubi sinonimlər uzual olduğu halda, kontekstual sinonimlər idiolektə bağlı olub okkozial səciyyə daşıyır. Habelə bəlli olur ki, üslubi sinonimlər dayanıqlı semantik korrelyasiyanı əks etdirdiyi halda, kontekstual sinonimlər müvəqqəti xarakterə malikdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ FƏNNİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bayramova A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili türk dillərindən biri olaraq dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biridir. Həmyerlimiz “Respublika” qəzetinin 4.X.1999-cu il məlumatına görə, Almaniyada yaşayan iş adamı Əlixan İqbalın hesablamalarına görə, dünyada 49 milyon azərbaycanlı yaşayır. O, bu statistik məlumatı toplamaq üçün 1 milyard pul xərcləmişdir. Aradan keçən 13 ili də nəzərə alsaq, azərbaycanlıların sayının 50 milyon olduğu məlum olar. Azərbaycan dili Cənubi Qafqazda yaşayan bir çox xalqın ikinci ana dili sayılır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayda Çursina adlı türkoloq öz çıxışında bildirirdi ki, XIX əsrdə Azərbaycan dili 50-dən çox xalqın ünsiyyət vasitəsi olmuşdur.

Azərbaycan dili azərbaycanlıların, eləcə də Azərbaycanda yaşayan xalqların ana dilidir.

İnsan həyata ana dili ilə göz açır. Mərifəti, mədəniyyəti, ünsiyyəti ana dili vasitəsilə öyrənir. Öz xalqına, torpağına bu dillə bağlanır. Vətənpərvərliyi də bu dillə mənimsəyir. Təsəffü deyil ki, böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə Ana dili haqqında yazırdı:

Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz
Ana dili adlanır bizim ilk dərslərimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız bu dil ilə

İçirir ruhumuza bu dillə gilə-gilə.

Təbii ki, gənc nəslin öz xalqı üçün gərəkli bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında intellektual səviyyəsinin inkişafında ana dilinin rolu əvəzsizdir. Ana dilini mükəmməl öyrənmək, onun sirlərini, qrammatik qayda-qanunlarını dərinlən bilmək həm də digər elmləri öyrənməyə şərait yaradır. Təsədüfi deyilməyib ki, ana dili digər elmlərin açarındır. Ana dili xalqın əxlaqi inkişafı, elmi-texniki, siyasi və iqtisadi tərəkürünü müəyyən edən bir meyardır, ölçüdür.

Əgər hər hansı bir xalqın dili, nitqi kasıbdırsa, müxtəlif dillərdən gəlmə yad sözlərdən istifadə etməyə məcbur olur. Beləliklə, dil korlanır. Elmi-texniki tərəqqini, ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən terminlər olmadığına görə müxtəlif elmləri əhatə edən dərslilər də yazmaq çətin olur.

Ana dili xalqın ümumi mədəniyyətinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də məxsus olduğu xalqın hər bir üzvünün gözəl tərbiyəçisidir. Ana dili gözəl əxlaqi sifətlər tərbiyə edir, yersiz hərəkətlərdən çəkindirir.

Ana dili təlimini yaxşılaşdırmaq, onu elmi və pedaqoji əsaslarla tədris etmək təkcə müəllimlərin vəzifəsi deyil, həm də müxtəlif televiziya kanallarında, teatr tamaşaları və kinofilmlərdə çalışan sənətkarların da işidir. Bəzən, aparıcılar, efirə dəvət olunanlar, bəzən aktyor və müğənnilər öz davranışlarında elə hərəkətlər edirlər ki, bunlar gənclərə pis təsir göstərir. Sonradan gənclər davranışlarında və yoldaşlarına müraciətlərində həmin sənətkarları təqlid edirlər. Bu, pis haldır. Ancaq öz məzmunlu, elmi və yadda qalan çıxışları ilə gəncliyi ofsunlayan Nizami Cəfərov, Vasif Məmmədəliyev, Rəfail Hüseynov, Zəlimxan Yaqub kimi sənətkarlar vardır. Onların hər bir danışığı gəncliyə örnekdir.

Türk dünyasının ən görkəmli nətiqlərindən bizi ümummilli liderimiz Heydər Əliyev olmuşdur. O, hər vaxt Azərbaycan dilinin inkişafına qayğı göstərmiş və çalışmışdır ki, Azərbaycan dili Azərbaycanda hakim dil olsun. Onun dərin məzmunlu nitqləri öz forma və məzmun gözəlliyi ilə diqqəti çəkir. Onun bütün çıxışlarında söz sırası, müraciət etikətləri, qrammatik və leksik normaların, pauza və intonasiya, orfoepik qaydaların yerli yerində işlədilməsi barədə mütəxəssislərin geniş araşdırmaları vardır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətini dərinlən bildiyi üçün müəllimlərlə görüşündə müəllim, diplomatlarla görüşlərdə diplomat, memarlarla görüşəndə memar, incəsənət adamları ilə görüşəndə sənətşünas, şairlərlə görüşəndə şair, hərbiçilərlə görüşəndə hərbiçi kimi çıxış edir. Bu ondan irəli gəlirdi ki, o, hər bir sahəni dərinlən bildiyi üçün hər bir sənət adamı ilə onun öz peşəsinin dili ilə danışır.

Nitqin geniş auditoriyaya təsir göstərən mühüm elementlərindən biri onun giriş və sonluğudur ki, Heydər Əliyev bu elementlərdən də nətiq kimi faydalanırdı. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev və nətiqlik sənəti ayrıca bir tədqiqat sahəsi olmalıdır.

Heydər Əliyev siyasi kursunu davam etdirən prezidentimiz İlham Əliyev cənabları da hər vaxt Azərbaycan dilinin inkişafının qayğısına qalır. O, Azərbaycan dilini dərinlən bilməklə yanaşı, bir neçə dildə danışmaqla dünya ölkələrinin rəhbərlərinə örnekl olur. O, 19 aprel 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşması şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı adlı Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama uyğun olaraq ölkənin ali məktəblərində bütün ixtisaslar üzrə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədris edilməsi tövsiyə olunmuşdur. Həmin sərəncamın icrasını təmin etmək məqsədi ilə Təhsil Nazirliyinin 18 iyul 2013-cü il 746 nömrəli Fəaliyyət planı da təsdiq olunmuş, Dövlət standartına uyğun olaraq, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” bir fənn kimi tədris planına daxil edilmişdir. İndi ali və orta ixtisas məktəblərində həmin fənn (30 saat mühazirə, 30 saat məşğələ) tədris olunur. Bu fənnin tədrisində fənn müəllimlərinin üzərinə böyük yük düşür. Belə ki, gələcək energetik, iqtisadçı, texnoloq, psixoloq, eləcə də müxtəlif humanitar və təbiət elmlərini tədris edən müəllimlər nitq mədəniyyətinin digər elmlərlə əlaqəsi, cəmiyyətdə rolu, nitqin növləri, ədəbi dilin normalar sistemi, intonasiya, funksional üslubların növlərini və s. məsələləri dərinlən mənimsəməlidirlər. Ali məktəbi bitirən hər bir məzunun savadlı yazı mədəniyyəti olmalıdır. Yazı mədəniyyəti durğu işarələrinin dəqiq və yerli-yerində işlədilməsini tələb edir. Şifahi dildə olan intonasiya xüsusiyyətləri, məna çalarları və incəlikləri yazıda durğu işarələrinin düzgün işlədilməsi, sintaktik qaydaları bilməklə bağlıdır. Xüsusilə, rəsmi-işguzar üslubu əks etdirən əməli yazı nümunələrini (ərizə, protokol, izahat, əmr, vəkalətnamə, rəy, xasiyyətnamə, bildiriş, tərcümeyi-hal, arayış, hesabat və s.) tərtib etməyi bacarmalıdırlar. Bugünkü tələbələr gələcəkdə hər hansı bir sahəyə rəhbərlik etdikdə cəmiyyətin hər bir üzvü ilə mədəni ünsiyyət qurmağı bacarmalı, psixoloji və etik davranış qaydalarını görməlidirlər. Elm və peşə terminlərindən, söz formalarından üslubi məqamlarda istifadə etməyi bacarmalıdır. İclas və yığıncaqlarda nitq söyləmək üçün əvvəlcədən hazırlıq işləri aparmalıdır ki, dinləyiciləri razı salsın və s. Tədris müəssisələri, mətbuat, radio və televiziya, mədəni və maarif mərkəzləri, klub-kitabxanalar, internet mərkəzləri, ziyalılarımız və incəsənət nümayəndələri, xüsusilə

müəllimlərimiz Azərbaycan dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda əlbir olmalı və mübarizə aparmalıdır ki, dilimizin saflığı və işləkliyi hər vaxt qorunsun.

DİLÇİLİKDƏ VURĞU FONETİK VAHİD KİMİ

Bayramova T.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər biri dilin fonetik xüsusiyyətlərindən biri onu təşkil edən sözlərin vurğulu deyilməsidir. Vurğu dili təşkil edən əsas vahidlərdən biridir. Vurğu dili təşkil edən sözlərin tərkib hissələri olan hecaların birinin digərinə nisbətən fərqli tələffüzlə və ya güclü deyilməsinə deyilir. Fonemlər kimi vurğu da sözləri tanıma və fərqləndirmə vasitələrindəndir.

Dilçilikdə vurğunun təbiətini, onun necə formalaşmış yaranmasını başa düşmək üçün ilk öncə dilin özəyi, nüvəsi hesab edilən sözü və bu sözü təşkil edən hecanın xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Söz dilin tərkib hissəsi olaraq onun formalaşmasında, kommunikativ funksiyasının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsi ilə ifadə edən dil vahididir. Söz daha çox nitq daxilində öz xüsusiyyətini büruzə verir və mətn daxilində daha dolğun məna ifadə edir. Söz səslərin birləşməsindən yaranan hecalardan ibarətdir. Heca ümumi dilçilikdə, o cümlədən, ümumi fonetikada problemli məsələlərdən biridir. Bunun başlıca səbəbi odur ki, heca təcrübi fonetika üsulları ilə eksperimentə gəlmir və yaxud çox çətin gəlir. Dilçilikdə mövcud olan fonetik təlim nəzəriyyəsinə görə heca tələffüz zamanı sözün və ya söz formasının asanlıqla bölünə bilən hissəsinə deyilir.

Dünyada mövcud olan müxtəlif dillərin fərqli fonetik xüsusiyyətlərinə görə həmin dillərdə formalaşan vurğu da bu dillərin ümumi xüsusiyyətləri, daxili qanunauyğunluqları ilə bağlı olur. Dünyada mövcud olan dillərin sayını nəzərə alaraq, biz yalnız Azərbaycan, ingilis və rus dillərində vurğunun təbiətini araşdırmış, onun fonetik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışmışıq.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu çoxəsrli tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu dilin tarixində müxtəlif fonetik vahidlər araşdırılmış və tədqiqatlar aparılmışdır. Hecadan fərqli olaraq, Azərbaycan dili vurğusu təcrübi yolla öyrənilmiş və bu sahədə Ş.Abdullayev, A.Bəşirov geniş təcrübə materialına əsaslanaraq maraqlı tədqiqatlar aparmışlar.

Dünya dillərində vurğunun müxtəlif növləri fərqləndirilir. Bunlara misal olaraq: *musiqili vurğu* (bu vurğu növü dilçilikdə həmçinin *melodik vurğu*, *tonik vurğu*, *xromatik vurğu* terminləri ilə də adlandırılır), *kəmiyyət vurğusu*, *ağır vurğu*, *yüksəlmə*, *enən vurğu*, *cützirvəli vurğu* və s. N.Məmmədov, A.Axundov "Dilçiliyə giriş" kitabında vurğunun müxtəlif tiplərini dörd prinsipə görə qruplaşdırmışlar. Bu prinsiplər belədir: fonetik səciyyəsinə görə, morfoloji səciyyəsinə görə, müxtəlif dil vahidləri ilə əlaqəsinə görə, məqsədə və ya deyilən münasibətə görə.

Birinci prinsipə görə, vurğunun *musiqili vurğu*, *dinamik vurğu*, *qarışıq vurğu* növləri fərqləndirilir.

Musiqili vurğu vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan tonun dəyişməsi ilə fərqlənməsi zamanı meydana gəlir. Vurğunun bu növündə səs tellərində yaranan tezliyin müxtəlifliyi mühüm rol oynayır.

Dinamik vurğu nəfəsli vurğu, ekspirator vurğu, güc vurğusu terminləri ilə də adlandırılır. Vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan gərginliyin və tələffüz üçün istifadə edilən hava axınının çoxluğu ilə fərqlənməsinə *dinamik vurğu* deyilir.

Qarışıq vurğu isə həm musiqili vurğunun, həm də dinamik vurğunun xüsusiyyətlərini daşıyaraq vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan gərginliyini və hava axınının çoxluğu, habelə tonun dəyişməsi ilə fərqlənməsidir. Bu vurğu dilçilik ədəbiyyatında *musiqili-nəfəsli vurğu* da adlandırılır.

İkinci prinsip olan morfoloji səciyyəyə görə, vurğunun *sabit vurğu*, *qeyri-sabit vurğu*, *məşrut vurğu*, *açıq vurğu*, *qapalı vurğu* kimi növləri fərqləndirilir.

Sabit vurğu həmişə eyni hecanın üzərinə düşən vurğudur. Əgər vurğu sözün sonuncu hecasına düşürsə, sözün sonuna şəkilçi artırıldıqca vurğu sona doğru hərəkət edir. Azərbaycan dilindəki vurğunu bu vurğu tipinə bariz nümunə kimi göstərmək olar. Sabit vurğu dilçilikdə *daimi vurğu*, *bağlı vurğu* kimi terminləri ilə də adlandırılır.

Qeyri-sabit vurğu, başqa sözlə desək, sərbəst vurğu, müxtəlif yerli vurğu, ənənəvi vurğu sözün müxtəlif hecalarına düşən vurğudur. İngilis və rus dillərində müşahidə olunan vurğu bu tipə nümunədir.

Məşrut vurğu bütün dünya dillərində müşahidə olunur. Bu vurğu növü müəyyən fonetik və morfoloji şərtlərdən asılıdır.

Açıq vurğu açıq hecaların üzərinə düşən vurğu, *qapalı vurğu* isə qapalı hecalara düşən vurğudur.

Üçüncü prinsip, yəni müxtəlif dil vahidləri ilə əlaqəsinə görə, *heca vurğusu*, *söz vurğusu*, *ibarə vurğusu*, *təqti vurğu* və *birləşdirici vurğu* növləri vardır.

Heca vurğusu hecanın heca əmələ gətirən hissələrindən birinin qüvvətli və ya səs tonunun dəyişməsi ilə tələffüzünə deyilir.

Söz vurğusu isə heca vurğusundan fərqli olaraq, sözün hecalarından birinin müxtəlif fonetik vasitələrlə fərqləndirilməsinə deyilir.

İbarə vurğusu ibarənin ayrılmasına və daxilən birləşməsinə xidmət edən vurğuya deyilir. Təqti vurğusu ibarə vurğusundan o qədər də fərqlənmir. Belə ki, ibarə vurğusu fonetik-sintaktik vahidləri ayıraraq daxilən birləşdirməyə, təqti vurğusu isə nitqin yalnız fonetik cəhətdən ayrılıb daxilən birləşən hissələrini göstərməyə xidmət edir.

Dördüncü prinsip olan məqsəd və deyilən münasibətə görə vurğu iki cür olur: *məntiqi vurğu* və *həyəcanlı vurğu*.

AZƏRBAYCAN ADLARINDA TƏHRİF TIPLƏRİ

Cəfərov Y.M.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Informasiya cəmiyyətinin inkişafı dövründə xüsusi aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biri də ad və soyadların qeydiyyatı zamanı yol verilən xarakterik təhrif tiplərinin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsidir. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təqdim olunmuş ad və soyadlar siyahısı əsasında 2010-cu ildə hazırladığı məlumat bazası əsasında apardığımız təhlillər Azərbaycan ad və soyadlarında kifayət qədər təhriflərə yol verildiyini göstərir. Bu təhriflərin ortaya çıxmasının ən müxtəlif səbəbləri vardır. Rus dilinin təsirini, məhəlli, siyasi, etnik-mədəni, mental, insan amillərini bura aid edə bilərik.

Aparılan araşdırmalar ad və soyadlarımızda, əsasən, aşağıdakı təhrif tiplərinə yol verildiyini göstərir. Qeyd edək ki, bütün nümunələrin birinci sırasında adın düzgün variantı qeyd edilmişdir.

1. Saitlərin əvəzlənməsi

a-ə əvəzlənməsi: Əbülfət-Abulfat, Əvəz-Avaz, Əziz-Aziz, Əli-Ali, Əşrəf-Aşraf, Əlibala-Alibala, Əlibaba-Alibaba, Ələkbər-Aliakbar-Alekber-Alakbar, Ələşrəf-Aləşrəf, Ələddin-Aləddin-Alayəddin-Alaəttin-Aləddin-Aladin, Ələmdar-Aləmdar, Aləm-Alam, Əlabbas-Alabbas, Əhsən-Ahsan, Əhməd-Ahmet-Ahməd-Ahmad və s.; ö-o-ə əvəzlənməsi: Ömər-Omar, Kövsər-Kovsar, Gözəl-Qezal, Dönüş-Donış, Rövşanə-Rəfşanə, Rövşən-Rauşan və s.; ü-u-i əvəzlənmələri: Ümid-Umid-Umud-Umid, Ağaqulu-Ağaquli, Abdul-Abdül, Abdulrəhim-Abdülrəhim, Ülker-Ulkar, Üzeyir-Uzeir, Ümman-Umman, Vüqar-Vuqar, Vüsal-Vusal, Gülbəniz-Qulbaniz, Güllü-Gullu, Hürü-Huru, Dürrü-Durri, Ulduz-İldız-İlduz-Ülduz, Büllur-Bullur-Billur, Füzuli-Fuzuli-Fizuli və s.; ı-u-i əvəzlənməsi: Xanım-Xanum, Zərxanım-Zyarxanum, Ağası-Aqasi, Abdi-Abdi, Abdin-Abdin, Abdulalı-Abdulali, İnkilab-İnkılab və s.; ə-e əvəzlənməsi: Əyyub-Eyyub, Əmin-Emin, Afər-Afer, Afət-Afet, Ağaverdi-Ağavərdi, Əfsər-Efser, Nofəl-Nofel və s.; ə-u əvəzlənməsi: Məhəmməd-Muhaməd və s.; ə-i əvəzlənməsi: Səyahət-Siyahət, Səlimə-Sələmə, Səhhət-Sihhət, Cəhət-Cihət və s.; a-ya əvəzlənməsi: Ləman-Lyaman, Lalə-Lyalya, Laləzar-Lyalyazar və s.; a-ə əvəzlənməsi: Mahmud-Məhmud və s.; a-i əvəzlənməsi: Maarif-Mairif və s.; ö-e-o-ü əvəzlənməsi: Gövhər-Gohər-Güvhər, Göyərçin-Güyərçin, Könül-Künül, Gülzar-Gülluzar, Hörmət-Hürmət və s.; i-a əvəzlənməsi: İbadət-Abadət və s.; i-e əvəzlənməsi: Nilufər-Nelufər və s.; i-ı əvəzlənməsi: Aqşin-Akşin və s.; o-a əvəzlənməsi: Oksana-Aksanna-Aksana və s. o-u əvəzlənməsi: Ağamolla-Ağamulla və s.

2. Samitlərin əvəzlənməsi

ğ-g-q-k-x əvəzlənməsi: Ağamalı-Aqamalı, Ağamusa-Aqamusa, Ağası-Aqasi, Bağır-Baqir, Ağgül-Akqül, Gülbəğ-Qülbax, Güləhməd-Qulaxmed, Gülməmməd-Qulmamed, Aygül-Ayqül, Abgül-Abqül, Qaşəng-Qaşanq, Növrəng-Növrəng və s.; q-x-k əvəzlənməsi: Haqqı-Haxxı-Hakqı, Haqverdi-Haxverdi-Hakverdi, Oqtay-Oxday və s.; h-q-x əvəzlənməsi: Rəhman-Raxman, Rəhilə-Raxila, Rahil-Raxil, Hacı-Qadji, Həsən-Qasan, Həmid-Qamid, Heydər-Qaydar, Hafiz-Xafiz, Həmzə-Xamza, Humay-Xumay, Həmayə-Xamaya, Şahvələd-Şaxvələd, Qədəmşah-Qədəmşax, Ətirşah-Ətirşax, Gülşah-Gülşax, Şahnaz-Şaxnaz, Şahqız-Şaxqız, Şahgəlin-Şaxgəlin, Şahgözəl-Şaxgözəl, Bahadır-Baxadur, Bəhmən-Baxman, Bahar-Baxar, Bəhram-Baxram, Zahir-Zaxir, Vahid-Vaxid, Ağahüseyn-Aqaquseyn, Gümrəh-Qyümrax, Gülşah-Qyülşax, Vazeh-Vazex, Saleh-Salex və s.; q-ğ-k-g-x əvəzlənməsi: Şaiq-Şaiğ-Şaix, Ocaq-Ocağ-Ocax, Qonaq-Qonağ-Qonax, Yanaq-Yanağ-

Yanax, Alyanaq-Alyanağ-Alyanax, Afaq-Afak, Sadiq-Sadiğ, Xalıq-Xalığ, İsaq-İsax-İsağ-İsak-İsag, Ocaqqulu-Ocaxqulu, Ocaqverdi-Ocaxverdi və s.; q-g əvəzlənməsi: Sadiğ-Sadıq, Raqif-Ragif və s.; h-kh-x-k-kh-k-h əvəzlənməsi: Məzahir-Mazakhir, Rəhman-Rakhman, Mehdi-Mehkhti, Mehriban-Mekhriban, Məlahət-Malakhat, Mahirə-Makhira, Mahir-Makhir, Mahmud-Makhmud, İsmixan-İsmikhan, İftixar-İftikhar, Xəyyam-Kəyyam, Kəklik-Kəhlik, Çiçək-Çiçəh və s.; h-g-q-gh əvəzlənməsi: Məhəmməd-Magomed, Maqsud-Maghsud və s.; d-t əvəzlənməsi: Ağamehdi-Ağamehti, Mədəd-Mədət-Madat, Səfdər-Səftər, Qorqud-Qorqut, Səməd-Səmət, Murad-Murat, Xaspolad-Xaspolat, Polad-Polat, Bünyad-Bünyat, Vahid-Vahit, Ziyad-Ziyat, Nurşad-Nurşat, Hürşad-Hürşat, Zümrüd-Zümrüt, Afləddin-Aflətdin, Səttar-Sətdər, Nicat-Nicad, Nihad-Nihat, Həsərət-Həsrad və s.; v-f əvəzlənməsi: Aktiv-Aktif və s.; b-p əvəzlənməsi: Budaq-Pudaq, Bikə-Pikə, Bikənaz-Pikənaz, Bikəxanım-Pikəxanım, Buta-Puta və s.; v-y əvəzlənməsi: Mövla-Moyla, Mövlud-Moylud və s.; k-ng əvəzlənməsi: Mixəng və s.; ç-ş-c-j-dj əvəzlənməsi: Laçın-Lacın, Çingiz-Cingiz, Çimnaz-Cimnaz, Çəməngül-Çəməngül, Səccad-Sajjad, Səcid-Sajid, Qılınç-Qılınç-Qılıç-Qılıj-Qılış, Dəmirgüc-Dəmirgüj-Dəmirküç, Cəmil-Djamil-Jamil, Cəvanşir-Djavanşir-Javanşir, Cahangir-Cangir-Djanqir, Cavad-Djavad-Javad, Ağca-Aqdja, Qoca-Qodja, Vəcihə-Vyadjixa, Sevinc-Sevindj-Sevinj, Turac-Turaj, Vicdan-Vijdan, Xədicə-Xadija və s.; y-g əvəzlənməsi: Bəyim-Bəgim, Göyərçin-Gögərçin, Düyümə-Dügmə və s.; d-q əvəzlənməsi: Şadlıq-Şaddıq və s.; l-d əvəzlənməsi: Saçlı-Saçdı və s.; g-q əvəzlənməsi: Günəş-Qunaş, Gülnadə-Qulzada, Gülyetər-Qulyetar, Gövhər-Qövhər və s.; k-q əvəzlənməsi: Komandır-Qumandar, Qüdrət-Kudret və s.; q-k əvəzlənməsi: Diqqət-Diqkət və s.; ş-sh əvəzlənməsi: Əfşan-Afshan, Afşin-Afshin, Müşdaq-Mushdaq, Rəmiş-Ramesh və s.; b-d-p əvəzlənməsi: Məhbubə-Məhbudə, Bəturə-Pətura, Mətləb-Mətləp, Məhəbbət-Məhəbpət, Naib-Naip, Rəhib-Rəhip, İnqilab-İnqilap, İztirab-İztirap və s.; f-p-ph əvəzlənməsi: İsrəfil-İsrəpil, Fazil-Pazil, Famil-Phamil, Rafael-Raphael və s.; g-k əvəzlənməsi: Ələsgər-Ələskər, Günel-Künel və s.; y-ı əvəzlənməsi: Aynurə-Aınura, Aynur-Aınur, Aydın-Aıdın, Aydan-Aıdan, Ayaz-Aıaz və s.; z-s əvəzlənməsi: Almaz-Almas, Əbülfəz-Əbülfəs, Araz-Aras, İlyaz-İlyas, Aynaz-Aynas, Tovuz-Tovus, Çərkəz-Çərkəs, Fariz-Faris, Hafizə-Hafsa və s.; k-g-y əvəzlənməsi: Göyçək-Göyçay, Mələk-Mələg-Mələy və s.; n-m əvəzlənməsi: Qənbər-Qəmbər, Sünbül-Sümbül, Hünbət-Hümmət-Hümbət və s.

3. Saitlərin ixtisarı

i-i saitlərinin ixtisarı: Adıgözəl-Adgözəl, Səbinə-Səbnə, İsmayıl-İsmayıl, Hafizə-Hafza və s.; u saitinin ixtisarı: Hökümə-Hökmə və s.; ə saitinin ixtisarı: Səbinə-Sbinə, Şəbnəm-Şbnəm və s.; ü saitinin ixtisarı: Gülistan-Gülsdan-Gülstan-Gülistan və s.

4. Samitlərin ixtisarı

l samitinin ixtisarı: Maşallah-Maşalah, Abdul-Abdu, Abdüləlil-Abducəlil, Abdülhəlim-Abduhəlim, Abdulkərim-Abdukərim, Abdullətif-Abdulətif və s.; qoşa b samitlərindən birinin ixtisarı: Abbas-Abas, Cabbar-Cabar, Abbasəli-Abasəli, Abbasqulu-Abasqulu, Abbasxan-Abasxan, Abbasalı-Abasalı, Abbasbala-Abasbala və s.; r samitinin ixtisarı: Nərgiz-Nəgiz və s.; y samitinin ixtisarı: Müseyib-Museib, Səriyyə-Səriə və s.; v samitinin ixtisarı: Həvva-Həva-Hava, Qüvvət-Qüvət və s.; m samitinin ixtisarı: Gülməmməd-Gülməməd, Gülməhəmməd-Gülməhəməd və s.; n samitinin ixtisarı: Kənan-Kəan, İnnab-İnab və s.; y samitinin ixtisarı: Leyla-Leila-Lela, İsmayıl-İsmail, Gülcayd-Gülcəid, Gülcəşə-Gülcəşə və s.; z samitinin ixtisarı: İzzət-İzət və s.; h samitinin ixtisarı: Həzi-Azi, Həşim-Aşim, Həqiqət-Aqiqat, Halay-Alay, Hürü-Uri, Hidayət-İdayat, Rəhim-Rəim, Rəhim-Rəim, Sahib-Saib, Allahverdi-Alaverdi, Şahin-Şain, Mahirə-Mairə, Sahibə-Saibə və s.

5. Sait artırımı

i saitinin artırımı: Lalə-Lailə, Hicran-Hiciran, İlyas-İliyas, İlkin-İlikin, Ağarza-Ağarizə və s.; ı saitinin artırımı: İsmayıl-İsmayıl, Ağarza-Ağariza və s.

Adda proteza hadisəsi: Proteza sözün əvvəlinə müxtəlif danışq səslərinin artırılması hadisəsidir. Azərbaycan dilində proteza hadisəsi sonor r samiti ilə başlayan sözlərə bəzi hallarda bir i saitinin artırılması ilə baş verir. Proteza hadisəsinə məruz qalmış adların da r samiti ilə başlayan adlardan ibarət olduğunu görürük. Rəna-İrəna, Rza-İrza, Rəhman-İrəhman, Rizvan-İrizvan, Reyhan-İreyhan, Rəbiyyə-İrəbiyyə, Razi-İrazi, Rayə-İrayə, Rafət-İrafət, Rasim-İrasim, İrasət, İramin, İramil, İrail, İraida, İrahim, İrahilə və s.

6. Samit artırımı

a və i saitləri arasında y samitinin artırılması: Mail-Mayıl, Mais-Mayis, Nailə-Nayılə, Nail-Nayılə, Mailə-Mayılə, Faizə-Fayizə və s.; Uzun i saitindən sonra y samitinin artırılması: Həmidə-Həmiyə, Həbibə-Həbiyə və s.; Birinci və bəzən də ikinci hecasında uzun ə, e, ö tələffüz olunan antroponimlərin yanlış olaraq y samiti ilə yazılması: Etibar-Eytibar, Etimad-Eytimad, Mötəbər-Möytəbər, Nəmət-Neymət, Şölə-Şöylə və s.; n samitinin artırılması: Kənnan və s.; h samitinin artırılması: Hidris-İdris, İlahə-İlhahə-İlhaha və s.; d samitinin artırılması: Qızbəş-Qızbəsd və s.

7. Ahəng qanunu və yerdəyişmə

Addakı saitlərdə yanlış olaraq ahəng qanununun pozulması: *Babaş-Bəbaş, Zaman-Zəman, Kaman-Kəman, Kamandar-Kəmandar, Salam-Səlam, Tamaşa-Təmaşa və s.*; Addakı saitlərin yanlış olaraq ahəng qanununa tabe etdirilməsi: *Qəbul-Qabul-Qabil, Kəhrəba-Kahraba, Səfa-Safa, Xatirə-Xatira, Səbinə-Sabina, Xətayə-Xataya, Xəyalət-Xataya və s.*; Sait və samitlərin yerdəyişməsi: *Abbas-Ababs, Azər-Aəzər, Murad-Muard, Ləman-Ləamn, Jalə-Jəla, Afaq-Afəq və s.*

8. Ad və soyadların qeydiyyatı zamanı yol verilən digər pozuntular

k samitinin rus dilindəki k səsi kimi qeyd edilməsi: *Kərim-Karim, Vəkil-Vakil, İsgəndər-İskandar, Babək-Babek, Çiçək-Çiçyak və s.*; adın 1 hərfi ilə başlanması: *İlkin-Ilkin, Rza-İrza və s.*; adın rus dilinin transliterasiya qaydalarına uyğun qeydiyyatı: *Gülənə-Gyunnara, Günel-Gyünel, Günay-Gyünay və s.*; Mürəkkəb sözlər əsasında düzələn adların komponentlərinin ayrı-ayrı yazılması: *Elmuraz-El Muraz, Ağəli-Ağa Əli, Əlağa-Əli Ağə, Ələkbər-Əli Əkbər, Ələsgər-Əli Əsgər, Əliyar-Əli Yar, Gülnaz-Gül Naz, Zərlələ-Zər-Lalə, Gülbahar-Gül Bahar, Dürsədəf-Dür Sədəf, Nargül-Nar Gül və s.*; Tərkibində rütbə, titl, ləqəb bildirməyən mir, mirzə, hacı, seyd, şah, soltan, ağa, bəy, xan, bəyim, xanım sözlərindən biri olan adın komponentlərinin bitişik deyil, ayrı yazılması: *Mirəli-Mir Əli, Mirbəşir-Mir Bəşir, Bədirxan-Bədir Xan, Hacıbəy-Hacı Bəy, Şahəli-Şah Əli, Qönçəbəyim-Qönçə-Bəyim, Qızxanım-Qız Xanım və s.*; Bir adın ən müxtəlif variantlarda qeydiyyata alınması: *Brilyant-Brilliyant-Brilliant-Briliat-Prilyant-Priliyat-Pirliyant, Ofeliya-Ofelya-Ofela-Ofelə-Ofilya-Ofiylə-Afelya-Afeliya, Növrəstə-Norəstə-Nurəstə-Norəstə, Nəbat-Nəbad, Nəcməddin-Nəjməddin-Nəjvəddin, Məhəmməd-Məhmməd-Muhəmed-Məhəmmət-Məhəmmə-Məhəmməd-Məhəmməd-Maxəmməd-Məhəmməd, Güləbətin-Gülebətum-Gülebətin-Gülebətin-Gülebətan, Gülcöhrə-Gülcörə-Gülcövrə, Həqiqət-Həqiqət-Həqqət, Hənifə-Həniyə-Hənifə və s.*; Şəxs adları familiya düzəldən şəkilçi qəbul edərəkən sabitliyin pozulması: *Abbasov-Abasov, Vəliyev-Vəliyev, Quluyev-Quliyev, Nuruyev-Nuriyev, Mutuyev-Murtiyev, Ovçuyev-Ovçiyev, Xuduyev-Xudiyev, Uğurluyev-Uğurliyev, Hüsüyev-Hüsüyev, Şümüyev-Şümüyev, Boluyev-Boluyev, Quçuyev-Quçiyev, Donluyev-Donliyev, Yurdluyev-Yurdliyev, Zülfüyev-Zülfüyev, Yolçuyev-Yolçiyev, Moşuyev-Moşiyev, Güliuyev-Güliuyev, Moluyev-Moluyev, Topçuyev-Topçiyev və s.*; Adın komponentləri arasında – (tire) işarəsindən istifadə: *Rəsizadə - Rasi-zadə, Ağazadə-Ağa-zadə, Abbasəğa-Abbas-əğa, Mirşahin-Mir-Şahin*

İnformasiyalı cəmiyyətdə xüsusi adların təhrifi, qeydiyyat sənədlərində və elektron bazalarda bir ad və soyadın müxtəlif variantlarının əks olunması çox ciddi problemlər yaradır. Bu, şəxsin eyniləşdirilməsini çətinləşdirir, axtarış zamanı operativliyə mane olur, informasiyalara çıxışı məhdudlaşdırır və s. Ona görə də Azərbaycan ad və soyadlarındakı xarakterik təhrif tiplərinin elmi əsaslara söykənərək aradan qaldırılması çox zəruridir.

AZƏRBAYCAN DİLİ QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ

Cəfərova N.B.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan dili milli-mənəvi sərvətimizdir, xalqın varlığının təsdiqidir. Bizim ana dili kimi eşitdiyimiz və öyrəndiyimiz dil misilsiz xəzinədir. O, özünəxas bir şəkildə xalqın tarixini, mənəvi sərvətini, dövlətçilik yolunu, coğrafi mənzərəsini hifz edib saxlayır. Millətin milliliyini saxlayan məhz onun dilidir. Ona görə də hər bir azərbaycanlı milli dəyərimiz olan Azərbaycan dilini göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dil siyasəti Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu gün də uğurla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı haqqında sərəncamı (23 may 2012-ci il) dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənn Kurikulumu sənədində qeyd edilir ki, Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla, şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Buna görə də: nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq; Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasını dərk etmək; davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətdə istifadə üçün potensial

bilik və bacarıqlara yiyələnmək vacib hesab edilir. Hər bir şəxs müxtəlif formalı və məzmunlu mətnləri səlis, şüurlu oxumağa, yazılı və şifahi şəkildə səmərəli və yaradıcı ünsiyyət qurmağa qadir olmalıdır.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin bir fənn kimi təlim əhəmiyyəti böyükdür “Azərbaycan dili” fənni şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, ən zəruri qrammatik qaydaların, ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunmasına, nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına daha geniş imkanlar yaradır. Gözəl nitq mədəniyyətinə malik olmaq üçün isə ədəbi dilin normalarına bələd olmaq lazımdır. Azərbaycan dili fonetik, orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, semantik və s. ədəbi dil normaları çox yüksək səviyyədə inkişaf etmiş normativ dildir. Rəsmi dövlət dili, əsas təlim fənni olan Azərbaycan dilinin milli iftixar və qürur mənbəyi kimi daim inkişaf etdirilməsi, bu dilə məhəbbət hissi tərbiyə olunması məhz bu işin təhsildə aparılması səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Deməli, təhsil sahəsində Azərbaycan dilinin tədrisi qarşısında çox mühüm və zəruri vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəllimlərin bu işə çox məsuliyyətlə yanaşmasını tələb edir. Ədəbi dil normalarının gözlənilməsində müəllimlər örnək rolunu oynayırlar. Ancaq çox təəssüf ki, bu sahədə vəziyyət o qədər də yaxşı deyil. Kurikulum islahatının dönmədən həyata keçirildiyi bir vaxtda bu kursa daxil olan söz və ifadələri düzgün anlamayan və düzgün tələffüz etməyi bacarmayan müəllimlərimizə hələ də təsadüf olunur. Belə ki, bəzi müəllimlərin kurikulum sənədinin məğzini təşkil edən məzmun standartı, qiymətləndirmə standartı, deklorativ, prosedural, kontekstual biliklər, idrakı, ünsiyyət, psixomotor fəaliyyətlər, diaqnostik, formativ, summativ qiymətləndirməyə dair üsul və alətlər, təlimin üsul və texnikalarının adları və tətbiqi qaydaları, ümumi təlim nəticələri, təlim nəticələri(təlim məqsədləri) və s. məzmununa dair dolğun məlumatlarının olmaması və hətta bəzən onları düzgün tələffüz edə bilməməsi reallıqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin, tələbələrin ədəbi dil normalarına əsaslanan düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi sahəsində ən ağır yük müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllim həmişə zirvədə durmalı, öz biliyi, nitqi, davranışı ilə fərqlənməli, ədəbi dil normalarının qoruyucusu olmalıdır. Təhsilverən və təhsilalanların nitq mədəniyyəti, fikirlərini aydın, cəlbedici və lakonik şəkildə çatdırmaq qabiliyyəti diqqəti cəlb etməli, onların danışığı, ədəbi dil normalarına əməl etmələri ətrafdakı insanlarda rəğbət hissi oyatmalıdır.

VURĞUNUN FONOSEMANTİK ƏHƏMİYYƏTİ

Eminli B.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir dilin fonetik sistemində vurğu mühüm yer tutur. Səit və samit fonemlər kimi, vurğu da sözləri fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, a'lma -alma', dondurma' - dondu'rma, gə'lin-gəlin' və s. Vurğu ədəbi tələffüz üçün əsasdır. Heca vurğusu sahəsində olan əsas səhvlər, demək olar ki, yalnız alınma sözlərin deyilişində özünü göstərir. Bu səhvlərin meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Fikrimizcə, bu, hər şeydən əvvəl, psixoloji səbəbdən irəli gəlir. Bəllidir ki, Azərbaycan dilində vurğu, bir qayda olaraq, sözün və ya söz formasının son hecasına düşür. Bununla bağlı olaraq, başqa dillərdən, xüsusilə, Avropa dillərindən alınma sözləri, sanki öz sözlərimiz kimi vurğulayıb tələffüz edirik. Məsələn: relye'f - re'lyef, ya'rmarka - yarma'rka, ka'fedra - kafe'dra, allergiya' - alle'rgiya, İngi'ltərə - İngiltə'rə.

Dünya dilləri içərisində alınmalarsız, yalnız öz sözlərindən ibarət olan bir dil təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. P.L. Çernıx doğru olaraq göstərir ki, “Çox çətin təsəvvür etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa bir dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun”. L.P.Krisin belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsi üçün əsas şərait ikidillilikdir. İkidillilik şəraitində əcnəbi söz əvvəlcə danışq dilində işlənməyə başlayır, sonra ümumxalq dilinin bütün sahələrinə keçir.

Beləliklə, əcnəbi sözlər, hər şeydən əvvəl, danışq dilində işlənir və dildə yaşamaq hüququ qazanır, deməli, dilin lüğət tərkibinə daxil olur. İlk dəfə nitqdə işlənen bu sözlər dilimizin fonetik –qrammatik qaydalarına tabe edilir, yəni alınan sözü dil mənimsəyir. Ona görə də alınma sözlərin düzgün tələffüz qaydalarının – orfoepik norma və prinsiplərin yaradılması bütünlükdə dilin özü, habelə yazı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözün tələffüzünə şüurlu münasibət düzgün yazıya yiyələnməyin zəruri şərtlərindəndir. Bəzi alınma leksik vahidlər mənbə dildəki vurğularını saxlayır : dire'ktor, do'tor, no'rma, o'pera, fe'rma, tempera'ment və s. Müəyyən qrup sözlər də var ki, Azərbaycan dilinin fonetik təbiətinə tam uyğunlaşdığı üçün alındığı dildəki vurğularının yerini dəyişir, vurğu son heca üzərinə keçir: bomba', vanna', tabo'r, yubka', kofta', pipetka', plyonka', sosiska', bundesta'q, budka' və s. Dilimizdə həmçinin müəyyən fonetik

şəraitə görə morfoloji məqam, eləcə də məna təsiri ilə vurğusu son hecəyə deyilən əsl Azərbaycan sözləri də vardır. Məsələn ; a'ncaq, ba'yaq, dü'nən, ya'lnız, ye'nə və s.

Sözlərin vurğularının düzgün deyilməməsi bəzən sözlərin mənasının yaxşı dərk olunmamasından irəli gəlir. Məsələn: rus dilində -oviç şəkilçisi yerinə görə həm ata adını, həm də soyadı bildirir. Birinci halda şəkilçi tamam vurğusuz deyilir, ikinci halda isə vurğu şəkilçinin birinci hecası üzərinə düşür: Serafi'moviç - Serafimo'viç, Ada'moviç - Adamo'viç və s. Bəzən həyəcanlı vurğu ilə deyilən sözlərdə heca vurğusu, adətən, öz həqiqi yerini dəyişir. Məsələn: Va'qif! Ey sərvərim, ey xiridarım - ifadəsində həmin sözə vurğu sonuncudan birinci hecəyə düşür. Vurğu intonasiya ilə müşayiət edilən sözün, söz birləşməsinin və cümlənin informativliyinə təsir göstərən ekstralinqvistik göstəricilərdən biridir. Dil vahidlərinin kommunikasiyasında vurğu ilə məna bir –birini tamamlayan amillər kimi qrammatik quruluşa da təsir göstərir.

İstər fonetik tərkibi eyni olan bəzi oxşar vahidləri məna bir-birindən fərqləndirmək və ya cümlənin hər hansı bir üzvünü məntiqi cəhətdən nəzərə çarpdırmaq, istərsə də müəyyən emosional incəlikləri vermək üçün vurğunun müxtəlif növlərindən istifadə olunur.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ƏDƏBİ DİL VƏ DİL NORMALARI

Əbdülhəsənli T.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məqalədə qloballaşma dövründə Azərbaycan ədəbi dili və onun normativ strukturundan bəhs olunur.

Məlumdur ki, qloballaşma şəraitində dövlət dilinin inkişaf etdirilməsi, onun məzmununun zənginləşdirilməsi, tətbiqi problemlərinin aradan qaldırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı Azərbaycan ədəbi dilinin müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi, onun tətbiqinin çağdaş dönmənin bütün sahələrini əhatə etməsi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması kimi qarşıya ciddi tələblər qoydu. Dövlət Proqramının vəzifələri ilə bağlı 3.1.8. bənddə belə qeyd olunur: “Dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi” Deməli, milli ədəbi dilin və onun normalarının qorunmasına nəzarət artıq dövlət səviyyəsində təşkil edilir ki, bu məsələ ətrafında məqalədə ətraflı müzakirə aparılır, mövcud vəziyyətlər və problemlərin mənzərəsi yaradılır.

Müəllif düzgün qeyd edir ki, qloballaşma dövründə milli ədəbi dilimizin inkişaf tepmini qorumaq, immunitetini möhkəmləndirməli, onu zamanın tələbləri çərçivəsində inkişaf etdirməli, qarşıdakı yeniliklərə hazır olmaq üçün prosesə nəzarət sistemli və davamlı şəkildə həyata keçirilməli, mütəmadi olaraq monitorinqlər aparılmalı, dünyanın aparıcı dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasına diqqətin artırılması üçün müəllif bir sıra qənaətlərini səsləndirir:

- KİV-in dilində vaxtaşırı monitorinqlər aparılmalı, dil və üslub normalarının pozulması halları aradan qaldırılmalıdır;

- Texnoloji vasitələrin: kompüter, telefon, planşet və digər texniki avadanlıqların əməliyyat sistemlərinin Azərbaycan dilində proqramlaşdırılması prosesinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır;

- Reklamaların, elanların, afişaların dilində norma və üslub pozuntularına qarşı mübarizə gücləndirilməlidir;

- Rəsmi qurumlar tərəfindən hazırlanmış əməli yazı növlərinin tərtibində müxtəliflik və ədəbi dil normalarının pozulması hallarına da tez-tez rast gəlinir ki, bu istiqamətdə monitorinqlər aparılmalı, sənədləşmələrin vahid mexanizmdə həyata keçirilməsinə nəzarət gücləndirilməlidir;

- Əcnəbi dillərdən tərcümə edilmiş elmi, bədii, publisistik mətnlərin dilində norma və üslub problemlərinin aradan qaldırılması üçün vahid nəzarət mexanizmi tətbiq olunmalıdır və s.

Məqalədə həmçinin Azərbaycanda dil quruculuğu prosesinin inkişaf mexanizmi çərçivəsində ana dilinin tətbiqi problemlərindən danışılır, bu istiqamətdə atılmış addımlar müzakirə olunur. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normativ strukturuna təsir edən amillərdən danışarkən, bu yöndə kütləvi informasiya vasitələrinin vəzifələri, texnoloji vasitələr nəzərdə tutulur. Normanın inkişafında ayrı-ayrı üslubların da təsirinə vacibliyi qeyd olunur.

“HAQQINDA-HAQDA”QOŞMASININ FUNKSİYALARI

Əhmədova A.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onların sabit, dəyişməz formaya malik olmasıdır. Bu fikri qoşmaların da əksəriyyətinə şamil etmək olar; bunlar tam sabitləşmiş, ilkin kökü ilə semantik-qrammatik əlaqəsini itirmiş qoşmalardır. *Aid, dair, savayı, görə, üçün, ötrü* və s. qoşmalar bu qəbildəndir. Onlar hansı sözlə əlaqəyə girməsindən, hansı sintaktik mühitdə olmasından asılı olmayaraq, sabit fonetik-qrammatik formaya malikdir, heç bir dəyişikliyə uğramır. Buna baxmayaraq, dilimizdə qoşma funksiyasını yerinə yetirən, lakin qoşma kimi tamamilə sabitləşməmiş xeyli sayda sözlər də vardır. Bu sözlər həm nominativ formada, yəni heç bir şəkilçi olmadan, həm də müəyyən qrammatik şəkilçinin iştirakı ilə qoşma funksiyasına malikdir. Bu tip sözlərdən biri də *haqqında (haqda)* qoşmasıdır. M. Hüseynzadə bunu “əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında keçid mərhələ təşkil edən yaqımqoşma” adlandırır. F. Zeynalov isə onları köməkçi adlarla qoşmalar arasında keçid halda olan söz kimi təqdim etsə də, bu tip sözlərdən ayrı-ayrılıqda danışarkən “köməkçi ad” terminindən istifadə etmişdir. Bəzi dilçilər isə başqa ad vermədən onları qoşmaların içərisində öyrənmişlər. Bu, tam qoşmalaşmadığı üçün iki cür işlənə bilər: *haqda—haqqında*

Qoşma hesab etdiyimiz “*haqqında*” sözünü araşdıraq. Hər şeydən əvvəl, deyək ki, bu söz ərəb mənşəli “*haqq*” sözündəndir; “*haqq*” sözünün mənası isə “*doğru, düz, düzgün, həqiqi*” deməkdir. Bu söz sonradan müxtəlif leksik-semantik mənalarda da işlədilməyə başlamışdır və hal-hazırda Azərbaycan dilində həmin mənalarda bu sözəndən istifadə olunur. Həmin söz müasir dilimizdə adlıq və yiyəlik halda olan sözlə əlaqəyə girərək qoşmanın funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *Kosaoğlu haqqında İmran da yaxşı danışmamışdı* (İ. Şıxlı); *Bu haqda heç kim ondan soruşmamışdı* (V. Sultanlı).

Göründüyü kimi, bu məqamda həmin söz aid olduğu sözün söhbət predmeti olduğuna işarə edir. Deməli, leksik-semantik cəhətdən bu sözlər bir-birindən uzaqlaşmışdır. Bu isə təbii hal hesab edilməlidir, çünki əsas nitq hissəsindən köməkçi nitq hissəsinə keçid prosesində söz müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. V. İ. Koduxov yazır: “Dildə keçid dil vahidində dil kateqoriyalarının periferiyalı və aralıq hadisələr kimi mövcud olan məzmun və forma tərəflərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Keçid dil vahidi elə bir zaman yaranır ki, həmin dil vahidi kontekst vahidinə çevrilir və forma və ya məzmununda dəyişiklik baş verir”.

Demək lazımdır ki, əksər məqamlarda bu qoşma –*dan* şəkilçisi ilə əvəzlənə bilər. Məsələn: *Uşaqlar yeni riyaziyyat müəllimi haqqında (yeni riyaziyyat müəllimindən) danışdılar*. Bu fakt “*haqqında*” sözünün müstəqil leksik vahiddən uzaqlaşaraq, köməkçi nitq hissəsi mövqeyinə yaxınlaşdığını göstərir. Buna baxmayaraq, onların tamamilə sabitləşdiyini də söyləmək olmaz; onlar ayrılıqları nitq hissəsindən “qalıq qrammatik fonu saxlayır”. Qoşulduğu sözün hansı şəxsə olması ilə əlaqədar bu söz də müvafiq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və qrammatik cəhətdən müxtəlif formalara düşmüş olur. Məsələn: *Mənim haqqımda hansı biliyə maliksən?* (M. İbrahimov); *Həm sən haqqında ancaq yaxşı şeylər danışır* (M. Cəlil); *Bizim haqqımızda düzgün qərar çıxarmamışsınız; Sədr də sizin haqqınızda müsbət fikirdədir* (İ. Şıxlı).

Köməkçi nitq hissələrini əsas nitq hissələrindən fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan biri köməkçi nitq hissələrinin müstəqil lüğəvi mənaya malik olmamasıdır. Onların leksik mənası olmasa da, əsas nitq hissəsi ilə əlaqəyə girərkən müəyyən məna çalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Misallardan göründüyü kimi, müstəqil işləkliyə malik olan “*haqq*” sözü ilə nümunələrdə verilmiş “*haqqında*” sözünün məna əlaqəsi açıq şəkildə özünü göstərmir, demək olar ki, konkret leksik məna ifadə etmir.

Köməkçi nitq hissələrinin ikinci əsas xüsusiyyəti morfoloji cəhətdən formalaşmasıdır; belə ki, onlar sabit morfoloji formaya malik olub, demək olar ki, dəyişikliyə uğramır, bu və ya digər şəkildə cümlə ilə, yaxud cümlə üzvü ilə əlaqələndirib orada müəyyən qrammatik funksiya yerinə yetirir. Verilmiş cümlələrdə isə həmin sözün müxtəlif vəziyyətlərə düşdüyünü görürük; burada həm mənsubiyyət, həm də hal şəkilçisi vardır. Bu tip qoşmalardan bəhs edən dilçilər onların izafət konstruksiyalarından törədiyini söyləyirlər. Əslində türk dilləri üçün izafət birləşməsi xarakterik deyil, burada, sözsüz ki, təyini söz birləşməsi termini işlədilməli idi, lakin bəzi rus türkoloqları və onlardan bəhrələnənlər “izafət birləşmələri terminini tətbiq etmişlər.

Qeyd etdiyimiz qoşmalar tarixən müstəqim mənalı üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti olmuşdur. İndiki halında da əlaqəyə girdiyi sözlə də həmin münasibəti saxlamışdır, daha doğrusu, “*sən haqqında*” ifadəsi məhz üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Məhz ikinci komponentin semantik mənasında olan asemantikləşmə prosesi birləşmənin xarakterində tədricən dəyişmə

yaratmalı olmuşdur. Nəticədə ifadə sərbəst söz birləşməsi keyfiyyətini itirməyə başlamış və ikinci komponentin özü də köməkçi nitq hissəsinə çevrilmişdir.

Təbii ki, qoşma kimi qəbul edilən sözün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilməsi köməkçi nitq hissələri üçün xarakterik sayıla bilməz. Tədqiqatçılar qoşmanın bəzi qrammatik şəkilçilərlə işlənmə bilməsini onların etimologiyası ilə izah edirlər. Belə ki, ilkin semantikasını potensial şəkildə qoruyan qoşmaların bir qismi qrammatik şəkilçilərlə işlənmə bilər. Qeyd etdiyimiz həmin qoşma yerlik hal şəkilçisi ilə də işlənmişdir.

Qoşmaların hal şəkilçisi ilə işlənməsi yalnız türk dillərində deyil, başqa dillərdə, o cümlədən fin dilində də müşahidə olunur. Yerlik hal isə müxtəlif qrammatik münasibətlər ifadə edir. “İsmi yerlik halı üç qrammatik məna fonunda, əsasən, məkan, qismən də obyekt və zaman mənalı fonunda bir sıra məna çalarlarına malikdir ki, bunlar morfoloji kateqoriya—hal kateqoriyası əhatəsindən kənara çıxır”. “*Haqqında*” sözündə də belə bir halı müşahidə edirik; burada yerlik hal şəkilçisi məkan və zaman yox, obyekt anlayışı yaradır ki, bu cəhətdən sözün özünün məzmunu ilə uyğunlaşır. Bu zaman sözün dinamik qrammatik vəziyyəti müşahidə olunur. Bu isə o deməkdir ki, “*haqqında*” sözünü tam sabitləşmiş qoşma hesab etmək olmaz.

Maraqlıdır ki, bu sözün “*haqda*” variantı tam sabitləşmiş forma olub, bütün şəxslərlə eyni şəkildə işlədilir: *bizim haqda—sizin haqda, onlar haqda, adam haqda* və s. Orası da maraqlıdır ki, “*haqqında*” variantı adlıq və yiyəlik halda olan sözlərlə işlənirsə, “*haqda*” variantı yalnız adlıq halda olan sözlərlə əlaqədə işlədilir. Tədqiqatçılar da əsərlərində “*haqda*” qoşmasını “yalnız ismin adlıq halı ilə işlənən”, “*haqqında*” qoşmasını isə “həm adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlərə qoşulanlar” adı ilə təqdim edirlər. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi ikinci komponent olaraq “*haqq*” sözünün mənsubiyyət şəkilçisiz olmasıdır; belə ki, mənsubiyyət şəkilçili sözlər özündən əvvəl yiyəlik halda olan söz tələb edir. Mənsubiyyətin işlədilməsi həmin sözdə mücərrədləşməni artırır və bu da həmin sözün qoşmalasma prosesini gücləndirir.

Belə düşünülə bilər ki, yiyəlik halla işlənən, lakin mənsubiyyət şəkilçisiz olan qoşmalar vardır; üçün, ilə, kimi, qədər, tək qoşmaları bu qəbildəndir. Lakin demək lazımdır ki, qeyd edilən sözlər qoşma kimi tam sabitləşmiş, mənşəyi olan sözdən, onun leksik mənasından tam uzaqlaşmışdır, daha doğrusu, adi vəziyyətində bu sözlər özünəməxsus leksik-semantik mənaya malik deyil. Bu baxımdan onların mənsubluq anlayışını ifadə etməsi də mümkünsüzdür. Onu da qeyd edək ki, “*haqda*” variantı müasir Azərbaycan dilində böyük işləkliyə malik deyil və bu formanın gələcək taleyinin necə olacağı barədə indidən konkret fikir söyləmək mümkün deyil.

BƏZİ ALINMA SÖZLƏRİN QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ QARŞILIQ LARI VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Əhmədova E.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Çoxəsrlik təkamül yolu keçmiş Azərbaycan dilinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Bu dil hazırkı inkişaf mərhələsinə birdən-birə çatmamış, çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Xalqımız zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bu mənfur qüvvələrə qarşı mübarizə apararaq öz varlığını və dilini mühafizə etməyə nail olmuşdur. VII əsrdən başlayaraq ərəb, fars və rus işğalçıların xalqımızı, eləcə də onun dilini tarix meydanında çıxarmaq cəhdi boş çıxmış, Azərbaycan dili öz saflığını, müstəqilliyini və orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Klassik mərhələdə bədii əsərlərin dilində ərəb-fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edirdi. Başqa sözlə, ümumxalq danışığı dili ilə yazılı dil arasında xeyli uzaqlaşma, fərqlilik özünü göstərirdi. Ərəb-fars elementlərinin ixtiyari işlənməsi XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra dilimizə rus sözləri daxil olmağa başlamışdır. Bu isə onsuz da vahid norma əsasında işlənməyən yazılı dilə bir növ pərakəndəlik gətirirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikada ikinci ana dili elan edilən rus dili, əslində, aparıcı yer tuturdu. Dövlət işləri, əsasən, rus dilində aparılırdı. Bu dilin əhatəsində Azərbaycan dilinin nüfuzlu bir dil kimi formalaşması və inkişaf etməsi bir sıra maneələrə rastlaşırdı. Aydın məsələdir ki, heç bir dil yalnız öz milli dil materialı, yalnız öz sözləri, kəlmələri hesabına zənginləşərək inkişaf edə bilməz və dünyada belə bir dil yoxdur. Milli dilin inkişafında, zənginləşməsində və dolğunlaşmasında əcnəbi dillərin müəyyən rol oynadığı şübhəsizdir, lakin xarici dillərdən hansı sözləri və ifadələri ana dilinə gətirmək problemi var ki, bu məsələ xüsusi diqqət tələb edir. Dilə gətirilən sözləri filterdən keçirməli və bu zaman alınma sözlərin təbii olaraq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün

şərait yaradılmalı, hər sözün, ifadənin leksik-semantik və qrammatik məna çalarları, daşdığı mündəricə yükü nəzərə alınmalıdır.

Dilimizin aktiv və passiv lüğət fondunda kifayət qədər yabançı ünsürlər vardır ki, öz milli sözlərimizdən sayca heç də az deyil, bəlkə də, çoxdur. Leksikamıza söz axını hələ də davam etməkdədir. Bu gün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə də birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə sözlər, əsasən, rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçirdisə, indi alınmalar vasitəçi dil olmadan dilimizə keçir. Hazırda mətbuat səhifələrində bol-bol işlənən alınmaların dildə yaşayacağına, işləklik qazanacağına zəmanət vermək olmaz, lakin dildə zərurətdən işlənən sözlər dilin lüğət tərkibinə keçərək sabitləşir. Bu məsələyə münasibətdə ehtiyatlı olmalı, lüzumsuz alınmaların işlənilməsinə yol verilməməlidir.

Dövlətimiz və xalqımız müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizi saflaşdırmaq, yad ünsürlərdən təmizləmək istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır. Azərbaycan dilinin struktur təbiətinə uyğun gəlməyən sözlərin milli dil vahidləri ilə əvəzlənməsi nəticəsində onlarla yeni söz işləklik statusu qazanmışdır. Məsələn: bağımsız(müstəqil), başqan, bilgi, bilgisayar, cangüdən, çağ, çağdaş, çıxmaz, çimərlik, deyim, dönəm, durum, duracaq, duyum, görk, gündəm, saxlac, soyad, soydaş, soyqırım, toplam, toplu(məcmuə), özəl, özəlləşmə, vərəqçə, yayım, yetərsay və s.

Aydın məsələdir ki, dilin lüğət tərkibində mövcud olan alınmaların hamısını dəyişmək, öz sözlərimizlə əvəzləmək mümkün deyil. Əgər süni şəkildə, kor-koranə yeni sözlər yaradılasa, bu da doğru olmaz, çünki bu üsul da özünü lazımı səviyyədə doğrulda bilməyəcək. Bu proses yalnız təbii yollarla aparıldığı təqdirdə uğurlu nəticələr əldə etmək mümkün olar.

Hazırda dilçilik elminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri də ana dilimizi qoruyub gələcək nəsillərə ötürmək üçün tarixin qaranlıq səhifələrində qalan yazılı abidələrimizi yenidən tətqiq edib araşdırmaq, tarixən həm Azərbaycan dili, həm də bir sıra türk dilləri üçün ümumişlək sayılan sözlər tapıb yenidən dilə qaytarmaqdır. Belə sözləri zamanla dilimizin aktiv lüğət fonduna daxil etməklə söz yaradıcılığı sahəsində önəmli bir dönüş yaratmalıyıq. Bu proses elə diqqətli aparılmalıdır ki, həm dilimizə xələl gəlməsin, həm də eyni sözlərin qohum türkcələrdə rahat şəkildə anlaşılması təmin olunsun.

Bütün türk xalqları və dilləri üçün ortaq yazı abidələri sayılan Göytürk və uyğur yazılarının, "Oğuznamə"lərin, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının, Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüğat-it-türk", Yusif Xas Həcibin "Qutadgu-bilik" əsərlərinin, dialekt və şivələrimizin leksik tərkibini araşdırsaq, bu gün ədəbi dilimizdə işləmə biləcək onlarla türk mənşəli söz tapa bilərik. Elə sözlər ki, hal-hazırda həmin sözlərin başqa dillərdən alınan sinonimlərini əvəz edə bilsin. Eyni zamanda Azərbaycan dili ilə eyni dil qrupuna aid olan oğuz dillərindən və ya digər türk dillərindən, dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrindən də ədəbi dilə söz transferini həyata keçirmək mümkündür. Buna misal olaraq bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: bilim (elm), bilgin, bilgə (alim); bitik (kitab); buyuruq (əmr, fərman); görük (müşahidə, kəşfiyyat); qoşuq (şeyr); ötüx (xahiş, rica); ölüx (meyit, cənazə, nəş); öyüdcü (məsləhətçi); öyü (tərif); yığva (məclis, ziyafət) və s.

Azərbaycan dilinin söz bazasını, tarixi leksikamızın imkanlarını nəzərə alaraq bu siyahıya istənilən qədər söz əlavə etmək olar. Bu gün Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində elə alınma sözlər var ki, onların türkcə (azərbaycanca) qarşılığı bizə məlum deyil. Bəzən düşünürsən ki, görəsən, həmin sözlər dilimizə keçməzdən öncə onları əvəz edən milli sözlər olubmu? Hətta əminliklə demək olar ki, bəzilərini təəvvür etmək belə çətinidir. Lakin bu, o demək deyil ki, həmin qarşılıq sözlər tarixən də olmayıb. Məsələn: ailə; müəllim – ustad; qəm - kədər, ələm, qüssə, dərd; bəxtəvər, xoşbəxt; xahiş - rica, müraciət kimi alınma sözlərin əvəzinə hansı türk mənşəli sözlərdən istifadə olunub? Dilimizin tarixini əks etdirən yazılı abidələri nəzərdən keçirdikdə sadalanan sözlərin hər birinin qarşılığına rast gələ bilərik:

ailə - çoluk. ...ağır çoluğun yağıtukta Küli çor sancıp, ölürüp oğlın, kisisin bolun ...kı...bo...z...elig tutdı – Böyük ailəsi ilə yağı olduqda Küli Çor sancıb, öldürüb oğlunu, adamlarını əsir edib dövlət qurdu (Küli çor abidəsi).

bəxtəvər, xoşbəxt – qutlu. Tarduş Küli çorBesbalıqta barır biz anta kutlu bolsun. – Tarduş Küli çor, Beşbalığa gedirik. Orada xoşbəxt olsun (Hoytu-temir abidəsi).

Sağda oturan sağ bəqlər!

Solda oturan sol bəqlər!

Eşikdəki inaqqlar! Dibdə oturan xas bəqlər!

Qutlu olsun dövlətinüz! ("Kitabi-Dədə Qorqud").

Fayda, xeyir, səmərə, mənfəət – edhlig. Edhlig:, xeyirli, "اذاک ب اب اک edhlig nənq=faydalı nəsnə" ("Divani-lüğat-it-türk").

xahiş, rica, müraciət etmək – ötürmək (müraciət, xahiş, rica – ötür) . Anta ötürü kağanıma ötürdüm. Anca ötürdüm – Ondan ötürü xaqanıma müraciət etdim, eləcə rica etdim (Tonyukuk abidəsi).

qəm, kədər, ələm, qüssə, dərd - buñ. ...gök tiğinin türkimə , bodunuma kazğanu birtim, iti birtim..... buñsız kılıtm. - ...göy samurunu türküme, xalqıma qazandım, hədiyyə etdim, dərdsiz etdim, (Bilgə xaqan abidəsi), yaxud Qara qana bulaşdı, buñlı oldu (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

müəllim (ustad) - mar Marıma yüz ər tutuk birtim. - Müəllimimə - ustadıma yüz igid əsir verdim..., və yaxud Oğlanım, ərdə marımınca bol,kanka tap, katıqlan - Oğullarım, igidlikdə müəllimim (ustadım) kimi olun, xan tapın, möhkəmlənin (Süci abidəsi).

Aydın məsələdir ki, hər söz dilə daxil olduqda dilin leksikasında, lüğətlərdə özünə yer tapana qədər nitq istisnası mövqeyində olur. İlk mərhələdə həmin sözlərin işləkliyi passiv xarakter daşıyır, lakin müəyyən zaman keçdikdən sonra dildə normativləşir və ümumişlək leksikanın tərkibində sabitləşir.

İstər dövlət qurumları, istərsə də dilçi alimlərimiz dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsi probleminə biganə qalmamalıdır. Dil qorunmalı, yaşadılmalıdır. Dildə qaydalar da elə təyin olunmalıdır ki, yüz il, min il bundan sonra da informasiya gələcək nəsillərə maneəsiz çatdırıla bilsin və bizdən sonrakılar çətinlik çəkmədən onu anlaya bilsinlər.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏXƏLLÜSLƏRİN SEMANTİK QRUPLARI

Əhmədova E.Z.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müasir Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin bir qolunu təşkil edən təxəllüslər xüsusi ad kateqoriyası kimi dilçiliyimizdə hərtərəfli şəkildə indiyədək təsdiq olunmamışdır. Halbuki təxəllüslərin yaranma və formalaşma xüsusiyyətləri, onların semantikasi, növləri, leksik-qrammatik yarusları üzərində olduqca geniş diapazonla malik tədqiqat işləri aparmaq mümkündür.

Müasir Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüslər semantik baxımdan olduqca rəngarəngdir. Araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində mövcud təxəllüsləri semantik baxımından tamamilə cəlb etmək və onların müxtəlif qruplarını üzə çıxarmaq onomalogiyamız üçün olduqca əhəmiyyətli və dəyərlidir. Bu baxımdan müxtəlif sənət adamlarının doğulduğu və ya yaşadığı yerlə, mənsub olduğu tayfa, millət, xalq adı ilə, sənətkarın ilhamını, coşqunluğunu əks etdirməsi ilə, quş adları ilə, mücərrəd məfhumlarla, kosmonimik və mifonik adları özündə ifadə etməsi ilə bağlı müasir Azərbaycan dilində təxəllüslər yaranıb, formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin antroponimik layında təxəllüsləri bu istiqamətdə araşdırdıqda və təhlil etdikdə onların müxtəlif semantik qrupları ilə üzləşir. Bu ad kateqoriyasını aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

I. Doğulduğu və ya yaşadığı yeri bildirən təxəllüslər.

Müasir Azərbaycan antroponimik sistemində bu qrupa daxil olan təxəllüslər kəmiyyətə çoxluq təşkil etdiyinə görə bunları da öz növbəsində semantik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırma və təhlil edə bilərik.

a) Xalq, millət adını ifadə edən təxəllüslər. Belə təxəllüsdən istifadə edən söz sənətkarları xalq, millət adının bütöv formasından yox, xüsusi adın əvvəlindəki hissəsindən istifadə edirlər. Bu baxımdan xalq şairi Söhrab Tahirin və yazıçı Sabirin özlərinə seçdikləri “Azər-Azər” və “Azəri” təxəllüsləri olduqca böyük maraq kəsb edir. Məlumdur ki, Azərbaycan ölkə adının formalaşmasında, heç şübhəsiz ki, həlledici rol “azər” sözü oynamışdır. XIII əsrdə xalq arasındakı yozumdan istifadə edərək Yaqut Həməvi bu sözü pəhləvicə “od” məfhumu ilə bağlamış və “odla qorunanlar” kimi mənalandırmışdır. Maraqlıdır ki, Söhrab Tahir bu onun təkrrar formasına üstünlük vermiş və özünə “Azər-Azər” təxəllüsünü götürmüşdür. Maraqlı bir sual ortaya çıxır. Nəyə görə şair xüsusi adın təkrrar üsuluna üstünlük vermişdir? Birincisi, təkrrar üsulla yaranan sözlərdə məna olduqca qüvvətli şəkildə səslənir. İkincisi, Söhrab Tahir keçən əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana sürgün edildiyinə görə xalq adının təkrrar üsuluna üstünlük vermiş, yəni şimalı və cənublu soydaşlarımızın şairi olduğunu bildirmək üçün bu xüsusi adı təxəllüs şəklində belə formalaşdırmışdır.

b) Doğulduğu mahalın və ya vilayətin adlarını ifadə edən təxəllüslər. Bu tip təxəllüslər müasir Azərbaycan onomastik sistemində çoxluq təşkil edir: Əbülfəz (Naxçıvanlı), Əliyar (Qarabağlı), Aydın (Qaradağlı), Telli (Borçalı), Aşıq Aypara (Dərələyəzli), Aşıq Naringül (Dərələyəzli), Məleykə (Göycəli), Vahid (Zəngəzurlu), Qara Həsən (Dərələyəzli), Şəkil (Dərələyəzli), Mənsurə (Dərələyəzli, Eyvaz (Borçalı) və s. Göründüyü kimi, müxtəlif sənət və peşə adamlarının özlərinə seçdikləri və yaxud digər şəxslər tərəfindən onlara verilən Naxçıvanlı, Qarabağlı, Qaradağlı, Borçalı, Zəngəzurlu, Dərələyəzli, Göycəli kimi

mahal və vilayət adları təxəllüs yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip təxəllüslərin mənə və etimoloji çalarlarını da təsdiq etməklə tariximizin müəyyən qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq olar. Tədqiqatçılar Dərələyəz mahal adına "dəre + ala + göz" komponentlərinə ayıraraq izah edirlər ki, toponimin birinci tərəfindəki "dəre" sözü coğrafi termindir. Mənbələrdə qeyd edilir ki, Dərələyəz əslində Dərə-Alagöz sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Alaqaz, Naxçıvan qəzasında Alaqaz-məzrə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alaqaz çayı, Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Alagöz kənd xarabalığı, Qars əyalətinin Kazımxan dairəsində Alagöz kənd xarabalığı ilə məna eynidir. Türkmənstanda Alagöz toponimi və tayfa adı məlumdur. Deməli, Dərələyəz mahal adı etnonim səciyyəli söz olub, Alagöz tayfa adının təhrif olunmuş formasıdır.

Bu şəkildə Naxçıvan, Qarabağ, Qaradağ, Borçalı, Zəngəzur, Göyçə mahal və vilayət adları üzərində linqvistik təhlillər aparmaq mümkündür və, deməli, təxəllüslərin semantik mənalarını açmaqla yenə də qeyd edir ki, tariximizin açılmamış səhifələrinə aydınlıq gətirmək olar.

c) Doğulduğu rayonun adını ifadə edən təxəllüslər. Bu tip təxəllüslər Ordubad, Laçın, İsmayilli, Zəngilan, Gədəbəy, Bərdə, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Göyçay, Ağsu, Şamaxı, Zərdab və s. rayon adları ilə düzələn təxəllüslər daha çox müşahidə edilir. Bu yolla düzələn təxəllüsləri oykotəxəllüslər də, yəni yaşayış məntəqə adlarını özündə əks etdirən təxəllüslər də adlandırmaq mümkündür. Məsələn: yazıçı Məmməd Səidin özünə götürdüyü "Ordubadi" təxəllüsünə nəzər salaq: "Ordubad rayonu Naxçıvan MR-nın Zəngəzur silsiləsinin ətəyində yerləşir. Bu oykonimin adı ilk dəfə XII əsrə aid yazılı mənbələrdə qeydə alınıb. Orta əsrlərdə mühüm ticarət və sənətkarlıq (xüsusilə, ipəkçilik) mərkəzlərindən olmuşdur. Gəncə oniminin semantikasi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri toponimin pəhləvi dilində "xəzinə", "məhsul saxlanılan yer" mənasını bildirən "kaziaka" sözü ilə bağlayırlar. Lakin son tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, toponim özündə qədim türkdilli "Gəncə" tayfasının adını əks etdirir.

e) Tayfa, nəsil, tirə adlarını ifadə edən təxəllüslər. Tayfa, nəsil, tirə adlarını ifadə edən təxəllüslər də Azərbaycan onomastika sisteminin bir hissəsini təşkil edir. Dilimizdə başqa söz qruplarından fərqli olaraq, tayfa, nəsil, tirə adlarını ifadə edən təxəllüslər daha qədim fonetik, qrammatik, leksik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tip təxəllüslərin tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır. Buna görə də onların araşdırılması zamanı (özü də semantikasının təhlili zamanı) daha çox tarixi yazılı mənbələrə müraciət olunur. Tayfa, nəsil, tirə haqqında öz sözünü birinci tarix elmi deyir, eyni zamanda tayfa, nəsil, tirə adlarını da yaşadan tarix özüdür. Bu mənada Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı abidələr və əsərlər etnonimlər əsasında yaranmış təxəllüslərin dilçilik istiqamətində öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbədir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın yaradıcı şəxslərinin özlərinə seçdikləri və yaxud başqa şəxslər tərəfindən onlara verilən tayfa, nəsil, tirə adları əsasında yaranmış təxəllüslər indiyədək tarixi-filoloji, eyni zamanda semantik baxımdan bütövlükdə tədqiq olunmamışdır. Qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan dilində təxəllüslərin yaranmasında xalqımız mənşəyində, tarixi keçmişində, etnogenezinə mühüm rol oynamış bir sıra etnotoponimlər də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Bayat, Gəngərli, Şirvan, Sal, Təklə, Qıpçaq, Oğuz və sair kimi etnonimlər əsasında yaranmış təxəllüslərin semantikasının araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Müasir Azərbaycan onomastik sistemində etnonimlər əsasında formalaşan təxəllüslərdə müşahidə edilir ki, onlar haqqında nəinki müasir tədqiqatçıların, hətta antik müəlliflərin əsərlərində, eyni zamanda orta əsrlərə aid farsdilli mənbələrdə də müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Qeyd etməliyik ki, təxəllüslər onomastik sistemdə öyrənilən ən mühüm dil vahidlərindən biri olub, Azərbaycan dilinin antroponimika bölməsində də təsdiq olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Ələkbərova L.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dilinin sistematik kurs kimi öyrənilməsinin təməli 5-ci sinifdən qoyulur. 160 saat vaxt müddəti ərzində təlim materiallarının öyrədilməsi nəzərdə tutulur. Kiçik summativ qiymətləndirmənin 4 həftədən tez, 6 həftədən gec olmayaraq aparılması məsləhət bilinir. Bu sinifdə, əsasən, dil qaydaları üzrə materiallar aşağıdakı bölmələr üzrə paylanmışdır: I bölmə - sözün səs və hərflər tərkibi (fonetika); II bölmə - sözün semantik xüsusiyyətləri (leksika); III bölmə - sözün tərkibi və yaranma üsulları (söz yaradıcılığı); IV bölmə - ad, əlamət, hərəkət bildirən sözlər (morfologiya); V bölmə - mürəkkəb sözlərin yazılışı.

Faktların təhlili də göstərir ki, bu məsələlər yeni dərs modellərinin yaradılması nəticəsində reallığını tapa bilər. Müasir təlim prinsipləri də - şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi, fəal idrak prinsipi, inkişafetdirici təlim prinsipi, qabaqlayıcı təlim prinsipi, təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi, əməkdaşlıq prinsipi, dialoji təlim prinsipi dərslərin təşkilinə, öyrədilmə sisteminə yenidən baxmağı, təkmilləşdirməyi aktuallaşdırır.

Pedaqoji prosesinin müasirləşdirilməsi tələb edir ki, fəal-interaktiv təlim, kurikulum proqramı əsasında dərslər təkil edilsin, Azərbaycan dilinin nəzəri problemləri praktik yolla öyrədilsin. Çünki yeni yanaşmanın bir sıra üstün cəhətləri vardır. Bunları belə ümumiləşdirə bilərik: Problemləli vəziyyətin yaradılması, dialoq və əməkdaşlığın zəruriliyi, eagirdin – tədqiqatçı, müəllimin fasilitator mövqeyinin yaradılması, psixoloji dəstək: hörmət və etibarın gözlənilməsi.

Mühüm məsələlərdən biri də müasir dərslərin təşkili, mərhələlər üzrə işin aparılmasıdır. Metodik ədəbiyyatlarda bu haqda müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Ancaq deyilən fikirlər bir müstəvi üzərində cəmləşdirilir: 1. Motivasiya, problemin qoyulması; 2. Tədqiqatın aparılması; 3. İnformasiya mübadiləsi; 4. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili; 5. Nəticə, ümumiləşdirmə; 6. Yaradıcı tətbiqetmə; 7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya.

Mərhələlərin hər birinin təlim prosesində əhəmiyyəti çoxdur. Dərsin səmərəli təşkili motivasiyadan asılıdır. Bu mərhələdə əvvəlcə mövzu tapdırılır və o, lövhəyə qeyd olunur, sonra isə həmin mövzu ilə bağlı tədqiqat sualı artaya qoyulur və o sual da mövzunun altında lövhəyə yazılır, daha sonra isə qoyulmuş suala şagirdlərin ilkin fərziyyələri alınaraq lövhəyə qeyd olunur.

Müşahidələr göstərir ki, V sinif şagirdlərində əyani vasitələrə maraq güclüdür. Buna görə də Azərbaycan dili dərslərində simvollar (rəmlərdən) istifadəyə daha çox diqqət yetirilməlidir. Bunun tətbiqi Azərbaycan dili dərslərində verilmiş mətnlərin öyrədilməsinə geniş imkan yaradır. Dərslərdə nəzərdə tutulur ki, əvvəlcə mətn üzərində iş aparılsın, mətn hissələrə ayrılınsın, hər hissəyə ad verilsin, mətnin oxusu təşkil olunsun, məndəki əsas ideya müəyyən sözlə ifadə edilsin. Bundan sonra oxu qaydaları mənimsənilsin, yazı işləri aparılsın, nəhayət, sonuncu mərhələdə dil qaydaları öyrədilsin. Bunların hamısı zəncirin halqaları kimi bir-biri ilə bağlıdır, integrativ xüsusiyyətə malikdir.

Motivasiya mərhələsində ən maraqlı məqamlardan biri də qruplara bölünmə texnikalarıdır. Göstərdik ki, müəllim bələdçidir, yol göstərəndir, şagird isə tədqiqatçıdır. Belə qənaətə gəldim ki, müəllim özünə bir köməkçi – müəllim seçməlidir. O, müəllimin göstərçi ilə layihənin yerinə yetirilməsinə kömək etməlidir.

Dərslərlə tanışlıq məndə belə bir qənaət yaratdı ki, burada dil qaydalarının öyrədilməsindən daha çox ədəbiyyata meyl güclüdür. Onda sual yarana bilər ki, bəs ədəbiyyat dərsi nəyə xidmət etməlidir. Yaxşı olardı ki, Azərbaycan dili dərslərində dilin nəzəri məsələlərinin izahına geniş imkan yaradılsın, anlayışların mahiyyəti və məzmunu açılsın. Düzdür, bunlara dərslərdə müəyyən qədər yer verilmişdir. Ancaq bu məsələlərin kifayət qədər izahı dərslərdə öz əksini tapmamışdır.

Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, kurikulum proqramı əsasında yazılmış V sinif Azərbaycan dili dərsləri müasir tələbatı ödəyir, müstəqil düşünən, tədqiqat aparan şagirdlər üçün geniş imkan yaradır, yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə zəmin hazırlayır.

AHƏNG QANUNU HAQQINDA

Əliyev E.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ahəng – mənşəcə fars sözü olub, səslər, rənglər və s. arasında uyğunluq, gözəl səs, avaz və nəğmə, mahnı, hava kimi mənələrdə işlənir. Qanun isə ərəb mənşəlidir. Mənası hamı üçün məcburi olan nizam, qayda və s. deməkdir.

Ahəng qanunu qədim tarixə malik olan qanundur. Bu qanun hələ qədim yazılı abidələrimizdə mövcud olmaqla, bu gün də özünü qoruyub saxlamışdır. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji quruluş iltisafilik olduğundan ahəng qanunu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həm söz köklərində, həm də söz köklərinə şəkilçilər qoşulduqda köklə şəkilçi münasibətində ahəng qanunu mühüm rol oynayır. Bunu diqqətdən qaçırmayan, türk dillərində mövcudluğunu nəzərə alan məşhur türkoloq alim M. Kaşğari olmuşdur. O, “Divani lüğət-it-türk” əsərində ilk dəfə olaraq türk dillərində ahəng qanununun mövcud olmasından bəhs etmişdir. Hətta M. Kaşğari bu qanunla əlaqədar olaraq kəlmələri, şəkilçiləri qafli və kafli (yəni tərkibində q olanlar və tərkibində k olanlar) olmaqla iki qrupa bölmüşdür.

Təsir gücünü Azərbaycan dilinin eləcə də türk dillərinin təkcə fonetik sistemində deyil, morfoloji quruluşunda da saxlayan, kök-şəkilçi prosesini tənzim edən, bir sözlə, sözün fonetik-morfoloji simasını müəyyənləşdirən ahəng qanunu, ümumiyyətlə, aqlütinativ dillərin spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Lakin buna baxmayaraq, “son zamanlara qədərki dilçiliklə ədəbiyyatda *sinharmonizm* istilahı ilə bu hadisə ancaq “saitlər ahəngi” (rus dilində yazılmış ədəbiyyatda qarmoniya qlasnıx) kimi izah edilmişdir və, beləliklə də, “ahəng qanunu” təkcə sait səslərin həmcinsləşməsi, həmahəngləşməsi kimi birtərəfli anlaşılmışdır.” Bu məsələni, yəni “sinharmonizm” deyərək ancaq saitlər ahəngini nəzərdə tutmağı professor B.Çobanzadə hələ 1924-cü ildə yazdığı “Türkcənin səs uyuşması qanunu” adlı məqaləsində tənqid etmişdir: “Hər nə qədər Avropa üləması bu hadisənin adına “Vocalhaqmonie-saitə uyuşması” demişlərsə də, bizcə, bu, o qədər hadisənin təbiətinə və lisan elminin qanunlarına uyğun deyildir .

Çünki bir sözün qalın saitləri incəldikcə samitləri də dəyişir.

İştə bunun üçün də bu hadisəyə “səs uyuşması” (sinharmonizm) adını vermək daha da müvafiqdir.”

Ahəng qanunu, hər zaman sonra gələn hecadakı səsin, ondan əvvəl gələn hecadakı səslə cinsinə görə uyğunlaşması şəklində təzahür edir. Burada dilarxası səslərdən sonra dilarxası səslərin, dilönü səslərdən sonra dilönü səslərin, cingiltili səslərdən sonra cingiltili, eləcə də karlardan sonra kar səslərin sıralanması bu qanunun əsasını təşkil edir. Buna görə də ahəng qanunu əsasən irəli uyuşmanın qanunlaşmış bir növüdür, məsələn:

Dilarxası saitlərin ahəngi: qarğa, qalın, qapaq, odun, ocaq, quru, adam, otlar, oxudu, yoldaşlar, alovun, qırğılar və s.

Dilönü saitlərin ahəngi: ələk, eşik, özül, inci, inək, üzüm, özək, çörəkçi, dilimləmək, qələmlər, güllər, dəri və s.

Dilarxası saitlərlə dilarxası samitlərin ahəngi: qaş, qış, quş, qol, xır-xır, xorultu, xısıltı və s.

Dilönü saitlərlə dilönü samitlərin ahəngi: gəl, gül, get, gir, göz, güc, gic, kəs, keç və s.

Kar samitlərlə kar samitlərin ahəngi: üst, göstər, yaxşı, tapşır və s.

Cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin ahəngi: özgə, özgəlik, güzgü, quzğun və s.

Buna görə ki, N. K. Dmitriyevin, F. Kazımovun, A. N. Kononovun, M. A. Çerkaskinin və başqalarının ifadəsində “sinharmonizm” termini təkcə saitlər ahənginə yox, ümumiyyətlə, ahəng qanunun əhatə dairəsinə uyğun gəlir.

Aqlütinativ dillərin yaranması və inkişafı ilə sıx bağlı olan ahəng qanunu tarixən şərtlənmiş dil hadisəsidir, çünki dilin leksik və qrammatik sistemi ilə dərinədən bağlı olan hər hansı bir dilin fonetik sistemi nəticədə tarixən şərtlənmiş olur, lakin şərtlilik bilavasitə deyil, bilvasitədir..

Ahəng qanunun qədim dövrlərdən indiyədək türk dillərində təsir gücünü saxladığı, həm də bəzi mütəxəssislərin göstərdiyi kimi, bu qanunun nəinki zəiflədiyi, əksinə, gücləndiyi çoxlu faktlarla sübut edilir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, qədim türklər *soqdi* əlifbasını sadəcə qəbul etməyib? ona bəzi işarələr də əlavə etmiş, bu əlifbanı öz dillərinin fonetik xüsusiyyətlərinə, xüsusilə, ahəng qanununa tabe etdirmişlər. Bu, ahəng qanunun tarixən qədimliyini və onun türk dilləri üçün səciyyəvi, təyinedici əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Məhz buna görə ki, qədim yazılarının sirrinin açılmasında ahəng qanunu “açar” rolunu oynamışdır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında bəzən ahəng qanunun assimilyasiya hadisəsi ilə əlaqədar izah edilməsi hallarına rast gəlinmişdir. Bizim fikrimizcə, həmin qanunun meydana gəlməsi assimilyativ təsirlərin bilavasitə rolu ilə bağlıdır. Həqiqətən, ahəng qanununda səslərin müəyyən prinsip üzrə bir-birini izləməsində güclü səslərin iyerarxik cədvəl üzrə digər səslərə assimilyativ təsiri mövcuddur.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SAY TƏRKİBLİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA

Əliyev İ.B.

Bakı Dövlət Universiteti

Dil tədqiqatlarında söz birləşmələrinin modelləşdirilməsi ümumi nəzəri problem olub aktuallığı ilə seçilir. Bu problemin aktuallığını şərtləndirən əsas amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- model müəyyən sinfə daxil olan vahidləri bir yerə toplamaq imkanı yaradır, onların eyni model üzrə formalaşması ifadə planı ilə məzmun planı arasında qanunauyğunluğu axtarmaq üçün material verir;

- müxtəlif sistemli dillərin eyni model əsasında qurulan söz birləşmələrinin tərcüməsinin ümumi prinsiplərini təyin etmək sadələşir;

- dil vahidlərinin birləşmə xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq mümkündür;
- söz birləşmələrinin mümkün modellər çoxluğunu qurmaq olur.

Söz birləşmələrinin müxtəlif tədqiqatlarda aşkara çıxarılmış modelləri birləşmənin tərkibinə daxil olan komponentlərin nitq hissələrinə aiddir. Mövcud tədqiqat işlərində söz birləşmələrinin əsas iki sinfə mənsubluğu göstərilir: 1) feili birləşmələr; 2) ismi birləşmələr. Feili birləşmələrdə komponentlərdən birinin mütləq feil olması, ismi birləşmələrdə isə komponentlərin ad olması meyarı əsas götürülür.

İsmi birləşmələrdə, eləcə də feili birləşmələrdə bir komponentin say olması əsasında modeləşdirmə aparmaq mümkündür. Modeləşdirmənin birinci mərhələsi dildə qeydə alınan və tərkibində say olan bütün birləşmələrin toplanması məsələsi həllini tapmalıdır. Bu mərhələdə aparılan tədqiqat prosesində dildə hər iki komponenti say olan birləşmələr də aşkara çıxarılır. Qeyd edilən tipli birləşmələrin bir qismi müasir dilçilik tədqiqatlarında söz birləşməsi, mürəkkəb söz və ya bu anlayışların hər birindən kənarda duran ayrıca bir sinif təşkil etməsi məsələsi elmi mübahisə obyektinə olur. On bir, on iki, on üç, on dörd, on beş, otuz bir, otuz iki, yüz bir, yüz on bir, min yüz on iki, min beş yüz on altı və digər bu tipli birləşmələrin say birləşmələri adlandırılması fikri irəli sürülmüşdür. Konkret miqdarın nominasiyasına xidmət edən kifayət qədər çox, daha doğrusu sonsuz sayda birləşmə vardır. Söz birləşməsi haqqında sintaktik təlimdə bu məsələ yetərinə öyrənilməmişdir. Mövcud qrammatikaların sintaksis hissəsində, söz birləşmələrinə aid tədqiqatlarda hər iki komponenti say olan və konkret miqdar, bir obyekt ifadə edən birləşmələrdən, demək olar ki, həmişə yan keçilir. Bununla belə, say adları dilçilikdə morfologiyada həmişə diqqət mərkəzinə çəkilir. Göründüyü kimi, konkret sayları ifadə edən birləşmələr iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Sözlərin miqdarı say miqdarı tərtiblər üzrə artdıqca artır. Bir trilyon yüz səksən milyon iki yüz əlli altı min üç yüz on altı birləşməsinin tərkibində 14 söz vardır. Bu sözlərin hamısı saydır. Tərkibdə eyni sözün təkrarlanması da özünü göstərir və bəzi say adlarında belə təkrarları maksimallaşdırmaq olur.

Bütün saylar dilin lüğət tərkibinin vahididir. Lakin lüğətlərə miqdar, kəsr, sıra saylarının hər biri daxil edilmir. Ədədlər çoxluğu sonsuzdur. Bu isə sonsuz miqdarda leksik vahidi əhatə edir ki, onların əsas hissəsi iki və daha artıq sözdən təşkil olunur. Bu adlar söz birləşməsi deyil, adi leksik vahid sayılır və struktura görə mürəkkəb hesab olunur.

Say birləşmələri modeli ümumi şəkildə "say+say" formasında qəbul oluna bilər. Bu model dünya dillərinin əksəriyyətində eyni struktur ilə səciyyələnir.

Say tərkibli birləşmələrdə komponentin birinin qoşa söz olduğu birləşmələr qeydə alınır. Bu tipli birləşmələrdə də iki model fərqləndirilir. Qoşa sözdə eyni say təkrarlanır və ya qoşa sözdə iki fərqli say təkrarlanır: bir-bir, iki-iki, on-on, üç-dörd, bir-iki, beş-altı, yeddi-səkkiz və s. Tərkibində fərqli saylar olan qoşa sözlərdə birdən ona qədər miqdar saylarının iki yanaşı miqdar sayından azdan çox doğru sıralanma ilə formalaşması daha çox müşahidə olunur. Qoşa sözlər mürəkkəb sözlərdən fərqlənir. Qoşa sözlər söz birləşməsində bir komponent kimi çıxış edir: beş-altı kilo, iki-üç saat, dörd-beş gün və s.

Sayların yanaşı işlənməsi ilə əmələ gələn birləşmələrin təsnifi üçün yekdil fikir formalaşdırmaq əhəmiyyətlidir. Bunun üçün say birləşmələri ilə say tərkibli birləşmələri ayırmaq məsələsini ortaya atmaq olar. Konkret say adlarını bildirən birləşmələr, adətən, sözə bərabər tutulur, leksik vahid kimi, morfologiyada say bəhsində öyrənilir.

Say tərkibli birləşmələr və onların semantikasının bir sıra cəhətləri vardır. Bu cəhətlər birləşmənin işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. «Beşin yarısı» birləşməsindən birinci komponentin qəbul etdiyi yiyəlik hal və ikinci komponentin qəbul etdiyi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi də müəyyən informasiyanın formalaşmasına xidmət edir. Söz birləşməsində «yarı» məhz «beş» miqdar sayına aiddir və ya yarı beşə mənsubdur. Bu halda ilkin təsəvvür kimi kəsr ədədi yada düşür. Bu ədəd kəsr miqdar sayı olub «iki yarım» və ya «iki tam onda beş» kəsr sayıdır. Söz birləşməsinin daşdığı informasiya müəyyən bir kəmiyyətin yarısı haqqındadır. Dilin hansı sistemə aid olmasından asılı olmayaraq informasiyanın bu şəkildə ötürülməsi və dialoji nitq prosesində pauzanın yer alması adresatın ilkin ötürülmüş informasiyaya münasibətinin formalaşmasının əsasını qoyur. Ötürülən informasiya tam deyildir. Burada real baş vermiş, baş verən və baş verəcək hadisə haqqında məlumat yoxdur. Fakt lingvistik baxımdan gerçəkliklə tamamlanmış əlaqədə deyil. Fakt və ya hadisə gerçəkliyə aid edilməmişdir. Hər bir sintaktik quruluş əsasında daha mürəkkəb və daha çox sözü əhatə edən sintaktik quruluşlar yaratmaq mümkündür.

Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsi ilə yaranan söz birləşmələrində saylar birləşmənin birinci komponenti kimi işlənir. Say bildirən və ya say köklü sözün ikinci komponent kimi işlənməsi (düzgün

üçbucaq, şax beşlik, qızıl onluq və s.) halında bu komponent say olduqda substantivləşmə və ya sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi müşahidə edilir. Məsələn: yağlı beş, son onluq, ilk iki və s.

Söz birləşmələrinin tərəflərin nitq hissələrinə aidliyinə görə quraşdırıldıqda da fərqli cəhətlər aşkar olunur. Sayın Azərbaycan dilindəki hər üç növ təyini söz birləşməsində işlənməsi fərqlidir. Miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənirsə, ikinci növ təyini söz birləşməsinin heç bir tərəfində iştirak etmir. Miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olur və bu zaman isimdən sonra gəlir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və hallana bilir.

Miqdar sayları ilə isimlər birləşmə əmələ gətirərkən onlar arasında müəyyən sözlər işlənir. Belə sözlər mənanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Həmin sözlərə numerativlər deyilir. Nəfər, baş, ədəd, dənə, cüt, dəst, parça, tikə, qurtum, nüsxə, qəlib, gilə, cild, qatar, salxım, qaşiq, top, göz, şüşə, sətir, səhifə, vaqon, səbət, şiş, çuval, şələ, damcı, ovuc, kəlmə, sürü, bölük, kisə, sənək, litr, metr, santimetr, kiloqram, kilometr, hektar, kubmetr, dəfə, kərə, yol, ağız, qat və s. sözlər numerativlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, say tərkibli birləşmələrdən numerativli birləşmələr işləkliyinə görə məhsuldardır.

Say tərkibli söz birləşmələrinin müxtəlifsystemli dillərdə fərqli formaları aşkara çıxır. Bu cəhət dil sistemindəki fərqlərdən qaynaqlanır. Ona görə də müxtəlifsystemli dillərdə say tərkibli birləşmələrin modelləşdirilməsi, ilk növbədə, hər bir dil üçün ayrıca aparılmalı, əldə olunan nəticələr isə tipoloji tədqiqata cəlb edilməlidir.

İŞGÜZAR SƏNƏDLƏRİN DİLİNİN FORMALAŞMA TARİXİNƏ DAİR

Əliyeva S.R.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Ədəbi dilimizin müasir mərhələsində geniş ünsiyyət dairəsinə malik olan funksional üslublar içərisində işgüzar üslub xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək Azərbaycan dilinin materialları əsasında işgüzar sənədlərin dili, bu üsluba verilən tələb və şərtlər sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi, dilimizin Dövlət dili statusu aldığı indiki dövrdə bu üslubun tədqiq edilməsi, inkişaf tarixinin öyrənilməsi, əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi ən vacib problemlərdəndir.

Türk xalqlarının dilində işgüzar sənədlərin tərtibi işinin tarixi qədimdir. S.Y.Malov qeyd edir ki, X-XIII əsrlərə aid uyğur hüquq sənədləri təsərrüfatın müəyyən sahələri haqqında geniş məlumat verir. Həmin sənədlərin müəyyən hissəsini vəsiyyətnamələr təşkil edir və onların müəyyən yazılış qaydası vardır. Sənədlər, bir qayda olaraq, yazılma tarixi ilə başlanır. Sənədin sonunda şahidlər sadalanır və hər bir şahidin adı qarşısında damğa qoyulur.

V.V.Radlov, S.Y. Malov, N.A. Baskakov və başqa tədqiqatçıların əsərlərindən də məlum olur ki, işgüzar sənədlərin dili irihəcmli fundamental tarixi və ədəbi abidələrin dilindən heç də az olmayan zəngin dil faktları verir. Lakin qədim yazılı abidələrə məxsus olan xalqlarda belə funksional üslubun bir növü olan işgüzar üslub bir o qədər də inkişaf etməmişdir.

Türkdilli respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda işgüzar üslubun inkişafı daha sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Əvvəllər bu üsluba aid sənədlərin tərtibi zamanı, bir qayda olaraq, ərəb və fars dilinin leksikası aparıcı olmuşdur. XIX əsrdən etibarən çarizmin millətçi siyasətinə görə dövlət dili kimi rus dili çıxış edir və sənəd dili bir qədər də nahamvar şəkllə düşür. Prof. T.Hacıyev qeyd edir ki, sənəd dili, rəsmi-ışgüzar üslub heç vaxt Azərbaycan ədəbi dilinin səviyyəsini əks etdirməyib. Vaxtilə ərəb, fars dillərinin leksikasının üstünlük təşkil etdiyi rəsmi-ışgüzar sənədlərin dilinə sonralar rusca grammatik standartlar və rus sözləri də əlavə edilmişdir. Belə ki, bu dilin təsiri təkcə leksik vahidlərlə məhdudlaşmayıb, sözdüzəltmə modelləri və sintaktik konstruksiyalar sahəsində də özünü göstərir. Keçmiş sovet hakimiyyəti illərində dövlət dilinin Azərbaycan dili elan olunmasına baxmayaraq, işgüzar sənədlərin əksəriyyəti rus dilində tərtib olunurdu. Yalnız ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Respublikamızın bütün nazirliklərində, ayrı-ayrı komitə, idarə və təşkilatlarda yazışmalar, dəftərxana işləri bu gün ana dilimizdə - Azərbaycan dilində aparılır və dilimizin bütün imkanlarından istifadə olunur. Bu yazıların dilinin aydınlığı, ana dilinə söykənməsi müstəqil dövlətimizin mövcud dil siyasəti ilə bağlıdır. Xüsusilə, ümummilli lider H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli fərman dilimizin daha da inkişaf edərək zənginləşməsinə imkanı artırdı və dövlət orqanlarında Azərbaycan dilindən istifadə edilməsi mühüm bir məsələ kimi qarşıya qoyuldu.

Əlbəttə, bu o qədər də asanlıqla başa gəlməmişdir. Sovet rejiminin dağılması, istehsal münasibətlərinin dəyişməsi və s. özü ilə yeni anlayışlar, yeni terminlər gətirdi. Doğrudur, bu prosesin özündə də qarşıya bir çox çətinliklər çıxır. Rəsmi-işgüzar sənədlərə xas olan yığcamlığı, dəqiqliyi, standartlığı Azərbaycan dilinə məxsus standartlar, ifadə və cümlələrlə vermək o qədər asan deyildir. Onları seçmək, qarşılığını tapıb yerində işlətmək lazım idi. Vaxtilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşuna, bir növ, yad şəkildə qurulan işgüzar sənədlərin dilinin soykökünə söykənməsi, milliləşməsi başlayır. Xüsusilə, Türkiyə türkcəsindən *yetərsay, özəlləşdirmə, iş adamı, bilgisayar, çavuş, say* (nömrə), *taqım, açıqlamaq, soyad, yetərsəs, gizir, özəl, qurum, alay* kimi söz və terminlərin dilimizə gətirildiyi və işgüzar sənədlərdə də müvəffəqiyyətlə işlədildiyi müşahidə olunur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, ədəbi dilimizin üslublar sistemində fəaliyyət göstərən işgüzar üslub müəyyən tarixi inkişaf yolu keçmiş, dilxarici və dildaxili amillərin təsiri ilə son dövrlərdə onun işləkliyi artmış, özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyənənmişdir.

YAZILI NİTQDƏ TRANSFORMASIYA ÜSULUNUN TƏTBİQİ

Əliyeva Y.M.

Azərbaycan Dillər Universiteti

İngilis və Azərbaycan dilləri morfoloji quruluşuna görə müxtəlif, fərqli dillərdir: ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu dillərdir. Təbii ki, bu da tələbələrin tərcümə ilə bağlı verilmiş tapşırıqları yerinə yetirməsində bəzi çətinliklər yaradır. Bu çətinliklər tərcümədə morfoloji transformasiyalar vasitəsilə aradan qaldırılır. Öncə hamımıza çox sadə görünən artiklin transformasiyasından başlamaq istərdik.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində artıkl mövcuddur. Düzdür, bu dildə artıkl mühüm rol oynamasa da, hər halda, bir sıra vəzifələr (funksiyalar), o cümlədən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirmək vəzifəsini icra edir: ingilis dilində *a, an* artıqlı qeyri-müəyyənlik, *the* artıqlı isə müəyyənlik bildirir.

Məsələn: Tom sat down on a chair. – Tom stulda əyləşdi. (Təbii ki, otaqda bir neçə stul vardı).

Tom sat down on the chair (*nearest the door*). – Tom (*qapının yanındakı*) stulda əyləşdi.

Birinci halda qeyri-müəyyən stuldan, hər hansı bir stuldan söhbət gedirsə, ikinci halda adresat və adresata məlum olan, məhz qapının yanındakı stuldan söhbət gedir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində artıql yoxdur, lakin Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı mövcuddur və ingilis dilindən edilən tərcümələrdə bu nəzərə alınmalıdır.

Rus dilində də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı mövcuddur, lakin ingilis dilindən tərcümədə bu məsələ Azərbaycan dilinə tərcümədəki kimi mühüm əhəmiyyətə malik deyildir. Məsələn, Give me a pen. Give me the pen. Qeyd etdiyimiz hər iki cümləni «Дай мне ту ручку», «Дай мне эту ручку», «Дай мне какую-нибудь ручку» və «Дай мне ручку» kimi tərcümə etdikdə tərcüməyə heç bir ziyan dəymir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə, eləcə də Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilən tərcümələrdə «mətnin qrammatikasını» düzgün, adekvat çatdırmaq üçün müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışını mütləq ifadə etmək lazımdır.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdə artiklin mənası müxtəlif vasitələrlə – leksik və qrammatik vasitələrlə, söz sırası ilə ifadə edilir, həm də bu zaman müxtəlif transformasiya üsullarından istifadə edilir: forma dəyişikliyi edilə bilər, Azərbaycan dilində artıql kateqoriyası mövcud olmadığı üçün ingilis dilindən tərcümədə artıqlı əvəz edən leksik vahid artırıla bilər, ingilis dilində artıql müəyyən məna yükü daşımadıqda tərcümədə o buraxıla bilər. Deməli, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə artıqla münasibətdə üç transformasiya üsulundan istifadə etmək olar: *əvəzetmə, artırma və buraxma (ötürmə)*.

Qeyri-müəyyənlik artıqlı. İngilis dilindən qeyri-müəyyənlik anlayışını ifadə etmək üçün *a, an* artıqlı işlədilir. Bu artıql ingilis dilində, əsasən, təsnifləyici funksiya yerinə yetirir: o, əşyanın fərdi səciyyəvi xüsusiyyət və əlamətlərindən asılı olmayaraq, əşyanın müəyyən əşyalar sinfinə daxil olduğunu göstərir. Bir sıra halda qeyri-müəyyən artıqlı özünün ilkin *one – bir* mənasında işlənir. Belə məqamda artiklin mənası uyğun leksemin artırılması ilə tərcümə edilir.

Məsələn: Wait a minute, please – Zəhmət olmasa, bir dəqiqə gözləyin.

An old man came up to me and said. – Bir qoca mənə yaxınlaşdı və dedi.

Müəyyənlik artikli. İngilis dilində müəyyənlik bildirmək üçün *the* artikli işlədilir. Bu artikl məhdudlaşdırıcı funksiya yerinə yetirir. Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, *the* artikl əşyalar sinfindən əşyanı ayırır, onu özünə bənzərlərdən təcrid edir, konkretləşdirir. Bu artikl işarə əvəzliyindən yaranmışdır və bəzən özünün ilkin – işarə əvəzliyi mənasını yerinə yetirir.

The book is about a girl that runs away from home. – Bu kitab evdən qaçan qız haqqındadır.

Göründüyü kimi, müxtəlif dil qruplarına mənsub olan dillərin müqayisəsi qeyd etdiyimiz anlaşılmaqların aradan qaldırılmasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİ DİL NORMALARI QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PROBLEMLƏR

Əmrahova M.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XXI yüzilliyin sürət əsri adlandırılması heç də təsadüfi deyildir. Çünki yaşadığımız dünya sürətlə qloballaşır və biz bu qarşısızalmaz prosesi obrazlı şəkildə “oxundan çıxmış yay”la müqayisə edə bilərik. Qloballaşma sadəcə ölkələr arasında coğrafi-iqtisadi, siyasi-mədəni sərhədlərin və “pərdələrin” aradan qalxması, dünyanın sürətlə kiçilməsi, yaxud həyat tərzı və davranışların vahid standartlarının yaranması, iqtisadiyyatın transmilliləşməsi zəminində özünü göstərmir. Yeni dünya nizamı kütləvi mədəniyyət stereotipləri formalaşdıraraq ayrı-ayrı xalqların milli özünəməxsusluğuna, milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixən formalaşmış mental dəyərlərinə, dilinə, mənəviyyatına mənfi təsir göstərir.

Müxtəlif mövqelərdən və yanaşmalardan asılı olmayaraq, qloballaşmaya doğru gedən böyük integrasiya prosesi bütün bəşəriyyəti öz arxasında aparır. Bu gün nə qloballaşma proseslərinin, nə də elmi-texniki tərəqqinin qarşısına siper çəkmək mümkündür. Labüd və zəruri olan bu proseslərin doğurduğu çeşidli problemləri əvvəlcədən müəyyənəşdirərək qabaqcadan tədbirlər görmək, milli-mənəvi dəyərlərin zədələnməsinin qarşısını almaq lazımdır. Bu global problem hazırda bütün dünya alimlərinin cəhdlərini birləşdirməyə, insanların normal fiziki, sosial, mənəvi yaşam tərzinə yönələn açıq təhdidlərə qarşı səmərəli mexanizmlər üzərində düşünməyə məcbur edir.

Qloballaşma bir tərəfdən ümumi bəşəri dəyərlərin yaranması şəklində təzahür edərsə, digər tərəfdən sıx qarşılıqlı əlaqələr integrasiya prosesinin güclənməsinə, milli mədəniyyətlərin, eləcə də dillərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan qloballaşma dilə və dil siyasətinə təsir göstərən iki əks faktoru aktuallaşdırır: ünsiyyət ehtiyacı tələbi (bunun üçün ortaq modellər) və dil müstəqilliyi, milliliyi qorumaq meyli.

Qloballaşan dünyanın yeni çağırışlarına müsbət cavab verən Azərbaycan bu prosesin müəyyən neqativ təsirlərini də nəzərə alır, xüsusən mühüm siyasi mədəniyyət hadisəsi olan milli dilin təmizliyinin qorunmasına çalışır. Ana dilinə yüksək məhəbbət azərbaycançılıq ideologiyasının milli mahiyyətini açmaqla yanaşı, xalqımızın etnik fərdiliyini özündə təcəssüm etdirən mühüm amildir. Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsi müstəqil dövlətçiliyimizin mühüm atributlarından biri kimi həm də dünya azərbaycanlılarının milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsinə imkan yaradır.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Bu gün informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə şərtlənən qloballaşma prosesi həyatın bütün sahələrini – iqtisadi, siyasi, mədəni, o cümlədən, dil situasiyasını da əhatə edir. Və nəticədə yeni dönmədə dövlət dilinin inkişaf strategiyası haqqında daha ciddi düşünmək məsuliyyəti ortaya çıxır.

Qloballaşmadan doğan və milli dil üçün təhlükə yaradan təsirlər dilə daha çox KİV ilə daxil olur. Bu proses qloballaşmanın mənfi təsirinin qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsini zəruri edir ki, 2013-cü il aprelin 9-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı da məhz bu məqsədi daşıyır. Dövlət Proqramında kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan dilinin təbliği ilə bağlı xüsusi bəndin olması bu məsələnin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Bütün bunlarla yanaşı, son 20 illik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta, orta ixtisas və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl

edilməməsi də aktual problemlərdən biri kimi özünü göstərir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadəsində ciddi qüsurlara, nöqsanlara rast gəlinir. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən xarici dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Kino və televiziya ekranlarında dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi olduqca aşağıdır. Eyni zamanda xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sair ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Akademik Ramiz Mehdiyev “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış” əsərində haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan dilinin cəmiyyətimizdəki mövqeyi çox güclüdür. Həyata keçirilən irimiqyaslı layihə ədəbi irsimizi kütləvi surətdə latın qrafikası ilə çap etməyə imkan verdi. Bu, mədəni həyatımızda çox böyük hadisədir. Digər tərəfdən, dövlətin dilə və ədəbiyyata olan qayğısının təzahürüdür. Lakin hər bir dilin inkişafı onun kütləvi informasiya vasitələrində, müasir ədəbiyyatda, terminoloji problemlərin həllindəki mövqeyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan etiraf etmək lazımdır ki, bu gün canlı danışiq dilimizdə müşahidə olunan bəsitlik, müasir ədəbi əsərlərin qıtlığı, kütləvi informasiya vasitələrinin dilindəki üslub pozuntuları və qəlizlik bizim dilçilərin və ədəbiyyatşünasların araşdırmalarında lazımı yer tutmur. Heç kəsə elə gəlməsin ki, dilin dövlət dili elan edilməsi ilə dillə əlaqəli olan bütün problemlər aradan qaldırılır. Daim dilin keşiyində dayanmalı olan insanlar, təəssüf ki, müasir dövr üçün zəruri sanballı tədqiqatları həyata keçirmirlər”.

Azərbaycançılıq ideologiyasının əsas faktorlarından biri olan milli dilin inkişaf strategiyası artıq mükəmməlləşməyə doğru gedir. Dövlət Proqramının bütün bəndləri həyata keçirildikcə dilimizin qorunmasını, qloballaşma dalğasına qarşı olan müqavimətini təmin edə biləcəyik. Hazırda da bu proses uğurla aparılmaqdadır. Ali məktəblərin bakalavr pilləsində bütün ixtisaslar üzrə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris edilir, ayrı-ayrı istiqamətlərdə dil monitorinqləri aparılır. İnternet resurslarında, virtual mətbuatda, eləcə də çap məhsullarının nəşrində əsas diqqət dilimizin qorunmasına yönəldilməlidir.

Beləliklə, qloballaşma dövründə ədəbi dil normalarının qorunması üçün prosesə nəzarət gücləndirilməlidir. Belə ki: a) Ali məktəb tələbələrinin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək, akademik yazı vərdişlərini formalaşdırmaq üçün tədrisdə islahatlar aparılmalıdır; b) Orta məktəb dərsləkləri kifayət qədər mükəmməl və aydın şəkildə yazılmalı, ədəbi dilin bütün normalarına ciddi əməl olunması üçün bütün dərsləklərin hazırlanmasında peşəkar dilçi-mütəxəssislərin iştirakı təmin olunmalıdır; c) KİV-də vaxtaşırı monitorinqlər aparılmalı, dil və üslub normalarının pozulması halları ilə bağlı mübarizə aparılmalıdır; ç) Reklamaların, elanların, afişaların dilində ədəbi dil normalarının pozulmasına qarşı cərimələr tətbiq olunmalıdır; d) Rəsmi qurumlar tərəfindən hazırlanmış əməli yazı növlərinin tərtibində müxtəliflik və ədəbi dil normalarının pozulması hallarına qarşı intizam tədbirləri həyata keçirilməli və sənədləşmələrin vahid mexanizmdə həyata keçirilməsinə nəzarət gücləndirilməlidir və s.

ƏDƏBİ DİL VƏ DİL NORMALARI QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PROBLEMLƏR

Fətiyeva C.A.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Bədii fikrin ilkin təzahürü cəmiyyətin formalaşmağa başladığı çağlarla bağlıdır. İlkin mərhələ müşahidələrin konkret cizgilərini canlandırırırsa, sonrakı mərhələlər daha düşüncəli fəaliyyətin nəticəsi, təsəvvürlərin bədii əksi kimi meydana gəlirdi.

Gözəlliyi duyan, həyatı bütün ciddiliyi ilə dərk edən, kədərində yaşayan, sevincindən bəhrələnən, əməlləri ilə ucalan insan fiziki və psixoloji imkanlarını, əqli-intellektual qabiliyyətini, estetik duyum və zövqünü, düşüncə və qənaətlərini öz dili ilə üzə çıxarıb, formalaşdırmışdır.

Biz böyük bir dilin – “Dədə Qorqud” dilinin daşıyıcıları olduğumuzu unutmamalıyıq. Bizim dildə dünyanın ən böyük abidələri yaradılıb. Orxon-Yenisey yazılarında sözlərimiz yaşayır. “Manas” da, “Koroğlu” da, “Alpamış” da məhz bizim dilin böyük abidələrdir.

Belə bir tarixi abidələri yaşadan xalqın dili bu gün, qloballaşma şəraitində mövcud vəziyyət və problemlər baxımından nəyin həllini gözləyir? – sualını müxtəlif prinsiplərdən çıxış edən dilçi alimlərimiz fərqli fikirlərlə cavablandırırsalar da, son olaraq “...ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi xalqın dili ilə tarixi, mənəviyyatı ilə maddi mədəniyyəti, təfəkkür tərzilə iqtisadi həyat şəraiti, bədii düşüncəsi ilə əqli-zehni səviyyəsi arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirilməsi kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir” – ifadəsi ilə həmfikir olmuş bu mövzuda elmi məqalələr, monoqrafiyalar dərc etdirmişlər. Bu baxımdan A.Axundovun

2003-cü ildə çap etdirdiyi “Dil və ədəbiyyat” ikicildliyini göstərmək olar. Bu nəşrdə “Ana dili və dövlət dili”, “ikidillilik və çoxdillilik”, “ana dili və təhsil” kimi çox mühüm dil və cəmiyyət problemlərinin hazırkı vəziyyətini əks etdirən məqalələr dərc olunub. İkidillilik məsələlərini tarixi aspektdə nəzərdən keçirən müəllif keçmiş SSRİ məkanında rus dilinin, daha əvvəlki dövrlərdə ərəb və fars dillərinin milli dilimizə tarixi təzyiqini ətraflı araşdırmışdır. Məqalələrdə ana dilinin təhsil dili kimi mühüm rolu ön plana çəkilmiş, dərslərin məktəbi, müəllim, şagird və valideynləri çətin vəziyyətdə qoyan qüsurlarının mühüm bir qismi dərslərin müəlliflərinin diqqətinə çatdırılmışdır. Son zamanlar tüğyan edən mətbuat orqanlarında Azərbaycan dilinin təhrifi halları müəllifin diqqətini daha çox çəkmiş, bir sıra məqalələrini bilavasitə mətbuat dili problemlərinə həsr etmişdir.

Məlumdur ki, ölkəmizdə nəşr olunan bəzi qəzetlərdə “öz dilinə” “cavabdehlik” də məsuliyyətsizlik hiss olunmaqdadır. Qeyd edək ki, vaxtilə qəzetlərdə imla səhvinə rast gəlmək mümkün deyildi (olsa da, böyük təəccüb hissi oyadardı), amma indi qəzet səhifələrində orfoqrafik səhvlərlə yanaşı üslubi xətlər, qeyri-peşəkar, jurnalistika səviyyəsində olmayan yazılar çoxluq təşkil edir. Şübhəsiz ki, bu hal ilə bəzi yerli telekanallarda yayımlanan verilişləri izlədiyimizdə də rastlaşırıq. Bu barədə, çox güman, “Kütləvi informasiya vasitələrinin dili” bölməsinə aid məruzələrdə münasibət bildirənlər olacaq.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri kimi, mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

Ana dilinə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşan, dilimizin dərin bilicisi Heydər Əliyev dövlət dilinin yeni inkişaf dönməsində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, 2001-ci il iyun ayının 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır.

Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər də geniş təhlil edilmiş və həmin problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Bu yolların bəziləri artıq uğurla başa çatdırılmışdır.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafına böyük önəm verir. Belə ki, 2012-ci ildə Dilçilik İnstitutunda aparılan araşdırmalar üçün dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaiti ayrılmış, 2013-cü ildə isə Azərbaycan dilinin və dilçilik elminin qloballaşma dövründə inkişafı məqsədilə Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir.

Ümumiyyətlə, ölkənin siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni həyatında baş verən böyük dəyişikliklər müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində terminlərin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses ədəbi dilin bütün üslublarında, özəlliklə, işgüzar və elmi üslublarda, müəyyən dərəcədə mətbuat üslubunda aydın müşahidə olunur. Ümidvaram ki, ana dilimizin saflığını qorumaq hər bir vətən övladının müqəddəs borcudur. Çünki dil bizim varlığımız, həyatımız və mübarizəmizdir.

TİBBİ TERMİNLƏRİN KOMMUNİKATİV METODLA ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Gərayzadə M.

Azərbaycan Tibb Universiteti

Müasir dövrün təhsil sistemində innovasiyaların artması ilə ingilis dilinin müxtəlif üsullarla öyrənilməsi də aktuallıq kəsb edir. İngilis dilinin hansı metodika ilə öyrənilməsi məsələsi də ön plana çəkilir. Bu da intellektual məhsulun tələbatlarından irəli gəlir.

Keçmiş dövrə nəzər salsaq, dilin öyrənilməsində üstünlük qrammatikaya verilir, oxuma və ədəbi tərcümə ön plana çəkilirdi. Bu prinsiplər “köhnə məktəb”in qoyduğu tələblərdən irəli gəlirdi. Dilin öyrənilməsində eyni məsələlər qarşıya qoyulurdu: mətnin oxunması, tərcümə, yeni sözlərin yadda saxlanması, yenidən mətni söyləmək, mətnə uyğun çalışmalar. Bəzən fəaliyyət dəyişdirilirdi, bu zaman imla və ya inşa, bəzən də fonetik çalışmalar verildirdi. Üstünlük oxumağa və mövzular üzərində işə verildirdi, bu zaman dilin informativ funksiyası reallaşdırılırdı. Məhz bu səbəbdən çox az sayda insan çətinliklə də olsa, dili öyrənə bilirdi. İngilis dili müəllimliyi və ya tərcüməçilik ən yaxşı sənət sayılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki dövrdə də ingilis dilinə tələbat azalmamışdır. Yenə də yüksək sosial vəziyyəti əldə etmək üçün bu dili öyrənmək lazımdır. Bununla belə, bu dilin öyrənilməsində bir çox metodlar ön plana çəkilir, belə ki, ofisdə işləyən katibəni dilin tarixi, fonetikasi və s. maraqlandırmır, ona qısa bir müddətdə ünsiyyət üçün dilin öyrənilməsi maraqlı məsələdir. Bu baxımdan, dilçilik sahəsində və ingilis dilinin tədrisində mütəxəssis C.Q.Ter-Minasovun dediyi yerinə düşür: “Birdən xarici dil mütəxəssisləri ictimai fikrin mərkəzinə düşdülər: müxtəlif sahələrdən, elm, mədəniyyət, biznes, mexnika və insan

fəaliyyətinin digər sahələrindən olan insanlar xarici dilin istehsalat aləti kimi öyrənilməsinə tələb etməyə başladılar. Onlar üçün nə nəzəriyyə, nə dilin tarixi maraqlı deyil, onlar üçün dil funksionallıq daşımalıdır, belə ki, bütün sahələrdə bu dil onlara digər ölkələrdən olan insanlarla ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etməlidir”.

Tibbi terminologiya da spesifik xüsusiyyətləri özündə daşıyan leksik fondun bir layıdır. Tibbi terminologiya elmi dil leksikasının tərkibinə daxildir. Terminologiyanın öz təyinatı vardır, reallaşması isə ancaq elmi dildə mümkündür. V.P.Danilenkonun dediyi kimi, “termin xüsusi söz deyil, o, xüsusi funksiyada sözdür, bu funksiya adı altında terminin nominativ funksiyası nəzərdə tutulur”.

Müasir tibbi terminoloji sistemin xarakterik səciyyəsi beynəlxalq ünsiyyətdəki tələbatların və müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi onun beynəlmiləl lay kimi genişlənməsidir. M.N.Çernyavski tibbi terminologiyayı aşağıdakı qruplara bölür:

1) əsl rus adlandırma; 2) alınma klassizmlər; onlardan çoxu faktik olaraq funksiya və beynəlmiləçiliyi yerinə yetirir, yəni müxtəlif dil qruplarından ən azı üç dili dylarası genişlənməni göstərir. 3) beynəlmiləl funksiyanı yerinə yetirən əsl qərbi avropaizmlər; 4) latın terminləri.

Xarici dilin öyrədilməsi mürəkkəb, çoxaspektli bir prosesdir. Bu zaman kommunikativ kompetensiyanın formalaşması, qavrama fəaliyyəti üsulları, bilik və bacarıqların qazanması və ötürülməsi təmin edilir. Bu, ikitərəfli prosesdir, bu zaman həm müəllim, həm də tələbə iştirak edir. Tibbi müəssisə və universitetlərdə çalışan xarici dil kafedrasının müəllimləri tədrisin bütün mərhələlərində tədrisi elə qurmalıdırlar ki, bu zaman təhsilin peşəkar yönləndirilməsi həyata keçsin. Əsas üstünlük tibbi terminologiyanın öyrənilməsinə verilməlidir. Belə yanaşma gələcək həkimin kompetentliyinin formalaşmasına kömək edir və həkimdə predmetə marağın artması bacarığını önə çəkir. Bununla bağlı, T.A.Lyubomudrova qeyd edir: “İngilis dilinin tədrisinin latın dili kursları ilə integrasiyası tibbi müəssisələrdə xarici dillərin tədrisinin əsas şərtidir. Bununla belə, hər iki dil eyni zamanda motivasiyanın yüksəldilməsi və peşəkar yönləndirməni reallaşdırır”. A.Y.Ramazanova qeyd edir ki, tibbi terminlər ingilis dilində latın terminləri ilə ümumi kökə malikdir, bir çox hallarda səslənməsinə görə üst-üstə düşür. Xarici tələbələr terminləri öyrədikən çox vaxt latın dilində sözyaradıcı sistemin mənimsənilməsində çətinlik çəkirlər.

İlk dərslərdən tibbi dilin öyrənilməsinə başlayırlar. Məlumdur ki, ingilis dilinin leksikasının 60 faizi latın mənşəli sözlərdir. İngilis dilində tibbi terminlərin 80 faizi latın mənşəlidir. Latın dilindəki bilikləri aktivləşdirərək xarici mətnə latın-yunan etimologiyalı sözləri tapmaq, onları düzgün tərcümə etmək əsas məsələlərdən biridir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə deyə bilərik ki, tələbə və aspirantların öyrədilməsində istifadə olunan dərsliklər böyük rol oynayır. Leksik və qrammatik minimumlar hazırlanmışdır ki, peşəkar həkim peşəkar ədəbiyyatı oxuyarkən bunları mənimsəməlidir.

Kommunikativ metod nümayəndəsi E.İ.Passov belə hesab edir ki, kommunikativlik bizim tədrisin elə təşkil olunmasındadır ki, o, əsas keyfiyyətinə görə ünsiyyət prosesinə bənzəsin. Kommunikativlik ünsiyyətin təbii şəraitdə, adekvat şərtlərdə həyata keçirməsini tələb edir. Birincisi, hər bir iştirakçının fərdiliyi nəzərə alınmalıdır, belə ki, hər bir insan digərindən öz təbii xüsusiyyətlərinə görə, nitq fəaliyyəti, müəyyən hiss və emosiyalarına və s. görə fərqlənir. Kommunikativ tədris bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını ehtimal edir, belə ki, ancaq bütün bunları nəzərə almaqla ünsiyyət üçün şərait yaradıla bilər. İkinci şərt kommunikativliyin tədris prosesində nitq fəaliyyətində ortaya çıxmasını ehtimal edir, yəni praktik mənimsənilmə ancaq dilin praktik istifadəsində öz əksini tapır. Üçüncü, kommunikativlik tədrisin funksionallığını əks etdirməlidir. Funksionallıq leksik və qrammatik danışıqın mənimsənilməsinə təmin edir. Dördüncüsü, kommunikativlik situativ ünsiyyəti ehtimal edir ki, bu danışanların nitq fəaliyyətində qarşılıqlı təsirini ortaya qoyur. Beşincisi isə tədris prosesindən hər dəfə yenilənməsini, materialın təzəliyini təmin etməlidir, belə ki, bu zaman eyni dialoq və situasiyalar təkrarlanmır. Bu da danışmanın məhsuldarlığını artırır.

Bütün bunlar belə nəticə çıxarmağa imkan yaradır ki, kommunikativlik yalnız tədris prosesində mümkündür, belə ki, o, adekvat şəraitdə ünsiyyəti ortaya qoyur, bu zaman hər bir iştirakçının fərdiliyi təmin olunur.

Kommunikativ metod iştirakçıların bütün dil bacarıqlarını, oxumanı ortaya qoyur. Qrammatika isə ünsiyyət prosesində mənimsənilir. Tələbə əvvəl tibbi terminləri, birləşmələri, dil formullarını öyrənir, sonra ondan istifadə ön plana çəkilir. Məqsəd tələbələrin xarici dildə azad və düzgün şəkildə danışmağıdır. Yeni qaydalar və sözlər, terminlər tələbələrə artıq məlum olan leksika, qrammatik konstruksiya, jest və mimika, şəkil və digər vasitələrdən istifadə edilməklə öyrədilir. Bu zaman internet resurslarında, jurnal, qəzetlərdə və

s. də istifadə olunur. Bütün bu əyani vəsaitlər tələbələrdə həm də danışdığı dilin tarix, mədəniyyət, ənənələrinə maraq oyadır.

Tələbələr onlara məlum olan mövzuları müzakirə edir, bu da onlara kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir, yəni bu zaman tələbələr spontan olaraq dildən istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mövzular ya tələbələrin həyatlarını əks etdirməli, ya da müasir həyatın aspektlərini özündə əks etdirməlidir. Digər metodlardan fərqli olaraq, kommunikativ metod “açıq finalı” çalışmaları təmin edir; tələbələr də onların fəaliyyətinin nə ilə nəticələncəyini bilmir, belə ki, hər şey reaksiya və cavablardan asılıdır.

Kommunikativ metodla tibbi terminlərin öyrənilməsi öz effektivliyini göstərir, belə ki, ünsiyyətdə bu terminlərin öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur və tez mənimsənilməsinə imkan yaradır. Bu metodla terminlərin öyrədilməsinin effektivliyi ondadır ki, tədris prosesi ünsiyyət prosesinin daha sadələşdirilmiş modelidir. Bu metodun digər metodlardan üstünlüyü məhz bundadır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “Kİ” BAĞLAYICISININ MƏTNYARATMA POTENSİALI

Həbibova K.Ə.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Məlumdur ki, mətn “ciddi bir şəkildə sabitləşmiş, semantik baxımdan bir-birinə bağlı olan və müxtəlif dil vahidlərindən ibarət olan cümlələrin məqsədəuyğun düzümü ilə müəyyən məlumatın ötürülməsidir”. Burada ön planda nitq məhsulunun səthi quruluşu çıxış edir. Mətn dilçiliyində son illərdə bu məsələyə daha çox diqqət yetirilir və mətn daxili əlaqə koqeziya kimi dəyərləndirilir.

Mətn koqeziyasının tədqiqi zamanı ön planda dayanan məsələ cümlələr arasındakı əlaqədir. Bu əlaqə də öz növbəsində mikromətnə aid edilir. Mətn dilçiliyində ifadələr arasındakı əlaqənin qurulmasında iki əsas mexanizm fərqləndirilir: bağlılıq və təkrar. Bağlılıq koqeziyanın reallaşmasının ən elementar üsuludur. Bu müxtəlif tipli elementlər (söz-hissəciklər, bağlayıcılar, qoşmalar və s.) hesabına formalaşır. Bu baxımdan Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayan “ki” bağlayıcısına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, “ki” bağlayıcısı dilimiz üçün əvəzedilməz mətnyaradıcı komponent kimi çıxış edir. Lakin bu fikri digər türk dilləri haqqında demək olmaz. “Ki” bağlayıcısı Azərbaycan dilində bir çox psixoloji məqamlarda fikrin ifadəsində əvəzedilməz amilə çevrilir və bu da “ki” bağlayıcısının psixolinqvistik əhəmiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Məsələn: “ki” bağlayıcısı mətnin əvvəlində işlənməklə böyük bir informasiyanın açarı kimi işlədilə bilər. Belə ki, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdülrəhimbəy Haqverdiyev və digər Azərbaycan klassik yazıçıları bu bağlayıcının psixolinqvistik potensialından müvəffəqiyyətlə yararlanaraq ondan geniş istifadə etmişlər.

Mətnlərdə istifadə edilən təkrarlar da müəyyən psixoloji məqamları və düşüncə tərzini təbliğ edir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, “ki” bağlayıcısı digər türk dillərində eyni psixolinqvistik potensiala malik deyil. Belə ki, məşhur tatar dilçisi Zəkiyev qeyd edirdi ki, “tatar dili “ki” bağlayıcısı olmadan da gözəl və dolğun səslənir”. Təbii ki, bu hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın düşüncəsindən, mental psixologiyasından və eyni zamanda dünyagörüşündən doğan səbəblərlə izah oluna bilər.

Mətnin psixolinqvistik təbiəti onun ötürdüyü informasiyanın bütövlüyü, tamlığı ilə şərtlənir. “Mətnin tamlığı müəyyən bir obyekt haqqında insanın təxəyyülündə formalaşan xüsusi psixolinqvistik fenomendir”. Nitq məhsulunun bütövlüyü danışanın düşüncəsi ilə söylədiklərinin bu və ya dolayısı ilə üst-üstə düşməsi kimi başa düşülməlidir. Bu məqamda dilimizdə istifadə olunan “ki” bağlayıcısı ifadə olunan fikrin səbəb və ya nəticəsinin məntiqi əlaqələndirilməsində əvəzedilməz dil vahididir. “Ki” bağlayıcısı müəllifin eksplisit və anlaşıqlı düşüncəsini təsvir edir və bunun sayəsində formalaşan məntiqi ardıcılıq fikir əsasında dekodlaşaraq sözlər vasitəsilə realizə edilir.

Fikrimizcə, “ki” bağlayıcısı sayəsində bütöv nitqin semantik strukturu diskursa qədər inkişaf etməyə qabildir.

CONNECTION BETWEEN SOCIETY AND LANGUAGE

Habibova V.B.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

The effect of language on society and its role have ever been concerning matters for linguistics. However some scientists consider it as the medium of the life-word, while nowadays money and some other factors are playing an important role in most areas, can a language do anything to change people's mind or their way of life?

Obviously, a language is a complex phenomenon, and it's surely easy to become confused by its complexity. Languages die out, in contrast, their uses in speech community shift over time and new ones come up. Over our life time, we can gain or lose fluency in a language or several languages. Implicit or explicit language policies shape individual language use. In our modern world, on the one hand, globalization evokes great demand for fluency in some of the dominant world language, on the other hand, it opens up new horizons for speakers of small languages in order to get in touch easily over distances and to deal with technologies to maintain their languages.

We need remember that really the language we speak, determines so much of our world view or the way we look and perceive the world. Let's consider for example, some desert tribes in Sahara, only have two words in their language for "flower". This is an indication of the way they look at the world as expressed through their language. On the other side, consider why Intuit tribes have a vast number of words for snow and its different states- far more than we do. This again recognizes the centrality of snow for them in their society. Therefore, a language has a very close and intimate relationship with society, and expresses so much of our culture and the distinctive fashion we have of living.

A language can be compared to a sheet of paper. Thought in one side of the sheet, and sound the reverse side. A society or a human society is:

1. A group of people related to each other through persistent relations
2. A large social grouping that shares the same geographical or virtual territory, subject to the same political authority and dominant cultural expectations.

Posing the argument "our definitions of language and society are not independent; the definition of language includes in it a reference to society", Ronald Wardhaugh, (1986) in his book "An introduction to sociolinguistics", presents quadruple hypothesis proposed by different scholars involved in "the study of the relationship between language and society" and "the various functions of language in society". The hypothesis are:

1. Society influences the linguistic phenomenon.
2. Linguistic phenomenon influences the society.
3. Society and language together dialectically influence the linguistic phenomenon.
4. Society and language do not influence the linguistic phenomenon at all.

All in all, language shape the way we think about space, time, colors, and objects. Language is central to our experience of being human, and the languages we speak profoundly shape the way we think, the way we see the world, the world we live our lives.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KİMYA TERMİNLƏRİNİN TƏSNİFATI

Həmidova M.H.

AMEA, M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu

Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən biri də elmin müxtəlif sahələrinin milli terminologiyasının tədqiqi və inkişafıdır. Hər elmin terminologiyası öyrənilir, işlənir, unifikasiya olunur.

Müasir Azərbaycan dilində (bundan sonra MAD) kimya terminlərini növbəti əlamətlərə uyğun təsnifləndirmək olar: 1) MAD-da yaranma zamanı və mənşəyinə görə; 2) yaranma mənbəyinə görə; 3) yaranma üsullarına görə; 4) ifadə etdikləri anlayışa görə və sairə.

Yaranma zamanı və mənşəyinə görə Azərbaycan dilində tədqiq olunan nominasiyaların inkişafının erkən mərhələlərində yaranmış arxaizmlər və Azərbaycan dilinin tarixinin ən son dövrlərində əmələ gəlmiş neologizmlər fərqləndirilir. Dilimizdə arxaizmlər kimya terminologiya sisteminin formalaşmasının müxtəlif

dövlərə qədər gedib çıxan sözlərlə təmsil olunur. Məsələn: altun (au), ağ (KCN), paxır (CuO), unsur (element), xəlitə və s. nanostruktur, pnevmomühərrik, kapillyar defektoskopiya və s. kimi terminlər isə neologizmlərə aid edilir.

Yaranma mənbələri nöqteyi - nəzərdən yanaşdıqda MAD-da kimya terminlərinin tərkibində əsl Azərbaycan sözləri və dilimizə başqa dillərdən keçən söz vahidləri, yəni alınma sözlər fərqləndirilir. Əsl Azərbaycan mənşəli terminlərə ümumtürk və ya sırf Azərbaycan dilində yaranmış xüsusi nominasiyalar, eyni zamanda Azərbaycan dilinin şivə və ləhcələrinə aid sözlər olan (ərazi dialektləri) daxil edilir. Məsələn: əhəng kimi leksik vahidlərə artıq yalnız dialektlərdə rast gəlinmir. Öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan dilinin başqa dillərdən almış olduğu terminlərə yunan, latın, ingilis, alman, fransız, rus və digər xarici dillərin kimyəvi terminosisteminin tərkibinə daxil olan sözlər aiddir: endotermik, dissosiasiya, distonik ion və s.

Azərbaycan dilində kimya sahəsinə aid olan terminoloji nominasiyalar öz yaranma üsullarına görə heç də həmcins deyil. Analiz edilən termin sistemin tərkibində ilk növbədə morfoloji və sintaktik termin yaranması üsulu nəticəsində əmələ gəlmiş söz vahidləri mövcuddur. Adi sözlər kimi kimya terminləri də ümumişlək və xüsusi leksikaların mövcud kök və sözlərinin bazasında formalaşır.

Avrasiya linqvistik institutunun professoru, məşhur filoloq V.P. Danilenkonun fikrincə, kimya terminlərinin 3 növü mövcuddur: termin sözlər, termin sözbirləşmələr və simvol sözlər.

Kimyəvi termin sözlərin təsnifatı sözün morfem strukturuna uyğun olaraq həyata keçirilir: sadə, düzəltmə və abreviaturlar.

Sadə tipə kök-terminlər və məna morfemlərinə ayrılmayan tərkiblər aid edilir. Kök-terminlər ən qədim adlardır: su, duz, yağ.

Düzəltmə tipə Azərbaycan dilinin söz bazasında affiksəl üsulla yaranmış terminlər aid edilir (kök+sözdüzəldici şəkilçi). Məsələn: əri-mə, duz-lu, qaz-ıntı, köpük-lənən.

Mürəkkəb terminlər isə iki və daha artıq kökün birləşməsi yolu ilə yaranır: alümosilikat, natrium hidrokarbonat, monoksirkə turşusu, qazabənzər, ikiatomlu və s.

Abreviaturlar nomenklatur ifadələrin qısaldılmış ekvivalentləridir: DNT-dezoksiribonuklein turşusu, RNT-ribonuklein turşusu, MSA- mikrostruktur analiz, İQS-infraqırmızı spektroskopiya və s.

Termin-sözbirləşmələr iki və daha artıq xüsusi professional anlayışların ifadəsinə xidmət edən tam mənalı sözlərin məna və qrammatik birləşməsidir. Onlar bir sözdən ibarət termin formasına malik baza (əsas, dayaq) sözdən və ondan asılı olan iki və ya daha artıq sözlərdən ibarətdir.

Termin-sözbirləşmələri bölünən və bölünməz olur. Bölünən sözbirləşmələri iki qrupa ayrılır: sərbəst (bütün komponentlər termdir və hər biri ikitərəfli əlaqəyə daxil ola bilər: kolloid kimya, elektrik yükü) və sərbəst olmayan(asılı) (burda sözbirləşmələri komponentləri ayrılıqda götürüldükdə termin olmaya bilər: xörək duzu (NaCl), qarışqa turşusu və s.). Termin-frazeologizmlər bölünməyən söz birləşmələridir. Məsələn: "pələng gözü" - mineral.

Simvol sözlər-terminoloji nominasiyaların xüsusi kombinə edilmiş struktur tipidir ki, bura söz işarələrindən əlavə rəqəmlər, qrafik işarələr, simvollar daxildir. Məsələn: radium-334, β-şüalar

Azərbaycan dilinin kimya terminləri plastının lüğət tərkibinin leksik-semantik tədqiqi göstərir ki, bu sözləri semantik-stilistik? yaxud üslub prinsipinə görə növbəti qruplara bölmək olar: *ümumişlək sözlər* (duz, turşu, qum, su və s.) və *terminləşmiş sözlər* (qaynama, donma, parçalanma və s.); *ümumelmi, ümumtexniki və sahələrarası terminlər* (təcrübə, nəzəriyyə, sintez, analiz və s.) və *sırf kimya terminləri* (hidrogen, sulfid, ozon və s.). İxtisas terminləri və terminoloji söz birləşmələri tədqiq olunan terminosistemin tərkibindəki xüsusi leksik nominasiyaların ən geniş yayılmış təbəqəsidir, onlar yalnız kimya sferasına məxsus olan spesifik reallıqları adlandırır.

İfadə etdiyi anlayış nöqteyi-nəzərdən biz müasir kimya lüğətlərindən, kimya dərsliklərindən və elmi-texniki ədəbiyyatdan sərbəst seçmə metodu ilə götürülmüş terminləri nəzərdən keçiririk. Sözün birbaşa nominasiyası prinsiplərinə görə tədqiq olunan terminoloji leksikanı terminoleksikanın sözlərini növbəti tematik-anlayış qruplarına bölmək olar:

1. Maddələrin, materialların adları: civə, mis, polad və s.
2. Proses, reaksiya, əməliyyatların adları: qatılma, ərimə, yanma, parçalanma və s.
3. Ləvazimat, cihaz adları: sınaq şüşəsi, nasos, tutqac və s.
4. Xassə, xüsusiyyət, əlamət adları: qələvilik, xlorlu, acı, paslanmayan və s.
5. Fiziki-kimyəvi ölçülərin adları: ağırlıq, kütlə, həcm, nisbət və s.

Ümumilikdə tədqiqat göstərir ki, müasir kimya termin sisteminə Azərbaycan dilində formalaşma tarixi və mənşəyinə görə, yaranma mənbələrinə görə, ifadə etdiyi anlayışa görə müxtəlif olan söz vahidləri daxildir. Bu da müasir Azərbaycan dilinin tədqiq etdiyimiz təbəqəsinin əhatəliliyini göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kimya terminlərinin təsnifatına təqdim etdiyimiz siyahı tam deyil. Çünki kimya terminləri başqa əsaslarla da sistemləşdirilə bilər. Məsələn: üslub nöqteyi-nəzərdən, tədqiq olunan sferanın tərkibində işlənmə tezliyinə görə və s.

ELMI TERMINOLOGİYADA DİFERENSİASIYA ANLAYIŞININ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Həmzəyeva L.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Elmi üslubun xüsusiyyətlərindən biri olan dəqiqlik hər bir elm sahəsində xüsusi terminoloji leksikanın istifadəsini zəruri edir. Termin müəyyən elm, yaxud fəaliyyət sahəsində işlənən özünəməxsus anlayışları ifadə edən söz və ya söz birləşməsidir. Elmlərin terminoloji sistemləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmədiyi üçün hər hansı bir elmdə istifadə olunan termin başqa elm sahələrində də rastımıza çıxa bilər. Adətən, bu cür terminlərin müxtəlif elmlərdə işlənməsini mümkün edən səbəb onların təxminən eyni mahiyyətli olmalarıdır.

Belə həmhüddud terminlər qohum olan və ya qohum olmayan bir neçə elmdə istifadə oluna bilər. Məsələn, “adaptasiya” termini biologiyada, eləcə də pedaqogika və psixologiyada da işlənir.

Bir neçə elm sahəsində rast gəlinən həmhüddud terminlərdən biri də diferensiasiya terminidir. Bu termin dil haqqında elmdə, sosiologiyada, embriologiyada, psixologiyada fəal şəkildə istifadə olunan terminlər sırasındadır. Diferensiasiya latın sözü olub, mənası fərqlənmə, ayrılma deməkdir. Diferensiasiya embriologiyada mənşəcə eyni hüceyrələrin vasitəsilə müxtəlif növ hüceyrələr sırasının yaranmasına səbəb olan prosesdir, onkologiyada şişmiş hüceyrələrin digər hüceyrələrlə uyğunluq dərəcəsidir. Sosiologiyada isə öz gedişatında cəmiyyət daxilində qruplar, rollar, statuslar və s. formalaşan bir prosesdir.

Psixologiyada bu termin bir-birindən dəqiq şəkildə fərqlənməklə iki mənada işlədilir. Belə ki, şərtlilik tədqiqatlarında orqanizmin iki və daha artıq oxşar stimula iki və daha çox müxtəlif reaksiya verməsinin gərəkdir olduğu gedişatdır.

Eksperimental şərtlər bu şəraitlər yığımını reaksiya, yoxsa stimulun diferensiasiyası olduğunu müəyyən edir. Qavrayış nəzəriyyəsində stimullar sırası eyni cinsli qavranandan eynicinsli olmayanadək elə dəyişir ki, bu sıranın müxtəlif aspektləri seçilə bilər.

Dilçilikdə diferensiasiya lüğət tərkibinin, yaxud ayrı-ayrı sözlərinin mənasının semantik və üslubi cəhətdən təbəqələşməsidir. Digər mənada isə dil təkamülünün elə bir əlamətidir ki, bunun təsiri ilə dialektlərdən biri digərindən fərqlənməyə, xüsusiləşməyə və müstəqil dil kimi formalaşmağa başlayır. Qohum dillərin meydana gəlməsində də diferensiasiya mühüm rol oynayır. Vaxtilə eyni mənə daşıyan $-ir^2$ və $-ar^2$ şəkilçilərinin hazırda fərqlənməsi misalında qrammatik diferensiasiyadan da danışa bilərik. Aydın olduğu kimi, qrammatik diferensiasiyada dilin inkişafını təmin edən əsas daxili amillərdən biri kimi formaların ayrılıb fərqlənməsi şəklində izah olunur.

Diferensiasiya termini elm aləmində H. Spenserdən başlayaraq daha geniş yayılmışdır. O, diferensiasiya və onun əksi olan integrasiyanı bioloji, psixoloji və sosioloji səviyyədə materianın sadəcə mürəkkəbə doğru gedən təkamül məqamları kimi nəzərdən keçirirdi.

Eyni kökdən olan diferensial termini müxtəlif elm sahələrində işlədilən terminlərdəndir. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində fonoloji funksiyanın əsaslandığı nitq səsi elementi, yaxud elementləri, eləcə də, fonemin ən kiçik ünsürü diferensial əlamət adlandırılır. Qeyd olunur ki, fonem məhz diferensial əlamət toplusu kimi təsəvvür edilir və bu əlamətlərin bir sıra binar qarşılaşdırmaları əsasında müəyyənləşdirilir. Riyaziyyatda isə diferensial funksiyanın sonsuz kiçik artımının limiti kimi başa düşülür. İqtisadiyyatda da rast gəlinən diferensial termini bərabər olmayan, fərqli, müxtəlif dərəcələrə ayrılmış mənada işlədilir.

Diferensiasiya termininin müxtəlif sahələrdə işlənmə məqamlarını nəzərdən keçirərkən bu terminin, demək olar ki, eyni mahiyyətdə istifadə olunduğunu, terminlərin aydın semantikəli sözlərdən seçildiyini müşahidə edə bilərik.

Hər hansı bir xalqın müstəqilliyini qorumaqla tərəqqiyə qovuşmasında dilin “dövlət dili” kimi qəbulu ilə yanaşı, bu istiqamətdə yaradılan şərait, dövlət səviyyəsində görülən genişmiqyaslı işlər də önəmli rola malikdir. Belə ki, dilin inkişaf səviyyəsi aşağı olduqda nillət bu və ya digər fəaliyyət sahələrində uğura

nail ola bilmir, onun gələcəyi yönündə müxtəlif maneələr yaranır. Tarixdən bəllidir ki, bir sıra ölkələr öz fəaliyyət sahələrində inkişafı təmin etmək üçün buna əlverişli zəmin olan vahid dildən istifadəyə üstünlük vermişlər. Bəzi ölkələrdə müəyyən tarixi dövrlərdə dövlət dili bir, elmi dil başqası, poeziya, dili isə digər dil sayılmışdır. Hətta orta əsrlərdə bir sıra ölkələrdə fars dili daha çox poeziya dili kimi, ərəb dili elmin dili kimi qəbul edilmişdir. Çağdaş dövəmdə isə həmin funksiyaları ingilis dili öz üzərinə götürmüşdür.

Əlamətdar haldır ki, Azərbaycan dili çətin sınaqlardan şərəflə çıxaraq bir çox yönərdə dil üslublarını ehtiva edə bilmişdir. Ədəbi dilimizin malik olduğu daxili potensial, zəngin söz ehtiyatı, həmçinin tarixin ayrı-ayrı dövrlərindən üzübəri yol alan dövlətçilik ənənələrimiz bu gün bütün fəaliyyət sahələrində uğurların əldə olunmasına zəmin yaratmış, milli dilin tərəqqisinə geniş imkanlar açmışdır. Xalqın iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni-mənəvi problemlərinin dövlətçilik mövqeyindən həllində müstəqil Azərbaycan dövlətinin elan etdiyi dilin inkişafına yönəlmiş fəaliyyət proqramlarının rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Müstəqilliyin əldə olunması Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi, diplomatik dil kimi işarələnmə imkanlarının genişlənməsinə rəvac verməklə yanaşı, rəsmi üslubun inkişafına real zərnin yaratdı. Dövlət dilini inkişaf etdirmək üçün yüksək dövlətçilik təfəkkürünə malik olmağın, eyni zamanda bu fikrin formalaşmasında əhəmiyyət daşıyan bir sıra məsələləri daha çox düşüncə müstəvisində saxlamağın zəruriliyi zaman-zaman əməli fəaliyyətdə sübuta yetirildi.

Dil xalqa məxsusdur və dilin subyekt, əsas hərəkətverici qüvvəsi ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində çalışan şəxslər, bütövlükdə xalqdır. Dilin tərəqqisi nəminə həlli vacib məsələlərin icrasına nail olmaq üçün də bütün strukturlarda, qurumlarda çalışan vətəndaşlar üzərinə düşən missiyanı fəal vətəndaş mövqeyindən çıxış etməklə yerinə yetirməlidirlər.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ALINMA TURİZM TERMINLƏRİNİN UNİFİKASIYASI

Həsənova L.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sahə terminologiyasının lingvistik unifikasiyası terminoloji variativliyi aradan qaldırmağı nəzərdə tutmaqla yanaşı, xüsusi anlayışın birmənalı ifadəsini tapmağı, termin yaradıcılığı üsullarının və modellərinin "rəsonal minimumunu" müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur. Unifikasiya terminologiyasının normalaşdırılmasını, eyni zamanda, anlayışı ifadə edən vahidlərin terminə qoyulan tələblərə cavab verməsini özündə birləşdirir. Unifikasiya və nizamasalma məsələlərinin qarşılıqlı əlaqədə olması, onların ardıcıl bir-birini əvəz etməsinə imkan yaradır. Vahid terminologiyadan istifadə həm sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranması, həm də mətni informasiyanın intensiv çatdırılması üçün vacibdir. Türk dillərində turizm terminologiyasının unifikasiyası qohum dillər üzrə bir sahənin terminoloji sisteminin unifikasiya məsələsini əhatə edir. Müasir dövrdə terminlərin beynəlxalq səviyyədə unifikasiyasında beynəlmiləl terminlərin yekinsliyinin təmin edilməsini prioritet vəzifə kimi ön plana çəkir. Türk dillərinin hər birində alınma turizm terminləri müəyyən bir çoxluq təşkil edir. Bu alınmaların arasında beynəlmiləl turizm terminləri də müəyyən qrupda birləşir. Qeyd olunan faktlar türk dillərində alınma turizm terminlərinin unifikasiyasının iki istiqamətdə aparmağın şərtini ortaya atır. Turizmin Türkiyədə daha zəngin tarixə malik olduğuna və bu sahənin Türkiyədə yüksək səviyyədə inkişaf etdiyinə görə, Türkiyə türkcəsində turizm terminologiyasının bir sistem kimi qurulmasını qəbul etmək olar. Unifikasiya zamanı müasir türk dilinin turizm terminologiyasının bazis sistem olaraq seçmək əlverişlidir. Təhlil göstərir ki, Türkiyə istisna olmaqla digər türkdilli dövlətlərdə turizm terminologiyası formalaşma dövrünü yaşayır və bu dövrdə alınma terminlərin çəkisi artır. Türk dillərində yeni turizm terminlərinin alınmasında üç əsas istiqamət aşkara çıxır: 1) birbaşa ingilis dilindən turizm terminlərinin alınması (türk dilində və qismən Azərbaycan dilində); 2) rus dili vasitəsi ilə turizm terminlərinin alınması (qazax, qırğız, özbək, türkmən, qaqauz və s.); 3) türk dili vasitəsilə turizm terminlərinin alınması (Azərbaycan, qismən qırğız və qazax). Bu istiqamətlərdən üçüncüsü turizm terminlərinin qohum dillər səviyyəsində unifikasiyası üçün əlverişli imkan yaradır. Bu xəttin əsas götürülməsi türk dillərinin turizm terminologiyasının ortaqlaşdırılması üçün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Türkdilli dövlətlərdə turizm terminlərinin unifikasiyası bu ölkələrdə vahid və ya yaxın terminoloji sistemdən istifadə üçün əlverişli zəmin yaradır. Beynəlxalq turizm sənayesinə qoşulma həm də dilin sahə terminologiyasının beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırılmasını tələb edir.

FRAZEOLoji LÜĞƏTLƏRDƏ EKVİVALENT VƏ EKVİVALENTSİZ FRAZEOLoGİZMLƏR

Həsənova T.İ.

Gəncə Dövlət Universiteti

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə Azərbaycan dilinin frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqteyi-nəzərdən iki qrupa bölünür: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentsiz frazeologizmlər.

I. Ekvivalent frazeologizmlər. Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel “axilles dabanı”; to show somebody the door “bir kəsə qapını göstərmək” (bir kəsi qovmaq); as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban”(imperializm); in the sweat of one's brow “alının təri ilə”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; Lares and Penates “larlar və penatlar”; alabor of Hercules “herkules əməyi”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcırdatmaq” (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəlfürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a spade “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət”.

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənaca uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir: the talk of the town “dillərə dastan”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”. İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir: strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”. Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir: to spread before the eye “elə bil ovcumun içindədir”; be born with a silver spoon in one's mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”.

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər. Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy say? “camaat bizə nə deyər?”; Cordelia's gift “sakit, incə qadın səsi”(“King lear” əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi); Jack Sprat “cırdan”, “çox kiçik boylu”; Tom Tiddler's ground “xəzinə”(bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Bu oyunda kim Tom Tiddler olarsa o, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır.) (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка). Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində kalka tərcümə növündən geniş istifadə olunur.

Beləliklə, hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Buna görə də tərcüməçi tərcümə prosesi zamanı orijinaldakı frazeologizmin xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə

məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə edir, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verir, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə (komponentlərinin dəyişdirilib başqa leksemlərlə əvəz edilməsi) tərcümə edir, ingilis dilindəki frazeologizmi Azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən, hərfi tərcümə və.s. vasitələrdən geniş istifadə edir.

**MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ “HƏYATIM VƏ MÜHİTİM”
MEMUARINDA İŞLƏNƏN ƏCNƏBİ SÖZLƏR**

Həşimova E.M.

AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Fransız dilindən alınmış “memuar” sözünün mənası “yaddaş” deməkdir. Yazıcının əsasən yaddaşına istinad edərək yazdığı memuar onun yaşadığı mühiti, tarixi hadisələri, insanlararası münasibətləri, cəmiyyətdə baş verən prosesləri işıqlandırır, keçmişi göz önündə canlandırır, olayların gerçək mənzərəsini əks etdirir. Bu janrda ilk nümunələr XIII əsrdə Fransada qələmə alınmışdır.

Azərbaycan memuar ədəbiyyatının rüşeymlərinə, köklərinə təzkirə, salnamə, vücutnamə və səyahətnamələrdə təsadüf edilir. Nəsrin inkişafı ilə əlaqədar XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəllərində memuar janrı yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur. Bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Cəmənzəminli ilə yanaşı Məmməd Səid Ordubadi də memuar ədəbiyyatının kamil, parlaq və zəngin örnəklərini yaratmışdır.

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M.S.Ordubadinin “Həyayətım və mühitim”, “Bakıda ikinci kərə”, “Böyük ədib haqqında xatıratım”, “Saritsin xatirələrindən” adlı memuarları mühafizə olunur. Bu xatirələr arasında “Həyətım və mühitim” memuarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təssüf ki, ədibin ömrünün təxminən 48 ili haqqında məlumat aldığımız, dövrünün mühüm hadisələrinin heç birinin diqqətindən yayınmadığı, Azərbaycanın iqtisadi-siyasi mühitinin aynası olan, çar Rusiyasının, erməni daşnaqlarının özbaşnalıqlarını bütün reallığı ilə təsvir edən bu əsər nə ədibin sağlığında, nə də ölümündən sonra uzun illər nəşr olunmamışdır. Ordubadi xatirələrin yazılmasına-tərtibinə həbsxanada başlamışdır və həmişə inanmışdır ki, nə vaxtsa bu xatirələr nəşr olunacaq. Özü bu barədə yazır: “Mən Bakıya qədər həbsxana xatiratını yazmışdım. Bakı həbsxanasında tərtibə salmağa başladım...Mənim bu işləri ilə nə üçün maraqlandığımı soruşurdular. Mən isə:—bir vaxt mən bu xatirəni kitab şəkilində çap etdirəcəyəm. Bunu hər kəs oxuyub çar hökumətinin nə qədər həyasız və zalım bir hökumət olduğunu anlayacaqlar. Ağə Kərim bir az düşündü:—hər gah bu cür şeyləri çap etdirməyə qoymasalar necə olsun?—dedi. İndi qoymasalar da bir vaxt buna imkan tapılar—dedim.” Belə bir imkan XX əsrin 90-cı illərində yarandı. Ölkəmizin müstəqillik qazanması nəticəsində bu dövrdə baş verən siyasi, ictimai, ideoloji dəyişikliklər digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatımıza da öz təsirin göstərmişdir. Bir çox klassiklərimiz kimi M.S.Ordubadinin irsinə də yenidən qayıtma zərurəti yaranmışdır. Bunun nəticəsi olaraq 1996-cı ildə filologiya üzrə elmlər doktoru Nailə Səmədova “Həyətım və mühitim” memuarını tərtib edib, çapa hazırlamış, ön söz yazaraq kiril əlifbası ilə nəşr etdirir. 2000-ci ildə memuar Ordubadi ailəsinin təşəbbüsü ilə kiril əlifbası və ön sözün müəllifi N.Səmədova olmaqla təkrar nəşr etdirilir. 2012-ci ildə Məmməd Səid Ordubadinin anadan olmasının 140 illik yubileyi ərəfəsində akademik İsa Həbibbəyli ustad qələm sahibinin irsinin nəşri sahəsində olduqca əhəmiyyətli addım ataraq onun indiyədək çap olunmamış “İki çocuğun Avropaya səyahəti” romanını, “Qəflət” (1906) və “Vətən və hürriyyət” (1907) şeir kitablarını, “Həyətım və mühitim” memuarını (N.Səmədovanın xatirələrdə ixtisara saldığı “Birinci və axırıncı sevgim” adlı fəslini də əlavə edərək latın qrafikası ilə), “Qanlı sənələr” publisist əsərini toplayıb, tərtib edib, çapa hazırlamış, elmi cəhətdən əhəmiyyətli bir ön söz yazaraq birlikdə “Həyətım və mühitim” adı altında nəşr etdirmişdir. 2014-cü ildə “Həyətım və mühitim” yenə də “Birinci və axırıncı sevgim” fəslini ixtisar etməklə latın qrafikası ilə nəşr olunur. Kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi Dilqəm Əhməd, mətni tərtib edən R.Yerfidir. N.Səmədova ilə İ.Həbibbəylinin tərtib etdiyi nəşrlər üzərində müqayisəli-filoloji təhlil aparılacaqdır. Çünki digərləri təkrar nəşrdir.

Əsər hansı mövzuda yazılmasından aslı olamayaraq əsərin dili sadə, ifadələri obrazlı olmalıdır. “Həyətım və mühitim” memuarında M.S.Ordubadi əsərin dilinə, ifadə vasitələrinə xüsusi fikir vermiş, həm oxucunu aludə edə bilən, həm də tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətimizi öyrənmək üçün etibarlı mənbə rolunu oynayan əsər yaratmışdır.

Müəllif memuarda əcnəbi sözlərdən də istifadə etmişdir. Bunlar əsasən türkiizmlər və rusizmlərdir. Məsələn, “tapanca” əvəzinə “ruvolver”, “ziyalı” əvəzinə “aristokratiya”, “vəkil” əvəzinə “sudya”, “ayaqqabı”

əvəzinə “poti” “yersiz” əvəzinə “dənsiz”, “oturacaq” əvəzinə “skamaya”, “olmaq” əvəzinə “bulunmaq”, “üz qırmaq” əvəzinə “təraş”, “çap etmək” əvəzinə “təb”, “stansiya” əvəzinə “stansion”, “yeməxana” əvəzinə “bufet”, “qonaq” əvəzinə “müsafir”, “uşaqlıq” əvəzinə “cocuqluq”, “bax” ədatı əvəzinə “işte”, “balam” əvəzinə “yavrum”, “eyvan” əvəzinə “balkon”, “mədəniyyət” əvəzinə “kultura”, “belə” əvəzinə “böylə”, “elə” əvəzinə “şöylə”, “məhkəmə” əvəzinə “sud”, “pəncərə” əvəzinə “akoşka” və s. işlətmişdir.

Memuarın nəşri zamanı tərtibçilər belə əcnəbi sözlərin bəzilərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək vermişlər. Akademik İ.Həbibbəyli “böylə” əvəzliyini “belə”, “bulunmaq” felini “olmaq”, “məhkəmə” ismini “sud” ilə əvəz etmişdir. Məsələn: Atam *belə* mühitdə yaşadığı və *belə* bir mühitdə şair olduğu üçün təxəllüsünü “Fəqir” qoymuş və şeirlərində mühitin yoxsul vəziyyətin əks etdirmişdir. O, gənc vaxtında İran səyahətində *olduğu*, hətta Səbzivar şəhərində yaşadığından farsca, ərəbcə, türkcə savadı var idi. *Məhkəmə* pristavı, həbsxana müdiri, polis atlılarının başçısı da (buna “atlı vəkilləri” deyilirdi) Rusiyadan gəlirdi.

M.S.Ordubadinin sənətkarlığını göstərən xüsusiyyətlərdən biri də təsvir etdiyi şəxslərin ifadələrini öz ləhcəsində və şivəsində verməsindən ibarətdir. İ.Həbibbəyli memuarı çapa hazırlayarkən ədibin bu xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır. Memuarda M.S.Ordubadi daşnak quldurlarının başçısı Andraniklə görüşüb müsahibə alır. İ.Həbibbəyli Andranikin osmanlı şivəsində danışmasının nəzərə alaraq türkiizmləri olduğu kimi saxlamışdır. Məsələn: *Əcəba*, mühüm müsahibədə *bulunmaq* olmazmı? Yavrum! Onlar da ofaqtüfək işlərə əhəmiyyət verməsinlər.

N.Səmədova memuarı çapa hazırlayarkən əsasən rus sözlərinin əksəriyyətini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. “Kultura” sözünün əvəzinə “mədəniyyət”, “adres” əvəzinə “ünvan”, “qarzinqa” əvəzinə “səbət” işlətmişdir. Məsələn: Ordubadda rus *mədəniyyəti* yerləşməyə başladı. Polkovnik fransızca yazılmış *ünvanları* gözəndən keçirib sözlərimə inandı. Şeylərimi *səbətə* yığmaqda idim.

N.Səmədova “Furaşka”, “poti”, “şəhər qlavası” və sair sözləri əlyazmada olduğu kimi vermişdir. Bunun səbəbini N.Səmədova belə açıqlayır: “Əgər Ordubadi “furaşka” yerinə “papaq” işlətsə idi, yəqin ki, azərbaycanlıların qoyduğu papaq nəzərdə tutulardı.”

Əsərdə əcnəbi sözlərin çox olmasına baxmayaraq əsərin oxunaqlı olmasına xərəl gətirmir. Çünki bu cür sözlərin əksəriyyəti istər XX əsrin əvvəllərində, istərsə də indi hamı üçün çox anlaşıqlıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Hüseynova M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İfadə və cümlənin emosional-ekspressiv rəngarəngliyinin təzahüründə, yazıda qrammatik ayrılıma xidmətlərində durğu işarələrinin çox böyük rolu vardır və şübhəsiz ki, tədris prosesində bu mühüm məsələlərə də xüsusi diqqət yetirilməli, onların üslubi xüsusiyyətlərinin izahına böyük əhəmiyyət verilməli, nöqtə, çox nöqtə, qoşa nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, tire, mötərizə, dırnaq – bunların hamısının rəngarəng nitq aktlarının təsvirindəki cəhətləri aydınlaşdırılmalıdır. “Dilçiliyin durğu işarələrində bəhs edən bölməsi ümumiləşmiş şəkildə punktuasiya (latınca punktum sözündən olub, nöqtə deməkdir) adlanır. Punktuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi olub, orfoqrafiya və kolliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi qiymətə malikdir.

Durğu işarələri dilin qrafik sistemində mühüm yer tutur, hərflərlə, rəqəmlərlə və bir sıra digər vasitələrlə (vurma, bölmə, paraqraf işarələri və s.) verilə bilməyən cəhətlərin ifadəsinə xidmət edir. Yazılı nitqin düzgün formalaşmasında durğu işarələrinin böyük rolu vardır. Mətnin düzgün anlaşılmasına kömək etməklə kommunikativ funksiya daşıyır.

Puntuasiyanın əsaslarının izahında üç meyl, üç istiqamət vardır: Bəziləri mənaya, bəziləri sintaktik quruluşa, bəziləri intonasiyaya əsaslanır.

Birinci halda durğu işarələrinin işlədilməsi mətnin mənalı hissələrə bölünməsi ilə bağlı izah edilir; ikinci halda cümlənin sintaktik quruluşu, üçüncü halda nitqin ritmik-melodik axını, vurğu, fasilə və s. əsas götürülür.

Şübhəsiz, durğu işarələrinin işlədilməsi qeyd edilən meyllərin hər üçü ilə - mənə, sintaktik quruluş və intonasiya ilə əlaqədardır. Lakin aydındır ki, cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsədlə mənanın ifadəsi ilə bağlıdır. Ona görə də durğu işarələrinin işlənməsində mənə məsələsi həlledici amil sayılır”.

Pauza – fasilə - durğunun şifahi nitqdəki xüsusi rolundan danışan A.Babayev yazır ki, onsuz insanlar normal kommunikativ münasibət yarada bilməzlər. Yazıda isə həmin pauzanı – durğunu xüsusi işarələr – durğu işarələri təmin edir. Durğu işarələrinin hər birinin öz funksiyası vardır.

1. Vergül – xitabları, ara sözləri, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələri, həmçinin üzvləri, sadalamanı bildirmək üçün işlədilir. Cümlədə ən çox funksiyası olan bu durğu işarəsidir.
2. Nöqtə. Hər hansı bir məlumatın bitdiyini bildirmək üçün yazıda nöqtə işarəsi qoyulur və tam və qeyri-emosional durğu, fasilə edilir.
3. Qoşa nöqtə. Ümumiləşdirici sözdən sonra və vasitəsiz nitqdən əvvəl qoyulur.
4. Üç nöqtə nitq axını, məna bitkinliyi, məntiqi tamlığı olmadığını bildirir.
5. Sual işarəsi sual cümləsinin sonunda sual intonasiyası bildirmək üçün qoyulur. Bu işarə emosionallıq ifadə edən hər hansı bir sözdən və cümlədən sonra nida işarəsi ilə birlikdə qoyulur.
6. Nida – hər hansı emosional durğunu bildirən söz və cümlədən sonra qoyulur.
7. Nöqtəli vergül – iki fikir arasında aydınlaşdırma bildirmək üçün qoyulur və xüsusi fasilə tələb edir.
8. Tire. Tire defisdən uzun olub, bəzən vergülün də funksiyalarını yerinə yetirir. Amma onların ifadə etdiyi mənalı fasilə bir-birindən fərqlənir .

“Durğu” sözünün kökü “dur” feilindəndir. “-ğu” morfemi isə sözə artırılaraq feldən isim düzəltmişdir. “İşarə” sözü isə ərəb dilindən alınmalardan olub, dilimizdə üç mənada işlənir: 1. əlamət, nişanə; 2. him-cim; 3. xəbərdarlıq etmə, signal. Azərbaycan dilində və o cümlədən dünya dillərində “durğu işarələri” üçüncü mənada işlənir. “Durğu işarələri cümlə və ya ifadənin müxtəlif ünsürlərini məntiqi, sintaktik və intonasiya cəhətdən ayırmaq, nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilən qrafik işarələrdir. Durğu işarələri yazılı nitq normalarının sabitləşməsində mühüm vasitələrdəndir. Şifahi nitqdə istifadə edilən pauza, intonasiya, vurğu və s. yazılı nitqdə durğu işarələri ilə ifadə olunur. Durğu işarələri yazılı nitqin söz sırası və morfoloji vasitələrlə ifadə oluna bilməyən sintaktik-məna xüsusiyyətlərini əks etdirir. Sual və nida işarələri, nöqtə, iki nöqtə, vergül, üç nöqtə, tire, nöqtəli vergül müasir dünya dillərində istifadə olunan əsas durğu işarələrindəndir. Defis, dırnaq, mötərizə, kursiv isə ikinci dərəcəli durğu işarələrindəndir. Durğu işarələrinin inkişafı yazının inkişafı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin işlədilməsi ideyasını ilk dəfə M.F.Axundov irəli sürmüş, işarələr təklif etmişdir. Durğu işarələri ilk dəfə “Əkinçi” qəzetində və “Vətən dili”(A.O.Çernayayevski) dərsliyində işlənmişdir” .

1857-ci ildə ilk dəfə tərtib etdiyi əlifba layihəsində M.F.Axundov ərəb əlifbasında olmayan aşağıdakı durğu işarələrini təklif edirdi:

1. Əlamət- sual-?
2. Do qovs () – Moqabele bəraye cümleye mötərizə ya kəlmə miyaniyə dər cuf anha.
- 3.Əlamət qovl “ğeyr”- “ ”
- 4.Əlaməte bəyane- (:)
5. Əlamət təəmmel-(...)
6. Əlamət təəccob təhir və nida- (!)
- 7.Əlaməte etməmə mətləb- (.) .

Müxtəlif zamanlarda yazılmış məqalə və dərsliklərdə, elmi-nəzəri kitablarda durğu işarələri haqqında verilən məlumatların, irəli sürülən mülahizələrin bu gün çox böyük əhəmiyyəti vardır. M.Şirəliyev və M.Hüseynov 1945-ci ildə Azərbaycan dilinin durğu işarələri ilə maraqlanmış və həmin ildə qələmə aldıkları eyniadlı kitablarında bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədqiqi böyük bir dövrü əhatə edir. Bu dövr ərzində durğu işarələri haqqında söylənilən mülahizə və fikirlərin hamısından burada qısaca olaraq söhbət açmaq, onların hamısının xülasəsini vermək də olduqca maraqlı olardı. Bu baxımdan 1969-cu ildə M.P.Həsənovun tərtibçiliyi ilə işıq üzünə görən “Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları” metodik vəsaiti də bu mövzunun tədris prosesində daha yaxşı mənimsəməyə xidmət göstərmişdir.

Müxtəlif illərdə Azərbaycanda keçirilmiş elmi-tədqiqat və elmi metodiki konfranslarda da durğu işarələrinin daha geniş və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi məsələsi qaldırılmış və çox qiymətli fikirlər irəli sürülmüşdür. 1968-ci il elmi-tədqiqat və elmi metodiki işlərinin yekununa həsr olunmuş konfransda (Gəncə şəhəri) Ş.B.Yusiflinin “Durğu işarələrinin üslubi imkanları” mövzusunda çıxışı maraqla qarşılanmış və Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun həmin ildə də çap etdirdiyi jurnalda buraxılmışdır.

Bundan başqa, durğu işarələrinin işlədilməsi ilə bağlı bir sıra qəzet, jurnal, almanaxlarda da məqalələr dərc edilmiş və burada da müəyyən məlumatlar verilmişdir. Bu baxımdan Z.İ.Budaqovanın 1972-ci ildə “Dil mədəniyyəti” jurnalında çap etdirdiyi “Durğu işarələri yazılı nitqin açarındır”, M.İ.Adilovun 1961-ci ildə

“Azərbaycan və ədəbiyyat tədrisi” jurnalında çap etdirdiyi “Feli bağlama və vergül”, C.H.Əfəndiyevin 1953-cü ildə “Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri” almanaxının 5-ci cildində çap etdirdiyi “Azərbaycan dilinin durğu işarələri” məqalələrinin də bu sahənin öyrənilməsində böyük rolu olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələrinin daha geniş sistemli şəkildə öyrənilməsində Ə.Qarabağlının 1940-cı ildə çap etdirdiyi “Orta məktəbdə punktuasiya (durğu işarələri) metodikası” əsərinin də müstəsna rolu vardır. Burada da durğu işarələrinin izahında maraqlı fikirlər söylənilmiş və bu fikirlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Durğu işarələrinin dildəki rolu və funksiyaları barədə maraqlı tədqiqat əsərlərindən biri də Z.İ.Budaqovanın 1977-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabıdır. Müəllif giriş hissədə durğu işarələri haqqında qısa və dolğun şəkildə məlumat verdikdən sonra konkret olaraq nöqtə, vergül, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında, cümlənin həmcins üzvləri arasında, mübtədada, təkrarlanan eyni sözlər arasında, yalvarış, xahiş, and, əzizləmə bildirən sözlərdə, əlavə və xüsusiləşmədə, feili sifət, feili isim, məsdər, feili bağlama və başqa tərkiblərdə, ara sözdə, xitabda, nidadə, təsdiq, inkar, sual və əmr sözlərində, odur, budur sözlərində vergülün işlədilməsi ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətləri şərh etmiş və dəyərli elmi mülahizələr söyləmişdir. Əsərdə, həmçinin, nöqtəli vergülün, iki nöqtənin, sual işarəsinin, nida işarəsinin, tirenin, üç nöqtənin, mötərizənin, dırnaqların, vasitəsiz nitqdə durğu işarələrinin və s-nin işlənmə məqamları, xüsusiyyətləri hərtərəfli şəkildə şərhini tapmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələrinin üslubi xüsusiyyətləri kimi aktual bir mövzunun işlənmədiyini nəzərə alan Z.İ.Budaqova 1970-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çapdan çıxan “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti” (oçerklər) toplusunda “Durğu işarələri” məqaləsini dərc etdirir. Məqalədə üç nöqtənin, mötərizənin, tirenin, dırnağın üslubi imkanlarından bəhs edən müəllif doğru olaraq göstərir ki, durğu işarələrinin bir qisminin üslubi vəzifəsi aşkardadır, müəyyəndir. Sual, nöqtə, üç nöqtə, mötərizə, tire, dırnaq bu qəbildəndir. Dilin qrammatik vasitələrinin çoxu, o cümlədən müəyyən durğu işarələri üslubi cəhətdən nisbətən neytral olur.

Nöqtə, sual, nida (eləcə də sual və nidanın qoşa işlənməsi) işarələrinin üslubi xüsusiyyətləri nəqli, sual, əmr və nida cümlələrinin üslubi imkanlarından irəli gəlidiyi üçün bunlar haqqında ayrıca danışmağa ehtiyac qalmır.

Durğu işarələrinin bəzisi (nöqtəli vergül və iki nöqtə), yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daha çox qrammatik ayırmanın göstəricisi kimi çıxış etdiyi üçün bunlardakı üslubi imkanlar zəifdir. Üç nöqtə, mötərizə, tire və dırnaq işarələri isə bədii ədəbiyyatda üslubi priyom kimi daha çox işlədilir.

Dil inkişaf etdikcə Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri də təkmilləşmiş, işlənmə məqamları müəyyənləşdirilmiş, qaydalar sabitləşmişdir. Bunu nəzərə alan Q.Kazımov 2007-ci ildə “Təhsil” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” adlı dərs vəsaitində yazımızda istifadə edilən nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə, vergül, tire, mötərizə, dırnaq kimi durğu işarələrindən bəhs etmiş, onların işlənmə məqamlarına, üslubi imkanlarına da nəzər yetirmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsində Vahid Dumanoglunun və İlkin Əsgərin böyük xidmətləri vardır. Belə ki, bu tədqiqatçılar şərikli yazdıqları “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri” (Bakı, 2016) əsərlərində yazımızda istifadə edilən və dilçiliyin punktuasiya bölməsində öyrənilən durğu işarələrindən, onların işlənmə məqamlarından və dildə daşdığı funksiyadan bəhs etmişlər. Kitabın “Ön söz” hissəsində müəlliflər bu gün durğu işarələrinin düzgün işlədilməsinə dair çoxlu sayda çatışmazlıqların özünü göstərdiyini qeyd edir və düzgün olaraq yazırlar ki, həmin çatışmazlıqlar əsasən vergülün, tirenin, nöqtəli vergülün işlənmə məqamları ilə bağlıdır. Demək olar ki, çap olunan bədii əsərlərin çoxunda, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin, sosial medianın dilində durğu işarələri düzgün, yerində işlədilmir. Daha dəqiq desək, durğu işarələrinin işlədilməsi qaydalarının pozulması hallarına ən çox publisistik və bədii üslubda rast gəlinir. Düzdür, dildə “müəllif durğu işarəsi” adlı anlayış var. Ancaq əsası olmayan yerlərdə durğu işarələrindən istifadə etmək, yaxud da onlardan düzgün istifadə etməmək, müəllifin öz “zövqünə uyğun” şəkildə işlətmək yazılı nitqin inkişafına bilavasitə mənfi təsir edir. Mətbuatda, qəzet və jurnallarda vergülün işlənməsi bir növ sərbəstlik qazanıb. Süni olaraq vergülün qoyulması halları müşahidə olunur, bəzən isə vergül qoyulmalı yerdə qoyulmur. Vergüllə bağlı qaydaların pozulması daha çox o, bu əvəzlilikləri, mübtədə, əlavələr, xüsusiləşmələr və feili bağlamaların işlənməsi ilə bağlıdır.

Hazırda durğu işarələrinin işlədilməsi ilə bağlı əsas çətinliklərdən biri də **tire** ilə əlaqədardır. Çünki əksər hallarda **tire defislə** qarışdırılır. Tire defisdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. **Tire** durğu işarəsi olduğu halda, **defis** durğu işarəsi deyil. **Tire** həcmcə **defisdən** daha böyükdür. **Tire** sintaktik, **defis** isə

morfoloji anlayışdır. **Tiredən** daha çox sintaktik kateqoriyalara, **defisdən** isə mürəkkəb sözlərin yazılışı və bəzi texniki məqsədlərlə bağlı olaraq istifadə edilir. Buna görə də **defis** dilçilik ədəbiyyatında orfoqrafik işarə kimi verilir. Qeyd edək ki, vaxtilə punktuasiyadan bəhs edən tədqiqatlarda **defis** də durğu işarələri sırasında verilmiş, onun işlənmə məqamları, xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Lakin sonrakı araşdırmalarda defis durğu işarələri sırasından çıxarılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadənin, M.Hüseynzadənin, A.Axundovun, A.Qurbanovun, B.Xəlilovun, Ə.Əfəndizadənin, H.Balıyevin, H.Mirzəzadənin, İ.Məmmədlinin, M.Hacıyevin, M.Həsənovun, M.Şirəliyevin, M.Hüseynovun, Y.Seyidovun, H.Həsənovun və başqa alimlərin metodistlərin kitabça və metodik vəsaitlərində durğu işarələrinin tədqiq edilməsinə xeyli yer ayrılmışdır və indiyə kimi punktuasiyanın öyrənilməsində bu müəlliflərin yaratdıqları elmi mənbələr olduqca böyük önəm daşımışdır.

Puntuasiyanın araşdırılması, tədqiqi və tətbiqi məsələləri rus dilçiliyində müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Araşdırmalarda da qeyd edilir ki, ümumiyyətlə, rus dilinin özündə də durğu işarələrinin işlənməsi, təxminən Avropa yazısında durğu işarələrinin işlədilməsi ilə eyni vaxta düşür. Əlbəttə, ilkin vaxtlarda durğu işarələri kəmiyyət etibarı ilə azlıq təşkil etməklə yanaşı, bəsit formada olmuşdur. Hətta Lomonosovun durğu işarələri qaydalarında yalnız tire, çox nöqtə və dırnaqdan danışılmışdır.

Rus dilində durğu işarələrinin üslubi yönünün müəyyənləşdirilməsində A.B.Şapironun “Основы русской пунктуации” əsərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Durğu işarələrinin yazıda yalnız qrammatik ayrılmağa xidmət etmədiyini, ifadə və cümlənin emosional-ekspressiv rəngarəngliyinin təzahüründəki rolundan danışan A.B.Şapiro yazır ki, üç nöqtə, sual, nida işarələri, mötərizə, dırnaq – bunlar hamısı rəngarəng nitqi təsvirdə, hiss-həyəcanı, danışığıdakı müxtəlif əlamətləri, psixoloji xarakteri, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədilə işlədilir. Odur ki, hamı tərəfindən qəbul edilmiş durğu işarələri normalarının pozulması sözün orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmamasından daha təhlükəlidir.

A.B.Şapiro durğu işarələrinin düzgün işlədilməsində intonasiyanın mühüm rola malik olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, intonasiya elə bil canlı sözün zaman və məkanıdır. Ancaq o bu zəmində mövcud olur.

Puntuasiyanın daha geniş və təkmilləşdirilmiş təhlili A.B.Şapironun “Современный русский язык. Пунктуация” əsərində də öz əksini tapmışdır. Məşhur rus dilçi aliminin bu kitabında durğu işarələrinin üslubi funksionallığından və ona ciddi əməl etmə qaydalarından bəhs edilir.

Fikrin aydın başa düşülməsində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündəki çox mühüm və əhəmiyyətli rolundan bəhs edən rus dilçisi S.İ.Abakumovun “Об основах методики пунктуации” adlı əsərində də durğu işarələrinin dilin qrafik vasitələri kimi şifahi nitqin intonasiya cizgilərinin verilməsindəki xidmətlərindən danışılır və göstərilir ki, intonasiya və durğu işarələri eyni atanın uşaqlarıdır.

Ümumiyyətlə, rus dilində durğu işarələrinin geniş şəkildə tətbiqi S.İ.Abakumovun “Методика пунктуации” (M., 1954), N.N.Barolinanın “Роль знаков препинания при актуализации высказывания” (Русский язык в школе, 1982, №3), P.İ.Blinovun “Методика пунктуации в школе” (M., 1978), “Методика изучения пунктуационных правил” (M., 1972), «Об оценке пунктуационной грамотности» (Русский язык в школе, 1973, №6), K.İ. Bılinskiy və N.N.Nikolskiy “Справочник о орфографии и пунктуация для работников печати» (изд.4-е, M., 1970), K.İ.Bılinskiy və D.E.Rozentalın “Трудные случаи пунктуации» (M., 1959), N.S.Valgenanın “Принципы русской пунктуации» (M., 1972), «Русская пунктуация: принципы и назначение» (M., 1979), «Трудности русской пунктуации» (M., 2001), «Трудные вопросы пунктуации» (M., 1983), «Уточистные понятия авторский пунктуации» (Филологические науки, 1995, №1), «Что такое авторская пунктуация» (Русская речь, 1978, №1), «Орфография и пунктуация» (M., 1970), A.B.Dudnikovun «Методика синтаксиса и пунктуации восьмилетней школе» (M., 1963), V.F.İvanovun «История и принципы русской пунктуации» (Л., 1962), A.İ.Karlovun «Сочетание знаков препинания в современной русской пунктуации» (Тула, 1984), V.İ.Koduxovun «Функции тире в языке повести М.М.Горького «Мать» (Русский язык в школе, 1948, №3), A.F.Lomizovun «Выразительное чтение при изучении синтаксиса и пунктуации» (M., 1968), «К вопросу взаимоотношения между пунктуацией и интонацией» (Уч.зан.АГПИ им.А.И.Герцена, т.257, 1968), Q.P.Farsovun «Об изучении синтаксиса и пунктуации в школе» (M., 1961), L.V.Şerbanın «Пунктуация» (Л., 1974) və başqalarının elmi əsərlərində və metodiki məqalələrində əksini tapmış, durğu işarələrinin üslubi xüsusiyyətlərinin izahına böyük yer və əhəmiyyət verilmiş, onların yerli-yerində işlədilməsi məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir.

ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ÇALIŞMALAR SİSTEMİ

Hüseynova N.M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

O.N.Bestujevanın çalışmalar sistemi fəal şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmamışdır. Bu sistem üzrə tədrisdə məqsəd mətnlərin oxunması, təhlil və tərcümə edilməsidir.

I.D.Salitra mənimsəmənin – dərk etmə, yaddasaxlama və təkrar mərhələləri üzrə çalışmaların təsnifi şərtlərindən danışarkən haqlı olaraq mənimsəmənin hər üç mərhələsində dərk etmə və yaddasaxlama baş verdiyini, mənimsəmənin əsas üsulunun isə təkrardan ibarət olduğunu demişdir. Lakin bununla belə, I.D.Salitra bu təsnifatın şərti olduğunu göstərərək özü elə çalışmalar sistemi təklif etmişdir ki, həmin sistem də dərk etmə, yaddasaxlama, təkrar etmə prinsipi üzrə qurulmuşdur. I.D.Salitranın təklif etdiyi sistem aşağıdakı şəkildədir:

1. İlk çalışmalar: dil materialının dərk olunmasına xidmət edir.

a) sadə çalışmalar:

reseptiv və reproduktiv

b) kompleks çalışmalar:

reseptiv və reproduktiv.

2. Nitq qabağı çalışmalar: materialının yadda saxlanılmasına xidmət edir.

a) reseptiv dil

b) reproduktiv

c) produktiv.

3. Nitq inkişafı üzrə çalışmalar: dil materialından rabitəli nitqdən istifadə olunması məqsədinə xidmət edir.

a) reseptiv

b) produktiv

Fikrimizcə, I.D.Salitranın təklif etdiyi bu çalışmalar sistemini məqbul saymaq olmaz. Belə ki, onun özünün – I.P.Salitranın göstərdiyi kimi, dil materialının dərk olunması və yadda saxlanılması mənimsəmənin bütün mərhələlərində baş verir, dərk etmə və yaddasaxlamanın əsas üsulu isə təkrar etmədir. I.D.Salitranın təklif etdiyi sadə hazırlıq çalışmalarları öz məzmununa görə çox məhduddur: bu çalışmalar yalnız bir-birindən təcrid olunmuş hərf və səslərin tanınmasına və təkrarına xidmət edir. Bu cəhət I.D.Salitranın çalışmalar sistemində açıq-aydın göstərilməsə də, dolayı yolla iddia olunur. Belə ki, I.D.Salitra yazır ki, «sadə» çalışmalar tanıma çalışmalarıdır. Akkuzativdə isimlərin təkrarını isə müxtəlif kompleksli çalışmalara aid edir. I.D.Salitranın sxeminə məntiqi cəhətdən yanaşmaq, onda təlim materialının öyrənilməsinə ilkin sadə çalışmalarla başlarkən dil hadisələrinin səs-hərf təhlili əsas götürülməlidir. Tamamilə aydındır ki, belə iş dərstdə çox vaxt alır və məhsuldar nitq bacarığı və vərdişlərinin inkişafı üçün faydalı olmur. Təcrübənin göstərdiyi kimi, səs-hərf təhlili, ümumiyyətlə, çox zəhmət tələb edən az səmərə verən bir işdir.

I.D.Salitra tərəfindən təklif olunan bütün çalışmalar oxunan mətn ətrafında qurulur. I.D.Salitranın irəli sürdüyü nitqqabağı çalışmalardan produktiv nitq çalışmalarına keçməyin mümkünlüyü də şübhə doğurur. Nitqqabağı reproduktiv çalışmalar az və ya çox mürəkkəb olan komplekslərin təkrarından ibarətdir. Məsələn: mətnin ucadan oxunması, əzbərlənmiş mətnin deyilməsi, əks tərcümədə əsas mətnin dürüst bərpası və s. nitq qabağı produktiv çalışmaların məzmunundan, «əsas materialdan azacıq kənara çıxmaqla, böyük komplekslərin təkrarından ibarətdir.

Nitq inkişafına aid çalışmalar yalnız produktiv çalışmalar kimi (reproduktiv çalışmalar yoxdur) nəzərdən keçirilir, bunlar müəyyən dil materialını işlətmək tapşırığı verməkdən, mənimsənilmiş dil materialını yeni kombinasiyalarda təkrar etməkdən ibarətdir. Məsələn: kiçik mətnlərin, xarici dilə tərcüməsi, bir hadisə haqqında söhbət, dialoq, şəkil üzrə danışmaq, verilmiş mövzu üzrə qısa mətn tərtib etmək.

I.D.Salitra tərəfindən təklif olunan sistemdə nitqqabağı çalışmalardan nitq çalışmalarına keçilməsi məsələsi aydın izah olunmamışdır. Şagirdlər nitqqabağı çalışmalarda yalnız mətni əzbərdən təkrar edərək ucadan oxuyurlarsa, əks tərcümələr edir və başqasının adından mətni təkrarlayırsa, onda şəkil və ya əhvalat üzrə dialoqu çox çətinliklə qura bilərlər. Şübhəsiz ki, belə iş növləri ümumi dil bazası yaratmağa, şagirdlərin əməli fəaliyyətə hazırlanmasına kömək edir. I.D.Salitranın ümumi çalışmalar sistemində vahid kommunikativ nitq istiqamətliyi yoxdur. Orada hazırlıq çalışmalarları ayrı-ayrı dil hadisələrinin təhlilinə, dərk edilməsinə və mənimsənilməsinə doğru yönəldilmişdir. Bir qayda olaraq, həmin çalışmaların məzmunu

öyrənilən halları mətndə tapmaqdan, onların altından xətt çəkməkdən, mətnin üzünü köçürməkdən, onu təhlil etməkdən, buraxılmış yerləri doldurmaqdan, mötərizələri açmaqdan, xarici dildən ana dilinə və ana dilindən xarici dilə tərcümələr etməkdən və s. ibarətdir.

Nitq qabağı çalışmaları yerinə yetirməyin psixoloji şərtləri nitq çalışmalarının yerinə yetirilməsi şərtlərindən fərqlənir. Birinci halda dil faktları öyrənmə obyektidir. Bu zaman şagirdlərin diqqəti ayrı-ayrı dil hadisələrinə cəlb edilir. İkinci halda isə nitq çalışmalarında onlar (şagirdlər) dildən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməli, dil formalarını təhlüşür surətdə tətbiq edərək diqqətlərini söylədiklərinin məzmununa yönəltməlidirlər. Çalışmaların yerinə yetirilməsinin psixoloji şərtləri müxtəlif olduğu üçün birinci tipə aid çalışmalar (hazırlıq çalışmaları) sayəsində qazanılmış vərdişlər ikinci tip çalışmalara (nitq çalışmalarına) hazırlığı təmin etmir. Təcrübə göstərir ki, ayrı-ayrı dil faktları və hadisələrini yaxşı mənimsəyən, belə hazırlıq çalışmalarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən şagirdlər nitqə müstəqil surətdə yiyələnmə bilmir, onu yadda saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Beləliklə də, I.D.Salistranın təklif etdiyi çalışmalar sistemi məhsuldar əlaqəli nitq vərdişləri və bacarığının inkişafını təmin etmir.

EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİN TƏSİRİ İLƏ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN İNKİŞAFI

Hüseynova-Qəhrəmanlı A.A.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dilimizin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklər birbaşa olaraq cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Dünyada gedən proseslər, qloballaşma, Qərbə inteqrasiya, xarici əlaqələr, diplomatik münasibətlər, bazar iqtisadiyyatı, ticarətin inkişafı və s. ekstralingvistik amillər, ilk növbədə, dilə təsir edir. Dilin ən dinamik qatı leksikologiyadır. Ekstralingvistik amillərin dilə təsiri nəticəsində dilin lüğət tərkibinə, terminoloji sisteminə alınma sözlərin, beynəlmiləl terminlərin axını sürətlənir. Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi müxtəlif tarixi şəraitlə və müəyyən səbəblərlə bağlıdır.

Çağdaş dövrdə dilə təsir edən ekstralingvistik amillərdən biri *qloballaşmadır*. Qloballaşma beynəlxalq səviyyədə baş verən prosesdir. Bu proses insan fəaliyyətinə, cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən dilə təsirsiz ötüşmədi. Dil daim inkişafda olan, sabit qalmayan hadisədir. Cəmiyyətdə gedən proseslər, dəyişikliklər dilə təsir edir, onun inkişafına, təkmilləşməsinə səbəb olur. Qloballaşma dünya dillərinin lüğət tərkibinə, terminologiyasına təsir edən prosesdir. Dilin ən tez yad təsirlərə məruz qalan hissəsi terminologiyadır. Qloballaşmanın dilə təsirinin izləri terminoloji layda qabarıq müşahidə olunur. Bu zaman dilin lüğət tərkibi istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından alınma, beynəlmiləl termin, sözlərlə zənginləşir.

İnformasiya mübadiləsi, sosial-iqtisadi inkişaf, dünyanı bürüyən qloballaşma dilin lüğət tərkibini, terminoloji sisteminin zənginləşdirən və genişləndirən yeni sözlərin, terminlərin meydana çıxmasına zəmin yaratdı. Ümumiləşmə, bütövləşmə dünya xalqları tərəfindən istifadə olunan bir çox anlayış və məfhumların eyni maddi qabıqla ifadə olunmasını zəruriləşdirir. Həmin terminləri dilin öz sözləri ilə əvəz etmək uğursuz alınır, yaxud da tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır, ya da təhrif olunur. Bu zaman söz, termin hazır şəkildə alınır, yaxud da ki, cüzi dəyişiklik edilərək mənimsənilir.

Beynəlmiləl terminlər qloballaşmanın məhsuludur. Qloballaşma dillərin yaxınlaşmasına şərait yaradır. Bu zaman dünya dilləri bir-birinə təsir edir, dillərin birindən digərinə sözləmə, sözvermə mübadiləsi baş verir.

Qərbə inteqrasiya, Amerika ilə birbaşa əlaqələr, yaxınlaşmalar, beynəlxalq aləmə marağın artması dilin bütün səviyyələrinə, xüsusilə dilin terminoloji fonduna təsir göstərdi. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində ortaqlıq vahidlərin əmələ gəlməsi beynəlmiləl terminlərin yaranmasını şərtləndirdi.

Hər dilin leksikasında həmin ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi həyatı əks olunur. Qloballaşma sayəsində bu sahələrin intensiv inkişafı ilə dilimizin lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil olur, dil müasirləşir, digər dünya dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bu alınma sözlər beynəlxalq xarakter daşıyır. Məhz beynəlmiləl ifadələr müasir dünya dillərinin leksikasının əsasını təşkil edir. Qloballaşma müasir ədəbi dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafında əsas tendensiya hesab olunur.

Dilə təsir edən digər ekstralingvistik amil *dil nüfuzudur*. Son dövrlər dilimizə ən çox terminlər qlobal dil olan ingilis dilindən keçir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı dilə ingilis sözlərinin axını başlandı. Müasir dillərin lüğət tərkibində ingilis və amerikanizmlərin çoxalması son dövrlərdə amerikan mədəniyyətinin digər qitələrə təsir etməsinin nəticəsidir. Bir dilin digər dilə təsiri təbii hadisədir.

Bu, ayrı-ayrı dillərin tarixi inkişafı, son illər isə qloballaşma prosesi ilə bağlıdır. Dillərin qloballaşma prosesi və müasir Azərbaycan dilinin inkişafına təsiri deyərəkən ağıla ilk gələn son dövrlərdə ingilis dilindən lüğət tərkibinə, danışığa külli miqdarda alınmaların gəlməsidir. İngilis dili nəinki Avropada, həmçinin bütün dünyada qəbul olunmuş qlobal dildir.

XXI əsr informasiya mənbələrinin zəngin olduğu bir dövrdür. Dil istifadəçiləri qloballaşmanın təsiri ilə cəmiyyətdə gedən proses, hadisələrlə maraqlanmaq və məlumat əldə etmək üçün nəinki öz informasiya mənbələrinə, eləcə də digər xarici dillərə müraciət etməli olur. Müasir informasiya texnologiyaları ingilis dili materialı bazası əsasında olur, beynəlxalq elmi konferensiyalar, məruzələr çox zaman ingilis dilində oxunulur, nəşr edilir və beynəlxalq danışqlar ingiliscə aparılır.

Beynəlmiləl leksik vahidlərin formalaşmasına təsir edən digər amil dünya forumlarının, beynəlxalq tədbirlərin, təşkilatların keçirilməsidir. Hazırkı dövrdə beynəlxalq görüşlərin, konfranslar, simpoziumların xarici dillərdə keçirilməsində, beynəlxalq sənədlərin yazılmasında ən çox xarici dillərə üstünlük verilir. Bu sahədə işlənən terminlərə misal olaraq *memorandum, lisenziya, inkoterm, kontrakt* və s. göstərmək olar.

Ekstralingvistik amillərdən biri də elm sahələrində olan *ixtira və kəşflərdir*. Yeni elm və istehsalat sahələrinin yaranması dildə öz əksini tapır ki, bu da yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Qloballaşma əsasında terminologiya sürətli inkişaf prosesini yaşayır. XX-XXI əsrlərdə kompüterin, internetin kəşfi elmi inqilaba səbəb oldu və bu elm sahəsində bir partlayış yaratdı. İnformatika, telekommunikasiya, şəbəkə texnologiyalarının sürətli inkişafı, kompüterin geniş tətbiqi bu sektorda yeni terminlərin yaranmasına zəmin yaratdı. Dünya əhalisinin internetdən istifadəsi, sosial şəbəkələrə marağın artması nəticəsində sözlərin prosesi daha da intensivləşdi. Nəticədə dilə bu sahə ilə bağlı xeyli sayda beynəlmiləl terminlərin axını sürətləndi. Məsələn, *domen, login, sayt, çat, displey, e-audit, portal, server* və s.

Hazırda KİV-lərin, müxtəlif xarici agentlik, mətbuat orqanlarının geniş vüsət alması, xarici telekanalların, peyklərin dünyaya yayımlanması nəticəsində dilə alınma, beynəlmiləl söz, terminlərin birbaşa daxil olmasını müşahidə etmək olar. Məs: *teleanons, moratorium, imic, inaqurasiya, pik-taym, eks-skipper, embarqo, aparteid* və s.

İqtisadiyyatın güclənməsi, bazar münasibətlərinin genişlənməsi, dövlətlərarası iqtisadi, ticarət əlaqələrinin və bank-maliyyə sektorunun inkişafı dildə beynəlmiləl terminlərin yaranma tempini artırdı. *Blank-veksel, marketing, merdcer, nostro, veksəl, offşor, onkol, revokasiya, skoring* və s.

Turizm sektorunun dinamik inkişafı turizm terminologiyasının formalaşmasına səbəb oldu. Terminoloji fond yeni terminlərlə zənginləşdi: *turoperator, turbroker, ekoturizm, turagent, etnomədəni turizm* və s.

Dünyada baş vermiş tarixi hadisələr, müharibə şəraiti, iqtisadi böhranın və s. beynəlmiləl xarakter alması ortaqlar leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur. Məsələn: dolların məzənnəsinin artması ilə milli pul vahidinin aşağı düşməsi nəticəsində *devalvasiya* termini aktuallaşaraq beynəlmiləlləşdi.

Ekstralingvistik amillər dilin terminoloji sistemini yeni anlayış, terminlərlə zənginləşdirən xarici faktorlardır. Lakin bəzən bu amillər dili yad sözlərlə yükləyir, onun dil istifadəçiləri tərəfindən anlaşılmasına çətinlik yaradır. Bunun üçün dilə zəruri olan söz, terminləri seçib istifadə etmək əsas şərtidir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ GEDƏN PROSESLƏR VƏ MEYİLLƏR

Xəlilov B.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Dildə və dilçilikdə olan xoşagəlməz meyillərin qarşısını almaq üçün görülən işlərlə bağlı fikir və mülahizələrimizi qeyd etməyi vacib sayırıq.

Birincisi, Respublikada dilin tətbiq sahələrində olan qüsurların təhlili ilə bağlı xeyli sayda dilçilərin, ziyalıların məqalələri çap olunur. Həmin məqalələrdə dildə gedən proseslər diqqət mərkəzində saxlanılır və bu prosesin müsbət və mənfi cəhətləri araşdırılır. Ancaq oxu vərdişinin geriləməsi, eyni zamanda çap olunan qəzet, jurnalların çoxluğu və digər səbəblər imkan vermir ki, geniş oxucu kütləsi həmin məqalələrlə tanış olsun. Ona görə də dillə bağlı yazılan məqalələrin geniş oxucu auditoriyasına çatdırılması yollarından biri də odur ki, hər bir müəssisədə, təşkilatda, idarədə dillə bağlı yazıların gushəsi yaransın. Müntəzəm olaraq dillə bağlı hər bir yeni yazı özünə yer alsın. Bu yazıların ən vacib və əhəmiyyətli olanları müzakirə olunsun. Müzakirələri kütləvi informasiya vasitələri işıqlandırsın. Bir də görürsən ki, hər hansı bir hadisədən şou düzəldirlər və bəzi televiziya kanalları, bəzi qəzetlər hə-

min şoudan dəfələrlə bəhs edirlər. Cəmiyyətin zövqünə xəlal gətirən belə şoulardan bəhs etməkdənsə, vətən, torpaq və millət qədər müqəddəs olan dildən söhbət açmaq insanlarda dilə, torpağa, dəyərlərə bağlılıq hisslərini daha da artırır. Heç uzağa getmək lazım deyil, elə bu yaxınlarda filologiya üzrə elmlər doktoru Cəlal Bəydilinin (Məmmədovun) “Ədəbiyyat” qəzetinin 2014-cü il 24 oktyabr tarixli sayında çap olunmuş “Dil düşüncəsizliyi” məqaləsi niyə müzakirədən kənarda qalmalıdır? Axı bu məqalədə qoyulan məsələlərlə bağlı müzakirələr açmaq olar. Həmin müzakirələr işin xeyrinə olar. İnsanların dilə bağlılığını, sevgisini artırır. Məqalədəki kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrindəki dil qüsurları ilə bağlı dəyərli fikirləri rəğbətləndirməmək olmur. Məqalədə kütləvi informasiya vasitələrində özünə yer alan qüsurlu söz və ifadələr göstərilir ki, bunların hər biri tez-tez gözümüzü dəşir. Ancaq bu söz və ifadələr qüsurlu olduğunu onu işlədənlər bilirmi? Onlar bilirmi ki, *publik* etirazlar, *banal* əhvalat, *iyi* oxumalar, qeyri-rəsmi *vizit*, *tərpənməz əmlak*, vəziyyət *kritikləşib*, *başın cırılıb*, *çamadan* əhval-ruhiyyəsi, *pik* hədd, özünü *lezvaladı*, *sensation* açıqlama, *kuryoz* hadisə, *dahiyanə şoular*, *travma*, *dokumental* kino və s. söz və ifadələr dilin lüğət tərkibinə yamaqdır. Dilin lüğət tərkibinə yamaq olan belə sözlərin dili korladığını ya onu işlədənlər bilmir, ya da bilmək istəmirlər. Ona görə də müzakirələr məsələni ictimailəşdirməklə yanaşı, həm də məsələ ətrafında insanları düşündürə bilər. Nəticədə ictimaiyyətin hər bir üzvü dilin keşiyində dayanmalı olar. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, kütləvi informasiya vasitələrinin dili geniş müzakirələr əsasında təhlil olunarsa, xeyli dil qüsurları aradan qaldırıla bilər. Məsələyə bu mövqedən yanaşanlar və bu cür düşüncələr də olubdur. Məsələn: S.Kapitsanın haqlı fikri və mövqeyi bizi təmin edir və razı salır. Onun fikrincə, “Əgər bir vaxt dövrümüzə məhkəmə qurulsa, KİV-lər cinayətkar təşkilatlar sırasına aid ediləcək, onların ictimai şüurun başına gətirdiklərini başqa cür qiymətləndirmək də olmaz”.

İkincisi, dil fərdi deyil, ictimai hadisədir. O, ictimai hadisə olmaqla millətin hər bir üzvünün sərvətidir. Lakin bəzən bu sərvətə fərdi mülkiyyət kimi yanaşanlar olur və onlar dilin qayda-qanunlarına tabe olmaq əvəzinə, dili öz “qanunlarına” tabe edirlər. Ancaq onlar barədə ictimai rəy yoxdur, ictimai rəy hələ də susur. Heç olmasa, əməkdaşı olduqları kütləvi informasiya vasitələrinin redaktorları, eləcə də sahələr üzrə redaktorlar onları tənbeh edirmi? Əlbəttə, yox. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrində çalışanların fəaliyyətinə ictimai rəyi yönəltməyin vaxtı çoxdan çatıbdir. İctimai rəy, ictimai qınaq, ictimai danlaq dilə laqeyd yanaşanların da başının üstünü Domokl qılıncı kimi almalıdır. Dilə laqeyd münasibət bəsləyənlərə qarşı ictimai rəyi ifadə edən vasitələr formalaşmalıdır. Ancaq bir qrup dilçilərin, filoloqların, ziyalıların münasibəti ilə problemi həll etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, dili bir qrup dilçi, filoloq, ziyalı yaratmış və ondan istifadə etmir. Həm də dildən həmin dilə mənsub olan hər kəs istifadə edir. Nə qədər ki cəmiyyət dili dilçilər tədqiq edib öyrənir və öyrədirlər deyəcək, bir o qədər də dil əziyyət çəkəcəkdir. Dili millətin hər bir üzvü öyrənir və öyrədir və dilə olan münasibətdə ictimai məsuliyyət də buradan başlayır. Bəli, millətin hər bir üzvü elə ilkin mərhələdə ailədə dili öyrənir və ailədə də həmin dili övladlarına öyrədir. Deməli, dili öyrənmək və öyrətmək prosesinin ilkin mərhələsində hər bir kəs iştirak edir.

Üçüncüsü, dili öyrətmək və öyrənmək prosesi ictimailəşmə yolu ilə həyata keçirilsə, nəticə verə bilər. Belə ki, cəmiyyətin hər bir üzvü bilməlidir ki, o, həm dili öyrənir, həm də öyrədir. Cəmiyyətin hər bir üzvü bilməlidir ki, kiməsə həm dili öyrədir, həm də özü kimdənsə dili öyrənir. Kiməsə dili öyrətmək deyəndə ailədən başlayaraq bağça, orta məktəb və ali məktəb də daxil olmaqla bütün bu mühitləri nəzərdə tuturuq. Ailədə valideyn öz övladına dili öyrədir. Sonra bağça, orta və ali məktəbdəki, həm də cəmiyyətdəki mühit aparıcı mövqedə olur. Cəmiyyətin hər bir üzvü öz danışığı, nitqi ilə ətrafındakılar üçün dil mühiti yaradır. Onun nitqinin müsbət və mənfi məziyyətləri ətrafındakılara nümunə olur. Deməli, bizim hər birimiz geniş mənada dili cəmiyyətdə öyrənirik və öyrədirik. Bundan başqa, dil orta məktəbdə “Azərbaycan dili” fənnindən və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində dil dərslərindən öyrənirik. Dil dərslərini öyrədənlər, tədris edənlər cəmiyyətin digər üzvlərindən fərqli olaraq mütəxəssis və peşəkar olurlar. Beləliklə, bizim hər birimiz dil mühitində yaşayırıq. Bu mühitdə həm öyrənirik, həm də öyrədirik. Dil bu mənada ictimai hadisə kimi bizim hər birimizə xidmət edir. Ancaq dilin bu cür ictimailəşməsinin mahiyyətinə varmırıq. Belə olan təqdirdə, yaxşı olar ki, ictimailəşmiş dilin bir ittifaqı, birliyi olsun. Yəni rəssamların, yazıçıların, bəstəkarların birliyi kimi. Əgər “Azərbaycan Dilçilər Birliyi” adlı bir təşkilat yaranarsa, burada dilçilərdən əlavə, dilin təəssübkeşliyində mənəvi haqqı olan ziyalıların da birliyə üzv olması zərurəti yaranacaqdır. Həm də dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesi ictimai mahiyyətini təsdiq edəcəkdir. Onda cəmiyyətin hər bir üzvü başa düşəcəkdir ki, dili qorumaq, onun keşiyində dayanmaq yalnız dilçilərin işi deyil, həm də cəmiyyətin

hər bir üzvünün işidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Azərbaycan Dilçilər Birliyinin” görəcəkləri işlər dilə və dil mühitinə böyük fayda verər. Məsələn, bu qurum dilin lazımi səviyyədə öyrənilməsi işini fəallaşdırma bilər. Belə ki, dilimizin izahlı lüğətində də, orfoqrafiya lüğətində də dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı öz əksini tapmamışdır. Halbuki dilimizdə işlənmə dairəsinə görə xeyli sözlər var ki, onlar lüğətlərə düşməmişdir. Onları toplamaq, qruplaşdırmaq, sistemə salmaq əhəmiyyətlidir, həm də dilin lüğət tərkibinin qorunub saxlanmasıdır. Bölgələrdə, regionlarda, rayonlarda, kəndlərdə informatorlardan dil faktlarını toplayan ziyalılardan istifadə etmək lazımdır. Həmin ziyalılar bölgələrdə “Azərbaycan Dilçilər Birliyinin” nümayəndələri kimi unudulan, yaddan çıxan sözləri toplayıb dilimizin lüğət tərkibinin imkanlarının genişlənməsinə yardım göstərə bilərlər. İndiyə qədər dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı birer-birər toplanmamış və lüğətlərə daxil edilməmişdir. Bu mənada XX əsrin 30-cu illərində fransız dilçisi A.Meyenin söylədiyi belə bir fikir maraqlıdır ki, dil praktik cəhətdən hələ lazımi qədər öyrənilməmiş və heç vaxt öyrənilib qurtarmayacaq da. Təkcə dialektlərimizdəki dialekt sözləri, məhz müxtəlif sahələrə aid dialekt sözləri xam material olaraq lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Bu işin praktik tərəfini həll etmək üçün “Azərbaycan Dilçilər Birliyi”nə və onun regionlarda olacaq nümayəndələrinə böyük ehtiyac vardır. Bu təşkilat Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və müvafiq ali məktəblərdəki mütəxəssislərin görəcəkləri işə qarışmadan dilin lüğət tərkibinin, qrammatik qanunlar quruluşunun praktik cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində öz fəaliyyətini qurmaldır.

Dilin lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun praktik cəhətdən öyrənilməsi dilin milli fizionomiyasını, fəlsəfəsini, poetikasını, ruhunu üzə çıxara bilər. Axı indiyə qədər dilin fəlsəfəsindən, poetikasından, ruhundan ya bəhs olunmamışdır, ya da çox səthi bəhs olunmuşdur. Belə olan təqdirdə, deməli, yüksək dil mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin zəngin xüsusiyyətlərini: fəlsəfəsini, poetikasını, ruhunu öyrənmək lazımdır. Bunlarsız dil də, dilin mədəniyyəti də yoxdur.

XARİCİ DİL DƏSLƏRİNDƏ AUDIO-PERSEPTİV ÇALIŞMALARININ ƏHƏMİYYƏTİNƏ DAİR

İlyasova G.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Dillərin öyrənilməsində təcrübi məqsədin əldə edilməsi üçün tədris işinin əsas bölməsi kimi nitqdə eşidib anlama müəyyən tədris proqramı əsasında aparılır. Xarici dildə rabitəli nitqin dərk edilməsi zamanı tələbələr çox sayda çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, bu çətinlikləri qısa müddətdə aradan qaldırılması ən çox keyfiyyət baxımından günün tələbələrinə və dünya standartlarına cavab verən dil müəllimlərinin üzərinə düşür.

Səslənən nitqin dərk edilməsinin vacibliyi müxtəlif şərtlərdə baş verir. Məsələn, şəxsi söhbətdə, mühazirə zamanı, teatrda, radioya qulaq asanda, televizora baxanda və s. Həmsöhbət adətində olan və ya yad şəxs ola bilər. Nitqin məzmunu isə müxtəlifliyi ilə seçilir (təəssürlər mübadiləsi, ölkə, şəhər haqqında söhbətlər, kitab müzakirəsi, radio ilə məlumat və s.). Bütün bunları nəzərə alaraq, eşidib anlamada xüsusi fikir vermək lazımdır.

Məlumdur ki, eşitmə ilə tələbələr tərəfindən qəbul edilən nitqin həcmi tədrisin müxtəlif mərhələlərində səslənməsinin müddəti ilə xarakterizə olunur. Eşidib anlamaya tədrisin düzgün təşki ilə də nail olmaq mümkündür. Buraya həmçinin nitqin tempi, mövcud olan və ya olmayan görmə dayağı, danışanın səsinə verdiş etmək daxildir.

Eşidib anlamda görmə dayağı kimi artikulyasiya, mimika, danışanın əl-qol hərəkətləri əsas rol oynayır. Lakin radionu, maqintafonu dinlərkən, telefonla söhbət edərkən, danışanı görmək imkanını olmaması dinləyici üçün əlavə çətinliklər yaradır. Müəllimin, xüsusilə fonetika müəlliminin əsas vəzifəsi bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tələbələri hər cür nitqə alışdırmaqdır.

Eşidib anlamının tədrisində audio tapşırıqları şərti olaraq iki yerə bölmək olar: hazırlıq tapşırıqları və nitq tapşırıqları. Hazırlıq tapşırıqlarına eşidib anlamada yaranan, ayrı-ayrı çətinliklərin qruplara bölmənməsi və ayrılıqda həmin qruplar üzrə iş tapşırıqları daxildir. Nitq tapşırıqlarına isə söylənilənin ümumi mənasının qavranılmasına və ya ayrı – ayrı məna qruplarının işlənilib hazırlanmasına yönələn tapşırıqlar aiddir. Bu tapşırıqları ətraflı nəzərdən keçirək.

Nitq tapşırıqları 2 əsas məsələni həll etməyə yönəldilməlidir:

- 1) Deyilənlərin məzmununa başa düşməklə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması;
- 2) Müxtəlif şəraitlərdə yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması.

Dinləmə üçün nitq tapşırıqları müxtəlif tədris materialları əsasında qurulur.

- a) tapmacalar tələbələrin eşitmə yaddaşının inkişafına kömək edir
- b) əsasən, rəqəm və tarixləri özündə cəmləşdirən öyrədici xarakter daşıyan qısa informasiyalar.
- c) kiçik əyləncələri hadisələr və lətifələr, əsasən, mətnə olan kiçik əyləncəli hadisələri dialoq şəklində ifadə etmək.
- d) özündə müəyyən ictimai-siyasi informasiyaları toplamış qəzet məlumatları.
- e) bir neçə səhifədən ibarət fabul (ədəbi əsərin və onda təsvir olunan hadisələrin məzmunu) mətnlər. Burada, əsasən, hadisələrin inkişafına fikir verilir.

Göstərilən tədris materialları hal-hazırda keçilən dərslərdəki mövzu və mətnlərlə və yaxud müəyyən yubiley hadisələri, tarixi günlər, bayramlar və s. ilə əlaqələndirilir. Lakin sonrakı mərhələdə mövzu ilə əlaqəsi olmayan mətnlərin də verilməsi yaxşı effekt verir.

Dinləmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi 3 mərhələyə bölünür:

- 1) Dinləmə hazırlıq (pre-listening)
- 2) Dinləmə (listening)
- 3) Dinlənilənin dərk edilməsinin yoxlanılması (post listening)

Dinləməyə hazırlıq zamanı müəllim tələbələrə mətni başa düşməkdə çətinlik törədən naməlum sözlər haqqında məlumat verir. Onu yazı taxtasında da yazmaq olar. Bu mərhələdə müəllim dinləniləcək materialla əlaqədə olan bir sıra söhbətlər apara bilər. Belə ki, müəllim tələbələrə həmin müəllifin başqa hansı əsərlərini oxuduqlarını yada salmağı təklif edir, müəllif haqqında nəyi bildiklərini soruşur. Müəllim həmçinin məlumat verir ki, dərk etmə necə yoxlanacaq (tərcümə, nəql etmə, suallara cavab vermə və s.)

Tapşırıqların yerinə yetirilməsində son mərhələ dərk etmənin nəzarətidir. Bu həm şifahi, həm yazılı ola bilər. Məsələn, tələbələrə təklif etmək olar ki, öz ana dilində nə başa düşdüklerini bildirsinsinlər və ya yazılı şəkildə suallara cavab versinsinlər. Sualları yazı taxtasında, ya da yazılı şəkildə kağızda vermək olar.

- 1) dinlənilən məlumatın planını tərtib etmək;
- 2) dinlənilən məlumata sərlövhə fikirləşib tapmaq;
- 3) əsas mənanı qeyd etmək;
- 4) ümumi məzmunu nəql etmək;
 - a) çox qısa;
 - b) daha geniş
- 5) iştirak edən şəxsləri xarakterizə etmək;
- 6) nəql edilənin sonluğunu uydurmaq və dinlənilənin məzmunu ilə əlaqələndirmək;
- 7) məlumata hansı tanınmış şəxs, əşya və ya hadisədən danışıldığını müəyyənləşdirmək (tapmaq);
- 8) danışanın (müəllifin) hadisələrə və iştirak edən şəxslərə münasibətini müəyyən etmək;
- 9) hadisələrə və iştirak edən şəxslərə öz münasibətini müəyyən etmək;
- 10) mətnin məzmunu ilə bağlı söhbət aparmaq;

Dinləmənin öyrənilməsində müxtəlif tapşırıqların və üsulların tətbiqi ilə yanaşı, texniki səs vəsaitləri yeganə olaraq imkan verir ki, universitet şəraitində tələbələr öyrəniləcək dildə nəinki öz müəllimini və ya öz tələbə yoldaşını, hətta bu dildə danışan başqalarını da başa düşsün. Bu isə müasir dövrümüzdə tədris prosesinə verilən proqram tələbidir.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ETİK NORMALARI. NİTQ ETİKETLƏRİ

İsmaylova M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Etika (lat. ethia, əsl yun. ethos) 1. İctimai şüur formalarından biri kimi, əxlaq, tərbiyə və mənəviyyat haqqında fəlsəfi nəzəriyyə. 2. Hər hansı, sinfin, cəmiyyətin, ictimai təşkilatın əxlaq qaydaları (2, 214).

Etika (yun. ethika, ethos-adət, xasiyyət) - əxlaq haqqında fəlsəfi nəzəriyyə. Etika termini ilk dəfə Aristotelin "Nikomaxın etikası", "Böyük etika", "Evdem etikası" əsərlərində işlənmişdir. Qədim Şərq və yunan mütəfəkkirlərinin etik görüşləri əməli nəsihət xarakteri daşıyan fəlsəfi fikirlərdən ibarət olmuşdur. Aristotelin etikası ilk əxlaq nəzəriyyəsidir. Qədim yunan filosofları etika ilə siyasət arasında qırılmaz əlaqəni (Aristotel) göstərmiş, onun vəzifəsini insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaqda (Epikür) görmüşlər. Platon isə etik fikirləri insan varlığından xaricdə, əbədi "xeyir" ideyasında axtarmışdır. Stoiklərə görə etika insanlara cəsurluq və ədalət kimi keyfiyyətlər aşılamalıdır. Roma stoikləri (Seneka, Epiktet, Mark Avreli, Siseron), "təbiət qanununu" əxlaqın əsası hesab etmişlər.

Qədim dövrdən başlayaraq etika “insan necə hərəkət etməlidir?” sualına cavab axtarmış, əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Pedaqogika, psixologiya, sosiologiya, sosial psixologiya, məntiq, etnoqrafiya və b. elmlər də əxlaqı öyrənir.

Lakin **etikanın spesifikliyi** ondadır ki, əxlaq onun yeganə tədqiqat obyektidir.

Etikanın başlıca **predmetini əxlaq**, onun təşəkkül qanunauyğunluqlarının tədqiqı təşkil edir. Burada **nəzəri və normativ etika** vəhdət halında götürülür. Etika **əxlaqın mənşəyini** son nəticədə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərində axtarır. Çünki cəmiyyətdə iqtisadi-siyasi münasibətlərin dəyişməsilə yeni əxlaqi münasibətlər, davranış normaları yaranır. Əxlaq cəmiyyətdə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək tələbatından doğmuşdur, özünün ictimai funksiyasını yerinə yetirərkən isə ictimai rəyə, könüllülüyə əsaslanır. Əxlaqi münasibətlər, şüur və fəaliyyətin əsas ünsürləri öz təcəssümünü etikanın kateqoriyalarında tapmışdır.

Müasir nitq etiketi anlamında müxtəlif ünsiyyət şəraitində nitq davranışının müxtəlif qaydaları nəzərdə tutulur. **Nitq etiketləri insanın daxili aləmi, mənəvi zənginliyi, əxlaqi normaların təcəssüm olunduğu etikadan** fərqli olaraq, **xarici etik davranış normalarını** nəzərdə tutur.

Etiket sözü fransız mənşəlidir (etiquette “mərasim”, “təşrifat”). Bu söz ilk əvvəllər məhsulun, malın üstünə yapışdırılan, üzərində onun adı, qiyməti və s. olan yarlıq (etiket) mənasını daşıyırdı. Lakin sonralar saray mərasimləri, təntənələri belə adlandırılmağa başladı. Fransız mərasimləri və təntənələrinin Avstriya sarayında qəbul edilməsindən sonra etiket sözü ikinci mənada başqa dillərdə də qəbul olundu. Hal-hazırda etiket sözü 1) monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s.-də qəbul edilmiş davranış qaydaları; 2) hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış, nəzakət forması mənalarında işlənir (1, 109). Bu sözlə yanaşı, hər hansı fəaliyyət sahəsində davranış üçün müəyyən olunmuş qaydaların cəmi mənasında **reqlamentasiya** sözü və ya **diplomatik protokol** ifadəsi də işlədilir.

Protol qaydalarına uyğun ünsiyyətin bir çox incəlikləri işgüzar münasibətlərin qurulduğu bir çox dairələrdə nəzərə alınır. Son zamanlar müəyyən sosial qrupların zövqü, ədəb qaydaları, əxlaqi keyfiyyətləri və təcrübəsini əks etdirən **işgüzar etiket** anlayışı geniş yayılaraq qəbul olunub.

İşgüzar etiket ünsiyyət qaydalarına uyğun davranış normalarını nəzərdə tutur. Ünsiyyət insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətini təmin edən proses olduğu üçün burada, ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Nitq etiketinin mahiyyəti. Mədəniyyətin mühüm komponenti və cəmiyyətdə ümumi etik davranış normaları sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Nitq etiketi (tələb, və norma) sistemidir. Rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə salamlaşma sağollaşma, təqdimat, kübar söhbət və s. ehtiva edir;

Hər hansı müəyyən şəraitdə başqa bir şəxslə necə əlaqə qurmaq, saxlamaq və ya əlaqəni kəsməyi aydınlaşdırır;

Nitq etiketləri danışan və onun adresatı haqqında, onların tanış olub-olmamaları, yaş bərabərliyi, şəxsi münasibətləri, xidməti vəziyyəti, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə baş verməsi haqqında sosial məlumat ötürür.

Etiket formalarına nəzarət (sağ olun, təşəkkür edirəm, üzr istəyirəm, bağışlayın və s.) salamlaşma və sağollaşma (salam, sağ ol, görüşənədək və s.) sözləri daxildir.

Nitq etiketi mənasında işlənilib hazırlanmış nitq davranışlarının qaydaları, ünsiyyətin sistemli danışiq formulları nəzərdə tutulur.

Nitq etiketlərinə yiyələnmək bacarığı, onları mənimsəmə dərəcəsi, insanın öz işində gərəkliliyini təmin edir, peşəkarlığını müəyyən edir. Bu səriştə, bacarıq, ilk növbədə, iş fəaliyyəti sahəsində daim insanlarla ünsiyyətdə olan dövlət qulluqçularına, məmurlara, siyasətçilərə, müəllimlərə, həkim, hüquqşünas, sahibkar, jurnalist və xidmət sferasında çalışan işçilərə aiddir. Nitq etiketi özünü təqdim edən şəxsin bir növ vizit kartıdır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək, insanı sərbəst, inamlı hiss etməyə, özünə əmin olmağa sövq edir, sıxılmaqdan, düzgün olmayan davranışdan, narahatlıqdan, gülünc vəziyyətə düşməkdən qoruyur.

Özünün fəaliyyəti sahəsində **nitq intensivliyinə** malik mütəxəsislər nitq etiketlərinə əməl etməli olurlar. Bu isə eyni zamanda **tərbiyəvi əhəmiyyət** daşıyır. Çünki bu tələbat istər-istəməz cəmiyyətin həm danışiq, həm də davranış mədəniyyətini formalaşdırmağı şərtləndirir. Nitq etiketi qaydalarına mütləq əməl olunması idarə, müəssisə, təşkilat, ofis, firma işçilərinin cəmiyyətdə öz həmkarları, müştəriləri, təsisçiləri yanında müsbət imicini qoruyur, onlar haqqında xoş təəssürat yaradır.

Hansı faktorlar nitq etiketlərinin formalaşmasını, ondan istifadəni müəyyən edir?

İlk növbədə nitq etiketləri işgüzar əlaqəyə girən tərəflərin xüsusiyyətləri, işgüzar danışiq aparan şəxslərin sosial statusu, xidməti mövqeyi, sənəti, ixtisası, milliyyəti, mentaliteti, dini görüşləri, yaşı, cinsi, xarakteri, iyerarxiya nəzərə alınmaqla qurulur.

Nitq etiketinin müəyyən edilməsində ünsiyyətin baş verdiyi şərait də, situasiya da əsas rol oynayır. Bu konfrans, müşavirə, təqdimat (prezentasiya); iqtisadi, maliyyə məsələlərinin müzakirəsi; təşkilatın, müəssisənin, ümumi vəziyyətinin müzakirəsi; işə qəbul və azad etmə; məsləhət, yubiley tədbiri və s. ola bilər.

Nitq etiketi **milli səciyyə** daşıyır. Hər bir xalq özünəməxsus nitq etiketi; danışiq davranışı sistemi yaratmışdır. Məsələn; V.Ovçinnikov "Vetka sakuri" kitabında yaponların nitq etiketinin özünəməxsusluğunu belə təsvir edir:

"İnsanlar danışiq zamanı hər yolla "yox", "bacarmıram", "bilmirəm" sözlərindən qaçmağa, eyhamla, dolayı yolla cavab verməyə çalışırlar, sanki bu söyüşdür, yaxud birbaşa deyiləcək söz deyil,"

Hətta ikinci fincan çaydan imtina edərək qonaq "yox, çox sağ olun" ifadəsinin əvəzinə "mənə belə də çox xoşdur" ifadəsini işlədir;

Yaxud siz yaponu zəng edərək, saat altıda press-klubda görüşməyi təklif edirsiniz. Bu zaman əgər siz qarşılığında "Ay, saat altıda?", "Ay, press-klubda?" və daha başqa, nəse anlaşılmaz bir cavab eşidirsinizsə, elə həmin an, mütləq "əgər bu sizə uyğun deyilsə, başqa vaxtda, başqa yerdə söhbət etmək olar" deməlisiniz. Onda sizin həmsöhbətiniz böyük məmnuniyyətlə "yox" əvəzinə "hə" deyəcək və ona münasib ilk təkliflə razılaşacaq.

İ.Erenburq fransız dili, fransızların danışiq xüsusiyyətləri barədə belə deyir: "... fransızlar konkretliyi, dəqiqliyi, aydınlığı sevirlər. Fransızca "o cavabında gülümsədi", bu zaman "o əlini yellətdi" deyə bilməzsən. Çünki onun qəmli, istehzal, mülayim yaxud qəzəblə gülümsədiyini izah etməlisən; niyə, necə əlini yellədi? təəssüfdən, etinasızcasına, yoxsa kədərdən? Fransız dili uzun müddət diplomtik dil adlanırdı, ondan istifadə isə, yəqin ki, diplomatların işini çətinləşdirirdi, çünki fransızca fikri ort-basdır etmək çətinidir, burada sözü axıra qədər deməmək çətinidir" (И.Э. Гренбург Индия. Япония. Греция).

Nitq etiketlərinin formalaşması məsələsinə Amerikada da çox ciddi yanaşılır. Hətta Amerika məktəblərində belə bir fənn tədris olunur: "Public relation-shir" – "Qarşılıqlı münasibətlərin qurulması". Burada uşaqlar qarşılıqlı münasibətlərin əsaslarını öyrənir. Məsələn; əgər sən uşağının ad gününə dostları gəlsə, sən mütləq onların hər birinə cavab "açıqcası" yazmalısan. "Çox sağ ol ki, sən gəldin, "Sənin hədiyyən çox gözəl idi" və ya "Çox sağ ol. Ən yaxşı hədiyyə sənkinki idi".

Rus dilində "Nitq etiketi" adlı məlumat kitabı dərc olunur. Burada bir çox xalqların nitq etiketlərinin fərqli xüsusiyyətləri dəqiqliklə göstərilmişdir. Rusca-ingiliscə, rusca-fransızca, rusca-almanca məlumat kitablarında bu dillərdə sabit nitq etiketləri ifadələrinin qarşılıqları detallarınadək verilmişdir. Məsələn: "Русско –английских соответствии" (tərtibçilər N.İ. Formanovski və S.V. Şvedova . M, 1990) rus və ingilis dillərində salamlama, təşəkkür etmə, üzrəhaqlıq, təbrik; tanış və yad adamlara rus və ingilis dillərində müraciət formaları ilə yanaşı, ingilis dilində bu və ya digər ifadənin işlənmə xüsusiyyətləri də verilmişdir. Məlum olur ki, ingilis dilində "sən" və "siz" formaları arasında formal fərq yoxdur. Bu formaların məna incəliyi "you" əvəzliyində cəmlənmişdir, qalanlar isə başqa dil vasitələri, məsələn, intonasiya ilə verilir.

Rus dilində isə "sən" və "siz" müraciət formalarına münasibət daha ciddidir. Azərbaycan dilində də bu müraciət formalarına həssaslıqla yanaşılır. Adətən rəsmi şəraitdə bir neçə şəxsin iştirak etdiyi söhbətdə hətta yaxından tanışlıq, dostluq münasibətləri olan şəxslər bir-birinə "siz" deyərək müraciət edir.

Lakin bu hal bütün situasiyalarda mümkündürmü?

Bəzən televiziya verilişlərində məşhur aparıcı ilə ondan da az məşhur olmayan alim, dövlət xadimi arasında ictimai əhəmiyyət kəsb edən danışiq aparılır və aparıcı söhbətə başlamazdan əvvəl sanki auditoriya ilə məsləhətləşərək, həmsöhbəti ilə çoxdan tanış olduqlarını və bu müraciətin onlar üçün bir növ adət olduğunu deyərək, "həmsöhbətinə sən deyərək müraciət edə bilərmisən?" ritorik sualını auditoriya verir. Bundan sonra onlar "sən"ə keçirlər. Bu zaman nitq etiketi pozulurmu? Buna yol vermək olarmı?

Əlbəttə, hər bir qaydada, normada istisnalar olur. Bu tip verilişlər onların iştirakçıları arasında rəsmi münasibətləri nəzərdə tutur. Lakin tamaşaçılar bunu bir növ baxımlı qəbul edir. "Sən" müraciəti rəsmiliyi azaldır, söhbəti təbii axara aparır, bu da öz növbəsində verilişi daha cəlbedici edir.

Milli etiketlərin xüsusiyyətlərini bilmək, danışiq formullarını bu və ya digər ölkənin, xalqın işgüzar ünsiyyət spesifikasiyasını bilmək danışıqlar, xarici partnyorlarla əlaqə, münasibət qurarkən, müqavilə imzalayarkən uğur qazanmağa kömək edir. Müasir dövrümüzdə bu məsələyə mədəni davranışın, mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi baxılır, ona çox önəm verilir.

TERMINLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SPESİFİK CƏHƏTLƏR

İsgəndərova A.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin əsas səbəblərindən biri onların ifadə etdikləri anlayış və predmetlərin obyekt dildə yoxluğudur. Obyekt dildə anlayışı ifadə edən termin olmadıqda həmin termin mənbə dildən alınır. Mənbə və obyekt dillərin terminoloji səviyyədə əlaqə prosesi həmişə terminin alınması ilə nəticələnir. Çox zaman mənbə dildəki terminin obyekt dildə qarşılığı axtarılır, yeni terminin yaradılmasına cəhd göstərilir. Burada ilkin baş verən hadisə terminin tərcüməsidir. Deməli, tərcümə mənbə dildə olan terminə qarşılığı tapmaq prosesini ehtiva edir. İstər ingilis, istərsə də rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş elmi materiallar az deyildir. Tərcümə mənbə dilin vahidlərinin obyekt dildəki müvafiq qarşılıqlarla əvəz olunması kimi gedir. Əgər dildə tərcümə ediləcək söz yoxdursa, onda onun alınması hadisəsi baş verir. Alınma prosesinin özündə də yeni vahidin obyekt dilin normalarına maksimum uyğunlaşdırmaq nəzərə alınır. Bu cəhət həm sözlərə, həm də terminlərə aiddir. Terminlərin tərcümə xüsusiyyətləri iki aspektdən öyrənilir: 1) sahə terminlərinin tərcüməsi; 2) elmi mətnin və ya elmi dildə olan mətnin tərcüməsi. Təbii ki, elmi mətnin tərcüməsi prosesində də bilavasitə terminin tərcüməsi ilə üzləşirik. Lakin burada fərqləndirici cəhət terminin mənbə dildəki qrammatik formasının, həmçinin sintaktik strukturun obyekt dildə verilməsi ilə bağlıdır. İngilis dilindəki elmi mətnə sintaktik konstruksiyaların tərkibində önlüklər daha çox istifadə olunduğu halda, Azərbaycan dilində bunlar terminə artırılacaq şəkilçilərə çevriləcəkdir. Onların Azərbaycan dilində verilməsi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Tədqiqatın üç dil materialı üzrə aparılması, zənnimizcə, aktualdır. İngilis, rus və Azərbaycan dillərini əsas götürmək olur. Azərbaycan dili daha çox obyekt dil mövqeyində olacaqdır. Eyni zamanda, yeri gəldikcə, həm ingilis, həm də rus dilinin obyekt dil olması nəzərdə tutulacaqdır.

Elmi mətnlərin tərcüməsində başlıca tərcümə vahidi terminlərdir. Ona görə də, ilk növbədə terminin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Terminlər müxtəlif strukturlara malik olur. Komponentlərin sayına görə terminlər bir sözdən ibarət ola bilər. Bu halda da terminin daxili komponent sayında fərqlilik müşahidə olunur. Terminin tərkibinə kök, şəkilçi, termin-element daxil ola bilər. Termin iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində (mürəkkəb söz konstruksiyası) da yaranır. Termin bitişik və defislə yazılır. Bundan başqa, termin-söz birləşmələri, tərkibi terminlər, çoxkomponentli terminlər vardır. Elmi mətnlərdə əsas informasiya yükü terminin üzərində düşür. Termin xüsusi informasiyanı təşkil edir, onu elmi dildə kodlaşdırır. Buna görə də müxtəlif kodlaşdırma vasitələri olan halda da adekvatlığa nail olmaq üçün həmin vasitələrdən ən düzgün olanını seçmək lazım gəlir. Adekvatlığın təmin olunması üçün mənbə dildəki terminin məzmun dəqiqliyi obyekt dildə ifadəsini tam tapmalıdır. Əgər termin obyekt və mənbə dildə müvafiq sahə anlayışını kodlaşdırırsa, onda adresatla adresat kodunun eyniliyi kommunikasiyanın uğurluluğunu təmin edir. Mənbə və obyekt dilin terminləri ilə ifadə olunan anlayışlar arasındakı fərqləri aşkara çıxarıb aradan qaldırmaq terminoloji sistemlərin dillərarası uyğunlaşdırılmasının vacib şərtidir.

Terminologiyada sistemlilik mühüm xüsusiyyətidir və ikili əsasla malikdir. Çünki bu, elmin anlayışlar sistemi elementləri arasında məntiqi sistemlilik olmaqla yanaşı, anlayışı ifadə edən vahidlər arasında linqvistik sistemlilik də hökm sürür. Təyinedici komponent və ya baş söz bütün terminə münasibətdə cins anlayışını bildirir. Təyinedici komponent terminin əsas mənasını ifadə etmək yükünü öz üzərinə götürür.

R.F.Pronina ingilis dilindən rus dilinə ikisözlü termin-söz birləşmələrinin tərcüməsi prosesini belə təsvir edir ki, termin-söz birləşmələrinin tərcüməsinə əsas komponent olan isimdən başlamaq lazımdır. Sonra hər bir məna qrupu çox zaman soldan sağa tərcümə edilir. Tərcümə edilən vahidin dildə qarşılığının olub-olmamasına əsaslanaraq Retsker «analoq» və «ekvivalent» anlayışlarını daxil etmişdir. Onun fikrinə görə, ekvivalent obyekt dilin mənbə dildəkinə tam uyğun vahididir. Analog isə müəyyən şərtlər daxilində uyğun gələ bilən vahiddir. Bu fikrə istinadla terminin tərcüməsinin üç tipini ayırmaq mümkündür: 1) ekvivalentlə tərcümə; 2) analoqla tərcümə; 3) təsviri tərcümə.

Təbii ki, hər bir terminə obyekt dildə ekvivalent tapmaq mümkün deyildir. Bəzən ekvivalent söz deyil, söz birləşməsi olur. Təsviri üsulla tərcümə zamanı çoxsözlü terminoloji birləşmələr yaranır. Bəzi hallarda isə tərcümədə termin deyil, onun izahı verilir. Ümumiyyətlə, terminlərin tərcüməsində qısalıq mühüm amildir. Bu amil həm də terminə qoyulan tələblərdən irəli gəlir. Terminin tərcüməsi prosesində əsas komponentin kateqoriyanı ifadə etməsi nəzərə alınmalıdır. Bu, obyektin aid olduğu kateqoriyadır və cins anlayışını ifadə

edir. Təyinedici komponent səciyyələndirici əlaməti və ya əlamətləri əks etdirməlidir. Çünki bu əlamət eyni cinsdən olan başqa predmet və ya hadisələrdən fərqləndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Obyekt və mənbə dilin xüsusiyyətləri termin-söz birləşmələrinin obyekt dildə yerdəyişməsinə səbəb olur.

Kalkanın hərfi tərcümə olması, şübhəsiz ki, araşdırmalar əsasında hökm vermək mümkündür. Onu da qeyd etmək ki, kalkada da atributiv qrupdakı sözlərin yerləri dəyişə bilər və ya sözlərdən, yiyəlik haldan və s. istifadə etmək olar. Ümumiyyətlə, terminlərin tərcüməsinə, ilk növbədə, leksik vahidlərin və leksik vahidlər əsasında əmələ gələn söz birləşmələrinin tərcüməsi müstəvisindən yanaşmaq lazımdır. Çünki tərcüməşünaslıqda qeyd edilən məsələ müəyyən səviyyədə araşdırılmışdır.

Tərcümənin müxtəlif növləri vardır: bədii tərcümə publisistik tərcümə, elmi tərcümə və s. Bu növlər bir-birindən fərqlənir. Terminlər və termin-söz birləşmələri elmi tərcümədə üzə çıxır.

Terminoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə bağlı bəzi tədqiqatçılar müəyyən üsul təklif edirlər. Belə üsullardan biri dörd mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələdə terminin komponentlərinin mənbə dildə hansı nitq hissələrinə aid olması müəyyənləşdirilir. İkinci mərhələdə komponentlərin hansı lüğətdən axtarılması təyin edilir (ümumi lüğət, terminoloji lüğət). Üçüncü addımda əsas və təyinedici komponent müəyyənləşdirilir. Dördüncü mərhələdə çoxkomponentli terminin tipi təyin edilir. Bundan sonra termin tərcümə olunur. Terminlərin tərcüməsi, ilk növbədə, bu terminlərin hansı sahəyə aid olduğunu müəyyənləşdirməyi tələb edir. Əks təqdirdə, hansı sahədə ekvivalentin axtarılması bəlli olmur. Nəticədə kifayət qədər çox variantın araşdırılmasına ehtiyac yaranır.

Ümumiyyətlə, terminlərin bilavasitə tərcüməsi haqqında az yazılmışdır. Terminoloqlar həmin məsələni daha çox kalkanı öyrənməklə tədqiq etmişlər. Tərcüməşünaslıqda leksik səviyyədə tərcümədən ayrıca bəhs olunur. Terminlər dilin leksik sistemində müəyyən qatı təşkil edir.

Bədii əsərlərin tərcüməsi xarici dildən alınan sözlərin oxucu üçün mənağa aydın olması məqsədilə çox zaman izah və qeydlərdən istifadə olunur. Tərcümə yolu ilə Azərbaycan dilinə keçən çözlərin əsas hissəsi terminlərdir. İngilis dilindən tərcümə ədəbiyyatlarının bəzilərinə xeyli termin vardır. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə tərcümənin, xüsusən də terminlərin tərcüməsinin əhəmiyyəti xeyli dərəcədə arıtmışdır. Hazırda yeni terminlərin əksəriyyəti ingilis dilinin bazasında yaradılır. Bunun aşağıdakı səbəblərini ayırmaq olar: 1) ingilis dilinin beynəlxalq dil olması; 2) qloballaşma və dövlətlərarası inteqrasiyada ingilis dilinin aparıcı rol oynaması; 3) müasir dövrün ən mühüm elmi tədqiqatlarının, ixtiralarının ingilis dilində aprobasiyadan keçməsi; 4) dövlətlər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi, ümumbəşəri problemlərin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində həll olunması və bu təşkilatların işində ingilis dilindən istifadə edilməsi; 5) yeni informasiya texnologiyasının yaranması və bu sahədəki inkişafı təyin edən araşdırmaların ingilis dilində yayılması; 6) internetdə ingilis dilinin əsas dil kimi funksionallaşması.

Elmi anlayışlar bir və ya bir neçə dildə adlandırılır. Bu anlayışlar yarandığı dildən başqa dillərə ya keçir, ya da tərcümə edilir. Terminin başqa dildəki qarşılığı müəyyənləşdirilir. Terminin ifadəsi üçün obyekt dildə onun mənasını dəqiq ifadə edə biləcək söz və ya söz birləşməsi axtarılır. Bu, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə terminlərin tərcüməsinin xüsusi cəhətini təşkil edir. Azərbaycan dilinin ingilis dili ilə əlaqələrinin rus dili vasitəsi ilə getdiyi dövrdə bir çox terminlər rus dilindəki variantdan kalka edilmişdir.

ƏDƏBİ DİL VƏ DİL NORMALARI QLOBALLAŞMA ŞƏRƏİTİNDƏ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PROBLEMLƏR

Kərimova M.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər xalqın və millətin ancaq bir dili olur. Həmin dil o xalq və ya millətin ümumi dili olduğu üçün ümumxalq dili deyilir. Məsələn: Azərbaycan ümumxalq dili, rus ümumxalq dili, türkmən ümumxalq dili, qazax ümumxalq dili və s. Müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) ədəbi danışiq, yaxud ədəbi dil, 2) qeyri-ədəbi danışiq, yaxud danışiq dili. Ümumxalq dilinin cıllanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir.

Ədəbi dilin iki forması vardır: 1) şifahi və 2) yazılı 1. Şifahi ədəbi dil. Əşitmə vasitəsi ilə dərk olunan ədəbi dilə şifahi ədəbi dil deyilir. Ədəbi dilin bu forması həm dialoji, həm də monoloji olur. Sual-cavablar dialoji, mühazirələr, məruzələr, radio və televizorda müəyyən mətnin oxunması və s. isə monoloji şifahi ədəbi dilə misal ola bilər. 2. Yazılı ədəbi dil. Yazı vasitəsilə ifadə olunan ədəbi dilə yazılı ədəbi dil deyilir. Ədəbi dilin yazılı forması monolojidir. Yazı ədəbi dilin təşəkkülündə və inkişafında yeganə vasitə deyil,

başlıca vasitələrdəndir. İlk dəfə şifahi yolla formalaşmağa başlayan ədəbi dilin inkişafında yazı xüsusi rol oynayır. Yazı dil üzərində çox işləmək tələb edir. Buna əsasən də yazı vasitəsilə 21 ədəbi dil daha da səlisləşir, cilalanır və təkmilləşir. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi, təxminən XIII əsrdən başlayır. Həmin dövrdən Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif formalarda abidələr, tarixi sənədlər, bədii dil nümunələri meydana çıxmışdır. Bu dil zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda yazılı ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsində mətbuatın böyük rolu vardır. Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarından hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri mövcuddur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi və yazılı formaları arasında möhkəm əlaqə vardır. Bunlar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə inkişafdadır. Adətən, bəzən ədəbi dilin formalarından biri çox, digəri isə az inkişaf edə bilər. Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində bunların hər ikisi, demək olar ki, eyni səviyyədə inkişaf edir.

Müasir Azərbaycan dilinin minilliklərə söykənən, yazılı və şifahi formada inkişaf edən, zaman keçdikcə daha da təkmilləşmiş fonetik, leksik və qrammatik normalarına kimliyindən asılı olmayaraq həmin normalara riayət etmək, onların tələblərini şifahi və yazılı nitqdə gözləmək hər bir dil daşıyıcısının mənəvi borcudur. Çünki tarixin uzaq keçmişindən təqiblərə, təzyiqlərə məruz qala-qala bu günümüzdə kimi gələn bu dil keçmişimizlə, tariximizlə, mədəniyyətimizlə bilavasitə bağlı olub, fəxr etdiyimiz, qürur duyduğumuz ən böyük milli-mənəvi dəyərlərimizdəndir. Buna görə də ana dilini öyrənmək, öyrətmək, sevmək, sevdirmək, onun saflığı uğrunda mübarizə aparmaq hər bir kəsin mədəniyyəti qarşısında duran əsas vəzifə olmalı və daima da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Şübhəsiz ki, dilin yarandığı ilkin dövrlərdə bu normalar indiki səviyyədə olmamışdır. Ona görə ki, dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq, müəyyən dəyişmələr, yeniliklər meydana çıxmışdır. Bunların da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bu haqda dilçilikdə kifayət qədər fikir söylənilib. Ədəbi dil normaları, onların yaranması, dil tarixinin müəyyən mərhələlərdəki inkişafı, dilçilik şəbəkələri ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəsi, nitq və nitqin etik məsələləri və s. haqqında görkəmli dilçilərimiz tərəfindən qalaq-qalaq kitablar, məqalələr yazılmış, monoqrafik tədqiqatlar aparılmışdır. Bütün bunların hamısı dilimizin və dilçiliyimizin xeyrinə olan amillərdir. Lakin buna baxmayaraq, bu gün bu sahədə bir sıra çatışmazlıqlar, qüsurlar özünü göstərir. Bu çatışmazlıq və qüsurlar, xüsusilə, KİV-in, xəbər saytlarının, sosial şəbəkələrin və medianın dilində daha çox diqqət çəkir. Düzgün yazılış qaydalarına əməl olunmaması, durğu işarələrindən yerində istifadə edilməməsi, sözlərin düzgün və dəqiq seçilməməsi, predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrin qurulmasında yol verilən səhvlər və s. KİV-in, xəbər saytlarının dilində olan başlıca qüsurlar hesab olunur. Sevindirici haldır ki, son zamanlar bu sahədə xüsusi işlər aparılır, monitorinqlər keçirilir, komissiyalar yaradılır. Məlumdur ki, dilin bir qolunu da yazılı ədəbi dil təşkil edir. Onun da inkişafında, formalaşmasında və təkmilləşməsində orfoqrafiya - düzgün yazı qaydaları, durğu işarələri böyük və mühüm rol oynayır. Orfoqrafiya qaydaları da fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq, hamı üçün eyni, sabit, dəyişməz, vahid və keçərlidir. Yəni biz bu və ya digər bir sözü mövcud qaydalara uyğun yazmalıyıq. Düzdür, zaman-zaman orfoqrafik qaydalarda da müəyyən dəyişiklər baş verə bilər. Bu, təbii prosesdir. Ona görə də bu haqda həm dilçilikdə, həm də mətbuatda müvafiq məlumat dərc olunur. Təəssüflər olsun ki, bu gün xəbər saytlarının, KİV-in, sosial şəbəkələrin dilində kifayət qədər belə norma pozuntularına rast gəlmək mümkündür. Orfoqrafiya qaydaları, durğu işarələri yazılı nitqin ali konstitusiyasıdır. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" Dövlət Proqramında bu məsələlər geniş şəkildə öz əksini tapıb, əsas prioritet istiqamətlər, konkret məqsəd və vəzifələr, Proqramın icrasına dair Tədbirlər planı müəyyənləşdirilib. Dövlət Proqramının "Gözlənilən nəticələr" IV bölməsində ədəbi dil normaları, onların inkişafı haqqında dəqiq və konkret müddəalar nəzərdə tutulub. İnanıram ki, yaxın gələcəkdə xəbər saytlarının, KİV-in, sosial şəbəkələrin dilində olan bu kimi qüsurlar və çatışmazlıqlar Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətdə öz elmi həllini tapacaq. Dil qaydaları da, orfoqrafik normalar da hamı üçün eyni, sabit, dəyişməz, və keçərlidir! Unutmayaq ki, ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir!

...Bu dildədir yüz abidə, min abidə,
Xilafəti parçalayan Babəkimin qəzəbi də.
Məhv olarsa bir gün bu dil,
Göygöl onda Göygöl deyil,
Qoşqar onda Qoşqar deyil!
Öz dilini sən qala bil!
Qərbə, Şərqə işıq saçı

Füzulini sən qala bil!
Sağdır dilim,
demək, sağdır şərəfətim, ləyaqətim.
Sağdır, demək, milyard yaşlı məmləkətim.
Yüz hədəfə tuş etmişəm,
Sabirin hər sətrini mən.
Salxım-salxım nuş etmişəm,
Şəhdini mən, ətrini mən.
Zamandan-zamana, əsirdən-əsirə
Vuruşla yol gedən davalı dilim,
Babək qılıncının davamı dilim.
Kim qoruya bilməyirsə öz yurdunu, yuvasını,
Udmasın yurd havasını.
Kim qorumur öz dilini,
İtsin mənim gözümdən qoy ilim-ilim!
O sahili bu sahilə birləşdirən
Polad körpüm, qılıncımdır,
Günəşimdir mənim dilim! (X.R.Ulutürk)

DİNLƏ BAĞLI OLAN SABİT İFADƏ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qarayeva A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ana xəttini Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini, adət-ənənələrini, ailə-məişət mərasimlərini, təqvim-mövsümi mərasimləri, dini ayinləri, ayrı-ayrı bayramları, mifik görüşləri və s. əks etdirən söz, termin və frazeoloji ifadələr təşkil edir. Dilin leksikası ayrılıqda hər bir fərdin və ya ümumilikdə cəmiyyətin diaxronik planda dilin dünya sistemi ilə genetik əlaqəsini əks etdirir. Məsələn, V.V.Vinoqradov bu barədə belə yazır: “Sözlərin məzmununun mahiyyəti, sözün anlayışdakı əsaslı dəyişikliklərin təhlili tarixi planda gözdən keçirilməlidir”. Bu baxımdan hər bir dilin leksik layında xüsusi mövqeyi ilə seçilən dini terminlər digər qrup sözlərdən fərqli olaraq stabilliyi və ənənəvililiyi ilə diqqət çəkir. Belə ki, hər bir dini termin incələndikdə, mənşəyi araşdırıldıqda dildə baş verən bir çox tarixi proseslərin aşkar və aydın izah edilməsi mümkün olur.

Din və ilahi ilə bağlı fərqli görüşlərin insan təfəkkürünə yol açması, təbii ki, onun nitqində müxtəlif sabit ifadələrin işlədilməsinə yol açır. Beləliklə, ən sonuncu qrupda araşdırdığımıza baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, dini terminlərin ən qəlizi və hətta mənası belə kütlə tərəfindən tam dərk edilməyəni dilimizə məhz sabit ifadələr vasitəsilə daxil olmuşdur. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirərək, onların ifadə etdikləri mənələrə də diqqət yetirək:

La İlahə İllallah - Allahdan qeyri ilah yoxdur; Maşallah - Allah nə istəsə; Əlhəmdulillah - Həmd-səna Allaha məxsusdur; Əşukrullillah - Şükür Allaha aiddir; Subhanallah - Allah pak və münəzzəhd; Əstəğfirullah - Allahdan bağışlanma istəyirəm; İnnə lilləh və innə ilayhi raciun - Həqiqətən biz Allah üçünük və ona tərəf qayıdacağıq; Həsbiyəllah - Allah mənə yetər; Təvəkkəltu ələllah - Allaha təvəkkül etdim; İtəsəmtu billəh - Allaha arxalandım; Lə həvlə və lə quvvətə illə billəhil əliyyil əzim - Uca və əzəmətli Allahdan başqa sığınacaq və güc-qüvvə yoxdur.

Biz adət etmişik ki, duaların, xeyir arzuların və xahişlərin ardından dinləyənlər, həmsöhbətlər həmişə böyük bir “amin!” ifadəsi ilə cavab verirlər. Türk dillərinə ərəb dilindən keçən bu kəlmənin mənası “allah qəbul etsin”dir. Leksik vahidin öz kökü isə «əmin, möhkəm, sabit» kimi mənələrə gəlir və «etibarlı (adam)» mənasındakı əmin sözü ilə də qohumdur. “Amin” sözünün etimoloji kökünü daha dərinlən araşdırdıqda onun qədim Misir ehramlarının yarandığı dövrə gedib çıxdığını müşahidə edə bilərik. Belə ki, antik Misirdə dua edənlər, duaların sonunda tanrının qəbulu üçün Amonun adıyla, (daha sonralar Amen şəklinə düşmüşdür) cümləni, duanı bitirirlərmiş.

Məzmunca “amin”ə oxşar olan digər bir ifadə daha çox Türkiyə türkcəsində işlədilən “eyvallah!” kəlməsidir. “Eyvallah” Ərəbcə (iy-vallah); Vallah, elədir, Allah bilər kimi mənələrdədir. Anadolu xalq təəvvüfündə isə təvəkkül ifadə edən bir ifadədir. “Xeyr də olsa, şər də olsa, hər gələn Ondandır” mənasını ehtiva edir. “Eyvallah” ifadəsi ayrıca türkcədə bu mənələrdə də istifadə edilməkdədir: 1)Biri bir şey “ikram

edincə” təşəkkür edirəm mənasında «Eyvallah» deyilir. 2) Ayrılıb gedərkən, xudahafiz mənasında «Eyvallah» deyilir. 3) Birindən “kömək edərsinizmi?” deyə soruşduqda, bəli mənasında «Eyvallah» da deyilir.

Dilimizdə allah sözünün iştirakı ilə formalaşmış bir sıra ismi birləşmələr vardır. Bunların çoxu təyini söz birləşmələri şəklindədir: gözəgörünməz allah, yeganə olan allah, misli və manəndi olmayan cənab allah; allah bəndəsi, allah-taala yolunda, allah rızasına, allah-taala həzrətləri, allah məsləhəti, allah həzrətləri, allah hurufatı; allahın heyvanı, allahın mərhəməti, allahın yolu, allahın sayəsində, allah taalanın lütfü və mərhəməti, allahın dərdi, allah-taalanın sifətləri, allahın mömin bəndələri, cənab allahın adı, cənab allahın ismi-şərif, allahın bədbəxt bəndələri, allahın yazıq insanı və s. İzfət şəklində olan birləşmələr çox az olub, bir necə tipik dini ifadəni əhatə edir: allahurrəhmanır-rəhim, allahu-əkbər və s. Canlı danışq dilindən gələn bir sıra predikativ birləşmələr müasir dilimiz üçün hələ də xarakterikdir. Belə birləşmələrin subyektini allah sözü təşkil edir: allah bərəkət versin, allah ziyarətinizi qəbul etsin, allah sənə lənət eləsin, allah atana rəhmət eləsin, allah sizin evinizi yıxsın, allah onu pir eləsin, allah onu sənə çox görməsin və s.

Tərkibində allah sözü olan predikativ birləşmələr: pənah allaha, allah, kərəminə şükür, allah, bədnəzərdən saxla, allaha şükür, pənah aparıram bir allaha, and verirəm səni o allaha. Bunlardan əlavə, allah sözünün əsasında vallah, billah, bəzən də vallahı, billahı, inşaallah kimi alqış, and məqamındam işlənən sözlərə də rast gəlirik.

DİLDƏ TABU HADİSƏSİ

Qocayeva Ş.K.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Tabu və evfemizmlər məsələsi səbəb-nəticə və növləri etibarı ilə sosial elmlərin (etnoqrafiya, etnolinqvistik, psixolinqvistik, sosiolinqvistik və s.) araşdırma obyektini olan çoxistiqamətli mövzulardandır. Tabu cəmiyyətində, sosial və mənəvi sahədə formalaşır. Cəmiyyətin milli-mənəvi həyatı mürəkkəb hadisə olmaqla, bir çox elementlərin məcmusundan ibarətdir. Bu həm də bütün cəmiyyətin və ayrı-ayrılıqda hər bir adamın nitq tələbatını ödəmək üçün sivil dəyərlərin yaranması prosesidir.

Dilin lüğət tərkibində müəyyən sahəni tabu sözlər təşkil edir. Dildə müxtəlif hadisələr baş verir. Dilin leksik sistemində tabunun linqvistik və etnoqrafik təbiəti dünya dillərinin leksikologiya və üslubiyyatında aktual məsələlərdən hesab edilir. Bir hadisə kimi tabu dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Tabu bir termin kimi linqvistik və etnoqrafik təbiətə malikdir. Eyni zamanda tabunun sosiolinqvistik mahiyyəti onun evfemizmlə qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir.

Tabu hər bir dilin milli tərəfini əks etdirir. Məlumdur ki, dilin etnoqrafik sistemində tabu ilk dəfə olaraq dini dəyərlər - xürafat, mövhumat əsasları ilə meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir linqvistik elmi nəzərə çatdırır ki, tabu təkcə söz deyil, mövhumatı, xürafatı, insanla bağlı bir sıra hadisələri bütün gücü ilə təqdim edən bir hadisədir. Öz növbəsində tabunun meydana gəlməsinin başqa milli-mənəvi və sosial səbəbləri də mövcuddur. Ədəb, nəzakət, mərifət hissi, duyğusu, zəriflik, incəlik, ədəb qaydalarını gözləmək, cəhd etmək, can atmaq amillərini də buraya əlavə etmək olar.

Dildə nəzakətli, nəzakətsiz söz və ifadələrə tez-tez rast gəlmək olur. Nitq vahidlərinin həmin keyfiyyətlərə malik olması onların danışq aktında oyatdığı hissi təsirlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bir şəxsin digərinə, eləcə də başqa varlıqlara münasibəti nifrət məzmunlu kobud və təhqiramiz, söz və ifadələrlə- tabularla da ifadəsini tapır.

Tabu polinez sözüdür, «*ta*» ünsürü “qadağan etmək”, *bu* isə «bütövlükdə, tamamilə» deməkdir. Həmin ifadə nitqdə istifadəsi qadağan hesab edilən söz və ifadə anlamında işlədilir. Bu tip söz və ifadələrdən mədəni baxımdan az inkişaf etmiş, geridə qalmış xalqların nitqində daha çox istifadə olunur. Həmin xalqlar sırasında polinezlərin, avstraliyalıların, zulusların, eskimosların, kafirlərin və s.

Geniş mənada tabu bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir: dinşünaslıq, tarix, etnologiya (etnoqrafiya), psixologiya və s. Müasir linqvistikada isə tabu, xüsusən də verbal tabu nəinki müasir dil hadisəsi kimi, qadağan olunmuş sözlərdən istifadə edilməməsi kimi, əsas sosial faktor kimi, etiket, senzura aspektlərində öyrənilir. Boş söz, boş danışq tabuları mənəvi mədəniyyətimizin arxaik elementləridir. *Tabu* termini «güc» anlamında da istifadə edilir. Bu anlam indi öz əhəmiyyətini itirmişdir. Qədim romalıların zamanında bu mənə işlək idi. Sonralar tabu “müqəddəs”, “müqəddəsləşdirilmiş”; “təhlükəli”, “qorxunc”, “yasaq”, “qadağa”, çirkli anlamlarında işlənməyə başlayır. “Müqəddəs qorxu” bu gün tabu anlayışını tam ehtiva edir.

SİNTAKTİK OMONİMLİK
Qocayeva M.
Azərbaycan Dillər Universiteti

Məlumdur ki, omonimlik qrafik və fonetik tərkibi eyni olub, leksik mənalara müxtəlif olan, cümlədə fərqli distribusiyalara malik, eyni və fərqli nitq hissələrinə aid olan sözlərdə müşahidə olunan dil hadisəsidir.

Omonimlik tarixi kateqoriya olub, aid olduğu dilin və həmin dilin aid olduğu xalqın mədəni, məntiqi-yaradıcı inkişaf səviyyəsi ilə müşayiət olunan dildaxili, qanunauyğun bir prosesdir.

Omonimlik dilin bütün iyerarxiya sistemində özünü göstərən bir hadisədir. O, dil universallarından olub, müxtəlif sistemli dillərdə hər zaman tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında omonim və çoxmənalı sözlər haqqında nə qədər yazılsa da, onlar diaxronik və sinxronik tədqiqat metodları ilə öyrənilsə də, hələ də onların dildə yaranma mexanizmi elmi həllini tapmamışdır.

Lakin bir çox alimlər omonimlərin tədqiq olunmasında iki prinsipi əsas götürürlər:

- a) omonim sözlərin etimoloji cəhətdən tədqiqi;
- b) omonim sözlərin əlaqəlilik və əlaqəsizlik prinsipi (the relatedness and unrelatedness) əsasında tədqiqi.

Bununla yanaşı, dilçilikdə omonim sözlər leksik səviyyədə geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Omonim sözlərin təsnifatı dörd kriteriya əsasında verilmişdir:

- 1) sözlərin leksik mənasına görə;
- 2) sözlərin eyni baza formasına görə;
- 3) sözlərin qrammatik paradigmalarına görə;
- 4) sözlərin aid olduğu nitq hissələrinə görə.

Dildə omonimlərin leksik, leksik-qrammatik və qrammatik olmaqla üç növü müəyyən-ləşdirilmişdir. Omonim sözlər tam və qismən omonim olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Eyni zamanda dildə omonimlərin digər tipləri - omofonlar və omoqraflar da müəyyən-ləşdirilmişdir. Onlar yalnız bir əlamətlə omonim sözlərə bənzəyirlər.

Qeyd olunduğu kimi, omonimlər dilin fonem səviyyəsindən başlayaraq sintaktik səviyyəyə qədər mövcuddur.

Sintaktik omonimlik dedikdə omonimliyin söz birləşməsi və cümlə səviyyəsi nəzərdə tutulur. Sintaktik omonimlik leksik omonimlik qədər tədqiq olunmasa da, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq onun öyrənilməsində irəliləyiş olmuşdur.

Sintaktik omonimliyin öyrənilməsi təbiət elmlərinin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, maşın tərcüməsindən geniş şəkildə istifadə olunması və bu zaman yaranan problemlərin təhlil olunması zərurətindən yaranmışdır. Bununla yanaşı, artıq 60-cı illərdə cümlənin sintaktik strukturu cümlə üzvlərinə görə deyil, cümlənin tərkib hissələrinə (immediate constituent – İC) görə araşdırılırdı. Eyni zamanda yeni sintaktik nəzəriyyə olan transformasiya – generativ qrammatika (TGQ) (və ya törəmə qrammatika) metodunun dildə tətbiqi bu işi daha da sürətləndirdi. Belə ki, alt qatda (deep structure) formalaşan cümlə üst qatda (surface structure) fonetik olaraq səsləndikdə, eyni bir sintaktik quruluşa malik olan cümlənin mənası iki və daha artıq şəkildə başa düşülə bilər. Bu vəziyyət danışanı və dinləyeni çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Cümlənin omonimliyi ambiqüvitetlik (iki və ya çoxmənalılıq) hadisəsinə səbəb olur. Əgər ambiqüvitetlik hadisəsi cümlədəki omonim və ya çoxmənalı sözün leksik mənasından asılı olaraq yaranıbsa, bu leksik ambiqüvitetlik (lexical ambiguity) adlanır.

Cümlədə ambiqüvitetlik verilmiş cümlənin sintaktik quruluşundan asılı olaraq yaranıbsa, bu sintaktik ambiqüvitetlik adlanır (syntactic ambiguity). Ümumiyyətlə, dildə cümlənin çoxmənalı şəkildə şərh olunması omonim sözlər və ya onun tipləri hesabına yaranırsa, bu dilçilikdə “omonomik ziddiyyət” və ya “omonomik konflikt” (a homonymic clash or conflict) adlandırılır. Çünki, cümlənin semantik cəhətdən müxtəlif mənalarda başa düşülməsi mövcud konteksti anlamağa çətinlik yaradır. Bu baxımdan sintaktik omonimliyin tədqiqi dilçiliyin aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Sintaktik omonimlik cümləni əmələ gətirən sözlər arasındakı sintakmatik və paradikmatik münasibətlərdən asılı olaraq yaranan dil hadisəsidir. Bu münasibətlər mətn daxilində cümlənin aktual üzlənməsi zamanı özünü göstərir. Məhz nitq zamanı cümlənin informativ xarakterli olması onun struktur-semantik xüsusiyyətlərini aktuallaşdırır, cümlənin mənasının birdən artıq formada başa düşülməsi problem

olaraq sintaktik ambiqivitetlik yaradır. Ambiqivitetlik hadisəsi nitq prosesində yarandığına görə sırf kontekstual (context - dependant phenomenon) xarakter daşıyır. Onun disambiqivitetliklə (yəni iki və ya çoxmənalılığın aradan qalxması) əvəz olunması da kontekstdən asılıdır.

Leksik və sintaktik omonimliyin nəticəsi olaraq yaranan ambiqivitetlik hadisəsi mövcud situasiyanın qavranılması üçün çətinlik yaratsa da, hal-hazırda ambiqivitetlik psixolinqvistikada öyrənilən ən əsas dil hadisələrindən biridir. Çünki ambiqivitetlik dil vahidlərinin nitq prosesində, kontekstdə görünməyən tərəflərini görməyə, nitq zamanı sözün, söz birləşmələrinin və cümlənin məndaxili və məndən kənar mənalarnı şərh etməyə imkan verir. Oxucuda və ya dinləyicidə kontekstə qarşı marağı və məntiqli yanaşmaqla düzgün interpretasiya vermə həvəsini artırır.

AZƏRBAYCAN ESSELƏRİNİN MODAL STRUKTURU

Qurbanova İ.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Esse mətnləri xüsusi tip mətnlərdir, burada “transsendental struktur” modal mühiti də yaradılır.

Hər bir mətn, o cümlədən esse mətnləri xarici aləmin hadisələri barədə müəyyən məlumat verməklə yanaşı, danışanın həmin məlumata münasibətini də ifadə edir. Modal mətnlərin xarakterik cəhətlərinin müəyyən olunması da əsas məsələlərdəndir. Esse mətnlərinin modal strukturu müəyyən prinsiplər üzrə reallaşır, ekstralingvistik faktorlarla üzə çıxır.

Mətnlərin modal xarakteristikasına bu gün antroposentrik yanaşma ilə baxılır, burada nitq fəaliyyəti önə çəkilir. Modallıq informasiya ötürücülük funksiyasını yox, danışanın subyektə qarşı abstrakt münasibətini ifadə edir. Modallıq mahiyyətcə, əsasən, assertorik (gerçekliyi söyləmək), problematik (mümkünlüyü söyləmək) və apodiktik (zərurəti söyləmək) kimi təsnif olunur.

Modallıq esse mətnlərində həm də üslubyaradıcı funksiya rolunu oynayır. Ekstralingvistik faktorlarla səciyyələnir: endemik mentalitet, milli xüsusiyyət, tarixi, mədəni, sosial, psixoloji elementləri qavrama, dərk etmə faktorları ilə yadda qalır. Bu faktorlar obyektiv (obyektiv qiymətmə) və subyektiv (subyektiv qiymətmə) modal mənalarda əks olunur.

Esse mətnlərində “*danışan–argumentasiya–dinləyən*” trayektoriyası mövcuddur. İnformasiyanın ötürülməsi prosesi həmin trayektoriya çərçivəsində baş verir.

Esse mətnlərinin modal strukturu çoxölçülüdür. Modal mətnlərin əsas komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir: qeyri-dəqiqlik, intensivləşmə, ekspressivlik, qiymətləndirmə diapozonu və s.

Modal vahidlər tutumlu nitq hissəsi deyil, yığcam, sayılıb əhatə olunan, hətta iti zəhinlə əzbər yadda saxlana bilən bir söz qrupudur. Bu baxımdan onlar bütövlükdə köməkçi nitq hissələrinin kəmiyyət məxrəcinə uyğundur. Bunlar leksik fakt kimi yaradılışda müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olur. Nitq prosesində danışanın real gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub sözlərdən bəzisi etimoloji leksik-qrammatik kökündən təcrid olunur, ancaq əslində olan qrammatik məna əsasında şəxsin söylədiyinə və ya eşitdiyinə münasibətini ifadə edir. Esse mətnlərinin modal strukturu isə şübhəsiz, idrak prosesinin inkişafı, daha yetkin mərhələnin formalaşması ilə əlaqədar yaranır. Həmin mətnlərin məzmunu və strukturu deməyə imkan verir ki, bu mətnlərdə modallıq münasibəti əqli inkişafın ən kamil dövrlərinin məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Yəni isim, sifət, feil və s. kimi müəyyənləşən leksik vahidlərin özü yüksək abstraksiya fəaliyyətinin nəticəsidirsə, bu vahidlərin başqa ümumiləşdirici səviyyəyə keçməsi və qalxması, təbii ki, birinci prosesdən daha sonralar, olduqca gec başlayır.

Esse mətnlərinin modal strukturunda yəqinlik, güman, şübhə, hissi-emosional, mənbə, isnad, ümumiləşdirmə, nəticə, çağırış, diqqət və s. münasibətlər özünü göstərir.

Modal vahidlərin esse mətnlərində funksiyası şəxsi münasibət bildirməkdən ibarət olduğu üçün modallığın aşkarlanmasında şəxsi intonasiya və şəxsi yaradıcılıq mühüm önəm daşıyır.

Esse mətnlərində modallığın gerçəkləşməsi üçün müəyyən semantik şərtlər vardır: təhrik, labüdlük, ehtimal, güman, mümkünlük və s. Bunlar həmçinin modallığın semantik sahələridir. Həmin sahələr nitqin məzmununun gerçək varlığa və nitq söyləyənin şərh olunan fakt və hadisələrə ehtimallıq, vaciblik, obyektivlik və s. baxımdan münasibətini bildirir.

Esse mətnini təşkil edən cümlədəki real, qeyri-real, mümkün olan, arzu olunan, zəruri olan, ehtimal edilən və s. biçimdə təzahürü üçün vacib olan dil vasitələrinin kompleksi modallıq vasitələridir. Onların ifadə olunduğu semantika isə modallıq mənasıdır. Esse mətnlərində modal struktur, modal mənanı

aşağıdakı vasitələr reallaşdırır: feil formaları, söz sırası, intonasiya, modal sözlər, modal-predikativ birləşmələr, modal ədatlar və s. Nəticə olaraq deyə bilərik ki:

1. Modallıq problemi esse mətni səviyyəsində öyrənilir, modallıq kateqoriyasının mətnə ifadə vasitələri aşkarlanır.

2. Modal sözlərin (sintaksisdə ara sözlərin) esse mətnlərində işlənməsi intellektual inkişafı bilavasitə əlaqədardır. Bunlar esse mətnlərində işlənmə tezliyi ilə fərqlənir.

3. Esse mətnlərində modal münasibətlərin təzahürü, bolluğu, fikir, düşüncə zənginliyi, üslub əlvanlığı ilə şərtlənir.

4. Esselərin modal strukturunda olan mənaların təzahür vasitələri yalnız öz ümumi funksiyaları əsasında deyil, həm də ümumi semantik invariantlar əsasında birləşir.

5. Müasir esselərdə modallığın meydanı nisbətən genişlənir. Şəxsi münasibət göstərən, nəticə mənası ifadə edən modal sözlərin şəbəkəsi artıb-çoxalır. (münasibət çalarlarının qüvvətli olması üçün).

“-MA, MƏ” ŞƏKİLÇİ MORFEMİNİN TARİXİ İNKİŞAF YOLU VƏ MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA FUNKSİYALARI

Mahmudova Q.Ç.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Türk dillərində sözyartma prosesində iştirak edən çox maraqlı şəkilçi-morfemlərdən biri də “-ma, -mə” şəkilçi-morfemidir. Bu şəkilçi türk dillərində özünü həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi büruzə verir. Bu morfem türk dillərindəki mövqeyi indiyə qədər mübahisəlidir desək, yanılmırıq. Bəzi alimlər bu şəkilçini sözdüzəldici, bəziləri sözdəyişdirici, bəziləri isə formadüzəldici şəkilçi kimi səciyyələndirir. Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq bu şəkilçi morfem həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici mövqeyində iştirak etmişdir.

Qədim türk abidəsi olan “Kutadğu bilig”də bu şəkilçi-morfem işlənmişdir. Feillərdən isim yaratmışdır. Bu morfem, adətən, təsirli feillərdən isim yaratmağa xidmət etmişdir. Məsələn: karma, kesme, kırma kimi sözlərdə olduğu kimi. Alimin fikrincə, abidədə bu şəkilçi yalnız bir sözdə təsirsiz feildən sifət yaratmışdır. Məsələn: “tegme” sözü. Müasir Azərbaycan dilində *növbənov, müxtəlif* mənalarında işlənir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügat-it türk” əsərində bu şəkilçi ilə düzələn sözlər çoxdur. Məsələn: *yarma, bulgama, quyma, qatma, çalma, esme, egme* və s. Qədim türk abidələrində bu şəkilçinin sifət düzəltmək funksiyaları da olmuşdur. Bu tip nümunələrin sayı isimlərdən azdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən belə aydın olur ki, -ma, -mə şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn: basdırma, yeniləşmə, soyutma, tövbələtmə, ağlaşma, qovurma, çəkişmə və s. Törəmədir qoyunların əsili (Qasım bəy Zakir); Şah meydanda asmalarını və göz çıxarmalarını müşahidə etmədilər. (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev). Rus qoşununda da titrətmə, qızdırma azarı düşmüşdür. (M. Adıgözəl bəy); Basdırma, qovurma hər şamü səhər (Qasım bəy Zakir).

Müasir dilimizdə “-ma, -mə” şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş bir sıra sözlər vardır ki, onların əmələ gəlməsi, inkişafı da uzun bir dövr tələb etmişdir. Məsələn: *süzmə, bağlama, dolma, bozartma* və s. A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, S.Cəfərov, H.Mirzəzadə, M.Ergin və başqaları isim düzəldən “-ma, -mə” şəkilçisinin məsdər şəkilçisi olan “-maq, -mək” ilə eyni mənşədən olması fikrini irəli sürmüşlər. “Bizcə, bir tərəfdən həmin şəkilçinin ancaq feil köklərinə bitişməsi, digər tərəfdən yenə həmin şəkilçinin tam forması olan “-maq, -mək” şəkilçisinin isim əmələ gətirməsi, ismə yaxınlaşması “-ma, -mə” nin “-maq, -mək” ilə bir mənşədən olduğunu təsdiq etməyə əsas verir. Bu gün dilimizdə işlənən “*çaxmaq, yemək, basmaq və ya isitmə, büzmə* və s.sözlər hər iki vəziyyətdə düzəltmə isimlər kimi izah edilir.” H.Mirzəzadənin fikrincə isə “-ma, -mə” şəkilçisi 18-ci əsrdən sonra daha məhsuldar olmuşdur. 20-ci əsrin əvvəllərindən isə törədici rolu artmışdır.

Müasir türk dilində də “-ma, -mə” şəkilçisi Azərbaycan dilindəki eyni funksiyaları yerinə yetirir. “-ma, -mə” göz önündəki hərəkəti canlandırmayan, hərəkətin özünü deyil, o hərəkətlə edilən işi ifadə edən şəkilçidir. İş də hərəkətə görə bir növ əşyadır. Məsələn: *dolma* kalem, damdan *düşmə* laf, *yapma* hareket, və s. Besim Atalay da “-ma” şəkilçisinin feil köklərinə əlavə olunaraq isim və sifətlər yaratdığını qeyd etmişdir. İsim- *saçma* (ov üçün istifadə olunan qurşun). Digər türk dillərində də bu şəkilçi aktiv mövqeyə malik olmuşdur. Məsələn: **xakas:** çarba “yarma”, “bölmək”; **tatar:** bülmə “otaq” yaranmışdır; **qırğız:** kesme “əriştə”; **türkmən:** kızartma “qızartma”; **qazax:** tokma “parça”. Əvvəlcə bu affiksin -pa//pə forması olub. Sonralar başlanğıc “p” samiti “b” samitinə keçmişdir. Və müvafiq olaraq -ba//be- forması törəmişdir. Bu

formalar Sibir türklərinin dillərində daha çox saxlanmışdır: *pur*-bükmək feilindən şor dilində “*purba*” üzük, *sözür* “*sürümək*” morfemindən altay dilində *sözürbe* “*tor*” sözü yaranmışdır. -pa//pe- affiksinə qazax və noqay dillərində də rast gəlinir. Kos “qarışdırmaq” morfemindən qazax dilində Kospa “qarışıq”, tart “dartmaq” morfemindən noqay dilində tartpa “qutu” yaranmışdır.

Müasir tatar dilində sözü gedən şəkilçilə düzələn sözləri iki qismə ayırırlar:

1. İş və hərəkət nəticəsində meydana çıxan sözlər. Məsələn: korılma, küpərtmə, ereme, çabırtma, katnaşma, ubılma və s.

2. Bir işi görə əşya bildirən sözlər. Məsələn, kaptırma, bastırma, kaplama və s.

Bir çox xüsusiyyətlərinə görə türk dillərində xüsusi mövqeyə malik olan çuvaş dilində də bu şəkilçi-morfem çox məhsuldar morfemlərdəndir. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş iş, hərəkət adı bildirən isimlər çuvaş dilində sıx şəkildə işlənməkdədir. Məsələn, şapışma “*çarpışma*”, şıvırma “*uyuma*”, işleme “*işleme, çalışma*”, şillenme “*qızma*”, kalama “*danışma, anlatma*”, kayma “*getmə*”, kireşme “*mücadilə etmə*”, kurma “*görmə*”, kürenme “*darılma*”, pıhınma “*darılma*” və s.

SİFƏTİN ADVERBİALLAŞMASININ TƏDRİSİ

Mahmudova M.A.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univrsiteti

Yazılı abidələrin dilindən aydın olur ki, zaman zərflərinin də tarixi xeyli qədimdir. Onların yaranmasında əsas üsul sintaktik üsuldur-adverbiallaşmadır. Sifətin fellərdən əvvəl işlənilib hərəkəti təyin etməsi adverbiallaşma adlanır. Bəzən mətnlərdə adverbial sifətlərin seçilməsi çətinlik törədir. Buna səbəb “...zərflərin zəif formalaşması və özünəməxsus əlamətlərinin zəif olmasıdır”.

Tədqiqatçıların fikrincə, tarixilik etibarilə sifətlər zərflərdən daha öncə yaranmış, insanlar əvvəl əşyaları əlamətləndirərək bir-birindən fərqləndirmişlər. Sonra həmin əlamət bildirən mövcud leksik vahidlərdən – sifətlərdən istifadə edərək hərəkətləri də fərqləndirməyə çalışmışlar. “Bu, adverbiallaşmadır. Bir sıra sifətlərin zərf məqamında işlənməsi, hərəkətin əlamətini bildirməsi təbiidir. Heç bir insan hərəkətin əlamətini bildirmək üçün yeni sözə ehtiyac duymur. Adverbiallaşma yerinə düşür və zərflik vəzifəsi sifəti zərf məqamına yerləşdirir. Adverbial sifətlər öz əlamət, keyfiyyət məzmununu saxlamaqla yanaşı, yeni xüsusiyyət-zərf xüsusiyyəti qazanır”.

Keyfiyyət məzmunlu sifətlər mövcuddurki, onlarda qismən də olsa, zaman çaları özünü göstərdiyi üçün zaman zərfləri kimi işləyə bilər və keyfiyyət məzmununu da saxlamış olur. Məsələn:

1. İşə təzə başlamışam.

Verilmiş nümunədə sifətin çoxaltma dərəcəsində işlənmiş “*təzəcə, yamanca*” sözləri hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah edib aydınlaşdırdığı üçün adverbiallaşmış hesab olunur. Adverbiallaşma bəzən sifətin təkrarlanması hesabına baş tutur:

1. Körpə şirin-şirin yatmışdı.

2. Qədir yenicə dil açan körpəsini düşünərək ağır- ağır addımlayırdı.

Buham Azərbaycan, həm də ingilis dili üçün keçərlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz quruluşda olan nümunələrə ingilis dilində də rast gəlinir: I come home just now. // Mən elə indicə evə gəlmişəm. Lakin ingilis dilində bu formanın işlənməsinə intensiv deyil, az təsadüf edilir. Bəzən “*sadə zərflər feil qarşısına düşən, yəni adverbiallaşan sifətlərlə qarışdırılır və adverbial sifətlər zərf hesab olunur: ... yaxşıdüşün, bərkincitmişəm..və s. bunları sifətin adverbiallaşması adlandırmaq daha doğru olar.*

Gözəl, yaxşı, qəşəng, ağıllı, bərk, pis sözləri əşya bildirən sözə aid olduqda, əşyanın əlamətini bildirdikdə sifət, hal-hərəkət bildirən sözlərə - feillərə aid olduqda, adverbiallaşdıqda zərf olur: 1.Yaxşı şeir heç vaxt ölməz. 2. Yəni, ay Rüstəm, adamları sən məndən yaxşı tanıyırsan?”.

Q. Kazımov araşdırmalarında belə bir fikir söyləmişdir ki, “adverbiallaşmada sifət ismin başı üzərindən adlayaraq feilin qarşısına düşür, lakin heç bir struktur dəyişikliyə uğramır, öz natural formasında-isimlərə yanaşdığı kimi feilə yanaşmış olur: 1.Gözəl qızdanışır. 2. Qız gözəl danışır.”

Fikir bir qədər ziddiyyətli görünür. Çünki birinci cümlədə “*gözəl*” sözü qız ismini təyin edib əlamətləndirir. Qızın gözəl olması diqqətə çatdırılır. İkinci cümlədə isə hərəkətin- danışığın gözəlliyi ön plana çəkilir. Yəni gözəl danışan qız özü gözəl olmayada bilər.

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİKDƏ YARIMÇIQ CÜMLƏ VƏ ONUN NÖVLƏRİ HAQQINDA ZƏRİFƏ BUDAQOVANIN ELMİ FİKİRLƏRİ

Mehdiyeva M.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Zərifə Budaqovanın elmi araşdırmaları içərisində yarımçıq cümlə haqqındakı mülahizələri də diqqət çəkir. Dilçi-alim yarımçıq cümlə, onun tipləri, əsas xüsusiyyətləri haqqında geniş bilgilər verməklə Azərbaycan dilinin sintaksisinə dəyərli fikirlər bəxş edib.

Bildiyimiz kimi, cümlə mətndə işlənir. Cümlənin məzmunu mətnlə bağlı olur. Bəzən cümlədə baş üzvlərdən mübtədə və ya xəbərin buraxılmasının şahidi olur. Bu, o demək deyil ki, burada fikir yarımçıqlığı yaranır. Mübtədə və ya xəbəri buraxılmış cümlələrdə fikrin yox, ancaq üzvün çatışmazlığı özünü göstərir. Azərbaycan dilində yarımçıq cümlələr nitqə yüngüllük, səlislik, yığcamlıq vermək, lazımsız təkrarın qarşısını almaq məqsədi ilə işlədilir.

Mübtədə və ya xəbəri buraxılmış cümlələr cümlənin bir növüdür. Professor Zərifə Budaqova yarımçıq cümlələrdən bəhs edərkən nəzərə çatdırır ki, istər türkologiyada, istərsə də rus dilçiliyində yarımçıq cümlə nəzəriyyəsində mübahisəli cəhət ondan ibarətdir ki, bəzi əsərlərdə baş üzvlərdən biri və ya hər ikisi buraxılan cümlələr yarımçıq hesab edilir. Bəzi əsərlərdə isə baş və ya ikinci dərəcəli üzvlərdən biri iştirak etməyən cümlələr yarımçıq cümlə adlandırılır.

Dilçi-alim M.Ş.Şirəliyev və M. Hüseynzadə yarımçıq cümləyə tərif verərkən baş üzvlərin hər ikisinin də buraxıldığını göstərirlər. Professor Q. Kazımov qeyd edir ki, yarımçıq cümlələr təzə cümlə tipi deyil. Cümlənin bir və ya daha cümlənin müəyyən üzvü (və ya üzvləri) buraxıldıqda onların yarımçıq növü yaranır. Alim yarımçıq cümləyə belə tərif verir: buraxılmış üzvləri mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzvlərin forma və məzmununa əsasən bərpa oluna bilən cümlələrə yarımçıq cümlələr deyilir. Qəzənfər müəllim də yarımçıq cümlənin buraxılmış üzvünün bərpasının bəzən cümləyə artıqlıq, ağırlıq gətirdiyini, təkrara səbəb olduğunu bildirir. Zərifə xanım qeyd edir ki, yarımçıq cümlələr iki qrupa ayrılır:

1. kontekstual yarımçıq cümlələr
2. elliptik cümlələr

Kontekstual yarımçıq cümlələri Zərifə xanım belə izah edir. Belə cümlələr buraxılmış üzvü ya əvvəlki cümlələrdə, ya mövcud cümlənin tərkib hissələrindən birində olan və ya tərkib üzvlərdən biri ilə müəyyənləşdirilən yarımçıq cümlələrdir. Elliptik cümlələr isə buraxılmış üzvü mövcud cümlənin və ya ümumi mətnin məzmununa görə müəyyənləşən yarımçıq cümlələrdir.

Zərifə xanım mübtədası buraxılmış kontekstual cümlələrin geniş izahını verir. Alim onu da diqqətə çatdırır ki, mübtədası buraxılmış yarımçıq cümlələrin bir növünü tapmacalar təşkil edir. Mübtədası buraxılmış tapmacaları bəzi dilçilərin (məs.: Ə.M. Cavadov) şəxssiz cümlə hesab etmələri ilə razılaşmır. Çünki belə cümlələrin mübtədasını tapmaq mümkündür. Zərifə xanım dialoq nitqində də mübtədanın buraxıla bildiyini qeyd edir. Kontekstual yarımçıq cümlələrdə xəbər dialoq nitqində, habelə təkrardan qaçmaq məqsədi ilə (əsasən mürəkkəb xəbərin ancaq birinci tərkib üzvü) tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin tərkibində buraxıla bilər.

Elliptik cümlələrdə feili, bəzən də ismi xəbər buraxıla bilər. Atalar sözlərində də elliptik cümlələrə rast gəlinir. Belə cümlələrin buraxılmış xəbəri cümlənin öz məzmununa əsasən bərpa edilir. Məsələn: Dəlindən doğru xəbər “eşit”; Varlının atı, kasıbın övladı “çox olar”.

Zərifə xanım qeyd edir ki, elliptik cümlələr ilk baxışda adlıq cümlələrə bənzəyir. Hər ikisində xəbər olmur və onun iştirakına ehtiyac belə hiss olunmur. Elliptik cümlələr bəzən sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan söz-cümlələrə də bənzəyir. Ancaq söz-cümlələrdə xəbəri tapıb yerinə qoymaq çətindir. Elliptik cümlələrin buraxılmış xəbəri daha çox feili olur. Zərifə xanım feili xəbəri buraxılmış elliptik cümlələrə aydınlıq gətirir. Onların nəzərə çarpan xüsusiyyətlərini qeyd edir. Elliptik cümlələr yalvarış, əzizləmə, təbrik məqamında; məs.: Maşallah, gözüüm ayağının altına, nifrət, qarğış, narazılıq məqamında ; məs.: Ağrım ürəyinə, dünya dağılmayacaq ki, gəldiyi kimi də çıxıb gedəcək, çağırış, müraciət məqamında; məs.: İştirakçıların nəzərinə, işlənir.

Zərifə xanım nəqli və sual cümlələrində müəyyən üzvü nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə feili xəbərin buraxıldığı zaman cümlənin əsasını adlıq halda olan söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş mübtədə, tamamlıq, zərflilik təşkil etdiyini də diqqətə çatdırır. Məsələn: Dəlinin sözü, sərxoşun gözü “axar”; Dayan, hara belə ? “gedirsən”

İsmi xəbəri buraxılmış elliptik cümlələrdə “var” sözü buraxılır. Belə cümlələrin əsasını mübtəda təşkil edir və əksəriyyəti sual xarakterli olur; məs.: Sənin oğlun, mənim oğlum, nə təfəvütü “var”.

Zərifə xanım dilimizdə lazımdır, gərəkdir, bəsdır sözləri ilə ifadə edilmiş xəbəri buraxılan elliptik cümlələrin də olduğunu qeyd edir; məs.: Yeməyə də kömək, işləməyə də kömək “lazımdır”.

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Məhərrəmov M.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

“İnsanda hər şey gözəl olmalıdır: üz də, geyim də, ürək də, fikir də” (A. P. Çexov).

Öyrədənən də, öyrənənən də əsas silahı sözdür. Dilin normaları və kateqoriyaları üzərində qurulan nitq mədəniyyəti də sözlərdən düzgün istifadə etmək və insanları həyata hazırlamaqda, onlarda xoş ovqat yaratmaqda, ünsiyyəti, danışığı nitq etiketlərinə uyğun qurmaqda başlıca rol oynayır. Buna görə də ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin dilçiliyin müstəqil sahəsi olmaqla gözəl danışmaq mədəniyyəti aşılamaqda, fikrin təsirli, ifadəli, məntiqi şəkildə dinləyiciyə çatdırılmasında, nitqi Azərbaycan dili təliminin qanun və prinsiplərinə uyğun qurmağı öyrətməkdə praktik əhəmiyyəti böyükdür. Bu elmin inkişafında müstəsna rolunu oynayan Ə.Dəmirçizadənin, A.Abdullayevin, Ə.Əfəndizadənin, N.Abdullayevin, K.Vəliyevin, M.Həsənovun, A.Babayevin, V.Qurbanovun və başqalarının xidmətləri az olmamışdır.

Adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin dərslilik və dərs vəsaitləri nitq mədəniyyəti problemlərini araşdırmaqda, natiqlik məharətinə yiyələnməyin sirlərinə bələd olmaqda faydalı mənbələrdir. Əldə edilmiş müsbət nəticələr nitqi orfoepik tələblərə uyğun qurmağa, nitq etiketlərindən düzgün istifadə etməyə, ədəbi dildə danışmağın qanunlarını öyrənməyə müsbət təsir göstərir. Tədqiqatçıların ideyalarından yararlanmaqla ünsiyyət qurmaq, danışq etikası və müraciət formalarının şəxsiyyətin formalaşmasında rolunu araşdırmaq və tələbələrə bu istiqamətlərdə tərbiyə etmək təhsilin də əsas prioritet sahəsidir.

Məlumdur ki, nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsinə daxil olub, ancaq insanların nitqi, fəaliyyəti, işi və əməllərində özünün ifadəsini tapır, ədəbi dilin normalarına görə formalaşır. Bütün yaranmışların əşrafı (S.Vurğun) olan insanı da dəyərləndirən gözəl düşünmək, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmaq, daxili-mənəvi aləmin saflığı, yaşamaq və yaşatmaq amalı və məfkurəsidir. İnsana da qiymət verildə nitqi, danışığı, ünsiyyət mədəniyyəti, etik normaları gözləməsi, sahib-kəlam sahibi olması, sözünə, ağılına görə fərqləndirilməsi əsas meyar kimi seçilir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi - “Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə, Söz olmasa, nəyə gerek düşüncə?” beytini, böyük Füzuli isə - “Hər şeydən ucadır, sözün məqamı, Hər yerdə sevrələr sahib-kəlamı “hikmətli fikirlərini söyləyəndə sözdən düzgün istifadə etməyə, nitqin təsirli, cəlbədicisi olması üçün sözün məna çalarlarının məqamında işlədilməsinə daha çox diqqət yetirirdi.

Buna görə də seminar məşğələlərində natiq kimdir? Tələbə natiqliyi haqqında danışmaq olarmı? Ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün hansı məsələlərə daha çox diqqət yetirmək lazımdır? Danışan hansı hallarda özünü təqdim edə bilər, ünsiyyəti necə qurar? Ünsiyyəti necə qursaq insanların diqqətini daha çox cəlb etmiş olarıq? suallarına tələbələrle birgə cavab axtarıldı, nəticələr ümumiləşdirildi. Tələbələr belə bir qənaətdə gəldilər ki, natiq olmaq üçün əsas təməl ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normalarına əməl etmək və nitqdə bu qanunlardan istifadəni bacarmaqdır. Məlum qanunların mahiyyətini öyrənməklə yanaşı, “əgər tələbə-natiq olmaq istəyirsə, danışarkən məlum fikri təkrar etməkdən çəkinməli, həmin fikri öz sözləri ilə forma və məzmun çalarları qatmaqla ifadə etməyə çalışmalıdır”.

Tələbələrə nitqlərini “bəzəmək”, lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək, sözlər üzərində məşq etməkdən yorulmamaq yollarını öyrətmək əsas məqsəd kimi seçilməlidir. Bir məsələni də vurğulamaq yerinə düşər ki, gərgin zəhmət, fitri istedad, ədəbi dil qanunlarını öyrənmək natiqlik praktikasında böyük rol oynayır. Təcrübə də göstərir ki, insanlar yığcam söz və ifadələrlə böyük fikirləri dinləyicilərə çatdırmağı bacarsa, nitqində sözçülüyə, uzun-uzadı danışığa yer verməsə, sözlərin sinonimliyini nə qədər çox bilsə, onların nitqləri də bir o qədər məzmunlu və təsirli qurula bilər. Bununla yanaşı, tələbələr ədəbi dil üçün norma hesab edilməyən sözləri nitqə gətirməsə, səsinin tonunu danışdığı məsələlərə uyğun dəyişməyi bacarsa, mətnin məzmununa müvafiq jest və mimikalardan istifadəyə üstünlük versə, söylədiyi hadisələrlə yaşadığını hiss edərsə, nitq də bir o qədər aydın, düzgün, dəqiq, sadə və təmiz olar.. İnkaredilməz faktıdır ki, gözəl və təsirli nitq söyləmək, ünsiyyət qurmaq dinləyicinin ruhunu oxşayır, zövq verir, düşündürür, tərbiyə edir, daşqəlbli

insanları, canını rəhmə gətirir. Bunları nəzərə alan məşhur natiq M.T.Sisseron bəlağətli nitq söyləmək, natiq olmaq üçün hansı üslubda danışmağı da əsaslandırmışdı: “Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın”

Hər bir insanın nitq mədəniyyəti fənnini öyrənməyə böyük ehtiyacı vardır. Ancaq hər insanın da danışğını kamil nitq hesab etmək olmaz. Natiqə xas olan xüsusiyyətlərin bəziləri anadangəlmə, müəyyən hissəsi fitri istedadla bağlıdırsa, digər keyfiyyətlər isə həyatdan, elm və təhsildən qazanılır. Nəticəsi isə nitq və fəaliyyətdə, ünsiyyət prosesində müxtəlif məzmununda özünün təsdiqini tapır, natiqlik üslubunu formalaşdırır.

Natiq üçün vacib olan aşağıdakı xüsusiyyətləri professor Adil Babayev əsas sayır: “1. danışdığı dili mükəmməl bilmək; 2. dinləyicilərin kim olduğunu nəzərə almaq; 3. dilin fonetik imkanlarından istifadə edə bilmək; 4. fikrini ifadə etmək üçün sözləri uğurla seçmək; 5. cümlə quruluşunda ustalıq göstərmək; 6. fikri sadə və ya mürəkkəb cümlələrlə bildirmək; 7. Özünə sual verib cavabını vermək; 8. mövzunun açılmasında məlumdan məlumə doğru getmək; 9. əl hərəkətlərindən, mimikalardan ustalıqla (ifrata varmadan) istifadə etmək; 10. hər hansı məlumatı çoxlu fakt və rəqəmlə həddindən artıq yükləməmək və s.

Bu şərtlərin hamısı natiqə aid olan xüsusiyyətləri tam əhatə etməsə də, ünsiyyət mədəniyyətini qurmaqda yetərli faktlardır. Səmimiyyətlə etiraf edək ki, bütün meyarları nitqdə eyni səviyyədə nəzərə almaq inandırıcı görünə bilməz. Tədqiqatlar göstərir ki, insanlar xarakterik xüsusiyyətlərinə, nitq və ünsiyyət qurmaq bacarığına görə seçildiyinə, həm də iki adamın nitqi bir- birinə oxşamadığına görə eyniyyət təşkil etmir. Buna görə də insanların bir-birinə olan fərqli münasibətləri, düşüncələri formalaşır, ünsiyyət mədəniyyətləri də eyni səviyyədə olmur. Bu da hər bir insana qiymət verildə müxtəlif mövqelərdən yanaşmaqla onu tanımaq, ünsiyyət mədəniyyətinə görə dəyər vermək zərurətini yaradır. Konkret desək, hər bir insan özünü üç formada tanıdı bilər: 1) öz hərəkəti, münasibəti, diqqəti bir sözlə, gördüyü işə görə; 2) fərdi xüsusiyyətləri, şəxsiyyəti, etik normaları gözləməsi ilə; 3) nitqi, ünsiyyət mədəniyyəti, sözünün yerini bilməsi səviyyəsinə görə.

Ünsiyyət qurmaq özü bir mədəniyyətdir. Bu baxımdan müasir dövrdə təlim prosesində ünsiyyət yaratmaq mədəniyyətinin öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Biz həyatda müxtəlif xarakterli insanlarla qarşılaşır, fikirlərimizi bir- birimizə çatdırır və münasibət yaratmaq üçün dialoqa giririk. Bəzən ünsiyyət qurduğumuz şəxsin danışığı, etik normaları gözləməməsi, nitq etiketlərindən istifadəyə əhəmiyyət verməməsi xoş ünsiyyət yaratmır, bədbinliyə, əhvali-ruhiyyənin pozulmasına səbəb olur. Ancaq qarşı tərəfin insani keyfiyyətlərə dəyər verməsi, düşünüb sonra danışması, kimə, harada və necə müraciət etməyi praktik fəaliyyət kimi seçməsi, səsinin tonuna, avazına, intonasiasına, jest və mimikalardan istifadəsinə daim nəzarət etməsi səmimiyyət, xoş münasibət, yaxınlıq, mehribanlıq yaradır. Dahi Nizami Gəncəvinin: “Sözün çoxsa əgər, çalış, az olsun, Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın”, söz xridarı Sədi Şirazinin: “Düşünüb, sonra de sözü müxtəsər, O qədər danışma, “bəsdir”-desinlər” müdrik kəlamlarının dialoji nitqdə nəzərə alınması nitqin yığcamlığına, dinləyicinin dinləməsinə müsbət təsir edən səbəblərdir.

İnsanların bir-birinə münasibəti, danışığı və ünsiyyət yaratması nəzakətli sözlər, görkəmli şəxsiyyətlərin fikirləri üzərində qurulur. Nəsrəddin Tusinin nəsihətlərində olduğu kimi, az danışmağı, susmağı, soruşanda cavab verməyi, böyüklərə qulaq asmağı öyrətməli, nalayiq sözlər, söyüşlər, yersiz kəlmələr işlətməkdən utandırmaqlı, böyüklər danışarkən kinayə işlətməməli... Nalayiq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarananda onu obrazlı, məcazi ifadələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisdə münasib danışmağı bacarmalıdır.

Müraciət etiketlərindən istifadə ünsiyyət mədəniyyətinin açarıdır. Danışıq etiketləri nəzərə alınmadan mədəni nitqə yiyələnmək olmaz. Bu sözlərdən salamlaşma, sağollaşma, üzr istəmə, təşəkküretmə zamanı daha çox istifadə olunur. Salamlaşma zamanı “sabahınız xeyir”, “hər vaxtınız xeyir”, “axşamınız xeyir”, sağollaşma zamanı “salamat qal”, “sağ ol”, “xoş gəldin”, “gəcəniz xeyrə qalsın”, üzr istəmə zamanı “bağışlayın”, “üzr istəyirəm”, “zəhmət olmasa” (xalq arasında “qadan alım”, “başına dönüm”, “canım”, “gözüm”), təşəkküretmə zamanı “sağ ol”, “təşəkkür edirəm”, “siz də sağ olun”, “borcumdur”, “kiçiyinəm” və s. sözlər işlədilir. Nitq mədəniyyəti üzrə sanballı tədqiqat əsərləri olan prof. N. Abdullayevin mədəni nitq etiketlərini tədqiq və araşdırma üsulu daha genişdir. Müəllifin verdiyi 21 bölgüyə nəzər salsaq, bu nitq etiketlərinin mədəni nitqə yiyələnməkdə nə qədər əhəmiyyətli olduğunu şahidi olarıq: 1. Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: “icazə verin”; “siz əziyyət çəkməyin” və s. 2. İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: “inciməyin”, “sizə zəhmət verəcəyəm”; “rica edirəm danış”; “buyruq olmasa” və s. 3. Məmnun olmaq məqamında: “razıyam”; “etiraz etmirəm”; “xoşuma gəlir”; “çox şadam”;

“minnətdaram” və s. 4. Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: “etirazımı bildirirəm”; “mən başqa cür düşünürəm”; “bağışlayın razı deyiləm” və s. 5. Təskinlik, razı salmaq məqamında: əsəbləşməyin; darıxmayın; özünüzü ələ alın və s. 6. İntizama dəvət, məzəmmət etmə: “danışığınıza fikir verin”; “nəzakətli olun”; “özünüzü ələ alın” və s. 7. Qarşılaşma məqamında: “xoş gördük”; “nə gözəl təsadüf”; “lən vaxtında gəlmisiniz” və s. Hər bir insanın həyatında olduqca əhəmiyyətli hesab olunan bu məsələlər, təəssüflər olsun ki, əməli işdə az istifadə edilir, bu da mədəni nitqin, ünsiyyətin pozulmasına səbəb olur.

Tələbə-müəllim münasibətlərində müraciət forması kimi seçilən sözlər səmimiyyət yaratmalı, qarşılıqlı hörmət və ehtiramı dərinləşdirməli, ürəyə yol tapmalıdır. Müəllim “şagird və tələbələrə eyni sözlərlə müraciət etməməlidir”. Müəllif qeyd edir ki, oğlum, qızım, əzizim sözləri ilə tələbələrə müraciət etmək istənilən effekt vermir. Müəllifin fikirləri ilə razılaşmaq olar. Ancaq unutmaq olmaz ki, bu sözləri mühazirədə, məşğələdə işlətmək etik normalara uyğun gəlmir. Tələbələrə adı ilə, yaxud “sən” deyərək müraciət etmək daha məqsəduyğundur. Ancaq oğlum, qızım, xanım sözlərindən auditoriyadankənar yerlərdə istifadə tələbə-müəllim münasibətlərini şəxsiyyətyönlü təlim prinsipinə uyğun qurmağa əsas verir. Müraciət forması kimi tələbələrə “əzizim” nitq etiketindən istifadə heç bir müsbət emosiya yaratmır. Unutmaq olmaz ki, “Siz” müraciət forması yaşlı, vəzifəli insanlarla, böyük şəxsiyyətlərlə ünsiyyət qurulanda istifadə oluna bilər.

“Avesta”da işlədilən məşhur bir ifadə də müasir gəncliyin ünsiyyət mədəniyyətinin fəlsəfəsi və müdrik düşüncəsinin ifadəsidir desək fikrimizdə israrlıyıq: “Yaxşı danış, yaxşı düşün, yaxşı davran”. Biz əməllərimizlə, fəallığımızla tələbələri bu istiqamətlərdə tərbiyə etməli, onları həyata hazırlamalı və danışıq etikası normalarını öyrətməliyik.

DİLİMİZİN SAFLIĞINI QORUYAQ

Məmmədli İ.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Əsgərova N.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi və alınma sözlərə münasibət məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuş, indi də aktual olaraq qalmaqdadır.

Hələ XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilinin yad ünsürlərdən qorunub saxlanması və onun təmizliyi haqqında Azərbaycanın mütəfəkkir yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadə, əsasən, lüzumsuz, mənası başa düşülməyən, dilimizə xələl gətirən, onu nüfuzdan salan əcnəbi sözlərdən istifadə etməməyi, milli dilə daha çox fikir verməyi tövsiyə edirdi. O hətta dilimiz üçün bir çox çətinliklər törədən əski ərəb əlyazmasında belə dəyişikliklər etmək üçün var qüvvəsi ilə çalışmış, lakin xarici təzyiqlər nəticəsində buna nail olmamışdır.

M.F.Axundzadə həm də tövsiyə edirdi ki, əcnəbi dildən yalnız zərurət olduqda söz və ya termin alma mümkündür. İnkər etmək olmaz ki, indiki dövrdə də buna ehtiyac vardır.

M.F.Axundzadənin sözləri sanki bu günümüz üçün söylənib. Çünki informasiya texnologiyası o qədər güclü inkişaf edib ki, həmin sahəni əks etdirən terminlərsiz keçinmək olmaz. Məsələn: kompüter və internetlə bağlı o qədər yeni terminlər yaranıb ki, onları dilimizdə başqa sözlərlə əvəz etmək mümkün deyildir. Məsələn: *kompüter, internet, fayl, disket, disk, klaviatura, skaner, adapter, rastr, ampersand, aplet, apertur, audit, provayder, avtorinq, paket, bit, bod, bayt, dizayn, modul, kursor, dataqram, diler, displey, drayver, ekzabayt, faks, histqram, interfeys, matris, matrissa, meta fayl, notasiya* və s. onlarla belə termin göstərmək olar.

Lakin buna baxmayaraq, dilimizi qarşılığı olan sözlərlə doldurub korlamayaq. Məsələn: *çap qurğusu* əvəzinə *printer*, *ehtiyat əvəzinə resurs*, *imkan əvəzinə opsiya*, *açıq əvəzinə open*, *hesab əvəzinə şot*, *hesabat əvəzinə otçot*, *əla əvəzinə super*, *qovluq əvəzinə papka* kimi termin və sözlər işlədilməsin.

Dilimizin saflığı keçən əsrdə yaşayıb-yaratmış ziyalılarımızı da düşündürmüşdür. Odövrkü ziyalılardan Firidun bəy Köçərli, Soltan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və başqa görkəmli şəxsiyyətlərimiz doğma ana dilimizə olan milli münasibəti, onun saflığının qorunması, mənası çətin anlaşılan, yaxud da heç başa düşülməyən sözlərin əcnəbi dillərdən, xüsusilə də ərəb, fars və bəzən Qərbi Avropa dillərindən alınıb işlənməsinə qarşı eyni münasibətdə mübarizə aparırdılar. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə ana dilimizin qüdrətini dərinləndirirdi.

duyub, onu dəyərləndirən bir sənətkar idi. Yusif Seyidov yazır ki, C.Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinə laqeydlik göstərən, ona xor baxıb başqa dillərdə danışmağa can atan ziyalıların gah bədii surətini yaratmaqla onlara istehza edir, gülür, gah da onlara birbaşa cavab verir, onları tənqid atəsinə tutur. Müəllif daha sonra yazır: «C.Məmmədquluzadə ərəb yazısına qarşı M.F.Axundovla başlanan mübarizəni davam etdirir. Latın qrafikalı yeni əlifbanı təbliğ edənlər cəbhəsində dayanır».

N.Nərimanov da Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili üzərində formalaşması yollarını əsaslandırmağa çalışan ədiblərdən idi. O da ana dilinin inkişafı, təmiz, saf Azərbaycan ədəbi dili uğrunda mübarizə aparırdı. O, dilimizə yüksək qiymət verərək yazırdı: «Ana dili! Nə qədər zərif, nə qədər ali, hissiyyati-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mədrənəsini sənə o dildə bəyan edibdi...» O həm də Bestujev-Marlinski kimi Azərbaycan dilini fransız dili ilə müqayisə edirdi və dilimizin nə qədər yüksək bir səviyyədə olduğunu göstərirdi.

N.Nərimanov hətta bəzi mollaları belə öz ana dilini bilməməkdə, o dildə yazıb-oxuya bilməməkdə tənqid edirdi. O yazırdı: «Bicarə türk (Azərbaycan – kursiv bizimdir) mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yaza bilmir. Bununla belə, haman mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmaq bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz – türklər özümüzlə türk deməyib fars deyək və farsca yazıb dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycançılıqda qalıb öz ana dilimizi bilək.

O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşı-yamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir və axırda haman dildə Allahı tanıdıbdır!...».

O, Azərbaycan dilini bəyənməyənlərə qarşı belə mübarizə aparırdı. N.Nərimanov onu da qeyd edirdi ki, ədəbi dil həmişə xəlqi olmalıdır. Xalqın ürəyindən xəbər verməli və oraya yol tapmağa başlamalıdır. Odur ki, N.Nərimanovun əsərlərinin dilindəki xəlqilik onun müasirlərinin də diqqətini cəlb etmişdir.

Dahi bəstəkar və dramaturq, Azərbaycan opera sənətinin banisi, publisist Üzeyir Hacıbəyov da Azərbaycan dilinə çox böyük qiymət verirdi və onu qoruyub saxlamağı, onu inkişaf etdirməyi vacib məsələ kimi ziyalılar qarşısında qoyurdu. O yazırdı ki, "...dilimizin baqi qalması və saniyəni tərəqqi etməsi və islah olunması barəsində çalışmalıyıq. ...əgər biz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batır, yox olar və bir millətin dəxi, dili batdı, onda o millət özü də batır, çünki bir millətin varlığına, isbatı vücut etməsinə səbəb onun dilidir.»

Görkəmli yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli təhsilini rus dilində alsa da, bir neçə dil bilsə də, o, həmişə Azərbaycan dilinin qədim və zəngin bir dil olduğunu, müstəqilliyini qeyd edirdi, onun saflığını qorumağı, müstəqil inkişaf etməsini məsləhət görürdü. Y.V.Cəmənzəminli «Dil məsələsi» adlı məqaləsində yazırdı: «Camaatımızın anlamadığı, başa düşmədiyi bir dildə yazanların sayı gündən-günə artır. Bizcə, bunu bilməli ki, bu yazıçıların qəliz ibarələr işlətməkdə fikirləri nədir? ...Camaatımızın gələcəyi üçün bu da lazımlı və həlli vacib işlərdən biridir...»

Yuxarıda göstərilən fikirlər sanki bu gün üçün deyilib. Belə ki, istər rayon mərkəzlərində, istərsə də şəhərlərimizdə küçələr başdan-başa əcnəbi söz və adlarla bəzədilmişdir. Elə Bakı şəhərində bütün mağazaların, köşklərin, ümumiyyətlə, satış obyektlərinin, ofislərin qarşısında heç bilmirsən nə yazılıb... Həmin sözlər və adlar haradan və hansı dildən, hansı emblemin, etiketin adından götürülüb. Heç nə də başa düşülmür, həmin sözlər hansı mənanı daşıyır bilinmir. Harada, hansı mağazada, hansı obyektə nə satılır, hansı ofisdə nə iş görülür, bilinmir. Risk edib içəri daxil olmağa adam ehtiyat edir. Qapılarda da üç dildə – açıqdır, open, otkrito və yaxud – bağlıdır, zakrito...».

Öz-özlüyündə düşünürsən ki, görəsən, xaricdə də Azərbaycan dilində «açıqdır», yaxud «bağlıdır» sözləri yazılmış bildirişlər varmı?!!

İndi keçək mağazaların və digər obyekt və müəssisələrin lövhələrinin üzərində yazılmış «deyilişi gözəl» sözlərə. Bunlardır həmin sözlər: *İntellekt, Seraton, Risso, Pris, Catel Fonex, Passa, Zife, Drevzo, Veste, Soliton, Sunny, Push, Play, Kali, Atom, Kodak, Disper, Jenifer, Priser, Turbo Not, Magic Lanquages, Miss Amor, Evromen, Lombardo, Miss Tuffy, Elffelto, Kameliya, Pracla, Pirant, Bin Soft, Pakpen, Merzulka, Aristokrat, Kapriz, Beletto, Bilfa, Arrivo, Bermuda* və s.

Bu adlar hələ bir küçədə rast gəldiyimiz səhv, yaxud düzgün yazılmış sözlərdir. Bu sözlərin mənalarını, haradan gətirdiklərini həmin yerdə işləyənlərin heç özləri də bilmir.

Sınaq üçün üzərində «Disper» yazılmış bir mağazaya daxil oldum və orada işləyən şəxsdən həmin sözün nə olduğunu soruşdum. O isə çiyinlərini çəkib bilmədiyini etiraf etdi. Onun sözü bu oldu: «Mən iki aylıq burada işləyirəm».

Budurmu bizim bədbəxtliyimiz?! Hələ orada satılan qablaşdırılmış malların adını demirəm. Üz qabığının üstündəki şəklə baxmamış içərisində nə olduğunu bilmirsən. Bəs şəkildəkini tanımayan nə etsin?! Görməyib axı! Qablaşdırılmış malların üstündəki yazılan hansı dildədir, o da bilinmir, xırda hərflərlə yazıldığından oxumaq da mümkün deyil. Bu yerdə C.Məmmədquluzadənin felyetonları və Ü.Hacıbəylinin «Oradan-buradan»ları yada düşür.

Özəl televiziya kanallarının da əks-təsirini inkar etmək olmaz. Çünki həmin malların əksəriyyətinin reklamları göstərilir. Onların da tələm-tələsik nə dediklərini izləmək olmur. Hətta ANS kanalı qrammatik qanun və qaydalara əməl etmir. Bütün xüsusi adlar kiçik hərflərlə yazılaraq ekranda göstərilir.

Bütün bunlarla nə savad alırıq, nə də dilimizin saflığını qoruya bilərik.

Sonra keçək mənası bir az (azacıq) məlum olan sözlərə: *kredit, foto, atom, parfumeriya, kseroks, kserekopiya, Parabank, Standardbank, Azercell, Bakcell*; adlardan: *Anita, İzabella, Susann* və s.

Həmçinin: *market, supermarket, mini market, moyka, lepka* və s.

Bu sözlərin mənalərini, heç olmazsa, bir az başa düşmək mümkündür. Bəs yuxarıda adı çəkilən sözləri necə ayırd edək?!

Belə getsə, dilimizdə işlənən milli söz və terminlərimizi itirməli olacağıq və bizdən sonra gələnlər bizləri qınayacaqlar. Buna yol vermək olmaz!

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin də həmişə Azərbaycan dilinin qorunub saxlanması böyük fəaliyyəti olmuşdur. O yazırdı: «Azərbaycan dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun».

Ulu öndər Heydər Əliyevin bu sözləri bütün azərbaycanlılar üçün bir nümunə olmalıdır. Həmin sözləri həmişə xatırlamalı və dilimizin qayğısına qalmalı, saflığını, təmizliyini, əbədiyini qorumalıyıq.

Hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirir, dilimizin ictimai-siyasi həyatımızda daha geniş tətbiqini həyata keçirir.

AZƏRBAYCAN XALQININ TARİXİNDƏ –Çİ⁴ ŞƏKİLÇİSİNİN YERİ

Məmmədov M.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili dünya dilləri içərisində özünün leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qədimliyini sübut etmiş bir dildir. Dil özü bir tarixdir. Cəmiyyətdə yaranıb və cəmiyyətdə inkişaf edir. O daim bazis və üstqurumla bərabər addımlayır, hərəkət edir. Azərbaycan dili bu prosesdə daha çevik görünür.

Azərbaycan etnoslar laboratoriyasıdır, amma buna baxmayaraq, dilimizdə hərəkət bildirən feillərə nəzər yetirsək, görürük ki, bu kateqoriyada heç bir alınma (yabançı) söz yoxdur. Dilin də gücü, qüdrəti elə bundan ibarətdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində –Çİ⁴ məsuldar şəkilçi sayılır və eləcə də o, digər Azərbaycan (türk) mənşəli şəkilçilər arasında daha qədimdir. Belə ki, –Çİ⁴ şəkilçisi təkcə söz düzəltməklə öz vəzifəsini yerinə yetirmir, o həm də Azərbaycan xalqının oturaq həyat keçirən (əkinçi, biçinçi) xalq olduğunu təsdiq edir. Mən deyərdim ki, bu şəkilçi bir elmi faktor kimi Azərbaycan tarixinin zirvə əsəridir.

Deməliyəm ki, bəzi elmdən piyada olan bədxahlar Azərbaycan xalqının köçəri və ya yarımköçəri olduğunu iddia edirlər. Hətta XI əsrdə buralara gələn səlcuq türkləri ilə dəyişik salırlar. Oğuz türklərini bu yerlərə gəldiyini iddia edənlər ən azı “Kitabi-Dədə Qorqud”u unutmamalıdırlar. Məlumdur ki, ən qədim oğuz eposu olan bu kitabın 1300 illiyini bütün dünya qəbul və bayram etmişdir. Amma elmi mənbələr bu eposun İslamdan əvvəlki milli ənənələrdən bəhs etdiyini əsas götürərək, onun tarixinin daha qədimə getdiyini inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirirlər. Azərbaycan dilinin qədim leksik və qrammatik ünsürlərinə dair bu eposda bəs qədər fakt var. Oğuz yurdu həm qədim tarixi, həm iqlimi, həm də zəngin coğrafi şəraiti və ən çox zəngin süfrə (milli yeməklər) mədəniyyətinə görə digər Şərq və Zaqafqaziya xalqlarından özünün bol çeşidləri ilə tamamilən fərqli üstünlüklərə malikdir. Çünki xalq oturaq həyat keçirən xalq olmuş və bu da onun həm qədimliyini və həm də torpağa bağlılığını göstərir.

Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında doğru olaraq yazırlar ki, adlardan isim düzəldən –Çİ şəkilçisi ən məsuldar sayılır: əkinçi, biçinçi, dulusçu, dəyirmançı, dəmirçi, dəvəçi, suçu, qalayçı və s. Təkcə bu sözlərlə bəyan olur ki, biz əzəldən əkinçi, biçinçi, dəmirçi, olmuşuq. Məsud Məmmədov “Müasir dilçilik problemləri” kitabında yazır ki, –Çİ şəkilçisi yazılı abidələrdə, əsasən, peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən

isimlər əmələ gətirmişdir. Bununla belə, yazılı abidələrdə həmin şəkilçinin eyni zamanda feildən isim düzəltmiş və iki mənada – isim və feil mənasında işlədilmiş sözlər olmuşdur: bədizçi (KTK), bəzəkçi “nəqqaş, rəssam”, tamğaçı (KTK) “sarayda nərxançı”; yolçu, bərəçi, bələdçi və s. qədim sözlər xalqımızın oturaq həyat keçirdiyini təsdiq edən faktlardır.

Dilimizdə -çi⁴ sifət kimi də işlənir: çi ət, çi balıq ifadələri indi də danışıda tez-tez eşidilir. Bundan başqa, araşdırmalardan məlum olur ki, -çi affiks şəklində işlənilib və ilkin forması çin olmuş, “vəzifə”, “bərabər”, “arzu” mənalarını bildirmişdir. Bu ünsürün “sənət” bildirən çil forması da vardır: itqüçi(n) “daşyonan, bənna”. Müasir Azərbaycan danışığı dilində inadçı və inadçı sözləri vardır ki, sonuncu səsi sonor l səsi ilə bitir. Buradaca deməliyəm ki, -çin “insan bədənində bir üzvü” çin “hərbi rütbə” və ç>s samitlərin keçidləri ilə sin “yaş” mənaları da bu qəbil sözlərdədir. Hətta rus dilində человек sözünün kökündə də “çel” durur.

Beləliklə, məruzəmizdə bu faktik materiallar haqqında geniş bəhs edəcəyik. Belə faktların elmi dəyəri bizə geniş yol açır və düşünürəm ki, bunlar haqqında düşünməyə dəyər.

MÜASİR TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CÜMLƏNİN FORMALAŞMASINDA SUAL ƏDATLARININ ROLU

Məmmədova C.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Cümlə dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşır. Dil insan arasında ünsiyyət vasitəsidir. Bu ünsiyyət vasitəsindən düzgün istifadə etmək üçün fikrimizi tam ifadə edən cümləyə ehtiyac vardır.

Cümlə növləri içərisində sual cümləsinin özünəməxsus yeri vardır. Bu cümlə növü Türk və Azərbaycan dillərində işlənsə də onların dildəki mövqeyi bu cümlə növünün əmələ gəlməsində iştirak edən sual intonasiyası, sual ədatları və sual əvəzliliklərinin rolu və istifadə tezliyi eyni deyildir. Türk və Azərbaycan dillərində sual cümlələrinin daha çox işlənən və geniş yayılmış növü sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələridir. Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilində sual cümlənin əmələ gəlməsində ən mühüm əlamət xüsusi sual intonasiyası olduğu halda, müasir türk ədəbi dilində, əsasən, sual ədatları (mı, mi, mu, mü) sual ədatıdır.

Müasir Azərbaycan dilində nəqli cümlənin tonunu dəyişməklə, cümlənin sonunda tonu yüksəltməklə (yazıda isə sual işarəsi qoymaqla) sual cümləsi meydana gətirmək mümkün olduğu halda, türk dilində bu mümkün deyildir.

Qeyd etmək istərdik ki, elə başa düşülməsin ki, sual intonasiyası ilə sual cümləsi əmələ gəlmir. Təbii ki, müasir türk ədəbi dilində xüsusi sual intonasiyası ilə düzələn sual cümlələri vardır, lakin bunların işlənmə sferası çox məhduddur və müəyyən şərtə bağlıdır.

Bunlardan bir neçəsini göstərməklə kifayətlənəcəyik:

1. Səs tonu dəyişməklə, yarımçıq cümlələrdə sual vermək mümkündür. Bu prosesdə həmin cümlədə işlənməyən, lakin asanlıqla təsəvvür edilən sual əvəzliyinin mövcudluğu nəzərdə tutulur.

Məsələn:

-Kaç yaşındasınız?

-Kaçıncı kişidir?

2. Ehtimal bildirən bəzi ədatlar (demək, galiba, anlaşılan) cümlədə işlənilərkən xüsusi sual intonasiyalı cümləyə rahat sual verilə bilər.

Məsələn:

-Anladığımı kadarı ilə bir anneniz var?

-Beni anlamağa çalışacaksınız?

3. Xəbəri felin şərt şəklində işlənmiş cümlələr də xüsusi sual intonasiyasının vasitəsi ilə sual cümləsi kimi işlənə bilər. Belə cümlələrdə başqa sual ədatları da işlədilir.

Məsələn:

Gelmək konusunu çözümedik ama, ya gelemesek?

Ya annen gelmezse? İsterseniz konuşalım?

Müasir türk ədəbi dilində mi⁴ sual ədatı bu dildə nitq mədəniyyətinin zəruri ünsürü kimi çıxış edir. Bu cür cümlələrdə məqsəd sual vermək, hər hansı təsdiq və ya inkar mənasında cavab almaq deyil, cümləyə xahiş, nəzakət çalarlığı verməkdir.

Məsələn:

Bize yardım eder misiniz?

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, sual intonasiası müasir türk ədəbi dili üçün tipik deyil. Müasir Azərbaycan dilində nəqli cümlələrin intonasiasını dəyişməklə və sonda tonu yüksəltməklə (sual işarəsi qoymaqla) sual cümləsini formalaşdırmaq mümkündür. Müasir türk ədəbi dilində sual cümləsini meydana gətirmək üçün dördvariantlı sual ədatlarının rolu mütləqdir. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq, sual ədatı sözdən ayrı yazılır və bitişik tələffüz olunur.

GLOBAL İNTERNETDƏ MÖVCUD OLAN BƏZİ ELEKTRON LÜĞƏTLƏR HAQQINDA (Merriam-Webster və Google)

Məmmədova J.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məqalədə internet məkanda mövcud olan iki populyar elektron və tərcümə lüğətlərinin təsnifatını, texniki imkanlarını, funksiyalarını, orada sözlərin təqdimatını və izahatını təhlil etməyə çalışıram və hər lüğətə aid bir nümunə göstərmişəm. Lüğətləri seçməkdə istifadə olunan əsas kriteriya ənənəvi olaraq, əlifba sırasında olan innovativ axtarış texnikasından ibarətdir. Əlavə olaraq, onlayn və oflayn lüğətlərin təhlilində hər iki lüğət farmatının üstün və qeyri-üstün cəhətlərini yoxlayaq. Onlayn lüğətlər CD-ROM formatından daha çox əldə edilə biləndir və əksər onlayn lüğətlər ödənişsizdir. Bundan başqa, onlayn lüğətlər istənilən kompüterdə istifadə edilə bilər (internet vasitəsilə) və lüğəti istifadə etmək üçün onu kompüterə yükləməyə ehtiyac yoxdur. Hər halda, oflayn lüğətlər adətən onlayn lüğətlərə nisbətən daha çox axtarış texnikası təklif edir və onlayn lüğətlərə nisbətən daha möhkəm və dözümlüdür. Onlayn lüğətlərin virtual təbiəti ona gətirib çıxardır ki, onların URL (lokal ünvan) yerləşməsi istənilən vaxt dəyişə bilər və ya onlar bir dəfəlik itə bilər, yaxud da yenilənə bilər. Burada ilk olaraq, CD-ROM - da açıla bilən lüğətləri qısa analiz edəcəyik: Məsələn:

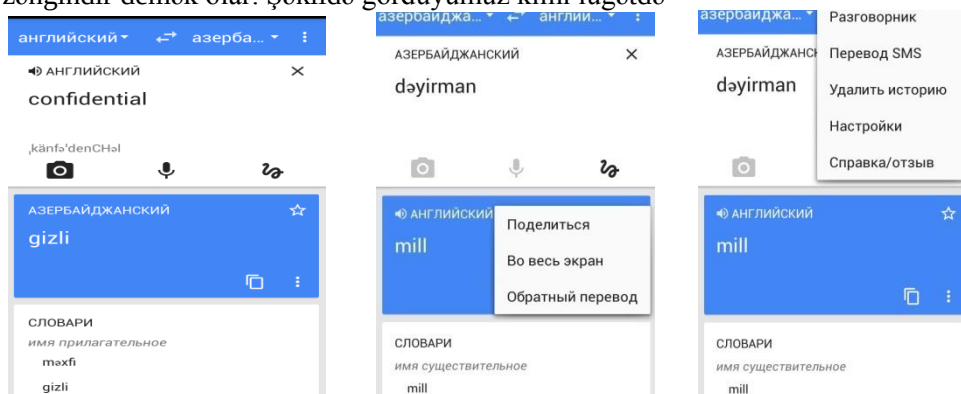
1. MERRIAM - WEBSTER DICTIONARY: 150 ildən çox istifadədə olan Merriam-Webster ingilis dilli izahlı elektron lüğəti, Amerikanın ən aparıcı və etibarlı lüğətlərindən biridir. 1831-ci ildə Massaçusetsdə, Springfielddə, Georg və Karles Merriam tərəfindən əsas qoyulmuşdur. 1843-cü ildə Noah Vebster vəfat etdikdən sonra kompaniya Amerikan İngilis dili lüğəti yazmaq hüququ qazandı. Merriam Vebster lüğəti öz tərzini elə bu lüğətlərin mənbə iziylə aparır. Sözlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Göründüyü kimi, burada axtarış blokuna *furniture-mebel* sözü qeyd olunub. Söz axtarış blokuna yazılan an lüğət dərhal avtomatik axtar əmrinə tabe olub, onun yaddaşında bu sözə uyğun olan bütün sözləri əlifba sırası ilə istifadəçiyə təqdim edir. Burada isə cəmi iki söz göstərilir. Bu, o deməkdir ki, elektron lüğətin yaddaşında bu kökdən, bu qəbildən olan sözlərin sayı ikidir, bu isə öz növbəsində sayca çox azdır. Şəkil 1-də artıq istifadəçi dəqiq ünvana daxil olub, *furniture* sözünün mənasını tapıb. Lüğət məqalələri giriş, qeydlər zonası, tərcümə zonası və nümunələrdən ibarətdir. Diqqətlə baxsaq, görürük ki, izah aydın təqdim olunub. Hətta səsli, heca ilə şərti ifadəsi də göstərilmişdir. Amma burada şərti ifadəsinin yazılışında səhv var. Fonetik normalara uyğun [f3:nıtʃə] olmalıdır. Görünən ulduz işarəsi isə istifadəçinin son zaman və tez-tez istifadə etdiyi sözü vurğulayır. İzahat isim şəkilində verilib, yəni otaqdan istifadə etmək üçün orada olan əşyalar: stullar, stollar, çarpayılar (mebellər) və s. Daha sonra izahat dolğunlaşır. Növbəti izahatda həmin sözün arxaik izahatı verilib. *Trapping of a horse - ata yükləmək. İstifadəyə yararlı bağlı yer. Nümunə: *biz yeni evimizə yeni mebellər aldığımız.* Burada nümunələr çox az verilib. Frazoloji birləşmələrdə və müxtəlif soz birləşmələri ilə verilsəydi, daha dəqiq olardı. Məsələn: *furniture removers – mebel daşıyan agentlik, furniture polish – mebel lakı (polirovka), furniture van – furqon (mebel daşımaq üçün)* olsaydı daha yaxşı olardı.

Şəkil 1

Daha sonra sözün etimologiyası haqqında məlumat verilir ki, *furniture* sözü orta Fransadan *fournir* sözündən törəmişdir. Söz dilə 1542-ci ildə daxil olub. Sonda həmin sözün sinonim qarşılığı verilib. Sözün təqdimatı “Tələffüz+İsim+İzah+Nümunə+Mənşəyi+İlk işlənmə vaxtı, sinonim qarşılığı” şəkilində verilib. Şəkil 1 (c) – də göstərilən bir neçə funksiyalara nəzər yetirək. Burada bir çox elektron lüğətlərdə olan funksiyalar göstərilmişdir. *RECENT* - son vaxtkı məlumat yəni istifadəçinin sonuncu dəfə axtardığı sözlərin siyahısı, lüğət ən çox 15 sözü yaddında saxlaya bilər. Hər dəfə söz axtarışı zamanı bu siyahı yenilənir. *FAVORITES* – sevimli, bu yeni dil öyrənənlər üçün münasibdir. Söz yaddan çıxartmamaq üçün hər sözün yanında ulduz işarəsi qoyulur ki, ekranda bu tez-tez gözə görünsün. *WORD OF THE DAY* – bu bölmədə günü sözü yəni lüğət hər gün bir sözü təqdim edir ki, bu da istifadəçidə maraq oyadır. Bir növ göz görür və istər-istəməz yaddaşa həkk olunur. Bundan başqa *RECOMMENDED APPS* – tövsiyə olunan linklər, *FEEDBACK* – geriə əlaqə, *RATE THIS APP* – bu lüğəti bəyəndinsə, ona şərh yazıb, qiymətləndirə bilərik, *SHARE THIS APP* – bu lüğəti hansısa sosial şəbəkədə paylaşmaq, *BUY PREMIUM VERSION* – ilkin versiyayı al, *ABOUT MERIAM WEBSTER* – lüğət haqqında məlumat, *COPYRIGHT* – burada müəllif hüquqları qorunur. Lüğətdə daha çox funksiyaların çoxluğu, sözün təqdimat forması qənaətbəxşdir. Biz bu funksiyalar haqqında ayrıca bəhsdə müzakirələrimizi aparacağıq.

2. GOOGLE TRANSLATION: Bu çoxdilli statistik maşın tərcümənin özünəməxsus özəllikləri var. Bu lüğət daha maraqlı funksiyaları yerinə yetirir. Qrammatik uyğunluğu olmayanı tərcümə edir. Google tərcümə sisteminin banisi Franz Josef Och olmuşdur. O, 2003-cü ildə bu sürətli sistemə görə mükafatlanmışdır. Bu sürətli tərcümə maşını 103 dildə tərcümə etmək qabiliyyətinə malikdir. 150- 200 milyondan çox istifadəçisi var. Həm tələffüz, həm də tərcümə qabiliyyətinə malikdir. Bu tərcümə proqramının mobil versiyası 2011-ci ildə 37 dilə, səsli və şəkilli tərcümə etməklə yaradılıb. Şəkil 2 (a) – da ingilis dilindən Azərbaycan dilinə sözün təqdimatı verilib. Fikir versək, buradada bəzi elektron lüğətlərdə olan təkrar funksiyalar təqdim olunmuşdur. Axtarış blokuna ingilis dilində *confidential* sözü yazılıb onun Azərbaycan dilində isim kimi *məxfi* və *gizli* mənası təqdim olunub. Baxmayaraq, bu lüğətdə bəzi təkrar olmayan funksiyalar var, amma izahat çox kasıb verilib. Lüğət məqalələri giriş, funksiyalar və tərcümə zonasından bərdərdir. İki və ya üç söz ilə, nümunəsiz, təfsilsiz bir izahat təqdim olunub. Texniki cəhətdən lüğət zəngindir demək olar. Şəkildə gördüyümüz kimi lüğətdə

Şəkil 2

fotoaparət, mikrafon və *əlyazısı* işarəsi təqdim olunur. *Fotaparət* işarəsi birbaşa kitabdan mətnin şəkilini çəkir, sanki mətn skan edilib və birbaşa lüğətin yaddaşına ötürülüb, oradan da tərcümə edilir. Doğrudur, tərcümə elə mükəmməl verilməyib, amma ümumi məna çıxartmaq mümkündür. *Mikrafon* isə səsli axtarış funksiyasını yerinə yetirir. Əlyazma funksiyası isə xüsusi lövhəyə toxunmaqla yazı yazılır, lüğət avtomatik yazını oxuyub, onu çap formaya salıb axtarışa başlayır. Şəkil 2(a)-da göy fonda təqdim olunan ulduz digər lüğətlərdəki kimi eyni funksiya daşıyır. Bu bir növ yeni dil öyrənənlər üçün münasibdir. Söz yaddan çıxartmamaq üçün hər sözün yanında ulduz işarəsi qoyulur ki, ekranda bu tez-tez gözə görünsün. Bundan əlavə, digər lüğətlərdə olduğu kimi, başqa xırda funksiyalar da var. *Köçürmə əməliyyatları, dil dəyişmə və başqaları*. Yuxarıda göstərilən şəkillərdə elektron lüğətdə mövcud olan müxtəlif funksiyalar təqdim olunur. Lüğəti digər sosial şəbəkələrdə paylaş, telefonuna gələn SMS mətni birbaşa tərcümə et və s. Əgər söz tam olaraq axtarış blokuna yazılmayıbsa, lüğət bu hissəciklə başlayan söz siyahısını təqdim edir. Beləliklə də e-lüğətlərin üstünlüklərindən danışarkən aşağıdakı qənaətə gəlmək olur.

**Sözlüyün geniş həcmi, *informasiyanın axtarış sürəti və rahatlığı, *sözün səsli və qrafik illüstrasiyaya malik olması, *söz haqqında məlumatların yenilənməsi və işlənməsi imkanı, *verilmiş axtarış yolu ilə məqaləsinin strukturunun sərbəst sifarişi imkanı, *sözün müxtəlif tərəfli mənasının açılması imkanı və s.*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ XƏBƏRİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ BARƏDƏ QISA XÜLASƏ

Məmmədova T.G.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Bildiyimiz kimi, xəbər cütlükəməli cümlənin iki əsas üzvündən biridir, mübtədanın danışılan hərəkət və ya əlamətini bildirir. Burada hərəkət ifadə etməsi anlaşılsa da, əlamət bildirməsi geniş mənada işlənmişdir. Belə ki, xəbərin iş, hal, keyfiyyət, hadisə, hökm bildirməsi tərifdən aydınlaşır. Buna görə də xəbərin sualları çoxsaylıdır. Ədəbi nitq normalarına müvafiq olaraq, əsasən, cümlənin sonunda işlənir. Digər bir baş üzv olan mübtədə hökmü sadəcə adlandırır, onun barəsində əlavə məlumat vermir. Həmin hökm barədə səciyyəvi xüsusiyyətləri, zaman, şəxs və modallıq əlamətlərini məhz xəbər vasitəsilə alır. Xəbər təsəvvürlənən feillərlə, isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf, ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur. Bu baxımdan xəbər ifadə vasitəsinə görə iki yerə ayrılır: ismi və feili xəbər. Yuxarıda dediklərimizə geri qayıtsaq, ismi xəbərin əlamət, feili xəbərsə hərəkət ifadə etdiyini xarakterizə edə bilərik.

Bəzən xəbər və feil məfhumları eyniləşdirilir. Bu, xəbərin, əsasən, şəxsi feillə ifadə olunması səbəbindəndir. Lakin bu, o demək deyil ki, xəbər yalnız feillə ifadə olunur, onun ifadə vasitələri genişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xəbər, feildən başqa digər bütün nitq hissələri və söz birləşmələri ilə də ifadə olunur. Digər bir mübahisəli məsələ isə xəbərlə predikatın, mübtədə ilə subyektin qarşılaşdırılmasıdır. Sadə müxtəsər cümlələrdə bu məfhumlar üst-üstə düşür, lakin geniş cümlələrdə belə deyil. Məsələn, *Mən qorxuram, Orxan.* (Ə.Hacızadə. Əsərləri, X cildə, V cild, Bakı, 2004) Bu cümlədə *Mən* həm mübtədadır, həm də subyekt, *qorxuram* həm xəbərdir, həm də predikat. *Mən hələ vicdanımı itirməmişəm, Nadirə!* (Ə.Hacızadə Əsərləri, X cildə, V cild, Bakı, 2004) Lakin bu nümunədə *itirməmişəm* xəbər olduğu halda, predikatı xəbərə aid digər üzvlər təşkil edir. Quruluşuna görə xəbər sadə və mürəkkəb olmaqla iki cür təsnif olunur. Sadə xəbər sözlə, mürəkkəb xəbər isə söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Sadə feili xəbər hər üç zamanda və feilin bütün şəkillərində işləyə bilən feil formaları ilə ifadə olunur. Həmçinin idi, imiş hissəcikləri də əmr şəklində və şüahi keçmiş zamana artırılmamaq şərti ilə digər bütün şəkillərə qoşularaq sadə feili xəbəri formalaşdırır. Məsələn: *İnsan bəzən öləndən sonra da sevilə bilirmiş.* (Ə.Hacızadə. Əsərləri, X cildə, V cild, Bakı, 2004)

Etmək, eləmək və olmaq feilləri müstəqil şəkildə az-az işləndiyindən, əsasən, digər nitq hissələri, xüsusilə, isimlərlə birləşərək cümlənin sadə feili xəbərini formalaşdırır. Məsələn: 1) *Belə hallarda həyatında silinməz izlər buraxmış, meteor kimi tez nur saçıb tez də sönüb getmiş bu iki kişini istər-istəməz bir-biri ilə müqayisə eləyirdi.* 2) *Əqdəm dünyada ilk sevdini, könlünü, arzularını bağladığı, ömrünü etibar etdiyi adam olmuşdu.* 3) *Bəli, o zaman Gülmirə başa düşməmişdi bu dilsiz məhəbbəti, haradasa hiss eləmişdi.* (Ə.Hacızadə. Əsərləri, X cildə, V cild, Bakı, 2004) Frazoloji vahidlər də tez-tez sadə feili xəbərin ifadə vasitəsi rolunda çıxış edir. Məsələn, 1) *İndi mən o qapıları öz əllərimlə öz üzümə bağlayıram, Orxanım.* 2) *O, zəhmətə, düzgünlüyə, dayanətə, həqiqətə pərəstiş etməyi bir yerdə işlədikləri müddətdə hər an, hər saat, hər gün Gülmirəyə təlqin etməyə can atmışdı.* (Ə.Hacızadə Əsərləri, X cildə, V cild, Bakı, 2004)

Mürəkkəb feili xəbər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feili birləşmələrlə ifadə olunur. Başlamaq, olmaq, bilmək, istəmək feillərinə digər sözlər birləşir və mürəkkəb feili xəbər funksiyasında işlənilir. Məsələn: 1) *Onu nə Salman Qurbanzadə, nə Əqdəmin xatirəsi, nə də sonradan Gülmirənin həyatına daxil olmaq istəyənlər nə məkrli adam belə söndürə bilməzdi.* 2) *Yox, mən bu boyda haqsızlığa susa bilmərəm.* 3) *“Bunu mənim ürəyim götürməz, Orxan.” — demişdi, ancaq Orxanın təkidindən sonra susub təslim olmuşdu.* 4) *Ömrünü vicdan ağrısı çəkmədən yaşamaq istəyənlər alim bu yoldan uzaq olmalıdı, Güli.* Bilmək feili yönlük halda olan sözlərlə birləşərək mürəkkəb xəbər tərkibi yaradırlar. Məsələn, *Buna görə o, özünü yaman pis hiss eləyirdi, nə isə demək istəyirdi Orxana, lakin fikrini heç cür cəmləşdirə bilmirdi.* (Ə.Hacızadə Əsərləri, X cildə, V cild, Bakı, 2004)

Feili xəbərdən fərqli olaraq, ismi xəbərin ifadə vasitələri daha genişmiqyaslıdır. Belə ki, ismi xəbər isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf, feili sifət, məsdər və onların tərkibləri və ismi birləşmələrlə ifadə oluna bilər.

AZƏRBAYCAN DİLİ FRAZELOGİYASININ TƏŞƏKKÜLÜ

Mənsüмова S.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Frazeoloji vahid iki və ya daha çox tam mənalı sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, məna cəhətdən, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub, ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeoloji vahid deyilir. Hər bir dil mürəkkəb frazeoloji sistemə malikdir. Hər hansısa bir dilin frazeologiyasını bilmək həmin dilə mükəmməl yiyələnməyin yollarından biridir. Bu dildə mənimsənilən ən çətin laydır. Dildəki frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, onun psixologiyası, düşüncə tərzilə birbaşa əlaqədardır. Bu baxımdan Azərbaycan dili frazeologiyasının keçdiyi inkişaf yolunu araşdırmaq həm xalqımızın tarixi, həm də oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji layının öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan və digər türk dillərində frazeoloji vahidlərin dildə işlənməsi qədimlərə doğru getdikcə nisbətən azalır. Onların müəyyən qismi, xüsusən, türk dillərinə “baş sözlər” əsasında formalaşırlar. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, frazeoloji vahidlərin işlənməsi Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə aparıb çıxarır. Bu da onu göstərir ki, frazeoloji vahidlərin Azərbaycan dilində işlənmə tarixi daha qədimdir. Müharibə aparmaq, öldürmək mənasında hal-hazırda dilimizdə işlənən qan tökmək frazeoloji vahidi eyni fonetik tərkibdə “Orxon-Yenisey” abidlərinin dilində rast gəlinir. Kütikin şərəfinə yazılmış kitabədə də “Türk bodun üçüntün udımadım, küntüz olurmadım”. Bu ifadə oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində gecə gündüz bilməmək, gecəsini gündüzünə qatmaq mənasında aktiv halda işlənməkdədir. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də frazeoloji vahidlər üzərində araşdırmalar aparılmış və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, dastanlarda istifadə olunan frazeoloji vahidlər semantik və struktur cəhətdən müasir dövrlə müqayisədə həm oxşar, həm fərqli işlənir.

1) Müasir dilimizlə eyni struktur və semantikada işlənənlər:

Üzü gülməmək- şad olmamaq; Bu evi xarab olası ərə varalıdan bəri dəxi üzüm gülmədi qarnım doymadı.

qanını almaq – intiqam almaq;

Çoban aydır: – Ağam Qazan, sən evin almağa gedirsən, mən dəxi qarındaşımmın qanın almağa gedirəm

2) Komponentlərinin hər ikisi arxaik səciyyə daşıyanlar:

al dodağım ayası- dilimin əzbəri

3) Semantik cəhətdən eyni məna daşıyan, tərkibindəki sözlərdən biri arxaik səciyyə daşıyanlar barmağını ısırmaq – barmağını dişləmək

4) Tərəfləri həm dastanda, həm də müasir dilimizdə işlək sözlərdən ibarət olanlar: yola girmək – yola düşmək; gözə dönmək – üzü dönmək

Türk dillərinin yazılı abidəsi olan “Divani-lügət-it türk” əsərində də müasir dövrün frazeoloji fondunu zənginləşməsinə kömək edən və xüsusiyyətlərini əks elətdirən frazeoloji vahidlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, burada işlənən öc almaq, and içmək kimi ifadələr müasir dilimizdə eyni semantik və struktur xüsusiyyətlərə malik birləşmələrdir. Bu birləşmələr müxtəlif fonetik variantlarda digər türk dillərində də işlənir.

Sonrakı dövrlərə getdikcə frazeoloji vahidlərin işlənmə çəkisi artır. XIII əsrdə işlənən frazeoloji vahidlər, əsasən, türk-mənşəli baş sözlər əsasında formalaşır. Məsələn: ayrı düşmək, aradan çıxmaq, əldən qoymamaq və s. Artıq XVI əsrdən etibarən Füzulinin dilində türk mənşəli frazeoloji vahidlərlə yanaşı, baş sözləri fars və ərəb mənşəli olanlara da rast gəlinir. Məsələn: göftar düşmək, tab gətirmək və s. Aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, sonrakı əsrlərdə işlədilən frazeoloji vahidlərin bəziləri müəyyən dəyişikliyə uğramış, bəziləri arxaikləşərək passiv fonda keçmişdir. Ancaq müasir dövrə qədər frazeoloji vahidlərin kəmiyyət artımı sürətlə davam etmişdir. Müasir dövrümüzdə işlənən frazeoloji vahidlər, demək olar ki, əvvəlki dövrün frazeoloji vahidlərindən fərqlənirlər.

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ FORMALARININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Məşədiyeva A.Ə.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının problemləri dilçilərin diqqətini cəlb etməkdə davam edir. Məlumdur ki, feilin şəxslı, dəyişən formaları ilə yanaşı, dildə həm də şəxssiz formaları – feili bağlama, feili sifət və məsdər fəal işlədilir. Feilin şəxssiz formaları öz qrammatik xassələrinə görə feilin xüsusi formasıdır.

Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının tədqiqi feil formalarının öyrənilməsi ilə bərabər hələ türk dillərinin ilk elmi qrammatikalarından başlanmışdır: A.M.Kazımbəyovun “*Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası*” (1846), P.M. Melioranskinin “*Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası*” (1894), V.A. Qordlevskinin “*Türk dili qrammatikası*” (1928), X. Cevdetzadə və A.N. Kononovun “*Müasir türk dili qrammatikası*” və başqa mənbələrdə bunun şahidi olur.

Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının məqsədyönlü, hərtərəfli tədqiq edilməsi, əsasən, türk dillərinin həm orta əsr, həm də müasir yazılı abidələrinin elmi və tədris qrammatikaları tərtib olunub nəşr edilməyə başlayanda diqqət mərkəzində olmuş, geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, qırğız (Batmanov 1940), türk (Kononov 1941, 1956), şor (Direnkova 1941), başqırd (Dmitriyev 1948), tuva (1961), türkmən (1970), Azərbaycan (1971), xakas (1975), müasir başqırd ədəbi dilinin (1981) və başqa türk dillərinin akademik qrammatikalarında feilin şəxssiz formalarına xüsusi paragraflar və bölmələr ayrılmışdır.

L.A.Pokrovskaya qeyd edir ki, feili sifət, feili bağlama və məsdər quruluşlarının qrammatik statuslarının və sintaktik funksiyalarının müəyyən edilməsi məsələsi türk dilçiliyində ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdən biridir.

Həmin məsələ A.N.Kononov (1956), L.N.Xaritonov (1960), B.A.Serebrennikov (1963), L.A. Pokrovskaya (1964, 1976), D.M.Nasilov (1966), A.M.Şerbak (1977, 1981), P.İ.Kuznetsov (1982), D.Q. Tumaşeva (1986), V.Q.Quzevin (1990) və başqalarının əsərlərində öz həllini tapmışdır.

Tədqiqatçılar türk dillərində feili sifətlərin və feili bağlamaların xassələri barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bəzi türkoloqlar feili sifətlərə feili isim kimi baxırlar, onları feilin mənalərini itirmiş hesab edirlər və ismə və sifətə çevrilmələrini iddia edirlər. Bir qrup tədqiqatçılar isə feili sifətləri tamamilə feil formalarına aid edirlər (onları feilin əmələgəlmə formalarından biri hesab edirlər), eyni zamanda onları müxtəlif cür adlandırırlar: feili isim formaları; feili isim, feili sifət. Türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərində feili sifət formalarına həsr olunmuş əsərlər çoxdur. Bu əsərlərdə feili sifət formaları demək olar ki, praktiki cəhətdən bütün istiqamətlərdə (müqayisəli-tipoloji, müqayisəli-tarixi və s.) nəzərdən keçirilmişdir.

Məsələn, qazax dilində feili sifətləri J.Bolatov tədqiq etmişdir (1955). D.S.Nasırov öz araşdırmalarını qaraqalpaq dilinin feili sifətlərinə həsr etmişdir (1954), T.Quziçev (1971) türkmən dilinin, Q.Q.Filippov (1996, 1999) yakut dilinin feili sifətlərini araşdırmışdır. A.L.Filippov (2004) “*Çuvaş və oğuz dillərində feili sifət*” adlı əsərini müqayisəli-tarixi nöqteyi-nəzərdən tədqiq etmişdir. F. Y.Korş (1907), A.N.Kononov (1951, 1954), N.A.Baskakov (1969), Y.İ.Ubryatova (1976) feili sifətlərin təsnifatı və mənşəyi məsələlərini araşdırmışlar.

Türkologiyada feili bağlama formalarının tədqiqinə V.Əliyev, N.T.Sauranbayev, A.M.Xosrovi, M. Əsgərova, İ.P.Pavlov, A.Tursunov, Y.D.Canmavov, Y.Seyidov, N.A. Baskakovun və başqalarının əsərləri həsr edilmişdir.

Feilin şəxssiz formalarının işlənmə problemi, onların başqa nitq hissələrinə keçidi, həmçinin, morfoloji və sintaktik funksiyalarının təzahürü xüsusiyyətləri ilə bağlı indiyədək bir sıra həll olunmamış məsələlər qalır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feilin şəxssiz formaları çoxdan tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Türk dillərinin morfoloji quruluşunun nəzəri anlamına dair əsərlərin meydana çıxmasından sonra feilin şəxssiz formaları geniş dil materiallarında xüsusi tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Yaranmış şəraitdə dillərin ayrı-ayrı fraqment və formalarını müqayisə etmək son dərəcə mühümdür. Əgər nəzərə alsaq ki, dillər mürəkkəb, bütöv bir sistemdir, onlara, ümumiyyətlə, konkret dil elementlərinə ardıcıl baxmadan müqayisə etmək çətindir. Türk dillərində geniş təqdim olunan feilin şəxssiz formaları sistemi buna misal ola bilər. Türk dillərində feilin bu formalarının tərkibinin, forma və qrammatik mənalərinin müfəssəl müqayisəli tədqiqi həm ümumi, həm də spesifik cəhətləri aşkar etməyə imkan yaradır. Bu isə qohum dillərin öyrənilməsində son dərəcə mühüm rol oynayır. Müqayisə olunan dillərin şəxssiz feil formaları bir çox cəhətdən oxşardır, feil sistemində geniş sinif təqdim edir, çox baxışlı semantik-funksional

statusa malikdir. Lakin onların oxşarlığına baxmayaraq, türk dillərində feilin şəxssiz formalarının bir sıra fərqli və spesifik xüsusiyyətləri var. Bu da onların həm semantik, həm də fonetik-morfoloji quruluşunda özünü büruzə verir.

Müxtəlif türk dillərinin feili bağlamaları xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. V.Əliyev (1989) Azərbaycan dilinin feili bağlamasını ətraflı araşdırmışdır. Q.Məmmədov Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində feili bağlama formalarını geniş tədqiq etmişdir. Azərbaycan dilinin feili bağlamalarına həmçinin Y.Seyidovun və B.X.Cəfərovanın əsərlərində baxılmışdır. Feili bağlamaları qazax dilində N.T.Sauranbayev (1944), türkmən dilində A.M.Xosrovi (1950), özbək dilində M. Əsgərova (1950), çuvaş dilində İ.P. Pavlov (1953), qırğız dilində isə A. Tursunov (1958) araşdırmışlar. Y.D. Canmavovun (1967) monoqrafik tədqiqatı qumuq dilinin feili bağlamalarına həsr edilmişdir.

Türkologiyada feili sifətlərin xüsusi öyrənilməsinə ötən yüzilliyin 50-ci illərində başlanmışdır. Ötən müddət ərzində feili sifətlərin morfoloji xüsusiyyətləri, sintaktik quruluşu tədqiq edilmiş, müasir türk dillərində feili sifətlərin ayrı-ayrı formalarının təsnifatı işlənmiş, etimologiyası aşkar edilmişdir. Feili sifətlərin öyrənilməsi həmçinin zaman formalarının, feili formaların, feilin məsdər formalarının, analitik quruluşların, dialektologiyanın inkişaf problemlərinin tədqiqi ilə əlaqədar aparılmışdır.

Belə ki, hazırda feili sifətlər ayrı-ayrı türk dillərinin sintaktik quruluşunun bütün sisteminin inkişafına hiss olunan dərəcədə təsir edir. Hazırda türk dillərində feili sifətlərin ən aktual problemləri aşağıdakılardır: qohum və yad dillərdə feili sifət sistemlərinin müqayisəli-tarixi və müqayisəli öyrənilməsi; türk dillərində feili sifətlərin, ümumiyyətlə, ədəbi dilin sintaksisinin inkişafında rolu, feili sifətin sistem yaradan sintaktik funksiyası ilə bağlı olan nəzəri məsələlər, onun feillərin başqa funksional formaları ilə sinxron və diaxronik nöqtəyi-nəzərdən semantik-morfoloji əlaqələri və s.

Türkoloji ədəbiyyatda ayrı-ayrı türk dillərində feili sifətlərin hərtərəfli öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlər çoxdur. Məsələn, çuvaş dilində feili sifətləri İ.A.Andreyev tədqiq etmişdir. J.Bolatov, V.Əliyev, Q.İ.Mirzəyev, Q.Q.Filippov, D.S.Nasirov, T.Quzıçıyev, C.Muxtarov və V.N.Tadikin öz araşdırmalarını feili sifət formalarına həsr etmişlər.

Türk dillərində feili sifətlərin təsnifi və mənşəyi problemləri N.A.Baskakov, F.Y.Korş, A.N. Kononov və Y.İ.Ubryatovanın əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Feili sifətlər həmçinin müasir türk dillərinin sintaktik quruluşuna kifayət qədər təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində feili sifət formalarının sintaktik funksiyaları mürəkkəb cümlələrin quruluşunda hakim yerlərdən birini tutur. Beləliklə, türk dillərində sintaksisə N.Z.Hacıyeva, A.P. Potseluyevski, Y.İ. Ubryatova və V.Q.Quzev kimi dilçilərin fundamental əsərləri həsr edilmişdir. Türk dillərində feili sifətlərin sintaktik funksiyalarının tədqiqi L.A.Pokrovskaya və Ş. Satın əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində feilin şəxssiz formalarının sıralarına feili sifət və feili bağlama ilə yanaşı, həm də məsdər və hərəkətin adları (ad hərəkət) daxildir. Bəzi türkoloqlar (Dmitriyev, 1948) hesab edirlər ki, məsdər feilin ayrıca forması kimi bütün türk dillərində inkişaf etməmişdir. Bununla yanaşı, hazırda bu və ya başqa mövcud türk dillərində məsdərlərə həsr olunmuş tədqiqat işləri var. Məsələn: B.Borovkov (1935) uyğur dilində məsdərin mövcudluğunu göstərir, M. Nişanov (1978) isə məsdəri özbək dilində müqayisəli nöqtəyi-nəzərdən araşdırmışdır. Qaqauz dilində məsdərlərin formantını L.A.Pokrovskaya (1990) tədqiq etmişdir. Müasir qırğız dilində hərəkətin adla-rını B.Toycubəyova müfəssəl şəkildə təhlil etmişdir. Başqırd dilində isə feilin məsdər formalarını K.Q. İşbayev işləmişdir. Lakin müasir türk dillərində məsdərin qrammatik statusunun qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar mübahisəli suallar meydana çıxır. Belə ki, feilin şəxssiz formaları mövcud müasir türk dillərində sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DÖVLƏT QAYĞISI

Mikayılova S.K., Aydəmirova F.Q.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən biridir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra bu dil öz işlənmə arealını daha da genişləndirmiş və ən yüksək beynəlxalq tribunalardan eşidilməyə başlanmışdır.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi əlamətdar tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda

dilinin zənginliyinin sübutudur. Nəzərə alsaq ki, bu gün planetimizdə yaşayan minlərlə millət və etnik qrup sayı heç iki yüzə çatmayan dövlətlərin bayrağı altında cəmləşib və bu dövlətlərin rəsmi dövlət dillərinin sayı 70-i keçmir. Başqa sözlə, hazırda dünyada mövcud olan dörd mindən çox dilin cəmi 70-i dövlət dili statusu daşıyır ki, onlardan biri də öz gözəlliyi, zənginliyi və ifadə imkanlarının genişliyi ilə seçilən Azərbaycan dilidir. Bu mənada, dilin dövlət dili statusu qazanması, həqiqətən, qürur gətirən tarixi hadisədir. Sovet dönəmində rəsmi sənədlərdə bu dil dövlət dili kimi təsbiit olunsada, yüksək tribunallarda ondan istifadə xüsusi cəsarət tələb edirdi. Ulu öndər Heydər Əliyev hələ Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində Azərbaycan dilində çıxış edib: “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” demişdir. Az keçməmiş bu dil dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açıb. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi isə həmin dövr üçün əhəmiyyətli hadisə idi.

Son dövrlər Azərbaycan dilinin milli dövlət rəmzlərindən biri olaraq istifadəsi onun əsaslı tədqiqi və təbliği üçün xüsusi zəmin yaratmışdır. Lakin müasir qloballaşma şəraiti – elm və texnikanın sürətli inkişafı Azərbaycan dilinin zənginləşdirilməsini, tətbiqini və ölkədə dilçiliyin inkişafını yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir.

Təsədüfi deyil ki, 1990-cı illərin əvvəllərindən günümüzdə kimi Azərbaycan dili ilə bağlı dövlət çox ciddi sənədlər qəbul etmişdir. Onların bəzilərinin adlarını çəkmək yetər ki, milli dövlətçilikdə dil siyasətinin istiqamətləri, doğma dilə dövlət qayğısı haqqında əyani təsəvvür yaransın

1) 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu.

2) “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında 18 iyun 2001-ci il tarixdə ölkə Prezidenti tərəfindən 506 nömrəli fərman imzalandı.

3) “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli 552 sayılı Prezident fərmanı verildi.

4) 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

5) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” 2004-cü il 12 yanvar tarixli 55 sayılı sərəncamı verildi.

6) 2004-cü il 12 yanvar tarixli 56 sayılı sərəncamda isə latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası ilə dərsliklərin, elmi əsərlərin, lüğətlər və bədii ədəbiyyat nümunələrinin çap olunaraq istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulurdu.

7) “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublika Prezidentinin imzaladığı sərəncam və qəbul edilən müvafiq Proqram (“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı) və s. bu kimi sənədlər doğma dilimizin qloballaşmaqda olan dünyada zamanın tələblərinə uyğun istifadəsində, gənc nəsildə azərbaycançılıq məfkurəsinin, ana dilinə sevgi hissinin aşılmasında mühüm rol oynadı.

Sonuncu sənədə görə, 2013 – 2020-ci illər ərzində aşağıdakıların həyata keçirilməsi bir məqsəd kimi qarşıda durur:

- 1) Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılması;
- 2) Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə təmin etmək;
- 3) ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması;
- 4) dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsi;
- 5) dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etmək.

Beləliklə, müstəqil dövlətin atributlarından biri olan ana dilimizin qorunması və zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi hər birimizin vətəndaşlıq borcudur.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA İMLA QAYDALARI VƏ DURĞU İŞARƏLƏRİ

Mirzəyeva G.Ə.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Durğu işarələrinin şifahi nitqdə müstəsna rolu vardır. A. P. Çexovun sözləri ilə desək, durğu işarələri yazılı nitqin notlarıdır. Yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitə olan durğu işarələri kommunikativ funksiyaya malikdir. Cümlənin düzgün, dəqiq tələffüzündə, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün artırılmasında, durğu işarələrinin rolu böyük əhəmiyyətə malikdir.

Durğu işarəsi yazılı nitqin daha yaxşı başa düşülməsinə xidmət edir. Şifahi nitqdə səlislik, aydınlıq və sairə, əsasən, pauza, intonasiya və vurğu ilə ifadə edilir". Deməli, durğu işarələri nitqin sintaktik cəhətdən bölünməsinə, cümlələrin sərhədini müəyyən etməyə, intonasiya və məna çalarlığını əks etdirməyə kömək məqsədi ilə işlədilən işarələrdir.

Dilimizdə durğu işarələrinin nə qədər vacib və müstəsna rolu olduğundan danışarkən müasir poeziyada durğu işarələrindən istifadə olunmasına qısa nəzər salmağı lazım bilirik. Belə ki, müasir şairlərin şeirlərini oxuyarkən durğu işarələrindən düzgün istifadə olunmamasının şahidi oluruq. Məsələn:

Qoy gəlim, qısılm sənə

bəlkə bir ilğımdı qorxub qaçdıqlarımız

bəlkə yaxınlaşsaq yox olacaq?...

(Fəridə Məmmədova, 32)

Burada "bəlkə" modal sözündən sonra, həmcins üzlərdən sonra vergülün qoyulmaması, birinci sətirin sonunda nöqtənin işlənməməsi diqqəti çəkir.

Müstəqillik illərində yaranmış poeziya nümunələrində əvvəlki illərdən fərqli olaraq, rast gəldiyimiz bir məqama da diqqət çəkmək istərdik. Belə ki, bu illərdə yazılmış (xüsusən, gənc nəsil tərəfindən) şeirlərdə imla qaydalarına qarşı sanki üsyan nümayiş olunur. Bu şeirlərdə sətirlərin kiçik hərflə başlanılması, cümlələrin "və" əvəzliyi ilə başlanması, durğu işarələrindən istifadə edilməməsi ilə tez-tez rastlaşmaq mümkündür.

kirpiklərin arasındakı başlıq (intəhasız)

günbatana tələsən

nəhəng gəmilərdə ilişib qalır.

mənimsə fikirlərim

önümüzdəki maviyə

skafandrsız dalır.

(Babək Ağayev)

Və ya:

indi yağın yağışlar romantika yox

can ağrısıdı,

indi köçən durnalar ölümü yada salır

mənə ancaq yazmaq qalır

tələsə-tələsə...

qocalmadan...

unudulmadan...

(Cəlil Cavanşir)

Göründüyü kimi, hər iki şairdən gətirdiyimiz nümunədə cümlələr kiçik hərflə başlanılmışdır.

Bilən varsa, desin:

mən kiməm, haralıyam?

Və hələ də bilmirəm nə istəyirəm.

(Fəridə Məmmədova, 15)

Eyni mənzərə ilə Şəhriyar de Geraninin yaradıcılığında da rastlaşırıq. Onun "darıxmağın adı" kitabında əsərin adı və bütün şeirlər kiçik hərflərlə yazılmışdır.

nə deyim?

gərək hamının göy üzündə kimisə olsun

mütləq olsun

allah haqqı düz deyirəm

*mən bütün günəşli günlərdə göyə baxıb
doqquzacan sayıram.*

(Şəhriyar de Gerani.s.22. bir ovuc əllərin...)

Fəridə Məmmədovadan gətirdiyimiz nümunədə “və” bağlayıcısı ilə cümlə başlayır. Halbuki ədəbi dil normalarına əsasən, “və” birləşdirmə bağlayıcısı mürəkkəb cümlələrin arasında işlənib, onları bağlamağa xidmət edir.

Araşdırma nəticəsində bu fikrə gəldik ki, müasir Azərbaycan şeirinin dilində durğu işarələrinin, punktuasiya qaydalarının işlənməsinə riayət olunmur. Ümumiyyətlə, gənc nəsil şairləri üçün şeir yaradıcılığında durğu işarələrindən istifadə o qədər də əhəmiyyət daşımır. Halbuki punktuasiya qaydalarının nitqin ifadəliliyində, dəqiqliyində, düzgünlüyündə müstəsna rolu vardır.

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN ATALAR SÖZLƏRİNİN TOPLANMASINA DAİR

Muradov M.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir dilin kamil ifadə forması hesab edilən atalar sözləri xalqın həyatını müdrikliyini, xalq ruhunu bir başa özündə əks etdirir. Atalar sözü ümumi birgə həyatın dəyərlərini, normalarını və münasibətlərini özündə göstərir. Dilçi və ədəbiyyatşünas alim Volfqanq Mider üçün atalar sözü həyat normalarını və yaxud müdrikliyini tutarlı, qısa formada ifadə edən, ümumən məlum, sabitləşmiş cümlədir. İspaniyalı yazıçı Migel De Servantes atalar sözünü aşağıdakı kimi ifadə edir: “Atalar sözü uzun təcrübəyə dayanan qısa cümlədir”. M.İ. Mixelson isə dərc etdiyi lüğətində atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xalq müdrikliyinin çoxəsrlik təcrübədən alınmış əsas mahiyyətini belə ifadə edir: “Atalar sözləri insan ruhunun dünyəvi hissiyat ilə qovuşaraq müəyyən bir hadisəyə münasibətdə milli dilin daxili yaruslarına nüfuz etməklə, özünə dilin ifadələri şəklində yer açmışdır”.

Azərbaycan və alman atalar sözlərinin əldə olan yazılı abidələrinə qısa şəkildə nəzər yetirməklə, məkan etibarı ilə müxtəlif coğrafi ərazilərdə məskən salmış xalqların milli sərvətlərinin tarixi mənbələri ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edəcəyik.

Azərbaycan və eləcə də türk xalqlarının ümummilləti orta q sərvəti hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı atalar sözləri ilə zəngin bir dastandır. Qorqud Ataya aid olunan yetmişdən artıq pərmək yazıya alınmışdır. Türk dünyasının ensiklopedik lüğəti hesab olunan Mahmud Kaşğarının “Divanu Luğat-It-Türk” əsərində 318 atalar sözü verilmişdir. “Oğuznamə” əsərində 2000-ə qədər atalar sözü və zərbi-məsəl, XVIII əsr abidəsi “Əmsali-türkanə”də 1000-dən artıq atalar sözü və xalq məsəli özünə yer almışdır. Qeyd olunan mənbələrdə atalar sözləri sisteməlik və ardıcıl şəkildə toplanıb nəşr olunmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində atalar sözlərinin toplu halına gətirilib nəşr olunması XIX əsin sonları və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu sahədə Eynəlibəy Sultanovun (“Татарские пословицы” adlı məqalə: 1891-ci ildə “Новое обозрение” jurnalında, “Образчики азербайджанский народный литературы” adlı məqalə: “Кавказ” (№247) jurnalında nəşr olunmuşdur), İbrahim Məhərrəməzadənin, Məhəmmədvali Qəmərlinin (1899-cu ildə 52 səhifədən ibarət çərəkədə atalar sözü və məsəllər), Mühəmməd ibn Vəli Qulu (“Vətən dili türki məsəllər və yaxud «Əmsalüləcəm» adlı kitabı), Axundzadə Mirzə Əli ibn Hacı Molla Mustafa Əlbədkubeyninin (“Kitabi təcridüllüğət” adlı farsca-türkcə lüğəti, 198 türk atalar sözü ilə birlikə) xidmətləri təqdirəlayiqdir. Adları keçən mənbələrdə də Azərbaycan atalar sözlərinin geniş və sistemli formada toplanması Hənəfi Zeynəli və Əbülqasım Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. H.Zeynəli 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan atalar sözü” adlı kitabı bu dövrə qədər olan nəşrlərdən həm ilk tədqiqat xarakterli olması, həm də atalar sözlərinin çoxluğu ilə fərqlənir. Əbülqasım Hüseynzadə Azərbaycan atalar sözlərinin tədqiqinə dair 17 kitab həsr etmişdir. İlk kitabını 1926-cı ildə Məhəmməd Hatiflə birgə nəşr etdirmişdir. Qeyd olunan əsərlərlə yanaşı, bu dövrlərdə atalar sözləri ilə bağlı Böyükəgə Hüseynov tərəfindən qələmə alınan “Rəvayətli ifadələr” əsərini özündən əvvəlkilərdən fərqləndirən başlıca cəhət ondan ibarət idi ki, burada toplanan ifadələrin uzun zaman ərzindən keçərək bu günkü dövrə qədər keçdiyi yolun tarixçəsi izah edilir.

Ən qədim alman atalar sözünə (IX əsrdə) orta əsr ali alman dilində yazıya alınan “Hildebrand nəğməsi” əsərində rast gəlinir. Bu əsər özündə xalqların böyük köçünü ehtiva edən atalar sözüdür: “*mit gēru scal man geba infāhan, ort widar orte*” (“Mit dem Speere soll man die Gabe empfangen Spitze gegen Spitze” – “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”). Artıq XI əsrdə isə bəzi alman atalar sözləri rahib Notker Labeon tərəfindən əsərində qələmə alınmışdır. İlk alman atalar sözləri toplu halında 1023-cü ildə Ekbərt fon Lüttix

tərəfindən qələmə alınan „Fecunda ratis“ („Das vollbeladene Schiff“ – „Tam yüklənmiş gəmi“) hesab olunur. Həmin əsərdə atalar sözləri ilə yanaşı onların latın dilində qarşılığı da verilmişdir.

Artıq XV və XVI əsrlərin kəsişməsində alman atalar sözlərinin toplanmasında yeni bir dövr başlandı. Erazmuz fon Rotterdamın 1500-cü ildə yazdığı „Adagiorum collectanea“ („Gesammelte Sprichwörter“ – „Toplanmış atalar sözü“) kitabı o dövr üçün böyük bir hadisəyə çevrilmişdir. XV və XVI əsrləri məhşur alman dilçi alimi Volfqanq Flayşer alman atalar sözləri üçün çiçəklənmə dövrü hesab edir. XVII əsrin ortalarına qədər alman atalar sözü özünün ən yüksək inkişafına nail olmuşdur. Sebastian Brant, Hans Zaks və başqaları xalq dilində olan ifadələri ədəbiyyat sahəsində istifadə oluna biləcək mərtəbəyə qaldırmışlar. Martin Luter 1522-1534-cü illərdə İncilin tərcüməsi ilə artıq bu vaxta qədər latın və alman dilində işlənən İncildə olan atalar sözlərinin xəlqiliyinə və yayılmasına nail olmuşdur. Artıq Sebastian Frank „Sprichwörter“ („Atalar sözləri“ red: bu əsər yeddi min ifadəni əhatə edir) adlı əsas əsəri ilə, 1529-cu ildə Yohannes Aqrikola „Dreyihundert Gemeiner Sprichwörter“ („Üç yüz ümumi atalar sözləri“) əsərləri ilə alman dilində ilk olaraq alman atalar sözlərinin toplusunu ərsəyə gətirdilər. Aqrikola və Frank isə əsas uğuru 1548-ci ildə çap etdirdikləri və XVII əsrin ortalarına qədər dəfələrlə nəşr olunan „Sprichwörter, schöne, weise Klugreden“ („Atalar sözləri, gözəl, müdrik əlləməlik“) əsəridir. Bu nəşr əhəmiyyətli şəkildə alman atalar sözləri toplularının ardıcılığına bir mayak oldu, XIX əsrə qədər nəşri davam etmişdir və yeni atalar sözləri toplularının yazılmasına səbəb olmuşdur. XIX və XX əsrlərdə alman atalar sözləri tam ardıcılı əlifba sırası ilə toplanaraq dərc olunmağa başlanmışdır. Buna misal olaraq XIX əsrdə işıq üzə görən atalar sözləri toplusu Vagner Vaqner Samuel Kristofun 1813-cü ildə yazdığı Sprichwort-Lexikon („Atalar sözü leksikonu“) və bunun ardınca Vilhelm Körte, Josef Ayzelayn və Karl Josef Zimrokun atalar sözləri topluları buna bariz nümunə ola bilər. Karl Fridrix Vilhelm Vanderin 1867-1880-cı illərdə dərc olunan „Deutsches Sprichwörterlexikon“ („Alman atalar sözləri leksikonu“) kitabı təxminən 250 min atalar sözünü əhatə edir.

AZƏRBAYCAN TERMINOLOGİYASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ RUS DİLİNİN ROLU

Nadirov Ö.V., Məhərrəmov Ş.M.

Azərbaycan Texniki Universiteti

Dilin inkişafı əsasən daxili, eləcə də xarici amillərə (impulslara) əsaslanır, sistemli dəyişmə isə yalnız daxili qanunauyğunluqlara bağlı olur. Xarici impulsların mənbəyi sosial-siyasi amillərdir. Bu amillər dildə daha çox leksik-terminoloji vahidlərlə müşayiət olunur. Xarici sosial amillərin dil kontaktlarının üç növü vardır: substrat, superstrat və adstrat.

Substrat - dillərin çarpazlaşması nəticəsində məğlub dil ünsürlərinin qalib dildə qalmasıdır. Superstrat- yerli sakinlərin dilində müəyyən müddət ərzində əriyən gəlmə xalqın dil ünsürləri kimi başa düşülür. Adstrat –müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə və ya qonşuluqda yaşaması nəticəsində meydana gələn ikidillilikdir.

Deməli, dillərin qarşılıqlı təsirində iki müxtəlif prosesi fərqləndirmək lazımdır: dillərin qarışması və söz alınması. Yuxarıda qeyd etdiklərim nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Azərbaycan terminologiyasının zənginləşməsində rus dili əsas mənbələrdən biridir. Rus mənşəli terminlərin dilimizə daxil olmasını bilinqvizimlə də əlaqələndirmək olar.

Bilingvizminin əsas əlaməti, milli zəmində hər iki dildən sərbəst istifadə etməkdir. Azərbaycan dilində işlənən rus mənşəli terminlər vasitəsizdir. Bu vasitəsiz alınmalar struktur-semantik cəhətdən daha çox belə əsaslandırılır ki, dilimizə gətirilməsində onların hərfi tərcüməsi prinsipi əsas götürülür. Ancaq bu prinsip mütləq deyildir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, alınmalar söz yaradıcılığını məhdudlaşdırır. Deməli, termin yaradıcılığı alınma terminlər hesabına zəifləyir. Nəzərə alınmalıdır ki, alınmaların təsiri barədə deyilənlər leksikanın yalnız müəyyən sahələrinə aiddir və termin yaradıcılığı söz yaradıcılığından çox passivdir. Ədəbi dilimizdə sistemləşmiş və başqa terminoloji sahənin vahidləri ilə əlaqəli olan xeyli miqdarda rusmənşəli terminlər göstərmək olar. Bu terminlərin əksəriyyəti (samovar, mebel, park, ruçka, şosse, kombayn, velosiped, lift, qruppa və s.) müəyyən sahə terminologiyasına aid yox, ümumi xalq danışq sözlərinə aid edilir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas amil rus dilinin qarışığından və ya rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən keçməsidir. Beynəlmiləl terminologiya azərbaycanlıların müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni həyatına daxil olmuşdur. Məsələn: trest, sovxoz, botanika, sovet, kommunizm, sosializm və başqaları.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin rus və beynəlmilləl sözlərlə tamamlanması aşağıdakı üsulla həyata keçirilir:

- a) heç bir dəyişikliyi olmayan alınma sözlər: kolxoz, sovxoz, sovet, kommunist, bufet, parta, kredit, jurnal, qəzet;
- b) azərbaycan dilinin sözdüzəldici vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözlərin əmələ gəlməsi: tankçı (танкист), bufetçi (буфетчик), maşınçı (машинист), futbolçu (футболист);
- c) hər iki komponenti rus dilindən əmələ gələn söz birləşmələri: rayon komitəsi (районный комитет), elektrik lampası (электрическая лампа);
- d) komponentlərdən biri azərbaycan dilində olan sözlər; iş planı (план работы), tikiş maşını (šveynaya maşına). Bütün bu söz birləşmələri azərbaycan dilinin qrammatikasının qaydalarına görə tərtib edilir.

Rus dilindən terminoloji alınmaların səviyyəsi Azərbaycan dilinin leksik –semantik sisteminin inkişafından, bu və ya digər anlayışı, məfhumu ehtiva edən sözün olub –olmamasından asılıdır. Rus mənşəli alınmalar dilimizin terminoloji tələbatından doğur. Məsələn: obyekt, parta, kompüter, spirt, televizor, mebel, qəzet, traktor, karandaş və ilaxır. Bu tələbat özünü dörd halda göstərir.

1) termini öz dilimizdəki eyni məna yüklü sözlə əvəz etmək mümkün olmadıqda, yalnız təsviri yolla izah verdikdə (avtobus, radio);

2) termin dilimizin sinonim cərgəsinə daxil olduqda, kontekstual-üslubi məqamlarda mənası dəyişə bildikdə: eyvan(persidskiy) – balkon (russkiy) - balkon(azərbaycanca), быкет(rus)-dəstə(azərb.)-buket(persidskiy).

3) terminin bütün mənaları dilimizdəki sözlərlə verilə bilmədikdə. Məsələn: traktor, samovar, spirt və başqaları.

4) terminlər yalnız bir mənasına görə alındıqda. Məsələn: конторка termini azərbaycan terminologiyasına daxil olmasaydı, kontorka əvəzinə, “əsasən, ayaq üstə dayanıb işləmək üçün səthi, maili, hündür yazı stolu” demək lazım gələrdi

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimə baxmayaraq, qədim Azərbaycan dili öz əsas leksiki fondunu qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də inkişaf edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÇAĞDAŞ DÖVRDƏKİ İNKİŞAFINA DAİR

Namazova S.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Dilin imkanları yalnız onun strukturunda, quruluşunda, leksik baxımdan zənginliyində təzahürünü tapmır. Bu daha çox dilin malik olduğu məna yükündən asılıdır. O baxımdan xalqın milli varlığının ən mühüm göstəricilərindən biri kimi millətin tarixi taleyində dilin daşdığı funksiyanın önəmi xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramının əsas vəzifələri sırasında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması, ana dilinin təkmilləşdirilmiş yeni orfoqrafik, izahlı, frazeoloji, terminoloji, tərcümə, ensiklopedik və tezlik elektron lüğətlərinin hazırlanması yer almışdır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində internet resursların, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin getdikcə gücləndirilməsi və internet portalın yaradılması məsələləri də sənəddə öz əksini hərtərəfli şəkildə tapmışdır. Layihənin əsas məqsədi həmin istiqamətləri bilavasitə diqqətdə saxlamaqla “Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması”ndan ibarətdir. İnformasiya bazasının isə vahid internet portalında cəmləşməsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, insanların cəmiyyətdə sahib olduqları imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradan amillərdən ən vacibi dilin yaxşı mənimsənilməsidir. Dil insan həyatında fərqli statuslarda iştirak etməsi ilə də şərtlənir. Mövcud mühit, içərisində yaşadığımız həyat məhz dilin sayəsində daha da canlanır, aktuallığını, bütövlüyünü artırır.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin çağdaş dövrdəki inkişafı dilə dair üslubların formalaşması istiqamətində işlərin miqyasının genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Dilin subyekt kimi millətin tərəqqisinə

rəvac verən əlamətlər də məhz buradan qaynaqlanır. Hər bir kəs öz fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələrində dil üslubuna yiyələnməklə, ondan istifadəni reallaşdırmış olur.

Dilin inkişafı yalnız yazıçı, publisist, dilçilik sahəsində çeşidli tədqiqatlar aparan alimlərdən asılı deyil. O istiqamətdə işlər bütün qurumlarda fəaliyyətin prioritetinə çevrilməli, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinin inkişafına əsl vətəndaş mövqeyindən yanaşılmalıdır. Bu sahədə, ilk növbədə, kütləvi-informasiya vasitələrində çalışan şəxslərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki insanlar daha çox informasiyanı onlardan alır və bəzən burada olan yanlışlıqları da olduğu kimi qəbul edirlər.

Milli dili zənginləşdirən mənbələrdən biri də bədii dildir. Bədii dilin imkanları hesabına dil öz məna çalarını daha da artırmış olur. Bu mənada, heç şübhəsiz, dilin gözəlliyi həm də onun səslənmə xüsusiyyətləri və bədii ifadə imkanları ilə müəyyən olunur.

Hər hansı bir xalqın müstəqilliyini qorumaqla tərəqqiyə qovuşmasında dilin “dövlət dili” kimi qəbulu ilə yanaşı, bu istiqamətdə yaradılan şərait, dövlət səviyyəsində görülən genişmiqyaslı işlər də önəmli rolə malikdir. Belə ki, dilin inkişaf səviyyəsi aşağı olduqda millət bu və ya digər fəaliyyət sahələrində uğura nail ola bilmir, onun gələcəyi yönündə müxtəlif maneələr yaranır. Tarixdən bəllidir ki, bir sıra ölkələr öz fəaliyyət sahələrində inkişafı təmin etmək üçün buna əlverişli zəmin olan vahid dildən istifadəyə üstünlük vermişlər. Bəzi ölkələrdə müəyyən tarixi dövrlərdə onların ərazisində dövlət dili bir, elmi dil başqası, poeziya, dili isə digər dil sayılmışdır. Hətta orta əsrlərdə bir sıra ölkələrdə fars dili daha çox poeziya dili kimi, ərəb dili elmin dili kimi qəbul edilmişdir. Çağdaş dövəmdə isə həmin funksiyaları ingilis dili öz üzərinə götürmüşdür.

Əlamətdar haldır ki, Azərbaycan dili çətin sınaqlardan şərəflə çıxaraq bir çox yönlərdə dil üslublarını ehtiva edə bilmişdir. Ədəbi dilimizin malik olduğu daxili potensial, zəngin söz ehtiyatı, həmçinin tarixin ayrı-ayrı dövrlərindən üzü bəri yol alan dövlətçilik ənənələrimiz bu gün bütün fəaliyyət sahələrində uğurların əldə olunmasına zəmin yaratmış, milli dilin tərəqqisinə geniş imkanlar açmışdır. Xalqın iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni-mənəvi problemlərinin dövlətçilik mövqeyindən həllində müstəqil Azərbaycan dövlətinin elan etdiyi dilin inkişafına yönəlmiş fəaliyyət proqramlarının rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Müstəqilliyin əldə olunması Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi, diplomatik dil kimi işlənmə imkanlarının genişlənməsinə rəvac verməklə yanaşı, rəsmi üslubun inkişafına real zəmin yaratdı. Dövlət dilini inkişaf etdirmək üçün yüksək dövlətçilik təfəkkürünə malik olmağın, eyni zamanda bu fikrin formalaşmasında əhəmiyyət daşıyan bir sıra məsələləri daha çox düşüncə müstəvisində saxlamağın zəruriliyi zaman-zaman əməli fəaliyyətdə sübuta yetirildi.

Dil xalqa məxsusdur və dilin subyekt, əsas hərəkətverici qüvvəsi ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində çalışan şəxslər, bütövlükdə xalqdır. Dilin tərəqqisi naminə həlli vacib məsələlərin icrasına nail olmaq üçün də bütün strukturlarda, qurumlarda çalışan vətəndaşlar üzərinə düşən missiyanı fəal vətəndaş mövqeyindən çıxış etməklə yerinə yetirməlidirlər.

DİLİN SƏS TƏQLİDİ SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA İDRAKI QÜVVƏTLƏNDİRƏN AMİL KİMİ

Nəsirova F.Y.

AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu

1.1. Səs təqlidi sözlər (İdeofonlar)

Dil vasitəsilə ətraf mühitdəki səslərin imitasiyası zamanı (təqlidi zamanı) yaranan səslərə ideofon (səs təqlidi, onomatopeya) deyilir. Məsələn, Azərbaycan dilində, heyvan səslərini ifadə edən geniş söz qrupu mövcuddur: qa-qa, fis-fis, xur-xur və s. Bunu eləcə də digər dillər üçün söyləmək olar. (Məs: fars dilində: “بو” “پرپر”, “قار قار” rus dilində: “мяю - мяю -, гав-гав, ква-ква, чик-чирик”, ingilis dilində: “cheep cheep”, “tweet tweet” və s.) Digər sözlər isə insan tərəfindən ifadə olunan qeyri-nitq səslərini bildirir. Bunlar dilxarici hadisələr ilə linqvistik hadisələr arasında orta mövqə tuturlar. İnsanın müəyyən hərəkətləri zamanı çıxardığı səslər fonematik səciyyə daşımır, bunlar hələ üzvlənməmiş olan sinkretik səslərdir. Bu cür işarələrin formalarının, səslərin fonematik əsasları olmadığından, onlar əsaslandırılmamış işarələr də adlandırılır. Məsələn: hort -hort, hıq-hıq, çırt (rus dilində: «кхе-кхе, чмок, ха-ха-ха») Bu səs birləşmələri söz deyildir. Lakin bu səslər fonemlər vasitəsilə təsvir ediləndə müvafiq sözlər əmələ gəlmiş olur: hort-hort (ilə su içmək), hıq-hıq (la yerimək), çırt (atmaq) və s.

Dilçilik Ensiklopediyası lüğətinə əsasən, səs təqlidi (ideofon, onomatopeya) – müxtəlif proseslərlə (titrəmə, gülüş, fit və s.) müşahidə olunan, həmçinin heyvan səslərinin, təbiət səslərinin şərti olaraq əks

olunmasıdır. Səs təqlidini təşkil edən dil vahidləri təbii səslərlə tam eyniyyət təşkil edə bilmədiyindən “təqlid” - təbiət səslərinin şərti əks olunmasıdır.

1.2. Uşaq ədəbiyyatında ideofonlar mənimsəməni qüvvətləndirir

Uşaq ədəbiyyatının, demək olar ki, vaz keçilməz dilçilik ehtiyat inventarı sayılan təqlidi sözlər ədəbiyyat nümunələrin daha asan mənimsənilməsinə güclü təkan verir. Uşaq ədəbiyyatında təbiətdəki əşya, varlıq və hadisələrin akustik “təsvir”indən geniş istifadə olunur. Belə ki, müxtəlif araşdırmaçılar tərəfindən aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, nağıl dinləyən uşaqların təfəkkür inkişafının səviyyəsi, həmin nağılların, sadəcə, cizgi filmi nüsxələrini izləmiş həmyaşıdları ilə müqayisədə daha üstün vəziyyətdədir. Belə ki, dinləyən uşaq dinləyərkən beyninə təsəvvür aktivliyini daha çox cəlb edir. Bundan fərqli olaraq, yalnız cizgi filmləri izləməklə yetişən, formalaşan uşaqlar isə dərk etmənin hazır “qəlibi”ni passiv şəkildə mənimsəyirlər. Bu mənada uşaq ədəbiyyatının fərdin psixikasının əsas strukturlarının formalaşmasında rolu danılmazdır.

Yuxarıda dediyimiz kimi ideofonlar (yunanca **idea** “fikir, ideya”; **fon** “səs” deməkdir; yəni, səslənməsinə çox yaxın olan sözlər, başqa sözlə təqlidi sözlər) mahiyyət etibarı ilə öz denotatlarına (yəni, işarə etdikləri əşya, varlıq və hadisələrə) sıx bağlı olduğundan, onların uşaq şeirlərində, nağıl və tapmacalarda istifadəsi arzuolunandır. Uşaq təfəkkürü ideofonların köməyi ilə ətraf aləmi onun səsləri ilə tanıyıb öyrənməklə yanaşı, yeni informasiya və ya mətn parçasını daha asanlıqla qavrayır.

Müşahidələr göstərir ki, uşağın ilkin lüğət “ehtiyatı”da müxtəlif səviyyəli ideofonlar vacibi, önəmli yer tutur. Hətta belə dil faktlarında çıxış edən bir qrup alimlər universal (yəni milliyyətdən asılı olmadan, hər bir azyaşlı tərəfindən başa düşülən) “**uşaq dili**”nin olması iddiası ilə çıxış etmişlər. Həmin mülahizələrə görə erkən yaş dönməsində bir-birini asanlıqla anlama bilən körpələr zamanla, yəni böyüklərdən milli ana dilini mənimsədikdən sonra bu universal ünsiyyət formasını yadırgayırlar. Qeyd etmək maraqlıdır ki, “uşaq dili”nin səciyyəvi ünsürləri olan ideofonlar bir çox fərqli quruluş və genetikali dil üçün ortaq semantik tutuma malikdirlər

Fars dilindəki uşaq ədəbiyyatının ən ötəri təhlili belə onu deməyə əsas verir ki, burada səs təqlidi elementlərdən tapmacalarda, yanıltmaclarda, atalar sözlərində və müxtəlif folklor materiallarında geniş istifadə olunur /se dokanəst duşbeduş, əvvəli məhməl foruş, dovnomi ard foruş, sevvomi çub foruş./

(Yan-yana üç dükandır : birincisi məxmər satan; ikincisi un satan; üçüncüsü taxta satan)

Açması سنج “iydə” olan bu tapmacada /s/, /d/ alliterativ samitləri və /u/ saitilə birlikdə oxunaqlı və dərk olunmağı asanlaşdıran anafordan istifadə edilmişdir. Əslində bu tapmacada obrazlı sözlər və oxşatma üsulundan istifadə olunmuşdur.

Uşaqların zəhnini itiləmək, yaddaşlarını gücləndirmək, nitq qabiliyyətlərini artırmaq üçün dildə yanıltmaclardan geniş miqyasda istifadə edilir. Məs: ارستو پرستو را دستور داد

(ərəstu pərəstu-va dəstur dad) – Ərəstu qaranquşa göstəriş verdi.

امشب شب شنبه می‌کشم شش شیش و شیش کشو .

(emşəb, şəb şəmbe mikoşəm şeş şopoş o şopoş koşo)

(Bu şəmbe axşamı altı bit, altı da bit öldürəni öldürəcəyəm.)

Göründüyü kimi yuxarıdakı yanıltmaclarda həm ideofonik, həm də asonans və alliterasiya əsaslı səs təqlidi vasitələrindən istifadə edilmişdir. Birinci yanıltmacda /d/, /s/, /r/ samitləri; ikinci misalda isə /s/, /b/, /m/ samitləri tezlikli işlənmiş və uşaq nitqinin səlisliyini formalaşdırmağa xidmət etmişdir. Bu iki zəngin folklor nümunəsinin biri ədəbi dildə, ikincisi isə danışq dilində verilmişdir.

Uşaqlar üçün yazılmış, və ekran variantını tapmış nağıllarda da səs təqlidi sözlərdən təqdim olunan parçanı daha gözəl, sevilən və tez yaddaşa köçürülən etmək üçün əsas variant kimi istifadə olunur. Məs. : حسنې نگو، يه دسته گل (Həsəni demə, bir dəstə gül) ; نوروژ و سال نو ايرانيان (Novruz və iranlıların yeni ili) ; هاجر عروسی داره (Həcərin toyudur) ; پرنس و قورباغه (Prins və qurbağa); خاله سوسکه عروسی داره (Tıq-tıq xanımın nağılı) və s. hekayələri və nağılları misal göstərmək olar.

nağılında ... üzü çirklə, saçları və dırnaqları uzun, paltarları çirklə olan, hamama getməyi, təmizliyi sevməyən Həsəni ilə heç kəs oynamaq, dostluq etmək istəmir. O, yaşıdlarına , kəndxudanın uluğuna, balaca cücəyə, göldə üzən qaza, müraciət etsə də, onların heç biri onunla oynamaq istəmir. Hamısı onun çirkin, natəmiz olduğuna işarə edərək deyirlər:

موی بلند ، روی سیاه ، ناخن دراز ، واه و واه و واه

(Saçların uzun, üzün qapqara, dırnaqların uzun, vay, vay, vay....)

Nağıl personajlarının dilində təqlidi sözlər geniş şəkildə işlənmişdir. Həsəni yanına gələn balaca sarı cücə ilə oynamaq istədikdə, toyuq etiraz səsinə belə qaldırır: “قود قود قدا، برو به خونه ، ترا خدا !” “Qod-qod –

qoda,qod-qoda, bero be xune, to-ra bexoda !” (qod –qod –qoda, qod –qod –qoda, sən Allah, çıx get evinə!) Bu və başqa nağıllar ideofonlar, səs uyarlığı, oxşarlığı ilə yaranmış sözlərlə zəngindir.

Beləliklə uşaq ədəbiyyatında ideofonlardan istifadə həmin əsərlərin təhkiyə gücünü artırmaqla, azyaşlının bədii təxəyyülünün inkişafına xidmət edir. Eləcə də onun danışılan haqqındakı qavrama imkanlarını zənginləşdirən əsas amil olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, səs simvolizmindən təkçə uşaqlar üçün yazılan ədəbiyyatda deyil, müxtəlif yaş dövrləri üçün nəzərdə tutulan bədii əsərlərdə də istisnasız olaraq geniş istifadə edilir.

TERMIN VƏ DETERMINOLOJİLƏŞMƏ

Paşayeva G.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Terminlər elmi üslubun əsas informativ leksik vahidləri kimi bu üslubun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Termin öz təbiətinə görə ikili xarakterə malikdir: yəni bir tərəfdən ümumi ədəbi dilə aid anlayışlar sisteminə, digər tərəfdən isə xüsusi kommunikasiya sahəsinə aidliyini qoruyub saxlayır. Terminin semantik tutumu bilavasitə həmin terminə müvafiq olan anlayışın obyektiv məzmunu ilə müəyyənləşir. Termin olmayan sözlərdə isə anlayışla bağlılıqdan əlavə, emosional və estetik keyfiyyətlər də özünü göstərir.

Terminlərin semantikasının variasiyaya uğraması təyinatı üzrə deyil, oxşar mənalar əsasında daha yüngül şəkildə danışq üslubuna yaxınlaşdırılmasında, əsasən, kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusi rolu var. Məsələn: ümumelmi və ümumtexnoloji terminlər məhz media vasitələrinin təbliği sayəsində ümumişlək sözlər statusuna yaxınlaşaraq xüsusi şərh və ya izah verilmədən işlədilir.

Terminlərin semantik baxımdan dar çərçivəni yarib daha geniş işləklik qazanması, əslində, uzun illərin məhsuludur və aparılan müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, terminlərin bu proses boyu keçdiyi mərhələləri bu şəkildə sıralamaq olar: 1) ilk əvvəl geniş oxucu və ya dinləyici kütləsi üçün naməlum olan termin, adətən, geniş izahı ilə birgə təqdim edilir, 2) bu termin daha çox təqdim edilən məqalə və materiallarda sinonimləri ilə bir arada işlədilir, 3) termin geniş auditoriya tərəfindən qəbul edildikdən sonra müstəqil söz kimi işlədilərək termin statusunu itirir və daha geniş mənada işlədilməyə başlayır.

Terminin terminoloji sistem daxilində və onun hüduqlarından kənarda kəsb etdiyi mənaları müqayisə etdikdə bir sıra diferensial əlamətlər meydana çıxır. Məsələn, 1) terminin izahı verildikdə onun ifadə etdiyi mənə daha aydın və anlaşıqlı tərzdə ifadə edilir, yəni terminin semantikasi sadələşdirilmiş şəkildə təqdim edilir; 2) terminin şərhı “məişət üslubunda” təqdim edilir, yəni terminin mənəsi təsviri-diferensial sxem əsasında izah edilir.

Beləliklə, determinolojişmənin ilk mərhələsində olan termin praktiki olaraq öz terminoloji səciyyəsinə saxlamış olur, lakin bunula belə, terminin ilkin semantikasi ilə determinoloji mərhələdəki semantikasi arasında müəyyən fərqlər artıq müşahidə edilir.

Terminlərin differensial semantikada işlədilməsi publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biridir ki, bu zaman haqqında bəhs etdiyimiz terminlərin determinləşməsi baş verir. Çünki publisistik mətn daxilində ümumişlək sözlərlə mütəşəkkil əlaqə yaradan terminlər terminoloji sistemin dar çərçivəsindən çıxaraq yeni-yeni üslubi çalarlar kəsb edə bilər.

Bu qəbil terminlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: arteriya, xroniki, epidemiyə (tibbi ter.); qrup, qrim (incəsənət ter.); oyun, komanda, rekord (idman ter.); mübarizə, qvardiya (hərbi ter.), atmosfer, təzyiq (dəqiq və təbiət elmləri ter.); bina, körpü, bənd (tikinti və inşaat ter.); vəkil, miras, vərəsə (hüquq ter.); kapital, monopoliya, balans (iqtisadi-ticarət ter.) və s.

Determinolojişmənin ən əsas üsulu metafordur. Hazırkı dövrdə istənilən yazar və ya jurnalist terminoloji metafordan istər-istəməz istifadə edir və qəzet materialları arasında bunun sübutu olaraq kifayət qədər nümunələrə rast gəlinir.

Məsələn: bioloji termin olan katalizator terminoloji sistemdə kimyəvi reaksiyanı sürətləndirən, tezləşdirən maddə kimi izah edilsə, publisistikada bu termindən daha çox hadisələrin sürətli inkişafına səbəb olan amilləri təsvir etmək üçün işlədilir.

Publisistikada bu qəbil hallar dildaxili və dilxarici (ekstralingvistik) amillərlə əlaqələndirilə bilər.

Terminlərin semantikasının metaforik köçürülməsi zamanın tələbinə uyğun olaraq aktual olan mövzulara uyğun terminlərdə daha geniş şəkildə müşahidə edilir. İctimai həyatın hər hansı bir sosial

sahəsində avtoritetliyi ilə seçilən və metaforlaşan leksik vahid yeni mənə kəsb etməyə başlayır. Məsələn: klon, klonlaşdırmaq və s.

Eyni zamanda terminlərin determinolojişməsi onların geniş yayılması ilə də izah edilə bilər. Məsələn: termin nə qədər yüksək işləkliyə malikdirsə, onun semantik variativliyə uğrama şansı da bir o qədər yüksəkdir.

Deməli, sosial avtoritetlik status, yüksək işləklik dərəcəsinə malik olma, determinolojişmə prosesində ekstralingvistik amillər kimi çıxış edir.

Dildaxili amil kimi isə metaforanın özü qeyd edilə bilər. Belə ki, köçürülən mənalar sözün ifadə etdiyi əsas mənə ilə birbaşa əlaqəli olmadıqda metaforadan danışmaq qeyri-mümkündür. Deməli, semantikasi variasiyaya uğrayan terminin ifadə etdiyi mənə onun sonradan qazandığı metaforik mənə ilə əlaqəlidir. Metaforik mənə ilkin mənənin fonunda formalaşdırılır. Məsələn, xəstənin təzyiqi (term. mənə) və ictimaiyyətin təzyiqi (metaforik mənə).

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QIDA ADLARI İLƏ BAĞLI FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Rəhimov M.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Frazeoloji vahidlər, idiomatik ifadələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllər mövcud olduğu dil daşıyıcılarının həyat və düşüncə tərzinin, mentalitetinin və əsrlər boyunca qazanmış olduğu hikmət və təcrübəsinin əyani təzahürüdür. Qida gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsi olduğundan, tərkibində qida komponenti olan ifadələr həyat ehtiyacları ilə daha yaxından bağlıdır. Bu səbəbdən də bu kimi ifadələr hər hansı bir dil cəmiyyətinin zəhniyyətinin inikasıdır. Belə ifadələr ingilis dilində danışanların nitqini daha da cəlbedici və təbii edir. Frazeoloji vahidlərin təhlili və araşdırılması üçün geniş imkanlar mövcuddur. Idiomatik ifadələrə və atalar sözlərinə həsr olunmuş müxtəlif təlim materialları vardır ki, onlara, adətən, yalnız ən məşhur qida ifadələri daxildir. Tədqiq etdiyimiz bu əsər nəzəri deyil, daha çox praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Əsas məqsədimiz ingilis dilini öyrənənlər üçün qida ilə bağlı idiom və atalar sözlərini dolğun şəkildə təqdim etməkdir. Aşağıdakı misalların hərfi və məcazi mənalarına və eyni zamanda ana dilimizdəki ekvivalentlərinə diqqət edək:

apple-alma

a rotten (bad) apple – (çürük, pis alma), pis adam;

polish the apple – (almanı parıldatmaq), kiməsə yaltaqlanmaq;

the apple doesn't fall far from the tree – (alma ağacından uzaq düşmür), uşaqlar valideynlərinə bənzəyir;

banana-banan

go bananas – həddən ziyadə əsəbləşmək, həyacanlanmaq

top banana – təşkilatda ən üst və ya ən önəmli şəxs.

bean-lobya

a hill (row) of beans – (bir tərə/cərgə paxla), az əhəmiyyətli bir şey;

full of beans – (paxla ilə dolu) şən, yüksək əhval-ruhiyəli;

give someone beans – (kiməsə paxla vermək) - danlamaq;

spill the beans – (paxlaları tökmək) – sirri ələ vermək;

bread-çörək

cast your bread upon the waters – təşəkkür və qarşılıq gözləmədən yaxşılıq etmək;

eat the bread of idleness – qazanmadığın yeməyi yemək, müftəxorluq etmək;

break bread with someone – öz yeməyini kimləsə bölüşmək;

broth-şorba, bulyon

a broth of a boy – tanınmış şəxs;

too many cooks spoil the broth – (çox aşpaz şorbanı korlar), əgər bir iş çox adama tapşırılsa, o iş yaxşı yerinə yetirilməz.

butter-yağ

butter someone up – kiməsə nəsə əldə etmək üçün yaltaqlanmaq;

butter to butter is no relish – insanlar təkrar olan hər şeydən bezir;

look as if butter wouldn't melt in someone's mouth –(sanki ağzında yağ əriməyəcək kimi görünmək) – yalandan kübar və günahsız görünmək;

cake-tort, piroq

a piece of cake – asan əldə olunan bir şey;

cake's not worth the candle – (piroq yanan şama dəyməz)-nəticə sərf olunan əziyyətə dəyməz (the game's not worth the candle-oyun yanan şama dəyməz; variantı da mövcuddur-kursiv bizimdir M.R.);

pieces of the same cake (eyni piroqun parçaları/qırıntıları) – eyni xarakterli və keyfiyyətli olan şeylər (eyni bezin qırağıdır-kursiv bizimdir M.R.);

cheese-pendir

a big cheese –vacib və nüfuzlu şəxs;

corn-qarğıdalı

acknowledge the corn – səhvi etiraf etmək;

feed someone on soft corn – kiməsə quyruq bulamaq, yaltaqlanmaq;

egg-yumurta

better an egg today than a hen tomorrow (sabaha toyuqdansa bu günə yumurta) – soğan olsun nağd olsun;

he that would have eggs must endure the cackling hens – əldə etmək istədiyin üçün əziyyət də çəkməlisən;

sure as eggs is eggs – heç bir şübhə olmadan, tam əmin;

fat-yağ/piy

chew the fat – dostcasına söhbət etmək;

fat and happy – razı, məmnun;

fat cat – çox varlı şəxs;

fat chance – az ehtimal;

pull the fat from the fire – kiməsə çətin vəziyyətdə əl tutmaq, yardım etmək;

fish-balıq

(as) dumb (mute) as a fish – (balıq kimi lal), səssiz, sakit;

a loose fish – mənaiviyyatsız şəxs;

drink like a fish – həddən çox spirtli içki qəbul etmək;

fish begins to stink at the head (balıq başdan iylənir)– korrupsiya və rüşvət dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərindən başlayır;

meat-ət

after meat mustard – çox gec (*after dinner mustard* və ya *doctor after death*-toydan sonra nağara-variantları da mövcuddur və eyni semantik mənaya malikdir-kursiv bizimdir M.R.);

dead meat – ciddi təhlükə və çətinlik;

one man's meat is another man's poison – fərqli insanlar fərqli şeylər istər;

mutton-qoyun əti

mutton dressed (up) as lamb – gənc qız kimi geyinmiş orta və ya yaşlı qadın;

return to one's muttons – öz mövzusunə, söhbətinə qayıtmaq;

pie-piroq

have a finger in the pie –nədəsə marağı olmaq;

pie in the sky (səmadakı piroq) – gerçəkləşməsi və əldə edilməsi çətin olan bir şey;

potato-kartof

a hot potato – something that is difficult or dangerous to deal with;

couch potato – fiziki iş görməyən daima televizora baxan şəxs;

drop someone (something) like a hot potato – kimisə/nəyisə tez tərək etmək;

hold one's potato – səbrli olmaq;

stew-ətin suyu

in a stew – nəyəsə çox rahatız olan bir şəxs;

stew in one's juice – öz məsuliyyətsiz hərəkətinin və ya davranışının xoşagəlməz cəzasını çəkmək;

toast-qızarmış çörək

be toast – bitmək, tükənmək, məhv olmaq;

have someone on toast – bir kəslə istədiyin kimi davranmaq, sənə xoş olan şəkildə rəftar etmək kimi üstün bir vəziyyətdə olmaq.

Dilçilikdə idiomatik ifadələr və ya frazeoloji vahidlər adətən mürəkkəblik prinsipinə zidd olan dil fiqurları kimi qəbul olunur. Bu prinsipə görə mürəkkəb vahidin mənası onun tərkib elementlərinin mənalardan təşkil olunmalıdır. Başqa sözlə, əgər tamın mənası başa düşülürsə, o zaman hər bir tərkib elementi də ayrı ayrılıqda qavranılır. Lakin idiomatik ifadələr məcazlıq, xarakterik xüsusiyyət və ya konkret bir hadisə ilə bağlı olduqları üçün onlara bu prinsipi tətbiq etmək mümkün deyil. Buna görə də onları tək leksik vahid kimi anlamaq və nitqdə məzmunu uyğun şəkildə istifadə etmək lazımdır.

ANTİK MƏNBƏLƏRDƏ ZƏNGƏZURUN BƏZİ TOPONİMLƏRİ

Rüstəmov Ə.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Qədim oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan toponimlərin bir qisminin adına antik mənbələrdə rast gəlik. Bu toponimlərdən biri **Ağvanlı** oykonimidir.

Ağvanlı Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Alban//Ağvan adlı coğrafi adların paralellərinə Azərbaycan ərazisinin müxtəlif regionunda da rast gəlik. Belə ki, Quba rayonu ərazisində Ağvanlar məhəlləsi vardır. Alban//Alpan//Ağvan və bu qəbildən olan toponimik adlar Albaniya dövlətinin nişanəsi kimi yaranmış, Alban dövləti dövrünün yadigarı kimi öz izini qoruyub saxlamışdır.

Hələ qədim antik mənbələrdə Alban dövlətinin və etnosunun, onların coğrafiyasının adı çəkilir (Qeyd edək ki, “alban” etnonimi ilk dəfə e.ə. IV əsrdə (331-ci ildə) İsgəndərlə İran Şahı III Dara arasındakı Qavqamel vuruşması ilə əlaqədar çəkilir).

Biz Strabonun “Coğrafiya” adlı əsərində Alban dövlətinə və eyni adlı etnosa (Alban) rast gəlik.

Strabon bununla bərabər, Albaniyada 26 dilin (etnosun) mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Strabonun məlumatında adları çəkilən tayfalardan biri, heç şübhəsiz, alban etnosudur. «Языков у них 26, так что они нелегко вступают в сношения друг с другом».

Digər antik mənbələrdə Alban dövləti və etnosunun adı çəkilir. İppolit Portskiy Alban etnosunun adını çəkir və göstərir: «Албании (живут) против Каспийских ворот...».

Stefan Vizantiyski qeyd edir: «Албания страна около восточных иберов».

Antik mənbələrə istinad edən Q.Qeybullayevə görə, Albaniya alban etnoniminin adından yaranmışdır.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, alban tayfasının adı ilə bağlı adlar təkcə Qafqazla (Azərbaycanla) deyil, müasir türkdilli xalqların (qafqaz, qırğız, türkmən xalqlarının) yaşadıkları ərazidə də mövcuddur.

Deməli, Alban adlı coğrafi adların türkdilli xalqların yaşadıkları regionda yerləşməsi onu göstərir ki, alban adlı türk mənşəli etnos olmuş və bunlar eyni adlı paralel toponimlərin (Alban//Alpan//Ağvan//Alpout və s.) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Görkəmli albanşünas alim F.Məmmədova dərin elmi təhlilə istinad edərək, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan alban etnosunun formalaşması eyni ərazidə baş vermişdir. Albanlar Azərbaycanın antik və orta əsrlər mədəniyyətinin əsl yaradıcıları, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri hesab edilməlidir.

Dilimizin qədim abidəsi olan “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında iki yerdə “alpan” etnoniminin adı çəkilir: “Ağ-boz atlar çapdırar alpanlar gördüm”.

“Alpanlar başı Qazan xan” və Alban tarixçisi Musa Kağanqatlının “Alban tarixi” adlı əsərində Alban tayfasının və ölkəsinin adı çəkilir.

Bunu da qeyd edək ki, erməni mənbələrində, o cümlədən M.Xorenetskinin “Ermənistan tarixi” adlı əsərində Alban leksemi “Ağvanq” kimi qeyd olunmuşdur.

Alban//Ağvan sözünün açımında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Araşdırıcılar Alban//Ağvan adını Roma-Yunan, əski erməni: keld, türk, Dağıstan dilləri ilə bağlayırlar.

A.Bakıxanov Alban yer adı haqqında belə bir fikir irəli sürür: “Albaniya Rum dilində ağılıq” mənasında olaraq azadlığa işarədir”.

Prof.Ə.Dəmirçizadə Alban//Ağvan sözünü həm Ural-Altay, həm də keld dilləri ilə bağlayır. “Ağvan” sözündə “ağ” nədir sualını Ə.Dəmirçizadə belə izah edir: “Diqqətli yoxlama nəticəsində aydın olmuşdur ki, “ağ” sözü Alban adının birinci hissəsinin “al” sözünün ləfzi tərcüməsidir”. “Ağ” sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilində “yüksək”, “ucal”, “qalx” mənasında işlənmişdir”.

“Kitabi Dədə-Qorqud” əsərinin dilində ağ leksemi “qalx”, “ucal” mənasında işlənmişdir. “Şahın pərvaza ağdı, gözlədilər, şahın Tumanın qələsinə endi”.

“Ağmaq” sözüne İ.Nəsiminin dilində də “qalx”, “ucal” mənasında rast gəlinir: “Kürsiyi-rəhmanə ağdun getdun, ərşüllahi gör” (Nəsimi).

Göründüyü kimi, “Dədə Qorqud”-un dilində, eləcə də yazılı ədəbi mənbələrdə “ağ” sözü “ucal”, “uca”, “qalx”, “yüksək” mənasını ifadə etmişdir.

Prof.M.Seyidov “Alban”, “Ağvan” yer adının türk dilləri, o sıradan Azərbaycan dili və təfəkkürü ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. O, Alban sözündə hər iki ünsürü “ağ//al” və “ban” hissələrini Azərbaycan mənşəli hesab etməklə, al//ağ sözünün “uca”, “yüksək”, ban ünsürünün “dam” mənası ifadə etdiyini qeyd etmişdir. Alimin fikrincə, “Alban” bani-damı uca deməkdir.

Bizə belə gəlir ki, Alban sözündəki al ünsürü “ucalıq”, “yüksək” mənasını bildirir. Arxaıqlaşmış və bir qədər də mənasını dəyişdirilmiş “al” ünsürünün uca, yüksək məna bildirməsinə atalar sözümdən biri olan “Alçaq dağları elə bil bu yaradıb” ifadəsində rast gəlirik.

Əlbəttə, bu gün mənfi məna ifadə olan “alçaq” sözünün tərkibindəki al ünsürü “alçaq”, “kiçik” mənasında deyil, “uca”, “hündür” mənasında işlənmişdir. Həm də bu ifadə (alçaq) xalqımızın ən qədim abidəsində-yazıya qədərki xalq yaradıcılığında işlənmişdir. Bu ifadəyə (alçaq) yazılı ədəbi dilimizin əlimizə çatan ilk nümunəsində-Həsənoğlunun dilində rast gəlirik. Məsələn:

Hüsn içində sana mənənd olmaya

Əsli yuca, könlü alçağum bənim.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində - N.Vəzirovun əsərlərində də alçaq”sözü “uca”, “yüksək” mənalarda işlənmişdir.

Bu deyilənlərə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, alban sözü türk-Azərbaycan mənşəli söz olub, lap qədim dövrlərdə şifahi və yazılı ədəbi dilimizdə “uca”, “yüksək”, “hündür” mənalarda işlənmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, “al” sözünün sinonimi kimi işlənən “ağ” ünsürü də həmin mənanı ifadə etmişdir.

Ağvan//Alban toponimi Albaniya dövləti və alban//alpan etnosunun adı ilə bağlı olaraq yaranmış və öz adını azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formada (Ağvan//Alban//Alpan//Alpout və s.) mühafizə edərək günümüze çatmışdır.

METİNLƏRƏRASI UNSURLARIN ÇEVİRİSİ ÜZƏRİNƏ

Sabziyeva Makbule

Anadolu Üniversitesi Türkiye

Günümüzde edebiyat bilimin bir dalını oluşturan metinlerarasılık, son zamanlarda üzerine yoğun ilgi çekmektedir. Bu ilginin sebebi, metinlerarası unsurların çağrışımlar yaparak yorumlanmaya açık olması ve yeni bilgilere ulaşmayı sağlamasıdır. Metinlerarasılığın mekanizmasını bu şekilde betimleyebiliriz. İki metin bir araya getirilir: bunlardan daha önce yazılan metnin öğeleri veya belirtileri daha sonra yazılan metinde yer almaktadırlar. Daha sonra yazılan metinde tekrarlanan öğe veya belirti ilk metni andırırsa da, başka bağlamda kullanılmaktadır. Bu değişim metinlerarasılığın en çarpıcı özelliğidir. Yeni metin önceden yazılan metnin devamı olarak görülsə de, aynı zamanda onun inkârı (anlamsal uygulamada) olarak da görülebilmektedir. Bağlamların çarpışmasında birbirinden farklı metinlerde söylemsel ortaklık, birlik, homojenlik oluşur. Kültürde metinlerin görevdeşliğini (sinerjiyi) oluşturan metinlerarasılık, kültürde ve dilde birleşik üslupsal, türsel, konusal vs. bir alan kurar. Metinlerarasılık kavramını oluşturan metinlerarası unsurlar, yani eskiden bilinen, hafızalarda kalan metinler geçmişle çağrışım yaparak okurun duygularını sürekli canlı tutar, hareketlendirir. Metinlerarası unsurları metne dâhil etmekle yazar okurla canlı iletişime ulaşmayı amaçlamaktadır.

İnsanlar arasında iletişimi sağlamak üzere yüzyıllardır yapılagelen çeviri, kuram ve uygulamaya ilişkin birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Dünya edebiyatı çeviriler sayesinde oluşmuş ve zenginleşmiştir. Edebiyatın sistemleştirilmesi çevrilen metnin kaynak metinle karşılaştırılmasıyla yapılmıştır. Bu yöntemler sayesinde edebiyatlara özgü genel ve özel unsurlar ortaya çıkarılmıştır.

Metinlerarası unsurların zengin kaynağı olan günümüz postmodern edebiyatın bir dilden başka dile çevirisi sırasında birçok zorlukla karşılaşmaktadır. Metinlerarası unsurların anlam katmanlarının erek metne eşdeğer aktarımı, ancak orijinal metni kelime kelime aktarmanın ötesine geçip metnin orijinal dilde yarattığı etkiyi yaratabildiği zaman nitelikli bir hal alır. Bu da edebi metinlerin çevirisinin edimbilimsel (pragmatik)

olması deməkdir, yəni satırların gerek düşünsel gerek duyğusal etkilerini erek metnin okurlarına iletebilməkdir.

Bu çalışmada metinlərarası unsurların bir dildən başqa dile çevirisi sırasında ortaya çıxan sorunlar ele alınacaq, çeviri sürecində metinlərarası iletişime evrensel yaklaşımın yolları sergilenecekdir. Metinlərarası unsurların çevirisi sırasında hataların nasıl yapıldığı, hatalardan kaçma, ya da hatayı minimize etme yolları incelenəcək və sınıflandırılma yoluna gidilerek çeviri modelleri teklif edilecekdir. Metinlərarası unsurları çeviribilim bağlamında ele almaktaki amacımız kültürel paralellərin belirlənməsində bazı kuralların ortaya konulmasıdır.

DİLÇİLİYİN İNKİŞAFINDA NİTQ PROSESİNİN ROLU

Salamova K.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Nitq-fikrin maddiləşmə prosesi və insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsi üçün vasitədir. Nitq prosesində insan ətraf aləmi dərk edir, bu və ya digər cisim və hadisələrə münasibətini bildirir.

Nitq əqli fəaliyyətin əsası olmaqla yanaşı, həm də kommunikasiya vasitəsidir. Nitqin vasitəsilə insanlar bir-birinə psixoloji təsir göstərir, öz davranış və rəftarını dəyişdirir və fəaliyyətə təhrik olunur. Deməli, nitq ünsiyyət prosesi olmaqla həm də:

- ikri fəaliyyətin idarə edilməsi və tənzimlənməsi prosesisdir;
- insanları qavramağ və anlamaq prosesisdir;
- təfəkkürü formalaşdıran prosesisdir;
- əqli fəaliyyətin əsasıdır.

Nitq informasiya ötürücüsüdür, səs siqnalları və yazı işarələri vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq insanlığın əldə edilməsi üçün ən böyük katalizatorudur və dilin köməyi ilə həyata keçirilir. Dilin psixoloji məzmununu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- * Dil danışq işarələri sistemidir.
- * Dil insanların davranışını tənzim etmək üçün vasitədir.
- * Dil insan və ətraf aləm arasında əlaqə vasitəsidir.
- * Dil informasiyaların toplanması və qorunması vasitəsidir.
- * Dil ictimai hadisədir.
- *Dil mürəkkəb quruluşa malikdir və xalqa məxsusdur.

İnsanın dili mürəkkəb stuktura malikdir, çünki özündə leksikanı, qrammatikanı və sintaksisi birləşdirir.

Rusiyalı alim N.İ.JİNKİN özündə leksika, qrammatika və sintaksisi birləşdirən nitq mexanizmlərini səkkiz qrupa ayırmışdır.

1. Qramatik cəhətdən sintatik quruluşu müəyyənləşdirmə mexanizmi;
2. Transformasiya mexanizmi (Bir konstruksiya tipindən başqa tipə keçmə);
3. Proqram elementlərini genişləndirmə mexanizmi (Qramatik quruluşdakı);
4. Sözü mənə(semantika) və səs əlamətlərinə görə axtarma mexanizmi;
5. Nitqin səslənməsini real həyata keçirmə mexanizmi;
6. Nitq səslərini seçmək mexanizmi;
7. Sintaktik intonasiyaların hərəkəti proqramlaşdırma mexanizmi;
8. Sözlərin yada saxlanması və işlənməsi mexanizmi.

İnsan hiss orqanları vasitəsilə qəbul etdiyi sözləri ifadə edir. Ona görə də sözün real əşya və hadisələri əvəz etməsini “Şərti qıcıqlandırıcı” adlandırırlar. İ.P.Pavlov isə sözü “siqnalların siqnalı” yəni ikinci siqnal sistemi adlandırmışdır.

Cədvəldən aydın olur ki, sözlər heyvanlar üçün ancaq səsi ifadə edir, bu və digər şərtsiz refleksi yerinə yetirir. İnsan üçün isə söz ünsiyyət simvolu, əşya və hadisələrin ifadəsidir. İnsanın ikinci siqnal sisteminin bir neçə refleks xüsusiyyəti var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Fasiləsiz ümümləşdirmə. Səs siqnallarının çoxalması (analizatorların kompleks qıcıqlanması, dərk edilənlərin ifadə olunması, mənəca yaxın sözlərin fasiləsiz olaraq yayılması (irradiasiyası).

2. Eyni anda fərmalaşma imkanı. Bu zaman ikinci siqnal sisteminin siqnallarının yenilənməsi baş verir. (Kafenin qapsının üstünə vurulmuş “təmirə bağlıdır” sözlərini görüb dayanırıq ki, boş yerə vaxtımız itiməsin. Bunun baş verməsi zamanı heyvanda olduğu kimi insanda da böyük miqdarda şərti reflekslərin yoxa çıxması tələb olunur).

3. Mücərrəd anlayışların sözlə ifadə olunması. Reflekslər birinci signal sistemindən ikinciyə və əksinə ötürüldüyü üçün, ikinci signal sistemindəki əlaqələr tez-tez pozulur. Məsələn: insanda zəng səsində şərti refleks oyanır. O zəngin səsini kəsmək istədiyi zaman əgər eksperiment aparan “zəng” sözünü işlədərsə, o da həmin səsə təkrar edəcək. Çünki mücərrəd (abstrakt) anlayışlar sözlə ifadə olunduqda əvvəlki qıcıqlandırıcılarla əks-əlaqə yaradır. İkinci signal sistemi daha tez yorulur və xarici təsirlərə meyillidir.

Nitqin fizioloji xüsusiyyətlərindən başqa, onun insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına birbaşa təsir edən dörd fizioloji mərkəzi var. Bu mərkəzlər aşağıdakılardır:

1. Broka mərkəzi. Bu mərkəz hərəkət mərkəzi də adlanır, beyinin sol yarımkürələrinin yuxarı alın qırışında yerləşir. Nitqin tələffüzünün gurluluğunu (ucalığı)ni yaradır. Bu mərkəz zədələndikdə insan sözün mənasını başa düşür, lakin tələffüz edə bilmir;

2. Görmə mərkəzi. Bu mərkəz beyinin sol yarımkürələrinin ənsə payında yerləşir. Oxuma prosesini yerinə yetirir. Bu mərkəz zədələndikdə görmə qabiliyyəti qalır, lakin oxumaq qabiliyyəti itir;

3. Yazı mərkəzi. Baş beyinin sol yarımkürələrinin orta alın qırışında yerləşir. Bu mərkəz zədələndikdə insan düzgün yazıya nail ola bilmir;

4. Vernike mərkəzi. Baş beyinin sol yarımkürələrinin gicgah qırışında yerləşir, eşitmə mərkəzidir. Bu mərkəz pozulduqda insan sözlərin mənasını anlama və fərqləndirə bilmir. Tanıma qabiliyyətini itirdiyinə görə danışığı ya qusurlu olur, yada danışa bilmir;

Nitqin prosesinin formalaşması və yaranması müxtəlif mərhələlərdən keçir. Öz mənbəyini filogenezdən alan nitqin iki növü (daxili və xarici) və müxtəlif vasitələri var. Müasir dövrdə bu və ya digər formada nitqin bütün növ və vasitələrindən istifadə olunur. Nitq öz əlamətlərinə görə daxili və xarici olmaqla iki yerə ayrılır.

1. Daxili nitq. İnteriorizasiya əlamətinə malik olan daxili nitq hər hansı bir məsələnin əqli planlaşdırılması, analizi və sintezi olmaqla insanın özünə yönələn nitqdır. Daxili nitq tələffüz olunmayan və səssiz, yəni insanın öz-özünə danışması və fikirləşməsi prosesidir. Daxili nitq şüurlu olduğu üçün yalnız insana məxsusdur. L.S.Viqotskiyə görə, daxili nitq körpəlik dövründən başlayır. (Uşaq oyun zamanı öz-özünə danışmağa başlayır, bu işə tədricən daxili nitqə çevrilir). İnteriorizasiya əlamətinə görə daxili nitqin üç tipini göstərmək olar

1. Öz-özünə danışmaq;
2. Xüsusi daxili nitq;
3. Daxili planlaşdırma.

Daxili nitqin psixoloji məzmununu təsvir edərkən göstərmək lazımdır ki, hər şeydən əvvəl daxili nitq kommunikasiyadan kənarda baş verir, tələffüz edilmir, sürətli nitqdır, idrak prosesidir (sensor məlumatların işlənməsi və müəyyən anlayışlar formasında dərk olunması, əqli əməliyyatların fikrən icrası, şifahi və yazılı nitqdə fikrən proqramlaşdırılmasıdır). Daxili nitq xarici nitq əsasında əmələ gəlir, lakin fikir insanın özünə aydın olsa da, bəzən onu başqalarına çatdırmaq çətin olur.

2. Xarici nitq. Xarici nitq eşidilən, görülən və tələffüz olunandır. Nitqin bu növü başqaları ilə ünsiyyətə yönəlir, informasiya mübadiləsidir. Eksteriorizasiya əlamətlərinə görə xarici nitq yazılı və şifahi növlərə ayrılır.

Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın yazılı mətn kimi ötürülməsidir. Görmə qavrayışı ilə həyata keçirilir, qədim Misirdə yaranıb (Azərbaycanda Gəmiqaya rəsmləri və Qubustan qayalıqlarındakı rəsmlər də ilkin yazılı nitqə aiddir.) Referent (məyyən mətnin qısa məzmunu) və annotasiya (mətnin əsas cəhətlərinin əks olunması) yazılı nitqin növlərinə aiddir.

Şifahi nitq isə görülən və eşidilən nitqdır. Şifahi nitqin üç: monoloq, dialoq və poliloq kimi növləri var.

*Dialoq ünsiyyət prosesidir ki və daha artıq insan arasında baş verir, birgə fəaliyyətdir, reaksiya tələb edir, həm xarici, həm də daxili stimullarla şərtlənir. Psixoloji cəhətdən dialoq nitqin ən sadə formasıdır. Dialoq özündə üç xüsusiyyəti birləşdirir.

- birinci, avtonomluq xüsusiyyəti (suallardan təşkil olunur, cavab və replika isə söhbəti əsaslandırır);
- ikinci, emosionallıq xüsusiyyəti (bunsuz dialoq ya tez başa çatır, ya da sorğuya çevrilir);
- üçüncü, situativlik xüsusiyyəti (dialoq həmişə konkretliyə əsaslanır, iştirakçılar üçün əhəmiyyətə malik olur).

Nitqin tarixi inkişaf mərhələsində dialoqdan əvvəlcə monoloq sonra isə daxili nitq yaranıb. Yazılı nitq isə sonrakı inkişaf mərhələsinə məxsusdur.

*Monoloji nitq. Bu nitq bir nəfərə məxsus olur, həmin şəxs öz fikir və mülahizələrini ardıcıl və

dayanmadan şəhr edir. Fəal və sərbəst niqdir, şəxsiyyətin mədəni inkişafına kömək edir. Monoloji nitqin mühazirə, çıxış və məruzə kimi növləri var.

* Poliloji nitq. Nitqin bu növü eyni zamanda bir neçə şəxsin nitqidir (məsələn mitinq).

İnsan nitqi ünsiyyət prosesində yaranır və öz məzmunluluq, ifadəlilik, anlaşıqlılıq və təsirlilik kimi dörd xüsusiyyəti ilə fərqlənir.

1. Nitqin məzmunluluğu. İfadə olunan məlumatın əhatə dairəsindən asılıdır. Nitqin məzmunlu olması üçün insanın geniş biliyi və bu bilikdən istifadə etmək qaydalarını bilməsi vacibdir;

2. Nitqin ifadəliliyi. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək bacarığından asılıdır. Danışdıqda və yazdıqda nitqin ifadəliliyindən istifadə olunur;

3. Nitqin anlaşıqlığı. İkitərəfli xarakterə malikdir, yəni həm nitqin səlis və aydın olmasından, həm də dilin qramatik qayda –qanunlara uyğun olmasından asılıdır;

4. Nitqin təsirliliyi. Fəaliyyətə təhrik etmə funksiyasını yerinə yetirir (inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, əmr, qadağa və s.)

Nitq eyni zamanda bir neçə funksiyayı yerinə yetirir. Məsələn:

1. İfadə edilmə funksiyası: insan öz münasibətini bildirmək üçün nədənsə istifadə etməli olur (emosional görünüş) ;

2. Aşkar etmə funksiyası-əşya və hadisələri adlandırmaq imkanı ;

3. Təsir funksiyası: nitq vasitəsilə digər insana və qrupa təsir etmək və ya nəyi isə formalaşdırmaq olar (bu əmr, xahiş, təəccüb və sair formada ola bilər).

Nitqin xüsusiyyətlərindən və funksiyalarından başqa, həm də üç cəhəti var. Bunlar aşağıdakılardır:

*semantik cəhət-əşyaları, hərəkəti və vəziyyəti aydınlaşdırır. Bu cəhət insan ünsiyyətini heyvan ünsiyyətindən fərqləndirir. İnsan hər hansı bir səsə əşya və hadisələrin yeri, adı və xüsusiyyəti haqqında məlumat verir, heyvan isə çıxardığı səslərlə öz daxili vəziyyəti haqqında məlumat verir;

*ümümiləşdirmə cəhəti: nitq fikri ümümiləşdirmə imkanı yaradır (məsələn məktəb, sinif, nahar və s.) ;

*kommunikativlik cəhəti: nitq məlumat vermə və fəaliyyətə təhrik etmə funksiyasını yerinə yetirir.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTLƏ BAĞLI MÖVCUD PROBLEMLƏR HAQQINDA

Sədrəddinova T.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ana dilimizdə olduğu kimi, ingilis dilində də şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və vəziyyətini bildirən sözlərə sifət deyilir. Məsələn: *a diligent student, an easy lesson, fresh air, an old city, a comfortable flat* və s.

Bir sıra dillərdən, məsələn, rus, alman və s. dillərdən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində sifətin nə hal, nə kəmiyyət kateqoriyası var. Buna görə də müasir ingilis dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifət aid olduğu, təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə, nə də kəmiyyətə görə uzlaşır; ismin hansı halda, hansı cinsdə və hansı miqdarda (tək və ya cəm) olmasına baxmayaraq, onu təyin edən sifət adı, ilkin formada işlənir. Gəlin müqayisə edək:

a diligent student – ten diligent students

a pretty girl – pretty girls

a clever boy –the clever boy's

Bununla yanaşı, müasir ingilis dilində sifətin dərəcə formaları ilə bağlı mübahisə doğuran üç başlıca məsələ var: onlardan biri ingilis dilində sifətin neçə dərəcə formasına malik olması, digəri isə *more/most+* sifət tərkibinin dərəcə forması olub – olmaması məsələsidir.

Dilçilər, bir qayda olaraq, ingilis dilində sifətin üç dərəcə forması olduğunu qəbul edirlər.

1. Adi dərəcə (Positive Degree);

2. Müqayisə dərəcəsi (Comparative Degree);

3. Üstünlük dərəcəsi (Superlative Degree);

Lakin bəzi dilçilər (O.Yespersen, A.İ.Smitski, M.A.Qanşina, N.M.Vasilevskaya, V.İ.Kauşanskaya və b.) belə hesab edirlər ki, sifət ilkin formada, heç bir dərəcə mənası bildirmir, heç bir müqayisə ifadə etmir. Buna görə də onu sifətin dərəcə forması hesab etmək olmaz. Beləliklə də, bu dilçilər ingilis dilində sifətin iki dərəcə formasının olduğunu göstərirlər:

1. *Müqayisə dərəcəsi*. (Comparative Degree)

2. Üstünlük dərəcəsi. (Superlative Degree)

Amma belə qənaətə gəlmək olar ki, sifətin ilkin forması olmadan onun digər dərəcə formalarından danışmaq düzgün deyil. Demək, bu üç formanın (adi, müqayisə, üstünlük) arasında bir dialektik vəhdət olmalıdır. Digər tərəfdən də nitqdə hətta adi dərəcədə də sifət müqayisə mənası bildirə bilər. Buna misal olaraq sifətlərin ilkin formada, digər sözlə adi dərəcədə *as...as*, *not so...as* bağlayıcıları ilə işlənərək müqayisə bildirdiyini yada salmaq kifayətdir. Məsələn:

This classroom is as light as yours. His room is not as large as mine.

İkinci məsələyə, yəni *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsinə gəldikdə aşağıdakıları qeyd etməyi lazım bilir.

Ənənəvi olaraq haqqında danışılan birləşmələr ingilis dili qrammatikasında sifətin analitik dərəcə forması hesab edilir: *more+adi dərəcədə sifət* sifətin müqayisə dərəcə forması, *more+adi dərəcədə sifət* isə onun üstünlük forması adlandırılır. Son zamanlar bəzi dilçilər (V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik, B.A.İlyiç və b.) haqqında danışılan birləşmələrin sifətin analitik dərəcə forması deyil, sərbəst söz birləşməsi olduğunu söyləmişlər. Beləliklə də ingilis dili nəzəri qrammatikasında sifətin dərəcə kateqoriyası ilə əlaqədar olaraq qarşıya yeni bir problem çıxmışdır: *more+adi dərəcədə sifət* tərkibi sifətin dərəcə formasıdır, yoxsa sərbəst söz birləşməsidir?

Hər şeydən əvvəl belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsinə sifətin analitik dərəcə forması deyil, sərbəst söz birləşməsi adlandıran dilçilər belə hesab edirlər ki, müasir ingilis dilində *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsi ilə yanaşı *less/least+adi dərəcədə sifət*, hətta *very/rather+adiadi dərəcədə sifət* birləşmələri də işlənir. Məsələn, biz *more difficult*, *most difficult* deyərək bilir. Bununla belə, *sifət* sifətin dərəcə forması hesab edilir, *less/least+adi dərəcədə sifət* birləşməsi sərbəst söz birləşməsi adlandığı kimi, birləşməsi də sərbəst sözbirləşməsi adlanmalıdır.

B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya haqqında danışılan birləşmələrin, yəni *more/most+adi dərəcədə sifət* və *less/least+adi dərəcədə sifət* birləşməsinin arasında olan oxşarlığı səthi hesab edir və *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsinin sərbəst söz birləşməsi adlandırılması faktı ilə rastlaşmırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, *more* qrammatik morfemdir; onun ifadə etdiyi qrammatik məna birhəcalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini düzəldən *-er* morfeminə müvafiqdir. Buna görə də *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsi sərbəst söz birləşməsi hesab edilə bilməz. Bu birləşmə sifətin analitik formasıdır.

Qəribə burasıdır ki, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsinə analitik forma adlandırdıqları halda, və *less/least+adi dərəcədə sifət* birləşməsinə sərbəst söz birləşməsi hesab edirlər. Beləliklə də, dildə eyni xüsusiyyət və mahiyyətə malik olan iki birləşmədən biri yəni *more/most+adi dərəcədə sifət* birləşməsi sifətin analitik dərəcə forması, digəri, yəni *less/least+adi dərəcədə sifət* birləşməsi isə sərbəst söz birləşməsi hesab olunur. Bizcə, ikisindən biridir: ya haqqında danışılan birləşmələrin hər ikisi sifətin dərəcə formasıdır, ya da onların hər ikisi də sərbəst söz birləşməsidir. Çünki bu birləşmələr həm onların komponentləri, həm də ifadə etdikləri qrammatik məna baxımından tam eynilik təşkil edir: həm *more*, həm də *less* müasir ingilis dilində omonim sözlər kimi işlənir. Onlar bir halda zərf, digər halda isə söz-morfem kimi işlənir. Məsələn: *eat less*, *drink less*, *and sleep more* cümləsində *less* və *more* sözlərinin hər ikisi zərf funksiyasında çıxış edir. Lakin *more beautiful*, *less beautiful* birləşməsində isə onların hər ikisi söz-morfem kimi işlənir. Çünki birinci misalda *less*, *more* sözləri hərəkətə aiddir, ikinci halda isə onlar qrammatik məna bildirir, keyfiyyətin dərəcəsini göstərir. Eyni sözləri *most*, *least* haqqında da demək olar.

Bir anlığa belə hesab edək ki, haqqında danışılan birləşmələr, yəni *more/most+adi dərəcədə sifət* və *less/least+adi dərəcədə sifət* sərbəst söz birləşməsidir. O zaman bu qənaətə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində ancaq bir həcalı və bəzi iki həcalı sifətlər dərəcə kateqoriyasına malikdir. Onda belə çıxır ki, ingilis dilinin sifətin dərəcə kateqoriyası onun fonetik tərkibindən aslıdır, digər tərəfdən də *more/most*, *less/least+adi dərəcədə sifət* birləşmələri sintaktik hadisə hesab edilməlidir. Beləliklə də müasir ingilis dilinə xas olan bir kateqoriya, daha dəqiq desək, sifətin dərəcə kateqoriyası iki hissəyə parçalanır. Onun bir qismi morfologiya, digər qismi isə sintaksisin tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu da nə dilə xas olan sistemlilik, nə də məntiq baxımından ağılaşğan deyil.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, B.A.İlyişin bu məsələyə münasibəti həm fərqli, həm də qəribədir. O belə hesab edir ki, haqqında danışılan birləşmələrin sifətin analitik forması və ya sərbəst söz birləşməsi hesab edilməsi məsələsini hər bir tələbənin öz mülahizəsinə vermək lazımdır. Bu barədə o belə yazır: "*It must be left to every student to decide what way out of this dilemma should be*".

Əlbəttə ki, məsələnin bu cür həlli ən azı qeyri-ciddi görünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilçiləri və habelə ingilis dili ilə məşğul olan qərbi Avropa dilçiləri bu fikri məqbul hesab etməmişlər.

Yuxarda deyilənlərdən qısaca olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, nə birinci, nə də ikinci qrup dilçilərin sifətin dərəcə kateqoriyası haqqında söylədikləri fikirləri ilə - yəni *more/most+adi dərəcədə sifət* və *less/least+adi dərəcədə sifət* birləşməsinin sərbəst söz birləşməsi olduğu fikirləriylə razılaşmaq çətindir.

SÖZ VƏ FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN MÜNƏSİBƏTİNƏ DAİR

Şirinova M.B.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Hər bir dilin leksik sistemində külli miqdarda sözlər və funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan, ayrıca formalaşan, müstəqil dil vahidləri olan frazeoloji vahidlər vardır. Frazeoloji vahidlər sahəsində görkəmli dilçi alimlər tədqiqatlar aparmışlar. Bu alimlərdən S.İ. Abakumov, A.A. Reformatski, A.B. Kunin, L.A. Bulaxoviski, Y.M. Volf, A. Arnold və digərləri frazeoloji vahidləri geniş tədqiq etmiş və onların digər dil vahidləri ilə oxşar və fərqli əlamətlərini üzə çıxarmışlar.

Frazeoloji vahidləri öyrənən sahə olan frazeologiya və sözlərin tədqiqat sahəsi olan leksikologiya arasında sıx əlaqə vardır.

Frazeologiya və leksikologiyanın əlaqəsi ilk növbədə ona əsaslandırılır ki, hər iki sahənin əsas materialı sözdür. Bu iki sahənin bir-birinə çox oxşar xüsusiyyətləri var. Bu oxşarlıq müxtəlif sahələrdə özünü göstərir: qrammatika sahəsində-frazeoloji vahid və söz morfoloji əlamətlərə mənsub olub, cümlə üzvü rolunda çıxış edə bilər, təyin və tamamlığa malik ola bilər; söz yaradıcılığı sahəsində-frazeoloji vahid və söz yeni sözlərin yaranması üçün baza rolunu oynaya bilər; onomasiologiya sahəsində-frazeoloji vahid və söz inasının müxtəlif fəaliyyət növləri ilə əlaqədar olan obyektiv gerçəkliyin hadisələrini ifadə edə bilər.

Frazeoloji vahidlə söz arasında ümumi əlamət vardır. Bu ümumi əlamət onların hər ikisinin məna tamlığıdır. Leksik tərkibinə və quruluşuna görə frazeoloji vahidlər söz kimi dildə hazır şəkildədir. Bu əlmətinə görə frazeoloji vahidlər asanlıqla nitq hissələri üzrə təsnif edilir. Mənanın olması və qrammatik funksiya daşması bu iki dil vahidinin ümumi əlamətidir. Bu iki xüsusiyyət frazeoloji vahidin məzmununu təşkil edir. Sözlə eyni olmayan frazeoloji vahid ona məna və funksiyaca çox yaxındır. Frazeoloji vahidlə söz birləşməsi arasında isə heç bir ümumi əlamət yoxdur. Frazeoloji vahidlər leksik mənasına, forma dəyişikliyinə, sintaktik vəzifəsinə görə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması əsasında meydana gəlir. Bu zaman onda həqiqi və məcazi məna kimi leksik mənalar bir leksik vahiddə birləşir.

Frazeologiya və leksikologiyanın əlaqəsini belə bir fakt da sübut edir ki, frazeoloji vahidin mövcudluğu və inkişafı müəyyən mənada onun leksik tərkibinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, frazeologizmin komponenti – söz özündə leksik vahidə məxsus olan xüsusiyyətləri saxlayır. Eyni zamanda bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, frazeoloji vahid və söz arasında oxşar cəhətlər olsa da, onlar arasında fərqli cəhətlər də var. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizmin komponenti söz olaraq qalsa da, onların işlədilməsi spesifik xarakter daşıyır. Onlar cümlə üzvü kimi fərqlənə bilmir, frazeoloji vahidlər bütövlükdə uyğunlaşdığı cümlə üzvləri ilə heç bir əlaqəyə girə bilmir.

Belə və buna oxşar fərqlərin öyrənilməsi frazeologiyanın obyektinin linqvistik mahiyyətinin elmi əsaslandırılması və onun leksikologiyanın obyektinə nisbətən məhdudlaşdırılması baxımından zəruri şərt rolunu oynayır.

Bəzi tədqiqatçılar frazeoloji vahidin sözlə olan funksional yaxınlığını, onların sintaktik funksiyalarının qismən və ya bütövlükdə oxşar olması, bəzi frazeoloji vahidlərin bu və ya digər cümlə üzvü rolunda çıxış edə bilməsi ilə əlaqələndirirlər.

Ekvivalent məfhumu, leksik sinonimi olan frazeoloji vahidlərə aid edilə bilməz. Çünki frazeoloji vahidin məna strukturu sözün məna strukturundan daha mürəkkəbdir. Dildə xüsusən konnatasiya baxımından fərqli cəhətlər mühüm rol oynayır. Belə ki, konnatasiya frazeoloji vahidin ayrılmaz atributudur. Frazeoloji konnatasiya leksik konnatasiyaya nisbətən daha zəngindir. Onun mövcudluğu sayəsində frazeoloji vahid daha güclü ekspressiv- emosional təsirə malik olur.

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, frazeoloji vahid sözə nisbətən daha mürəkkəb semantik struktura və geniş məna tərkibinə malikdir. Frazeoloji vahidlər o qədər dərin məna ifadə edir ki, ən geniş izahatlar belə onların məna tərkibini açıqlaya bilmir. Xüsusən də, bu frazeoloji vahidin mühüm komponenti olan

konnatasıyaya aiddir. Deyilənlərin hamısı bir daha təsdiqləyir ki, frazeoloji məna ilə leksik məna arasında keyfiyyət fərqi mövcuddur.

Frazeoloji vahidin sözlə ekvivalent olması nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının irəli sürdüləri digər bir fikir ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlə sözün sintaktik funksiyaları bir- birlərinə uyğun gəlir, onların hər ikisi cümlə üzvü kimi çıxış edə bilirlər. Lakin bu da dəqiq fakt deyil. Çünki cümlə üzvü rolunda yalnız söz və frazeoloji vahid deyil, eyni zamanda frazeoloji xarakterli olamayan birləşmələr - sabit və sərbəst söz birləşmələri də çıxış edə bilirlər.

Dediklərimizdən bu qənaətə gəlmək olar ki, sözün ekvivalenti kimi ayrılıqda formalaşan, işlənən dil vahidləri istifadə oluna bilər ki, bu da frazeologiyanın obyektinin müəyyənləşdirilməsi üçün səciyyəvi rol oynaya bilər.

Ekvivalentlik nəzəriyyəsinin çatışmayan cəhətlərindən biri də frazeoloji vahidlə söz arasında semantik fərqi qəbul edilməməsi faktıdır. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, əsasən, frazeoloji vahidin məna strukturunun sözün məna strukturuna nisbətən daha mürəkkəb olması ilə əlaqədardır. Bu semantik fərqi qəbul edilməməsi nəticəsində frazeologiyaya semantik baxımdan müxtəlif söz birləşmələri, hətta sərbəst söz birləşmələri belə aid edilir.

Nəhayət, frazeoloji vahidin sözlə ekvivalent olması nəzəriyyəsinin tərəfdarları bir vacib faktı da nəzərdən qaçırmırlar. Bu fakt da iki dil vahidinin nitqdə müxtəlif funksional təyinatla malik olması ilə əlaqədardır. Frazeologizmlə sözün münasibətinin düzgün başa düşülməsi və təyin edilməsi onların strukturunun, semantikasının və funksional əlamətlərinin hərtərəfli müqayisəli analizi nəticəsində mümkündür.

Belə analiz göstərir ki, qeyd edilən əlamətlərə əsasən frazeoloji vahid heç vaxt bütövlükdə sözlə eyni olmur. Məhz buna görə də frazeoloji vahidin sözlə ekvivalent olmasından deyil, onunla əlaqəsinin olmasından danışmaq daha düzgün olardı. Tədqiqatların da sübut etdiyi kimi, əlaqə nəzəriyyəsi frazeoloji vahidə özünəməxsus xüsusiyyətləri olan dil tərkibi kimi baxmağa imkan verir. Bütün bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, frazeologiya ilə leksikologiya arasında sıx əlaqələrin olmasını qəbul etsək də, onlar arasında prinsiplial fərqlər də mövcuddur.

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURS ANLAYIŞININ TƏDQIQATINA DAİR

Şükürova A.İ.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası

Son illər dilçilik sahəsində ən geniş tədqiq olunan, çoxmənalı terminlərdən biri diskursdur. Diskurs nəzəriyyəsi dilçiliyin yeni istiqamətlərindən olduğuna görə burada cavablardan çox suallar mövcuddur.

Diskurs linqvistik ensiklopedik lüğətdə belə xarakterizə olunur : “ ... məqsədyönlü sosial davranış kimi nəzərdə tutulan nitq ; insanların qarşılıqlı əlaqəsi və onların şüurundakı mexanizmlərdə (koqnitiv proseslərdə) iştirak edən komponent... ” . Həmçinin lüğətdə qeyd edilir: “Diskurs (fransız dilində “discours”- nitq)- “həyatla yüklənmiş” nitqdır. Buna görə də “mətn” terminindən fərqli olaraq, “diskurs” termini canlı həyatla əlaqələri bilavasitə bərpa oluna bilməyən qədim və digər mətnlər üçün tətbiq edilmir”. (Лингвистический Энциклопедический Словарь, В.Н.Ярцева, Москва «Советская Энциклопедия» 1990, s. 136-137)

Eyni zamanda diskursu semiotik prosesin tərkib hissə kimi də qəbul edirlər. (Греймас А.Ж., Купре Ж. Объяснительный словарь теории языка//Семиотика. М., 1983 s. 488). Deməli, həm dil həm də qeyri-dil faktorlarından ibarət olan diskursiv təcrübələrin müxtəlif üsulları məhz semiotik prosesdə cəmləşdirilmişdir.

“İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri” lüğətində müxtəlif alimlər tərəfindən diskursun aşağıdakı şərtləri təqdim edilir:

“Diskurs – filoloji ədəbiyyatda geniş yayılmış termin (frans. discours, lat. dis-curere – ora-bura, müxtəlif tərəflərə qaçmaq) fransız dilində ənənəvi olaraq “mühakimə”, “fikir yürütmə” mənalarında işlədilib. 50-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsini hazırlayaraq diskursu nitqin xarakteristikası kimi müəyyənləşdirir: “Birincinin müəyyən şəkildə ikinciye təsir etmək cəhdi”. Yaxud İ.Derrida diskursu yazan və oxuyanların təcrübəsində canlı dərk olunmuş mətn təsəvvürü” adlandırır. Z.Xerrisə görə diskurs verbal kommunikasiyada mətn, qrammatik formaların, bir-birinin dalınca sıralanmış frazaların ardıcılığıdır.

T.A.Van Deykə görə, diskurs “kommunikativ hadisədir”. ” (R.Manafoğlu, N.Tağısoy, R.Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti – Bakı: Mütərcim, 2010. s.19)

Əlavə etmək istərdik ki, qədim latın dilində “diskurs” sözünün aşağıdakı mənaları vardır discursus, us m [discurro]

- 1) o tərəf-bu tərəfə qaçmaq;
- 2) hərbi manevr;
- 3) qəfildən hücum;
- 4) hərəkət dövrətmə;
- 5) fasiləsiz sayırışma;
- 6) mənasız vurnuxma, tələsmə;
- 7) çoxalma, budaqlanma ;
- 8) çırpınma

...

;

- 9) söhbət, danışmaq;

(<http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=14069>)

Göründüyü kimi, lüğətdə diskurs sözünün ilkin mənası “qaçmaq” feilidir. Sonrakı mənalar isə “hərəkət”, “dövrətmə”, “fasiləsiz sayırışma” və sairə ilə bağlıdır. Nəticədə, sonuncu, yəni “söhbət”, “danışmaq” mənası hal-hazırkı diskurs terminini izah edir. Zənnimizcə, diskurs sözünün ilkin mənasının “ora bura qaçmaq” olması təsadüfi deyil. Belə ki, ünsiyyət zamanı insanlar arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində məlumatın ötürülməsi və qəbul edilməsi, yəni şüurumuzdakı sözlərin, ifadələrin, fikirlərin çevik yerdəyişməsi baş verir. Qarşılıqlı təsirin iştirakçıları olan insanlar informasiyanı bir-birinə maksimum dərəcədə tez ötürməyə çalışırlar ki, məlumatın dekodlaşmasında küy, yəni maneə yaranmasın. Beləliklə, şüurumuzda olan informasiya metaforik olaraq “ora-bura qaçır” və diskurs yaranır.

Yuxarıdakı fikirlər diskursun sosial mahiyyətini açır, çünki cəmiyyətsiz diskurs mövcud ola bilməz. Sotsiumda, daha dəqiq desək linqvoetnosotsiumda insanlar arasında onların bir-birini qavramasından başlayan ünsiyyət yaranır. Qavrayışın bu növü isə psixologiyada “sosial persepsiya” (latınca socialis-ictimai, perceptio-qavrayış deməkdir) adlanır”. (Sosial psixologiya. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə Bakı, 2003 s. 285) Diskurs faktorunun tədqiqatına sosial–persepsiya prosesləri mövqeyindən yanaşmaq vacibdir. Burada həmçinin nitqin şərh zamanı dil daşıyıcılarının sosial-psixoloji tiplərini, onların məqsədlərini nəzərə almaq da önəmlidir. Deməli, nitqəyaranma prosesində sosial kommunikasiyasız daxili kodların xarici verballaşması mümkün olmayacaq.

Bildiyimiz kimi, dil strukturu aşağı və yuxarı səviyyələrin hierarxiyasından və hər səviyyəni təşkil edən dil vahidləri: fonemlər, morfemlər, sözlər, cümlələrdən ibarətdir. Bütün bu vahidlərin təşkil etdiyi layların tədqiqatı ilə fonetika, morfologiya, sintaksis kimi sahələr məşğul olur. Cümlədən sonra isə özünəməxsus vahidləri olan diskurs səviyyəsi gəlir. Diskurs dilin elə bil səviyyəsidir ki, onun konkret həcmi yoxdur. O həm bir neçə sözdən (məsələn, siyasi şüar) və həm də silsilə hekayələrdən, kitablardan ibarət ola bilər.

Diskursların təsnifatı və ya növlərinin müəyyən edilməsi önəmlidir. Diskurslar informasiyanın ötürülməsi üsuluna görə (məsələn, yazılı, şifahi); janrına görə (məsələn, hekayə, müsahibə, söhbət və s.), insan fəaliyyətinin müəyyən sahələri ilə əlaqədar olması və məqsədinin mahiyyətinə görə (məsələn, məişət, elmi, rəsmi, kriminal və s.) fərqlənirlər.

Beləliklə, məndən daha geniş anlayış, kommunikativ hadisə olan diskurs dinamikada təzahür edir və semiotik prosesin tərkib hissəsidir, müvafiq situasiya çərçivəsində müəyyən bir hadisə, hətta dünya haqqında fikir ifadə edən mürəkkəb biliklər sistemidir.

İNGİLİS DİLİNİN FONETİK QURULUŞU

Tahirova S.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Digər dillər kimi, ingilis dilinin də özünə xas fonetik sistemi və qurulu vardır. Dilin fonetik sistemində seqment və supraseqment vahidlər daxildir. Seqment vahidlərə dil səsləri və onların birləşmələri daxildir. İngilis dilinin fonetik quruluşunun ilk və əsas komponenti seqment fonemlərdir. Fonemlərin təşkiləddici (söz və söz birləşmələri yaratmaq), fərqləndirici (sözlərin və morfemlərin mənalarını fərqləndirmək), tanıdıcı (sözlərin, cümlələrin qrammatik formalarının qurulmasına və allofonların düzgün ifadəsinə kömək etmək) funksiyaları var. Fonem ən kiçik vahid olub, bir sözü digərindən, həm leksik həm də qrammatik cəhətdən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir.

İngilis dilinin fonetik quruluşunun digər bir komponenti hecadır. Heca sözün mühüm elementlərindən biridir və sözün formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Heca sözdən ayrılıqda mövcud olmur. Heca sözün daxilində mövcud olur və öz funksiyalarını söz daxilində yerinə yetirir. Heca yaranması haqqında bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Bu nəzəriyyələr “ekspirator”, “sonorluq”, “əzələ gərginliyi” və “qövsü ucalıq” nəzəriyyəsidir. Superseqment vahidlər isə ayrılıqda mövcud deyildir. Supraseqment vahidlərə vurğu, tonlar, uzunluq, intonasiya və sair daxildir. Dil öyrənmə prosesində həm seqment, həm də supraseqment vahidlər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin üçüncü komponentini vurğu təşkil edir. Vurğunun fiziki akustik, təbiəti, ikihecalı və çoxhecalı sözlərdə vurğunun mövqeyi və vurğunun dərəcəsi aspektləri vardır.

İngilis dilində vurğu konstitutiv və distinktiv funksiya daşıyır. Vurğu sözdə müəyyən bir hecanın üzərinə düşməklə həmin sözün hecalarını bir bütövə, leksik vahidə çevirir. Bununla yanaşı, vurğu söz formalarını və mürəkkəb sözləri söz birləşmələrindən fərqləndirməklə məna fərqləndirici funksiya yerinə yetirir. Məsələn: blackbird, black bird.

İngilis dilinin fonetik quruluşunun dördüncü komponenti intonasiyadır. İntonasiya cümlələrin və intonasiya qruplarının formalaşmasına, cümlənin kommunikativ tiplərinin müəyyənləşməsinin həyata keçirilməsinə, danışanın fikir və münasibətinin ifadə edilməsinə, intonasiyanın funksiyasına xidmət edir. Melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr intonasiyanı bir vahid kimi bütövə çevirən amillərdir. İntonasiya cümlənin qəlbidir. İntonasiya danışanın nitqində düşüncələrini, arzularını emosiyalarını və həqiqətə uyğun olan münasibətlərini ifadə etməyə imkan verən nitq melodiyası, cümlə vurğusu, səs keyfiyyəti və nitq temposunun birliyindən ibarətdir. İntonasiyasız insan nitqi quru və monoton olardı. Çünki fikrin çatdırılmasında cümlədə işlədilən sözlərlə yanaşı, intonasiyanın da çox böyük payı var. Beləliklə, fonem ən kiçik dil vahidi olub, bir sözü digərindən, sözün bir qrammatik formasını digərindən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Heca dilin struktur komponenti kimi sözün mühüm tərkib elementlərindən biridir. Dil fonetik cəhətdən səciyyələndirən mühüm əlamətlərdən biri olan vurğu danışmada mühüm rol oynayır. Belə ki, bəzi sözlərdə vurğunun yeri dəyişməklə məna fərqi yaranır.

CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASININ POZULMASI – İNVERSİYA

Talıbova G.V.

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

Cümlə bitmiş fikri ifadə edən və hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşan ən böyük dil vahididir. Cümlənin fikir ifadə edə bilməsi üçün onun müxtəlif sözlərdən, cümlə təşkil edən üzvlərdən ibarət olması zəruridir. Aqlütinativ dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də hal şəkilçiləri və və feilin təsərif formaları cümlənin qurulması üçün vacib amildir. Cümlə o zaman yaranır ki, hər hansı bir fikrin ifadə edilməsi üçün zərurət yaranır. Görkəmli filolof və alimlərin dediyi kimi, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyətin silahı, fikir mübadiləsinin açarıdır.

Cümlə o zaman yaranır ki, burada bitmiş fikir, predikativlik, intonasiya və modallıq öz əksini tapsın. Əslində, bütün bu səciyyəvi əlamətlər haqqında dərslərdə və monoqrafik tədqiqat obyektlərində kifayət qədər məlumat var. Tarixən cümləyə də müxtəlif aspektlərdən yanaşılmış, saysız hesabsız təriflər mənbəyi olmuşdur. Dionisin fikrinə görə, sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsi nitqdır. Şaxmatov isə bu fikrə istinadən qeyd etmişdir ki, təfəkkürün sözlə ifadəsinə xidmət edən, danışan və dinləyən tərəfindən qrammatik vahid kimi dərk olunan nitq vahidinə cümlə deyilir. F.İ. Buslayevə görə, cümlə sözlə ifadə olunan hökm, A.A.Potebiyaya görə isə, psixoloji hökmlərin sözlə ifadəsi cümlə adlanır. A.A.Reformatski cümləni

predikativ sintaqmı olan ifadə adlanır. Lakin daha konkret və məntiqi yanaşmanı isə V.V. Vınogradov etmiş və cümləyə belə tərif vermişdir: Cümlə hər hansı bir dilin qrammatik qanunları əsasında düzələn dil vahidi olub, fikrin formalaşması və ifadə edilməsinə xidmət edən əsas vasitəyə deyilir. Göründüyü kimi, cümlənin tərfi haqqında vahid bir fikir yoxdur. Lakin bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cümlə bir dilin qanunları əsasında formalaşan, intonasiya cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə edən dil vahididir.

Bildiyimiz kimi, hər bir dilin öz daxili qanunları var və dil vahidləri bu qanunauyğunluqla idarə olunur. Azərbaycan dilinin də ədəbi dil normalarına uyğun olaraq cümlədə söz sırası mübtədə→xəbər formasında olur. Məs: Onlar tələbədir. Bu sıra normal sıra adlanır. Lakin bəzən nitq daha emosional və ekspressiv olduqda cümlədə söz sırası dəyişir və qeyri-normal sıra yaranır. Cümlədə baş verən belə sintaktik hadisə inversiya adlanır. Inversiya söz sırasının pozulmasıdır. Qeyd etməliyik ki, “söz sırası” anlayışı ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışı fərqlidir bunları eyniləşdirmək olmaz. Bəzən inversiyanı “cümlə üzvləri sırasının pozulması” da adlandıranlar olur. Lakin bu fikrə münasibət olaraq demək olar ki, inversiyanı cümlə üzvləri sırasının pozulması adlandırmaq düzgün deyildir. Çünki üzvlənmə zamanı söz hesab edilən köməkçi nitq hissələrinin də yerdəyişməsi baş verir və bu hadisəni cümlə üzvlərinin yerdəyişməsi adlandırmaq doğru hesab olunmaz. İnversiyaya, əsasən, şeirlərdə rast gəlinir.

Niyədir gecənin bu səssizliyi?

Bütün yatanlarımdı dərdsizdir belə?

Burada yazılan “Niyədir gecənin bu səssizliyi” cümləsinə nəzərdən keçirdikdə görünür ki, xəbər cümlənin əvvəlində, mübtədə isə sonda işlənmişdir. Cümlə isə normalda “Gecənin bu səssizliyi niyədir?” şəklində olmalıdır. İkinci cümlədə də həmçinin eyni söz sırası pozulmuşdur, yəni inversiya baş vermişdir.

Dilimizdə cümlə üzvü vəzifəsində işlənməyən sözlər də vardır. Bunlar köməkçi nitq hissələridir ki, onların cümlədə yeri sərbəstdir. Məsələn modal sözlər istər cümlənin əvvəlində işlət, istər cümlənin sonunda heç bir mənə dəyişkənliyi yaratmayacaq. Köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yeri sərbət olsa da, nitqimizdə daha çox bu sözlərinin özünəməxsus yeri vardır. Məs:

Dost bilmişik biz, sən demə,

Pis günə yoldaş olanları...

Bu misrada olan “sən demə” modal sözü cümlənin sonunda işləndikdə daha obrazlı, ahəngdar səslənir. Nitqimizdə isə biz bu cümləni daha çox bu şəkildə “sən demə, biz dost bilmişik” kimi işlənir. Məhz bu məsələlərə görə inversiyaya “cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsi” əvəzinə “söz sırasının pozulması” tərifini vermək daha düzgün olardı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, inversiyada sözlərin sırası dəyişdikdə mənası dəyişmir. Dilçilikdə söz sırasının iki əsas funksiyası vardır: Bunlardan biri sintaktik-semantik funksiya, digəri üslubi funksiya. Sintaktik-semantik funksiya adından göründüyü kimi, cümlədə söz sırasının pozulması ilə cümlənin mənasının dəyişməsi deməkdir. Bu hadisə bir sıra dillərdə olsa da, Azərbaycan dilində yalnız mübtədə ilə qeyri-müyyənlik vasitəsiz tamamlığın münasibətində özünü göstərir. Məs: Canavar insan parçalayıb cümləsində mübtədə olan “canavar” tamamlıq vəzifəsində işlənən “insan” sözü ilə yerini dəyişdikdə cümlə “İnsan canavar parçalayıb” şəklini alır və həm mənə dəyişir, həm də cümlə üzvləri sintaktik vəzifəsini dəyişir. Bayaq cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənən “canavar” sözü yerəni dəyişməklə “tamamlıq” oldu və cümlənin mənasını da dəyişdi.

Söz sırasının digər funksiyası olan üslubi funksiya isə sintaktik-semantik funksiyasının əksi olaraq, söz sırası yerini dəyişdikdə mənə dəyişmir. İnversiya məhz bu cür sintaktik hadisədir və şeirlərdə ahəngdarlığı artırır, oxucuya, dinləyiciyə bədii zövq verir. “Baxıram ətrafa böyüyüb hamı” (B.Vahabzadə) bu misrada mübtədanın xəbərdən sonra işlənməsi cümlədə emosionallıq, ifadəlilik yaradır və inversiya öz funksiyasını yerinə yetirmiş sayılır. Biz qeyd edirik ki, inversiya, əsasən, şeirlərdə olur. Yalnız bəzən yazıçı sözlərdən öz üslubuna uyğun şəkildə istifadə edir, hətta söz sırasını belə pozmaqdan çəkinmir. Nitqin təsir qüvvəsini artırmaq məqsədilə sözlərin adi, normativ axarını dəyişir ki, buna anakoluf deyilir. Məs: Ah İskəndər, İskəndər, axır ki, gəldi İskəndər!

Ümumiyyətlə, inversiya hadisəsinin öyrənilməsi və tədqiqi həmişə aktual olan məsələlərdəndir. Çünki şeir, sənət nümunələri yarandıqca inversiyaya müraciət artacaq və bəzən bu nümunələri emosional gücü, əsas qayəsi məhz inversiya ilə nəzərə çarpacaqdır.

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQIN İNTONASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Vəliyeva H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İntonasiya bütöv bir dildir. Bu o deməkdir ki, yer üzərində birtonlu dil yoxdur. Hər bir dilin özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətləri var. İntonasiya dilçiliyin mühüm şöbəsi olan fonetikanın ən vacib bir hissəsidir. Ona müxtəlif cür təriflər verilmişdir. Belə ki, M.A.Sokalova intonasiyanı bütöv bir dil kimi, P.Rouç suprasegment fonologiyasının ən vacib hissəsi, Azərbaycan dilçisi Ə.M.Dəmirçizadə isə onu nitqin ritmik və melodik cərəyanı, formalaşması kimi qiymətləndirmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, intonasiya çox mürəkkəb və rəngarəngdir. İntonasiyasız nitq yoxdur və elə bir dil mövcud deyildir ki, orada intonasiya heç bir rol oynamasın. İntonasiya nitqi kommunikativ cəhətdən tamamlayır və müxtəlif məna çalarları ifadə edir. İntonasiyaya - danışığın ahəngi, səs tonunun yüksəlməsi və ya alcaması, danışığın ritmi və nitqin tempi, habelə intensivliyi, cümlə vurğusu, tembr və s. daxildir. Bu tərifdən intonasiyanın komponentləri haqqında geniş məlumat almaq olur. Melodiya, temp, tembr, cümlə vurğusu intonasiyanın əsas komponentləridir. Temp nisbi tələffüz sürətinin, tembr isə danışanın emosiyasının ifadəsidir. Danışan öz seninc və kədərini, razılıq və ya narazılığını ifadə edir. Melodiya ən vacib komponentdir. O, rabitəli nitqdə səsin dəyişməsidir.

İntonasiya 3 funksiya yerinə yetirir: qrammatik mənanı ifadə etmək üçün vasitə rolunu oynayır (qrammatik funksiya); mətnin mənasının açılmasında vasitə rolunu ifadə edir (mətndaxili funksiya); danışanın emosional vəziyyətinin, onun xəbəyə münasibətini göstərir (emosional-iradi funksiya). İntonasiyanın qrammatik xüsusiyyətlərindən danışığı nitqində daha geniş istifadə olunur. Belə ki, ingilis dilində formaca təsdiq olan cümlələr intonasiya vasitəsi ilə sual cümləsinə çevrilə bilər. Məsələn: aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq.

-Going to London? (Are you going to go to London?-əvəzinə)

Yes

With whom (with whom are you going to go to London)

-With my family (I am going to go to London with my family).

Bu misallardan görünür ki, hətta sözlər bəzən işlədilmədikdə belə, intonasiya vasitəsilə cümlənin mənası başa düşülür. İkinci funksiya, yəni mətndaxili funksiya müxtəlif amillərdən, intonasiyadan və fonetik xüsusiyyətlərdən asılı olur. Bu amillərin sırasına vurğunun intensivliyi, diapazon genişlənməsi, ritmin pozulması və səs tembrinin dəyişməsi kimi xüsusiyyətlər daxildir. Üçüncü funksiya, yəni emosional funksiya, cümlədə əsas tonun diapazonunun genişlənməsində və vurğunun intensivliyində özünü daha qabarıq göstərir. Məsələn: "How beautiful"- deməklə danışan öz heyranlığını ifadə edir. Nüvə intonasiya qrupunda olan sonuncu vurğulu hecaya deyilir. Nüvə nüvə tonları ilə ifadə olunur. Müasir ingilis dilində yeddi nüvə tonu var.

- 1) Alçaqdan enən ton (The Low Fall)
- 2) Alçaqdan qalxan ton (The Low Rise)
- 3) Yüksəkdən enən ton (The High Fall)
- 4) Yüksəkdən qalxan ton (The High Rise)
- 5) Enən-qalxan ton (The Fall-Rise)
- 6) Qalxıb-enən ton (The Rise-Fall)
- 7) Qalxıb-enən, qalxan ton (The Rise-Fall-Rise)

Qeyd olunan bu nüvə tonlarını iki cür qruplaşdırmaq olar.

- 1) Enən tonlar (alçaqdan enən, yüksəkdən enən və qalxıb enən)
- 2) Qalxan tonlar (alçaqdan qalxan, yüksəkdən qalxan, enib qalxan, qalxan enən ton)

Hər bir nüvə tonunun özünün ifadə vasitəsi vardır. Alçaq nüvə tonları adi nitqdə işlədilir. Hansı nitqdə işləndiyindən asılı olmayaraq, enən tonlar bitkinlik, qətilik, ciddilik, süstlük və s. ifadə edir. Bu nüvə tonundan nəqli nida cümlələrində, xüsusi suallarda, seçmə sualların ikinci tərəfində, ayırıcı sualların birinci tərəfində istifadə edilir. Qalxan nüvə tonlarından isə qeyri-bitkinlik, qeyri-qətilik, təəccüb və söhbəti

genişləndirmək üçün istifadə olunur. Bu nüvə tonlarından danışanın diqqətini özünə cəlb etmək üçün də istifadə oluna bilər. Enib-qalxan və qalxıb-enən ton mürəkkəb nüvə tonlarıdır. Enib-qalxan nüvə tonundan səmimi söhbətlərdə istifadə olunur.

İngilis dilində danışmada ən çox istifadə olunan tonlardan biri də mürəkkəb enən qalxan tondur. Enən-qalxan tonun kommunikativ mərkəzi enən tonla nəzərə çatdırılan, lakin qalxan ton tələb edən intonasiya modellərində müşahidə edilir. Bu ton, əsasən, düzəliş, xəbərdarlıq, qarşılaşdırma, ziddiyyət mənalı ifadə edir. Bu mürəkkəb nüvə tonu bir və yaxud bir neçə heca üzərində yayıla bilər.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, ünsiyyət mürəkkəb bir prosesdir. Ünsiyyət dedikdə biz danışma, dinləmə və dərk etməni nəzərdə tuturuq.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ DİNİ TOLERANTLIQ

Zamanov N.

Azərbaycan Tibb Universiteti

Bu gün Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri məhz tolerantlıq və multikulturalizmlə bağlıdır. Bir sıra ölkələrdə insani və humanist dəyərlərin azalmasının müşayiət olunduğu müasir dövrdə Azərbaycan dünyaya tolerantlıq nümunəsi göstərir. Təsədüfi deyil ki, Prezident İlham Əliyev 2016-cı il Azərbaycanla "Multikulturalizm ili" elan etmişdir. Məqalədə məqsəd Azərbaycan dilinin geniş imkanları hesabına dini tolerantlığın Heydər Əliyevin nitqində necə səslənməsini oxucularımızla bölüşmək, tolerantlıq məsələlərini araşdırmaqdır.

Dövlət başçısının tolerant münasibəti Azərbaycanda yaşayan, qeyri-islam dininə mənsub xalqların dini bayramlarının təbrikində öz əksini tapır. Azərbaycanın pravoslav icmasına ünvanlanmış təbrik "Əziz həmvətənlər" girişi ilə başlayır, Milad bayramının məzmunu haqqında fikirlər səslənir, "sülh, əmin-amanlıq, nikbinlik" sinonim cərgəsi ilə bu bayramın rəmzi mənası açılır, "məhz" ədatının köməyi ilə Azərbaycanda multikultural dəyərlərin toplaşdığı sinonim cərgə- "mehribanlıq, əmin-amanlıq, qarşılıqlı ehtiram"-dəqiqləşdirilir, dini tolerantlıq mühüm mədəni keyfiyyət kimi etik kateqoriyaya aid edilir: "Əziz həmvətənlər!"

İsa peyğəmbərin mövludu ilə əlamətdar olan Milad bayramı bütün dünyada xristianların əsas bayramlarından biri kimi həmişə təntənə ilə qeyd olunur. Xristianlığın yayıldığı ilk ölkələrdən olan Azərbaycan torpağında da Milad bayramı sülh, əmin-amanlıq, nikbinlik rəmzi kimi geniş şəkildə keçirilir. Xüsusi geosiyasi məkanda yerləşən ölkəmizdə dinlər və mədəniyyətlər arasında əsrlər boyu yaranmış dialoq və qarşılıqlı əlaqə xalqımızda dini dözümlülük və tolerantlıq kimi yüksək mədəni keyfiyyətlər formalaşdırmışdır. Məhz bunun sayəsində də müxtəlif dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda mehribanlıq, əmin-amanlıq, qarşılıqlı ehtiram şəraitində yaşayaraq milli-irqi ayrı-seçkilik, dini dözümsüzlük zəminində hər hansı qarşıdurma halları ilə üzləşməmişlər.

Böyük natiqin nitqlərində təkcə Azərbaycanda yaşayan xalqlara yox, həmçinin Qafqazda məskunlaşan müxtəlif dil və din daşıyıcıları olan xalqlara müraciətlər mövcuddur. Bu müraciətlərin girişləri səmimiyyətlə yığılan ilq sinonim cərgələrlə, sonluqlarsa dini üslubun tələb etdiyi sadə, sabahkı günə inamlı cümlələrlə bitir: "Hörmətli konfrans iştirakçıları! Sizi –qardaş Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransın iştirakçılarını səmimi salamlayır, hamınıza sülh, cansağlığı, səadət və xoşbəxtlik arzulayıram. Sonluq: Qoy Ulu Tanrı bölgəmizdə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasına, bütün Qafqaz xalqları üçün layiqli həyatın təmin olunmasına yönəldilmiş nəcib fəaliyyətinizdə sizə kömək etsin..."

Ulu Öndərin nitqlərində ölkəmizdə yaşayan xalqların tarixi keçmişinə bələdlilik dərin hörmət və təəssüf hissi ilə yada salınır, onların həyatı bu gün Azərbaycan xalqının düşdüyü vəziyyətlə müqayisə olunur, eyni taleyə məruz qalan ölkə vətəndaşlarını azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdirir. Azərbaycanın yəhudi icmasına ünvanlanan müraciətdə olduğu kimi: "Hörmətli həmvətənlər! Hər il bütün mütərəqqi bəşəriyyət tərəfindən yəhudi xalqının müsibəti və qəhrəmanlıq günü qeyd olunur, faşizmin yəhudilərə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin günahsız qurbanlarının xatirəsi ürək ağrısı ilə yad edilir.

İkinci dünya müharibəsi zamanı altı milyon mülki əhali yəhudi xalqına mənsub olduğu üçün dəhşətli ayrı-seçkilik siyasətinə məruz qalmış, qəddarlıqla kütləvi surətdə məhv edilmişdi. Faşizmin bu qanlı cinayətinə zamanında hüquqi-siyasi qiymət verilsə də, faciənin dəhşətləri hələ də tarixin yaddaşında qara ləkə kimi yaşamaqdadır. Təəssüf ki, bütövlükdə bəşər sivilizasiyasını hədəf götürmüş belə antiinsani aksiyalar bu gün də təkrar olunur. Son on dörd ildə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, xalqımıza

qarşı həyata keçirilən deportasiya və soyqırımı siyasəti, misli görünməmiş Xocalı müsibəti XX əsrdə dünyanın ən böyük milli fəlakətlərindəndir”.

Başqa xalqların dininə yüksək insani münasibətin formalaşması öncə xalqların öz dininə sahib çıxması ilə sıx əlaqədərdir. Bu məqamda da dialektik qanunlara söykənən Heydər Əliyev nitqləri auditoriyaları fəth edir: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir.

Bu fürsətdən istifadə edərək, bir-iki məsələyə də toxunmaq istəyirəm. O da ondan ibarətdir ki, biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik”. “Öz” təyin əvəzliyinin və “qorumalıyıq, saxlamalıyıq, tərbiyələndirməliyik” feilin vacib şəklinin köməyiylə bütöv xalqlar səfərbər olunur.

Tolerantlıqla bağlı Heydər Əliyevin dini-fəlsəfi baxışları xüsusi maraq doğurur. Təkaləhlilik ideyası poetik bir ovqatla digər dinlərin xadimləri ilə söhbətdə özünə yol açır. Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksi və onu müşayiət edən şəxslərlə görüşdəki kimi: “Xalqlarımız müxtəlif dinlərə mənsubdurlar və burada təəccüblü bir şey yoxdur. Çünki dünyada vahid din yoxdur, bir Allah var. Xalqlar müxtəlif dinlərə etiqad edirlər, amma bununla belə, dini mənsubiyyətdəki fərq bədxah münasibətləri, ədavət və düşmənçiliyi, yaxud xoşagəlməz daha nəyisə heç zaman şərtləndirmir”. Bu görüşdə Ulu Öndər dini mənsubiyyətin antietik dəyərlərə rəvac verməməsini gündəmə gətirir, bu məqamda XIII əsr böyük İslam mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Rumi həzrətlərinin və XXI əsr İslami dəyərlərə etiqad edən dövlət başçısı Heydər Əliyev dühasının fikir eyniliyini görür, bu eyniliyin heyranlığına düşməyə bilmirsən:

Gəl-gəl, yenə gəl! Kim olursan-ol, yenə də gəl

İstər xristian, istər məcusi, istər büt-pərəst ol,

Bizim dərgahımız ümitsizlik dərgahı deyil,

Tövbəni yüz dəfə pozmuş olsan belə, yenə gəl!

Dini tolerantlıqdan danışan Ulu Öndəri gah dinşünas alim kimi (Din elədir ki o, bütün əsrlərdə həm sıxıntılara, həm də təqiblərə məruz qalmışdır), gah rəsmi dövlət başçısı (Azərbaycanda rus əhali və ümumiyyətlə, pravoslavlığa etiqad etmiş olanların və etiqad edənlərin hamısı hüquq bərabərliyi şəraitində yaşamışlar), gah da islam filosof-mütəfəkkiri (din həmişə həyata yol açmış, mövcud olmuşdur və indiyədək mövcuddur) kimi görürük: “Ona görə də Azərbaycanda rus əhali və ümumiyyətlə, pravoslavlığa etiqad etmiş olanların və etiqad edənlərin hamısı hüquq bərabərliyi şəraitində yaşamışlar. Bu, keçmiş vaxtlarda da olmuşdur, bu, Sovet İttifaqı illərində – dinin yasaq edildiyi, lakin bununla belə, mövcud olduğu illərdə də olmuşdur. Əks halda, sizin gördüyünüz bu məbədlər, sadəcə, olmazdı, axı onlar heç də indi tikilməyibdir. Bu sözləri məscidlər haqqında da demək olar. Yasaq vardı, din elədir ki, o, bütün əsrlərdə həm sıxıntılara, həm də təqiblərə məruz qalmışdır. Bunu istənilən dinin tarixinə aid etmək olar. Lakin bununla belə, din həmişə həyata yol açmış, mövcud olmuşdur və indiyədək mövcuddur”.

Beləliklə, vətəndaşlarımızı ölkədə yaşayan xalqların dini etiqadına yüksək səviyyədə hörmətə səsləyən, bu yolda dövlət stukturlarını, vətəndaş cəmiyyətlərini səfərbər edən Heydər Əliyev nitqləri bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Bu nitqlərdəki dərin mənalara açmaqda dilçi alimlərimizin, siyasət və diplomatiya sahəsinin əməkdaşlarının birgə fəaliyyətinə ehtiyac duyulur.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПЛЮРАЛИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Аббасова У.В.

Бакинский славянский университет

Глобализация и ее последствия экономического, политического, социального, языкового и культурного характера потребовали поиска новых идеологий, способных объяснить современные общественные процессы. В настоящее время такой идеологией выступает мультикультурализм. Мультикультурализм сегодня играет роль катализатора, который является путем решения культурного и национального вопросов. Мультикультурализм в начале XXI века действительно является глобальным процессом. Сегодня в период глобализации, перед различными государствами стоит такая проблема как: ненависть на расовой, этнической и религиозной почве. Только политика

мультикультурализма способна решить эти проблемы, и обеспечить равенство для всех членов общества, через признание разнообразия и равноправие культур. В социо - политических условиях мультикультурализм - позитивное отношение к этнокультурным различиям, культурному плюрализму. С помощью мультикультурализма каждый член общества, независимо от расы, религии и языка, имеет право на сохранение и поддержку своей культуры, культурная равноценность и толерантность возводятся в ранг этнических принципов гражданского общества. Из всего вышесказанного можно прийти к выводу, что мультикультурализм делает общество более жизнеспособным. Лишь поэтому сегодня Азербайджан так активно продвигает на первый план политику мультикультурализма и даже превратил ее в образ жизни.

Азербайджан исторически остается мультикультуральной страной. Одним из основных постулатов мультикультурализма в Азербайджане является гармонизация культур и интересов различных этнических групп и конфессий. Азербайджан является страной лингвистического и культурного плюрализма. Азербайджанский язык - это родной язык всех эмигрантов, живущих в Азербайджане. Азербайджан - мультикультуральная и мультирелигиозная страна, где национальная политика ведется в духе традиционной толерантности и гармонического сосуществования различных этнических и религиозных групп. Равенство всех граждан, независимо от этнической, национальной, религиозной и лингвистической принадлежности, обеспечивается Законом. В течение многих веков люди, принадлежавшие различным меньшинствам, живут в Азербайджанской Республике в мире и гармонии с азербайджанским народом. Это мультикультуральное, мульти этническое наследие сохранилось в Азербайджане до сегодняшнего дня, так как Азербайджан исторически мультиэтническое общество. Национальные меньшинства составляют 3.4% населения Азербайджанской Республики. Лезгины, талыши, русские, авары, таты, курды, удины, евреи, ингилои являются национальными меньшинствами, которые живут в Азербайджанской Республике.

Согласно Статье 25, Конституция Азербайджанской Республики обеспечивает равенство, уважение прав и свободу всем людям, независимо от расовой, национальной, языковой и этнической принадлежности. Согласно статье 6, Закона Азербайджанской республики об образовании от 7-го октября 1992 года и статье 3, Закона Азербайджанской Республики о государственном языке, образование можно получить на языках национальных меньшинств.

Согласно Указу Президента Азербайджанской Республики от 16-го сентября 1992-го года «по защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств и этнических групп, живущих в Азербайджане стремится к будущему усовершенствованию отношений между меньшинствами и повышению уровня их вовлеченности в юридическую сферу. Представители национальных меньшинств используют азербайджанский или русский язык в общении с государственными организациями. Они свободно общаются на своем родном языке как между собой так и в общественных местах, где они составляют большинство населения. Любой представитель национальных меньшинств может говорить на любом языке во время судебных процессов. Кроме того, на территориях, где национальные меньшинства составляют основное население, созданы высшие учебные заведения: Ленкоранский государственный университет, филиал Государственного университета культуры и искусства в Губе и филиал Бакинского государственного университета в Шеки. В 13-и регионах Азербайджана (Гусар, Балакая, Массаллы, Самух, Ленкорань, Лерик, Исмаиллы, Астара, Огуз, Хачмаз, Габала, Загатала, Губа) в которых национальные меньшинства компактно живут, созданы необходимые условия для обучения своему родному языку, национальных обычаев, традиций и культур. Национальные меньшинства обучаются родному языку два часа в неделю с 1-го по 4-ый классы. За последние годы около 17 учебников и книг были опубликованы на лезгинском, талышском, татском, самурском и хыналыгском языках. Также были изданы учебники «Для изучения талышского языка», «Талышско-Азербайджанский школьный словарь», «Грузинско-Азербайджанско-русский словарь» и огромное количество методической литературы, которая используется в обучении языку национальных меньшинств.

Меньшинствам дается право на создание своих национальных центров культуры, ассоциаций и других организаций. Надо также отметить, что на языке меньшинств издаются газеты и журналы. Ежедневно транслируются различные программы по радио и телевидению. Республиканские радиостанции регулярно организуют программы на курдском, лезгинском, талышском, грузинском и русском языках. Самое главное это то, что трансляция этих программ финансируется со стороны

государства. Местная радиостанция в регионе Бельмон ведет передачу на аварском языке, в то время как Хачмазский регион-на лезгинском языке. Кроме того в Баку издаются газета «Самур» на лезгинском, «Денги курд» на курдском языке. Еврейское общество «Сохнут» публикует газету «Азиз». Меньшинства имеют право говорить на своем языке при обслуживании в официальных административных учреждениях или же им предлагается переводчик. Все вышесказанное указывает на то, что Азербайджан действительно поддерживает лингвистический плюрализм и способствует его развитию в различных сферах.

ПОНЯТИЕ ДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Гейбатова Н.А.

Азербайджанский университет языков

В современном мире сознание человека, его мышление и миропонимание формируются под влиянием дискурсов, которые окружают его в повседневной жизни. Этимологически термин «дискурс» восходит к латинскому «discurrere», что означает «обсуждать», «вести переговоры», и именно в таком значении он активно использовался в науке XVI-XVIII веков. Дискурс в 60-70 гг. XX века понимался как связанная последовательность предложений или речевых актов. В таком понимании он может интерпретироваться как близкий понятию текста. В конце 80-х гг. XX века под дискурсом начинают понимать сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста, ещё и экстралингвистические факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресата и др.), необходимые для более полного понимания текста. В конце 20 века в рамках междисциплинарного подхода к изучению явлений термин дискурс стал рассматриваться уже не только с точки зрения семантики и синтаксиса, но также, прагматики, изучающей отношение: текст – «адресат». «Дискурс – многозначный термин лингвистики текста, употребляемый рядом авторов в значениях, почти омонимичных. Важнейшие из них: 1) связный текст; 2) устно-разговорная форма текста; 3) диалог; 4) группа высказываний, связанных между собой по смыслу; 5) речевое произведение как данность – письменная или устная» [1, с. 467]. Любой дискурс также является текстом, но не каждый текст — это дискурс. Так, например, книга, находящаяся на полке будет текстом, пока не попадет в руки читателя (адресата). Принципиальными различиями между дискурсом и текстом считают следующие: 1) дискурс – прагматичен, текст — исключительно лингвистическая категория; 2) дискурс — категория процесса, текст — категория результата (он статичен); 3) текст — абстрактная конструкция, дискурс – ее актуализация. Более детально данные различия выглядят следующим образом: 1) Дискурс возникает там, где высказывание имеет социальные последствия; текст представляет собой некий абстрактный ментальный конструкт, наделенный характеристиками смысловой целостности и грамматической завершенности.

В современной лингвистике дискурс трактуется неоднозначно. Можно выделить ряд подходов к определению дискурса. 1. Коммуникативный (функциональный) подход: дискурс как вербальное общение (речь, употребление, функционирование языка), либо как диалог, либо как беседа, то есть тип диалогического высказывания, либо как речь с позиции говорящего в противоположность повествованию, которое не учитывает такой позиции. В рамках коммуникативного подхода термин «дискурс» трактуется как «некая знаковая структура, которую делают дискурсом её субъект, объект, место, время, обстоятельства создания (производства)». 2. Структурно-синтаксический подход: дискурс как фрагмент текста, то есть образование выше уровня предложения (сверхфразовое единство, сложное синтаксическое целое, абзац). Под дискурсом понимаются два или несколько предложений, находящихся в смысловой связи друг с другом, при этом связность рассматривается как один из основных признаков дискурса. 3. Структурно-стилистический подход: дискурс как нетекстовая организация разговорной речи, характеризующаяся нечётким делением на части, господством ассоциативных связей, спонтанностью, ситуативностью и стилистической спецификой. 4. Социально-прагматический подход: дискурс как текст, погружённый в ситуацию общения, в жизнь, либо как социальный или идеологически ограниченный тип высказываний, либо как «язык в языке», но представленный в виде особой социальной данности, имеющей свои тексты. Данная классификация позволяет понять, что природа дискурса тройственна: одна его сторона обращена к прагматике, к типовым ситуациям общения, другая – к процессам, происходящим в сознании

участников общения, и к характеристикам их сознания, третья – к собственно тексту. Выделенные подходы отчасти противоречивы. Термин «дискурс» широко использовал в своих работах известный немецкий философ Ю. Хабермас. В его работах дискурс – вид речевой коммуникации, обусловленный критическим рассмотрением ценностей и норм социальной жизни [2, с. 571–606]. Интересна точка зрения Ю.С. Степанова, связывающего дискурс с понятиями альтернативного мира, факта и причинности. Степанов также дает широкую лингво-философскую трактовку дискурса как «языка в языке», представленного в виде особой социальной данности. При этом дискурс не может быть сведен к стилю, грамматике или лексикону как просто язык. Он «существует, прежде всего, и главным образом в текстах, но таких, за которыми встает особая грамматика, особый лексикон, особые правила словоупотребления и синтаксиса, особая семантика, в конечном счете – особый мир» [3, с. 45]. Таким образом, резюмируя вышеприведённые определения понятия «дискурс», можно утверждать, что данный термин, как он понимается в современной лингвистике, близок по смыслу к понятию «текст», однако подчеркивает динамический, разворачивающийся во времени характер языкового общения; в противоположность этому, текст мыслится преимущественно как статический объект, результат языковой деятельности.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ И ПАРАДИГМА

(на материале Азербайджанского языка)

Ибрагимов Р.М.

Сумгаитский государственный университет

Лексика азербайджанского языка, как и любого другого, представляет собой не простое множество слов, а систему взаимосвязанных и взаимообусловленных единиц одного уровня. Изучение лексической системы языка раскрывает интересную и многоликую картину жизни слов, связанных друг с другом разнообразными отношениями. Ни одно слово в языке не существует отдельно, изолированно от его общей номинативной системы. Слова объединяются в различные группы на основании тех или иных признаков.

Основной системообразующей единицей языка является лексико-семантическое поле. В нем перекрещиваются семасиологический и ономасиологический аспекты языковых единиц. Это обусловлено тем, что вычленение лексико-семантических полей из словарного состава происходит двумя путями.

Первый путь связан с выделением общей понятийной категории (места, количества, действия и т.д.) и подбором многообразных лексических единиц, дифференцированно передающих различные аспекты общего понятия. Данный путь квалифицируется как ономасиологический, поскольку ономасиология исходит из идей и изучает ее выражение (Ж. Марузо).

Второй путь анализа семантического поля предполагает подбор и анализ лексических единиц, имеющих общие инвариантные значения и объединение их в блоки. Данный аспект квалифицируется как семасиологический.

Проблема структуризации лексико-семантического поля является сложной, поскольку парадигматические группы неоднолинейны, многоступенчаты. Парадигматические отношения между словами зависят от отношений, существующих между явлениями действительности. Структура поля создается путем многоступенчатого и последовательного деления, в результате чего вычленяются парадигматические группы разного уровня и объема. Каждая лексическая группа в системе поля существует не изолированно, а только во взаимодействии с другими группами, что позволяет говорить о наличии сложных парадигматических и иерархических отношений между всеми элементами поля.

Парадигматические отношения — это группировки единиц в классы на основании общности или сходства их некоторых существенных свойств (ассоциативные отношения). Парадигматические отношения никогда не характеризуются отношением реального взаимодействия, так как они представляют собой отношения относительно однородных единиц, образуемых по «умственной ассоциации». Так, фонемы группируются в различные классы (парадигмы), например, классы гласных и согласных. Морфемы также могут образовывать различные классы (парадигмы) - классы знаменательных морфем, словообразовательных морфем, словоизменительных морфем и т. д. Каждое

слово обладает системой разных грамматических форм (например: kənd (село), kənddə (селе), kəndə (в селу), kəndlə (селом) и т.д.), которая является парадигмой. Далее слово kənd (село) (взятое как парадигма форм) объединяется с другими парадигмами, обладающими сходными или аналогичными свойствами, например, словами bulaq (родничок), dirək (столб), daş (камень), и т. д. в класс (парадигму) существительных. Распределение слов по лексико-семантическим классам также является видом парадигматической группировки слов, т.к. в основании лексико-семантического класса любого уровня лежит некий семантический признак, общий для всех слов, входящих в класс. Например, у слов təyyarə (самолет), maşın (автомобиль), gəmi (судно) и т. п. общим элементом значения является то, что предметы, с которыми они соотносятся являются средствами передвижения. Слова, представляющие собой знаменательные части речи, образуют большую парадигму знаменательных слов. Точно так же все разряды служебных слов образуют большую парадигму служебных слов. Слова знаменательные и слова служебные объединяются в сверхпарадигму слов. Общим свойством как знаменательных, так и служебных слов, отличающими их от морфем всех типов, является свойство синтаксической самостоятельности и отдельности. В основе парадигматики лежит явление соответствия некоторого набора слов некоторому достаточно широкому понятию и вытекающая отсюда возможность репрезентации понятия в речи одним из этих слов. Так, любое из слов ağ (белый), göy (голубой), mavı (синий), sarı (желтый), yaşıl (зеленый), qəhvəyi (коричневый), qara (черный) и т. п. может заменить позицию определения в выражении "... rəngli köynək" (рубашка ... цвета). Главной операцией, которую предполагает парадигматическая группировка слов, можно считать операцию выбора подходящей лексико-семантической единицы для выполнения определенного речевого задания.

Таким образом, языковой парадигмой называют не простой набор или случайный класс единиц, а только класс, образующийся на основании определенных свойств и признаков единиц. Поэтому можно сказать, что всякая языковая парадигма есть класс единиц, но не всякий класс единиц есть языковая парадигма. Уровни языка являются сверхпарадигмами. Они включают в себя совокупность всех относительно однородных единиц (единиц одной степени сложности), которые могут вступать между собой в синтагматические и парадигматические отношения. Между членами сверхпарадигм (между единицами разных уровней языка) могут быть только иерархические отношения.

Таким образом, СП как особая языковая система обладает сложной языковой структурой. Основным свойством поля является его целостность, которая обеспечивается отношениями, предполагающими вхождение менее сложных единиц в более сложные.

РЕЧЕВЫЕ ОШИБКИ, ВЫЗВАННЫЕ НЕПРАВИЛЬНЫМ ВЫБОРОМ СЛОВА

Кулиева Т.А.

Сумгаитский государственный университет

В процессе литературного редактирования рукописи редактору часто приходится отмечать ошибки в словоупотреблении. Неправильный выбор слова делает речь не точной, а порой искажает смысл высказывания. И может возникнуть анахронизм (нарушение хронологической точности при употреблении слов, связанных с определенной исторической эпохой)

Пример: 1. Погода *сопутствовала* хорошему отдыху (вместо *благоприятствовала*)

2. У куниц скоро появится *наследство* (имеется в виду *потомство*).

3. Я хочу продолжить семейную *династию* и потому решил стать офицером (вместо *традицию*).

Подобные лексические ошибки возникают в результате стилистической небрежности автора, не внимательного отношения к слову или плохого знания языка. Так, в газетной статье читаем: новые железные дороги возникнут в трудных для освоения районах. Слово «возникнуть, появиться, начаться, образоваться, зародиться», оно не подходит наименованию действия, которое требует значительных усилий. Возникнуть могут подозрение, тревога, сомнение (состояние самопроизвольное), возникают трудности, препятствия ... железные дороги не могут возникнуть, их прокладывают люди.

При чтении рукописи редактору приходится взвешивать каждое слово, устраняя подобные ошибки. Стилистическая правка в таких случаях часто сводится к простой лексической замене.

Сравним: 1. Минеральные и витаминные добавки, введенные в рацион, очень *калорийны*. Минеральные и витаминные добавки, введенные в рацион, очень *полезны*.

2. Платиновые термометры сопротивления *работают* в сложных условиях. Платиновые термометры сопротивления *применяются* в сложных условиях.

3. Мы *обращаем* главное внимание на развитие качества продукции. Мы *заботимся* об улучшении качества продукции.

Однако, иногда добиваясь точности и ясности, приходится прибегать к более сложным видам правки, обновляя лексический состав предложения, изменяя формулировки, перестраивая конструкцию. Рассмотрим примеры такой стилистической правки.

Примеры: 1. После звонка, людям *трудно пробраться* в зал, приходится долго стоять в очереди из-за узкой двери.

После звонка люди *толпятся* возле узкой двери и долго не могут войти в зал.

2. Сферой формирования общественного сознания человека, его *нравственных качеств* духовной жизни является художественная литература.

На формирование общественного сознания человека, его *нравственных принципов*, на его духовную жизнь огромное влияние оказывает художественная литература.

Употребление слов без учета их семантики может стать причиной абсурдности высказывания. Абсурдность высказывания в подобных случаях придает фразе комическое звучание.

В одном очерке было написано: «...И стоят наши дальневосточные березки в своем подвенечном саване» (автор перепутал саван и фату).

Пример: «Я знаю, что еще живы *предки* А.С.Пушкина» (конечно, он имел в виду *потомков* поэта).

Неточность словоупотребления объясняется низкой речевой культурой автора.

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКО-БУКВЕННОГО СОСТАВА ПРОЗАИЧЕСКОГО ТЕКСТА *Мамедов Р.С.*

Сумгаитский государственный университет

Для большей наглядности того, насколько значительны расхождения между буквами русского алфавита и звуками речи, сопоставим орфографическую запись и фонетическую транскрипцию миниатюрного текста «Выбор», принадлежащего перу известного русского поэта Р.Рождественского.

Выбор. У каждого человека есть свобода выбора. Выбор существует ежедневно, ежеминутно. Разный по своей серьёзности. Неодинаковый по своим последствиям. Шагнуть или не шагнуть? Промолчать или ответить? Стерпеть или не стерпеть? Превозмочь или отступить? Да или нет? Куда пойти учиться? Как жить? Что делать?

Вопросы-громады и вопросы-карлики. Вопросы-океаны и вопросы-капли.

(Р.Рождественский)

[вы́бър ||у ка́ждьвч'ьлав'эк'јэс'т'ьсвабод'ьвы́бърь || вы́бърсуш'ьствуй'тьжыд'н'эвн'ь ||
і'ьж'ьм'инутн'ь || раз'ныі'п'ь-свај'іс'ир'јозн'ьс'т'и || н'ь-ад'инак'ьвыі'п'ь-свај'ім'пас'л'эцтв'и'ј'ьм ||шаг'нут'
ил'ин'ь-шаг'нут' | пр'ьмалч'ат' | ил'иатв'эт'ит' || с'т'ирп'эт' | или н'ьс'т'ирп'эт' || пр'ьваз'моч' |
ил'иацтуп'ит' || да ил'ин'эт || куда паі'т'и уч'иц'ь || каг-жыт' || штод'эл'ьт' ||вапр'осы-грамады и
вапр'осы-карл'ик'и || вапр'осы-ак'ианы и вапр'осы-капл'и ||

эр||ражд'эств'ьнск'и||]

Расхождения между буквами и звуками можно разбить в два типа и назвать их условно 1) количественные расхождения, 2) качественные расхождения.

Количественные расхождения. Общее количество букв в тексте – 320, звуков – 313, т.е. букв в тексте больше, чем звуков. Расхождение в количестве букв и звуков является следствием того, что в одних случаях одна буква обозначает два звука, а в других – две или три буквы служат для обозначения одного звука.

1. Одной буквой обозначены в тексте два звука в 9-и случаях – это в основном гласные буквы: 1) буква е: звуки [jэ́] - *есть, своей*;

звуки [jь] – *существует, ежедневно, ежеминутно*;

звуки [jo] – *серьёзности*;

2) буква я: звуки [jъ] – *последствиям*;

3) буква и: звуки [ju] – *своим*.

4) только в одном случае, в инициале имени поэта, согласная буква Р передает два звука – [э́р].

2. В анализируемом тексте 14 случаев, когда сочетание двух букв служит для передачи одного звука:

1) звук [т'] – сочетание букв **ть**: *есть, шагну́ть (2 раза), промолча́ть, ответи́ть, терпе́ть (2 раза), отступи́ть, жи́ть, дела́ть* (всего 10 употреблений);

2) звук [ч'] – сочетание букв **чь**: *превозмо́чь*;

3) звук [р'] – сочетание букв **рь**: *серьёзности*;

4) звук [ц] – сочетание букв **дс**: *последствия*; сочетание букв **тс**: *отступить*.

3. В одном случае сочетанием трех букв обозначен один звук:

звук [ц□] – сочетание букв **тьс**: *учи́ться*.

Таким образом, 40 букв текста, или 12,5% всех букв, служат для передачи 33-х звуков, или 10,5% всех звуков текста. При этом наблюдается количественное превалирование звуков над буквами в области гласных (18 звуков – 9 букв) и букв над звуками – в области согласных (15 звуков – 31 буква). Соотношения почти равные, но зеркально перевернутые 2:1 в области гласных, 1:2 в области согласных.

Остальные 280 букв текста передают 280 же звуков, т.е. в подавляющем большинстве случаев в анализируемом тексте **количественные соотношения** между буквами и звуками в целом равные – 1:1. Однако отсутствие количественных расхождений между буквами и звуками в этом случае вовсе не означает отсутствия расхождений между ними вообще. Между буквами и звуками имеются и **качественные расхождения**.

Качественными условно называем **расхождения**, когда алфавитное название буквы и «название» звука, обозначаемого ею, не совпадают. Из 280 звуко-буквенных употреблений 125 приходится на долю гласных, что составляет 44,6%, а 155 – на долю согласных (55,4%). В тексте употреблены всего 25 букв (7 согласных, 18 гласных), которые передают всего 37 звуков (9 гласных, 28 согласных). Рассмотрим соотношения букв и звуков в анализируемом тексте в области гласных и в области согласных отдельно.

Соотношения в области гласных букв и звуков текста показаны в *Таблице 1*.

Таблица показывает:

1. **Полное совпадение** наблюдается только у букв и звуков **у,ы** (всего 20 употреблений, или 16% всех употреблений);

2. В остальных 105 употреблении (84%) наблюдается или **полное несовпадение** (у букв **е,я** - 25 употреблений, или 20% всех употреблений), или же частичное несовпадение (у букв **а,и,о** - всего 80 употреблений, или 64% всех употреблений);

3. Из 10-и гласных букв русского алфавита в анализируемом тексте употреблено 7 букв. Наибольшее **количество употреблений** приходится на долю буквы **о** (37 употреблений), далее по убывающей частоте идут: **и** (25 употреблений), **е** (23), **а** (18), **ы** (11), **у** (9), **я** (2);

4. В целом наблюдается примерное **равенство качественных совпадений и расхождений гласных букв и звуков**: 62÷63;

5. Особо отметим, что из 37 употреблений буквы **о** только 7, или всего 18,9% приходится на долю звука [о́];

Таблица 1. Соотношения между буквами и звуками гласных

Буквы		Количество употреблений в тексте	Звуки	Количество употреблений в тексте	Соотношения совпадений и расхождений	
названия	начертания				в цифрах	в %-х
а	а	18	а а ь	11 3 4	11 : 7	61%:39%
йэ	е	23	э и ь ы ь	9 4 8 1 1	0 : 23	– : 100%
и	и	25	и ы	24 1	24 : 1	96%:4%
о	о	37	ó а ь	7 17 13	7 : 30	18,9%:81,1%
у	У,у	9	у	9	9 : 0	100% –
ы	ы	11	ы	11	11 : 0	100% –
йа	я	2	ь	2	0 : 2	– 100%
Всего	7	125	9	125	62 : 63	49,6%:50,4%

6. Соотношения между буквами и звуками гласных укладываются в **три формулы**:

6.1. **Буква одна и звук один**, т.е. 1 буква = 1 звук.

В эту формулу укладываются только у, ы: $y = [y]$
 $ы = [ы]$

6.2. **Буква одна – звуков много** (в скобках указаны количества употреблений):

6.2.1. Одна буква передаёт два звука:

и $\begin{cases} [и] (24) \\ [ы] (1) \end{cases}$

6.2.2. Одна буква передает три звука:

$a \begin{cases} [á] (11) \\ [a] (3) \\ [ъ] (4) \end{cases} \quad o \begin{cases} [ó] (7) \\ [a] (17) \\ [ъ] (13) \end{cases}$

эти последние две схемы можно свести в одну:

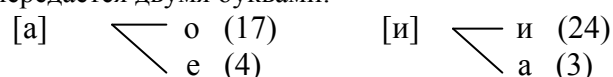
$a \begin{cases} [á] \\ [a] \\ [ъ] \\ [ó] \end{cases} \rightarrow o$

6.2.3. Одна буква передает пять звуков:

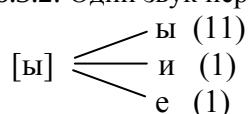
$e \begin{cases} [э] (9) \\ [и] (4) \\ [ы] (1) \\ [ь] (8) \\ [ъ] (1) \end{cases}$

6.3. Звук один – букв много:

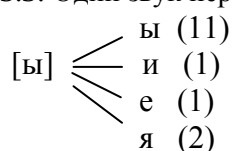
6.3.1. Один звук передается двумя буквами:

6.3.2. Один звук передается тремя буквами:

6.3.3. Один звук передается четырьмя буквами:

Для обозначения редуцированного гласного непереднего ряда [ъ], как, впрочем, и для [ь], нет специальной буквы в русском алфавите. Графическое совпадение звука [ъ] и буквы ъ – тоже создает известные неудобства.

Соотношения в области согласных букв и звуков текста показаны в *Таблице 2*.

Таблица 2. Соотношения между буквами и звуками согласных

Буквы		Кол-во употреблений в тексте	Звуки	Кол-во употреблений в тексте	Соотношения совпадений и расхождений	
названия	начертания				в цифрах	в %-х
вэ	В, в	18	в в'	14 4	14 : 4	77,7% : 22,3
бэ	б	4	б	4	4 : 0	100% : –
эр	Р, р	17	р р'	15 2	15 : 2	88,2% : 11,8%
ка	К, к	8	к к'	6 1	6 : 2	87,5% : 12,5%
жэ	ж	5	ж	5	5 : 0	100% : –
дэ	Д, д	8	д	5	5 : 3	62,5% : 37,5%
гэ	г	4	г в	3 1	3 : 1	75% : 25%
че	Ч, ч	4	ч ш	3 1	3 : 1	75% : 25%
эль	л	11	л л'	3 8	8 : 3	72,7% : 27,3%
и крат.	й	5	й	5	0 : 5	– : 100%
эс	С, с	17	с с'	11 6	11 : 6	64,4% : 33,3%
тэ	т	14	т т'	9 5	9 : 5	64,3% : 33,7%
ща	щ	1	ш □'	1	1 : 0	100% : –
эн	Н, н	14	н н'	10 4	10 : 4	71,4% : 28,6%
эм	м	6	м м'	5 1	5 : 1	83,3% : 16,7%
зэ	з	3	з	3	3 : 0	100% : –
пэ	П, п	14	п п'	11 3	11 : 3	78,6% : 21,4%
ша	Ш, ш	2	ш	2	2 : 0	100% : –
Всего	18	155	28	155	115 : 40	74,2% : 25,8%

Таблица 2 показывает:

1. В тексте употреблено большинство, точнее, 18 согласных букв, или 85,7% всех согласных букв русского алфавита. Не встретились в тексте только букв **ф, х, ц**. Нет в тексте и звуков [ф], [ф'], [х], [х'], которые могли бы быть обозначены буквами **ф, х**. Хотя в тексте есть звук [ц], но он обозначен не буквой **ц**, а сочетаниями букв (см. выше).

2. Количество согласных звуков текста значительно превосходит количество согласных букв: 18 букв служат для передачи 28 согласных звуков.

3. Полного совпадения названия буквы и звука в области согласных, в отличие от гласных, не наблюдается, что вполне объяснимо. Дело в том, что однозвучного, т.е. состоящего из одного звука названий согласных букв в алфавите нет. В алфавитных названиях согласных букв имеется еще и гласный звук (а, или э) или же целое слово (*и краткое, э – обратное* и др.). Ср. у А.А.Реформатского: «Буква й («и с краткой»)» ..., и далее в сноске: «*Кратка* – это знак над и». Как видим, название буквы **й** у Реформатского более точно и корректно: «*буква с дополнительным знаком*».

Следует отметить, что названия некоторых букв русского алфавита составлены, если и не полностью ошибочно, то, по меньшей мере, некорректно. Ср., например: в Словаре С.И.Ожегова в таблице «Русский алфавит с указанием правильного названия букв» названия букв **е, ё, ю, я** даны этими же буквами, заключенными в квадратные скобки, т.е. в фонетической транскрипции [е], [ё], [ю], [я]. В устной речи названия этих букв, конечно же, звучат как сочетания двух звуков: [йэ], [йо], [йу], [йа].

В качестве совпадения (условно стопроцентного, или полного, а также частичного) согласных букв и звуков в Таблице 2 указаны случаи, когда налицо полное или же частичное совпадение «звучания согласного звука из алфавитного названия буквы» и «согласного звука, обозначенного данной буквой в тексте».

Выделяются всего **3 типа совпадений /расхождений**

4.1. Условно полное совпадение:

Буквы		Звук	Количество употреблений
начертание	название		
б	бэ	[б]	4
ж	жэ	[ж]	5
щ	ща	[ш □ ']	1
з	зэ	[з]	3
Ш, ш	ша	[ш]	2
Всего: 5 букв, 5 звуков, или 9,7% всех употреблений			

4.2. Частичное совпадение (или = частичное расхождение):

4.2.1. Частичное совпадение/расхождение по признаку «твердость-мягкость»:

Буквы		Звук	Количество употреблений
начертание	название		
1	2	3	4
в	вэ	[в – в']	14 – 4
р	эр	[р – р']	15 – 2
к	ка	[к – к']	6 – 1

1	2	3	4
д	дэ	[д – д']	5 – 3
л	эль	[л – л']	3 – 8
с	эс	[с – с']	11 – 6
т	тэ	[т – т']	9 – 5
н	эн	[н – н']	10 – 4
м	эм	[м – м']	5 – 1
п	пэ	[п – п']	11 – 3
Всего: 10 букв, (10 + 10) = 20 звуков, (89 + 37) = 126 употреблений, т.е. 81,3% всех употреблений, из них: совпадений – 70,6%, расхождений – 29,4%			

Здесь привлекает внимание следующий интересный факт: в названиях согласных букв, предназначенных для передачи на письме парных по твердости-мягкости согласных звуков, согласный является твердым – [бэ], [вэ], [гэ] и т.д. Исключением является название буквы л на «мягкий лад» – [эл'].

Количественное соотношение частичных совпадений и расхождений в употреблении твердых и мягких парных согласных в анализируемом тексте измеряется пропорцией 3:1 (86 твердых, 29 мягких согласных). По подсчетам О.С. Широкова, «Обычное соотношение твердых и мягких согласных в русском языке около 3:2. Отступления от этой нормы в поэтической речи придают «твердую» или «мягкую» окраску».

Количественное соотношение частичных совпадений и расхождений в употреблении твердых и мягких [л-л'] в тексте укладывается в указанную пропорцию, только ...выраженную в обратном порядке – 1:3 (3 твердых : 8 мягких). Таким образом, название буквы л на «мягкий лад» – эль [эл'], в отличие от других согласных букв, предназначенных для передачи на письме твердых/мягких пар согласных звуков и названных на «твердый лад», оказывается вполне мотивированным.

4.2.2. Частичное совпадение/расхождение по признаку «звонкость-глухость» наблюдается в тексте только в употреблении буквы «к», которая 6 раз обозначает глухой [к] и лишь один раз звонкий [г].

4.3. Полное расхождение имеет место в употреблении трех букв: й, ч, г.

Буквы		Звук	Количество употреблений
название	начертание		
и краткое	й	[й]	5
че	ч	[ш]	1
гэ	г	[в]	1
Всего: 3 буквы, 3 звука, 7, т.е. 4,5% всех употреблений			

Таким образом, проведенный выше экспресс-анализ сопоставления звуко-буквенных характеристик миниатюрного текста вполне наглядно иллюстрирует сложные соотношения знаковых, системных (а не только, и не столько материальных) различий звуков от букв и наоборот.

Почти век тому назад Ф. де Соссюр утверждал: «Язык и письмо суть две различные системы знаков; единственный смысл второй из них – служить для изображения первой; предметом лингвистики является не слово звучащее и слово графическое в их совокупности, а исключительно звучащее слово». Великий ученый тут же предупреждал: «Но графическое слово столь тесно переплетается со словом звучащим, чьим изображением оно является, что оно, в конце концов, присваивает себе главенствующую роль; в результате изображению звучащего знака приписывается столько же или даже больше значения, нежели самому знаку».

Еще раньше, в 1870-м году, определяя предмет фонетики как науки, И.А.Бодуэн де Куртенэ об этом же писал следующее: «Первым условием успешного исследования звуков следует считать строгое и сознательное различие звуков от соответствующих начертаний, а так как ни за одной орфографией нельзя признать полной последовательности и точности в обозначении звуков и их сочетаний и так как, с другой стороны, ложный способ воспитания и постоянная практика развивают или, справедливее говоря, не устраняют сбивчивости в понятиях, основывающейся на первоначальной конкретности человеческого мирозерцания, – то для исполнения вышеприведенного условия необходимо при разборе звуков думать постоянно параллелями: один член такой параллели – звук или созвучие, другой – соответствующее ему в данном случае начертание, буква или же сочетание букв».

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Мехтиева А.

Сумгайытский государственный университет

В современных условиях роль предмета "иностраннй язык" в неязыковых вузах сильно возрастает, потому что профессиональная деятельность выпускника все больше требует иноязычного общения. В связи с этим, обучение иностранному языку на технических факультетах вузов, ориентированное на будущую профессию, приобретает особую актуальность. Оно предусматривает формирование у обучающихся способностей общения на иностранном языке в деловых, научных областях, учитывая профессиональное мышление.

Профессионально-ориентированное обучение основано на потребности студента в изучении иностранного языка и диктуется особенностями будущей специальности.

При обучении иностранному языку следует прежде всего учитывать, что его усвоение имеет свои особенности. Прежде всего иностранный язык отличается от родного языка. Ребенок усваивает родной язык неосознанно, а иностранный язык намеренно и целенаправленно.

Еще одной особенностью иностранного языка является то, что он является средством выражения мыслей об окружающем мире, но не дает знаний о реальной действительности.

Существенную особенность языка представляет его "беспределельность". Практически во время обучения невозможно выучить весь язык, учебный материал ограничивается установленной программой.

Основным объектом обучения иностранному языку является речевая деятельность. Знание отдельных звуков, отдельных слов и предложений не является признаком владения языком как средством общения. Владение языком предусматривает способность участвовать в реальном общении.

Целью обучения иностранным языкам в неязыковых вузах является достижение того уровня знаний, которое достаточно для применения иностранного языка на практике в профессиональной деятельности. Если в языковом вузе иностранный язык является специальной базой, то в других вузах это приложение к общей культуре. Практическое овладение иностранным языком составляет лишь одну сторону профессионально-ориентированного обучения предмету. Поэтому иностранный язык может стать не только объектом усвоения, но и средством развития профессиональных умений.

Использование иностранного языка предполагает знание социокультурных особенностей носителей изучаемого языка. В неязыковых вузах это связано с изучением истории страны изучаемого языка и современной жизни, культуры и искусства, обычаев и традиций этого народа. Это

дает возможность не только ознакомиться с культурой страны изучаемого языка, но и сравнить его с культурой своей страны. А это способствует расширению общего кругозора студентов.

Подготовка специалистов технического направления заключается в формировании коммуникативных умений, позволяющих осуществить профессиональное общение на иностранном языке в различных областях и ситуациях. Контакты на иностранном языке могут происходить как официально, так и неофициально, в форме выступлений на конференциях, при обсуждении и реализации проектов, обсуждении и подписании договоров, при деловой переписке, а также в ходе индивидуальных и групповых контактов. Именно в этом и состоит отличие от обучения языку для общеобразовательных целей.

Однако, профессионально-ориентированное обучение иностранному языку в неязыковых вузах не сводится только к изучению языка "для специальных целей". Целью является получение дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности.

Иностранный язык является необходимым условием для успешной профессиональной деятельности выпускника, который будет способен осуществить деловые контакты с иностранными партнерами. Профессионально-ориентированное обучение обозначает процесс преподавания иностранного языка в неязыковом вузе, направленное на чтение литературы по специальности, изучение терминологии, а также на общение в профессиональной деятельности.

ИДИОМЫ КАК НЕКОМПОЗИЦИОННЫЕ РЯДЫ

(на материале английского языка)

Сеидова С.С.

Сумгаитский государственный университет

Вопрос композиционности всегда являлся центральным для конкурирующих теорий понимания идиом. С одной стороны, существуют теории, которые рассматривают понимание идиом как уникальный и отличный от обычных языковых процессов. К ним относятся гипотеза (Боброва и Белла, 1973) об идиоматическом листе/списке, гипотеза лексикализации (Свинней и Катлер, 1979), а также гипотеза прямого доступа (Гибс, 1980). Каждая из указанных выше гипотез предполагает, что идиомы не композиционны. Таким образом, значение каждого из элементов идиомы не вносит никакого вклада в значение самой идиомы. Альтернативная точка зрения представленная в гипотезе декомпозиционности (возможность расчленения) (Гибс и Наяк, 1989) и гипотезе конфигурации (Качиари и Табосси, 1988) рассматривает идиомы как непрерывные, с обычными формами использования языка. Согласно такому подходу, значения составляющие элементы идиомы могут играть важную роль в ее интерпретации и использовании, в зависимости от типа идиомы. Прежде чем рассмотреть вопрос о видах идиом, коротко подчеркнем, что существуют две основные модели понимания идиом: некомпозиционная, рассматривающая идиомы как уникальную форму языка и композиционная, которая предполагает, что идиомы могут варьировать от некомпозиционных, то есть словосочетаний воспринимающихся как единое слово, до полностью композиционных метафорических конструкций.

Бобров и Белл (1973) предполагают, что идиомы представлены в особом, так называемом ментальном списке/ряде идиом. Более того они отделены, а также независимы от ментального лексикона. Согласно ученым, первое, что происходит при столкновении с идиомой это изучение дословных значений входящих в нее слов. Далее, если в контексте дословные значения не интерпретируются, то ведется поиск значения в списке идиом. В случае, если ряд слов найден в списке перечисленных, то это значение идиомы считается подразумеваемым. Помимо исключительно малой вероятности такой обременительной «первое дословно» стратегии, доказательства легко отрицают эту гипотезу. Так как в первую очередь рассматриваются дословные значения составляющих идиомы, понимание ее идиоматического смысла должно занимать больше времени, нежели дословные значения компонентов. Такой четко расчерченный прогноз гипотезы идиоматического списка является ошибочным. Автор согласен с мнением Свинней и Катлер (1979) и Гибс (1980) что знакомые идиомы осмысляются гораздо быстрее, чем их дословные аналоги. Так например, значение идиомы «kick the bucket» (умереть) воспринимается гораздо быстрее, чем в дословном значении «boot the pail».

Свинней и Катлер попытались объяснить быстрое понимание идиомы предположением, что (1) идиомы хранятся непосредственно в ментальном лексиконе как «длинные слова» (long words) и (2) значения слов, и композиционные значения этих словесных рядов перерабатываются/воспроизводятся одновременно. Ученые также утверждают, что при столкновении с идиомой, извлекаются ее дословное и композиционные значения, и в случае если в ментальном лексиконе словесный ряд соответствует «длинному слову», тогда то «длинное слово» идиома также активируется. Учитывая что распознавание слова обычно происходит быстрее, чем понимание словосочетания, идиоматические значения могут быть определены гораздо быстрее, чем значение словосочетаний. Как и в вышеприведенном примере, значение идиомы «kick the bucket» может стать доступным непосредственно как формы ее глагольного сочетания «boot the pail».

Основной проблемой теории лексической репрезентации является то, что большое количество идиом ведут себя как обычные словосочетания, а не как слова. Многие идиомы могут подвергаться синтаксическим изменениям. Так например идиома «kick the bucket» может быть использована в различных грамматических временах: one will kick the bucket tomorrow; one may have kicked the bucket last week; one can kick the bucket now. Если словесный ряд «kick the bucket» всего лишь длинное слово, тогда элемент «kick» не должен быть синтаксически продуктивным. Более того, многие идиомы лексически продуктивны. Гиббс Найак, Болтон и Кеппел (1989) обнаружили, что некоторые идиомы сохраняют свое переносное значение даже когда одно слово заменено другим. Например, «crack the ice» (разрядить обстановку) вместо «break the ice». Глагол «crack» (раздробить) заменил «break» (разломать).

ЛЕКСИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ

Сулейманова А.К.

Уфимский государственный нефтяной технический университет

Профессиональная сфера любой области знания использует язык как средство научного познания. При этом общелитературный язык адаптируется для тождественного отражения и равноценной передачи логически выстроенной системы представлений и знаний, составляющих эту область. В современном научном обороте для обозначения языка профессиональной сферы используются синтагматически разнообразные и недостаточно семантически дифференцированные термины «специальный язык», «профессиональный язык», «язык специальности», «язык в специальной функции», «язык для специальных целей» (ЯСЦ), «профессиональный подязык», «подязык специальности», «социальный диалект» и др. Такое многообразие определений по сути одного явления связано с учетом различных аспектов: так, например, в дефиницию термина «подязык» включен только структурный аспект, а термин «язык для специальных целей» раскрывает и функциональный аспект единицы профессиональной коммуникации, некоторые термины, например «язык для специальных целей (ЯСЦ)», «профессиональный язык» и др., являются гиперонимами по отношению к терминам «подязык специальности», «профессиональный подязык» и соотносятся с понятиями научной и научно-технической сферы.

Специальная лексика представляет собой совокупность терминологических единиц различных типов: имен собственных различных классов (имена людей, божеств, географические, геологические, космические названия и т. д.), имен нарицательных, терминов и номенов различных областей знания, техники, производства и т.п. В состав специальной лексики, как правило, не включаются: лексика диалектная, не связанная с профессиональными группами людей; лексика арготическая, служащая средством языкового обособления определенных социальных групп; жаргонизмы, также являющиеся средством «языковой маркированности» определенных социальных групп; архаизмы, используемые для придания колорита старины; неологизмы, используемые, как правило, в качестве выразительного языкового средства.

Несмотря на строго ограниченный лексический состав, специальная лексика представляет собой широкое понятие, подмножество всех лексических средств разных предметно-понятийных полей и различных лексических ярусов, в той или иной степени имеющих отношение к профессиональной деятельности индивида. Специальная лексика является результатом словотворчества человека, создается искусственно для наименования предметов и явлений специальной, профессиональной деятельности на базе общелитературных слов, исконных или заимствованных элементов. Именно этим обусловлено основное отличие специальной лексики от общелитературной лексики, заключающееся в специфике связи ее единиц с понятиями и называемыми объектами.

Значительная часть специальной лексики представлена профессиональной лексикой, отличающейся «коэффициентом книжности» (термин Берестнева С.Д.): научный язык, язык учебников по специальности, язык деловых бумаг, профессиональный разговорный язык. Профессиональная лексика представляет собой более узкое по отношению к специальной лексике и более широкое по отношению к терминам терминологической понятие, подмножество лексических средств многослойного разностилевого комплекса одного предметно-понятийного поля. Так же, как и лексика специальная, профессиональная лексика является результатом словотворчества человека, искусственным образованием, однако существенное отличие заключается в наличии строгих понятийных связей между единицами профессиональной лексики.

Основную часть специальной и профессиональной лексики, их ядро составляет терминологическая лексика, то есть термины – основные носители специальной информации, наименования предметов и явлений специальной, профессиональной деятельности. Терминология как совокупность терминов определенной области знания, будучи значительной составной частью общелитературного языка, не является статичным образованием, она, как и язык в целом, подвергается постоянным изменениям, преобразованиям.

Лексический массив определенной профессиональной сферы отличается органичным функционированием различных ее компонентов: *общенаучной лексики*, т. е. специальных слов, которые в одном значении употребляются как в языках разных наук, так и в подъязыках различных

дисциплин в качестве базовых терминов (*сила, давление, температура* и др.); *межотраслевой* (профильной) *лексики*, которая представлена специальными словами смежных терминосистем, которые в одном значении характерны для ряда наук (*азимутальный угол, горизонт, анизотропия* и др.); *узкоспециальной лексики*, т. е. собственно терминов, функционирующих в терминосистеме конкретной области знания для обозначения специального понятия (*нефтеотдача, дебит, свабирование* и др.); Узкоспециальная терминология представляет собой совокупность специальных наименований какой-либо конкретной области знаний: *профессионализмов*, т. е. дублетов кодифицированных терминов, функционирующих в разговорной речи специалистов-профессионалов в общении друг с другом; *номенклатуры* (номенов), обязательной составной части терминологии определенной области знания, низшее звено специальной лексики, языковой знак, обладающий предметным значением и соотнесенный с понятием базового термина и через него с другими терминологическими единицами исследуемой терминологической системы.

Таким образом, лексика профессиональной сферы представляет собой сложное структурное образование, включающее разноплановые единицы. Она является значимым компонентом дискурса языковой личности специалиста, активно пополняет язык профессиональной сферы, образует новый терминологический пласт, единицы которого нуждаются в соответствующей интерпретации и четкой однозначной кодификации.

ПОНЯТИЯ «ТЕКСТ» И «ДИСКУРС» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Фефелова Г.Г.

Уфимский государственный нефтяной технический университет

Актуальным в современной лингвистике стало использование термина *дискурс* наряду с термином *текст*. Вслед за И. Р. Гальпериным, мы будем придерживаться следующего определения термина *текст*: «это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными видами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку».

По определению Б. А. Маслова: «Текст как единица языка – это то общее, что лежит в основе конкретных текстов, это формулы, по которым строятся конкретные тексты».

Соглашаясь с тезисами названных авторов и с точкой зрения И. А. Сырова, возьмем за основу определение текста как единицы, которая объединяет языковые признаки и речевые характеристики и проявляет себя в форме устного или письменного произведения, где основной целью является непосредственный (устный текст) и опосредованный (письменный текст) акт коммуникации.

В современном языкознании дискурс – это комплексный объект с нечётко определяемым понятием. Дискурс по Т. А. ван Дейку – это существенная составляющая социокультурного взаимодействия, характерные черты которого – интересы, цели и стили.

В ходе дискурсного анализа, появившегося благодаря работе З. Харриса «Дискурс-анализ» в середине XX века, стали рассматриваться форма и функция языка, разговорная речь и письменные тексты. По мнению З. Харриса, дискурсом является последовательность высказываний, отрезок текста больший, чем предложение. Структурно-синтаксический аспект дискурса анализирует в своей работе и В. А. Звегинцев: дискурс «...это два или несколько предложений, находящихся в смысловой связи...».

По мнению Э. Беневиста, который во второй половине XX века в соответствии с антропоцентрической парадигмой языка предложил рассматривать термин *дискурс* как «функционирование языка в живом общении» и терминологическое определение, как «речь, присваиваемую говорящим», т.е. ключевой чертой дискурса является соотнесение дискурса с конкретными участниками акта, иными словами говорящим и слушающим, а также с коммуникативным намерением говорящего каким-либо образом воздействовать на слушателя.

В российском языкознании, приступившем к анализу дискурса позже, и уже на базе освоения опыта дискурсивных исследований французской и англо-американской школ, термин *дискурс* также вступает в противоречие с предполагаемой однозначностью, свойственной терминологической лексике, и имеет ряд толкований.

Дискурс по В. И. Карасику, есть «текст, погруженный в ситуацию общения», допускающий «множество измерений» и взаимодополняющих подходов в изучении, в том числе прагмалингвистический, психолингвистический, структурно-лингвистический, лингвокультурный, социоллингвистический. В. Г. Борботько рассматривает дискурс как текст, который состоит из коммуникативных единиц языка – предложений и их объединений в более крупные единства, которые находятся в постоянной смысловой связи и воспринимается это как цельное образование. Под дискурсом Н. Д. Арутюнова понимает «связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами», как «речь, погруженную в жизнь».

Таким образом, дискурс – частный случай текста, где текст представляет собой более общее понятие. Дискурс всегда является текстом, но обратное неверно. Не всякий текст является дискурсом. Дискурс – частный случай текста, взятый в событийном аспекте, имеющий «множественные смыслы и динамически развертывающийся контекст».

ДИАЛЕКТ ESTUARY ENGLISH И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА НОРМАТИВНЫЙ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Яхьяева К.Я.

Сумгаитский государственный университет

Диалект английского языка, на котором говорят в Юго-Восточной Англии, на территории вдоль реки Темзы – это *Эстуарный английский (Estuary English)*. Эстуарный английский имеет много общего с диалектом кюкни, и среди лингвистов ведутся споры о разнице между ними. Эстуарный английский настолько популярен, что его можно услышать практически везде: в обеих палатах Парламента, в деловых кругах Сити, среди госслужащих, в муниципальных органах власти, в рекламе – то есть во всех сферах, которые еще не так давно были полностью под влиянием RP.

Рассмотрим некоторые характерные особенности этого диалекта:

- Глоттализация согласного [t] в словах типа *Gatwick* [Ga'wik], *network* [ne'work], *statement* [sta'ement], что создает впечатление отрывистости речи.
- Вокализация «темного» [ɪ], одиночного или в стечении согласных на конце слова, произнесение [w] или [u] вместо [ɪ] в таких словах как *hill*, *milk*.
- Замена начальных [tj] и [dj] на аффрикаты в словах типа *Tuesday*, *due*, а также исчезновение звука [j] после [n], [s], [l] перед [u:]: *news*, *absolute*, *consume*.
- Вставка интрузивного [r] в конце слова, заканчивающегося на гласный звук, после которого идет слово, начинающееся на гласный звук. Самый популярный пример *ideaofit* – человек, говорящий на Estuary English, сказал бы *idea(r) ofit*, *Asia(r) andAfrica* и т.д.;
- Изменения некоторых гласных звуков и дифтонгов до такой степени, что это приводит к появлению фонетических омофонов, к примеру, *way* произносится как [wai], *say* – [sai], *day* – [dai], *me* – [mei] и пр.;
- Замена звука [th] в зависимости от слова на звуки [f], [v] и т.д. *Something* будет произноситься как [samfɪŋ], *leather* – [levve];
- Более напряженное произнесение конечного [i] в словах типа *happy*, *valley* [ɪ].

На лексическом уровне Estuary English также интересен рядом изменений, среди них частое использование “cheers” вместо “thank you” (спасибо), что также возможно и при прощании; частое употребление “basically” (собственно), служащего как соединительное слово в потоке речи; более широкое употребление американизмов, например “there you go” (пожалуйста) вместо “here you are”, употребление “there is” как в контексте единственного, так и множественного числа; “sorry” (извините) заменяется “excuse me”, “engaged” (занят) в ситуации телефонного общения заменяется на “busy” (занят).

В первый раз внимание на эстуарный английский обратил Дэвид Роузварн в своей статье в газете Times Educational Supplement в октябре 1984 года. Он заявил, что эстуарный английский может прийти на смену Received Pronunciation на юго-востоке Англии. Исследования показали, что эстуарный английский не является отдельным вариантом английского языка. Данный диалект – скорее смесь некоторых фонетических особенностей речи представителей рабочего класса Лондона, с

разной скоростью социально внедряющихся в речь представителей среднего класса, а географически — в другие акценты юго-востока Англии.

Стремительная экспансия Estuary English заставляет задуматься о том, в каком направлении будут протекать изменения в британском варианте английского языка в будущем: останется ли приоритет за британским литературным произношением или его место займет Estuary English. Как пишет Роузуорн, Estuary English становится общей моделью для подражания не только у среднего класса, но и для гораздо более образованных людей, например, политиков и ученых».

Однако некоторые лингвисты, в частности Л. Традгилл, отмечают, что Estuary English не имеет тенденции распространения в Британии. Он заявляет, что крупные города, такие как Лондон, Бирмингем, Манчестер и Ливерпуль, не могут позволить себе говорить на ЕЕ, поскольку нарушается целостность и чистота общепринятого произношения. По его мнению, маловероятно, что Estuary English когда-нибудь станет самостоятельным диалектом, однако признает, настолько Estuary English распространился по всей Англии. Традгилл не отрицает тот факт, что через некоторое количество лет Estuary English все же возьмет вверх над общепринятым произношением.

Анализ современных словарей позволил сделать вывод о том, что составители уже включают транскрипцию некоторых слов на Estuary English например, слово *milk* идет в двух транскрипционных вариантах – [milk], [mivk]. Более того, все больше нарастает борьба за сохранение RP. К примеру, такая представительная газета, как DailyMail, опубликовала статью о том, что пресса шокирована таким внезапным успехом Estuary English населения, принимая во внимание то, что RP формировался многие годы, а Estuary English – не больше 5-6 лет.

Подводя итог, отметим тот факт, что Estuary English – явление противоречивое. Одни лингвисты говорят о перспективном будущем этого диалекта, другие не хотят менять старые привычки. Тем не менее, Estuary English привлекает все больше и больше людей, хотя это явление не столь заметно. И все же, он продолжает оставаться в числе ведущих диалектов Южной и Центральной части Великобритании. Активное проникновение Estuary English на британское радио и телевидение, смешение его с RP создают в речи англичан своеобразную языковую «полифонию», что в целом обусловлено процессами глобализации англоязычного общения.

II BÖLMƏ
TÜRKOLOGİYA. MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİK:
DİLLƏRİN LİNGVODİDAKTİK TƏSVİRİ

II СЕКЦИЯ
ТЮРКОЛОГИЯ. СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:
ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЯЗЫКОВ

SECTION II
TURKOLOGY. COMPARATIVE LINGUISTICS:
LINGODIDACTIC INTERPRETATION OF THE LANGUAGES PROBLEMS

TÜRK DİLLƏRİNİN ORTAQ LÜĞƏTLƏRİNİN VƏ ORTAQ LEKSİKOQRAFİK FONDUNUN
YARADILMASI MƏSƏLƏSİNƏ BİR BAXIŞ

Abbasov A.

Bakı Dövlət Universiteti

Leksikoqrafiya leksikologiya ilə qırılmaz bağlıdır, leksikologiya aid tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnir, onun praktik, həmçinin bəzi elmi-nəzəri məsələlərini həll etməyə çalışır. Digər tərəfdən leksikoqrafiya leksikologiyaya müəyyən problemlərin ortaya atılması üçün geniş material verir. Oxşar əlaqələr terminologiya ilə terminoqrafiya arasında hökm sürür. Müasir dövrdə qloballaşma və inteqrasiya dilin tətbiqi məsələlərinə diqqətin artması ilə səciyyələnir. Dilin tətbiqi ilə bağlı ən mühüm praktik vəsaitlər isə lüğətlərdir. Qeyd olunan cəhət hər bir dilin leksikoqrafik fondunun zənginləşdirilməsi tələbini ortaya atır.

Dilçilikdə yer almış və getdikcə aktuallığı artan ortaqlaşdırma da mühüm problemlərdən biridir. Ortaqlaşdırma mahiyyətinə görə leksikoqrafiya və leksikologiyadan çox genişdir. Bu məsələ, daha doğrusu, fundamental problemdir. Ortaqlaşdırma qohum və qohum olmayan dillər əsasında qoyulduğu kimi, formal dillərin yaradılmasında da mərkəzi mövqe tutur. Bu, ondan irəli gəlir ki, qohum dillərin müxtəlif səviyyələrdə ortaqlaşdırma vahidləri və ünsürləri mövcuddur. Ortaqlaşdırma elementlərin varlığı digər ortaqlaşdırma vasitələrinin seçilməsində, təyin edilməsində, habelə qəbul edilməsində müəyyən istinad nöqtələri yaradır.

Ümumiyyətlə, ortaqlaşdırma məsələsi yeni deyildir. Bura beynəlxalq dil problemi də daxil edilir. Ayrı-ayrı dillərin beynəlxalq və regional dil statusu qazanması və onların bu məqamda istifadə olunması geniş yayılmışdır. Əgər global səviyyə əsas götürülsə, dünyada ortaqlaşdırma dil funksiyasını daha çox ingilis dili yerinə yetirir və getdikcə də ingilis dilinin tətbiq sferaları, istifadə məkanları genişlənir. Regional səviyyədə ortaqlaşdırma dil funksiyasını müxtəlif dillər yerinə yetirə bilər. Bu da regionda dilin yayılma və dominantlığından asılı olur. Bəzən müxtəlif dillərin daşıyıcılarının müəyyən bir dövlət həddlərində birləşməsi regional ortaqlaşdırma dilini təyin edir. Fransız, ispan, portuqal, rus dilləri regional ortaqlaşdırma dil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Azərbaycanın keçmiş sovet respublikası olduğu dövrdə ortaqlaşdırma dil kimi rus dilindən istifadə etmək burada geniş yayılmışdı.

Müasir dünyada baş verən hadisələr isə ortaqlaşdırma dil probleminə bütövlüklə yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Hazırda türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması onların ortaqlaşdırma dilə olan ehtiyacını artırmışdır. Eyni zamanda, siyasi və ideoloji qadağanlar aradan qaldırıldığından yeni ortaqlaşdırma dilin türk dillərindən birinin olmasını mümkün edir.

Ortaqlaşdırma dil bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını nəzərdə tutmalıdır. Belə dil dövlətlərarası ünsiyyət vasitəsi ola bilər. Ortaqlaşdırma türk dili ortaqlaşdırma əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və leksik fond əsasında yaradıla bilər.

Tarixi təcrübə göstərir ki, süni yaradılmış dil (məsələn, esperanto) milli əsası, işlənmə ənənəsi olmadığına görə yayıla və qərarlaşa bilmir. Ona görə də türk dillərinin ortaqlaşdırılması üçün yeni bir türk dilinin yaradılması haqqında fikirlər hələ ki çox tərəfdar qazana bilmir. Bununla müqayisədə bir türk dili əsasında ortaqlaşdırma türk dilinin yaradılması və tətbiqi haqqında elmi mülahizələr daha çox diqqəti cəlb edir.

Türk dillərində ortaqlaşdırma məsələsinin həlli, ilk növbədə, leksik bazanın geniş təhlil və müqayisə olunmasına əsaslanır. Ortaq dilin leksik bazası, daha doğrusu, ortaq dilə doğru inkişaf prosesində ilkin ortaqlaşdırma leksik bazanın təyin olunması vacib şərtidir. Bu cəhətdən türk dilləri üçün ortaqlaşdırma leksikoqrafiya prinsiplərinin işlənməsi, ortaqlaşdırma leksikoqrafik vasitələrinin yaradılması, nəhayət, ortaqlaşdırma leksikoqrafik fondun formalaşdırılması vacib şərtidir.

Ötən əsrin 80-ci illərində SSRİ-də maşın fondlarının yaradılması məsələsi qoyulmuşdu. Bu hər bir dilə aid müxtəlif materialların kompüterlərə daxil edilməsi və elektron maşınların köməyi ilə emal edilməsini nəzərdə tuturdu. Əslində, bu məsələ xaricdə tətbiqini tapmış dil korpusu probleminə qaynaqlanırdı. Dünya dilçiliyində, o cümlədən rus dilçiliyində korpus elektron daşıyıcıda saxlanılan, müxtəlif dil hadisələri və aspektləri ilə bağlı lingvistik tədqiqatlara material verən, müəyyən nizamla düzülmüş təbii dil mətnləri çoxluğu kimi qəbul olunur. İlk çoxfunksiyalı məlumat bazaları və lüğətlər 1956-cı ildə ABŞ-da yaradılmışdır. Elektron məlumatlar bazası əsasında bir çox lüğətlər, məsələn, Webster's English Dictionary hazırlanmışdır.

Sovet dövründə SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının dillərinin maşın fondunun yaradılması üçün mərkəz olaraq Qazaxıstan SSR Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu seçilmişdi. Bu mərkəz ilkin mərhələdə türk dillərində sözlərin qrammatik formalarının yaranma proseslərinin öyrənilməsi üçün birhecalı sözlərin struktur-fonetik müxtəlifliklərinin tədqiqini ön plana çəkmişdi. Sonrakı mərhələdə həm ümumtürk dil sistemi, həm də hər bir konkret dili əhatə edən Türk Dillərinin Maşın Fondunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. Nəhayət, Qazaxıstan türk dillərinin terminologiyasının ortaqlaşdırılması məsələsini də ortaya atmış, bu istiqamətdə müəyyən işlər görməyə başlamışdı.

Hazırda bir sıra türk dillərinin milli korpuslarının yaradılması üzrə işlər aparılır. Azərbaycan dilinin milli korpusuna aşağıdakı mətnlərin daxil edilməsi məqsəduyğun hesab olunur: 1) folklor mətnləri (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri: dastanlar, nağıllar, bayatılar, tapmacalar, atalar sözləri, lətifələr, xalq mahnıları və s.); 2) klassik Azərbaycan ədəbiyyatı; 3) müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (nəzm, nəsr, dramaturgiya); 4) publisistika (qəzet, jurnal, televiziya, radio, informasiya agentlikləri, internet resursları və s.); 5) elmi-texniki ədəbiyyat (elmi əsərlər, dissertasiyalar, avtoreferatlar, elmi məcmuələr, elmi jurnallar, konfrans materialları, dərslilər, dərslər vəsaitləri və s.); 6) dini-fəlsəfi mətnlər; 7) rəsmi-işgüzar üsluba aid mətnlər; 8) məişət mətnləri; 9) danışq dili və dialekt mətnləri.

Ortaqlaşdırma türk dili çərçivəsində ortaqlaşdırma türk dilləri korpusunda mövcud ortaqlaşdırma leksikoqrafik vasitələrin yerləşdirilməsi birinci dərəcəli işdir. Biz ortaqlaşdırma leksikoqrafik vasitələr dedikdə türk dillərinin yazılı abidələri sisteminə aid olan lüğətləri nəzərdə tuturuq. Mahmud Kaşğarının lüğəti, İbn Mühənnə lüğəti və bir çox başqa lüğətlər türk dilləri üçün ilkin ortaqlaşdırma leksikoqrafik vasitələrdir. Bununla yanaşı, türk dillərinin qədim yazılı abidələri əsasında onların lüğətlərinin hazırlanması da qədim ortaqlaşdırma leksik fondu zənginləşdirəcəkdir.

Türk dillərinin ortaqlaşdırma leksikoqrafik vasitələrinin yaradılmasında ikinci mərhələ bu dillərin ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi işi ola bilər. Azərbaycanca-qazaxca, türkcə-qazaxca, qırğızca- özbəkca və s. lüğətlərin hazırlanması ortaqlaşdırma leksik fondun yaradılması üçün materialların toplanmasında olduqca böyük əhəmiyyət daşıyacaqdır. Bu cür lüğətlərin türk dillərinin korpusunda yerləşdirilməsi və müvafiq proqramların tərtibi ilə belə ikidilli lüğətlərin tərtibinin avtomatlaşdırılması qoyulmuş məsələnin həllinə böyük töhfə verəcəkdir.

Türk dillərinin ortaqlaşdırma leksikoqrafik fondunun yaradılmasının üçüncü mərhələsi bu dillərin əksəriyyətində və ya müəyyən çoxluğunda işlənen sözlərin toplanması və qruplaşdırılmasını əhatə edəcəkdir. Qeyd olunan prosesdə türk dillərin bir qisminə işlənen cüzi fonetik fərqlərə malik sözlərin korpusunun formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Belə korpus tədqiqatçılara ortaqlaşdırma leksik fondun fonetik və morfonoloji problemlərini həll etmək üçün material verəcəkdir. Qədim ortaqlaşdırma leksikoqrafik fond isə ümumtürk sözlərinin etimoloji təhlilini və vahid ortaqlaşdırma sözlər lüğətinin elektron variantını yaratmaqla nəticələnəcəkdir.

TÖLES BOYLARININ STRATEJİK ÖNEMİ (6 ve 7 yüzyıllar)

Ahmet Taşağul
Yeditepe Üniversitesi

Tölesler ve Batı Gök-Türkleri:

603 yılında Batı Gök-Türklerinin kaganı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların güneyinde Tanrı Dağları havalisinde (Tarbagatay) yaşayanların Batı Gök-Türklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök-Türkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları, Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır. Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug seviyesinde olduğunun görülmesidir.

Coğrafi Dağılımı:

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağının kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugut) T'ung-lo (Tongra), Wei-ho, Bayırku (Pa-ye-ku), Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami (İ-wu)'nin batısı, Karaşar (Yen-ch'i)'in kuzeyi, Pai-shan (Ak dağ)'ın etekleri gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmi iyi yetmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Gök-Türklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu gurubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak gösterilen Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya (A-te Suyu – Arıs ırmağı)'nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan., Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci gurup Töles boyları kütlesi, Hazar Denizi (Te-i Hai)'nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizinin kuzeyinde Türklerin batı guruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu.

Altıncı gurup Töles boyları, Bizans (Fu-lin)'in doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin (Aparum- Apa rum), Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti. Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Haksız Vergilere İsyân:

Batı Gök-Türk kaganlarından Ch'u-lo'nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir. Tölesler, Gök-Türk Devletinin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi (603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta gurubu, yani Altay Dağlarının güney-batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Töleslerin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kagan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü. Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi

başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından “İ-wu-chen Mo-ho (Baga) Kagan ilan edilen Ke-leng, T’an-han Dağında (Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih’ı “ *Küçük Kagan unvanıyla*” tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch’u-lo’yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesaretle eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı. Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch’u-lo’nun Çin’e gidip kaganlığı terk etmesinden sonra Batı Gök-Türklerden kağanlığını ilan eden Tardu’nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kaganlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağında oturarak Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi’ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ise bunların arasında daha önce kaganlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T’ung Yabgu’nun hakimiyeti altına girdiler (621’den sonra).

Genel olarak Doğu Gök-Türk Devletinin tekrar Shih-pi Kagan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Gök-Türk Devletine bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile isyan ettiler. Doğu Gök-Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasından da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı.

Doğu ve Batı Gök-Türk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku’lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar Çin’e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T’ang hanedanı imparatoru T’ai-tsung tarafından önlenmiştir.

Sonraki Devirlere Töles Boylarının Yansımaları:

Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k’un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling’ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. M.S. 2. asırdan sonra onların yerini Kao-ch’e’lar (Kanglılar) aldı. Kao-ch’e’lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch’e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. Töles adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök Türk devletleri sarsıntı geçiriyordu. Sarsıntı boylara da yansdı. Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634’ten sonra On Ok organizasyonu ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766’dan sonra ise Batı Oğuzları diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türklerin ve Uygurların devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihi rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere kuzey Afganistan’da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur devletinin esas kütlesini teşkil ettiler. 840’da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin’e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı Devletine katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. 1700’lü yıllara kadar devam eden süreçte göç ederek bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin’e bir kısmı Turfan’a göç etti.

Diğer taraftan *Moğolların Gizli Tarihi*’nde Adargin boyu zikredilirken bahsedilen Baykal Gölü’nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir.

“ƏKİNCİ” QƏZETİNDƏ TERMINOLOJİ LEKSİKA

Alimova F.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji leksikanın yeniləşməsi, formalaşması və zənginləşməsi üçün ən mühüm hadisələrdən biri milli mətbuatın yaranması oldu. Dilimizlərin terminoloji sisteminin milli mətbuatın yarandığı dövrdən inkişafını müəyyən etmək istər dilçilik, istərsə də müxtəlif elm sahələri və publisistika üçün əhəmiyyətlidir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif sahələrin lüğəvi vahidlərinin semantikasını müəyyənləşdirmək, terminləri tematik baxımdan araşdırmaq üçün Həsən bəy Zərdabinin çox çətinliklə və böyük əzmlə 1875-ci ilin 22 iyulunda ərsəyə gətirdiyi ilk mətbuat orqanı olan “Əkinçi” qəzeti əvəzsiz mənbədir. M.F.Axundzadə bu milli mətbuat orqanının əhəmiyyətini “Müsəlman Şərqi irəliyə doğru böyük addım atır” deyərək yüksək qiymətləndirmişdir.

“Əkinçi” qəzeti ilə Azərbaycan dilində publisistik üslubun əsası qoyuldu. Qəzetin 56 sayı dərc olundu. “Əkinçi” publisistik və rəsmi-ışğuzar üslubda, eləcə də terminologiyada milli ünsürün intensivləşməsinə nail oldu. S.Sadiqova “Əkinçi” haqqında qeyd edir: “Ümumiyyətlə, “Əkinçi” XIX əsr Azərbaycan ictimai fikri, mətbuatı, ədəbiyyatı, habelə təbiətşünaslıq elminə aid terminlərin öyrənilməsi üçün qiymətli məxəzdir”. “Əkinçi”yə qədər mətbuatın yaranması üçün bir sıra cəhdlər edilmişdi. XIX əsrin birinci yarısında azərbaycanca nəşr olunan “Татарские ведомости” (1832) və “Закавказский вестник” (1841-1846) vərəqləri milli mətbuatın yaradılması üçün bir hazırlıq olmuşdur. Rəsmi bülleten xarakteri daşıyan həmin nəşrlər əsl qəzet sayıla bilməzdi. H. Zərdabi qəzetin dilində çoxsaylı rus-avropa, ərəb-fars mənşəli terminlər işlətməklə yanaşı milli terminlər hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşib, formalaşmasında da əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Ə.H.Orucov bu barədə qeyd edir: “Əkinçi”nin termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə Azərbaycan xalq dili olmuşdur. H.Zərdabi xalq arasında işlənən müxtəlif peşə və sənətlərə aid söz və istilahları xalq mühitindən elm mühitinə keçirməklə elmi termin yaradıcılığı işinin bünövrəsini qoymuş və elmi-populyar dilin ilk nümunəsini vermişdir”. Ümumişlək sözlərin terminləşdirilib işlədilməsi onların asan anlaşılması, yadda qalması və tələffüzü üçün əsasdır. Qəzetin leksikasında termin kimi işlədilən, xalqın dilindən götürülmüş, sadə, anlaşılqı, ümumişlək sözlər, dialektlər onların milli dilimizdə termin yaradıcılığı üçün əsas bazaya çevrilməsində başlanğıc oldu. H.Zərdabi qəzetdə alınma, yaxud çətin anlaşılan terminlərin canlı xalq dilində izahını verir, onu daha asan və hamı tərəfindən anlaşılacaq sözlərlə çatdırmağa çalışır. Məsələn: Gəvasin bir yastı dəmirdir ki, onun ucu və qıraqları iti olur, onu kotanın *künəsinə*, yəni *binasına* möhkəm edirlər. Noyabrın 28-də Parij şəhərində bir neçə elm sahibi *aerostat*, yəni *şar ilə* havaya qalxıblar ki, elm imtahan etsinlər. Dekabrın 11-dən İstanbuldan yazırlar ki, bu gün *konfrans*, yəni *sülh barəsində olan* məclis açıldı.

“Əkinçi” qəzetinin leksikasını tarixi-ənənənin davamı olaraq ərəb-fars mənşəli terminlər: *ziraət*, *hürrufət*, *mətbəə*, *hökm*, *hakim*, *məktub*, *məktəbxana*, *ustad*, *müəllim*, *təlim*, *elm*, *təhsil*, *ələf*, *qanun*, *mülk*, *dustağ*, *kürreyi-ərz*, *əhli-elm*, *dərəcə*, *cəng*, *nəf etmək* və s. ictimai-siyasi mühit və dövrün tələblərinə uyğun olaraq rus-avropa mənşəli terminlər: *qalvanaskop*, *termometr*, *uşqola*, *qvardiya*, *polk*, *tamojna*, *konfrans*, *mirovoy sud*, *polisa*, *teatr*, *sobraniya*, *voenni naçalnik* və s. millilik və xalqilik ruhu ilə milli dilin daxili imkanları ilə yaranmış terminlər: *yatalaq*, *qızdırma*, *yel*, *isitmə*, *qaramal* və s. təşkil edir. Qəzetdə işlədilən həm alınma, həm də milli terminlərin bir qismi arxaikləşmiş, böyük bir qismi isə müxtəlif sahələrdə bu gün də işləkliyini qoruyub saxlamışdır.

“Əkinçi” qəzetində tez-tez termin və ya termin söz birləşmələrinin öz ekvivalenti ilə izahı verilir. Qəzetdə milli və alınma terminlər paralel işlənir və bəzən də anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaq üçün bir-birinin vasitəsi ilə izah edilir, məsələn: İndi onlara ixtiyar verilib ki, *vəkillik*, yəni *advokatlıq* etsinlər. Amma qeyri vilayətlərdə, məsələn, *Yeni Dünya*, yəni *Amerika qitəsində* cəməhəri-mütəffiqə yerlərində hər 15 adamdan birisi oxuyur. *Mizanülhərərət* (*termometr*) alətinin cıvəsi nöqtəyi-incimaddan 15 dərəcə aşağı düşür, yəni 15 dərəcə soyuq olur. “Əkinçi”nin dilinin rəngarəng, çalarlı və canlılığı, oxucu diqqətini çəkməsi və xalqın hər bir təbəqəsi tərəfindən rəğbətlə qarşılanması səbəblərindən biri orada paralel terminlərin işlədilməsidir. Paralel, yaxud sinonim terminlər eyni semantik məna daşıyır və üslub cəhətdən fərqlənmir. Qəzetin lüğət tərkibində işlənən dubletlərə *sud-məhkəmə-divan*, *əsgər-əfsər*, *müharibə-cəng-dava*, *zakon-qanun*, *qarğıdalı-peyğəmbər buğdası*, *neft cövhəri-benzin*, *xəstəlik-naxoşluq-azrlıq*, *dərəcə-qradus*, *lisan-dil*, *istilik-hərərət*, *çapxana-mətbəə*, *sinə naxoşluğu-sill*, *kükürd arağı-kuparos*, *behişt-cənnət*, *çap etmək-təb etmək* və s. misal göstərmək olar.

“Əkinçi” qəzetinin leksikasına daxil olan terminləri aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar:

1. Kənd təsərrüfatı terminləri. Qəzetin “Əkin və ziraət xəbərləri” rubrikasında əkinçilik, heyvandarlıq, baramaçılıqla bağlı çoxsaylı terminlər yer almışdır. Əkinçilik terminləri: *toxum, şitil, əkin yeri, buğda, arpa, bəlim, qumlu yer, küllü yer, çürümüş ot, şuxm, şuxm etmək, şitil etmək, əhəngli yer, ələfiyyat, kəvər, kartofel, qarğıdalı (peyğəmbər buğdası), yer kökü, pambıq, qənd qamışı, quru qumstan (nar), suqlinik yer, mergel, qara yer, toxumsəpən maşın, dəyirman, su çıxardan maşınlar, su arxı, şoran yer, əlaq otları, kotan, diyircəksiz kotan, dayaqlı kotan, gəvasin, qılinc, kənə, qır, dəstə, bel, mala, xış və s.* Maldarlıq terminləri: *mal, qara mal, töylə, südlü mal, süd malı, ət malı, inək, dana, buzov, qoyun, ət qoyunu, yun qoyunu, keçi, at, yağ qayırmaq, yağ çalxalamaq, çiy süd, süd sərmək, mal-qara, şor, şit kərə, merinos, pənir və yağ qayırmağa maşınlar, nehrə, quttaperçi düdük (süd sağan alət), dəvə yunu, dəri, axur, yem, quru ot, saman, turş yem, yorğa at, sürü, kök mal, qoyun-quzu, gicəltmə naxoşluğu, qanqaşanmaq naxoşluğu, qaramal (Sibir) taunu, turş süd, maya, soyuq ət (pepton), mal piyi, qaxac (hisə verilmiş ət), yaylaq və s.*

2. Elm sahələrinə dair terminlər. H.Zərdabi xalqın tərəqqisində, onun irəli getməsində, müstəmləkə əsarəti altında tapdanmış hüquqlarının bərpasında əsas çıxış yolunu elm və təhsildə görür, qəzetin ayrı-ayrı səhifələrində elmin faydasını anlatmağa çalışır: “Pəs şikvə etməyin, əvəzində səy edin, qanacağınızı artırın, yəni elm təhsil edin ki, müftəxorların sizin tər töküb qazandığınız mülk və malınıza şərəkətliyi olmasın”. Bu qrupa daxil olan terminləri də müxtəlif elm sahələri üzrə yarımqruplara ayırmaq olar:

a) Tibb terminləri. Bura müxtəlif xəstəlik növləri və insan orqanizminin ayrı-ayrı üzvlərini təşkil edən terminoloji vahidlər daxildir. Burada *yatalaq, titrədib-qızdırmaq* (bədənin hərəkətinin artması), *ishal* (mədə pozğunluğu, qarnı işləmə), *vəba naxoşluğu, taun naxoşluğu, çiçək, sinə naxoşluğu (sill), qızılca, göz ağrısı, soyuq dəymə, səpgi, yovuxma, qara yara, çiçək azarı, babasil, kəffət naxoşluğu, beyin naxoşluğu (dəlilik), ibnə naxoşluğu, lal, kor* və s. xəstəlik növləri ilə yanaşı, *çiçək döymək, naxoşluq (xəstəlik, azarlılıq), ağrı, tibb, təbib, həkim, mama, naxoş, dərman, müalicəgah, azarlıxana, qospital* və s. kimi tibbi terminlər də işlədilmişdir. İnsan orqanizminə aid olan vahidlər – *ciyər, sinə, qan, göz, mədə, bədən, diş, beyin, baş, dəri, qarın, əl, ağız, burun, barmaq, dırnaq* və s. kimi tibbi anlayışlar bu gün də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işləkliyi qoruyub saxlayır.

b) Coğrafi və geoloji terminlər. Müxtəlif ölkələr, şəhərlər, çaylar, dənizlər, təbii fəlakətlər və digər vahidlər və onların xüsusiyyətləri haqqında məlumatların verilməsi çoxsaylı coğrafiya terminlərinin qəzetin leksikasına daxil olmasına şərait yaratmışdır. Məsələn: *Avropa, Asiya, Amerika, Rusiya, Azərbaycan, İran, Qafqaz, Bağdad, London, Parij, İstanbul, Badkubə, Zəkərtala* və s. kimi toponimlər; *Kür çayı, Qurunna çayı, Şat çayı, Seyhun, yəni nəhri-Sırdərya, Qara dəniz, Ağ dəniz, Badkubə dənizi, Aral gölü, Drina çayı, Süveyş kanalı* və s. hidronimlər; *çay, göl, dəniz, sel, meşə, külək, xəzri (şimal küləyi), gilavar (qiblə küləyi), ildırım, zəlzələ, yağış, qar, hava, dağ, aran, səhra, dərya, boğaz, kürreyi-ərz (yer kürəsi), yağış ölçən, qalvanoskop (zəlzələ aləti), şimal tərəf, cənub tərəf* və s. coğrafi vahidlər.

c) Botanika terminləri. Təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi bitkilər, onların xüsusiyyətləri və istifadəsi haqqında qəzetdə kifayət qədər mühüm məlumatlar vermişdir. Buna görə də “Əkinçi”nin lüğət tərkibində botanika terminləri xüsusi yer tutur. Məsələn: *kartofel, qarğıdalı (peyğəmbər buğdası), kəvər, palıd, qovaq, çinar, armud ağacı, kəbalu ağacı, çəkil yarpağı, kahu, üzüm ağacı, gicirtkan, qoz ağacı, bartikan kolu, daranqu ağacı, dombalan* (yer altında bitən kartofabənzər göbələk növü; yerdombalanı), *küncüd, tənbəki, qamış, kol, kök, budaq, meyvə, ağac, çiçək, toxum, gül, yarpaq, tağ, meyvə ağacı, meşə ağacı, isti tərəf ələfiyyatı, tut ağacı* və s. Azərbaycan ədəbi dilində bu gün də öz yerini qoruyan bu terminlərin bir qismi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq indiki formasını almışdır. Məsələn: *kartofel* - müasir dilimizdə *kartof* (yumrusu torpağın altında yetişən, nişasta ilə zəngin bitki), *darancu* - *darancı* (qovaq cinsində ağac, piramidal qovaq).

Yuxarıda qeyd olunan elm sahələrindən başqa “Əkinçi”nin dilində riyazi terminlər: *kilometrə, verst, desyatin, batman, xalvar, put, misqal, girvənkə, çetver, tağar, sajin, arşın, çərək* və s. zooterminlər: *zəli, hörümçək, sərcə, qarğa, tavus quşu, siçan (kəsəyən), çəyirtkə, solitr, it solitri, kolorado, kit, muçək, ilan, yumurta (çəyirtkələrin yumurtası), kəpənək, cücü, köçəri quş, yapalaq, bayquş, pişik, tülkü, kirpi, dovşan, donquz, qurd*, və s. işlənmişdir.

3. İqtisadiyyat terminləri. H.Zərdabi qeyd edir ki, “Əkinçi”nin “Təzə xəbərlər” bölməsində öz vilayəti və digər vilayətlərdəki ticarət, siyasət, dövlətlərarası danışıqlar, müharibələr, hüquq və s. haqqında xəbərlər yer almışdır. Qəzetdə *manat, qəpik, marka, abbası, şahı, ticarət, bang, dövlət bangı, bang bileti, mədaxil, xərc (məsrəf), gəlir, məvacib, pul, qiymət, mənfəət, mal, borc, sələm, ticarət gəmiləri, ticarət qanunu, vergi, qızıl pul, gümüş pul, qara pul, kağız pul, ticarət icmal, sərmayə, bankrot* və s. iqtisadi terminlər

işlədilmişdir. Qəzetin lüğət tərkibindəki iqtisadi məzmunlu lüğəvi vahidlər - valyuta növləri, dövlətlər arası iqtisadi münasibətlər, ticarət əlaqələri haqqında materiallar dövrün iqtisadiyyatını və onun terminlərini araşdırmaq üçün geniş imkan yaradır.

4. Diplomatiya, siyasi və dövlət əhəmiyyətli terminlər. “Əkinçi” qəzetinin lüğət tərkibində dövlətlər arası münasibətlər, müharibə və sülh danışıqları ilə bağlı verilən xəbərlər zamanı çox saylı diplomatik, siyasi və dövlət əhəmiyyətli terminlər işlədilmişdir. “Əkinçi”nin lüğət tərkibində *konsul, Osmanlı dövləti, danışıqlar, sülhnamə, generalni-konsul, konfrans, sülh danışıqı, Avropa səfəri* və s. kimi diplomatiya terminləri; *camaat məclisi, senat, vergi, aksiz, təhmilat, dəhyek, millət məclisi, qanuni-siyasət, dövlət, natarius, tamojna, gömrük pulu, bunt etmək, qətli-am, politik, konstitusyon, padşahlıq qulluğu* və s. dövlət və siyasi əhəmiyyətli terminlər: *vəzir, vali, qubernator, xan, odabaşı, bəy, şah, xan, knyaz, naçalnik, vəzir-xaricə* və s. vəzifə və rütbə adları yer almışdır. Məsələn: *Xədif-Misir Darfor mülkünü təsərrüf etdiyinə binaən Osmanlı dövləti Misirdən artıq istəyir*. Bu barədə xədifin əvvəlinci vəziri Nubar paşa *İstanbula danışığa* gedib.

5. Hərbi terminlər: Buraya *top, tüfəng, yaraq, qılinc, xəncər tiğəsi, torped, şişkə, barıt* və s. silah adları; *cəng (müharibə, dava), cəng gəmisi (branonos), süvari əsgər, əl davası, əsgər (əfsər), düşmən, polk, batolyon, alay, diviziya, qvardiya polku* və s. döyüş terminləri; *General-qubernator, sərəsgər, polkovnik, hakim, polkovoy komandir, general* və s. hərbi rütbə və titulları daxil etmək olar.

6. Hüquq terminləri. *Qərardad, zakon, qanun, sud, mirovoy sud, okrujnoy sud, vəkil / advokat, sudya, hakim, dustaq, dustaqxana məhbus, vəkalətnamə* və s. hüquq terminləri qəzetin leksikasında öz əksini tapmışdır.

7. Mətbuat terminləri. Publisistik üslubun banisi H.Zərdabi qəzetin leksikasında *mətbəə, çap, çapxana, münşi, müxbir, hürufat, qəzet, jurnal, çap etmək, təb etmək* və s. kimi mətbuat terminləri işlətməmişdir.

“Əkinçi” qəzetində işlənən kargüzarlıq terminləri: *ərizə, elamnamə, gerbovoy kağız, dəftərxana, məktub, kvitansiya* və s. poçt və teleqraf terminləri: *poşt, poştqana, poştmeyster, poştalyon, qəbz, poşt markası, tel, teleqraf, teleqraf məftilləri, tel vurmaq, teleqrafqana, teleqram* və s. yeyinti, sənaye və istehsalat terminləri: *yun, ipək, mahud, kətan, qəhvə, çay, günəbaxan yağı, qətran, piy şamı, neft cövhəri, yapışqan, sabun, daş kömür, kükürd arağı (kurapos), gərçək yağı* və s. kimi terminlər də diqqət çəkir.

AZƏRBAYCAN AD SİSTEMİ

Baxşıyeva T.L.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Uşağa ad verilməsi böyük əhəmiyyət daşıyan funksiyadır. Adın səslənməsi, mənası, ailə ənənəsi, görkəmli, tanınmış şəxsiyyətlərin adları, adın modeli, dini baxışlar və s. advermədə rol oynayır. Zəngin və rəngarəng Azərbaycan ad sistemi xalqımızın keçmişini əks etdirir. Dilimizdə ümumi sözlərdən düzəlmiş şəxs adları olduqca çoxdur. Lakin dilimizdə xüsusi adlardan yaranan adlara da təsadüf olunur. Məsələn: Savalan, Araz, Xəzər, Təbriz və s. Antroponimlərin yaranmasını, inkişafını dilin leksikasından ayırmaq olmaz. Çünki dilin leksikasında gedən dəyişikliklər müəyyən qədər şəxs adlarına da öz təsirini göstərir. Adverməyə ictimai - siyasi şərait təsir göstərir. Hər dövrün özünəməxsus ad sistemi olmuşdur. Həyatın, təbiətin, cəmiyyətin dəyişməsi, insanların biliklərinin zənginləşməsi yeni adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Qədim adlarımız xalqın özünəməxsus xüsusiyyətləri, adətləri, inamları, totemləri və s. ilə əlaqədar olmuşdur. Adları Azərbaycan dilinin antroponimik sistemini tarixi və ictimai –siyasi şəraiti əks etdirmə baxımından üç dövrə bölürlər: islama qədərki adlar; islamın qəbulu ilə əlaqədar yaranan adlar; müasir adlar.

İslama qədərki adlar ən qədim adlardır. Bu adlara “Orxon-Yenisey” abidələrində, “Oğuznamələr”də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlinir. Bu adların bəziləri olduğu kimi, bəziləri isə dəyişilmiş şəkildə işlənir. Dilimizdə bəzi adlar vardır ki, onlar qədim türk dillərində işlənən sözlər əsasında formalaşmışdır. Məsələn: müasir dövrdə Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminə işlənən Toğrul (qədim türk dillərində “şahin quşu”), Təkin (qədim türk dillərində “şahzadə”), Tuğay (qədim türk dillərində “meşə”), Tərxan (qədim türk dillərində “hərbi rütbə”) və s. belə adlardandır. Ərəb istilasından sonra türk adları ərəb adları ilə əvəz olunmağa başladı. Ərəb mənşəli adlara üstünlük verilməsi islamı qəbul edənlərin dini baxışları ilə əlaqədar idi. Bu adlardan ən çox yayılanı Məhəmməd olmuşdur. Azərbaycanda Məhəmməd adının müxtəlif variantları işlənir. Tarixən ərəb antroponimiyasına daxil olmuş yəhudi mənşəli adlar “Qurani- Kərim”də işləndiyinə görə Cəbrayıl (Qabriel), İbrahim (Avraam), Süleyman (Salomon) və s. ərəb

dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Keçmişdə qız övladlarının olmasından narazı olan savadsız valideynlər “ qurtarmaq, bitmək” mənasını daşıyan Bəsti, Yetər, Kifayət, Nəhayət və s. kimi adlardan istifadə edirdilər. Müasir dövrdə belə adlardan az istifadə edilir. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Lakin dilimizin daxili qanunlarına zidd olaraq süni şəkildə bəzi adlara -ə səsi artırmaqla kişi adlarından qadın adları yaradılır. Məsələn, Anarə, Turanə, Rövşanə, Çinarə və s. Hətta qadın adına -ə səsini artırmaqla yenidən qadın adı yaradılması hallarına rast gəlinir. Aynur- Aynurə, Nərmin -Nərminə. Lakin dilimizdə oğlan, kişi, baba, ana, bacı, dayı və s. sözlər vasitəsilə şəxs adları yaranaraq, cins anlayışı yaradır. Xanoğlu, Xanbaba, Xanbacı, Baladayı, Gülbaba, Anaxanım və s. Azərbaycan ad sistemindəki adların çox hissəsi apelyativlərdən yaranmışdır. Keçən əsrin 30-cu illərində ziyalı təbəqəsinin məhv edilməsi nəticəsində antroponimiya sahəsində milliləşmə prosesi sönməyə başladı. Məhz bu vəziyyətin nəticəsi olaraq antroponimiyamızda Sovet, Oktyabr, Yanvar, Traktor, Kombayn, Vilen (Vladimir İliç Lenin), Vladlen (Vladimir Lenin) və s. kimi siyasi mahiyyət daşıyan adlar peyda olmağa başladı. Bu dövrdə Azərbaycanda övladlarına rus adlarını verən valideynlər də olurdu. Bu dövrdə Svetlana, Marina, Nataşa, Maya adlarına çox rast gəlinirdi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli adlara üstünlük verilir.. Bununla bərabər, son dövrlərdə Avropa mənşəli adların qoyulmasına maraq artmışdır. Bu, Avropaya olan meyllərlə bağlıdır. Milli köklərə bağlı olan valideynlər xarici ölkələrdə övladlarının adlarının necə səslənəcəyini düşünərək tələffüzündə heç bir dəyişiklik edilməyən qısa adlara üstünlük verirlər. Ayla, Alsu, Anar, Ayan və s. Sözlər kimi şəxs adları da bir xalqdan digərinə, bir dildən digərinə keçir. Azərbaycanlı ailələrində Avropa mənşəli Elton, Laura, Emiliya, Emil, Roza və s. adlara da rast gəlinir. Alınma şəxs adları keçdiyi dilin dil qanunlarına uyğunlaşdırılır. Azərbaycan dilində mövcud olan ərəb-fars mənşəli, eləcə də Avropa mənşəli adlar bəzən qismən dəyişdirilir. Eliza–Elza, Amelie–Amaliya, Mariya–Məryəm, Fatimə–Fatma. Bəzən valideynlər övladlarına ad verərkən alınma sözlərdən istifadə edirlər ki, bu adların mənası mənfi mahiyyət daşıyır. Məsələn, “bəla, müsibət” mənasını bildiren Afət, “zəif, qüvvətsiz, gücsüz” mənasını bildiren Natəvan, “fal” mənasını bildiren Ramal, Ramil və s. və s. Advermədə yazıçı və şairlərin də rolu vardır. Bəzən yazıçı doğma dilinin imkanlarından istifadə edərək yeni adlar yaradır. Oxucu sevdidi qəhrəmanın adını övladına verir. Bu ad həm yad dilə, həm də doğma dilə mənsub ola bilər Məsələn: Azərbaycanda Şekspirin əsərlərinin təsiri altında qoyulan Hamlet adını nümunə göstərmək olar. Azərbaycan ailələrində yeni dünyaya gələn övladın adı digər ailə üzvünün adına uyğunlaşdırılır. Bu zamana həmqafiyə, alliterasiyalı adlardan geniş istifadə olunur. Bu adların əksəriyyəti leksik mənaya malik olur. Nümunə olaraq Asif–Vasif, Xavər–Yavər, Fuad –Suad, Natiq –Namiq, Aydın –Aydan və s. Lakin Azərbaycan ailələrində leksik mənası olmayan adlara həmqafiyə adlara az da olsa, rast gəlinir. Məsələn: Kifayət (leksik mənası olan) – Sifayət (leksik mənası olmayan), Akif (leksik mənası olan) –Sakif (leksik mənası olmayan). Bu cür hallar mənfi hal kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycanda həm qadın, həm də kişi adı kimi işlənən müştərək adlardan istifadə olunur. Məhəbbət, Arzu, Pərvin, İsmət və s. Dildə belə adların işlənməsi mənfi hal hesab olunmalıdır. Belə adlar dolaşıqlığa, anlaşılmazlığa səbəb olur. Hazırda Azərbaycanda şəxs adları lüğətləri vardır ki, advermədə onlara müraciət olunmalıdır. Bu da ad seçimində müsbət rol oynayır, insanları düzgün istiqamətləndirir və köməklik göstərir. Təcrübə göstərir ki, düşünülmədən verilən, zövqsüz, məzmunca pis səslənən, gülüş doğuran adların sahibləri bəyənmədiklərindən onu dəyişdirərək başqa adla əvəz edirlər. Cəmiyyətdə kifayət qədər adını dəyişdirən adamlara rast gəlinir. Odur ki, övladına ad qoyan valideyn bu çətin və məsuliyyətli məsələnin mahiyyətini dərk etməlidir. Son illərdə millilik prinsipinə əsaslanan adların işləklik dərəcəsinin artması sevindirici haldır.

M. KAŞĞARININ “DİVANİ-LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ

Bayramov A.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Atalar sözü folklorun ən qədim formalarındandır. Bu hikmətli ifadələr xalqın etnik həyatı, psixoloji durumu, məişət və əmək fəaliyyəti ilə daha çox bağlıdır. Burada xalq hikməti, xalq zəkası əsrlərdən bəri xalqın həyat, cəmiyyət, təbiət və məişət haqqında əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir, qısa, yığcam və bədii şəkildə ifadə edilir. Burada müsbət xüsusiyyətlər təriflənir, mənfi xüsusiyyətlər lağa qoyulur, pislənir.

Azərbaycan atalar sözlərinin paralellərinə klassik ədəbiyyat və qədim yazılı abidələrdə rast gəlinir. Bu baxımdan M.Kaşğarının “Divan”ına nəzər salsaq, maraqlı oxşarlıqları görə bilərik.

Türk dillərinin ana qaynağı sayılan M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində o dövrdə- XI əsrdə bütün türk qövmələrinin dillərində işlənən söz və ifadələrdən istifadə edilmişdir. Daha doğrusu, M.Kaşğari folklor örnəklərini türklərin yaşadıkları ərazilərdən toplamışdır. Ona görə də müasir türk dillərində işlənən söz və ifadələr, fonetik hadisələr, leksik-semantik sistem, qrammatik quruluş, leksik və qrammatik şəkilçilərin məna tutumu, söz birləşmələrinin quruluşu və s. oxşardır. “Divan”da təqdim edilən sözlərdə bəzi fərqli fonetik fərqlər, bu günümüz üçün arxaikləşmiş sözlər nəzərə çarpsa da, ancaq söz və ifadələrin məna tutumu, semantik çalarlıqları qalmaqdadır.

“Divan”da təqdim edilən folklor örnəklərinin bir çoxu müasir türk xalqlarının folklorunda yaşamaqdadır. Ramiz Əsgərin araşdırmalarına görə, “Divan”da 300-dən çox atalar sözləri işlənmişdir. Onların çoxu Azərbaycan folklorunda, həm də danışiq dilində (dialektlərdə) qalmaqdadır. Bunların müqayisə edilməsi həm folklorşünaslıq, həm də dilçilik baxımından maraqlıdır. Belə ki, “Divan”da işlədilən atalar sözləri və deyimlərin əksəriyyətinin Azərbaycan atalar sözləri ilə məna tutumu, semantik çalarlığı, quruluşu üst-üstə düşür. Daha doğrusu, digər türk dillərinə nisbətən atalar sözləri məzmun və formasına görə Azərbaycan dilinə daha yaxındır, daha anlaşıqlıdır. Sadə bir çevirmə ilə cümlə qəlibləri-modelləri pozulmur, olduğu kimi qalır. Bunların bəzisində diqqət yetirək. Məsələn:

- Kişi alası (əlamət) icin, yilkı alası taştın. (Adamın alası (xəbislik, yaltaqlıq, satqınlıq və s.) içində, heyvanın alası çölündədir).

- Ac nə yeməs, tox nə deməz. (Ac nə yeməz, tox nə deməz).

- Ərməgüğe bulut yük bolu. (Tənbələ bulud da yüküdür).

- Kökdə sudhsa, yürqə түşür. (Göyə түpürsən, üzünə düşər).

- Künqə baxsa, köz qamar. (Günə baxanın gözü qamaşar).

- Pişik yağa yetişməz, deyər: bu mal kişiqə yaraşmaz. (Pişiyin əli ətə çatmaz, deyər iylənib).

- Kus kanatın, ər atın. (Quş qanadı ilə, ər atı ilə öyünər).

- Ot desə, ağır köynəs. (Od deməklə ağır yanmaz; Halva-halva deməklə ağır şirin olmaz).

- Var bakır, yok altun. (Var mis, yox qızıldır).

- Alın arslan tutar, küçin suqan tutmas. (Hiylə ilə aslan tutular, zor ilə siçan tutulmaz).

- Sabanda sanarış bolsa, örtkündə istəs bolmas. (Cüt zamanı hay-küy olsa, xırman vaxtı dava olmaz).

- Tağ tayqa kavuşmas, kişi kişiğə kavuşar. (Dağ dağa rast gəlməz, adam adama rast gələr).

- Yüzqə görmə, ərדם tülə. (Üzünə baxma, ədəbin ara)

- Küz gəliqi yayın bəlquluq. (Payızın gəlişi yaydan bəllidir).

- Körklük kişiqə söz gəlir. (Gözəl adama söz gələr).

- Qoş qılıc qınqa sıqmaz. (Qoşa qılınc bir qına sığmaz).

- Birin-birin miñ bolur, tama-tama köl bolur. (Bir-bir yığılar min olar, dama-dama göl olar).

- Qanq qan bilə yumas. (Qanı qan ilə yumazlar).

- Kişi sözləşu yilkı yırləşu. (İnsan sözləşə-sözləşə, heyvan iyləşə-iyləşə yaxınlaşar).

- Bori koşnısın yeməs. (Qurd qonşusun yeməz).

- Eyqü və sügüsü ərir, atı qalır. (Yaxşı adamın sümüyü çürüyür, adı qalır; İgid ölər adı qalar).

- Yazın katiqlansa, kışın sevinər. (Yazda çalışan, qışda sevinər).

- Bor bolmayıb sirkə olma. (Şərab olmamış sirkə olma; At almamış axur düzəldir).

- Tamu kapağun açar tavar. (Cəhənnəmin qapısını açar tavar. (Rüşvət cəhənnəmin qapısını açar).

- Öküz ayakı bolqınca buzagu başı bolsa yek. (Evin kiçiyi olunca qapının küçüyü olsan yaxşıdır).

- Ata oğlu atac toğar. (Oğul atasına oxşayar).

- Beş ərənqəq tüz ərmez. (Beş barmağın beşi də düz olmaz).

- Əvək singəg sütünqə түşür. (Tələsən milçək südə düşər; Tələsən təndirə düşər).

- Közden yırasa könqölden yemə yızar. (Gözdən uzaq olan könlükdən də uzaq olar).

- Yuguzqanda artıq azaq kösülsə üşüyür. (Yorğandan artıq ayaq uzadılsa üşüyür; Ayağını yorğanına görə uzat).

- Dayağı olan sürüşməz. (Arxalı köpək qurd basar).

- Tayqan yügrügün tülkü sevməz. (Tazının iti qaçanını tülkü sevməz; Düz danışanın papağı əyri olar).

- Ötlük yinçi yerdə qalmas. (Deşikli inci (muncuq) yerdə qalmaz).

- Tabuğ tas yapar, taş başığ yarar. (Artıq tamah daş yarar, daş qayıdar baş yarar).

- Tilin tüqmisin tişi yazmaz. (Dil düyünləyəni, diş kəsməz).

- Arslan kansa sıçğan ötün küdər. (Aslan qocalanda siçan dəlməyin güdər).

- Bir karqa birlə kış kelmes. (Bir quşla bahar olmaz; Bir çiçəklə yaz olmaz).

- Ot tütünsüz bolmas. (Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz).
- Evdəgi buzağı öküz bolmas. (Ev buzovundan öküz olmaz).
- Kamıq kişi tüz etməs. (Hamı bir olmaz).
- İke koşnqar başı bir aşıçda pişmas. (İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz).
- Eti tırnaklı ayırmas. (Ət dırnaqdan ayrılmaz).
- Suv verməyəne, süt ber. (Su verməyəne süd ver; Pislik eləyəne yaxşılıq et).
- Suv görməkində ətik tartma. (Çay görməmiş ətəyini çırmalama).
- Yılan kendi eqrisin bilməs, tevəy boynun eqri ter. (İlan öz əyrisini bilməz, dəvənin boynu əyridir deyər: Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qıl axtarır).
- Kuruğ yığac egilmas. (Quru ağac əyilməz).

Göründüyü kimi, atalar sözləri cümlə qəlibləri, semantik gücü, onların tərkibindəki leksik vahidlərin məna tutumunu bu günümüzədək gətirib çıxarmışdır. Burada nəzərə çarpan odur ki, “Divan”dakı atalar sözlərinin tərkibində işlənən bəzi sözlər- *ər* (kişi), *bakır* (mis), *altun* (qızıl), *al* (hiylə), *saban* (əkin, kotan), *ərdəm* (ədəb), *küz* (payız), *görlük* (gözəllik), *yıncı* (inci), *yarmaq* (kəsmək, doğramaq), *kamuq* (hamı), *suv* (su), *aşıç* (qazan) və s. müasir dilimiz səviyyəsində arxaikləşib və ya dialektlərimizdə qalmışdır. Məsələn: qərb dialektlərində *yarmaq* nəyi isə nazik doğramaq (Qartolu yarım səvənin üstə döşədim), *paxır* isə mis mənasında (Qazanın paxırı cıxıf), *ey* (yaxşı) mənasında (Epeycə iş gördüh) və s. işlədilir.

Bəzi sözlərin semantik mənası genişləniib. Məsələn: *ər* sözü qədimdə igid, müasir dilimizdə qadının *əri*, *göynəmək* sözü abidədə yandırmaq, müasir dilimizdə ağırmaq mənasında, *kişi* adam mənasında? müasir dilimizdə cins mənasında işlənir.

Göstərilən sözlərin bir çoxu digər türk dillərində aktiv işlənməkdədir. Atalar sözlərinin də Şərqi türk dillərinə xas fonetik hadisələr, karlaşma daha çox nəzərə çarpar. Məsələn, *yeməs//yeməz*, *tağ//dağ*, *kök//göy*, *kuş//quş* və s. Qırçaq dillərinə məxsus yönük hal şəkilçisi də atalar sözlərində əks olunur. Məsələn: *taqa*, *yürqə* və s.

Atalar sözləri sadə cümlə (*Qoş qılıc qınqa sıqmaz; Qanq qan bilə yumas* və s.), *tabesiz* mürəkkəb cümlə (*Eygü ər sügüsü əzir, atı qalır; Var bakır, yok altun* və s.) və *tabeli* mürəkkəb cümlə (*Küngə baxsa, köz qamar; Pişik yağa yetişməz, deyər: bu mal kişiqə yaraşmaz* və s.) modellərində işlənmişdir ki, bu da Azərbaycan dilində işlənən cümlə modellərinə uyğundur.

Nümunə və müqayisələrin sayını artırmaq mümkündür. Atalar sözlərinin bu oxşarlığı, bu paralelləri onu göstərir ki, hələ min il bundan qabaq yaşamış türklərin həyata, dünyaya, məişətə, təbiətə baxışları, təfəkkür tərzı və düşüncələri eyni olmuş, bu etnik birlik oxşar ifadələr yaranmasına səbəb olmuşdur. Əxlaqi-mənəvi dəyərlər, ibrətamiz öyüd və nəsihətlər aşıl原因 bu hikmətli ifadələr insanlıq üçün qiymətli nümunələrdir.

TÜRKMƏNİSTANIN TOPONİMİYASI

Bayramov A.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Türk xalqlarının onomastik sisteminin öyrənilməsi çox əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, onomastik leksikanın ən işlək növü olan toponimlərin müqayisəli araşdırılması bir çox məsələləri üzə çıxarır. Çünki əskidən ortaq etno-kulturoloji kökə malik olduqları üçün türk xalqları yaşayan ərazilərin toponimləri də ya bir-birinə oxşardır, ya da ki təkrarlanır. Bu baxımdan oğuz türklərinin sələflərindən biri olan türkmənlərin toplu yaşadıkları Türkmənistan Respublikasının toponimiyasının Cənubi Qafqazda çox geniş arealı olan Azərbaycan toponimləri ilə müqayisəsi maraqlıdır.

Türkmənistan Mərkəzi Asiyada əhalisi az olan və seyrək məskunlaşmış ölkədir. 5 vilayətdən ibarətdir: Ahal, Marı, Daşoğuz, Lebap və Balkan vilayətlərində 2000-dən çox yaşayış məntəqəsi vardır. Əhalisi 5 milyondan çoxdur. (2.473) Sahəsi 488100 km²-dir. Türkmənistanın təqribən 4/5 hissəsini geniş və hamar Qaraqum səhrası tutur. (5.192) Buna baxmayaraq, müxtəlif tipli relyef quruluşları da mövcuddur. Tuqay meşələri, zəngin bitki örtüyü və heyvanat aləmi olan vahələr də vardır. Ona görə də coğrafi obyektlərin bütün növləri, bəzisi az, bəzisi çox toponimiyada əks olunmuşdur.

Türkmən etnonimi haqqında ilk dəfə Əbu Reyhan Biruni (973-1048) məlumat vermiş, islamı qəbul edən oğuzları “türkə bənzər” (türkmən) kimi tərcümə etmişdir. M.Kaşğari də həmin mənada türkmən etnonimini açıqlamışdır. Tarixçi Nəşri (XV-XVI) “türk iman”, Kononov “mən türk”, S.Ağacanov “tarquman” (tərcüməçi) kimi izah etmişlər. (1.274). Ə.Biruni və M.Kaşğarinin açıqlamaları daha inandırıcıdır.

Türkoloji dilçilikdə Türkmənistan toponimləri haqqında E.M.Murzayev, S.Ataniyazov, V.A.Ninanov, B.Budaqov, A.Orarov, Ö.Qurbanov, Ö.Berdiyev, M.N.Xıdırova, B.Cariyarova, A.O.Babayev və digərlərinin araşdırmaları vardır.

Toponimist T.M.Əhmədovun toponimlərin təsnifatına aid tətbiq etdiyi sistemə və metodologiyaya uyğun olaraq Türkmənistan ərazisindəki toponimləri linqvistik baxımdan aşağıdakı qaydada təhlil etmək mümkündür. (7.145-150)

a) Türkmənistan toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

b) Türkmənistan toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri

1. Türkmənistan oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.

Türkmənistan toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri dedikdə, toponimlərin hansı adlardan törənməsi nəzərdə tutulur. Toposistemdə oykonimlərin əsasən şəxs adlarından, etnik mənşəli adlardan, hidronimlərdən, oronimlərdən, zoonim və fitonimlərdən törəməsi məlumdur. Xüsusi fərmanla verilən memorial oykonimlər də ola bilər. Bu sistem həm yaşayış məntəqəsi adlarına-oykonimlərə, həm relyef adlarına-oronimlərə, həm də su obyektı adlarına-hidronimlərə aiddir. (7.161-170). Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək:

a) *Şəxs adlarından törənən antropooykonimlər.*

Şəxs anlayışı bildirən antroponimlər müxtəlif formada toponimiyada əks olunur. Ehtimal ki, kəndin adı-oykonim, onu bina edən adamın adı ilə adlandırılmışdır. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1) Yalnız sadə və mürəkkəb formalı şəxs adlarından törənən antropooykonimlər: Nəzərqulu, Maxtımqulu, Maxmıtıxan, Toxtamış, Omar, Sülemen, Orazalı, Orus, Overdurdu, Sarıxan, Soylu, Pekir, Rehimverdi, Sertib, Şanazar, Allahyar, Alekber, Şasenem, Alıxan, Atabəy, Baqşı, Bayramalı, Baxtemir, Quljar və s.

Göründüyü kimi, göstərilən kənd adlarında heç bir şəkilçi və ya topoformant yoxdur. Göstərilən sistemdə oykonimlər Azərbaycan toponimiyasında da çoxdur. Məsələn: Abbasalı, Ağamalı, Alıcan, Əliyar, Əmir, Nağdalı, Nurəddin və s. (3.141-187)

2) Ləqəb və şəxs adı modelində olan sözlərdən törənən oykonimlər: Sarı Murad, Qara Əhməd, Qız Bibi, Sakqar Oruz, Qara Maxmıd, Qızılca Omar, Kelte Ovez, Soltan Sencer, Aşıq Aydın, Annax Hacı, Çay Əhməd, Çil Məmməd, Soyun Axsaq (Axsaq Söyün) və s.

3) Mülki (ağa, bəy) və dini (molla, seyid, xoca, şeyx, hacı) titulları və şəxs adları modelində olan birləşmələrdən törənən antropooykonimlər: Bay Nepes, Bay Nazar, Bay Nur, Asır bay, Uluk bek, Bay Mamaş, Xatın aqa, Temir Xoca, Molla Qara, Molla Berdi, Molla Qurban, Molla Nepes, Molla Oraz, Molla Sapar, Seyid Camal, Seyid Camaləddin, Seyid Nazar, Seyid Nasır, Şıx Nasır, Şıx Bədir, Şıx Alı, Şıx Nazar, Xacı Atabəy, Hacı Maxtım və s. Göründüyü kimi, antroponimik modellərin birinci, bəzən də ikinci komponentində bəy, aqa (mülki titullar), xoca, seyid, molla, hacı, xoca (dini titulları) əks olunmuşdur.

Göstərilən antroponimik modellərdə olan oykonimlər Azərbaycan toponimiyasında da geniş yayılmışdır. Məsələn: Azıx Vəli, Qara Namaz, Qara İsa, Molla Musa, Hacı Xəlil, Hacı Bayram, Xoca Həsən və s.

b) *Etnik mənşəli adlardan törənən etnooykonimlər.*

Türkmənistan toponimiyasında türk xalqları, eləcə də Oğuz türkləri üçün ortaq olan etnik mənşəli tayfa, şəcərə, nəsil, tirə adları Azərbaycan toponimiyasında, eləcə də digər türk respublikalarında olduğu kimi torpağın yaddaşına çevrilmişdir. Həmin etnooykonimləri işlənmə formasına görə belə qruplaşdırmaq olar.

1) Yalnız tayfa adlarından törənən etnooykonimlər: Noqay, Qaraqoyun, Aqqoyun, Qaraman, Cağatay, Oyrat, Çakir, Ok, Salır, Sayad, Qayı, Bayat, Bayandırılı, Qıpjak, Abdal, Avşar, Aqar, Xalac, Eymur, Uyqur, Muqal, Alpan, Caqar, Qaraxan və s.

Əksəriyyəti oğuz tayfa adları ilə bağlı olan bu etnooykonimlərin hamısı Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə geniş yayılmışdır. Məsələn: Qaraqoyun (İrəvan), Qaraman (Göyçay), Salır (Şəmkir), Bayat (Qarabağ), Qıpçaq (Qax), Alpan (Quba), Avşar (Vedi), Xalac (Xızı) və s.

2) Aidlik və mənsubluq bildirən -lı⁴, -lar², şəkilçili etnik adlardan törənən etnooykonimlər: Paltalı, Xazarlı, Xorasanlı, Comuclu, Kırkyatılı, Sayatlı, Sığırlı, Poladlı, Pıcaqlı, Sabanlı, Satırlı, Sandıklı, Bayandırılı, Pıçqılı, Çillər, Qullar, Bayatlar, Ekizler, Şıxlar, Tekeler, Xocalı, Qulancı, Qoyunji və s.

3) Peşə, sənət və aidlik bildirən -çı⁴ şəkilçili tayfa adlarından törənən etnooykonimlər: Orakçı, Naqaraçı, Arabaçı, Qazancı, Tabançı, Avçı, Okçu, Çanakçı, Depmeçi, Eşşəkçi, Arab-Qulancı, Qazancı, Quşçu, Alpantapçı, Kerikçi, Odunçı, Dükci və s.

4) Müəyyən bir tayfa və ya tirənin kiçik bir hissəsini əks etdirən –ja, –jə, –jik, –jik (Azərbaycan dilində –cıq⁴, –ca²) şəkilçili etnik adlardan törənən etnooykonimlər: Sarıja, Qızıljə, Şorja, Qanlıja, Akja, Alaja, Qaraja, Qalınja, Qarajik, Bayatja, Qapanjik, Qazanjik və s.

Azərbaycan toponimiyasında da Sığırlı, Poladlı, Dondarlı, Bayandırılı, Azıxlar, Çızıxlar, Bıcaqçı, Qazançı, Arabacı, Oxçu, Doğanlar, Qaraca, Qanlıca, Yarımca və s. toponimlərin geniş arealı vardır.

c) *Su obyekt adlarından törənən hidrooykonimlər.*

Çay, göl, su, bulaq, quyu, arx, göl, kəhriz və digər su obyektlərinin yanında salınan yaşayış məntəqələri, əsasən, həmin su obyektlərinin adı ilə adlanır. Daha doğrusu, hidronimdən oykonim törənir. Məsələn: Qaynar, Damji, Göllü, Ajiqyu, Ajigöl, Aynaqöl, Akkuyu, Qaraqöl, Qırıllarık, Daşxovuz, Qırıllulak, Qırılsuv, Daşarık, Xanxovuz, Xankəriz, Urunjilqa, Urunqöl, Urunsay, Soltanörek, Salırlarık, Oquzbulak, Ajiqyu, Başquyu və s.

Azərbaycan, Türkiyə və Cənubi Azərbaycan toponimiyasında bu modeldə yüzlərlə oykonim vardır. Məsələn: Göyçay, Ağsu, Arpaçay, Güllübulaq, Ağbulaq, Korbulaq, Köhnəarx, Xatunarx və s.

ç) *Relyef adlarından törənən orooykonimlər.*

Orooykonimlər müəyyən fərqli relyefdə yerləşən yaşayış məntəqəsinin adlarını əks etdirir. Bellicə, Qayalıca, Daşlı, Carlı, Oyuklu, Qızlar, Daşlar, Qumlaq, Qumlu, Qıracılı və s. Göstərilən oykonimlər müxtəlif şəkilçilə sözlərdən törənmişdir. Kəndin yerləşdiyi ərazi əsasən relyefə uyğun olur. Məsələn: Ajiqır, Ayder, Yaylaqoba, Akqaş, Akqaya, Akqum, Akjaaqıl, Akmeydcan, Artık, Bazardepe, Bozqala, Ballıdere, Balaqır, Beqleryar, Beştam, Qajarkörpi, Qarabaq, Qaradere, Qarrikeçit, Uçdepe, Ücaqac, Təzəyer, Sarıyazı, Sarıdaş, Sarıqamış, Daşoyuk, İnciroba və s.

Göründüyü kimi, orooykonimlərin I tərəfində relyefin əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlər, ikinci tərəfində isə relyef bildirən coğrafi terminlər (depe, dere, qum, qır, qobu, yapı, qaş, körpü, bağ, keçid, oyuk, qamış, oba, kənd və s.) əks olunur. Kəndin yerləşdiyi ərazini, əsasən, əks etdirir.

Oronimik oykonimlər Cənubi Qafqazda, xüsusilə azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə geniş yayılmışdır. Məsələn: Ağdərə, Qaradağ, Şiştəpə, Qızıldaş, Ağqaya, Başkeçid, Bozyoxuş, Qızmeşdan və s.

d) *Heyvan və quş adlarından törənən zooykonimlər.*

Heyvan, quş və digər canlıların adlarından törənən toponimlər, əsasən, ərazinin heyvanat aləmini əks etdirir. Bu tipdə olan zoonimlər şəkilçisiz (Sincab, Qaplan, Qulan) və ya müxtəlif şəkilçili ümumi zoonimlərdən törənir. Məsələn: Yılanlı, Ördəkli, Tovuzlu, Siçanlı, Qeçili, Comuclu və s.

Sintaktik yolla formalaşan birləşmələrdən də törənən zooykonimlər vardır. Məsələn: Ayıdərə, Porsuqqala və s.

Amma bəzən zoonim mənşəli etnooykonimlərə də rast gəlinir. Məsələn: Quşçu, Comuşlu, Sığırlı və s. Bu modeldə olan zooykonimlər Azərbaycan toponimiyasında da vardır. Məsələn: Sığırlı (Kürdəmir), Comuşlu (İrəvan), Quşçu (Daşkəsən) və s.

e) *Bitki, ağac, meyvə və s. ümumi fitonimlərdən törənən fitooykonimlər.*

Fitotoponimlər, əsasən, bitki, meyvə, taxıl, ağac adlarından-ümumi fitonimlərdən törənir, ərazinin faunasını əks etdirir. Həmin coğrafiyada hər hansı bir bitkinin çox olması fitotoponimin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: Tubulqa, İnşirli, İjdeli, Tikanlıq, Buqdalı, Arpadaq, Qarpızlı, Tutluk, Sövüdlü və s.

B.Budaqov yazır ki, Türkmənistan və Azərbaycanda subtropik iqlim şəraiti olduğu üçün hər iki ərazi eyni meyvə və bitki örütüyü ilə rəngarəngdir. Fitotoponimlərin paralel olmasına həmin amil də səbəb olur. (5.122-123)

2. Türkmənistan oykonimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri.

Türk xalqları yaşayan bütün ərazilərdə coğrafi nomenli oykonimlər söz birləşmələri modelində əks olunur. Balkan ölkələri, Kırım, Orta Asiya, Cənubi Qafqaz, İran, Türkiyə, İraq və digər ərazilərdə minlərlə yer-yurd adlarından nümunə vermək mümkündür. Coğrafi obyektin nüvəsini təşkil edən əsas onomastik vahidləri hansı söz birləşmələrindən formalaşmalarına görə belə qruplaşdırmaq olar.

a) Birinci növ ismi birləşmə modelində olan söz birləşməsindən törənən oykonimlər: Kırkqız, Abdalyar, Avcıpir, Aqüzüm, Aqacdərə, Akdaban, Qazakavul, Akdaq, Akdaş, Akqum, Akqala, Akbulaq, Ağjaaqıl, Ayqırqöl, Aqjaqaya, Aktam, Alatepe, Altıquyu, Ballıqaya, Beşbarmak, Qazmadərə, Qaraqaş, Qaradon, Qaradepe, Qaracöp, Altıyar, Arpadaq, Qarabulak, Yüzavul, Qaravuldepe, Qeçilioba, Qızılyar, Daşkörpi, İkiqat, Salırqala, Ağöylukoşk, Altındəpe, Altındaş, Qaryataq, Qumyataq və s. Bu tipdə olan oykonimlərin birinci tərəfindəki söz əsasən əlamət, keyfiyyət, miqdar, etnik ad, rəng və s. bildirir.

Birinci tərəfi rəng (ağ, qara, göy, sarı, qızıl-qırmızı), ikinci tərəfi coğrafi terminlərdən dərə, dam dağ, su, daş, qaya, arx və s. olan oykonimlər (həm də oronim və hidronimlər) Türkmənistan toponimiyasında

yüzlərdir. Qara komponentli 240, göy komponentli 60, Qızıl (qırmızı) komponentli 100-dən çox toponim vardır. Məsələn:

Ağ - Akqız, Akbulak, Akqaya, Akgöl, Akcaqala, Akyar, Akdaban, Akdere, Aksu, Aktam, Akcala, Akgöl, Akürüm və s.

Qara- Qarabaq, Qaraaqıl, Qaraboğaz, Qaraçöp, Qaraqaş, Qaradon, Qarasuv, Qarayazı, Qaraqoyun, Qaraqaş və s.

Sarı- Sarısu, Sarıqamış, Sarıoba, Sarıqum, Sarıdepe, Sarımeydan və s.

Qızıl-Qızıldaş, Qızıldağ, Qızılməzar, Qızıltam, Qızılyar, Qızılqala, Qızılcaarix və s.

Göy- Gökqala, Qokqobu, Qokkummer, Qokdere, Qokçay, Qoksuv, Qokdağ Qokqır, Qokgöl və s.

Türkmənistan toponimiyasında altun (qızıl) derivatlı 20-dən çox oykonim vardır. Azərbaycan respublikasında Altınca adlı bir kənd vardır. (3.141)

Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Krım və Balkan ölkələrində çox geniş yayılmış "say+isim" modelində olan toponimlər Türkmənistan toponimiyasında da çoxdur. Məsələn: 1-Birdepe, Bixovuz; 2-İkiqat, İkibaşlı, İkidağ; 3-Üçtam, Ücoyuk, Ücdere; 4-Dördətli, Dördtam, Dördajı; 5-Bəşarık, Bəştam, Bəşbarmak; 6-Altıyar, Altıajı; 7-Edixovuz, Edyap; 8-Sekizaturuk, Sekizöyli, Sekizyar; 9-Dokuzaşırım, Dokuztepe, Dokuztam; 10-Onaturuk, Onbeqi; 12-Onikiköylü; 30-Oturoba; 40-Kırkbaş, Kırkqız, Kırkköylü; 50-Ellidere, Ellikaya; 60-Altımpay, Altımkup; 100-Yüzbaş, Yüzavul və s.

Bununla belə, Azərbaycan toponimiyasında insanın bədən üzvlərini əks etdirən metoforik terminlər (ağız, qol, burun, göz, ayaq, göbək və s.) Türkmənistan toponimiyasında da mövcuddur. Məsələn: Onager, Altıağız, Ortaqöz, Uluqöz, Alçalıbaş, Kəlləburun, Qırılacaq, Torumgöbək, Kəlləayaq və s. Müqayisə edilən bu toponimlərin hamısı Azərbaycan, eləcə də digər türk ellərində geniş yayılmışdır.

Türkmənistan oykonimlərində coğrafi termin- suv (su), yar (yarğan), xovuz (hovuz), arxac, oy (oyuq), öy (ev), oba, avul (aul), depe (təpə), quyu, köv (köy), yanı (ev), taş (daş), qaya və s. geniş yayılmışdır. Bu coğrafi terminlərin fərqləndirici əhəmiyyətləri çoxdur.

E.Murzayev göstərilən coğrafi terminlərin türklər yaşayan digər ərazilərdə geniş yayıldığını qeyd edir. (7.182-501)

C.Ataniyazov yer-yurd adlarının tərkibində işlənən coğrafi terminləri toponimlərin mənasının açılmasında açar rolunu oynadığını yazır. (1.8)

Bununla belə, bütün türk ellərində olduğu kimi, Türkmənistan toponimiyasında da təkrarlanan coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirmək üçün təyinedici sözlər (aşakı, orta, təze, köne), 1-ci, 2-ci və s. sözləri işlənir. Məsələn: Birinci Qokje, İkinci Qaraman, Təze Kəriz, Təze Orfa, Təze Yer, Təze Bazar, Köne Arık, Köne Ürgenç, Kiçi Qaradepe, Kiçi Qaraqum, Aşakı Tapyatan, Aşakı Buluc, Aşakı Çuli, Orta Oyuk, Ayaq (aşağı) Qaraqum, Ayaq Qala və s.

Türkmənistan toponimiyasında ərəb (Bəşir, Ərəb, Sayat, Cebel) monqol (Muqal, Caqatay, Dörmen), rus (Krasnovodsk, Barxanı, Pereval), fars mənşəli Darqan, Deneşir, Fərab) toponimlər də vardır. Bu toponimlər müxtəlif tarixi dövrlərdə Türkmənistan toponimiyasına daxil olmuşdur. Bunlar türk mənşəli toponimlərdən çox azdır. Türkmənistanın toponimik qatı da türkmənşəlidir.

Az da olsa, mənsubiyyət şəkilçili sözün öndə gəlməsi, yəni inversiya olunmuş formada toponimlər də vardır: Qarnıyarık, Alnıqara və s. Qərbi Azərbaycanda da makroarealda işlənmiş Qarnıyarıq dağ adı olmuşdur. Ermənilər həmin dağ adını xəritələrdə Arayilər kimi qeyd edirlər.

b) Feili sifət modelində olan söz birləşmələrindən törənən oykonimlər. Bu tipdə olan oykonimlər əsasən müəyyən bir dağın, dərənin yanında həmin adlarla adlanan coğrafi obyektin yanında olur. Məsələn: Adambasan, Adamölən, Okatan, Bəndovan, Arpaəkilən, Qalpakyaran, Daşkəsən və s.

Feili sifət modelində olan oykonimlərin bir qismi müəyyən hadisələrlə bağlı olaraq əmələ gəlir. Məsələn: Atçapılan, Ayıvurulan, Atuçan, Atçapan, Keçiqırılan, Qoyunqırılan, Qaplanatılan və s.

Bu modeldə olan toponimlərin tərkibindəki sözlərdən birincisi müxtəlif sözlərdən- zoonim, fitonim və digər sözlərdən ibarət olur. Feili sifət formasında olan toponimlər də bəzən etnik tayfa adına da əks etdirir. Məsələn: Okatan (lar), Qolpakyazan (lar), və s. Azərbaycan toponimiyasında etnik mənşəli Qonaqqıran, Boğazkəsən toponimləri vardır.

Türkmənistan oykonimlərinin mənzərəsindən aydın olur ki, toponimlər Cənubi Qafqazda mövcud olan Azərbaycan toponimlərinin modelləri ilə eyniyyət təşkil edir. Çox kiçik fonetik fərqlər vardır. Məsələn: avul//aul, kırk//qırx, ajı//acı, qöl//göl, hovuz//xovuz, köpü//körpü, yaqlıjo//yağlıca, tam//dam, depe//təpə, arık//arx, baş//beş, beq//bəy və s.

Bu fonetik fərqlər nəzərə almasaq, yer-yurd adlarını leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən formalaşması, müəyyən apelyativlərdən törənməsi Avrasiyada mövcud olan türk mənşəli toposistemə uyğundur. Bu toposistem həm də Türkmənistan coğrafiyasına uyğundur.

Xalqın vəkili və torpağın dili sayılan Türkmənistan və Azərbaycan oykonimlərinin oxşar və ya eyni olması təbiiidir. Çünki etno-mədəni birliyi olan bu xalqların təbiətə eyni münasibəti, təfəkkür tərzı və dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. (12.91) Bu bənzərlik bu dil birliyi türk xalqlarının eyni ana kökdən qaynaqlandıklarını bildirməkdədir. Hər iki xalqın formalaşmasında, onların soykökündə oğuz boyları dayanır. Bu, onu göstərir ki, türkmənlərlə azərbaycanlılar ortaq dil, din və etno-mədəni birliyə malikdirlər. Bu toponimlərin müqayisəli formada tədqiq olunması dilçiliyin problemlərindən biridir. Daha doğrusu, bu mövzu xüsusi araşdırmanın predmeti ola bilər.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA SÖZ YARADICILIĞI

Cəfərova A.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir türk dillərində işlənən söz və şəkilçilərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi ana dilimizin mövqeyini, qohum dillər arasında tutduğu yeri, inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından maraqlıdır və lazımlı məsələlərdən biridir.

Oğuz qrupu türk dillərin də (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz) morfoloji yolla söz yaradıcılığı çox zəngindir. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə şəxs, əşya adları, mücərrəd anlayışları bildirən kiçiltmə və əzizləmə bildirən isimlər (həm də sifətlər və feillər) əmələ gəlir. İsmədən isim düzəldən məhsuldar şəkilçilərə diqqət edək:

1.İsmədən isim düzəldən şəkilçilər:

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi ilə; Azərbaycan və digər türk dillərində peşə-sənət yönümlü sözlər düzəlir. Bu şəkilçi bəzi türk dillərində -cı variantında işlənir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: qapıçı, əkinçi və s.

Türk dilində: avçı, demirçi, keşikçi, ekinçi, axtaçı və s.

Türkmən dilində: balıqçı, kayıkçı, sandıqçı, yayçı və s.

Qaqauz dilində: çiftci (əkinçi), kaazçı, başakçı və s.

Göstərilən şəkilçi türkmən dilində ikivariantda (-cı, -ci) işlənir.

-daş şəkilçisi ilə;

Azərbaycan dilində: yoldaş, sirdaş, əməkdaş, yaddaş və s.

Türkmən dilində: atdaş, obadaş, yurtdaş, yaddaş və s.

Türk dilində: çağdaş, yaşdaş, meslektaş və s.

Qaqauz dilində: vatandaş, yoldaş, sirdaş və s.

-daş şəkilçisi, əsasən, birgəlik ifadə edir. Bu şəkilçi qovuşuq (yol+ da+ eş) şəkilçisidir. İsmın yerlik halı (-da) və eş (tay) sözünün birləşməsindən formalaşmışdır. Qardaş sözünün qədim formasında bu birikmə aydın görünür: qarın+da +eş

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə;

Azərbaycan dilində: yağlı, duzlu, bakılı, bağlı, bağçalı və s.

Türkmən dilində: aşqabatlı, verimli, qüllü, şexerli, saçlı, atlı və s.

Türk dilində: akıllı, mantıklı (məntiqli) və s.

Qaqauz dilində: çadırılı, moskvalı, yağlı, almalı və s.

Bu şəkilçilər əlamətin çoxluğunu və şəxsin haralı olduğunu bildirir. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində həm də familiya sonluğu kimi işlənir. Məsələn: Qutqaşınılı, Kərimli, Qasımlı və s.

Türkmən dilində iki variantda **“-lı, -li”** variantında işlənir. Azərbaycan və türk dilində də **-lı⁴** şəkilçisi müəyyən yer-yurd adına qoşularaq ləqəb və ya soyad bildirir. Məsələn: Ərzurumlu, Bursalı Tahir (bibliograf), Uzunçarlı İsmayıl Haqqı (tarixçi), Eyvaz Borçalı, Nüsrət Kəsəmənli (şairlər) və s.

-lıq, -liq, -luq, -lük şəkilçisi ilə;

Oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçi bir çox semantik mənalı isimlər düzəldir. Azərbaycan dilində: daşlıq, kolluq, üzümlük, qumluq (yer), onluq, beşlik, yüzlük (ölçü), müəllimlik, çobanlıq, aşpazlıq (peşə), gözəllik, dostluq, qardaşlıq (keyfiyyət və münasibət) və s.

Türkmən dilində: çayırılık, daşlık və s.

Türk dilində zeytinlik, fındıklık, kömürlük (yer), sözlük, başkanlık, köylülük, güzellik, zenginlik, beyazlık (keyfiyyət) və s.

Qaqauz dilində: məzarlık, güllük (yer), ayaxlık, gözlük, gelinnik, axşamnix (əşya), xocalıx, uçitellik, xaydutluq (peşə və məşğuliyyət), aqlıq, saatlıq, xastalıx, üzünnux, dərinnik (keyfiyyət və əlamət), onnuk, binnik (ölçü) və s.

Qaqauz dilində -lıq⁴ şəkilçisinin -nıx, -nuk, -nux, -nük variantı da vardır: Samannux, odunnux, aydınnix, və s. Qaqauz dilində işlənən bu şəkilçi variantları Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çox aktiv işlənməkdədir. Məsələn: qarannıx, çəmənnix

-ca, -cə; -cıq, -cik, -cuq, -cük; ciğar, -ciyə, -tuqar; -cüyöz şəkilçiləri ilə;

Azərbaycan dilində: kəlcə, oduncuq, quşçuğaz.

Türkmən dilində: gözəlcik, kuşçağaz və s.

Türk dilində: parmacık, kapıcık, yavrucuk, kuşcuk və s.

Göründüyü kimi, göstərilən qeyri - məhsuldar şəkilçilər əsasən kiçiltmə və əzizləmə bildirən emosional çalarlıq yaradan isimlər düzəldir.

Nümunələrdən göründüyü kimi, Oğuz qrupuna daxil olan dillərdə isimdən-isim düzəldən məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər fonetik cəhətdən qismən fərqlənsələr də, eyni semantik mənalı isimlər yaradır.

Göründüyü kimi, göstərilən şəkilçilər oğuz qrupu türk dillərində rəng və əlamət bildirən sözlərə qoşularaq feil əmələ gətirir. Bütün bunlar onu göstərir ki, türkmən, türk, Azərbaycan və qaqauz xalqları eyni kökdən olduqları üçün dil xüsusiyyətləri də eyni və ya oxşardır. Əlbəttə misalların sayını çoxaltmaq da olar. Bu, xüsusi tədqiqat tələb edir.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA ONOMASTİK-SEMANTİK MƏKAN

Dadaşova R.B.

AMEA, Folklor İnstitutu

Folklor dilinin, folklor mətnlərinin onomastik sistemi tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Adlar həmişə etnik-mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi, əsasən, mifoloji və folklor mahiyyətli olubdur. Folklor mətnlərində qəhrəmanın (personajın) adı onun hərəkətlərini, davranışını, bütövlükdə taleyini modelləşdirir. Məsələn: antik ədəbiyyatda fatalizmdən fərqli olaraq, skandinav qəhrəmanlıq poeziyasının qəhrəmanı taleyə boyun əymir, ona qarşı çıxır, necə deyirlər, qəhrəman öz taleyini formalaşdırır. Qəhrəmanın ölümü spontan iradəsi ilə bağlıdır.

Hər bir ad özlüyündə qısa, yığcam mətdir: onların yozumu, şifrələnməsi hər bir xalqın, konkret dil daşıyıcısının etnik-mədəni gerçəkliyi öyrənilmədən mümkün olmur. Şəxs adlarının funksiyasını müşahidə edərkən bildirilənlə bildirən, işarə və məna arasındakı distansianın müəyyənləşdirilməsi ənənəvi etnik mədəniyyətin inkişafının araşdırılması metodlarından biri ola bilər.

Folklor onomastikasında həm leksik səviyyədə, yəni onomastik vahid müəyyən kod kimi nəzərdən keçirilir; həm də onun poetik-folklor leksikası ilə, folklor kodu ilə uzlaşmasına diqqət yetirilir. Əski türk adlarının təsnifatı - arzulanan adlar (dezirativlər), ithaf olunan adlar (memorativlər), təsvir olunan adlar (deskriptivlər) – müxtəlif tarixi dövrlərdə stereotiplərin dəyişdiyini göstərir.

Azərbaycan dastanlarında elə bir onomastik vahid (şəxs adı) yoxdur ki, qəhrəmanın adı hansısa keyfiyyətləri ilə, yaxud xalqın inanc dünyası ilə, mifoloji-dini görüşləri və tarixi ilə əlaqədar olmasın. Bəzi hallarda qəhrəmanın adı o qədər şəffaf olur ki, xüsusi izahat, əlavə şərh tələb etmir. Türk qəhrəmanlıq eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” əcdadlarımızın, atalarımızın dünya, ətraf mühit haqqında mifoloji təsəvvürlərini və qədim ideologiyasının elementlərini özündə qoruyub saxlayır. Epos arxaik ritualların, inancların ifadə olunduğu mükəmməl mətdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Basat ənənəvi yolla – “baş kəsib, qan töküb”, Oğuzda ad qazanmayıb. Dədə Qorqud “Basat” adını ona “heyvanlarla müsahib olmağı”na görə verir. Yakut dastanlarına görə də, ikinci əsl ad yay çəkib ox atmağa başlayarkən verilirdi. Saxa olonxolarında adı olmayanın, eləcə də bu üzdən çəkdiyi əzablardan, iztirablardan danışılır.

Azərbaycan filologiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da adlar, advermə mərasimi ilə bağlı xeyli müxtəlif səpgili araşdırmalar aparılmışdır, xüsusən, dastanlarda advermə, yaxud adqoyma ritualı ilə bağlı maraqlı tədqiqatlar mövcuddur. Bu istiqamətdə M.Seyidov, T.Hacıyev, B.Abdullayev, A.Nəbiyev, F.Bayat, F.Xalıqov, S.Rzasoy, R.Qafarlı, Ə.Tanrıverdi, C.Bəydili, A.Hacıyev, R.Kamal və başqa alimlərin

ciddi araşdırmaları göstərir ki, adverbə-adalma türk eposunun aktual mövzularından biridir. Bu mövzunun nəzəri həlli üçün bir sıra humanitar elmlərinə (etnoqrafiya, tarix, sosiolingvistika və s.) kompleks yanaşması vacibdir, xüsusilə də bu məsələnin ritual aspekti tədqiqatlardan bir qədər kənarda qalmışdır.

Oğuzların bu möhtəşəm eposunda adverbə, adalma ilə bağlı ritual elementləri mətnin süjet sistemində aparıcı yer tutur. Adverbə epik mətndə süjet motivi kimi ya birbaşa, ya da transformasiya olunmuş şəkildədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da adverbə törəni onomastik mənəni yaradır. Bir neçə “boy”un strukturunda yer tutan bu ritual aktı vacib süjet vahidi kimi çıxış edir.

Dastan antroponimlərinin struktur təhlili epik mətndə süjet semantikasi ilə onomastik vahidlərin qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərir. Epik poeziyasının səciyyəvi priyomları dastan onomastikasına təsiri müşahidə olunmaqdadır, bu da ad yaradıcılarının metaforik təfəkküründən xəbər verir. Uzaq keçmiş zamanlarda poetik yaradıcılıq qanunları üzrə təşkil olunmuş şəxs adları müvafiq ovqatın, əhval-ruhiyyənin yaranmasına yönəlirdi. Ad qəhrəmanın əməllərini və davranışını, “tale mətni”ni proqnozlaşdırırdı və bununla da dinləyicilərdə (ətrafdakılarda) müəyyən reaksiya doğururdu. Bu mənada epik adları proqnozlaşdırıcı semiotik sistem kimi də nəzərdən keçirmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanların adlarının atalarının adları ilə birgə verilməsi (Qiyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin, Qazılıq Qoca oğlu Yeynək, Elin Qoca oğlu Alp Ərən) ənənəvi etnik onomastik modelin olmaqla yanaşı, dastan mətnlərində Ata (əcdad) mifinin, Ata (əcdad) arxetipinin mövcudluğu ilə əlaqələndirilə bilər.

Epik mətnin substratında yer almış islami təsəvvürlər, arxaik türk ad sistemini sıradan çıxara bilməmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un onomastik sisteminin statistik, etimoloji təhlili göstərir ki, orta əsrlərin İslam refleksiya türk mənşəli epik onomastikası sıxışdırıla bilməmişdir. Arxaik adların etnik-mədəni sistemdə hələ aktual olmasını etnik-mədəni özünüdərk hissinin güclü olması ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Oğuz qəhrəmanları əsl adla yanaşı, həm də cəmiyyətdəki sosial mövqeyi əks etdirən təntənəli titullarla, şəxsi keyfiyyətləri ifadə edən epitetlərlə təqdim olunurlar. Bəy, xan, xatun, sultan, bəhadır, qoca, alp kimi titullar boyaların onomastik-semantik məkanında özünəməxsus yer tutur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adlarının semantik, leksik - morfoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, abidədəki şəxs adları XI-XV əsrlər Azərbaycan, türk onomastik məkanının tərkib hissəsi olmuşdur. Bəzi obyektiv səbəblərə görə (islam dini, sufizmin təsiri) abidədə bir sıra antroponimlər yaddaşlardan silinmişdir, yaxud dilin leksik sistemində arxaıqlaşmışdır.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QARAQOYUNLU BÖLGƏSİNİN YANIQPƏYƏ KƏNDİNİN ETNONİMLƏRİ

Əhmədov N.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Yanıqpəyə kəndi-Yelizavetpol (indiki Gəncə şəhəri) quberniyasının Qazax qəzasında (indiki Etmənistanın Krasnoselo rayonunda) kənd adı. Kənd 1937-ci ilədək Dilican şəhərinin inzibati-ərazi bölgəsinə daxil olmuşdu. 1937-ci ilin dekabr ayının 31-də Krasnoselo rayonu yaradıldıqda kənd inzibati-ərazi bölgəsinə görə yeni yaradılmış rayonun tərkibinə daxil olunmuşdur. Yanıqpəyə kəndi rayon mərkəzindən 33 km şimal-qərbdə yerləşir. 1897-ci ildə kənddə 133 nəfər, 1979-cu ildə 220 nəfər yaşamışdır. 1919-cu ilin mart ayında Andranikin quldur dəstələri kəndə basqın etmiş qocalara, uşaqlara, qadınlara, qızlara aman vermədən qılıncdan keçirmiş, əhalinin sağ qalanları isə Azərbaycanın qonşu rayonlarına qaçmışlar. Ermənistanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra camaatın bir hissəsi yenidən kəndlərə qayıtmışlar.

Mancanlılar/İmancanlılar. Yanıqpəyə kəndində ilk məskunlaşmış tayfalardan biri mancanlı tayfasıdır. Bizdə olan məlumata görə mancanlı tayfası Azərbaycan Respublikası Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndindən qopmuşdur. Sözün tələffüzünü və fonetik quruluşunu tədqiq etdikdə, hesab edirik ki, mən// man+can+lı sözünün əsl mənası imancanlı, yəni adamcanlı deməkdir. Nəslin ağsaqqaları və ağbırçəkləri ilə söhbət edərkən bir daha aydın olur ki, tayfanın ilk adı “imancanlı”lar olmuşdur, yəni “adam canlı” adam sevən deməkdir. Kənddə yaşamış digər tayfaların adlarına nəzər salaq: qaramanlılar, şeləmənlilər, sərdarlılar, murğuzlular, badanlılar, ramazanlılar, qaraəhmədlilər. Kəndin tayfa adlarında, yəni etnonimlərində, “man//mən” formantları diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində olan bəzi sözlərin yaranma yollarını tədqiq edərkən “azman”, “qocaman” və həmin bölgədə işlənən dialekt söz “dızman” sözlərində

“man//mən” formatının nəhəng, uru, çox iri mənasında işlənməsini görürük. Hesab edirik ki, “Mancan” sözünün digər leksik mənası böyük, nəhəng, iri, canlı deməkdir. Beləliklə, Mancan sözü iri+canlı, nəhəng canlı mənasında da işlənir.

Qaramanlılar// Qaramanlı. Qaraman toponimi yalnız Azərbaycan Respublikasında və eləcə də tədqiq olunan bölgədə deyil, bütün türkdilli bölgələrdə geniş areala malikdir. Azərbaycanda Aşağı Qaramanlı, Yuxarı Qaramanlı (Neftçala rayonu), Qaramanlı (Qubadlı rayonu), Qaraman (Göyçay rayonu), Türkmənistanda Qaraman (Saraqt bölgəsi), Qaramanlı (Daşlı hovuz bölgəsi) Özbəkistanda Qaraman, Türkiyədə və Qazaxıstanda və Gürcüstan Respublikasının Borçalı bölgəsində Qaramanlı formasında mövcuddur. Türkmənistanda da qaraman komponentli dərə, təpə, çay, quyu adları var. Bi isə, həmin toponimlərin qədim qaraman // karaman tayfa adları ilə bağlılığını göstərir. Qaraman//Karaman etnoniminin mənşəyi və yaşayış arealı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. S.Ataniyazovun fikrincə, türkmənlər Qaraman etnonimli Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfaları ilə bağlıdır.

Murğuzlular//Murğuzlu. Murğuzlu etnonimi öz adını “Mur” antroponimindən almışdır. Əzəmət Rüstəmlinin “Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları” kitabında Azərbaycan mənşəli toponimik adlar sistemində Sisyan rayonu ərazisində yerləşən coğrafi adlardan birinin də Murğuz etnotoponiminin olduğu qeyd edilir. Bu oykonimin Qırqlar dağının ətəyində yerləşdiyi göstərilir. Murğuz etnoniminin linqvistik tərkibində Oğuz qatının olması özünü biruzə verir. İlk baxışdan tərkib hissələrə parçalanması qeyri-mümkün sayılan bu sözdə tarixi sirr olduğu üzə çıxır. Vaxtilə müstəqil dil vahidi olan (mur və quz//ğuz) komponenti zamanının hökmü ilə daşlaşmış, substantivləşmiş və nəticədə mənası aydın olmayan sadə dil vahidinə-etnonimə çevrilmişdir. Deməli, sadə etnik vahidlərin semantik və morfoloji birliyi mürəkkəb dil vahidlərinin yaranması üçün zəmin yaradır. Fikrimizi daha dəqiq ifadə etsək, ayrı-ayrı qohum və qeyri-qohum etnoslar birləşərək vahid etnosun yaranmasında fəal iştirak edir. Belə birləşmə Murğuz etnonimində aşkar görünür. Yanıqpəyə kəndində məskunlaşmış Murğuzlu tayfası Qazax rayonunun Orta Salahlı tayfasından (indi kənd də Orta Salahlı adlanır) qopmuşdur.

“TİNLİ” ETNONİMİ ÇİN QAYNAQLARINDA

Əhmədova E.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir xalqın tarixinin, etnik tərkibinin öyrənilməsində etnonimlər ən etibarlı mənbələrdəndir. Zaman keçdikcə bu və ya digər etnik qrup: nəsil, tirə, boy, xalq və s. tarix səhnəsindən çəkilib onun görünməyən ənginliklərində itib-batsa da, onların adları müxtəlif yer-yurd adlarında əsrlərlə, hətta minilliklərlə daşlaşaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatır. Belə adlardan biri də Tınlı etnonimidir.

Tınlı etnonimi respublikamızda məhdud sayda olsa, da toponimlərdə mühafizə olunmuşdur. Qubadlı rayonunda Bərgüşad və Həkəri çaylarının qovuşduğu dağətəyi ərazidə yerləşən Qılcan və Xocahan kəndləri ilə həmsərhəd olan kəndin adıdır. Eyni adda yaşayış məntəqəsi Cəbrayıl rayonunun Şahvəlli inzibati ərazi vahidliyində də müşahidə olunur. Qubadlının yerli sakinlərinin ehtimalına görə, kənd Cəbrayıl rayonundan köçüb gələn ailələr tərəfindən salınmışdır ki, həmin ailələr də XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanın Tınlı kəndindən şimala köç edən tınlıların xələfləri hesab edilir. Bəs tınlılar kim idi? XIX əsrə qədər tarixdə mövcud olmayan bir boy birdən-birəmi peyda olub gün işığına çıxdı? Bu suallara tarixin qaranlıq səhifələrində gizli qalan tınlılardan xəbər verən çin qaynaqları aydınlıq gətirəcək.

Böyük Hun imperiyası qurulduqdan sonra Mərkəzi Asiyanın cənub-qərbində yaşayan bir sıra boylar da imperiyanın tərkibinə qatılıb hun hakimiyyətinə tabe oldu. Bunlardan biri və ən önəmlisi əski türk boylarından olan tınglıqlar idi. Onların hunların tərkibinə daxil olması barədə dəqiq məlumat olmasa da, xronoloji hadisələrin ardıcılığına görə, bu tarixin e.ə. 206-201-ci illərə təsadüf etdiyi güman edilir. Çin qaynaqlarında bundan bir əsr sonraya qədər tınglıqların adı xatırlanır. Güman ki, dinc həyat sürdüləri, hər hansı ictimai-siyasi hadisədə iştirak etmədikləri və heç bir üsyana, mücadiləyə cəhd göstərmədikləri üçün sonrakı dövrlərdə adlarının çəkilməyinə ehtiyac duyulmamışdır. Tarixi qaynaqlarda varlıqlarını miladdan sonrakı dövrlərə qədər qorumağa səy göstərən tınglıqlar haqqında məlumatlar çox azdır. Hətta e.ə. XII-VII əsrlərə aid edilən Qarasuk mədəniyyətinin yaradıcılarının da tınglıqların ulu babaları olduğu ehtimal edilir. Tədqiqatçıların çoxu bu fikirdədirlər ki, sayca qırğız və hu-te boylarından daha çox olan tınglıqlar sonrakı əsrlərdə meydana çıxan kaoçe və tölis boylarının sələfləridir. Sonrakı dövrlərdə Məvəraünnəhrin quzeyində Qərbi Türkiyədə yaşadıqları qeyd olunur.

E.ə. 72-ci ildə Çinlilər öz müttəfiqləri olan Vu-sunlarla birlikdə hunlara qarşı hücumla keçərək onları məğlub etdilər. Bu savaştan sonra Hun imperiyası xeyli zəiflədi. Belə bir vəziyyətdə bir sıra boylarla yanaşı tinglilər də yenidən tarix səhnəsində görünməyə başladılar. Belə ki, Vu-sunların üsyanından hiddətlənən Hun hökmdarı ətrafına xeyli qüvvə toplayaraq onların yaşadığı Tanrı dağların ətəklərinə doğru qoşun yeridərək onları darmadağın etdi. Geri dönərkən sərt qış soyuğu ilə üzləşən hun qoşunları çox sayda insan tələfatı verdi. Bu fürsətdən yararlanan Vu-sunlar qərbdən, moğollar şərqdən, tinglilər isə şimaldan hunlara qarşı hücumla keçib onları məğlubiyyətə uğratdılar. Bu savaştan sonra Hunlar özlərinə tabe olan tayfa və boyları yenidən vahid hakimiyyət altında birləşdirmək gücünə sahib ola bilmədilər. Bu hadisədən 8 il sonra Hun dövlətinin tərkibində baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edən tinglilər hunlara qarşı hərəkətə keçib atlarını, qoyunlarını və s. yağmaladılar. Çin qaynaqlarına görə, e.ə. 71-51-ci illərdə tinglilər müstəqil şəkildə yaşamışlar. Hun hökmdarının oğulları Hu han ye ilə Çiçi arasındakı ədavət (Çinin vergi ödəməkdən imtina etməsi və fasiləsiz hücumlarının nəticəsində Hun dövləti daha da zəifləmiş, “Böyük İpək yolu”nın idarəçiliyi də Çinin əlinə keçmişdir. Çıxış yolunu Çinə tabe olmaqda görən Hu han ye könüllü təslim olmuş, bu da iki qardaş arasında qarşıdurma səbəb olmuşdur) e.ə. 58-ci ildə dövlətin parçalanmasına səbəb oldu. Çiçi xan özünə bağlı olan kütəllərlə qərbə doğru iləliləyərək əvvəl qırğızları, e.ə. 49-cu ildə isə tingliləri özünə tabe etdi. Beləcə bizim eramızın V əsrinə qədər müxtəlif tarixi olaylarda tinglilərin adı çəkilir. Tarixi bilgilər tinglilərin miladdan sonra IV əsrdə üç ayrı bölgədə yaşadıklarını deməyə əsas verir: qərb budağını İrtiş çayı, şimal qolunu Baykal-Yenisey ətrafında yaşayanlar, cənub qolunu isə Qobi səhrasından Çinə qədər yayılanlar təşkil edirdi. Qərb budağından olan tinglilər əvvəlcə Qazaxıstana, daha sonra qərbə doğru axın etmişlər. Bir müddət Seyhun çayının quzeyində məskunlaşmış, sonradan Şərqi Avropaya doğru irəliləyərək bu ərazilərdə yayılmışlar. B. e. V əsrindən sonra Bizans qaynaqlarında tinglilər oqur adı ilə tanınmağa başlamışlar (oqurların beş oqur, altı oqur, doqquz oqur, on oqur, otuz oqur, sarı(ağ) oqur kimi boyları olmuşdur). Atılanın ölümündən sonra taxta keçən oğullarının hakimiyyətdə səriştəsizliyi nəticəsində tamamilə zəifləyən Qərbi Hun dövləti 470-ci ildə süqut etdi. Dövlət parçalandıqdan sonra tərkibindən ayrılan türk tayfaları arasında oqurlar da vardı ki, bu dönmədən etibarən onlar tarix səhnəsində bulqar (bulğalanmaq/bulanmaq (qarışmaq) feilindən yaranıb) kimi yer almışlar. Bulqarlar Azərbaycan xalqının etnogenezində özünəməxsus yeri olan bir türk tayfasıdır. Albaniya dönməsində hakim mövqedə olan alban tayfalarının tərkibində bulqarların adı çəkilir. Türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığının əvəzsiz incisi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında da bulqar etnoniminə rast gəlinir: *Ötəki qara tağın bir yanında bulqar bir ər gördüm*.

M.H Baharlı qeyd edir ki, bulqarlar “...Arazdan şimalda, Ararat dağlarının ətəklərində, həmçinin indiki Kaxetiyada yaşamışlar. Bulqarların hərəkət yolu, ehtimal ki, Azərbaycandan, Xəzər dənizi sahillərindən düşmüşdür, çünki onlar burada bir çayın və bəzi “Bulqar” adlı kəndlərin..adlarında öz izlərini qorumuşlar”. Deməli, bulqarlar bu ərazinin qədim sakinlərindən olmuş, eyni zamanda bulqar adı ilə yanaşı əskidən bəri atalarına, ulu babalarına məxsus olan tinli adını da mühafizə etmişlər.

Q.Qeybullayevin “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən” adlı kitabından oxuyuruq: “Bulqar türk tayfa birlikləri Cənubi Qafqaza e.ə. II əsrdən köç etməyə başlamışlar Onlar, əsasən, Cənubi Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar”. Şübhəsiz, Cənubi Azərbaycanda yerləşən Tin kəndi də bulqarların ulu babalarının adını əks etdirir. Deməli, Qubadlının Tinli kənd sakinlərinin - tinlilərin Cənubi Azərbaycandan köç edərək Qubadlı və Cəbrayıl ərazisində məskunlaşdığı fikri bu tarixi dəlillər əsasında özünü doğruldur.

E.ə. I əsrin ortalarına aid Çin salnaməsində oqurların adı ho-ku/ho-kue/hokut şəklində çəkilir və tinglilərlə eyni qoldan olduqları qeyd edilir. Əsas məşğuliyyətləri heyvandarlıq, dabbaqlıq və kürkçülük olan oqurlar (tinglilər) Çinə vergi olaraq at və samur dərisi verərmişlər. Əski türkcədə təginq sözü “samur”, təginqli isə “samurlu” anlamını ifadə etmişdir. “Divani-lügət-it-türk” samur sözü təginq şəklində göstərilir. Bilgə xaqan abidəsində həmin söz eyni şəkildə və mənada işlənmişdir: ...gök tiğinin türkümə , bodunuma kazğanu birtim, iti birtim..... buñsız kiltım. - ...göy samurunu türkümə, xalqıma qazandım, hədiyyə etdim, dərdsiz etdim, (Bilgə xaqan abidəsi). Göründüyü kimi, oqurları onların başlıca məşğuliyyətini əsas tutaraq təginqlig/tinglig/tinqli/tinli adlandırmışlar.

Bir çox türk dillərində boğaz samiti olan ğ çox vaxt tələffüzdə hiss olunmur. Məsələn: Türkiyə türkcəsində bağ, dağ, yağ kimi sözlərin sonundakı ğ səsi [a:] kimi tələffüz edilir. Türkmən türkcəsində isə həm yazıda, həm tələffüzdə qoşa aa – [a:] şəklində ifadə olunur: daa, baa, yaa və s. Təginli sözündəki ğ səsi də, görünür, sonrakı mərhələlərdə tələffüzə əlaqədar olaraq, səsdüşümünə, eyni zamanda sözün sonundakı g samiti də apokopaya uğramışdır ki, bu da türk dilləri üçün səciyyəvidir (məsələn: tirig/tiri/diri, kapığ/kapı/qapı və s.)

YƏHUDİ TÜRK LƏR: XƏZƏRLƏRİN DİLİ

Əliyev T.V.

AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Erkən orta əsr Çin mənbələrində Tu-Che kimi göstərilmiş Göytürklərin qərb qoluna məxsus hun-savir-xəzər etnosu Qazaxıstan, Ural, Şərqi Avropa, Qafqaz və Şimali Qara dənizə yayılaraq Böyük Hun imperatorluğunun süqutundan sonra qərbə doğru köç edib imperatorluq quran hunlarla birləşərək yeni bir dövlətin – Xəzər xaqanlığının əsasını qoydular. Ərəb dövləti ilə eyni vaxtda yaranan dövlət Şərqi Avropanın erkən orta əsrlər tarixində şəhər mədəniyyəti ilə özünəməxsus yer tuturdu. Erkən dövərdə Tenqrizm ənənələrinə sadıq qalan savir-xəzərlər VIII əsrin sonlarında yeni səmavi dini – İudaizmi qəbul etdilər. Yeni din xaqan ailəsi və yüksək dairələr arasında daha sürətlə yayılırdı. Məzh bundan sonra bəzi xəzərlər İslam dinini qəbul edib cənuba – Qafqaza, xristianlığı qəbul edib Urala doğru çəkildi. Müəyyən hissəsi-tenqrizmə qalan hissəsi musəviliyə yönəldi. Nəticədə, ıvrit terminləri xəzər dilində önəmli yer tutmağa başladı.

Erkən orta əsrlər dövründən bizə yazılı mənbələr əsasında qalan məlumatlara, əsasən, xəzərlərin dilinin türk dillərinin dövr üçün xarakterik olan hun qrupunun qərb qoluna mənsub olduğunu söyləmək mümkündür. Mənbələrə görə, dövrümüzdə çatmış xəzər isimləri, yer adları və sözlərə diqqət yetirək: Kamlik (Xamlıx), Səməndər, Bələncər, Atıl (İtil), Sarıqşın, Çutuf qalası (Yəhudi qalası), Qara toba, Sudakgüslü ev, Qara xəzər, Barsilia, Qobar (Kobar), Yülig, Alp İlutier, Alp Tarxan, As Tarxan, Ovçu Tarxan, Baqatur, Xaqan, Xatun, Çat Xaqan və s.

Atıllanın vəfatından sonra oğlu İrnik oğur türklərini birləşdirdi. Daha sonra həmin tayfalar Xəzər xaqanlığının içərisində olan oğur boyları bunlardır: Onoğur, Oğur, Sabir, Barqır, Kortiqur (Kutiqur), Kasir, Dirmir, Sarıoğur, İdimar. Xristian xəzərlərin çuvaş dilinə təsirini nəzərə alaraq oğur ləhcəsini həmin dillə müqayisə etmək mümkündür.

Sözü gedən dövrdə savirlər Kür-Araz vadisində sayca üstünlük təşkil etməklə geniş ərazidə yayılırdı. Yerli albanlarla qaynayıb-qarışır, o cümlədən Bizans qapılarına dəfələrlə hücum edirdilər. Alanlar isə 5 boy olaraq: Dheses, Ruks-As, Rux-As, Tulas və Laqır olmaqla, sonuncu ikisi xəzərlərə daha yaxın münasibət saxlayırdı.

Xəzərlərdə Alp Tarxan və As Tarxan ordu rəhbəri titulu idi. Ovçu Tarxan oxatan qrupunda da rastlanırdı. Baqatur – böyük döyüşçü, baştu – qadın döyüşçü idi. Çur və ya Çor isə Qafqaz Albaniyasının Çul və ya Çola toponimi ilə eynilik təşkil etdiyini göstərmişdir.

Xəzər xaqanı İosifin (Josef və ya Yusif) Əndəlusiyaya göndərilən cavab məktubuna diqqətlə nəzər saldıqda onların dininin musəvi olduğunu, terminlərdən isə türk mənşəli olduqlarını anlamaq mümkündür. Xaqan məktubunda soykökləri haqqında yazdığı unutmur və mənbə kimi Tövrəti göstərir: “Bu Toqarma hökmdarı Yusifin cavabıdır... Məktubunda bizim hansı xalqdan, hansı soy və boydan gəldiyimizi soruşursan. Bil ki, Yafəs oğullarından, onun oğlunun oğullarından, Toqarmadan (gəlik). Atalarımızın şəcərə kitablarında Toqarmanın on oğlu olduğunu tapdıq; adları belədir: Birincisi Ağıyor, (sonra) Tiras, Avar, Ugin (Ugur), Biz-l, T-r-na, Xəzər, Z-nur, B-l-g-d, Savir. Biz Xəzərin oğullarından gəlik; bu (oğulların) yeddincisidir...”. Məktubdan aydın şəkildə görünür ki, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin Toqarma adlı oğlundan törəyən on oğuldan birinin davamı olaraq xəzərlərin törəmələri yaşayır.

Tədqiqatçı Pınar Özdəmir müasir Qaraçay-Balkar, Karaim, Kırımçak və Kumık dillərinin ümumi ortaqlığı üzərində araşdırma apararaq xəzər dilinin leksik tərkibini göstərmişdir. Qeyd edək ki, Göytürk əlifbası ilə bizə çatmış yeganə yazıda “hukurim” (“okurum” və ya “okudum”) kimi tələffüz olunan söz türkcədir. Pınar Özdəmir xəzər lüğətini elmi şəkildə işləyərkən yuxarıda adı keçən xalqların sözlərinin ortaq olanlarını qruplaşdıraraq, nəticədə 26% iki ləhcədə, 51,8% üç ləhcədə, 22,2% dörd ləhcədə ortaqlıq təşkil etdiyini göstərmişdir.

Xəzərlərdə kişi adları (Pınar Özdəmirin bölgüsü):

Türkcə:	İvritcə:
Alp	Aaron
Baqatur	Anraam
Belgiçi	Avraham
Barcık	Benyamin
Baştu	David

Bihor	Hanukkah
Buğa	Hezekiah
Bulan	Menaxem
Buluçan	Nisi
Buzir	Obadiah
Çat	Pesax
Çapacu	Penven
İteh	Sabriel
Kayqalağ	Shmuel
Quterkin	Simson
Kısa	Sinai
Kundacık	Yakov
Mənər	Yehudah
Manas	Yitiak
Ötemiş	Yosef
Papatys	Zebuhim
Sarıqşın	Zexariah
Tarxan	
Tarmaç	
Tuznik	
Yilig	
Ziebil (Yabgu)	
Yabgu	

Adilxan Adiloğlu isə Nard dastanının Qaraçay-Balkar versiyasında olan qəhrəmanlardan Debeti Davut peyğəmbərlə eyniləşdirir. Fikrimizcə, bu iudaist xəzərlərin Şimali Qafqazda olan təsiri və üstünlüyünün əlamətlərindəndir.

Piter Qolden tərəfindən İbn Fədlanın məktubunda göstərilən xəzər sözü “Yavaşıgar” kimi oxumuşdur. Marsel Ərdal bunu çaviş yığar (ordu yığar) kimi göstərmişdir. Bulqar-çuvaş dilləri ilə monqol dilinin ortaq cəhətlərindən çıxış edərək xəzər sözlərində bunun təsirini göstərməyə çalışan Marsel Ərdal fonetik tərkibdə proto-türk (proto-altay) elementlərinə söykənən əsasları sıralamışdır. Müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz xəzər terminlərinin izahını verərək onların türk mənşəli olduğunu göstərir.

Kənizə (ivritcə “Geniza”) sənədlərində olan xəzər mənşəli adlar, Şexter sənədlərində xəzər sözləri Şərqi Avropa yəhudilərinin (karaim və krımçakların) türk mənşəli olduğunu bir daha söyləməyə əsas verir. Kənizə məktubunda “SVR” – “savar” və ya “savir” kimi oxunan sözü misal kimi göstərmək olar.

Beləliklə, xəzər, savir-hun, oğur, peçeneq və oğuz türklərini özündə birləşdirən Xəzər xaqanlığının əhalisinin dili türk dili, mənşəyi türk mənşəli olması şübhəsizdir. Bunu yazılı mənbələr, tarixi-arxeoloji, etnoloji tədqiqatlar bir daha təsdiq edir.

İTALYAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ZƏRFLƏRİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ

Əliyeva B.Z.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İtalyan dilində işlənən zərflər qrammatik kateqoriya etibarı ilə Azərbaycan dilində işlənən zərflərdən fərqlənir. Zərf italyan dilində çox istifadə olunan nitq hissəsidir. İtalyan dilində geniş istifadə olunan qrammatik kateqoriya olub bu və ya digər sözə əlavə olunaraq onun mənasını dəyişməyə və ya həmin sözü izah edərək onun ifadə etdiyi mənanı dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq italyan dilində işlənən zərflər təkcə fellərə deyil, həm də isim, sifət kimi digər nitq hissələrinə də aid olub, onları izah edə bilər: *Luigi era molto stanco* – *Luici çox yorğun idi* cümləsində molto kəmiyyət zərfi, stanco (yorğun) sifətinə aid olub onun dərəcəsini bildirir.

Morfoloji quruluş baxımından fərqli olan bu iki dildə zərflə bağlı fərqli cəhətlərdən ən önəmlisi italyan dilində zərfin dərəcələrinin olmasıdır. Bildiyimiz kimi dilimizdə dərəcələrə bölünmək əsas nitq hissələrindən ancaq sifətə aid xüsusiyyətdir. Azərbaycan dilində zərf bir nitq hissəsi kimi dərəcə kateqoriyasına malik

deyil. İtalyan dilində isə zərfin müqayisə dərəcələri var və bu dərəcələr i gradi comparativi (müqayisə dərəcələri) adlanır. İtalyan dilində işlənən zərflərin müqayisə dərəcəsini düzəltmək üçün müxtəlif suffikslərdən istifadə olunur ki, bunlar da söz yaradıcılığının tələbinə uyğun olaraq leksik (sözdüzəldici) şəkilçilər hesab olunurlar.

Zərfin dərəcələri haqqında ümumi məlumat verək. Belə ki, italyan dilində işlənən zərflərin beş dərəcəsi var:

1. Il positivo (adi dərəcə)
 2. Il grado di maggioranza (çoxaltma dərəcəsi)
 3. Il grado di minoranza (azaltma dərəcəsi)
 4. Il grado di uguaglianza (bərabərlik dərəcəsi).
 5. Il superlativo (üstünlük dərəcəsi)
- Üstünlük dərəcəsi özü də iki yerə bölünür:
- a) Superlativo assoluto (qəti üstünlük dərəcəsi)
 - b) Superlativo relativo (əlaqəli üstünlük dərəcəsi)

Sadə və düzəltmə zərflər əgər digər müqayisə dərəcələrinin şəkilçilərini qəbul etmirlərsə onda onlar adi dərəcəyə aid olunurlar: *solamente*(təkcə), *facilmente*(asanca), *meno*(az), *di piu*(çox) və s.

Zərfin çoxaltma dərəcəsi adi dərəcəyə aid olan zərfə *piu*(daha, daha da) hissəciyini əlavə etməklə düzəlir: *lentamente* (yavaşca)-*piu lentamente*(daha da yavaşca) ,*freddamente* (soyuqcasına, soyuqluqla)- *piu freddamente* (daha soyuq) və s.

Zərfin azaltma dərəcəsini düzəltmək üçün isə *meno*(az, daha az) hissəciyindən istifadə olunur: *accuratamente* (səliqəli şəkildə)-*meno accuratamente* (az səliqəli-səliqsiz), *gentilmente* (nəzakətlə)-*meno gentilmente* (az nəzakətli, nəzakətsiz).

Bərabərlik dərəcəsi adından da göründüyü kimi, heç bir nisbət ifadə etmir və icra olunan hərəkətin bərabər nisbətdə icra olunduğunu bildirir. Zərfin bu dərəcəsini düzəltmək üçün *tanto...cosi; come...quanto* (tərcümədə ikisi də eyni cür tərcümə olunur yəni *nə qədər, elə bir o qədər*): *cosi lentamente come; tanto lentamente quanto*(bir o qədər ləng,bir o qədər yavaş).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, italyan dilində işlənən zərflərin üstünlük dərəcəsi özü də iki yerə bölünür.

1. Qəti üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün zərfə, zərf düzəldən -mente şəkilçisindən əvvəl –issimo, -issima leksik (sözdüzəldici) şəkilçi əlavə olunur. Bu şəkilçilər dilimizə hərfi mənada olduqca, çox kimi tərcümə olunur: *veloce*(sürətli-sifət)-*velocissimo*(lap sürətli,ən sürətli – sifət),*velocissimamente* (cox sürətlə) üstünlük dərəcəsində işlənmiş zərf, *rapido*(cəld)-*rapidissimo* (cox cəld, olduqca cəld)- *rapidissimamente* (lap cəldliklə,cox cəldliklə) üstünlük dərəcəsində işlənmiş zərf.

2. Əlaqəli üstünlük dərəcəsi isə adi dərəcədə işlənən zərfə *il piu* (ən, daha) hissəciyini və *possibile* (mümkün) sifətini artırmaqla düzəlir: *veloce* (adi dərəcədə olan zərf)-*il piu veloce possibile*(mümkün qədər daha sürətli).

Zərfin dərəcələrinin yuxarıda sadaladığımız düzəlmə yollarından başqa italyan dilində elə zərflər də var ki, onların müqayisə dərəcəsi italyan dilinin quruluşuna əsasən söz köklərinin dəyişməsi yolu ilə düzəlir:

- Bene (yaxşı)-meglio (daha yaxşı)- ottimamente (ən yaxşı)
 Male (pis)-peggio (daha pis)- pessimamente (ən pis)
 Poco (az)-meno (daha az)- minimamente (ən az)
 Molto (çox)- piu (daha çox)- massimamente (ən çox)
 Grandemente (böyük)- maggiormente (daha böyük)- sommamente(ən böyük)

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində dərəcə kateqoriyası ancaq sifətlərə məxsusdur. Bu qrammatik hadisə olub, özündə söz yaradıcılığı ilə heç bir əlaqə əks etdirmir. Amma dilimizdən fərqli olaraq italyan dilində işlənən zərflərin dərəcələrini düzəltmək üçün istifadə olunan şəkilçilər leksik şəkilçilər hesab olunur.

Sözügedən dərəcələrlə yanaşı, zərflər həm də müxtəlif mənalar daşıya bilir. Məsələn: əzizləyici mənə(il significato vezzegiativo), pisləyici mənə (il significato peggiorativo), il significato diminutivo (kiçiltmə mənası), il significato accrescitivo (böyütmə mənası). Bu mənaları yaratmaq dərəcələrin sayəsində mümkün olur. Sadaladığımız bu mənaları daşımaq üçün isə zərflərə müəyyən leksik şəkilçilər əlavə olunur ki, bu şəkilçilər də mövzumuzla bilavasitə bağlı olduğundan onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Il significato diminutivo (kiçiltmə mənası) – bu mənada işlənən zərfləri düzəltmək üçün sadə zərflərə *-ino* (*ciq⁴, ciğaz⁴*) şəkilçisi əlavə olunur. Məsələn: *bene(yaxşı- sadə tərz-i-hərəkət zərfi)-benino-elə-belə; çox da yaxşı olmayan* kiçiltmə mənası daşıyan tərz-i-hərəkət zərfi

2. Il signifaco vezzeggiativo (əzizləmə mənası) – qeyd edək ki, dilimizə tərcümə olunduqda bu mənani daşıyan zərflər heç də adından göründüyü kimi əzizləmə mənası ifadə etmir. Sadəcə qrammatik tələblərə uyğun olaraq onlar bu mənani əks etdirən şəkilçi yəni *-uccio* şəkilçisini qəbul edirlər. Məsələn: *male- pis sadə tərz-i-hərəkət zərfi; maluccio-nisbətən az dərəcədə pis olmağı ifadə edən tərz-i-hərəkət zərfi yəni “birtəhər”*.

3. Il significato peggiorativo (pisləmə mənası) – adından da göründüyü kimi bu mənada işlənən zərflər hərəkətin daha da pis səviyyədə icra olunduğunu bildirir. Bu cür zərfləri düzəltmək üçün isə *-accio* suffiksindən istifadə olunur: *male –pis tərz-i-hərəkət zərfi; malaccio-daha pis, çox pis tərz-i-hərəkət zərfi*.

4. Il significato accrescitivo (böyütmə mənası) – bu mənani daşıyan zərflər nisbətən böyütmə mənası ifadə edirlər. Bu zərfləri düzəltmək üçün *-one* şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn: *bene-yaxşı sadə tərz-i-hərəkət zərfi; benone-lap yaxşı, çox yaxşı tərz-i-hərəkət zərfi*

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz şəkilçilər zərfin dərəcələrinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır və italyan dilində bu proses söz yaradıcılığının tərkibində nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan və italyan dillərinin tipoloji baxımdan fərqli olduğunu nəzərə alaraq zərf nitq hissəsinin təmsalında dərəcə kateqoriyasını nəzərdən keçirdik. Bu zaman aydın oldu ki, dillər arasındakı fərq nəinki qrammatik quruluşda, həm də söz yaratma imkanlarının fərqliliyində özünü göstərir.

YUSİF SƏMƏDOĞLU NƏSRİNDƏ ETNOLİNGVİSTİK YADDAŞ

Əliyeva L.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik layların ifadəlilik və obrazlılıq kimi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılması, onun semantik təbiətinin, inkişaf mənzərəsinin müəyyənəşdirilməsi üçün bədii əsərlərdə yazıçı mövqeyi mühüm rol oynayır. Dilin incəliyindən, onun zəngin lüğət tərkibindən, şivə-dialekt bazasından lazımı qədər istifadə edən yazıçılar xalq arasında daha çox sevilir. Azərbaycan nəsrində Elçin, Anar, F.Kərimzadə, Y.Səmədoğlu, İ.Məlikzadə, S.Azəri, M.Süleymanlı kimi yazıçılarımızın nəsr təhkiyəsi xalq dilinin dərin qatlarına nüfuz edə bilmə, bədii və obrazlılıq keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bədii üslub digər üslublara nisbətən dilin bütün qatlarından: ekspressiv, emosional leksikadan, leksik-semantik kateqoriyalardan, məcazlar sistemindən, danışq-məişət leksikasından, termin səciyyəli sözlərdən dialektizmlər, arxaizmlər və s. istifadə etmək üçün geniş imkanlara sahibdir. Y.Səmədoğlunun əsərlərinə dilçilik aspektindən yanaşanda onun sözlərdən sənətkarçasına istifadə etməsinin şahidi oluruq. Yazıçının nəsr dilindəki obrazlılıq, poetiklik, ekspressivlik, emosionallıq məhz dilin estetikasından irəli gəlir. Xüsusilə, “Qətl günü” romanında Azərbaycan dilinin geniş imkanları üzə çıxır. Etnolingvistik təhlil tarixi-müqayisəli, tipoloji tutuşdurma, təsviri, lingvistik-mədəni üsulları nəzərə alan geniş tədqiqat sahəsinə ehtiva edir. Ayrıca bir elmi təlim kimi etnolingvistik XX əsrin sonlarında yaranmışdı. Etnoqraf F.Boasın və dilçi-etnoqraf E.Sepirin adı ilə bağlıdır. Etnolingvistik tədqiqatlar aparılarkən öncə həmin dil və ya dialektin yayıldığı ərazi, etnik mənsubiyyət, tarixi faktlar, sosial amillər, onu əhatə edən təbiət və s. nəzərə alınmalıdır. Etnolingvistik bir elm sahəsi kimi etnologiya və lingvistik elmləri ilə birbaşa əlaqədə öyrənilir.

“Qətl günü” romanında qohumluq, yaş, xarakter bildirən terminlərin və eləcə də adət-ənənə, həyat tərzini əks etdirən leksik layın tarixi-müqayisəli yolla təhlili sübut edir ki, türk etnopsixologiyasını əks etdirən və bütünü türk arealı üçün səciyyəvi olan leksik vahidlər əsərdə kifayət qədərdir. Romanda etnolingvistik yaddaş qatı toponimlərdə, onomostik vahidlərdə, eyni zamanda dialekt və şivələrdən istifadədə üzə çıxır. Ümumiyyətlə, dialekt və şivə leksikasının böyük əksəriyyətini türk mənşəli sözlər təşkil edir ki, bu, etnik-tarixi yaddaşın bərpasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Qətl günü” romanında istifadə olunmuş xalq deyimləri, məkan və şəxs adları, mərasim və ayin elementləri, mifopoetik ünsürlər, folklorizmlər və s. geniş təhlil edildiyi təqdirdə, etnolingvistik yaddaş potensialları üzə çıxır. Y.Səmədoğlu roman daxilində hər üç zaman paralelini üslub xüsusiyyətləri ilə fərqləndirmiş və hadisələrin baş verdiyi dövrlərin ümumi mənzərəsi, spesifik dil-üslub koloritini yaratmaqla buna nail olmuşdur. Xəstənin nitqi ilə bağlı təhkiyə və dialoqlar əsərin yazıldığı dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlir, bu hissənin daxilində Zülfüqar kişinin, Moşunun, Mahmudun nitqində-personaj təhkiyəsində Qazax ləhcəsinə xas danışq üslubu

diqqət cəlb edir. Sədi Əfəndinin “Qətl günü” adlı əlyazması fərqli üslubda təqdim olunmuş, 20-30-cu illərin yazıçı nəslinin bədii üslubuna məxsus ifadə vasitələri ilə fərdiləşdirilmişdir: sirri-xuda, övrət, xub, kürreyi-ərz, fəqiri-bəndə, axır-əl-zaman, bəçəşm, şu hərif, bayquşi-xarabazar, tuği-lənət və s. ərəb, fars, türk mənşəli söz və ifadələr həmin dövrün dil koloritini yarada bilmişdir. Roman mətninin ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən “Dərd də azar kimi, gələndə batmanla gələr” aforizmi kimi deyimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, məsəllər və digər leksik-semantik vahidlər Yusif Səmədoğlunun nəsr təhkiyəsində etnolinqvistik yaddaş qatının üzə çıxmasında və təhlilində xüsusi önəm daşıyır.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN ZAMANLA İŞLƏNMƏ MƏHDUDLUĞUNA MƏRUZ QALMIŞ BƏZİ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRİNƏ DAİR

Əliyeva S.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən mürəkkəb quruluşlu feillər arasında semantik deformasiyaya uğramış vəziyyətdə günümüzədək gəlib çatmış feillər də mövcuddur. KDQ-da yer alan və klassik ədəbiyyatımızda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən **kəram** **eyləmək** feilinə nəzər salaq: *Babası ağladı, aydır: “Oğul, ocağımı issüz qoma, kəram eylə, varma!”—dedi* (KDQ) Dastan mətnində müxtəlif morfoloji və sintaktik tərtibatda 8 dəfə təkrarlanan **kəram** sözü ərəb dilində “*mərhəmətli olmaq, mərhəmət göstərmək*” mənalarını bildiren [kəramə] I bab məsdər forması əsasında düzəlmiş [kəramun] sözünə istinad edir. [Kəramun] ərəb dilində “*mərhəmət, alicənablıq, böyüklük*” mənalarını ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən və Mübarək Allahımızın adlarından olan Kərim sözü (məs: “Allah kərimdir”), habelə İkrəm, Əkrəm şəxs adları da məhz həmin feil kökündən törəmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində köhnəlmiş söz statusunda təqdim edilən **kəram** sözünün “*lütf, mərhəmət, inayət*” anlamında mənimsənilməsi, **kəram** **eyləmək** feilinin də müvafiq olaraq “*mərhəmət etmək, rəhm göstərmək, lütf etmək*” mənalarını əks etdirdiyi qeyd olunur. **Kəram etmək, kəram eyləmək** feili, habelə **kəram qılmaq** sinonim anlayışlı feili “Dastani-Əhməd Hərəmi”də, Füzuli lirikasında yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir:

Kəram eylə sözümdən çıxma, ey dost,

Bu dənli ki kərəmlər qıldı bana(DƏH)

XX əsrin ortalarından etibarən bu ifadənin işlənmə dairəsi məhdudlaşmış və zamanla tam arxaikləşdiyi təsbit edilmişdir. Bəzi hallarda isə verilmiş kombinasiya KDQ-dakı mənə yükündə arxaikləşmiş olur. Məsələn: **eşqi gəlmək**. Həm **eşq**, həm də **gəlmək** sözləri dilimizin aktiv lüğət fondunda yer alsada, onların birləşməsi KDQ-da verilmiş mənə yükündə arxaikləşməyə məruz qalmışdır: “*Ol gün baqa-baqa Qazan oğlu Uruzun eşqi gəldi*” (KDQ)[7;71], “*O gün Uruz baxa-baxa çuşa gəldi*” (KDQ). İstər izahlı lüğətdə, istərsə də frazeologiya sözlüyündə **eşqi gəlmək** ifadəsinin deyil, **eşqi çuşa (tüğyana) gəlmək** frazeologizminin işləkliyi qeyd edilir və həmin dil vahidinin “*həvəsə gəlmək, çuşa gəlmək, çox həvəslənmək*” mənalarını əhatə etdiyi göstərilir: *Qoğuz padşahın eşqi çuşa gəldi, durub gəlməkdə olsun Nardan xanımın yanına* (Nağıl); *Qurbani zindanda Pəri xanımı yadına saldı, eşqi tüğyana gəlib sazı sinəsinə basdı*. “Qurbani”. Müqayisə üçün deyək ki, **eşq** sözünün “*həvəs, maraq*” kimi semantik sahələrlə bağlı konnotativ imkanları digər frazeoloji vahiddə özünü biruzə verir:..**eşqinə düşmək** “гореть желанием, вздумать, вознамериться”, yəni “*həvəsi ilə alışıb – yanmaq, fikrinə düşmək, məramına gəlmək*”. Qeyd edək ki, M.Erginin təqdim etdiyi Türkiyə türkcəsindəki mətnə arxaik variant saxlanmışdır: “*O gün baka baka Kazan oğlu Uruz aşka gəldi*”. Nəzərə alsaq ki, müasir türk dilində **aşka gəlmək** feili frazeoloji vahidi mənə tutumu baxımından “*eşqə düşmək*”, “*eşq atəşində yanmaq*” frazeologizmlərinin semantikasi ilə eyniyyət təşkil edir, o zaman M.Ergin adaptasiyasının Azərbaycan dilindəki müasir mətn variantından fərqləndiyi ortaya çıxacaqdır. V.V.Bartoldun tərcüməsinə gəlincə isə, burada oxuyuruq: “*В тот день сын Казана Уруз смотрел и был охвачен любовью*”, yəni “*O gün Qazan oğlu Uruz baxdı və eşqə mübtəla oldu (və ya eşqə düşdü, qəlbi sevgi ilə doldu)*”. Göründüyü kimi, son iki interpretasiya dastanın verilmiş mətnində təsvir olunan hadisələrə bir o qədər də uyğun gəlmir. Deməli, türkcədəki variant semantik arxaizm hadisəsindən, rusçaya tərcümə isə qeyri-dəqiq interpretasiyadan xəbər verir. Bu kontekstdə əminliklə söyləmək olar ki, ən uğurlu təfsir məhz F. Zeynalov və S.Əlizadənin təqdim etdikləri mənə dəyərləndirməsidir.

Müəyyən mənada semantik arxaizm kimi nəzərdən keçirilə bilən digər ərəb alınma komponentli mürəkkəb feil – **vasil olmaq** ifadəsinə diqqət edək. ərəb dilində “1. *çatmaq, yetişmək*, 2. *əldə etmək*” mənalarını ifadə edən [vaşala] birinci bab feilinin ismi failinə, yəni [va:silun] “*çatmış*”, “*yetişmiş*” sözünə istinad edən **vasil olmaq** feili dilimizin izahlı lüğətinə görə “*çatmaq, yetişmək, varmaq, qovuşmaq, nail*

olmaq” mənalarını ifadə edir. Klassik və eləcə də müasir ədəbiyyatımızda, xüsusilə, sevgi lirikasında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən **vüsal** sözü də həmin kökün derivatları sırasında yer alır: *Beyrək padşahlar padşahu haqqə vasil oldu, bəllü bilsün!* – dedi (KDQ). Dastanın Azərbaycan dilindəki müasir mətnində **vasil olmaq** mürəkkəb feili **ömrünü bağışlayıb Allaha qovuşmaq** mürəkkəb tərkibli frazeoloji vahidlə əvəzləndiyi halda (*Bilsin ki, bəy oğlu bəyzadə Beyrək ömrünü bağışlayıb, Allahına qovuşdu* (KDQ)), müasir türk dilindəki variantında həmin alınma komponentli feil olduğu kimi saxlanmışdır: *Beyrek padişahlar padişahu hakka vasil oldu, bəlli bilsin!* – dedi. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Türkiyə türkcəsində **vasil olmaq** mürəkkəb feilinin aydın ifadə tapmış neqativ konnotasiyasının olmaması buradakı məlum variant seçiminin doğru olduğuna şübhə yeri qoymur. Xatırladaq ki, müasir türk dilində **vasil olmaq** mürəkkəb feili “(nəyə isə) çatmaq, (harasa) yetişmək” mənalarını ifadə edir: *buraya vasil olan* **haberlere nazaran** “*bura çatan xəbərlərə görə*”. “*Bu esnada müşarünileyhin halifəsi Mustafanın Aydın elində avazeyi huruç ve fesat ve ilhadi Sultan Mehmed’in kulağına vasil oldu*” (tərcüməsi: ... *qulağına çatdı*) (Nazım Hikmet); *Sensiz geçen bir gece sabaha vasil oldu*. Olmaz zannettiklerin bu dem asıl oldu (A.Yazıcı). Göründüyü kimi, heç bir nümunədə **vasil olmaq** feilinin neqativ konnotasiya nümayiş etdirdiyini söyləmək qəti şəkildə mümkün deyil.

Komponentinin işləkliyi fonunda yaranmış birləşməsi arxaikləşən KDQ mürəkkəb feilləri sırasında **ibrət almaq** ifadəsini də qeyd etmək olar. *Çoban bu yığınağı görüb ibrət aldı. Gerü döndü. Sapan taşına tutdu* (KDQ). Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində **ibrət almaq** (eləmək, götürmək) mürəkkəb feili “*bir işdən, hadisədən dərs almaq, özü üçün nəticə çıxarmaq, nümunə götürmək, öyrənmək*” mənalarını ifadə edir (məs: *Gəl, könül, bir ibrət al, bu gərđişi-dövrana bax!* M.V.Vidadi); *Bu qanlı cənazələrdən ibrət alın!* *O vəhşi komandanlardan, o vicdansız qatillərdən uzaqlaşın!* (H.Cavid);

Sıyrılır, baq, yavaş-yavaş zülmət,

Barı dan yıldızından al ibrət! (H.Cavid)

Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir türk dilində də **ibret almak** və **ibret dersi almak** ifadələri sinonim anlayışlar kimi qəbul edilir və “1) *nəticə çıxarmaq, dərs götürmək*, 2) *kimdənsə nümunə götürmək, kimisə təqlid etmək, özünü ona bənzətmək*” mənalarını bildirir. Lakin **ibrət almaq** mürəkkəb feilinin KDQ mətnində istifadə olunduğu semantik mövqe burada semantik arxaikləşmə hadisəsinin yer aldığını söyləməyə tam əsas verir. Dastanın müasir mətnində məlum iqtibas belə təqdim edilir: *Çoban bu ət topasını görəndə təəccübləndi. Geri dönüb sapanı daşına tutdu* (KDQ). Maraqlıdır ki, müasir türk dilinə adaptasiya olunmuş variantda da bu dil üçün işləkliyini davam etdirən **ibret almak** feilinə deyil, **dehşete düşmək** frazeologizminə yer verilmişdir: *Çoban bu kütleyi görünce dehşete düştü. Geri döndü, sapan taşına tuttu. İbrət almaq* feilinin KDQ-dakı real semantik tutumunun müəyyənəşdirilməsi işini çətinə salan odur ki, V.V.Bartoldun tərcüməsində də, tərcüməyə A.H.Kononov tərəfindən edilmiş qeyddə də fərqli feil qarşılığından istifadə olunmuşdur: *Пастух, увидя эту кучу, испугался, вернулся назад, положил ее на пращу вместо камня* (müqayisə et, A.N.Kononovun redaktəsində: *насторожился, отошел назад, пустил камень из пращи. С каждым ударом (куча) росла*). Birinci halda “*qorxmaq*”, ikinci halda isə “*ehtiyatlanmaq, şübhəyə düşmək*” mənalarını ifadə edən feillərə müraciət edilmişdir. **İbrət** sözü ərəb dilində “ayn” boğaz samitinin anlaut mövqeyinə görə “qalın” tələffüz edilən,” I bab sadə məsdər formalı [**ibrətun**] sözünə istinad edir və ərəb dilində “*ibrətamiz dərs, nəsihət, çıxarılan nəticə*” mənalarını bildirir. Mənbə dildəki ilkin mənadan çıxış etsək, KDQ-nın müvafiq iqtibasının mənbə dildəki mənaya ən yaxın təfsirinin məhz A.N.Kononov tərəfindən verildiyini görə bilərik. Düşünürük ki, **ibrət** sözünün ərəb dilindəki mənə yükündən çıxış edərək həmin ifadəni belə izah etmək mümkündür: “*Çoban bu ət topasını görəndə ehtiyatlanıb nəticə çıxardı*”.

Özünün KDQ-da təzahür tapmış mənə yükündə semantik araxaikləşməyə məruz qalan digər **ədəblənmək** düzəltmə feilini nəzərdən keçirək. Dastanın “*Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu*”nda baş qəhrəmanın öz göbəkkəsdi adaxlısının otağına daxil olmaqla bağlı narahatlıq və tərəddüdü belə təsvir edilmişdir: *Bu otağın üzərinə varmağa ədəbləndi* (KDQ). Dastanın müasir mətnində oxuyuruq: “*Bu otağa sarı getməyə utandı*” (KDQ). Dastanın müasir Türkiyə türkcəsindəki variantında isə: “*Bu otağın üzerine varmağa haya etti*”. V.V. Bartoldun da tərcüməsi, demək olar ki, tam semantik eyniyyət kəsb edir: *Подойму к этому шатру он стеснялся*. Deməli təqdim edilən iqtibasdan və həmin hissənin üç fərqli mənbədə təsvir mətnindən çıxış edərək əminliklə söyləmək olar ki, qorqudşünaslar KDQ-dakı **ədəblənmək** feilinin “*utanmaq*”, “*abır-həya etmək*” mənalarını ifadə etdiyini düşünürlər. Həmin haqlı yanaşma ilə tam şəkildə razılaşmaqla öz növbəmizdə onu əlavə etmək istərdik ki, **ədəblənmək** feili ərəb dilindən mənimsənmiş **ədib, ədəbiyyat, ədəbi, ədəb** (dilimizdəki derivatları: *ədəbli, ədəbsiz, ədəbaz*) və s. sözlərlə eyni kökdən törəmişdir.

Belə ki, **-lan/-lən** şəkilçisi vasitəsilə ədəb sözündən yaranmış bu leksik vahid ərəb dilindəki “*tərbiyəli olmaq, mədəni olmaq, abır-həyalı olmaq*” mənalarını ifadə edən birinci bab [**ədəbə**] feilinin məsdəridir. Bu mənada aydın görünür ki, dastanda verilmiş mənə yükü mənbə dildəki ilkin mənə yükünə tam uyğun gəlir, lakin həmin anlam **ədəblənmək** feilinin müasir Azərbaycan dilindəki mənə yükündən bir qədər fərqlənir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində o qədər də işlək olmayan **ədəblənmək** feili daha çox “*ədəb, tərbiyə qazanmaq, ədəb öyrənmək*” mənalarında istifadə edilir. Nümunələrə diqqət yetirək: *Uşaq məktəbə gedəndən sonra ədəbləndi; Ey mənim Rəbbim, Muhəmməd və onun soyuna salam yetir və əgər bu ayda azarqısa Sən bizi ədəbləndir, doğru yoldan dönəriksə Sən bizi sabitqədəm et, əgər düşmənin Şeytan bizə rücah olarsa, Sən bizi ondan xilas et; Allaha qul olmaq üçün, gözəl əxlaq sahibi ola bilmək üçün, islam ədəbiylə ədəblənə bilmək üçün Allah Rəsulu (s.ə.s-in) nümunə həyatına baxmalı model davranışları götürməlidir; Quranın ədəbi ilə ədəblənməli, Allah-Təalanın hüzzurunda olduğunu, Ona dua və niyaz etdiyini təfəkkür etməlidir.*

Təqdim edilən nümunələr KDQ-da yer alan və semantik məhdudlaşmaya məruz qalan mürəkkəb feillərin yalnız bir qrupunu əhatə etsə də, mənə daralması proseslərinin ümumi məcrasını təsəvvür etməyə yetərli səviyyədə kömək edir.

NAXÇIVAN TOPONİMİ

Əsgərova F.A.

Bakı Dövlət Universiteti

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində 1924-cü il fevralın 9-da yaradılmışdır. Ərazisi Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri və onların dağ qollarının təşkil edən şimali şərq dağlıq və Araz boyunca uzanan cənubi qərb meyilli düzənlikdən ibarətdir. Babək, Şahbuz, Şərur, Ordubad, Sədərək, Culfa rayonları Muxtar Respublikanın ərazisinə daxildir. Ən yüksək hissəsi Zəngəzur silsiləsindəki Qapıcıq (3906 m.) dağıdır. Ən böyük çayları Şərqi Arpa çayı, Əlinçə, Gilan və Ordubad çaylarıdır. Mineral bulaqlarından Badamlı, Sirab, Mərgümlü Darıdağ suyudur.

Naxçıvan inzibati rayon kimi 8 avqust 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Muxtar Respublikanın paytaxtı olan Naxçıvan şəhəri 18 mart 1939-cu ildə Respublika tabeliyində olan və həm də Azərbaycan türklərinin ən ulu məskənlərindən biri olmuşdur. Tarixçilərin, etnoqrafların, dilçilərin, coğrafiyaçıların bu yurd yeri ilə bağlı xeyli araşdırmaları olsa da, kifayət qədər deyildir. Bu torpağın tarixi qatlarında həm xalqımızın etnogenezi ilə bağlı, həm də dil yaruslarının öyrənilməsi baxımından qiymətli xəzinələr mövcuddur.

Naxçıvan çayı sahilində, dəniz səviyyəsindən 910 m. hündürlükdə, Naxçıvan düzündədir. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Naxçıvanın e.ə. mövcud olduğu məlumdur. Arxeoloji axtarışlar zamanı Naxçıvanın ərazisində e.ə. II-I minilliklərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bəzi tarixçilər Naxçıvan toponimini Nuhun əfsanəsi ilə əlaqələndirirlər. Tədqiqatçıların bir qismi bu adı *naxç* tayfa adı ilə bağlayır, bəziləri isə onu “xoş faydalı su diyarı” kimi mənalandırıb, öz fikirlərini burada mineral bulaqların çoxluğu ilə əsaslandırırlar. Naxçıvan adı ilk dəfə yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolemeyin (II əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində Naksuana kimi qeyd olunmuşdur. Naxçıvan hələ qədimdən Atropotenanın tərkibində idi. III əsrdən sasanilərin tabeliyində olan Naxçıvanı mərzbanlar idarə edirdi. Erkən orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan Naxçıvan İran, Gürcüstan, Kiçik Asiya ölkələri, Qara dəniz limanları ilə ticarət əlaqəsi saxlayır. VI əsrin birinci yarısında burada pəhləvi əlifbası ilə üzərində Naxç yazılmış gümüş damğalar kəsilmişdir.

Əsası hələ eramızdan əvvəl qoyulmuş Naxçıvan şəhəri öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə Azərbaycan Atabəyləri dövründə çatmışdır. Müəyyən müddət ərzində Eldənizlər sülaləsinin iqamətgahlarından birinə çevrilən bu şəhər öz dövrünün ən böyük şəhərləri sırasına çıxmışdır. İran-Bizans müharibəsi zamanı 625-ci ildə Bizans imperatoru II İraklı (610-641) Naxçıvanı dağıtmışdı. Sonralar bərpa olan şəhəri 654-cü ildə ərəb qoşunları tutmuşdu. Xilafət dövründə Azərbaycanda başlanmış Babək hərəkatı Naxçıvanı da bürümüşdü. IX-X əsrlərdə əvvəllər Sacilər, sonralar isə Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil olan Naxçıvanı 1021-ci ildə Bizans qoşunları, 1064-cü ildə isə Səlcuqlar işğal etmişdi. XII əsrin 30-70-ci illərində Naxçıvan Eldəgizlər dövlətinin əsas iqamətgahlarından idi. Bu zaman şəhər xeyli inkişaf etmiş, şəhərdə abadlıq və tikinti işləri aparılmışdı. Eldəgizlərin əsas xəzinələrindən biri şəhərin yaxınlığındakı Əlinçə qalasında idi. Şəhərdə dulusçuluq, toxuculuq, zərgərlik, xalçaçılıq və s. inkişaf etmişdi. XII əsrdə Naxçıvan memarlıq məktəbi xüsusi inkişaf dövrü keçirirdi.

1221-ci ildə monqollar Naxçıvanı dağıtdılar. 1225-ci ildə Naxçıvanı Xarəzmşah Cəlaləddinin qoşunları tutdu, 1231-ci ildə isə yenidən monqollar işğal etdi. 1257-ci ildə şəhər Elxanilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Naxçıvan zərxbanasında Elxani hökəmdarları adından sikkələr kəsilirdi. XV əsrin 50-ci illərində Naxçıvan Çobanilər, Cəlarilər və başqalarının tabeliyində olmuşdur. 1386-cı ildə Naxçıvanı Qızıl Orda Xanı Toxtamış, 1386-cı ildə isə Teymur işğal etmişdir. Teymurilər dövründə burada hürufilik geniş yayılmışdır. Naxçıvan 1412-ci ildən Qaraqoyunlular, 1468-ci ildən isə Ağqoyunlular dövlətinin tərkibində idi. 1501-ci ildə şəhərin yaxınlığında, Şəhur adlı yerdə Ağqoyunlulara qalib gələn Səfəvilər buranı tutdular. Naxçıvan XVI əsrdə Təbriz, XVII əsrdən isə Çuxursəd bəylərbəyliklərinə daxili idi. Naxçıvan hakimləri Kəngərli tayfa başçılarından təyin olunurdu. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə şəhər dəfələrlə əldən-ələ keçmişdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış kiçik feodal dövlətlərindən biri də mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Naxçıvan xanlığı idi. Xanlığın banisi Heydərqulu xan Kəngərli şəhərdə ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə tədbirlər həyata keçirirdi. Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinə (1828) əsasən Naxçıvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildi. Çar hökumətinin keçirdiyi inzibati islahata əsasən şəhər 1841-ci ildən eyniadlı qəzanın mərkəzinə çevrildi. 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra erməni daşnak dəstələri Naxçıvan əyalətində milli qırğın törətdilər. 1918-ci ilin iyununda Türkiyə qoşunu Naxçıvanın köməyinə gəldi. Mudros barışığına (1918-ci il) əsasən oktyabrda Türkiyə ordusu Cənubi Qafqazı tərk etdi. Şəhər 1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının, 1924-cü ildən Naxçıvan MSSR-in, 1993-cü ildən isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının mərkəzi oldu.

Ən qədim yer adlarından olan "Naxçıvan" toponiminin müxtəlif etimoloji yozumları mövcuddur. Qədim rəvayət və miflərə əsaslanan bir sıra antik və orta əsr tarixçi və coğrafiyaşünasları Naxçıvan şəhərinin e.ə. 1539-cu ildə salındığını göstərmişlər. Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğətində də Naxçıvan şəhərinin əsasının e.ə. 1539-cu ildə qoyulduğu qeyd edilir. Müasir elmdə isə Naxçıvan şəhərinin əsasının e.ə. 1500-cü ildə qoyulması fikri qəbul edilməkdədir.

Şəhər haqqında ən erkən məlumat tarixçi İosif Flaviyə (e.ə. I əsr) və yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyə (b.e. II əsr) məxsusdur.

Ptolomeyin "Coğrafiya" əsərində Naxçıvan şəhərinin adı ilk dəfə "Naksuana" (yun. Ναξουάνα, ing. Naxuana) şəklində qeyd olunmuş və şəhərin coğrafi mövqeyi göstərilmişdir.

Orta əsr ərəb və fars dilli mənbələrdə (Bəlazuri, İbn Əl Fəqih, İbn Xordadbeh, Qudama ibn Cəfər, əl Müqəddəsi, əl İstəxri, Əl Biruni, Yaqut Həməvi, Fəzlullah Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, Əbdürrəşid Bakuvi, Mirxond, Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi) şəhərin adı "Nəşavə", "Nəqçuan" (Nəxçuan, Nəxçuvan, Nəxçəvan) şəkillərində işlənmişdir. Bir sıra qaynaqlarda (Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, Katib Çələbi, Övliya Çələbi və b.) Naxçıvan toponimi kimi təqdim edilən "Nəqşi-cahan" adı təşbeh olub, dünyanın bəzəyi mənasını bildirir. Orta əsrlər türk səyyah-tarixçisi Övliya Çələbi Naxçıvan şəhərinin əsasının Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən qoyulduğunu qeyd edir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı "dünya tufanı" hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, "Naxçıvan" toponimi "törəyiş yeri" anlamını verməkdədir. Lakin alim qeyd edir ki, adın indiki forması qədim dövrdəki formasından çox fərqlidir. Hübşmana görə "Naxçıvan" toponiminin indiki forması pəhləvi dilində "Naxçavan" adından əmələ gəlmişdir. O, bu adın "Naxç" prefiksindən və ona qoşulmuş pəhləvi dillərində "şəhər" anlamı verən "avan" sözündən ibarət olduğunu qeyd edir.

Hübşmanın istinad etdiyi Bibliyadakı Nuh tufanı hadisəsinə əsaslanan versiyanın başqa bir yozumuna görə "Naxçıvan" sözü üç hissədən – "Nax" (Nuh), türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan "-çı" şəkilçisi və türk dilində yer, məkan bildirən "van" toponimik formatından ibarət olub, "Nuhçuvan" – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni, "Nuhun diyarı" deməkdir.

C. Cəfərov şəhərin adının türk mənşəli olub eramızdan əvvəl yarandığını və ilkin variantda dörd hissədən (ak + üç + eb + on) ibarət "Akçıban" (qədim türklərin, ağ asların – oğuzların adı) olması fərziyyəsini irəli sürmüşdür.

Prof. A.Axundov isə "Naxçıvan" toponimini elamlarla əlaqələndirərək, onun elamların Nahhunte adlı tanrısının adı ilə bağlı "Nahhuntevan" olub, sonradan yerli türk əhali tərəfindən "Naxçıvan" şəklində tələffüz edilməsini ehtimal edir. Fəlsəfə elmləri doktoru K. Allahyarovun fikrincə "Naxçıvan toponimi Parfiya imperiyası dövründə yaranmışdır; "Nəxçir" (ov heyvanı, dağ keçisi) sözündən və məkan, yer bildirən "van" şəkilçisindən ibarət olub, ovlaq deməkdir. Bu fərziyyəyə görə, dağ keçilərinin indi də çox olduğu Naxçıvan ərazisi vaxtilə Parfiya şahlarının Cənubi Qafqazdakı ov yeri olmuşdur.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ GÜZƏŞT BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ MELODİK, TEMPORAL VƏ DİNAMİK VARIATİVLİK (eksperiment əsasında)
Həsənova R.M.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Cümlə intonasiyasının öyrənilməsində eksperimental-fonetik metodun tətbiq edilməsi onun xarakterik xüsusiyyətləri haqqında mühakimə yürütməyə və əyani təsvir etməyə imkan verir. Cümlənin prosodik strukturu tonun hərəkəti, səsin gücü, tələffüz sürətinin hərəkəti, tembr və fasilə kimi akustik parametrlərin kombinasiyasından formalaşır. Cümlənin intonasiya xüsusiyyətlərinin təhlilində onun sintaqmatik tərkibi olduqca vacibdir. Cümlənin bir və ya çoxsintaqlı olması, sintaqmın pre- və ya postpozisiyada yerləşməsi, sintaqmın semantik cəhətdən bitkin olub-olmaması və s. xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İntonasiyanın əsas komponenti olan melodiklik sintaktik strukturlar və leksik tərkiblə fəal qarşılıqlı əlaqəyə girir. İntonasiyanın variativliyinin reallaşmasına linqvistik və qeyri-linqvistik amillər (söyləmin uzunluğu, sintaktik strukturu, yeri və müxtəlif vurğu növlərinin sayı, intonasion-məzmun üzvlənməsi, kontekst və şərait, danışanın psixi durumu və niyyəti, habelə onun danışığının fərdi xüsusiyyətləri) təsir edə bilər. İntonasiya konturu dilin digər vahidləri kimi variativliyə məruz qalır, yəni danışq aktında istər səslənmə, istərsə də məna baxımından variantlarda, realizasiyalarda təmsil oluna bilər. Səslənmənin variativliyi hər bir intonasiya konturunun öz aralarında akustik-artikul-yator xüsusiyyətləri fərqlənən və cərgənin neytral üzvlə əvəzlənə bilən intonasiya tiplərini əmələ gətirir. İntonasiya konturunun variativliyi danışığın rəngarəngliyini təmin edir.

Tabeli mürəkkəb cümlə əsas sintaqmlara-baş və budaq cümlələrə üzvlənir. Sadalama, tutuş-durma, izah etmələrlə mürəkkəbləşməmiş güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə komponentləri sabit sintaqmlara üzvlənməsilə xarakterizə olunur.

Melodik parametri təhlil olunan cümlələrin ümumi əlaməti onlarda başlanğıc (proqrediyent) sintaqmların terminal sintaqmlarla müqayisədə yüksək göstəricilərə malik olmalarıdır. Digər bir ümumi əlamət, maksimum ton tezliyinin sintaqmların başlanğıcına təsadüf etməsidir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərindən eksperimentə cəlb edilmiş cümlələrin müqayisəsindən aşkar olunmuşdur ki, budaq cümlə komponentinin prepozisiyada reallaşdığı mürəkkəb konstruktsiyalarda intonasiya konturunun hərəkəti postpozisiyada reallaşan ekvivalentlərindən kəskin fərqlənir. Hər üç parametrin akustik göstəricilərinin təhlili göstərmişdir ki, təhlil olunan cümlələrdə pro-qrediyent sintaqmlar terminal sintaqmlarla müqayisədə daha yüksək melodikliklə tələffüz olunurlar. Bu fakt sübut edir ki, istər proqrediyent, istərsə də terminal sintaqmlarda bitkinlik intonasiyası reallaşmışdır. Sintaqmın sonunda akustik parametrlərin zəifləməsinə tələb edən kadensiya qanunu tədqiq olunan nümunələrdə öz əksini tapır. Terminal sintaqmın sonuncu hecası proqrediyent sintaqmın sonuncu hecasına münasibətdə dəqiq mövqe tutur və əsas tonun maksimum zəifləməsi məhz bu hecadə qeydə alınır. Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində melodikliyin mini-mal qiyməti, adətən, terminal sintaqmın sonuncu hecasında qeydə alınır. Proqrediyent sintaqmın sonuncu hecası bütöv cümlənin melodik strukturda nisbətən də olsa, yüksək mövqe tutur.

Terminal və proqrediyent sintaqmların sonluqlarının qarşılaşdırılması göstərir ki, terminal sintaqmın sonunda melodiklik xeyli aşağı olduğu halda, proqrediyent sintaqmda bu parametr ümumi cümlənin əsas ton tezliyinə yaxındır. Proqrediyent sintaqmların sonunda əsas ton tezliyi terminal sintaqmın başlanğıcına münasibətdə dəyişkəndir, yəni o yüksək, bərabər və ya aşağı ola bilər. Terminal sintaqmlar sonda tonun maksimum enməsilə səciyyələnir. Proqrediyent sintaqmların mütləq sonluğunda əsas ton tezliyi nisbətən yüksəkdir, yəni o ya orta nisbi qiymətə yaxın, ya da orta nisbi qiymətdən yüksəkdir.

Hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini araşdırarkən məlum olur: intonasiya müəyyən avtonomluğa malikdir, yəni onun təzahürü, reallaşması konkret leksik materialdan və müəyyən sintaktik strukturadan, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində komponentlərin yerindən asılı deyildir. Məhz intonasiyanın avtonomluğu eyni bir intonasiya konturunun müxtəlif sintaktik konstruktsiyalarda və cümlə tiplərində çıxış etməsinə imkan verir.

Sözün tələffüz sürəti, hər şeydən əvvəl, cümlənin növündən, söyləmin konkret məzmunundan, dilin yuxarı səviyyələri vahidlərinin: sintaqm, söyləm və s. tələffüz tempindən birbaşa asılıdır. Bütün səviyyələrdə temp intonasiya vahidinin tərkibinə daxil olan əvvəlki səviyyələrin vahidlərinin sayından asılıdır. Sözün

tempi ondakı hecaların sayından, sintaqmın tempi fonetik sözlərin ritmi və sayından, söyləmin tempi isə sintaqmların həcmi və sayından asılıdır.

Hər iki dildə üçsintaqmlı cümlələrdə budaq cümlədən təşkil olunmuş sintaqm ortada reallaşır. Eksperimentə görə, çoxsintaqmlı mürəkkəb konstruksiyalarda terminal sintaqmlarda tələffüz tempi-nin nisbətən zəiflədiyini üzə çıxarır. Terminal sintaqm sonunda ton və intensivliyin maksimum zəiflədiyi, tempin ləngiməsi, ondan sonra terminal fasilənin yarandığı, bitkinlik intonasiyasının real-laşdığı yeganə sintaqmdır.

Danışıq tempinin ləngiməsi iki və üçsintaqmlı nəqli cümlələr üçün səciyyəvi haldır. Saitlərin sintaqm daxilindəki yerləşməsinə əsaslanan sintaqmatik təhlildən məlum olur ki, terminal sintaqm-larda tempin ləngiməsi nəqli cümlələrin kommunikativ təyinatına tam uyğundur. İki və daha artıq sintaqmlı cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqmların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqmların sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir. Terminal sintaqmların sonunda saitlərin orta tələffüz sürəti proqrediyent sintaqmların orta tələffüz tempindən yüksəkdir.

Təhlil edilmiş ingilis və Azərbaycan dillərinə aid güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasının zaman parametrinin təhlili göstərir ki, intonasiyanın zaman parametri də bir sıra variativ xüsusiyyətlərə malikdir. Zaman parametrinin sonda orta səviyyədə olması, cümlədə rema mərkəzinin üzərində ciddi şəkildə artması, terminal sintaqmın sonunda isə tədricən zəifləməsilə xarakterizə olunur.

Cümlənin intonasiya strukturunun təhlilində intonasiyanın əsas komponentlərini – melodik, dinamik və temporal ayrılıqda nəzərdən keçirtmək lazımdır. İntonasiyanın hər bir komponenti cümlənin sintaktik strukturunun bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

İntensivlik dil səslərini bir-birindən fərqləndirən akustik parametrlərindən biridir. Saitin intensivliyi bütövlükdə danışıqın intensivliyindən, həmçinin onun söz və ya söyləmə vurğusuna münasibətdə tutduğu mövqedən asılıdır. Dinamik səciyyəli vurğuda vurğulu sait vurğusuz saitdən intensiv olacaqdır və ya əksinə.

İkisintaqmlı mürəkkəb sintaktik bütövün intensivlik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində vacib amil sintaqmların melodik ayrılıqlarının bir-birinə olan münasibətidir. Eksperimentə cəlb edilmiş hər iki dilə xas olan nəqli intonasiyalı cümlələrdə proqrediyent sintaqmda dinamiklik əksər hallarda enir (bəzən isə davam edici intonasiya da reallaşa bilər), terminal sintaqmlarda isə intensivlik maksimum həddə zəifləyir ki, bu da həmin sintaqmlarda bitkinlik intonasiyasının reallaşması ilə əlaqəlidir.

Hər iki dildə iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, terminal sintaqmın dinamik strukturunun təhlili ümumilikdə intensivliyi sonda enən istiqamətli olmasını əks etdirir. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan cümlə tiplərindəki proqrediyent və terminal sintaqmların başlanğıcında qeyd alınır.

TOROSLARIN KÖKÇÜLERİ

Himmet Cansız

Türkiyə, antropolog-Yazar

“Kök köklemek”, veya ”Kök sökmek”. Yazımıza bu iki deyimle girelim. ”Kök köklemek”, bu daha çok yerel, bize özgü (Serik kırsalında kullanılır) bir deyim.Torosların dağ köyleri’nde,yakın zamana kadar,”Kökçülük” ve “Kök köklemek” yaygındı. Evet, ben bile bu zorlu uğraşı yapanlardandım. Yaşamak ve karnımızı doyurabilmek için, kamuya ait olan ormanları kökler tarla yapardık. Kentli, uygar çevreci bir insanın, ilk bakış da tepkisine neden olabilecek bir durum bu. Ama; bu dağlarda yavaştan yerleşime geçen insanın ilk gayesi: Yaşamak!” Olmak veya olmamak gibi bir şey”!

Konuyu tüm yönleriyle açmadan önce,”kök” sözcüğüyle ilgili dilimizdeki deyimleri anımsamakta yarar var. ”Kök söktürmek”, “Ayrık otu gibi kök salmak”, “Kök salmak”, “kökünü kazımak”, “Kökleşmek”, ”köksökmek”, “Kökü kurumak”, “Köküne kibrit suyu dökmek”, ”Zıkkımın kökünü (dibini) ye”, Kökünden halletmek”, “Otu çek köküne bak”, ”Her ağaç kökünden çürür”, “Kavun kökeninde büyür”...v.b. İlk aklımıza gelenler.

Torosların eteklerinde, koyaklarında yaşayan orman köylüleri, geçmişte konar-göçer kültürden gelen Yörük topluluğudur. Geçim kaynağı kıl keçisi olan bu kesim için orman, en değerli varlıktır. Çünkü; keçiler ormanlar, makilik ağaçlarla yayılıp, beslenir. Koyun ise otla beslenir. Zamanla yerleşime geçince, tarımsal üretim için toprak, tarla gerekiyor haliyle. Doğru dürüst tarla olmayınca, ormanları açıp tarlaya dönüştürüyor. Çok çocuklu bir aile için, bu zorunlu bir ihtiyaç. Artık, “Kök köklüyor”, yani “Kök söküyor”.

Amaç, ormanları yok etmədən öte, çorunun çocuğunun karnını doyurmaq için, istemeyerek yaptığı bir eylem.

Biz de 8 çocuklu bir aileydik. O dönemler de bu yöredeki her aile çok çocuklu zaten. Demek ki tarlamız yeterli değildi ki, rahmetli babam iki tane kökçü tutmuştu. Bunlar; Dana Bey (Rahmetli Mustafa Aslan) ve Kara Tekin (Tekin Erman) di. Her ikisi de, güçlü kuvvetli adamlardı. Zaten ; zayıf, çelimsiz, güçsüz bakımsız adam kökçü olamaz. Zor zanaattır bu iş. İyi beslenmek, bolca enerji, protein almak lazım. Karağan, Geven, Püren. Bunlar çalı şeklinde küçük ormanlardır, köklemesi çok kolay ve zevkli olur haliyle...Hayıt , Cıllık, Çilbirti, Mersin. Bu ağaçları sökmen biraz daha zordur diyebiliriz. Kesme, Delice Zeytin (İyi cinsse adam olacaksa bırakılır aşılınmak üzere) bu ağaçları sökmek iyiden zorlaşır. Peki ya Pınar? Mümkün mü bunu sökmek? En namlı kökçüleri bile illalah dedirir bu Pınar. Kim bilir belki de, bu toprağın has çocuğu benim, beni kimse söküp atamaz demek istiyordur. Sağlam, dayanıklı bir kökçü dışında, Pınarı kolay kolay kimse sökemez pek. Ücretle tutulan kökçüler, işveren kişiye: Yerinde Pınar çok mu? Diye sorar ki, Pınar çoksa, sökümü oldukça zor olduğu için, yevmiyesi (Günlük alacağı para) için sert bir pazarlık yapacaktır. Pınar ağacının kökünü sökmen, her baba yiğitin haddi değildir çünkü.

Kanımcı "Kök sökmek" deyiminin geldisi, öyküsü burada gizlidir. Kökçülerin yemeğini de iş sahibi verir. O dönemin kökçüleri biraz nazlıdır, alttan alır işi. Öyle ki had safhada geçim sıkıntısı çekmeyen birisi kökçülük yapmaz. Zanaatların en zoru . Peki, gariban ya yoksulsa? Fakirliğin gözü kör olsun! Çoluk çocuğun, ekmegi, aşı, için ne yapılmaz ki...

Ben hatırlamam ama, bizim oralara daha yoksul yörelerden "karın tokluğuna" kökçüler gelirmiş. Hem de nerden? Beyşehir Göğnem Köyü'nden. Bizim oralara gelir üç öğün yemek karşılığı hiç para almadan kök sökmüş bu fakirler. Geliş dönü paralarını iş sahibi verirmiş elbet. Şimdi artık ne kökçü kaldı, nede orman söküp, kökleten. Ulu Toros! Mecburduk... Mecburlardı...Ama bizler; talan için yağma için yapmadık ki...Yaşayabilmekten müşkülümüz sadece. Buna rağmen affet bizi kutlu Toros! Kimsenin kök sökmediği, kimsenin kimseye kök söktürmediği, kökünü kazımadığı, tüm güzelliklerin kökleştiği, namus ve erdemin kök saldıği bir yaşam dileğiyle...Dostlukla kalın. Dipçe:Yayınlanmış bir yazımdır.

İNGİLİS DİLİNDƏKİ ALINMALAR

Xanlarova A.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İngilis dili Hind – Avropa dilləri ailəsinin ən böyük qruplarından biri olan german dilləri qrupuna aiddir. Bu dil V əsrin ortalarından etibarən tədricən Britaniyanı ələ keçirən german tayfalarının dili kimi qeyd olunur. Britaniyadan bu dil əvvəlcə İrlandiya ərazisinə, daha sonralar isə müstəmləkələşdirmə dövründə Britaniya imperiyasının bütün müstəmləkələrinə yayılmışdı. Bir qayda olaraq ingilis dilinin tarixi inkişafını 3 dövrə bölürlər:

- 1) Qədim ingilis dili dövrü (V–XI əsr)
- 2) Orta ingilis dili dövrü (XII–XV əsr)
- 3) Yeni ingilis dili dövrü (XVI–XVIII əsr)

Qədim dövr ingilis dilinin lüğət tərkibində bir–birindən mənşəyinə, xarakterinə və həcminə görə əsaslı şəkildə fərqlənən iki təbəqə mövcuddur:

- 1) german mənşəli sözlər
- 2) alınma sözlər

Bu dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər sonrakı dövrlərə nisbətən xeyli azdır və alınmaların miqdarı cəmi 10.000 söz təşkil edir. Qədim dövrün alınmaları əsas iki mənbədən: latın və kelt dillərindən mənimsənilmişdir.

Ümumiyyətlə, kelt dilləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə çox zəif təsir göstərmişdir. Bu təsirin zəifliyi onunla izah olunur ki, görünür, qələbə çalan anqlosakslar məğlub olmuş keltlərin dillərindən xeyli miqdarda söz götürməmişlər.

Keltlərdən alınmış sözlər sırasına həm xalis kelt sözləri, həm də keltlər tərəfindən mənimsənilmiş latın sözləri daxildir. Bu sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar: – "dün" (müasir ingilis dilində down) – təpə; (öf düne "təpədən" birləşməsinin əsasında "down" – aşağı, aşağıya, aşağıda zərfləri yaranıb);

- "dun" – qonur, boz;
- "binn" (müasir ingilis dilində bin) – 1.Yeşik . 2.Körpələr evi.

Latın dilindən alınmalar.

Qədim dövr alınmalarının əsas hissəsini latın dilindən alınmış sözlər təşkil edir. Qədim ingilis dilindəki alınma latın sözlərini üç xronoloji dövrə bölürlər:

- 1) germanlar tərəfindən qitədə alınan latın mənşəli sözlər
- 2) kelt dilləri vasitəsilə alınan latın mənşəli sözlər
- 3) xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın mənşəli sözlər.

1. Germanlar tərəfindən qitədə alınan latın mənşəli sözlər:

1.1. Ticarətlə bağlı olan latın sözlər

Bu sözlər ticarətlə bağlı olan ümumi anlayışları, ölçü vahidlərini və germanlara bəlli olmayan ticarət mallarının adlarını bildirir.

a) Ticarətlə bağlı olan ümumi anlayışlar:

– O.E “cēapian, cēap, cēapman” və “manz ian, manz unz, manz ere” (ticarət etmək, alver etmək; iş, mübadilə; xırdavatçı, tacir) latın dilində “tacir” mənasında işlədilən “caupo” və “mango” sözlərindəndir. Roma tacirləri, səyyar satıcıları həm də “mango” adlanırdı. O.E mangere – Mod. Eng monger – buradan törənib:

fishmonger – balıqsatan ironmonger – dəmir məmulatları satan

– lat. vinum – O.E wīn – Mod. Eng wine

b) Ticarət mallarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının adları ilə bağlı alınmalar:

– O.E meolc – Mod. Eng. milk;

– lat. butyrum – O.E butere – Mod. Eng. butter (yağ);

– lat. cāuseus – O.E cȳse < cīese – Mod. Eng. cheese (pendir).

c) Tərəvəz məhsullarına gəldikdə isə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

– lat. caulis – O.E cāwl – Mod. Eng. cole (kələm);

– lat. beta – O.E bete – Mod. Eng. beet (çuğundur);

– lat. planta – O.E plante – Mod. Eng. plant (bitki);

d) Ölçü vahidləri və saxlama qabları:

– lat. pondō – O.E pund – Mod. Eng pound (funt)

– lat.uncia – O.E ynce – Mod. Eng. inch(12-lik)

– lat. moneta – O.E mynet – Mod. Eng. mint (zərboxana, sikkəxana);. “To mint ” – “metali kəsmək, sikkəyə naxış vurmaq”, sonradan eyni kök ikinci dəfə orta əsrlər dövründə fransız dilindən “moneys, money ” – pul formasında alınıb.

1.2. Romalılardan tikinti ilə bağlı olaraq alınan latın sözləri:

– lat. calx, calcis – O.E cealc – Mod. Eng. chalk (təbaşir, əhəng)

– lat. tēgula – O.E tīz le – Mod. Eng. tile (sifal, kirəmit)

1.3. Məişətlə bağlı olan sözlər:

– lat. catillus (balaca boşqab, nimçə) – O.E cytel, cetel – Mod. Eng. kettle (qəhvədan)

1.4. Hərbi işlərə aid olan Latın alınmaları :

– böyük məsafələrin ölçülməsində romalıların yüz addıma bərabər olan uzunluq vahidlərinin adları da ingilislər tərəfindən mənimsənilib:

– lat. millia passuum – O.E mīl – Mod. Eng. mile (mil).

2. Kelt dilləri vasitəsilə alınan latın mənşəli sözlər:

Roma müdafiə sisteminin digər bir xüsusiyyəti işğal olunmuş ərazilərdə müdafiə vasitələri ilə təchiz olunmuş hərbi düşərgələrin yaradılması idi. Belə ki, romalıların saldıqları hərbi məskənlər sonradan şəhərlər oldular. Latıncadan mənası “castra” olan bu düşərgələr artıq anqlosaksların işğalınadək geniş yayılmışdı. “Caster” ismi bir çox yaşayış məntəqələrinin adlarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir:

Chester

Chichester } cənubda

Manchester – şimal-qərbdə

Winchester

3. Xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın mənşəli sözlər:

Xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın sözləri içərisində din və kilsə, təlimlə ilə bağlı olan sözlər üstünlük təşkil edir.

3.1. Din və kilsə ilə əlaqədar latın sözlər.

Alınma latın sözlərinin üçüncü təbəqəsini, əsasən dini sözlər təşkil edir

– lat.abbatem (Gr. abbas) – O.E abbod – Mod. Eng. Abbot (rahib)

- lat. clericus (Gr. klērikós) – O.E cleric – Mod. Eng. clerk (kahin)
- lat. discipulus – O.E discupul – Mod. Eng. disciple (şagird, davamçı)

3.2. Təlimlə bağlı olan sözlər

Bu qəbildən olan alınma sözlər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- lat. schola (Gr. skhole) – O.E scōl – Mod. Eng., school (məktəb)
- lat. scholāris – O.E scōlere – Mod. Eng. scholar (alim)
- lat. maḡ ister – O.E māḡ ister – Mod. Eng. master (müəllim)

V–XI əsrləri əhatə edən qədim ingilis dili dövrü Britaniya tarixində quldarlıq, quruluşundan feodalizmə keçid mərhələsi olmuşdur.

İngiltərəni işğal edən normanlar əslən Skandinaviya ərazisindən gəlmişlər. Onlar fransız dilinin şimal dialektində danışmışdılar. Bu dialekt isə Mərkəzi fransız, parij dialektindən müəyyən dərəcədə fərqli idi. Normandiya hersoqu Vilhelmin İngiltərəni işğalı, ölkə üçün sadəcə olaraq sülalə dəyişimi kimi deyil, daha çox əhəmiyyət kəsb edən hadisə kimi qeyd olunurdu. Normanların iki əsrə qədər davam edən hökmranlıqları İngiltərənin həm dini, həm də mədəni həyatına, xüsusilə də dilinə təsirsiz ötüşməmişdir.

Orta ingilis dili dövrü ərzində ingilis dilinə daxil olmuş alınmalar

Orta ingilis dili dövrü XI–XV (1066–1475) əsrləri əhatə edir. Bu dövr özü də iki mərhələni əhatə edir. Belə ki, XI–XIV əsrlər erkən orta ingilis dili dövrü, XIV–XV əsrlər isə sonuncu və ya klassik orta ingilis dili dövrü kimi qeyd olunur. Orta dövr ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Artıq fransız dili London kralının sarayında, XIII əsrdə yaranmış parlamentdə, məhkəmədə və s. yerlərdə müntəzəm olaraq istifadə olunurdu. Artıq XIV əsrin ortalarında fransız dilinin hakim mövqeyi zəifləməyə başlayır. Bu isə məhz yüz ildən artıq zaman ərzində Fransa əleyhinə aparılan və 1339 –cu ildə başlamış müharibə ilə əlaqələndirilir. Fransız dilinin təsirinin zəifləməsi dünyəvi ingilis ədəbiyyatının çiçəklənməsi dövrü ilə üst – üstə düşür. 1363 –cü ildə parlament ilk dəfə olaraq ingilis dilində, 1365 –ci ildən yenidən fransız dilində açılmışdır. Lakin 1377 –ci ildən sonra parlament çıxışları yalnız ingilis dilində aparılmışdır.

İngilis dilinin lüğət tərkibində fransız dilindən olan çoxsaylı alınmalar məhz latın, yunan, az bir hissəsi isə kelt mənşəli olan fransız sözlərdir. Fransız alınmalarının bir qismi əslində latın sözləri olmuş, sonralar onlar fransız dili tərəfindən mənimsənilmiş, bu dildə onlar müəyyən fonetik və s. dəyişikliklərə məruz qalmış, bir sözlə, fransızlaşmış və ingilis dilinə fransız sözləri kimi daxil olmuşdur.

Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı olanlar: accord agreement charter alliance covenant oppression administration court state reign counsel empire sovereign

XVI əsrdən "re–" prefiksi artıq ingilis dilində yeni sözlərin düzəldilməsində istifadə edilməyə başlamışdır:

re–greet	re–kindle	re–live	re–act
re–adjust	re–fill	re–construct	re–open
re–attack	re–awake		

"de–", "dis–" fransız – latın mənşəli sifət və fellərə tətbiq olunan prefiksler:

destructive	disbelieve	dislike	disown

İngilis dilindəki fransız alınmalarının böyük əksəriyyəti XIII əsrin ortalarından IV əsrin sonunadək mənimsənilmişdi. Fransız dilinin təsiri nəticəsində orta dövrdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi:

- 1) Orta ingilis dili dövrünün lüğət tərkibi çoxlu fransız sözləri ilə zənginləşmişdir.
- 2) Sintetik- qrammatik quruluşlu ingilis dili fransız dilinin təsiri nəticəsində analitik quruluşlu olmuşdur.

3) Fransız dilinin təsiri nəticəsində ingilis fellərində təsirli və təsirsiz fellər arasında mövcud olan morfoloji göstərici aradan qalxdı. Fransız dilində olduğu kimi, eyni bir feil həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işlənməyə başladı.

4) Fransız dilinin təsiri özünü ingilis dilinin fonetik quruluşunda da göstərmişdir. İngilis dilindəki sabit kök vurğusu nisbətən sərbəstləşdi və o təkcə birinci hecanın deyil, ikinci və s. hecaların da üzərinə düşə bilirdi.

Məsələn : N.E discord(n) [ˈdiskɔ :d] və discord (v) [dɪskɔ :d]

N.E present (n) [ˈpreznt] və present (v) [priˈzent]

Burada vurğu feili isimdən fərqləndirərək fonoloji funksiyanı yerinə yetirmiş olur.

- 5) Fransız dilinin təsiri nəticəsində ingilis dili orfoqrafiyasında da dəyişikliklər baş vermişdir.

KEÇMİŞ ZAMANIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ “OĞUZNAMƏ”

İmaməliyeva G.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsrin ortalarında üslubiyyatın bir elm kimi meydana çıxması ilə əlaqədar dilin üslubi imkanları sistemli bir şəkildə ardıcıl olaraq araşdırılır və tədqiq olunur.

Dilin hər bir səviyyəsi özünəməxsus səciyyəvi və fərqli üslubi imkanlara malikdir. Əlbəttə, dil elementləri sırasında üslubi cəhətdən ən zəngini leksika və sintaksisdir. Morfologiyanın bu baxımdan imkanları bir qədər məhduddur. Bu üslubi vasitələr sırasına morfoloji sinonimika aiddir, xüsusilə də zaman və şəkil formalarının sinonimikası.

Azərbaycan dilində feil mənə zənginliyinə görə ən mühüm nitq hissəsidir. Feillər qrammatik vasitələr baxımından zəngin olduğu kimi, üslubi imkan və məqamlarına görə də zəngin bir nitq hissəsidir..

“Feilin elə morfoloji vasitələri vardır ki, onlar, xüsusən, sinonimliyin və antonimliyin artımı üçün olduqca əlverişli imkanlar yaradır. Feilin üslubi məqamlarını daha da artırır. Məsələn: işin keçən zaman daxilində icra olunduğunu bildirmək üçün $-dı^4$, $-ib^4$, $-miş^4$ şəkilçilərini işlətməsi mümkündür. Müxtəlif mənə ekspressivlik çalarlıqlarını ifadə etmək üçün bu vasitələr sırasına başqa vasitələr də qoşulur və, beləliklə, sinonimlər bir az da çoxalır”. Göstərdiyimiz bu sitatı Q.H.Mustafayeva öz adına vermiş olsa da, Ə.M.Dəmirçizadənin kitabından olduğu kimi köçürmüşdür.

“Fikri başqasına daha təsirli çatdırmaq üçün hətta bir feil kateqoriyası başqa biri ilə əvəz olunur.

Məsələn: “*Siz sağalana qədər heç bir yerə getməyəcəksiniz, həkim icazə verməyincə buradan çıxmayacaqsınız*” – burada xəbərlər vacib formasının əvəzinə qəti gələcək zamanla ifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bununla da fikir daha qəti bir tonla deyilmişdir. Deməli, burada feilin zaman kateqoriyası qrammatik vəzifədən daha çox üslubi vəzifə daşımış olur. Məqsəduyğun istifadə də bundan ibarətdir”.

Feilin zamanları zəngin mənə və sintaktik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra üslubi xüsusiyyətlərə də malikdir. Üslubi xüsusiyyətlər deyərəkən, əsasən, keçmiş zamanların bir-birini əvəz etməsi, keçmiş zamanın isə indiki zamanı əvəz etməsi və s. nəzərdə tutulur.

B.Ə.Xəlilov keçmiş zamanın 2, Q.H.Mustafayeva 3, Ə.Bağırov 3, T.Ə.Əfəndiyeva isə 4 üslubi xüsusiyyəti olduğunu qeyd etmişdirlər.

Ə.M.Dəmirçizadə keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə şərh etsə də, qruplaşdırma aparmamışdır.

A.A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilində keçmiş zaman iki forma: şühudi keçmiş və nəqli keçmiş formaları ilə ifadə olunur. Bunlardan birincisi daha çox hərəkəti, digəri isə hərəkətin nəticəsini ifadə edir. Bunlardan birincisi hərəkəti şahidlik yolu ilə bildirir, digəri isə nəql edir.

Mənə müxtəlifliyi bu zamanları qrammatik düzgünlük cəhətdən qarşı-qarşıya qoyur və onların işlənmə yerlərini müəyyənləşdirir”.

“Nəqli keçmişin üslub xüsusiyyətlərindən danışarkən bu formanın qrammatik cəhətdən eyni mənalı olan iki tərzdə $-miş^4$ və $-ib^4$ şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilməsi nəzərə alınmalıdır. Məsələ burasındadır ki, qrammatik mənaca eyni olan bu şəkilçilər üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Belə ki, $-miş^4$ şəkilçisi, əsasən, elm və mətbuat dilində və $-ib^4$ şəkilçisi isə danışiq dilində işlədilir”.

Ədəbi dildən fərqli olaraq, bədii dildə bəzən nəqli keçmiş şühudi keçmişlə, şühudi keçmiş nəqli keçmişlə əvəz oluna bilər. Bu da daha çox müəllifin hərəkətim, yoxsa hərəkətin nəticəsini daha qabarıq şəkildə ifadə etmək istəyindən asılı olaraq dəyişir.

Keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Şühudi keçmişin nəqli keçmiş zamanı əvəz etməsi. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Aqçacığın var ikən “dobra yunaq” dedilər,

Aqçacığın yedilər, “poydi z boğom!” dedilər.

Budur qanun ki, sevdilər sevnə,

Könüldən savdılar gözdən savanı.

Qartala oq toqunmuş, oq yeləgin görəcək “bana bəndən oldı”-demiş; Könül yapdın, əriş yapdın; könül yıqdın, əriş yıqdın

Gəldünsə, gerü var,

Hər nəsnənin yeri var.

Gögdən nə yağdı ki, yer anı yutmadı, Gögdən dörd kitab endi, beşinci kötək;

Verəsiyə **aldum**, yabanda buldum **sandum**,
İssi aqçasın istəyicək canalıcı **sandum**.

Göyənələr xardan xurma **yedilər**,
Qoruqdan səbr ilə xalva **yedilər**.

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə şahidlikdən daha çox nəqlətmə, hal və ya hərəkətin nəticəsi özünü göstərir. Formaca *-dı⁴* şühudi keçmiş zaman vasitəsi ilə ifadə olunsa da, məzmunca nəqli keçmiş zaman mənasını ifadə edir.

Azərbaycan dilində bu xüsusiyyətlər üslubi xüsusiyyətlər hesab olunsa da, bəzi türk dillərində bu, norma kimi qəbul edilib.

G.F.Əliyeva bu haqda yazır: “Azərbaycan və türk dillərində *-mı⁴* şəkilçili keçmiş zaman formasının olmasına baxmayaraq, çox vaxt türk dilində bu zaman *-dı* şəkilçisi ilə verilir. Türk dilində bu, norma sayılsa da, Azərbaycan dilində üslubi xüsusiyyətlər hesab olunur”.

2) İndiki zamanın şühudi keçmiş zamanı əvəz etməsi. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Oğlan evləncək “Bəg **oldum**” sanur ; Xorata **xordu**, xorata ilə kişi kafir olur; **Gördün** kim, bucuq mövt, bəla gəlür; sən bir mövt olup, qarşı var; Kosa ilə dost olayım deyirsən, “saqalun **gəlür**”di .*

Burada *-ır⁴* indiki zaman şəkilçisini asanlıqla şühudi keçmiş zamanın şəkilçisi ilə əvəz etmək olar.

Son nümunədə isə indiki zaman şəkilçisi ilə hekayə morfemi əsasında formalaşan “*gəlirdi*” feili işin ancaq başlanmış formasını və az-çox davam etdiyini də bildirir. Lakin işin bitib-bitmədiyi naməlumdur.

3) Qeyri-qəti gələcək zamanın nəqli keçmiş zamanı əvəz etməsi. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Bu **şimdiki** zamanəyə gül yaramaz, dikən olar,
Əriylə dost **oluban**, övrəti... yarar.*

*Qurda: “Boynun neçün yoğundur?”- **demişlər**,*

*“İşüm kimsəyə inanmazın”- **demiş**.*

Birinci nümunədə asanlıqla qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisini *-ıb⁴* şəkilçisi; ikinci nümunədə isə *-mamış²* nəqli keçmiş zamanın inkar forması ilə əvəz etmək olar.

Eyni zamanda, ədəbi dilimizdə bir qrup sözlər vardır ki, onlar nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə işlənsə də, məzmunca indiki zamanı ifadə edir. Həmin sözlər haqqında N.Məmmədov yazır: “Nəqli keçmiş zaman hal, vəziyyət bildirən (*oturmaq, durmaq, qalmaq, yatmaq, dayanmaq, uzanmaq, söykənmək*) feillərlə işlənərək, həm də indiki zamanı bildirir”.

Doğrudan da, *oturmuşam, durmuşam, qalmışam, yatmışam, dayanmışam, uzanmışam, söykənmişəm* və s. kimi sözlər formaca nəqli keçmiş zamanda işlənsə də, əslində indiki zaman məzmununu ifadə edir.

4) Şəkilçinin ixtisara uğraması. Keçmiş zamanın üslub xüsusiyyətləri yalnız nəqli və şühudi keçmişin bir-birini əvəz etməsi, keçmiş zamanın indiki və gələcək zamanla ifadə olunması ilə məhdudlaşmır.

Bəddi dildə bəzən üslubdan asılı olaraq, şəxs sonluqları və ya şəkilçilərin saitləri ixtisar olunur. Bizcə, bu xüsusiyyəti də keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətlərinə daxil etmək olar. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Dünyada ölüm olmasa, adam adam **ətin yerd**i; Kəl bulsa, kəndü başın xoş **eylərd**i.*

Qeyd edək ki, bu hal özünü, demək olar ki, yalnız bəddi əsərlərin dilində göstərir. Başqa stillərdə isə qeyri-qəti gələcəyin saitlə bitən sözlərdə yalnız “*r*” ilə düzəlməsi ya yoxdur, ya da son dərəcə məhduddur.

ANTROPONİMİK VAHİDLƏRİN TRANSFER ŞƏKİLLƏRİNƏ DAİR QEYDLƏR

İsmayilov E.M.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Hər bir dilin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda onun onomastik vahidlərin özünəməxsusluğu, bədiiliyi və eyni zamanda qohum dillərin onomastik vahidləri ilə olan ümumi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

“Xüsusi adlar dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi adları ümumi sözlərlə məşğul olan elmi üsullar tətbiq etməklə araşdırmaq mümkün deyil.

Müasir Azərbaycan dili zəngin antroponomik leksikaya malikdir. «Azərbaycan antroponimləri sistemini təşkil edən onomastik vahidlər cərgəsində şəxs adları xüsusi yer tutur. Şəxs adı cəmiyyətdə insanın birinin digərindən fərqləndirilməsi üçün şərti işlədilən sözə deyilir.

Antroponimlik sistemə daxildir: adi soy adı, ləqəb, künyə (təxəllüsü də nəzərdə tuturuq). Məsələn, Əbu Əli İbn Sina, İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi, Xacə Nəsirəddin Tusi, Mustafa Kamal Atatürk, Fətəli Xan Xoyski, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Süleyman Sani Axundov, Əbülfəz Elçibəy, Xəlilrza Ulutürk və s.

Azərbaycan şəxs adları içərisində sadaladığımız bütün ad formalarına rast gəlsək də, ən çox ləqəblərlə üzləşirik. Yəni əvvəllər ləqəb olmuş, sonradan ada çevrilmiş antroponimlər dilimizdə daha çoxdur. Məsələn, Nizami, Fizuli, Xətayi və s. Bundan başqa, ərəb dilində nisbə, labas, xitab, təxəllüs kimi ad formalarına da rast gəlirik. Bu tip antroponimlər bizim dilimizdə milli ad kimi bir qayda olaraq işlənmir. Amma bununla belə, bu tip ad komponentlərinə soyad şəklində rast gəlirik. Məsələn, Gəncəvi, Beyləqani, Şirvani, Göyçaylı, Fəhmi, Xəməni. Hətta qrup variantı ilə Şuşinski, Şəkinski, Naxçıvanski və s.

«Ad şəxsin xüsusiyyətlərini daşımır» dedikdə biz insanın bu və ya digər fiziki və mənəvi özəlliyi ilə onun adı arasında bağlılığın olmadığını nəzərə çatdırmaq istəyirik. Məsələn, Böyükəgə balaca, Kiçikxanım ucaboy ola bilər. Yaxud Alim adı daşıyan alim, Knyaz adı daşıyan da knyaz deyil və s.

Adlarda konservatizm ona görə güclüdür ki, bir sıra adlar konkret tarixi şəxsiyyətlərlə: qəhrəmanlar, peyğəmbərlər, dini baxımdan imtiyazlı şəxs adları ilə bağlıdır. Həm də insanlar öz ata-analarının, qohumlarının, hətta özlərinin adlarını bu yola, yəni körpələrə verməklə yaşatmaq istəyirlər. Bir səbəb də, əlbəttə, ənənəvi adların bəzilərinin estetik gözəlliyi ilə bağlıdır. Məsələn, Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Həsən, Fatimə, Ramil, Əlif, İlham, Fərizə, Rəşad, Aynur, Elxan, Orxan adlarında söylədiyimiz fikir müşahidə edilə bilər.

Təəssüf ki, novatorluq bəzən dilimizin inkişafına xidmət etmir. Yaxın keçmişdə qoyulmuş Kombayn, Traktor, Kolxoz adları kimi, bu gün verilən Ozal, İzaura, Ram, Şam, Rac kimi qeyri-təbii “yeni” adlar da gülüncdür.

Təbii ki, biz onomastik vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrindən danışarkən antroponimlə toponimlərin qarşılıqlı əlaqəsinə daha çox diqqət ayırmalıyıq. Çünki burada tədqiq ediləsi və diqqət veriləsi məqamlar daha çoxdur.

a) Toponimlərdən düzəlmiş antroponimlər. Azərbaycanda toponimlər yer və şəhər və ölkə adlarının insanlara verilməsi lap qədimdən mövcuddur. Bu hala demək olar ki, bütün dünya xalqlarında bu və ya digər formada rast gəlinə də, Azərbaycanda bu daha aktualdır. Məsələn, Şirvan – Şirvan regionu, Lənkəran – rayon və rayon mərkəzi, Şəki – şəhər və rayon mərkəzi, Naxçıvan – Muxtar Respublika, Quba – şəhər və rayon mərkəzi, Təbriz – şəhər, Tehran – şəhər, Tiflis – şəhər, Nəcəf – şəhər, Riyad – şəhər, Mədinə - şəhər, Gülistan – kənd, Turan –türk yurdu, Misir – ölkə, Kənan – Qədim Finikiyanın müsəlman variantı, Gürcüstan – ölkə, Dağıstan – Muxtar Respublika, Ellada – Qədim Yunanıstan, Fərqanə - Özbəkistanda vilayət, Tatar – millət adı, Özbək – millət adı, İngilis – millət adı və s. Bu şəxs adlarının məzmununa nəzər salaıq. Misir, Kənan Elladanın zəngin ölkələri olduğundan ad qoyan da verdiyi adın daşıyıcısını arzulayıb. İstəyib ki, bu adı daşıyan uşaq gələcəkdə həmin ölkələr kimi zəngin olsun. Tatar, Özbək, Dağıstan, İngilis adları isə qüdrət rəmzidir. Bu ərazilərin bu və ya digər müsbət cəhətləri ilə məşhurdurlar. Fərqanə də Orta Asiyanın ən zəngin və gül-çiçəkli regionlarındanıdır. Təbriz, Tehran adları bizim Cənub həsrətimizi ifadə edir. Quba, Lənkəran, Şirvan isə vətənə sevgimizdir.

Antroponimlərimizin arasında dağ, çay və dəniz adları ilə bağlı adlara da təsadüf edirik. Qoşqar, Kəpəz, Savalan, Səhənd, Elbrus, Kazbek, hətta Qafqaz kimi dağ adları ilə yanaşı, Araz, Yenisey, Ceyhun, Seyhun kimi çay adları və Xəzər dəniz adı dilimizdə bu gün şəxs adı kimi də işlənməkdədir.

Hələ antik tarixçilərdən Plutarx 1 (bax: Plutarx. “Tarix”) Afina, Roma və bir sıra qədim şəhərlərin adlarının tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı olduğunu yazırdı. Ümumiyyətlə, bu olduqca geniş yayılmış bir hadisədir. Konstantinopol, İskəndəriyyə, Vaşinqton, Sidney, Rustavi, Osmanıyyə kimi iri şəhərlərlə yanaşı, daha kiçik yaşayış məntəqələri də bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin adını daşımaqdadır. Məs: Azərbaycanda Sabirabad, Cəlilabad, Nərimankənd kimi toponimləri buna misal göstərə bilərik.

Bəzən adlar arasında hətta ərəb qəbilə adına da rast gəlirik ki, bu da Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu Qureys qəbiləsinin adıdır. Əlbəttə, öz tayfa adlarımızı daşıyanlar daha çoxdur. Bizdə Əfşar, Qacar kimi adlara daha tez-tez rast gəlmək olar.

Ad qoyarkən diqqətli olmaq lazımdır, bəzən insanla onun adı arasında təəccüblü paralellər də yarana bilər. Övladlarımıza leksik-semantik və estetik baxımdan ləyaqətli adlar verməliyik.

Gələn unutmayaq ki, peyğəmbərimiz də övlad bərcəndən danışarkən ilk növbədə onlara gözəl ad verməyi buyurmuşdur.

TÜRKOLÖJİ DİLÇİLİKDƏ ETNONİMLƏRİN YAYILMA AREALI

İsrafilov V.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkdilli xalqların yayılma arealına nəzər yetirdikdə etnonimlərin öyrənilməsində çöl materialları ilə yanaşı, yazılı tarixi mənbələrdən və bəzilərinin yaşı yazılı mənbələrin yaşından çox olan etnonimlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın ən qədim tayfa, nəsil və tirə adları haqqında ilkin və etibarlı məlumatlara tarixi abidələrdə-yazılı mənbələrdə və etnonimlərdə rast gəlinir. Təbii ki, bunları nəzərə almadan Azərbaycan xalqının təşəkkül, formalaşma və inkişafında özünəməxsus yer tutan etnosların adlarının müasir semantik və struktur tiplərini, yaranma və meydana gəlmə tarixlərini müəyyənləşdirmək çox çətin və mürəkkəbdir. Buna görə də biz burada əldə olan ən əsas mənbələri xronoloji aspektdə nəzərdən keçirəcək və onlar haqqında qeydə alınmış fikirlərdən bəzilərinə, ən maraqlılarına, tədqiqatımıza uyğun olanlara aid fikir söyləyəcəyik.

Türkoloji dilçilikdə tədqiqat apararkən aydın olur ki, Azərbaycanın (Qafqaz Albaniyasının – Arranın) bir sıra toponimləri ilə yanaşı, bəzi etnonimlərin də adlarına qədim Yunan və Roma mənbələrində rast gəlinir. Tarixən hələ bizim eradan əvvəl VI-V əsrlərdə yaşamış Hekatey Miletski özünün “Земле описание” əsərində Araz və Girkan dənizi toponimləri ilə yanaşı, miki və dondar etnonimlərinin adlarını çəkir və dondar tayfasının Qafqazda yaşayan tayfa olduğunu söyləyir. Müasir Azərbaycan tədqiqatçılarından biri olan K.Əliyevin fikrincə, Hekatey Miletski tərəfindən ilk dəfə qeydə alınmış miki etnonimi Muğan toponimində mühafizə olunmuşdur. Müəllifə görə, miki tayfası müəyyən dövrlərdə Kaspiana ərazisinin bir hissəsini tutmuş və kaspilərin tərkibinə daxil olmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, V əsrdə yaşamış Herodotun 9 cildlik “Tarix” əsəri daha aydın və maraqlı xüsusiyyət kəsb edir. Müəllif bu əsərində ilk dəfə olaraq Kaspı dənizinin cənub sahillərində yaşamış sak tayfalarından olan kaspı tayfasının, sarmatlardan yuxarıda məskunlaşmış tsrik və Qafqazda yaşamış moxu tayfalarının adlarını çəkir. E.ə.64/63-cü illərdə doğulduğu və b.e. 23/24-cü illərində vəfat etdiyi təxmin edilən Strabonun 17 cildlik “Coğrafiya” əsəri də diqqəti cəlb edir. Müəllif bu əsərində Qafqaz Albaniyası əhalisinin 26 dildə (dialektdə) danışdığını qeyd etməklə yanaşı, burada məskunlaşmış bir sıra tayfaların da adlarını çəkir və onların bir neçəsi haqqında, qısa da olsa, məlumat verir. Məsələn, o, Qafqaz, Sakasena, Kür və Kaspı kimi paleotoponimlərə toxunarkən göstərir ki, Kir (indiki Kür) əvvəllər Kor adlanmışdır. Başqa bir yerdə o, Şəki toponimindən danışarkən onun sak tayfa adı ilə bağlılığını göstərir. Müəllif Kaspiana vilayəti, Kaspı dənizi və Qafqaz dağı yer adlarına toxunarkən isə yazır: “Albanların vilayətində indi yox olmuş tayfanın adını daşıyan Kaspiana vilayəti də daxil idi ki, dəniz də onun adı ilə (Kaspı) adlandırılmışdır. Həmin əsərin digər bir yerində isə o, Qafqaz dağı adından danışarkən yazır ki, “Yerli əhali Qafqazı Kaspı adlandırır, çox güman ki, kaspı (tayfa) adındandır. Strabonun göstərilən əsərində qeydə alınmış və bir çoxunun abidələrimizdə, xüsusilə, toponimlərimizdə izləri qalmış etnonimlər bunlardır: alban, kaspı, gel, girkan, anariak, qarqar, sirak, mard, zıq, sak, massaget və s.

Yenə də eramızın I əsərində yaşamış Roma ensiklopedisti Peini Sekund Alban tayfaları siyahısında ket, silv və lupen tayfalarının adlarını qeyd edir. O göstərir ki, Sarmat tayfalarından birisi tirk adlanır. Eramızın II əsərində yaşamış Dionisinin əsərində də ilk dəfə olaraq göstərilir ki, albanlarla qonşuluqda hunlar, kaspilər, kirkanlar, mardlar və kadusilər yaşamışlar.

Azərbaycan dilçiliyində əksər etnonimlərin müəyyənləşdirilməsində Suriya, fars, gürcü, erməni və ərəb mənbələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. R.A.Hüseynovun “Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане” və N.V.Priqulevskayanın “Сирийские источники по истории народов СССР” əsərlərindən aydın olur ki, Suriya mənbələrində qədim Azərbaycanın buntürk, hun, qırçak, oğus (quz), bulqar, umax, peçeneq, xəzər, xaçmatak və s. tayfalarının adları çəkilir.

Bu dövrün ən əhəmiyyətli əsərlərindən biri də Moisey Xorenskinin (V əsr) “История Армении” əsəridir. Müəllifin bu əsərində ilk dəfə olaraq, Albaniya ərazisinə qədim türkdilli xalqlardan olan bulqar, hun, xəzər, barsi və s. tayfaların Zaqafqaziya və xüsusilə, Albaniyaya hücumları haqqında verilmiş, onun müasiri Yazar Parbski və Albaniyada kəngərlərin yaşadığından və Kəngərlər ölkəsindən danışmışdır. T.M.Məmmədov qeyd edir ki, Moisey Xorenskinin həmin əsəri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu əsərdə Moisey Xorenski Albaniyanın ilkin tarixini araşdırmağa çalışmış, qısaca olaraq, bu ölkədə xristianlığın yayılmasından və Alban əlifbasının tərtibindən bəhs etmişdir.

1130-cu ildə Gəncədə anadan olmuş Muxtar Qoşun “Alban xronikası” əsərində bu və ya digər məqsədlə əlaqədar Alban ərazisindəki bir çox antroponim və toponimlərlə yanaşı, həm də bu ərazi etnoslarından alban, türk, türkmən və s. tayfalarının da adlarını qeyd etmiş və məskunlaşma yerləri barədə bəhs etmişdir.

Gəncəli və Gəncədə anadan olması 1200-1201-ci illərdə təxmin edilən, tatar dilini mükəmməl bilən monqol sərkərdəsi Molar-Moyonun düşərgəsində tərcüməçilik edən Kirakos Qanzaketsinin “Tarix” əsərində də Azərbaycan ərazisində mövcud olan bir sıra etnonimlərə təsadüf olunur: aqvan, alan, hun, qacar, qıpçaq, muğal-tatar, səlcuq, tatar, türk, türk-səlcuq, xəzər və s.

Azərbaycanın qədim tayfa adlarının tam tədqiq olunması, türkoloji dilçilikdə yayılaraq öyrənilməsi baxımından V-VIII əsrlər gürcü mənbələrinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həmin mənbələri tədqiq edən Q.Qeybullayev yazır ki, mətni VII əsrin ortalarındakı hadisələrin təsviri ilə bitən “Moksevey Kartlisay” adlı mənbədə Kürün sahillərindəki Kazlidə yaşayan buntürklər haqqında məlumat verilir. Buntürklər və qıpçaqlar XI əsr müəllifi Leonti Mqovelinin də əsərində xatırlanır. Əsərdə həm də kanı, eri, movakan tayfa adları, Ereti toponimi (hazırda həmin yer xarantı adlanır) və s. sadalanır. Maraqlı odur ki, e.ə. III-II əsr hadisələri ilə bağlı paçanik (peçeneq) etnoniminin də adı qeyd olunur. XI əsr mənbələrində isə Kurmux, Kəngər və s. toponimlər də xatırlanır.

Türkdilli xalqların yayılma arealına nəzər salarkən qeyd etməliyik ki, türkoloji dilçilikdə hələ də araşdırılmağa ehtiyacı olan toponimlərimiz tam, yetərinə tədqiq olunmayıb. Təkcə fars mənbələrinə nəzər yetirsək, mənbələrdə türk mənşəli yüzlərlə onomastik vahidin olduğunu görürük. Fəzlullah ibn Duzbixan Xuncinin “Tarixi-Ələm atayi-Amini” əsərində Azərbaycan və onunla həmsərhəd olan yaxın Şərq və Zaqafqaziya ölkələrində XV əsrdə fəaliyyət göstərmiş, Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə istənilən qədər türk mənşəli etnotoponimlərə rast gəlmək olur: türkman, qacar, qoşqar, rumlu, türk, cığatay, çakarlu, şamlu və s.

Dilçilikdə toponimlərin öyrənilməsi və tədqiq olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan türkdilli xalqların zamanımıza qədər gəlib çatmış adlarının, xüsusilə etnonimlərinin öyrənilməsi gələcək nəsillərin daha da bir olmalarına zəmin yarada bilər.

HAREZM DEVLETİNİN MEŞHUR FİLOLOJİ BİLGİNLERİ

Kakacan Canbekov

TİA'nın Milli Elyazmalar Enstitüsü

Harezm devleti döneminde ilim, önəmli səviyədə terakki etmişdir. Fen ilimlərində dünya çapında tanınmış Harezmli bilim adamları Ebu Reyhan Biruni, Seyit İsmail Cürçani kimi bilginlərin ilim dünyasındakı paha biçilmez katkıları, Köneürgeç ismiylə sıxı sıkıya bağlıdır. Bu toprakta dil, edebiyat ilə uğraşan və bu alanda ün salmış olan bilginlərdən ilk sırada “Harezm’in iftihar” ünvanının sahibi, ünlü dil bilimci, kamusları hazırlayan, dilbilgisi sahasında kıymətli çalışmaların müəllifi Ebu'l-Kasım Zemahşari göstərilə bilər.

Türkmece və dil özelliklerine dair o dönemlerde çalışmalar kaleme alınmıştır. Muhammet ibn Kays “Tıbyanu Lügat at-Türki ala’ Lisani il-Kangli” (Kangli dilinde Türkmence sözlüğün izahı) eserini Harezm devletinin padişahı Adsız’a ithaf etmiştir. Aynı sözlüğün Celeddin Mengburun’a ithafen kaleme alındığına dair bilgiler de vardır.

Günümüze kadar şümullu bir şekilde tedkik edilmemiş olan bu kitap, dilbilgisi kurallarını kapsamlıca ele almış, etimolojik ve tarihi bilgilerin yer aldığı Türkmence-Farsça sözlüktür.

Harezm’in edibleri hakkında söz açtığımızda Zemahşari’den az daha evvel yaşamış olan meşhur şair Ebu Bekr Muhammed el-Harezmî’yi (935-1002) hatırlamadan geçemeyiz. Bu şairin mualla edibliği ile ilgili tarihçi İbn Hallika’nın kıymetini açık bir şekilde ortaya koyan bir hatırası da var.

Dil, edebiyat ve belagat ile ilgili kaynakların bir çoğunda ismine rastlanan Ebu Yakub es-Sakkaki, Harezm’de ilmi çalışmalar yapan ediblerin arasında yerini almasına rağmen kitapta bu şahıs hakkında bilgiye yer verilmemiştir.

Yusuf es-Sakkaki’nin tam ismi Siraceddin Ebu Yakub Yusuf ibn Muhammed ibn Ali es-Sakkaki el-Harezmî el-Hanefidir. O, Harezm köylerinin birinde, IV. Sultan İl Arslan ibn Adsız’ın hakimiyeti döneminde (hicri 555/ miladi 1160) dünyaya gelmiştir.

Döneminin tanınmış bilginlerinden tahsil gören Sakkaki'yi meşhurluğun doruğuna ulaştıran çalışması “مفتاح العلوم” “Miftah ul ulum” (İlimlerin anahtarı) eseridir. Bu eser, üç baptan oluşur: bapların ilki şekil bilgisi, ikinci bap cümle bilgisi, üçüncü bapta ise belagatin anlamsal ve beyani yönlerine yer verilmiştir. Belagatin bütün özelliklerini kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Bu nedenle Sakkaki'den itibaren bu çalışma üzerine edibler, derinlemesine inceleme ve çok sayıda izah yapmışlardır.

Sakkaki'nin “مفتاح العلوم” çalışmasına yapılan açıklamalara İbn Malik'in “المصباح” (Işık), Celaleddin Muhammed ibn Abd ür-Rahman el-Kazvi'nin (hicri 739 yılında vefat etmiş) “تلخيص المفتاح” (Miftahın hülasası) ve “شرح الأيضاح” (İzahın şerhi), İbn Sannan el-Hafaci'nin eserleri örnek getirilebilir.

Sakkaki'nin bu ilmi çalışmasına kadar, Abd ül-Kahir el-Cürçani'nin kimi düşünceleri hariç, belagatin kurallarına ilişkin etraflıca çalışma yapılmamıştır. İbn Haldun'un “El-Mukaddime” (Önsöz) eserinde, Sakkaki'nin “مفتاح العلوم” (İlimlerin anahtarı) yapıtının edebiyat ve üslub meseleleri konusunda ortaya konulan çalışmaların en önemlisi olduğu belirtilmiştir.

Harezmi devletinin meşhur alimi Yusuf Sakkaki'nin ilmi çalışmaları, dil bilimi ve edebiyat ilminin tarihini incelemekte önemli yere sahiptir.

SUNQUR TÜRKLERİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kazımov İ.B.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sunqurlar türk dünyasının ulu boylarından (*qur* tayfaları) biri olub, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə hazırda İran ərazisində bir struktur daxilində təşəkkül tapan, keçmişin bir parçasıdır. Onların tarixi təşəkkülündə aborigen və gəlmə türklərin böyük rolu olmuşdur.

Sunqurların damğaları (onqonu) Ağ sunqurlardır; ağ sunqur quşu totemidir.

Sunqurun ikinci komponenti ümumhün etnik adı olan «*qur*»la (məşhur hun tayfaları: *onoqur*, *saraqur*, *uyğur*, *utiqur*, *kurtiqur* və s.) əlaqədardır (*Kazımov İ. Axisqa türkləri: Dil, tarix və folklor. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, s.169*).

Hələ 50-ci illərdə V.S.Sokolova yazırdı ki, sunqurların danışdığı dil qarışıqdır. Burada digər İran dillərinin (fars, türk, xorasan, kürd və s.) güclü təsiri olmuşdur. Bu təsir imkanları genişliyi ilə öyrənilməlidir» (Sokolova V.S. Oçerki po fonetike iranskix əzıkov, ç. 1, M., L., 1953, s.78).

Əsas dil xüsusiyyətləri türk və fars dillərində işlənən sözlərin interferensiya formalarıdır. Bu formalar Sunqur dialektinə özünəməxsusluq gətirir.

Sunqur türkcəsində 7 sait səs vardır. Yəni Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə qısa *i* və *ö* yoxdur, əlavə olaraq *u* saiti, *o* saiti *u* saitinə çevrilir: *ö- ü* saitinə çevrilir, *ö-ü*, *e-i-* yə çevirilib. Məs.: *qul* (qol), *göz* (güz), *gör* (gür), *göl* (göl), *güy* (göy); *ir* (ər), *iv* (ev) və s.

i saitini *e* saiti əvəz etmişdir: *bez* (*biz*), *sez* (*siz*); *a-e* əvəzlənməsi özünü göstərir: *beyrax* (bayrax), *qeynamax* (qaynamaq), *eyran* (ayran) və s.

A-saiti *ə* kimi tələffüz olunur: *qərqa*, *qərə*, *örtə* (orta) və s.

Ö- ü əvəzlənməsi: *qüdə* (gödək), *ürdək* (ördək) və s.

Danışıqda səs uzanmaları: *biiz*, *siiz*.

Samitlər: *k* samiti sözlərin sonunda, xüsusilə, incə saitdən sonra *ğ- x* kimi tələffüz olunur: *çörəh*, *gərçəğ*, *inəh*, *çux*, *çomağ*, *elex* (ələk) və s.

Sifətin müqayisə dərəcəsi: *rax*, *tər*. Sarıtər, ağrax; feillər: xəbər forması *mənəm*, *sənsə*, *uri(odur) bizax*, *ulardilə* (onlardırlar), gəlmək feili indiki zamanda; *gəlrəm*, *gəlləm* (gələrəm), *gəlisə* (gəlersən), *gəlisə* (gəlırsən), *gəlırı* (gəlırax, gəlarax, gəlırsız, gələsiz, gəlırlar, gəllə, keçmiş zamanda: *gəllim*, *gəllu* (gəldin), *gəlli* (gəldi), *gəllux*, *gəlluz*, *gəllərə*, keçmiş nəqli zaman: *gəlmisən*, *gəlmışux*, *gəlni*, *gəlmışax*, *gəlmüşuz*, *gəlmışlə*; keçmiş davamedici zaman: *gəlırdüm*, *gəlırdi*, *gəlırdi*, *gəlıdux*, *gəlıduz*, *gəllurə*; isim və əvəzlik formaları. Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi (kişi evi (kişinin evi), əlin bərmağı (əlimin barmağı), Mənsubiyyət şəkilçili söz: *men gəli*, *men gəldə*, *siz gəlin*, *gəlmüşüm*, *gəlmüşux*, *gəlmüşdux*; yiyəlik şəkilçisi (əlim tut (əlimi tut), ikinci şəxsə aluvi tut, amma başqa hallarda samitərlən sonra *i-* və saitlərdən sonra *ni-* olur. Tamamliq, lokativ tamamliq həmişə *ə*-dir: *əlıvə*, *burdə* (burda), *əlinə* (əlındə), *ödə*, *övdən yerinə*, bu kitabı evdə gəttim. Instrumental (vəsilə şəkilçisi)- *la*, *-ilə* (iynə şəkilçisindən istifadə qələminə (qələmiynə), passiv şəkilçisi *-im*, *əlim*, *-u* *-əlu* (əli), *i-əli*, *imiz*- *əlimiz*, *üz-əlız*, *ləri* (əlləri), şəxs əvəzlilikləri: *mə*, *sə*, *u* (o), *biz*, *siz*, *lar*; yiyəlik əvəzlilikləri: *sənün*, *sənu*, *unu*, *bizim*, *sizün*, *ulari* (onları)

Xəbər forması: sənsə, uri (odur), bizax (bizik), sissiz, ulardılə (onlardırlar), gəlmək feili indiki zamanı, gəlirəm, gəlləm, gəlürsə (gələrsən), Ö gəlisə, gəluri, gəli (gələr), gəlurix, gələrax, gəlürsüz, gələsiz, gəlürlər, gələllə, Əmr forması. Gəlüm, gəlginən, gəə, gəsi, gələ, gəlaş, gəllux, gəluş, gəssə, gələcək z şəkilçi yox, gəsi, gəlaş, gəluş, gəzsilə, gələcək zaman şəkilçiləri yoxdur, köməkçi feldən istifadə oluneur: ismiyusan gələsən (istəyirəm gələm), isyu gələ (istəyir gələ), istüyürux gələsiz, isuyurlar gələlər, lazım forması: gəlməluşam, gəlməlusə, gəlməlu, gəlməlusiz, şərt şəkilçisi: sa,-sə (so); gəlurdux.

Sual ədatı, -mi yoxdur. Keçmiş zaman: gəlmişdux, gəlmişduş.

-xanə şəkilçili: *doktorxanə, karxanə, çayxanə, mərixanə, buzxanə, memanxanə, dərmanxanə* və s.

-ban\van şəkilçili: *başvan (bağban), bərxvan (sürü gözləyən), qazvan (qaz saxlayan), aşvan (dəyirmançı)* və s.

Yiyəlik halda söz: qiza (n)-qızın, mara (n), dara (n), küna (n) və s.

Çıxışlıq halda söz belə işlənir: *evdəm (evdən), çöldəm (çöldən)* və s.

İctimai sözlər farsca ya ərəbcədir: *dada, aba, baci, qardəş, oğəl (oğul), uşax, üz, üzgə, baş, güz, bürin, ağız, bil (bel), əmçək, ürəy, qarın, qul (qol), duş (diz bağarux (bağırsaq), işək (eşşək), balux (balıq), inni (indi), üs (üst), iv ev, yaxçı (yaxşı), günüz (gündüz), aşaqi yaxçı (5,6,7,8 səs)*

Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir sıra fars sözlərində səstərtimi hadisəsi müşahidə olunur: *beyhuş (bihuş), beyçarə (biçarə), bədbəxt (bədbəxt)*.

Fars mənşəli sözlərdə səs fərqləşmələri: *qölzar (gülzar), davət (dəvət), dendar (dindar), döşmə (düşmə)* və s.

nq qovuşuq səsin söz sonunda işlənməsi çox müşahidə olunur: *töfəng (tüfəng), zəng (zəng), cəng (cəng, savaş, müharibə) paləng (pələng), fişəng (fişəng, patron)* və s.

Bu dialekt Xorasan türkcəsinə yaxındır. Fonetik cəhətdən sözlərin tələffüz və yazılışında incələşmə müşahidə olunur. Məs.: *əruş (arıq), qərqa (qarğa), qərə (qara), xəlq (xalq), qiz (qız)* və s. Bəzən, əksinə, sait qalınlaşması özünü göstərir: *dada (dədə), gəlaş (gələk)*.

Bəzən ətraf dillərin təsiri nəticəsində o şəkilçisi müraciət halını formalaşdırmışdır: *lavo! (oğul!), həvalo! (yoldaş!), bavo! (ata!)* və s.

Şəxs adları ilə müraciət: *Əliyö, Biviye, Əvdləli, Fatmə, Nurməməd, Şəms, Yaxşimurad, Niyazmamad*.

Pəşələrin adları: *nalbənd, aşvan (dəyirmançı), nədəvan (çoban), şovan (çoban), xərat (xərrat), nəşar (dəmirçi), topçı (topçu)* və s.

Türk sözləri: *aram-aram, tez-tez, dəstə-dəstə* və s.

Farslarla qaynayıb qarışma nəticəsində sunqurların danışığında xeyli sayda kürd sözləri işlənir: *dər (qapı), mizan (payız-payız), novət (növbə), həd (sərhəd), piadə (piyada), pak (yaxşı), xani (ev), linq (ayaq), dərəng (gəc), şəve, şəv (gəcə), joreda (yuxarı), xzanti (uşaqlıq), behodə (bihudə-havayı), zu (tez), sva (səhər), döş (ö) (axşam), töro (üzüm)*.

Müərrəd isim yaradan şəkilçilər: *i, ti: batri (qəhrəmanlıq), dinşi (sakitlik), koçəri\köçər (köçəri), brati (qardaşlıq)* və s.

Söz birləşmələri: *kəvçye çaye (çay qaşığı), kəvçyene xarane (yemək qaşığı)*.

Sunqurlara həsr edilmiş bu məqalə ilkin təəssüratların nəticəsində yazılmışdır. Burada dəqiqləşdirməyə, genişləndirməyə ehtiyacı olan məsələlər hələ çoxdur. Qurlardan sunqurlara gedən tarixi inkişaf prosesi günümüzdə izlənəcək, maraq doğuran faktlar üzə çıxarılacaqdır.

ORTA ƏSR ƏNCAN ŞƏHƏRİ

Kəlbizadə E.

AMEA, Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu

Kəlbəyev H.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Son tədqiqatlara görə, şəhər mədəniyyətinin tarixi 5000 ildən çox olan Naxçıvan ərazisində çoxlu sayda şəhərlər mövcud olmuş, bu şəhərlər tərəqqi və tənəzzül dövrlərini yaşamış, onlardan bəziləri şəhər kimi günümüzdə qədər varlığını qoruyub saxlamış, bəziləri kənd tipli yaşayış məntəqələrinə çevrilmiş, bəzi şəhərlər isə, ümumiyyətlə, həm şəhər, həm yaşayış yeri kimi əhəmiyyətini itirmiş, dağıdılmış və yaxud tarix səhnəsindən silinmişdir.

Məsələn: Naxçıvan, Ordubad, Culfa kimi şəhərlər, demək olar ki, tarixin əksər dövrlərində şəhər kimi varlığını qoruyub saxlaya bilmiş, Əylis, Qarabağlar, Azad şəhər əhəmiyyətini itirsə də, bu günə qədər kənd yaşayış məntəqəsi kimi muxtar respublika ərazisində qalmaqdadır. Lakin tarixdən məlum olan Kiran, Astabad kimi Naxçıvan şəhərləri mövcudiyyətini qoruyub saxlamamışdır. Orta əsr mənbələrində Naxçıvan ərazisində adıçəkilən belə şəhərlərdən biri də Əncandır.

Məlumdur ki, monqol hücumları dövrü Azərbaycan, o cümlədən, xüsusən, Naxçıvan əraziləri üçün bir sıra dağıntılarla yadda qalmışdır. Lakin monqolların yerli əhali ilə qaynayıb qarışması və yerli dövlət idarəçilik ənənələrini mənimsəmələrindən sonra meydana çıxmış Hülakülər dövləti zamanında bir sıra quruculuq işləri həyata keçirilmişdir. Maraqlıdır ki, dövrün mənbələrində Naxçıvan tərkibinə aid olan Naxçıvan, Ordubad, Azad, Makuyə, Dəbil, Qarabağlar şəhərləri ilə yanaşı, daha bir şəhərin – Əncanın da adı çəkilir. “Naxçıvan tarixi”nin I cildində qeyd olunur ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan tərkibinə 5 şəhər və əlavə olaraq 10 şəhərliki kiçik yaşayış yeri daxil olmuşdur.

Əncan şəhərinin adı haqqında məlumat verən əsas mənbə Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət əl-qulub” əsəri hesab edilir. Əncan şəhərində mis mədənlərinin olduğunu qeyd edən Həmdullah Qəzvinin şəhərin digər adını Karxana kimi göstərmiş və burada mis emalı barədə məlumat vermişdir. Bu fikirdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, burada hasil edilən misdən yerli sənətkarlar müxtəlif məmulatlar hazırlamaq üçün istifadə etmişlər. Bu dövrdə mis və mis-bürünc məmulatının, əsasən, məişət təyinatlı qab-qacağın istehsalı geniş inkişaf tapmışdır. Unutmamaq lazımdır ki, Təbriz, Gəncə, Xoy, Şəmkir şəhərləri ilə yanaşı, Naxçıvan da monqol yürüşlərinə qədərki dövrdə metal işləmə sənətinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, bu şəhər haqqında naməlum müəllifin “Əcaib əd-dünya” əsərində də məlumat verilmişdir. “Əcaib əd-dünya”da Əncan haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmişdi. Əsərdə yazılır: “Əncan. Sərt, çətinliklə keçilən yerdədir. Dağlar şəhərin hüdudlarından kənarda yerləşir, möhkəm qaladır. Oranın malları incə parçalar, yaylıqlar, keyfiyyətli üst örtükləri, zilə corablardan ibarətdir”.

Əncan şəhəri ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürsələr də, bu şəhərin dəqiq lokalizasiyasını aparmaq bu günə qədər mümkün olmamışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mis filizi və sərbəst mis yataqları Naxçıvan şəhərindən 18 kilometr şimal-şərqdə, Naxçıvançayın orta axın hövzəsində, Qızıldağ dağından 1 kilometr cənub-şərqdə yerləşən Xal-xal yatağında, mis-molibden-porfir yataqları isə Ordubadçayın yuxarı axın hissəsində, Sərkidağ-Diaxçay filiz sahəsində aşkara çıxarılmışdır.

1925-ci ilə aid olan “Naxçıvan diyarının təhqiqi üzrə xüsusi komissiyaın məruzəsi”ndə Naxçıvan ərazisində daha bir metal yatağı ilə bağlı məlumat verilir. Mənbədə qeyd edilir ki, Naxçıvanda ən iri gümüş-qurğuşun yataqları Şəhur stansiyasından Arpaçaya gedən şose yolu üzrə 15 verst aralıda Gümüşlü deyilən yerdədir. Bu yataqlar çoxdan işlənmişdir, bunu ordakı köhnə mədən yerləri göstərir. Bu cür köhnə şaxtalardan biri təmizlənmiş və onda qədim alətlər: dəmir pazlar, gil lampalar, yağ bardağı, bir neçə insan kəlləsi və sümükləri tapılmışdır.

XIX əsr rus mənbələrində Naxçıvan haqqında verilən məlumatlardan bəhs edən tarix üzrə fəlsəfə doktoru Yaşar Rəhimov yazır: “Rus mənbələrinin təhlilindən belə məlum olur ki, Dərələyəz mahalındakı Gümüşxana kəndinin (İndiki Şəhur rayonunun Gümüşlü kəndi – Y.R.) ətrafında gümüş çıxarılan iki dərin xəndək olmuşdur” (9, s. 142). Professor Səfərəli Babayevin “Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası” adlı kitabında təqdim etdiyi xəritədə də Gümüşlü yaxınlığında polimetall yataqlarının olduğu qeyd edilmişdir.

Maraqlıdır ki, Məhəmməd Seyfəddini də Əncan şəhərinin məhz Şəhur ərazisində yerləşməsi fikrini irəli sürmüşdür. Dilçi alim Adil Bağirov isə Əncanın digər adı olan Karxananın indiki Gümüşlü kəndinin keçmiş adı olduğunu əsərlərində qeyd etmişdir (3, s.13). Müəllifin digər bir əsərində isə Naxçıvan ərazisində üç yerdə: Babək rayonunda, Ordubad rayonunun Biləv kəndində və Şəhur rayonunda Karxana toponiminin olduğu göstərilmişdir.

Fikrimizcə, XIX əsr rus mənbələrində verilən məlumatlar, 1925-ci ilə aid olan “Naxçıvan diyarının təhqiqi üzrə xüsusi komissiyaın məruzəsi”ndə göstərilmiş faktlar Əncan və ya Əncanın məhz Gümüşlü kəndi istiqamətində yerləşdiyini söyləməyə imkan verir.

Tarixi mənbələrdə adı qalan bu şəhərin, mütləqdir ki, ulu Naxçıvanın bir guşəsində izləri qalmışdır və gələcək tədqiqatlar bizi bu şəhərə aparıb çıxaracaqdır.

LƏQƏBLƏRİN ETİMOLOJİ - SEMANTİK QRUPLARI

Qasımova Ş.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Ləqəb tarixi bir kateqoriyadır. Onun yaranma, əmələgəlmə tarixi məlum deyil, ancaq bu məlumdur ki, ləqəblərin hamısı eyni zamanda yaranmayıb, zaman, dövr keçdikcə müxtəlif məzmunlu ləqəblər meydana gəlib. Bizcə, ən qədim ləqəblər insanın zahiri görünüşü ilə yaranıb. Sonralar ad sisteminin inkişafı ilə əlaqədar insanlara adlar verilmiş və bu adaş adları fərqləndirmək üçün ləqəb yaratma zərurəti meydana çıxmışdır.

Onomastik leksikanın köməkçi adlar sistemində özünə yer tutmuş ləqəblər əmələgəlmə yerinə, dildəki roluna, aid olduğu şəxslə əlaqəsinə və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə rəngarəng çalarlara malikdir. Bu müxtəliflik, ilk növbədə, özünü ləqəb yaratmada göstərir. Şəxsin müsbət və mənfi keyfiyyətləri, zahiri əlamətləri, psixologiyası, ictimai həyatdakı rolu, iş fəaliyyəti, dünyagörüşü, yerişi, duruşu, baxışı və s. kimi əlamət və keyfiyyətlərinə daha çox diqqət yetirilmiş və dilimizdə ləqəblərin zəngin leksikasını yaratmışlar. İndiyə qədər belə bir söz qrupu dilin tədqiqat obyektindən kənarda qalmamış, son 30-40 il ərzində dilçi alimlərimiz A.Qurbanov, M.Adilov, A.Paşayev, M.Çobanov və başqaları ləqəblərin əmələgəlmə və yaranma yolları, leksik-semantik və etimoloji xüsusiyyətləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, maraqlı tədqiqatlar aparmışlar. Zəngin linqvistik xüsusiyyətlərə malik bu ləqəblər, ilk növbədə, müsbət və mənfi məqamlarına görə xarakterizə edilir.

Müsbət xüsusiyyətə malik ləqəblər, adından göründüyü kimi, müsbət mənada işlənir, mənaca ifşa etmir, gülüş doğurmur, insanın davranış qabiliyyəti, iş keyfiyyətinə malik əlaməti bildirir. Müsbət ləqəblər şəxsin məşğuliyyəti, peşə və sənəti ilə bağlı yaranır: məsələn, Çayçı Mamed, Rəssam Şəmil, Neftçi Akif, Bəna İbrahim, Dülğər Sabir, Nəlbənd Murtuz, Katib Vəli, Qəssab Fərəməz, Papaqçı Bədəl, Dəllək Aydın, Usta Əli, Dərzi Seyran və s. Müsbət ləqəblər daha çox şəxsin tutduğu vəzifə, qazandığı titul ilə bağlı olur. Məsələn: Nazir Ələkbər. Damkom Qasım, Briqadir Əli, Katib Həsənov və s.

Mənfi ləqəblər şəxsin xəbəslilik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, oğurluq, quldurluq və s. kimi naqis mənəvi keyfiyyətləri açmaq, satira hədəfinə tutub ifşa etmək məqsədilə verilir. Məsələn, Şeytan, Hiyləgər, Qırışmal, Qurd, İlan, İt, Qaban, Bandit, Öküz, Agent və s.

Etnonimlər əsasında yaranan ləqəblərə dilçilikdə etnoləqəblər deyirlər və bu ləqəblər qeyri-məhsuldar şəkildə işlənir. Etnoləqəblər müxtəlif səbəblərdən yaranır. Məsələn, Uruş, Yapon, Ərəb, Özbək, Xaxol ləqəbləri şəxsin görünüşcə həmin millətə oxşamasına, İngilis ləqəbi şəxsin bəcliyinə, hiyləgərliyinə, Nemes ləqəbi şəxsin pulu dəqiqliklə xərcləməsinə, Qazax ləqəbi isə şəxsin uzun müddət Qazaxıstanda yaşamasına görə verilmişdir.

Antroponimlər əsasında yaranan ləqəblər antroponimik ləqəblər adlanır və kəmiyyətə azlıq təşkil edir. Ərazidə mövcud olan Nikolay (yaşca böyük olan adamlara verilir. Məsələn, Nikolayı taxta görüb), Fudel (boy-buxundan Kuba Respublikasının keçmiş prezidenti Fidel Kastroya oxşadığına görə), Çörçil (çoxbilmişliyinə görə), Andrey (rus millətinə oxşadığına görə) və s. kimi ləqəblər antroponimlər əsasında yaranmışdır.

Toponimlər əsasında yaranan ləqəblər. Bu qrupa daxil olan ləqəblər şəxsin doğulduğu yer, ata-baba yurdu ilə bağlı coğrafi adlar əsasında yaranır. Məsələn, Naxçıvanlı, Şahbuzlu, Gəncəli, İranlı və s. Ləqəblər bəzən təxəllüslərlə qarışdırılır. Bu cür ləqəblərin eyni formal təxəllüsdən fərqi ondadır ki, onlar şəxs adının əvvəlində gəlir. Təxəllüslər isə şəxs adından sonar işlənir. Bu fakt əsasən, yaradıcı şəxslərin antroponimik modellərində özünü göstərir. Məsələn, Nurslu Məmməd modelində Nurslu sözü ləqəb, Məmməd Nurslu modelində isə Nurslu komponenti təxəllüs, yaxud Naxçıvanlı Əbülfəz modelində Naxçıvanlı sözü ləqəb, Əbülfəz Naxçıvanlı modelində isə Naxçıvanlı vahidi təxəllüs yerində işlənmişdir.

Zoonimlər əsasında yaranan ləqəblər zooləqəblər adlanır. Ərazidə kobud, mədəniyyətsiz, danışığına, yerisinə, duruşuna sədd qoymayan, fırıldaqçı, oğru, quldur və s. kimi qeyri-insani keyfiyyətləri olan şəxsləri ifşa etmək məqsədilə belə ləqəblərdən istifadə olunur. Məsələn, Ayı, At, İt, Pişik, Qaz, Qurd, Balıq, Eşşək, Tısbağa, Dayça, Canavar, Qoyun, Pota, Tülkü, Keçi və s.

Quş adları ilə bağlı olan ləqəblərə aid nümunələr göstərə bilərik: Sərçə, Petux, Ördək, Qaz, Beçə, Xoruz, Bülbül və s.

Ev əşyaları, məişət əşyaları adları əsasında yaranan ləqəblər aşağıdakı onomastik vahidlərlə səciyyələnir – Qasıq, Mustük, Meşək, Kəfki, Öngənək, Boşka və s.

Keçmiş üsul-idarə adları ilə bağlı yaranan ləqəblər. Bu tip ləqəblər arxaik leksikamızı əks etdirir və qeyri-məhsuldar şəkildə işlənir. Məsələn, Baqqal, Pristav, Senyor, Çavuş, Tacir, General, Qoburnat və s.

Bütün bu dediklərimiz məruzəmizdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qəhrəmanova (Ergin) Y.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türk dilləri həm geneoloji, həm də tipoloji cəhətdən qohum dillər olduğundan bu dillərin əsas lüğət fondu, fonetik və qrammatik quruluşu ümumi səciyyə daşıyır. Buna baxmayaraq, bu dillərin uzun tarixi inkişaf prosesində fərqli coğrafi mövqelərə və tarixi şəraitlərə mənsub olması ayrı-ayrı türk dillərində, eləcə də oğuz qrupuna mənsub olan dillərdə qrammatik kateqoriyalarda müəyyən fərqlər də meydana gətirmişdir.

Əksər türk dillərində tarixən o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramayan hal kateqoriyası cümlə üzvləri və söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə yaradaraq isim və isimləşən sözləri əhatə edir. Formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik kateqoriya olan hal kateqoriyasının tədqiqində A.M.Şerbak, N.A.Baskakov, T.Banquoğlu, F. Zeynalov, Ə.Şükürlü, M.Hüseynzadə, B.Xəlilov kimi tədqiqatçıların xüsusi rolu olmuşdur.

Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində ismin 6, Axısqa türklərinin dilində 8 halı var. Bu dildə adlıq hal bəzən –y,-ay morfoloji göstəricisinin iştirakı ilə yaranır. Yönlük halda digər oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq –ğa,-ğə variantına rast gəlinir. Burada qədim pratürk əlaməti olan birgəlik hal “ikən” və “nan” şəklində özünü saxlamış, müraciət halı isə –li şəkilçisi vasitəsilə formalaşmışdır.

Türk dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, yönlük hal xüsusi isimlərdə –gil şəkilçisinin məzmununu ifadə edir (Defneye gidiyorum). Təsirlik halda “n” əvəzinə “y” bitişdiricisindən istifadə olunur (köprüyü, dedeyi). Bir sıra eyni mənalı feillər və qoşmalar isimləri Azərbaycan dilindən fərqli hallarda idarə edir (Ahmede sormağ-Əhməddən soruşmaq, zile basmaq-zəngi basmaq). Yerlik və çıxışlıq hallarda –da², –dan² ilə yanaşı, –ta², –tan² variantları da işlənir. Yönlük halda ben, sen əvəzlilikləri kökdən dəyişir (bana, sana).

Türkmən dilində yiyəlik hal tarixi dilimizdə işlək olan sağır nun variantı ilə də işlənir. R. Mədətova yazır ki, “yiyəlik halın” “sağır nun”la işlənməsi arxaik fakt kimi dilimizin qədim qatları ilə köktürkcə ilə bağlıdır. M. Kaşğari divanında və “Dədə-Qorqud”da bu forma işlək olmuşdur. Türkmən dilində, eləcə də dilimizin dialekt və şivələrində yiyəlik halda samitlə bitən sözlərdə “n” bitişdiricisindən istifadə olunması faktını R.Eyvazova Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə yaradıcılıq əlaqələrinin nəticəsi kimi dilimizə gəldiyini göstərir. (1,səh.20) Bu dildə yönlük hal –a,-ə,-e şəkilisi ilə yanaşı, –qa,-qe, variantı ilə də formalaşır (dostluqa, sözqe). Ə. Tanrıverdi qədim türk yazılı abidələrində yönlük halda daha cox –ka, –kə, az hallarda isə, –a,-ya,-yə şəkilçi variantının işləndiyini bildirir.

Qaqauz dilində yiyəlik hal –ın⁴ şəkilçisinə ilə deyil,-an,-en morfoloji əlaməti ilə işlənir. Bu zaman k samiti ilə bitən sözlərdə son samit düşür, saitlər uzanır. Məs: sokak-sokaan, inek –inean və s.

Bu dildə də təsirlik hal –nı⁴ yox, –yı⁴ formasında işlənməkdədir (şkolıyı, dereyi və s.) ” XVIII əsrə qədərki Azərbaycan dili abidələrində –nı variantı ilə paralel işlənən –yı⁴ forması hazırda qərb qrup dialektlərimizdə qorunsa da, ədəbi dilin xalqı ünsürləri sırasına keçə bilməmişdir”.

Göründüyü kimi, oğuz qrupu türk dillərində hal kateqoriyası ümumi əlamətləri ilə yanaşı, müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlər də qazanmışdır.

TÜRK DİLLƏRİNİN ORTAQ TERMINOLOJİ SİSTEMİNİN QURULMASINDA STANDARTLAŞDIRMANIN ROLU

Quliyeva S.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra türk xalqlarının bir-biri ilə yaxınlaşması üçün yeni imkanlar yarandı. Bu yaxınlaşmanın əsas səbəblərindən biri SSRİ-i dağılanda onun tərkibindəki türkdilli müttəfiq respublikaların müstəqil dövlətlərə çevrilməsi, Türkiyə ilə iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi və digər sahələrdə əməkdaşlığa başlaması oldu. Beləliklə, türkdilli dövlətlərin yaxınlaşması prosesi sürətlənməyə başladı. Yaxınlaşma türkdilli dövlətlərin əlifba və dil sahəsində islahatlar aparmasına güclü təsir göstərdi. Məsələn: Azərbaycanda kiril əsaslı əlifba latın əlifbası ilə əvəz olundu. Türk dövlətləri üçün ortaq əlifbanın yaradılması məsələsi qoyuldu. Bununla bağlı xüsusi elmi konfrans təşkil olundu, ortaq əlifba layihəsi yaradıldı. Elə bu dövrdə «ortaq türkcə» ideyası da ortaya atıldı. Ortaq türkcə ideyasını zaman özü yaratdı və tez bir zamanda onu çeşidli elmi toplantıların - qurultayların, konfransların, simpoziumlarının müzakirə

mövzusunə çevirdi. Bu toplantılara misal olaraq, 1992-də keçirilən birinci sürəkli dil qurultayının (Ankara, may) Türk dil Qurumu qurultayını (İstanbul-Ankara, sentyabr-oktyabr), «Orta türk» konfransının (Daşkənd, 1992) və başqalarını göstərmək olar. Ortaq türk dili ideyasına maraq bu gün də davam edir. Müasir dövr integrasiya və qloballaşma ilə səciyyələndiyinə görə ortaq dil problemi yenidən gündəmə çıxmışdır. Dünya dilləri səviyyəsində bu məsələ qloballaşma prosesində global dil vasitəsi ilə həllini tapır. Ortaq dil problemini regional səviyyədə qoyduqda isə regional global dil problemin həllinə imkan verir. Lakin türk dilləri müstəvisində ortaq dil problemi bir qədər fərqli səciyyə daşıyır. Hər bir türk dilinin milli spesifikliyini saxlamaq şərti ilə türk dillərində ortaqlaşdırma aparıla bilər.

Türk dilləri üçün ortaq dil problemi XIX əsrdə qaldırılmış problem olsa da, bu sahədə tədqiqatların sayı XX əsrin sonlarından başlayaraq artmağa başlamışdır. Tədqiqatçılar məsələyə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşırlar. Bu sahə ilə bağlı aşağıdakı məsələlər daha çox diqqəti cəlb edir: 1) ortaq türk leksikasının formalaşdırılması; 2) ortaq türk leksikoqrafiyasının yaradılması; 3) ortaq türk terminologiyasının formalaşdırılması; 4) türk dillərində terminologiyanın ortaqlaşdırılması; 5) türk dillərinin milli və ortaq korpuslarının yaradılması; 6) türk dilləri üçün ortaq türk dilinin yaradılması.

Ortaq türk dilinin bu dillərdən birinin bazasında qurulmasını məqsədəuyğun hesab edirlər. Türk dillərində ortaqlaşma ilə bağlı ortaq terminologiya sisteminin yaradılması daha ümidverici və real görünür. Ortaq türk terminologiyasının yaradılması və türk dilləri terminologiyasının ortaqlaşdırılması fərqli məsələlərdir. Bunlardan ikincisi mövcud terminoloji sistemləri bir araya gətirib onları bir-birinə yaxınlaşdırmağı nəzərdə tutur. Qeyd olunan məqsədlə ayrı-ayrı türk dillərinin müvafiq sahə terminologiyalarının nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması məsələləri həll olunmalıdır. Yaradılmış standartlar əsasında terminoloji sistemdə termin-standartın qəbul edilməsi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkiləlidir. Ortaq türk terminologiyasının formalaşdırılması üçün bundan sonrakı dövrdə terminlərin alınması və yaradılması prosesinin vahid mərkəzdən idarə olunması vacib şərtədir. Bu isə türk dilləri üçün ortaq terminoloji komissiyanın yaradılmasını və rəhbərliyin bu komissiyaya tapşırılması üçün effektiv nəticə verə bilər.

Terminlərin standartlaşdırılması lokal və ya yerli, regional və beynəlmillət səviyyələrdə aparılır. Türk dillərinin terminoloji sistemləri bu üç səviyyənin hər biri üzrə standartlaşdırıldıqda ortaq türk terminoloji sisteminin yaradılması məsələsi bu və ya digər dərəcədə həllini tapır.

Terminlərin standartlaşdırılması, əsasən, iki mərhələdə həyata keçir: 1. Bütün terminlər tam sistemləşdirilir. 2. Terminoloji sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır. Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədlə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir.

Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini əhatə edir. Bir qayda olaraq, sahə, sahələrarası və buna oxşar tam və unifikasiya olunmuş terminologiyalar standartlaşdırılır. Hər bir terminin müəyyən definisiya əsasında təyininin zəruriliyi, terminin anlayışı fərqləndirən, onu digər anlayışlardan ayran meyarlar əsasında adlandırılması, definisiyanın sahə anlayışlarının iyerarxik yerləşmə xüsusiyyətini pozmadan verilməsi vacibdir.

Standartlaşdırma müəyyən normalar üzrə aparılır. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətdə standartların hazırlanması üçün müəyyən qanunlar qəbul olunur. Standartın forması və quruluşu standartlar haqqında qanunda müəyyənləşdirilir. Terminlərin standartlaşdırılması bu qanun əsasında aparılır.

Terminin lingvistik cəhətdən düzgünlüyü terminə verilən tələblərin bütün dairəsini əhatə edir. Lingvistik baxımdan burada çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik məsələləri vardır. Terminin sinonimi olmamalıdır. Standart terminin yalnız və yalnız bir mənası olur və bu məna anlayışın sahədə qəbul edilmiş tərifidir. Terminin variantı olur, ancaq sinonimi olmur.

Müxtəlif türk dillərində sahə terminologiyalarının bir-birinə yaxınlaşması, ortaqlaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu məsələnin həllinə həm qarşılıqlı pozitiv münasibət mövcuddur, həm də dillərin qohum olması nəticəsində dilin müxtəlif səviyyə vahidlərinin ortaqlığı, eynisistemliyi həlledici rol oynayacaqdır. Deməli, burada ortaqlaşdırma imkanları böyükdür. Ayrı-ayrı sahə terminologiyalarında türk dillərində ortaq terminlər istifadə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərində avtomatik idarəetməyə aid bir sıra terminlərin işlənməsində ortaqlıq vardır. Vektor, ventil, anod, katod, harmonika, balans, kamera, generator, aqreqat, histogram, faza, sxem, kontroller, hodoqraf, qraf, kod, diapozon, diaqram və s. terminlər dörd dilin dördündə də eyni formada işlənir. Bunun əsas səbəbi qeyd

edilən terminlərin dörd dilə rus dili vasitəsi ilə keçməsidir. Nümunə kimi verilmiş terminlərin bəzilərinin nə qrafik, nə də fonetik cildində fərq qeydə alınmır. Məsələn: diapazon, anod, katod, faza, vektor, kontaktor, montaj və s. Bu eynilik ortaqlıq üçün tam təminat verir. Yəni nümunə verilmiş terminlər, eləcə də bu qəbildən olan digər terminlər səs və fonetik tərkib baxımından eyni şəkildə olduğundan dörd türk dili üçün ortaq termin səciyyəsi daşıyır. Şübhəsiz ki, keçmiş SSRİ-də yayılmış digər türk dillərinin əksəriyyətində bu cəhət özünü göstərəcəkdir. Lakin türk dilində həmin terminlərin rus deyil, ingilis dilindən alınması fərqli cəhət yaradacaqdır. Amma elə terminlər vardır ki, onlar rus dilinə də ingilis dilindən keçmişdir. Bu tipli terminlərin türk dilində də eyni formada olmasına əsas verir. İngilis dilində “diagram” qrafik cildində olan terminin türk dilinə olduğu kimi keçməsi halında Azərbaycan dilindəki müvafiq terminlə fərq bir qrafik işarə səviyyəsində özünü göstərəcəkdir. Lakin rus dilində “diagramma” şəklində olan termin qırğız, özbək və türkmən dillərinə olduğu kimi keçmişdir: diagramma.

Təhlil və araşdırmalardan belə bir nəticə çıxır ki, türk dillərində bütün sahə terminologiyalarında elə terminlər vardır ki, onlar tam üst-üstə düşür. Yəni həm definisiyaya, həm yazılışa, həm də səs cildinə görə bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir.

Bir sıra terminlərdə fonetik fərqlər özünü göstərir. Azərbaycan dilində “sistem” şəklində olan termin qırğız, türkmən, özbək dillərində “sistema” formasındadır. Bu sözün rus variantındakı son “a” fonemi Azərbaycan dilində atıldığı halda, bir sıra türk dillərində saxlanmışdır. Məsələn, qırğız, türkmən, özbək dillərində bu termin “sistema” kimi istifadə edilir. Verilmiş nümunələr terminoloji sistemlərin beynəlmiləl qatından seçilmişdir. Ortaq beynəlmiləl terminlər mövcuddur və terminologiyanın standartlaşdırılması prosesində müxtəlif türk dillərində eyni, yaxud yaxın variantın standart kimi qəbul edilməsi mümkündür.

FÜZULİNİN DİLİNƏ DAİR

Mahmudova A.V.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Füzuli yaradıcılığının geniş arealda yayılmasının bir çox obyektiv səbəbi arasında ən əsaslarından biri dil faktorudur. Şairin üç dildə yazması onun əsərlərinin türk xalqları, farsdilli və ərəbdilli xalqlar arasında yayıla bilmək ehtimalını artırır. Füzulinin əsərlərinin əsas hissəsini yazdığı Azərbaycan türkcəsinin digər türk xalqları üçün anlaşılıqlı olması Füzuli yaradıcılığının bu xalqlar arasında doğma ədəbiyyat nümunəsi kimi qəbul edilməsinə imkan verirdi.

XVI əsr türk xalqları ədəbiyyatı tarixində Füzuli dövrüdür desək, yanılmarıq. Füzuli böyük bir məharət göstərməklə üç dildə yazdığı tayı-bərabəri, bənzəri olmayan əsərləri ilə XVI əsrə öz möhrünü vurmuşdur. Lakin onun türkcə əsərləri, xüsusilə də, “Türkcə divanı” və “Leyli və Məcnun” məsnəvisi şairin şah əsərləridir. Bir şair ana dilində olduğu qədər heç bir başqa dildə bu qədər müvəffəq ola bilməz. Füzulinin ən məşhur və ən gözəl əsərlərinin türkcə olmasının səbəbi elə bununla əlaqədar olmalıdır. Əsrlərdir türk dilinin danışıldığı hər yerə Füzuli şeiri də nüfuz edə bilir və sevilir. Farsca “Divanı”nın dibacəsində şair ilk əsərlərinin türkcə olduğunu qeyd edir.

Türkcənin şeir dili kimi inkişafında Füzulinin mühüm rolu olmuş, bir şair və bir türk olaraq Füzuli bu istiqamətdə əzmlə çalışmışdır. Füzuli türkcə yazmaqla “düşvar olanı asan” etdi, özündən sonra türkcə yazanlar üçün bir yol açdı. Onun türk dili üçün etdikləri türkcə şah əsərlərini ortaya qoyması ilə məhdudlaşmır. Əsərlərində türkcəyə böyük sevgi, hörmət göstərməsi, türkcə ifadə qüdrəti, türkcəni sapa inci düzərmiş kimi bir səbrlə, diqqətlə işlətməsi Füzulinin türkçülüyündən (türkcəçiliyindən) danışmağımıza əsas verir.

Bütün türk xalqları tərəfindən oxunan Füzuli əsərlərinin dili hər kəs üçün anlaşılın bir dil idi. Bunun səbəblərindən biri şairin xalq dilində, hər kəsə məlum, tanış bir dildə, bir tərzdə yazması idi. Füzulinin bu məsələdə xüsusi səy göstərdiyi əsərlərindən bəlli olur. Şair farsca divanının dibacəsində xalq arasında işlənməyən sözlərin və ifadələrin şeirdə də bəyənilmədiyini yazır.

Zəngin dilə malik olan Füzuli türkcənin bütün imkanlarından yararlanmışdır. Xalq dilində işlək olan ifadələr, atalar sözləri, deyimlər Füzuli dilində bayatı kimi səslənilir. Danışq dilinin hərarəti, səmimiyyəti, sadəliyi, inandırıcılığı Füzuli dilinin canında, qanındadır.

Füzulinin istifadə etdiyi ayrı-ayrı sözlər, ifadələr geniş coğrafiyada yayıla, yadda qala, sevilə və əks-səda tapa bilirdisə, bunun səbəbi dilinin xalqa yaxınlığı idi. Aşağıda verilən az saylı nümunələrdə şairin yaradıcılığında bugünkü dilimizdə, eləcə də digər türk xalqlarının da dilində var olan ifadələri izləyə bilərik.

“Qurunun oduna yaş da yanar”, “bağrı daş olmaq”, “dili ucundan başı bəlaya düşmək” kimi bütün türk xalqları arasında bu gün də geniş yayılmış və gündəlik danışqda işlədilən deyimlər Füzuli şeirinin xalq dilinə və ədəbiyyatına əsaslandığının göstəricisidir.

Füzuli şeirlərində türkcə kəlmələrdən rədif kimi bol-bol istifadə etmişdir. Mana, sana, ona, görüb, et, tut, unut, görgəc, yox, bax və s. Bəzən sırf türkcə sözlərdən qafiyyə qursa da, çox vaxt türkcə sözləri ərəb və fars sözləri ilə qarışıq işlətmişdir.

XVI əsrdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında xalq ədəbiyyatına xüsusi meyil, maraq diqqət çəkir. İlk baxışda nəzərə çarpmasa da, Füzuli yaradıcılığı xalq dilinə yaxınlığı ilə yenə öz aktuallığını qoruyur, maraq oyatmaqda, təsir göstərməkdə davam edir. Füzuli yaradıcılığı ədəbi dilimizin, anadilli ədəbiyyatımızın əvəzsiz, mühüm və böyük bir mərhələsini təşkil edir.

Füzuli anlaşılan şeir yazmağa üstünlük verirdi. Türkcənin şeir dili olaraq işlədilməsində şairin böyük əmək sərf etdiyi onun bu məsələyə verdiyi xüsusi diqqətdən məlum olur.

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ
MADDİ-MƏNƏVİ LEKSİKA
Məmmədli İ.**

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Hər bir dövrün, zamanın özünəməxsus mərasimləri, adətləri, dəbi var. Bu adətlər, mərasimlər formalaşır, nəsil-dən-nəslə ötürülür və dövrünün möhürü, sazağı, qızmarı hopur bu adətlərə, mərasimlərə, bu günümüzdə gəlib çatır. Bunlar ona görə mənalıdır, əzizdir, uzunömürlüdür, əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu mənada Azərbaycan xalqının ən möhtəşəm və qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinin lüğət tərkibinin ana xəttini Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini, adət-ənənələrini, ailə-məişət mərasimlərini, təqvim-mövsümi mərasimləri, dini ayinləri, ayrı-ayrı bayramları, mifik görüşləri və s. əks etdirən söz, termin və ifadələr təşkil edir. Bunları araşdırmaq, öyrənmək isə son dərəcə vacib və qiymətli bir işdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yalnız Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının qədim nümunəsi deyil, bu abidə mənəvi sərvət, habelə bir çox oğuz türklərinin yaratdığı qədim mədəniyyətin ən zəngin, ən ulu qaynaqlarından biridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, xüsusən də, Azərbaycan xalqının möhtəşəm bir mədəniyyət abidəsi olduğu üçün o, dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, sənətşünaslar, filosof, tarixçi və etnoqraflar və b.-nin maraq və tədqiqat obyektinə olmuş, bu mənəvi sərvəti öyrənməyə səy etmişlər. Dastan bu günümüzdə də araşdırılır. Əgər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında bu gün hələ də son söz deyilməyib söyləsək, heç kəs bu həqiqəti inkar etməz. Hələ bu sahədə, şübhəsiz ki, cild-cild kitablar yazılacaq, monoqrafiyalar yaradılacaq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı anadilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yazıya köçürülmüş ilk böyük şifahi ədəbi-bədii abidədir. Dastandakı boylarda qəhrəmanlıq, qadına hörmət, vətən-yurd sevgisi hissi təbliğ olunur. Qəhrəmanlıq, bəhadrılıq ruhu abidənin əsas qayəsini, ideyasını təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında igidlər yalnız öz şücaəti, yenilməzliyi ilə ad-san qazanırlar. Qəhrəmanlıq göstərməyənlərə ad belə verilmir. Burada qədim türklərə məxsus adqoyma ənənəsi vardır.

Dilçilik araşdırmaları aparılarkən leksikologiya sahəsi adətən, ilk növbədə öyrənilir. Bu dastan barədə də bunları demək olar. Dastanın rəngarəng, zəngin lüğət tərkibi vardır. Onun leksik tərkibi, əsasən, türk leksik layıdır, alınma sözlər demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bunu araşdırıcıların da əksəriyyəti göstərmişdir. Buradakı leksikanın əsas qismi oğuz türklərinin – qədim Azərbaycan türklərinin dünyagörüşünü, məişətini, maddi və mənəvi dünyasını, adət-ənənələrini, məşğuliyyət, peşə və sənətlərini əks etdirən sözlərdən, dövrü səciyyəyləndirən hərbi söz və terminlərdən ibarətdir. Buradakı etnoqrafik leksika yemək, geyim adlarını, ayrı-ayrı mərasimlərin, dini anlayışların adlarını, o dövrlük adət-ənənələrimizi əks etdirən sözləri əhatə edir. Dastanın dili olduqca aydın və anlaşılıqdır. Onda rast gəldiyimiz sözlər və frazeoloji ifadələr Azərbaycan – türkmənşəli sözlərdir. Məhz bu səbəbdən də bəzən dastanın dilini başqa xalqlara mənsub olan araşdırıcıların çox qismi heç də həmişə düzgün anlaya bilməmiş, bir çox söz və deyimləri yanlış yozmuşlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən yorulmaz və görkəmli, aparıcı araşdırıcısı mərhum akademik Həmid Araslı da vaxtilə bu xüsusda belə yazmışdır: “...Əsər (dastan – İ.M) sırf Azərbaycan dilində yazıldığı üçün bir çox tədqiqatçılar bu əsərin mətnini doğru oxuya bilməmişlər. Prof. Niyoldeke əsərin çox yerini oxuya bilmədiyi kimi, akademik Bartold da özünün etiraf etdiyi kimi, bir çox ifadə və kəlmələrin

mənasını başa düşə bilməmişdir. Müəllim Rifət isə hər bir azərbaycanlının bildiyi bəzi kəlmələri belə yanlış hesab edir, “mənası anlaşılmadı”- deyə göstərmişdir.

Dastanda etnoqrafik leksikaya aid olan yemək, geyim, silah, ev-məişət əşyalarının adlarını, bəzi peşə-sənət sahələrinə aid məfhumları bildirən sözlərə, birləşmələrə bol-bol rast gəlmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”-un dilində bir çox yemək adları işlənmişdir. Məsələn, *yəxni*, *aş*, *bazlamac*.

“Yəxni” sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qovurma mənasında işlənməsinə təsadüf olunur: kəsə-kəsə yeməkə yəxni yaxşı oğulluları ağ otağa, qızlıyu qızıl otağa, oğlı-qızı olmayanı qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən önünə gətürün, yersə-yesün, yeməzsə, tursun-getsün... Naxçıvan şivələrində “yəxni” sözü “soyutma ət” xörəyi mənasında bu gün də işlənir.

Dastanda bu günümüz üçün arxaizm qəlibində olan “şülən” sözü daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalqa verilən ümumi ziyafət mənasında işlənmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən yemək adlarından biri də “aş” sözüdür. Dastanda “aş” sözü, ümumiyyətlə, “yemək, xörək” mənasını verir: Umanına-usanına aş yedirdim (KDQ, s. 73). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “bazlamac” sözünə “sac üstə fətir” mənasında rast gəlirik: gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toynca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydır. (s. 33).

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında “şişlik” sözü də gen-bol işlənir. “Ağayıldan tümən qoyun vergil – Bu oğlana şişlik olsun, ördəmlidir (s. 36).

Ağayıldan tümən qoyun sənin, gedər,

Mənim də içində şişligim var,

Qomağım yox qırq namərdə! (s. 41)

Burada “şişlik” sözü bu gün işlətdiyimiz “kabab” adını əvəz etmişdir. Tarixi inkişaf nəticəsində şişlik türk- Azərbaycan mənşəli söz yerini “kabab” fars mənşəli sözə güzəşt etmişdir. Rus tədqiqatçısı V.V. Poxlyobkin isə tarixi faktlara, məxəzlərə əsaslanmadan belə söyləyir: “Şaşlıq” sözündə (o, başqa xörək adlarından da bəhs etmişdir – İ.M.) isə məsələ başqa cürdür. Bu xörək Rusiyada və bütün dünyada səciyyəvi Qafqaz xörəyi hesab olunur. Ümumiyyətlə, bu, bir çox maldar xalqlara, o cümlədən də dağlılara daha çox tanışdır. Şaşlıq sözünün adına gəlincə, baxmayaraq ki, o heç bir şübhə yeri olmayan türk mənşəlidir, Qafqazda, hətta türkdilli Azərbaycanda (belə çıxır ki, türkdilli olmayan Azərbaycan da var – İ.M.) öz dillərinin lüğət ehtiyatından çıxış edib onu izah edə bilməzlər”.* (V.V. Poxlyobkin Naçionalnie kuxni naşix narodov. M.Leqka i pişeva promışlennost. 1983, s. 118)

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən qədim vahidlərdən olan geyim adlarına da “KDQ” boylarında tez-tez rast gəlirik: kəpənək (yapıncı), çəpkən, börk, don, kaftan (qaptan), kürk, ədük, külah və s. “KDQ” boylarında milli türk sözlərilə yanaşı, külah (baş geyimi) fars alınmasına da təsadüf edirik:

Altmış ərəkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmüyən, altı ərəkəc dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtmüyən, qolı-budı xıracə, uzun baldırları incə, Qazan bəgün tayısı – At ağızlu Aruz qoca çapar yetdi.

Möhtəşəm mənəvi abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”da toy mərasiminə, habelə müxtəlif milli adət-ənənələrimizə də aid qiymətli sətirələr çoxdur. Dastanda elçilik “kiçik düyün”, toy, “ulu düyün”, “ağır düyün” adlandırılır. Bu gün el arasında işlənən “beşikkərtmə”, “beşikkəsmə”, nişanlı ifadəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında öz əksini tapmışdır: “Baybican bəg aydır: “Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq alın: Mənim qızım Bayborə bəg oğluna beşikkərtmə yavuqlu olsun.- dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s. 52)

“Dügün” sözünün ədəbi dilimizin tarixində işlənmə mənzərəsini, müddətini öyrənmək baxımından aşağıdakı mülahizə də razılıq doğurur: “dügün – ziyafət, böyük qonaqlıq. Bu söz XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər toy sözü ilə çox tez-tez sinonim kimi paralel şəkildə işlənmişdir, indi isə bir sıra dialekt və şivələrdə təsadüf olunur. Ehtimal ki, toy feil əsasına aiddir. Bunun fonetik inkişafını belə təqdim etmək olar: toy-toyun- tuyun, tüyün- düyün- dügün (V.İ. Aslanov. İstoriçeska leksikoloqi azərbaycanskoqo yazıka. Dok. Disş, Bakı, 1973, s. XIX).

Milli adət-ənənələrimizdən olan toy mərasimindəki başlıq- toy xərci istəmə adəti də qədim tarixə malikdir. Bu adət “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da təsvir edilmişdir. Banıçıçəyin qardaşı Dəli Qarçar başlıq kimi aşağıdakıları istəyir: “Dəli Qarçar aydır: “Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi ayğır gətirün kim, heç qısrğa aşmamış ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətirün. bin dəxi bürə gətirün mana”- dedi” (c. 56).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan türklərinin qədim məişətini dolğun əks etdirən əvəzsiz abidədir. Dastanın boylarında bir çox məişət əşyalarının və ev avadanlıqlarının adlarına da rast gəlmək olar:

Aya (sapandın daş qoyulan yeri), ayaq (qədəh, piyalə), badya, ban ev (hündür çadır), buqağu-buxov, qaytaban (dəvələrin saxlandığı yer), dolama beşik (nənni), süylük (şiş, kabab şişi), tənəf (çadır ipi), çəlbir (qantarğa) (Gətirdiyimiz məişət əşyalarının adlarını akad. H.Araslının 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “KDQ” dastanından seçmişik). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lüğətində məişət leksikasının, etnoqrafik sözlərin, xalqımızın mənəvi və maddi varlığı ilə əlaqədar söz və deyimlərin bolluğu diqqəti çəkir: Əlbəttə, bütün bunları aşkarlamaq üçün əsaslı, ciddi araşdırmalar zəruridir. Yazımızı belə bir nikbin sonluqla bitiririk.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında işlənmiş etnoqrafizmlərin milliliyi, ümumişləkliyi, habelə xalqımızın məişətini, həyat tərzini, məşğuliyyətini və nəhayət, özgünlüyünü ifadə etməsi həmin tematik qrupların söz və termin yaradıcılığında da aparıcı rol oynamasına və müxtəlif amillər, əlaqə və münasibətlər nəticəsində bir çox başqa dillərə də keçməsinə (əvvəlcə ekzotik sözlər, sonradan isə alınmalar kimi) səbəb olmuşdur.

İNGİLİS DİLİNDƏ [l] SONOR SAMİTİNİN BƏZİ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Məmmədova A.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Fəal danışmaq üzlərinin iştirakına və maneənin əmələ gəlmə yerinə görə samit səslər küylü və sonor olmaqla 2 yerə ayrılır. İngilis dilində sonor səslər [m, n, ŋ, w, r, l, j].

Dünya dillərinin, demək olar ki, hamısında olan bu samitin ingilis dilində bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də [l] samiti sonor samitlər sisteminə daxildir. Lakin Azərbaycan dilindəki [l] samiti özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ingilis dilindəki [l] samitindən kəskin surətdə fərqlənir. Hər iki dildə olan bu səsləri tələffüz edərkən dildə bir növ nov əmələ gəlir. Onlardan bəzilərinə diqqət edək:

1. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində [l] səsi dilin ön hissəsinin üst ön dişlərin arxasına toxunması ilə əmələ gəlir. Başqa sözlə, ingilis dilindəki [l] samiti apikal, Azərbaycan dilindəki [l] samiti isə dorsal məxrəcə malikdir.

2. İngilis dilindəki [l] səsi öz keyfiyyətinə görə Azərbaycan dilindəki [l] səsindən qalındır. İngilis dilindəki [l] səsi, həmin dilin samit fonemləri içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, [l] samitinin öz fonetik mövqeyindən asılı olaraq, qalın və incə variantları vardır. Bu səs nə o qədər qüvvətli, nə də o qədər yumşaqdır. İngilis dilində [l] səsin sözün sonunda qüvvətli tələffüz edilir.

Azərbaycan dilində [l]

ol

oldu

bil

val

sal

İngilis dilində [l]

ball

bell

full

pull

rill

Azərbaycan dilində [l] səsi sözün sonunda daha çox işlənir. İngilis dilində isə bu səsə sözün hər yerində təsadüf edilir və qüvvətli oxunur. Məsələn: leg, list, load, lad, lamp, large, land, long, leader, all, yellow, apple, colour, people, play, plate, flower.

İngilis dilində [l] səsinin özündən sonra gələn saitə qalın və ya incə olmasına görə fərqlənir. Məsələn, [a] samitindən əvvəl gələn ingilis qalın [l] samiti, [ɪ] saitindən ciddi surətdə fərqlənir. Belə bir halı Azərbaycan dilində də müşahidə edirik. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də [l] səsi [a] saitindən, habelə başqa qalın saitlərdən əvvəl və sonra gələrkən qalın (məsələn: Lalə), incə saitlərdən əvvəl və sonra gələrkən isə (məsələn [i] saitindən əvvəl və sonra; məsələn, Ləman) incə tələffüz olunur. Beləliklə, özünün müxtəlif fonetik mövqeyindən asılı olaraq, dil müxtəlif vəziyyətlər alır. İngilis dilindəki [l] samitin qalın və incəliyini müqayisə etdikdə aydın olur ki:

1. İngilis dilindəki [l] samiti Azərbaycan dilindəki [l] samitindən onun hansı fonetik vəziyyətdə işlənməsindən asılı olmayaraq, xeyli qalındır;

2. İngilis dilindəki incə [l] samiti Azərbaycan dilindəki [l] samitin incə çalarından xeyli qalındır;

3. İngilis dilindəki incə [l] samiti öz qalınlıq-incəlik dərəcəsinə görə təxminən Azərbaycan dilindəki qalın [l] samiti kimidir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, ingilis dilindəki incə [l] samiti Azərbaycan

dilindəki qalın [l] ilə eynidir. Əksinə, onlar əmələgəlmə yerinə görə müxtəlif olduqları kimi, akustik cəhətdən də bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Davamlılıq dərəcəsinə görə Azərbaycan [l] səsi ingilis [l] səsinə daha davamlıdır. Sonorluğuna görə isə: intervokal mövqedə olan [l] və [l] samitləri arasındakı fərq, söz əvvəlində işlənən [l] , [l] samitləri arasında olan fərq kimidir. Eyni sözləri söz axırında işlənən [l] , [l] samitləri haqqında da söyləmək mümkündür.

DİLLƏRİN LİŦQVODİDAKTİK TƏSVİRİ MÜSTƏVİSİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ FARS DİLİ FONEMLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

Məmmədova Ə.B.

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix boyu dünya xalqları arasında sıx qonşuluq, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəniyyət səviyyəsində əlaqə və münasibətlər mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu münasibətlərin inkişaf dairəsi daha da genişlənməmişdir. Xalqlar arasında bu sahədə yaranmış olan əməkdaşlıq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə və inkişafına şərait yaratmışdır. Bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçməsi və rolu barədə “dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xalqlar arasında yaranan əlaqə əsas olur”.

Dünyanın bütün dillərində müşahidə olunan bu proses müxtəlif sahələrdə əlaqə və münasibətlərin qurulduğu andan başlamış, bu gün də davam etməkdədir. Bu mülahizələri nəzərə alaraq dünyadakı dillərin heç birisini təmiz dil hesab etmək olmaz; dillərin yalnız lüğət tərkibində deyil, onların əsas lüğət fondunda da alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür

1.1.Fars dilinin leksikasına alınma sözlər iki yolla keçmişdir:

I. Vasitəsiz yolla keçən alınma sözlər. Bunlar hər hansı bir dilin təsirinə məruz qalmadan, sərbəst şəkildə fars dilinə daxil olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan və ərəb dilindən alınan sözlər fars dilinin leksikasına vasitəsiz şəkildə keçmişdir.

II. Vasitəli yolla keçən alınma sözlər. Bu qəbildən olan sözlər fars dilinə üçüncü bir dil vasitəsi ilə daxil olurlar. Daxil olan zaman artıq onun leksik, fonetik tərkibi dəyişilmiş olur. Latın, yunan, arami alınmaları dolaylı yolla ərəb dili vasitəsi ilə həmin dilin fonetik, orfoqrafik təsirinə məruz qaldıqdan, müərrəbləşdikdən sonra keçmişdir. Alınma sözlər içərisində “qayıdış alınmalar” da müəyyən çəkiyə malikdir. Qayıdış alınmalar üç qismə bölünür:

1)Hər hansı bir dildə mövcud olan alınma sözlərin istər mənə və formaca, istərsə də fonetik dəyişikliyə uğraması həmin dilin inkişaf qanunlarına tabedir. 2)Alınma söz özü ilə alan dilin sisteminə özünün fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik ünsürlərini də keçirir. 3)Başqa dillərdən fars dilinin leksikasına keçən bir qrup sözlər əsaslandırılaraq ehtiyac nəticəsində alındığı üçün onlar bu dilin inkişafına, zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Fars dilinə alınmaların keçmə tarixini və mənbəyini aşağıdakı ardıcılıqla sıralamaq olar:

. Ərəb alınmaları-VII əsr; 2. Monqol dilindən alınmalar-XIII əsr; 3. Azərbaycan-Türk alınmaları-XVI əsrdən əvvəl və sonrakı dövr; 4. Avropa mənşəli alınmalar-XX əsr.

1.2.Fars alınmaları haqqında bəzi fonetik qeydlər :

Məlumdur ki, fars dili genoloji baxımdan, yəni mənşəcə Hind – Avropa dillərinin İran qrupuna, Azərbaycan dili isə Ural-Altay dillərinin türk qrupuna, fars dili dillərin morfoloji təsnifinə görə insirafi (fektiv), Azərbaycan dili isə iltisqi (aqlütinativ) dillər qrupuna daxildir və tipoloji cəhətdən bir-birindən köklü surətdə fərqlidirlər. Buna baxmayaraq, bu dillərin qrammatik quruluşunda, xüsusən, feillər sisteminə bir-biri ilə tam eyniyyət təşkil edən xüsusiyyətlərin varlığı ilə də qarşılaşırıq (məsələn: şühudi, nəqli keçmiş zamanlar). Bu dillərin qrammatik sisteminə morfoloji mənalara eyniliyi bu xalqların uzun müddətli etnik və dil əlaqələrinin interferativ nəticəsi kimi uzah oluna bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, fars və Azərbaycan dillərinin fonetik sisteminə oxşar cəhətlər olsa da (bir sıra samit səslərin tələffüzündə), xeyli dərəcədə fərqli cəhətlər də mövcuddur. Bu dillər, əsasən, bir-birindən fərqlənən özünəməxsus fonetik sistemə, fonetik qayda-qanunlara, fonetik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər fars dilində yoxdur və əksinə. Məs.: Azərbaycan dilində əsas qanunlardan olan ahəng qanunu fars dilində mövcud deyildir. Azərbaycan dilində isə fars dilindən fərqli olaraq, hecanın əvvəlində və ortasında uzun saitlər demək olar ki, işlənir. Fars dilində isə bu pozisiyada uzun saitlər geniş şəkildə işlənir. Demək, fars dilinə daxil olmuş Azərbaycan sözlərinin tərkibində hər hansı bir ünsür bu dilin fonetik sisteminə “yad olarsa”, mütləq həmin ünsür dilin fonetik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirilir.

1.3. Azərbaycan və fars dili fonemlərinin müqayisəli səciyyəsi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində 9 sait (a, o, u, ı, ə, ü, ö, i, e) olduğu halda, fars dilində 6 sait (a, o, u, e, ə, i) vardır. Demək, Azərbaycan dilində olan /ı/, /ü/, /ö/ saitləri fars dilində yoxdur. Odur ki, fars dilində işlənən Azərbaycan-türk alınmalarında aşağıdakı fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur:

I. Azərbaycan dilində olan /ü/ fonemi fars dilində /u/ və /o/ fonemlərilə əvəzlənir.

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında adi kəmiyyətdə tələffüz olunan /ü/ fonemi fars dilində /u/ fonemilə əvəz olunur. Məs.: süpür sözü-sopur, tütün-tutun ...

b) Azərbaycan dilində sözün ilk və ya orta hecasında qısa tələffüz olunan /ü/ saiti /o/ ilə əvəz olunur: tufəng-tofəng, sürmə-sorme, tümən-tomən.

II. Azərbaycan dilində olan /ı/ fonemi /e/, /i/, /o/, /u/ kimi tələffüz edilir.

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında işlənən və adi kəmiyyətdə tələffüz olunan /ı/ saiti fars dilində /u/ və ya /i/ saiti ilə əvəz olunur. Məs.: qırğı-qerği, qapı-ğapi və s.

b) Azərbaycan dilində sözün ortasında işlənən və qısa tələffüz edilən /ı/ saiti fars dilində /e/, /o/, bəzən isə /i/ ilə əvəz olunur. Məs.: qızıl-ğezel, çadır-çador, qatır-ğater, çarığ-çaroğ, dayı-dai

III. Azərbaycan dilində olan /ö/ saiti fars dilində, əsasən, /o/ ilə əvəz olunur. Məs.: ördək-ordək, bölük-boluk və s. “Azərbaycanca /ö/ ilə tələffüz edilən sözlər alınma və doğmalığından asılı olmayaraq, ya qalınlaşaraq /o/ ilə, həm qalınlaşaraq, həm də uzanaraq /u/ ilə əvəz edilir.” Məs.: döşək-doşək, köç-kuç və s. Nəticə olaraq, fars və Azərbaycan dili saitlərinin bir-birinə keçməsinin, adaptasiya olunmasının aşağıdakı sxemlərdə vermək olar:

I. ö→u; yaxud→o ; ü→o; yaxud→u ı→ə; →e; →o; →i

Fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı üsullar meyar kimi göstərilir:

I. Fars dilində işlənən və öz-özlüyündə alınma söz olduğu məlum olan leksik vahidlər. Məs.: “bacı”, “quş”, “yüz başı”, ağ, və s.

II. Ərəb əlifbası ilə yazılmış və tərkibində qaf samiti olan sözlərin çoxu Azərbaycan-türk dilindən alınmışdır. Məs.: “qaçaq”, “qaşıq”, “qiymə”, “qoruq”, “qayıq”, “qazan” və s.

III. Fars dilində sonu aşağıdakı səslərlə bitən sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan-türk sözləridir:

a) Sonu “aq”, “ağ”, “ək”, “ok” ilə bitən sözlər. otaq, sorağ, ələk, çabuk və s.

b) Sonu “mə”/”me” səs birləşməsi ilə bitən sözlər. Məs.: ğeymə//ğeyme, çəkmə//çəkme, sormə//sorme və s.

c) Sonu “uq”, “oq”, “iq”, “uk” səs birləşməsi ilə bitən sözlər. Məs.: ğoroğ, iliğ, boluk və s.

ç) Sonu “-çi” və “-ci” şəkilçisi ilə bitən sözlər. Məs.: gurçi, surçi, çayçi, arabacı və s.

d) Sonu “lıq”, “leq”, “loq” səs birləşmələri ilə bitən sözlər. Məs.: ətalığ, ğarleğ, başloğ

e) Sonu “laq”, “lax” ilə bitən sözlər. Məs.: yeylağ, ğeşlağ, batlağ, utlağ və s.

ə) Sonu “maq”, “məq” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: çəxmağ, ğeymağ, çəxməğ və s.

f) Sonu “ar”, “ər” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: çapar, açar, çəpər və s.

g) Sonu “er”, “or” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: ğater, çaroğ, çador və s.

ğ) Sonu “ol”, “avol” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: ğəravol, ğerğavol və s.

h) Sonu “daş”, “taş” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: dadaş, adaş, Teymurtaş və s.

x) Sonu “ğə//ğe”, “qə//qe”, “kə//ka”, “gə//ge” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: daruğə//daruğə, yorğə//yorğə və s.

ı) Sonu “qi”, “qu”, “ğu” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: ğerği, yorğu, olqu və s.

Azərbaycan dilindən fars dilinə sözlərlə yanaşı, bir sıra qrammatik ünsürlər də keçmişdir. Bu keçmələrin tarixi çox qədim olmaqla bərabər, miqdarı durmadan artmışdır. Görkəmli alim H.Zərinəzadə bu haqda yazır: “Səfəvilər dövründə fars dilində işlənmiş Azərbaycan sözləri bu dövrdən əvvəlkilərə nisbətən,müasir fars dilində isə Səfəvilər dövrünə nisbətən artıqdır.” (Zərinəzadə H., Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1962,səh.419)

AZƏRBAYCAN ZOONİMİKASINDA HEYVAN ADLARI

Məmmədrəfiyeva A.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dilçilikdə latın mənşəli zoonim (zoo-heyvan, onoma-ad) termini işlənir. Bu termin bütövlükdə, heyvan (inək, keçi, qoyun, at, dəvə və s.) və quşların (qartal, çalağan, bayquş, durna və s.) ümumi adlarını bildirir. Bundan başqa, xüsusi zoonim adlanan termin də var ki, təsərrüfat və məişət işlərində insanlara köməyi dəyən öküz, inək, at, pişik və s. ev heyvanlarını bir-birindən fərqləndirmək üçün işlənən adlar qrupudur.

Xüsusi zoonimlərə biz hələ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında rast gəlirik. Orada hər bir qəhrəmanın atının adı vardır. Məsələn: Təpəl qaşqa (Dondarın adı), Ağ aygır (İmranın atı), Boz at (Beyrəyin atı), Qonur at (Qaranın atı), Göy aygır, Boz aygır, Keçəl aygır, Göy bədoy və s. Dastanın boylarında Oğuz türklərinin onqonu sayılan toğan (qartalın bir növü), şonqar (qartalın başqa bir növü), cal qaraquş və s. xatırlanır. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində, eləcə də Fəzlullah Rəşidədinin “Oğuznamə”sində göstərilir ki, adı çəkilən həmin quşlara müsəlman olmamışdan əvvəl oğuzlar sitayiş edirlərmiş.

“Koroğlu” dastanında da maraqlı at adları-zoonimlər işlənmişdir. Məsələn:

Bir atı var Alapaça,

Aman vermir, Qırat qaca.

Şeşpərinin ucu haça,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Burada ala-paça atın dərisinin əlamətini, qır-at qırmızı cil-cil xallarının olmasını, dürat ağ rəngi bildirir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan onomastikasında atlara verilən adlar müxtəlif prinsiplərə əsaslanır. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

a) Etnonim və toponimlərlə bağlı olan at adları: Qazax atı, Şirvan atı, Qarabağ atı, Ərəb atı, Dilboz at, Quba yorğası və s.

b) Atın xarakteri, yerləş və qaçışına görə verilən adlar: Uçağan, Yelqanad, Qaçğan, Başaparan, Boran, İldırım, Tufan və s.

c) Atın zahiri görünüşü, rəngi ilə əlaqədar verilən adlar: Alapaça, Bozat, Qaraca, Qaşqar, Qızıl, Qaratel, Mərcan, Ağca, Göyər və s.

ç) Səma cisimlərinin adları ilə əlaqədar olan at adları: Ulduz, Aynışan, Günəş, Qəmər

d) Heyvan və quş adları ilə bağlı at adları: Tərhan, Şahin, Qartal, Bəbir və s.

Azərbaycan onomastikasında itlərə verilən adlar da xüsusi yer tutur. Belə ki, kənd təsərrüfatında qoyunçuluq və maldarlıqla məşğul olan insanlar, eləcə də həyat-bacanı oğrulardan qorumaq üçün xüsusi itlər saxlamışlar. Müasir dövrdə də böyük fermerlər yaylaq və qışlaqlarda Qanqal cinsli qoyun itləri bəsləyirlər. Bununla belə, sərhəd və kömrük xidmətində və cinəyatkırlıqla mübarizədə xüsusi təlim görmüş alman itləri saxlayırlar. Deməli, çoban və ovçuların, həm də sərhədçi və kömrükçülərin də ən yaxşı və etibarlı köməkçiləri itlərdir.

Maldar həyatı keçirən insanlar həmişə itlə ünsiyyətdə olaraq onlara da bir-birindən fərqləndirmək üçün maraqlı adlar vermişlər. Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

a) Cəsurluq və qorxmazlığa görə verilən adlar. Məsələn: Saymaz (yəni qurdu saymır), Boğar (yəni qurdu boğar), Qurdbasan (qurdu basdığına görə), Pələng, Bəbir (cəsurluğuna görə), Toplan (qoyun sürüsünü toplamaq mənasında), Qanlı (canavarın qanını tökdüyü üçün), Qaplan (qapmaq mənasında) və s.

b) Bədən forması və digər əlamətlərinə görə itlərə verilən adlar. Məsələn: Pələş (iri qulaqları olduğu üçün), Çənbər (dik və yumru quyruğuna görə)

c) Rənginə görə itlərə verilən adlar. Məsələn: Kömür (qara rəngdə olduğu üçün), Bozdar (boz rəngdə olduğu üçün), Xallı (dərisində müxtəlif xallar olduğu üçün), Bənək (dərisində az xalı olduğu üçün), Qızıl (qırmızı rəngdə olduğu üçün) və s.

Qoyunları da fərqləndirmək üçün müəyyən adlardan istifadə edilir. Məsələn: Çalkərə, Saqqar kərə, Qumral kəlin, Qumral kərə, Qara kəlin, Boz kərə, Qara kürə və s.

Mal-qara saxlayan insanlar evdəki inəklərə, həm də öküzlərə rənginə, xasiyyətinə, görkəm və fiziki quruluşuna görə adlar verirlər. Məsələn: Məxmər (tükünə görə), Şeşə (buynuzuna görə), Muncuq (rənginə görə), Sarıtel (alındakı tükünə görə), Qaşqa (başındakı ağına görə) və s. Burada kərə qulağı qısa, kürə qulaq hissəsi heç olmayan, kəlin buynuzlu qoyuna deyilir.

Azərbaycan dilində işlənən zoonimlər quruluşuna görə sadə (Mərcan, Məxmər, Qızıl, Məstan), düzəltmə (Xal-ı, Bən-ək, Bas-ar, Say-maz, Boğ-ar və s.) və mürəkkəb quruluşdadır: Qarakəhər, Ağbədöv, Alapaça və s.

Göründüyü kimi, insanlar əhlilləşdirilmiş ev heyvanlarına ad verməklə həm onları bir-birindən fərqləndirmiş, həm də onlarla az da olsa, ünsiyyət saxlaya bilmişlər. Sahibi iti öz adı ilə çağıranda o sahibini səsindən tanıyaraq onun yanına gəlib quyuğunu bulayır. Evdə-eşikdə, sərhəd zastavasına, kömrük-keçid məntəqələrində biz bunun dəfələrlə şahidi olmuşuq. Yaxud ev sahibi inəyi adı ilə çağıranda o hiss edir, sahibinə yaxınlaşır. Bilir ki, sahibi ya ona yemək verəcək, ya da sağacaqdır.

Azərbaycan dilində işlənən zoonimlərə aid nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Lakin bu xüsusi tədqiqat işi tələb edir. Ona görə ki, onomastik leksikanın geniş bir sahəsini əks etdirən xüsusi zoonimlər lazımınca öyrənilməmişdir.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA QEYD OLUNMUŞ TOPONİMLƏRİN AZƏRBAYCAN, TÜRKİYƏ VƏ ERMƏNİSTAN PARALELLƏRİ

Məşədiyev Q.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Rüstəmov Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bu gün Türkiyə ilə Azərbaycanın, eləcə də başqa türk ölkələrinin əlaqələri hər bir sahədə olduğu kimi, elm sahəsində də genişlənməyə başlamışdır. İndi dilçilərimiz hər iki ölkənin yer adlarını müqayisəli şəkildə araşdırır, oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində olan yer adlarının tədqiqinə maraq xeyli artmış, həmin onomastik vahidlərin mənə və mənşəyini, paralel xüsusiyyətlərini öyrənməyə güclü həvəs yaranmışdır. Çünki müxtəlif ərazilərdə toponimik adlar ətraflı araşdırılır və bu zaman yeni fikir və mülahizələr meydana çıxır.

Dastan yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi düşüncəsini əks etdirən şifahi yaradıcılıq sahələrindən biridir. Xalqımızın həyatını, məişətini, adət və ənənələrini özündə əks etdirən, Türk dünyasının qədim mədəniyyət abidələrindən, bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün ən nadir incilərindən sayılan, dilimizin və mədəniyyətimizin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” xüsusi maraq doğurur. “Dədə Qorqud kitabı” ədəbi əsər olmaqdan başqa, bədii şəkildə yazılmış Oğuz zamanının tarixidir. Bu dastana yalnız ədəbi ölçülərlə dəyərləndirilən əsər kimi baxmaq olmaz. Kitab həm də tariximizin, soykökümüzün, mənşəyimizin, məskənimizin müəyyənləşdirilməsi üçün də son dərəcədə etibarlı və mötəbər bir qaynaqdır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın özü təsdiq edir ki, onun boyları Qafqazın cənub ətəkləri və bütövlükdə Azərbaycan ərazisi ilə bağlıdır, boylardakı əhvalatlar Kür-Araz düzənliyində, Şərur mahalında, Əlincəqala qoruqlarında, Dərəşamda, Ağcaqalada, Sürməlidə, Ağqayada, Qaradərədə, Qara dağda, Kökcə dağda, Boyatda və s. yerlərdə baş verir. Bu adda yerlər isə Naxçıvan ərazisində, Araz üstündə, Zəngəzurda, Göyçə mahalında, Ağcabədidə, Şəmkirdə, Şəkidə, Şirvanda, Abşeron torpağında bu gün belə mövcuddur. Mədəniyyətimizin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da hadisələr ulu babalarımızın yaşadığı bütün torpaqlarda – Dəmir qapı Dərbənddən Diyarbəkir torpaqlarına və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərinədək, Abxaz elinə, Trabzona qədər geniş ərazilərdə cərəyan edirdi. Tarixi araşdırmalar türk etnoslarının Türkiyə və Azərbaycan ərazisində yaşadıqlarını təsdiqləyir. Hər iki ölkənin ərazisindəki toponimlər türk etnoslarının, əsasən də Oğuzların bu ərazilərin sakinləri olduğunu sübut edir. Bu səbəbdən areal toponimlərin tarixi, coğrafi, eləcə də dil baxımından araşdırılması çox aktual məsələlərdən biridir. Azərbaycan, eləcə də Türkiyə ərazisində türkdilli qəbilə və tayfaların məskunlaşmasının tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Onu da qeyd etmək ki, areal toponomik adların təkrarlanması və yayılması müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Tayfalar yaşamaq üçün əkin yerlərinin əlverişli olmaması səbəbindən, bəzən də savaş nəticəsində məcburi köçürlər. Müxtəlif dövrlərdə bir ərazidə yaşayan tayfalar başqa əraziyə köçərkən toponimlərin adlarını da özləri ilə aparmış, məskunlaşdıqları yerə qoymuşlar. Bu zaman ərazidə yaşayan yerli tayfalar və ya tayfa birləşmələri həmin adları düzgün tələffüz edə bilmədiklərindən ya təhrif etmiş, ya da yazılışında yanlışlığa yol vermişlər. Beləliklə, ayrı-ayrı tayfalar və xalqlar tərəfindən coğrafi obyektlərə verilən termin adlar bir-birinə qarışmışdır. Ümumiyyətlə, onomastik adlar, əsasən də toponimlər təkcə respublikamızın deyil, digər dövlətlərin ərazisində yaşamış bir sıra tayfa, qəbilə adları ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir.

Çünki əlaqəli şəkildə onomastik vahidlərin öyrənilməsi hər hansı bir ərazidə tarixən sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə çox kömək edir.

Dastanda “İç oğuz” adına tez-tez rast gəlirik. “İç oğuz” dedikdə Kür-Araz ovalığı (Aran) yerləşən torpaqlar nəzərdə tutulurdu. “Dış oğuz”a isə Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətləri, habelə gündoğan Anadolunun Van vilayəti və qalan ərazilər daxil idi. Erkən orta əsrlərdən Azərbaycan kimi tanınan Oğuz dövləti Urmiya, Göyçə gölü və Xəzər dənizi, Qızılüzən və Samur çayı, Dəmir qapı Dərbənd və Həmədan çevrəsi əraziləri əhatə edirdi.

Dastan Azərbaycanın bütövlüyünü göstərir. Dastanda əksini tapan adət-ənənə, etnoqrafiya, məişət, toponimlər, qəhrəmanlıq hadisələri məhz azərbaycanlı təfəkkürünün, yaşayış tərzinin bariz ədəbi nümunələridir. Fridrix fon Dits Oğuz siklopunu Odissey qəhrəmanları ilə müqayisə edərək yazırdı ki, dastanda oğuzların obrazı daha bütöv, daha realdır. Fon Ditsin "Oğuznamə" kitabı var. Bu dastanı hər kəsə təqdim etmək vacibdir. Azərbaycan xalqının hardan gəlib hara getdiyi bu dastanlarda tamlığı ilə əksini tapıb. Qorqud nə qədər əfsanəvidirsə, o qədər həqiqidir. Qəhrəmanın real adam olması onu qəhrəman etmir, o, əfsanələşməsi ilə qəhrəmandır.

Qaragünə antroponimi Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimik ad olaraq hifz olunub saxlanılmışdır. Əlbəttə, Qaraqunə toponimi Qərbi Azərbaycana təsadüfi düşməmişdir. Bu ad Dədə Qorqud dastanı ilə bilavasitə bağlıdır. Dədə Qorqud dastanında Qaraqunə Qazan xanın qardaşının adıdır.

Bayandır - Dədə Qorqud dastanlarında oğuzların başcısı Qamqan oğlu Bayındır xandır. Bu ad areal toponimlərdə öz işləkliyini saxlamaqdadır. Türkiyənin Bolu bölgəsində 6, Hudavendiyarda 5 yerdə qeydə alınmışdır. Azərbaycanda da (Laçın, Bərdə, Tərtər, Xanlar) Bayandır tayfasının adı ilə bağlı toponim, oykonim, hidronim vardır. Bayandur oykonimi Tərtər rayonunun Səhlaabad i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir. Yaşayış məntəqəsi Laçın ranunun keçmiş Bayandur kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Etnotoponimdir. 1933- cü ildə Bərdə ranunun Xoruzlu və Güloğlular i.ə.v.-lərində eyniadlı iki kənd qeydə alınmışdır. Ermənistanda Bayandur, Türkiyədə Baymdur yaşayış məntəqələri vardır. Bayandır adının kökü əski türk sözü olan "bay"-dır. Mənası "varlı", "zəngin" deməkdir. Bu məna indi də qalır. Faruk Sümer *Anadoluda Bayandur* adlı 52 oykonimin olmasını qeyd etmişdir. Azərbaycanın şimal rayonlarının dialektində «bay» sözü – hündür/iri/böyük/ canlı mənalarında qalmaqdadır. Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisində Bayandur etnotoponiminin variantlarının müxtəlif areallarda yaşayan izləri də bu yerlərin məhz türk torpaqları olduğunu sübut edir. Ermənistan ərazisində, Gorus rayonunda 2 Bayandur kəndi, Düzkənd rayonunda isə başqa bir Bayandur toponimi vardır. Bayandur etnotoponiminin müxtəlif areallarını göstərmək olar. Bu ad Bayandur // Bayandır // Bayındır // Baymdur fonetik variantlarda işlənməkdədir.

Bayat - “Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi”. Xalqımızın qədim və möhtəşəm abidəsi, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanı «Kitabi-Dədə Qorqud» bu sözlərlə başlanır. Bayatlar, bilindi ki, tariximizdə mənəvi şəxsiyyətlər yetirmiş bir boydur. Oğuzların dövlət və din adamı Dədə Qorqud, məşhur şair Füzuli bu boya mənsub idi. XV əsrin başlanğıcında İntab ilə Hələb arasında yaşayan bayatlar XVI əsrdə digər türkmənlərlə birlikdə Hələb türkmənlərini meydana gətirmiş, XVI əsrin əvvəllərində «Bayadi» adı ilə tanınmışlar. Anadolu və Antakyada isə onlar ən məşhur oymaqlar olan Xəfərli, Şərəfli, Qızıldonlu, Ökdənli, Qaracaqoyunlu, Mancanıq, Qanqal və Yeni Eldə yurd salmışlar. XVI əsrdə bunların bir qismi Qaraman, bir qismi də Adana bölgələrinə köçmüşlər. Boyat // Bayat// Bayatlılar // SincanBoyat // Qızıltəpə Boyat // Boyatan süxtə // Bayatlı // Keşlak bayat // Əlbayat // Boqayat (Tanrı odu) və s. paralelləri olan bu adın müxtəlif ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da arealları vardır. Azərbaycan ərazisində Ağcəbədi rayonunda Boyat kənd adı, Ucar, Neftçala və Şamaxı rayonlarında eyni adlı Boyat kəndi, Dəvəçi rayonunda Boyat və Sincan Boyat kəndləri, Dərbənddə Bayatlar məhəlləsi var. Türkiyənin Konya bölgəsində (7), Xudavəndigar-Bursa bölgəsi (4), Qara Hisari-SahibAfyon (4), Karasu-Balıkesirdə 4 yerdə məskunlaşmışlar. XV və XVII əsrlərdə Anadoluda, hətta İranda da boylardan bir çoxlarının adlarının (əfşar, bayat, çavundur, salur, eydür, bayındır) Oğuz kimi daha ziyadə türk oymaqları arasında şəxs adı olaraq işləndiyinin müşahidə olunmuşdur. Bunun daha əvvəl də göstərildiyi kimi, Türkiyədə oğuzçuluq cərəyanı ilə əlaqədar olduğu aşkardır. Əfşarlar etnogenezimizin formalaşmasında iştirak etmiş ən qədim türk tayfalarından biridir. Bu gün də Afşar adı bir çox oykonimlərin adında qalmaqdadır. “Dairətül-maarif və Əfqanıstan” adlı əfqan ensiklopediyasında Əfqanıstan ərazisindəki azərbaycanlılar haqqında deyilir: “Azəri-Azərbaycan türklərinin keçmiş tayfaları – çox hissəsi Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Əfqanıstana köçürülmüşlər. Onlar əsasən Kabul ətrafındakı Əfşar təpə və Nənəkçi kəndlərində yaşayırlar, öz ana dillərində danışirlər. Deməli, Əfqanıstandakı Əfşar *Nənəkçi*, *Əfşarxan*

toponimləri də avşar etnonimi əsasında formalaşmışdır". Qərbi Azərbaycanda (İrəvanda) bu etnonimlə bağlı toponimlər mövcuddur. Məsələn, Avsarlı kəndi. "Avsarlı toponimi qədim türk tayfalarından biri olan avşar etnoniminə Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən "-lı" şəkilçisinin qoşulması əsasında meydana gəlmişdir və "avşar tayfasının yaşadığı yer" mənasını ifadə edir. Avsarlı toponiminin kökündə dayanan avsar, avşar etnoniminin fonetik variantıdır. Burada ş-s səs əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da Azərbaycan dili üçün qanunauyğun haldır. Məsələn: Sabran – Şabran əvəzlənməsi kimi". Mənbələrdə qeyd edilən Afşar variantı ilə indiki dövrdə yazılan Əfşar forması arasında təkcə a~ə əvəzlənməsi vardır. Göründüyü kimi, hazırda bu onomastik vahidin yazılışının müxtəlif variantları vardır. Variativlik uzun tarixi dövr ərzində meydana gəlmiş və bunun da həm intralingvistik, həm də ekstralingvistik səbəbləri vardır.

Məşhur təbib və tarixçi Rəşidəddinə əsaslanaraq, həmin etnonimin Oğuz Xaqanın oğlu Ulduz xanın dörd oğlundan ən böyüyü olan Auşarın soyundan əmələ gəlməsi fikrini irəli sürmək olar. Rəşidəddin Auşar adının cəsur, ov həvəskarı mənasını bildirməsi fikrini qeyd etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının toponimlərinin araşdırılması boyların yarandığı tarixi-coğrafi yurdların aydınlaşdırılması baxımından mühüm mənbədir. Boylarda cərəyan edən hadisələrin həddləri isə olduqca genişdir. Müasir bölgədə türklərin ana yurdu Sibirdən, Altaydan başlamış (qədim Türkünstan Orta Asiyani da içərisinə almaqla) bütövlükdə Qafqaz, Qara dəniz sahilləri və bugünkü Türkiyəni əhatə edir.

"Kitabi -Dədə Qorqud" boylarında adı keçən tarixi - coğrafi toponimləri mənə baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Tayfa, el-oba adları: Oğuz eli // oğuzlar, Rum eli, Qarun eli, alpanlar, abxazlar, qan Abxaz eli, Ağsaqa, pasinlər, İç Oğuz, Taş Oğuz və s.

b) Dağ, dərə, dəniz, çay, yer, yurd, orman adları: Ağlağan, Ala dağ, Qara dağ, Gökcə dağ, Ağ orman, Talı sazi, Ağ saz, Ağ qaya, Arı gölü, Ayqırgözlər suyu, Qanlı su, Amid suyu, Quru çay, Umman dənizi, Qara dəniz və s.

c) Dövlət, şəhər, qala, qəsir, şəxs adları: Türkünstan, Gürcüstan, İstanbul, Trabuzan, Bayburd, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Ərafat, Sürməli, Tumanın qalası, Düzmürd qalası, Əlincə qalası və s.. Naxçıvan toponimləri bölgənin "tarix kitabı"dır. Bu adları"torpağın yaddaşı"na yazan "Dədə Qorqud" dastanındakı Əlincə qalası, Dərəşam, Dərəşam suyu, Əyrək, Bəkdüz, Qaraçuğ kimi yer adları birbaşa Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır. Tanınmış coğrafiyaşünas alim Səfəralı Babayevərazidə mövcud olan Şəhur, Sədərək, Qazançı, Qazan yurdu, Qazangöldağ, Qara çoban düzü, Qara dərə, Qara dağ, Dərbənd, Salaxan qayası, Buğa çeşmə, Sarı ağıl, Sarı bulaq, Ağ qaya, Altuntaxt və s. kimi toponimlərin mənşəyinin "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı olduğunu yazıb. Tədqiqat sübut edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Naxçıvan toponimlərin leksik-semantik və etimoloji cəhətdən çox zəngin xüsusiyyətə malikdir. Fikrimizcə, Naxçıvan ərazisində Dədə Qorqudun toponimlərinin qeydə alınması buranın vaxtilə Oğuz yurdu olduğunu göstərir. "Dərəşam" toponiminə biz dastanın "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda rast gəlirik. Bu coğrafi obyekt Babək rayonu ilə Culfa rayonunun sərhədində, Araz çayının sahilində yerləşən qədim yaşayış məskəni və böyük bir ərazinin adıdır.

"Daş oğuz"dan (Dış oğuzdan) yadigar qalan "Daş üz", qıpçaqlardan yadigar qalan "Qıpçaq" kəndi buradadır. Qıpçaq-XII-XIII əsrlərdə şimali Qafqazda və Qara dənizin şimal çöllərində köçəri halında yaşayan türk dilli tayfalarə verilən addır. Qıpçaq "çölçü", "çöldə yaşayan" deməkdir. Qax rayonunda kənd adıdır. IX əsrdə eldən ayrılmış bu boy qərbə doğru köçmüş, Şimaldan oğuzlara qonşu olmuşdur. Hələ «Hüdud ül-ələm» qıpçaqların bəzi adətlərdə oğuzlara bənzədiyi göstərilir. Kıpçak türk tayfalarından birinin adı kimi Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-üt-türk" əsərində dəfələrlə xatırlanmış və ləhcəsinin bir çox baxımdan oğuzlarınkına uyğun olduğunu qeyd etmişdir. Oğuzun nəsil səcərəsindəki türk sərkərdəsi Belakanın adından yadigar qalan və yerli camaatın indi də "Bələkan", "Beləkan" adlandırdığı "Balakən" də buradadır". XIII-XVIII əsrlər gürcü mənbələrində Belakani variantında adı çəkilir. Yer adlarının təhlili göstərir ki, hazırda elm aləmində məlum olan Drezden və Vatikan nüsxələrinin boylarında cərəyan edən hadisə və əhvalatlar, əsasən, Qafqazla-qədim Azərbaycan (Şimal-Cənub), o cümlədən indi Ermənistana daxil edilən qədim türk-oğuz Azərbaycan torpaqları, Gürcüstan və Anadolu bölgələri ilə bağlıdır.

Toponim, etnonim, hidronim, antroponimi və s. tarixi abidə, sərvət hesab etmək olar. Belə bir sərvətə yanaşma düzgün olmalı və qiymətli sərvətimiz kimi qorunmalıdır.

QƏDİM TÜRK LEKSİK QATININ “QUTADĞU BİLİG” ƏSƏRİNDƏ İZLƏRİ

Mirzəyeva N.Ə.

Azərbayca Texniki Universiteti

Türk dilində yaranmış ən qədim və mükəmməl nümunələrdən biri Yusif Xas Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəridir. Əsərin yazılmağa başlandığı tarix məlum olmasa da, Ə.N.Nəcib, A.N.Kononov, R.B.Əskər və digər alimlər müəllifin epik-didaktik mövzuda yazılmış poemasını 1069-cu ildə Kaşğar şəhərində bitirməsi qənaətinə gəlirlər. Əsər erkən orta əsr poemayazma gələneynə görə, ilk növbədə, Allaha müraciətlə başlayır. Müəllif başladığı iş üçün ondan xeyir-dua və səbir istəyir ki, bu “Nət” adlanırdı. Sonra “Peyğəmbərin tərfi” və “Fəxriyyə” adlanan hissələr növbələşir. “Fəxriyyə” hissəsində əsərini tərifləyən şair bu poemanı türk dilində yazılmış ilk əsər adlandırır. Lakin əsəri tədqiq etməklə yanaşı, onun Vyana, Qahirə və Daşkənd nüsxələrinin olduğunu nəzərə çatdıran Ə.Nəcib “Qutadğu bilig” poemasını heç də ilk türkdilli nümunə hesab etmir və iddiasını belə əsaslandırır: “Язык этого поэтического сочинения свидетельствует о существовании известной литературной традиции на тюрки вопреки утверждения Юусуфа Баласагунского, что его книга первая на тюркском языке” (Bu poetik əsərin dili Yusif Balasaqunlunun əsərinə qədər mükəmməl ədəbi ənənənin mövcud olduğunu deməyə əsas verir).

Təbii ki, sayı 6000 beytdən yuxarı olan “Qutadğu bilig” əsəri uzun təşəkkül və inkişaf yolu keçmiş yazılı bünövrə üzərində “ucaldılmışdır” ki, bu dil də öz növbəsində oğuzların aparıcı mövqeyə malik olduğu, uyğur və karluk dillərinin də iştirak etdiyi baza əsasında yaranmışdır. Hələ erkən dövr türk yazı ənənələrinin qorunduğu əsər başdan-başa türkiizmlərlə zəngindir. Burada təsadüf etdiyimiz vahidlərin əksər hissəsinə DLT, KDQ, həmçinin Azərbaycanın Qərb qrupu dialekt və şivələrində, xüsusilə də, tarixi torpağımız olan İrəvan mahalında yaşayan Azərbaycan türklərinin nitqində rast gəlirik. “Ulu, öymək, ağırılmaq, böyrü, qut, apa, yağı, til, ton, tanuq, genəş, tilək/dilək” leksemləri belə vahidlərdəndir.

Ulu: Ulu, böyük. Bu vahidə QB-də *uluğ* fonetik tərkibində təsadüf edirik.

Yema bu kitapka at urmuş *uluğ*

Bayat yarlıkası ol azqu kuluğ.

Tərcümə: bu kitaba böyük ad verdilər. Qoy Allah öz quluna xeyir-dua versin.

Bu vahid M. Kaşğarının məşhur sözlüyündə “*uluğ*” variantında verilmişdir. Burada leksemin “ulu, böyük, uca” mənaları ilə yanaşı, “köhnə, əski” mənalarına da təsadüf edirik.

“Algıl ögüt məndin, oğul, ərđəm tilə,

Boyda *uluğ* bilgə bolup bilginq ülə”.

Tərcümə: Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərđəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla; *uluk/uluğ* tərkibində verilmişdir: *uluk* ton=köhnəlmiş don, paltar

Heç şübhə yoxdur ki, hər iki vahid “*uluğ/ulu*” vahidindən əmələ gəlmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaranmış şifahi nitq və folklor nümunələrində, eləcə də bəzi bölgələrdə işlək olan bu vahid “*ulu/ağsaqqal*” anlamı daşımaqdadır. Bu ifadəyə alqış və qarğış, atalar sözü, zərbi-məsəllərdə təsadüf olunur: ***Uluq*** urvatlı olsun (alqış); Ulusun ***ulu*** görməsin (qarğış); Ulu sözünə baxmayan uluyar (ata. sözü) və s.

A:dı (أیدا); **heç, başqa, savayı**. Bu leksik vahidə ən çox Qərbi Azərbaycanda yaşayan əhalinin şifahi nitqində rast gəlinir. Ancaq həm R.Əskər, həm də Ə.Nəcibin tədqiqatları müasir dilçilikdə məhəlli xarakter daşıyan bu leksemin vaxtilə ədəbi dil elementi olduğunu göstərir. Belə ki, QB-nin dilində bu sözə “a:dın” variantında təsadüf olunur. “anıq dın adın” (ondan başqa), “*a:dı dillənmə*” –heç danışma; qərb qrupunda əhali arasında çox işlənməkdədir. “A:dı” vahidinə DLT-də də “adın” variantında təsadüf edirik.

Koldaş bilə yaraşğıl,

Karşıp **adın** üdürmə,

Tərcümə: bir adamla dost olsan, özünü ona uyğunlaşdır, başqasını axtarma. (M.K IIIc,s.18).

Apa (أبا): “ata, böyük, ağsaqqal” mənalarında işlənmişdir. QB-də “ata” mənasında təsadüf olunur: apan ya anan (أبا كذا يا كذا).

Genəş/genəş(mək): məsləhət etmək, soruşmaq mənalarında işlənmişdir. Bu vaxtilə iclas alınma vahidinin əvəz etdiyi çox aktiv işlənən leksem olmuşdur. F.Ağasioğlu “Doqquz bitik” kitabında bu haqda geniş məlumat vermişdir. Həm Qərbi Azərbaycan ərazisində yaranmış ağız ədəbiyyatı nümunələrində, həm aşıq şeirində, həm də şifahi nitqdə geniş işlənmişdir. QB-də oxuyuruq

و د ای و تدلا ذو اق روکایا یکیش

Bu Aytoldı özga, kör, etti işıq

دا شى تى يىكاك شى تى برياء غلث ككىشى
 1Adaştı, keň aştı bir atlıg kişiğ.

Tərcümə: Bu Aydolmuş adlı-sanlı adamlarla məsləhətləşib, hər işi özü gördü.

Bayat: Bu ifadəyə ilk dəfə QB-də Allah, Tanrı anlamında təsadüf olunur. XI əsrin yazılı abidəsi olan KB-də “bayat” vahidi söz birləşməsinin komponenti kimi çıxış edir : *Bayat yarlıkası ol əzqi kuluğ*.

Ə.Nəcibin qeyd etdiyi kimi bu vahidə elə həmin mənada XIV əsrdə Bədr-əd-din İbrahim tərəfindən tərtib olunmuş “Fərhəng-i zəfəngüyə və cahanpuyə” (فرهنگ ذان و کيا و لهن و پيا) lüğətində rast gəlinmişdir. Çoxdilli lüğət hesab olunan bu tədqiqat Dehlidə aparılmış və sultanlıqda yaşayan türklər, ərəblər, fars və yunanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, XI əsrdə yazılmış “Qutadqu bilig” əsərində işlənmiş türkiizmlər bu gün də həm qədim İrəvan mahalının sakinləri, həm də digər bölgələrin əhalisinin folklor və şifahi nitqində qorunmaqdadır.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏLƏRİNDƏ XÜSUSİLƏŞMƏNİ YARADAN ŞƏRAİT

Müseyyibli A.

Qafqaz Universiteti

Cümlə üzvlərinin bir qismi xüsusi quruluş və mənaya malik olub, cümlənin qalan qisminə intonasiya və fasiləyə görə ayrılır ki, bu cür ayrılma xüsusiləşmə adlanır. Xüsusiləşmə cümlə səviyyəsində baş verən mürəkkəb semantik-sintaktik hadisədir. Nitq prosesində bu və ya digər üzvün xüsusiləşməsi həmin üzvü mənaca aktualaşdırmaq, daha artıq nəzərə çarpdırmaq istəyi ilə bağlıdır.

Türk dillərində xüsusiləşmənin bir çox tipləri mövcuddur: 1) feili tərkiblərin xüsusi qrammatik şəraitə düşərək xüsusiləşməsi. Xüsusi bir qrup xüsusiləşən tərkiblər vardır ki, onlar əlaqədar olaraq, fərqli olaraq, asılı olaraq, əksinə olaraq, yanaşı olaraq, müvafiq olaraq sözləri ilə təşkil olunur və cümlədə tərtib-hərəkət zərfliliyi vəzifəsi daşıyır; 2) ismi birləşmələr başqa, savayı, qeyri, əlavə sözləri ilə idarə əlaqəsinə əsasən birləşir, həmin birləşmənin qrammatik əlaqəsi qalan hissəsi ilə zəifləyir və, beləliklə, xüsusiləşmə baş verir. Xüsusiləşməni yaradan səbəblərdən biri cümlədə əsas üzvdən fasilə və intonasiya ilə ayrılan əlavələrin işlənməsidir. Bundan başqa, cümlədə söz sırasının dəyişilməsi nəticəsində axıra keçən cümlə üzvünün qoşulma əlaqəsi ilə sadə cümləyə bağlanmasıdır.

Xüsusiləşməni əmələ gətirən leksik-qrammatik vasitələr xüsusi, xüsusi, o cümlədən, özü də, hətta, illa da(illah da) və s. modal sözlərdən və bağlayıcılardan ibarətdir. Bunlar xüsusiləşən üzvdən əvvəl işlənir, onu aydın fasilə ilə özündən əvvəlki hissədən ayırır. Xüsusiləşmənin bu növü yeri ümumini bildirən hissədən asılı olduğu üçün bunlar cümlənin ya daxilində, ya da sonunda işlənir; məs. *Teatrın işçilərinin bir çoxu, o cümlədən Feyzulla ixtisara düşmüşdü*. (Anar, Dantenin yubleyi)

Xüsusiləşmə söyləmə hissələrinin aktualaşdırılması, cümlədə əlavə məlumat verilməsi vasitələrindən sayılır. Xüsusiləşmiş üzvlərin köməyi ilə dil vasitələrindən az istifadə edilməklə daha çox informasiya vermək mümkündür.

Cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərinin əksəriyyətində bir xüsusiyyət nəzərə çarpır ki, bu da onların məzmunca ya budaq cümləyə yaxınlaşması, ya da tamamilə uyğun gəlməsindən ibarətdir. Eyni məzmunu həm budaq cümlə ilə, həm də xüsusiləşmiş üzv ilə ifadə etmək olar.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci hissələri budaq cümlə olub xüsusiləşmiş üzvün məzmununu ifadə edir. Lakin məzmun eyniliyi bunların eyni qrammatik forma olması demək deyildir. Çünki cümlənin konkret məzmunu qrammatik tədqiqat obyektinə ola bilməz. qrammatika yalnız hər hansı bir ümumixalq dilinə məxsus olan cümlənin quruluşunu, cümlələrin tipik formalarını öyrənir.

Türk dilində istifadə olunan xüsusiləşmiş üzvlərin yaranma səbəbləri Azərbaycan dilində xüsusiləşmənin yaranma səbəblərinə bənzəyir. Bəzi fərqliliklər vardır. Vurğulanması istənen söz xəbərdən sonra gələrək xüsusiləşməni əmələ gətirir. Məs., Bir de yüreginiz vardır pırıl pırıl. Bundan başqa, qüvvətləndirmə ədatlarının köməkliyi ilə yaranan xüsusiləşmələr vardır; məs., *Cevdet de geldi*.

Xüsusiləşmiş tamamlığın obyektinə cümlənin yerdə qalan hissəsindəki obyekt eynicinsli olur. Xüsusiləşmiş tamamlığın obyektinə cümlənin yerdə qalan hissəsindəki daha böyük obyektin bir hissəsini təşkil edir. Sözlərin və söz birləşmələrinin əvvəlində işlənərək, gücləndirən, seçib göstərən xüsusi, ələlxüsusi, hətta, o cümlədən, özü də, illah da sözləri vasitəsilə müxtəlif cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi əmələ gəlir (Bu tip qoşulma cümlələr adlandırılır). Sözlərin adi düzülüş qaydasının dəyişilərək, müəyyən cümlə üzvü

xəbərdən sonraya keçib, qoşulma əlaqəsi ilə cümləyə bağlanmış olur. Bu üsulla da müxtəlif cümlə üzvü xüsusiləşir.

Qoşmalı xüsusiləşmələr ikinci dərəcəli üzvlərə aiddir. İkinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliliyin xüsusiləşməsi dildə daha çox müşahidə olunur. Tamalıqın xüsusiləşməsində daha çox *başqa, savayı, özgə, qeyri, əlavə* qoşmalarından istifadə olunur. Bu qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr əlavə informasiya ifadə edir, aktuallaşaraq xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, cümlənin qalan hissəsindən fasilə ilə ayrılır və xüsusiləşir; məs. *Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə, Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri.* (Füzuli)

Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmir. Bunlardan bəzilərinin xüsusiləşməsinə tez-tez, bəzilərinkilərə isə gec-gec rast gəlinir. Ən az hallarda xüsusiləşən xəbər, mübtədə və təyindir. Dilimizdə bir qayda olaraq təyin təyinlənəndən qabaq gəlir: buna görə də təyinin xüsusiləşməsinə nadir hallarda rast gəlmək olur. Azərbaycan dilində ən çox xüsusiləşən isə tamamlıq və zərflilklərdir.

Təyinin xüsusiləşməsində təyin, əsasən, təyinlənənlə öz yerini dəyişərək cümlənin sonuna keçməklə xüsusiləşir. Bu cür təyinlər cümlədən xüsusi fasilə ilə ayrılır, daha yaxın nəzərə çarpdırılır, əlavə semantik-informativ yük daşıyır, əsas cümləyə qoşularaq xüsusiləşir; məs.: *Bir aya bənzədi – camalı solğun, Bir qıza bənzədi – gözləri dolğun.* (S. Vurğun)

Bəzən əlavə şəklində xüsusiləşən təyinlər eyni zamanda zərflilik keyfiyyətinə də malik olur. Təyinlər öz yerində və ya yerini dəyişməklə, həm söz şəklində, həm də söz birləşməsi şəklində xüsusiləşə bilər.

Zərfliliyin xüsusiləşməsinə səbəb əksər halda onların izahedici sözlər hesabına genişlənməsi, bir mənə bütövlüyü yaratması, xüsusi intonasiya ilə deyilməsi və fasilə tələb etməsidir. Zərfliliyin mənəcə növləri xüsusiləşir. Türk dillərində kəmiyyət, səbəb, məqsəd və yer zərflilklərinin xüsusiləşməsinə az rast gəlinir. Tərzi-hərəkət və zaman zərflilklərinin xüsusiləşməsi isə daha çox yayılmışdır.

Ara sözlü, bağlayıcı xüsusiləşmələrin bir qrupunda xüsusiləşmə başqa xarakterdədir: semantik yükünə görə bərabər hüquqlu üzvlərdən biri, adətən, sonuncusu qeyd edilən modallıq vasitələri ilə (*hətta, illa da, özü də, hələ desən, ən çox da sözləri ilə*) daha aydın nəzərə çarpdırılır və xüsusiləşir; məs. *Dəlisov xasiyyətli Siyavuşun gülüşünə cavab olaraq Feyzulla da mağmın-mağmın gülümsədi, hətta güldü də, amma sonra nə edəcəyini bilmirdi.* (Anar, Dantenin yubleyi)

Əlavələr də xüsusiləşir. Əlavələr ya isimlə ya da isim xarakterli digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunub, özündən əvvəlki üzvü (və ya onun bir hissəsini) həmçinin xitabları izah edir və konkretləşdirir. Əlavələr aid olduğu üzvün xarakterini daşıyır, yəni tamamlığın yanında tamamlığın əlavəsi, mübtədanın yanında əlavə mübtədə vəzifəsi daşıyır.

Xüsusiləşməyən əlavələrin bir qismi də var ki, onlar izah etdiyi üzvlə birləşmir və mürəkkəb söz də əmələ gətirmir. Onlar yalnız izah etmək və konkretləşdirmək, yerinə görə ifadənin emosional gücünü artırmaq məqsədi ilə işlədilir.

ONOMASTİKANIN PROBLEMLƏRİ

Rüstəmov Ə.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir xalqın tarixində etnoqrafik, sosial-iqtisadi, tarixi-coğrafi amillərlə bağlı olan onomastik vahidlər milli yarlıq funksiyası yerinə yetirməklə xalqın milli varlığını müəyyənləşdirməkdə, tarixin yaddaşını əks etdirməkdə ən qədim mənbələr qədər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada onomastikanın hər bir şöbəsinin öyrənilməsi, tədqiqatə cəlb olunması aktuallıq kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində tədqiq olunan onomastik vahidlər XX əsrin 80-ci illərində daha geniş axtarış və tədqiqatə cəlb olunmuş və bunun nəticəsində onomologiya dilçiliyin bir şöbəsi kimi tam formalaşmışdır. Azərbaycan linqvistikasında onomoloji işlər, əsasən, iki istiqamətdə-nəzəri və tətbiqi onomastika olmaqla özünə yer tapa bilmişdir.

Nəzəri onomologiyada toponim, etnonim, antroponim, hidronim və digər sahələrin tədqiqində müəyyən işlər görülmüş, müəyyən qənaətlər əldə edilmişdir. Bununla bərabər, görüləsi işlər də az deyildir. Hazırda, xüsusilə digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə və ümumləşdirici elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Hər bir dilçi-onomoloq onomologiyaya dair lazımı nəzəri müddəaları qohum türk dillərinin materiallarına əsaslanmadan, bu materialları saf-çürük etmədən elmi nəticələrə gələ bilməz. Bunun üçün Azərbaycan onomastikası tədqiq olunarkən ümumtürkoloji dil materialları nəzərə alınmalı, tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiq olunmalıdır. Çünki Azərbaycan onomastikası tədqiq olunarkən

ancaq Azərbaycan dilinə aid dil materiallarına istinad edilməməlidir. İstər etnonim olsun, istərsə də toponim və antroponim olsun, tədqiqata cəlb olunarkən ümumtürk dil vahidlərinə əsaslanmalıdır. Azərbaycan dilinin onomastik vahidləri tədqiq olunarkən nə Türkiyə ərazisinin, nə Orta Asiya ərazisinin, nə Rusiya ərazisinin, nə də ki, türk xalqlarının yaşadıkları digər ərazilərin onomastikası nəzərdən qaçırılmamalıdır. Sözün həqiqi mənasında Azərbaycan onomastikası Saxalindən tutmuş Hunqariyaya (Macarıstan) qədər geniş ərazidə yayılmış onomastik vahidlərdən kənar kontekstdə tədqiq olunmamalıdır.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində onomastikasının müxtəlif sahələrinə aid lüğətlər mövcuddur. Lakin həmin lüğətlər hazırda istər məzmununa və istərsə də çeşidinə görə elmin prinsiplərinə, cəmiyyətin mədəni tələbatına tam cavab vermir. Bu sahədə Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında çox ciddi vəzifələr durur.

Müasir dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri onomastik lüğətlərin yaranmasıdır. İlk növbədə, toponimlər, hidronimlər, etnonimlər, antroponimlər lüğəti toplanıb hazırlanmalıdır.

Məlumdur ki, onomastik vahidlər, o cümlədən toponimlər hər şeydən öncə, sözdür. İndiyə qədər toplanan toponimik lüğətlər bir növ coğrafiyaçı alimlər tərəfindən aparılmışdır. Ancaq toponimlərin xüsusiyyətlərini açmaq üçün linqvistik təfəkkürə və axtarışa da zərurət var. Toponimlərin hərtərəfli, düzgün tədqiq olunması üçün üç elmin-dilçilik, tarix və coğrafiyanın nailiyyətlərinə, elmi tələb və prinsiplərinə əsaslanmaq gərəkdir.

Bu mənada məhəlli deyil, mükəmməl toponimik lüğətlərin yaradılması zərurəti meydana çıxmış olur. Bu zaman təkcə Azərbaycan Respublikası ərazisinin toponimləri ilə kifayətlənmək olmaz. Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri Azərbaycan ərazisindən kənarda mövcud olan aktiv və passiv toponimlərin də öyrənilməsi və tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Tarixən Azərbaycan ərazisi olan Qərbi Azərbaycan ərazisinin toponimləri bütöv və sistemli şəkildə mikrotoponimləri ilə birlikdə yaddaşlardan silinməmiş tədqiqata cəlb olunmalıdır. Bu proses eyni zamanda erməni genosidinə məruz qalmış rayonlarımızın ərazisinin toponimiyasına şamil edilməlidir. Çünki coğrafi ad həm də tarixdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin bir sıra bölgələrinin toponimləri elmi tədqiqata cəlb olunsada (Zəngəzur, Ağababa, İrəvan ətrafı), bu, Ermənistan ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərinin çox az bir qismini əhatə edir.

Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin bir qismi Gürcüstan Respublikası ərazisindədir. Bu toponimlərin geniş elmi tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir. Bu ərazinin türk mənşəli toponimləri, hidronimləri dəyişdirilir, təhrif olunur. Gürcüstan ərazisinin türk mənşəli toponimlərinin qorunub saxlanmasına, tarix səhifələrində qalmasına dövlət qayğısı artırılmalıdır. Yoxsa Ermənistan ərazisində toponimlərin taleyini Gürcüstan ərazisinin türk mənşəli toponimləri də yaşayıcıdır.

Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin böyük əksəriyyətinə, şübhəsiz ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud olan toponimlər təşkil edir ki, bunların da geniş sahədə elmi-tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran problemlərindəndir.

Tarixən vahid məkan olan Azərbaycan zaman-zaman imperiyaların təsir dairəsinə məruz qalmış, bölünmüş bu ərazilərdə mövcud olan türk mənşəli toponimlər qeyri-dillərə məxsus coğrafi adlarla əvəz olunmuşdur.

Onomastik lüğətlər içərisində ən mühümü şəxs adlarına məxsus lüğətlərdir. Çağdaş mədəniyyətin zənginləşməsi və inkişafında antroponimlər lüğətinin rolu son dərəcə əvəzsizdir. Şəxs adlarına dair dilimizdə bir neçə lüğət tərtib edilsə də, bu lüğətlərin heç birində Azərbaycan şəxs adları tam şəkildə əks olunmamasıdır. Buna görə də biz deyə bilmərik ki, dilimizdə nə qədər oğlan və qız adları var. Buna görə də Azərbaycan antroponimlər lüğətinin yaradılması təbii onomologiyanın ən mühüm problemlərindəndir.

Bu istiqamətdə tədqiqatlar nəticədə türk dünyasının antroponimlər lüğətinin yaradılmasına gətirib çıxarmalıdır. Çünki hazırda dünyada 300 milyona qədər türk yaşayır. Türk xalqlarının dillərində işlənən şəxs adlarını toplayıb iri həcmli, mükəmməl “Ümumtürk ensiklopedik şəxs adları lüğəti”-nin hazırlanması türk dünyasının mədəniyyəti, birliyi üçün ən qiymətli dilçilik hədiyyəsi ola bilər. Təbii ki, bu tipli lüğətlərin yaradılmasında türk xalqlarının qədim abidələrindən mənbə kimi istifadə etmək zərurəti meydana çıxır.

Qədim türklər dünyanın müxtəlif qütblərində məskunlaşmışlar. Buna görə də türkdilli xalqlar çoxqəbiləli, çoxtayfəli olmuşlar. Zaman-zaman türkdilli tayfalar, etnik qrupların daşdıqları adların müəyyən hissəsi tarixin qaranlıq səhifəsində itib-batmış və passivləşmişdir. Hətta bu adların etnonim olması haqqında da mübahisələr yaranmışdır. Bu cür gümanlara, mübahisələrə son qoymaq üçün türk dillərinin etnonimlər

lüğətinin yaradılması zərurəti meydana çıxır və bunun üçün də türk dillərinin yazılı və şifahi ədəbiyyatında tutarlı mənbələr mövcuddur.

Türkdilli xalqların geniş ərazilərdə məskunlaşdığını göstərən faktorlardan biri də onların yaşadıkları ərazidə mövcud olan su obyektlərinin adlarıdır. Bəllidir ki, su obyektlərinin adlarını dəyişdirmək toponimlərə nisbətən xeyli dərəcədə qeyri-mümkündür. Belə ki, su obyekti adları (dəniz, göl, çay və s.) daha çox mühafizəkar olur və az dəyişikliyə məruz qalır. Ancaq bu prosesdə də ermənilər istisnaqlıq təşkil edirlər. Yəni onlar dilimizə məxsus olan bütün onomastik vahidləri təhrif edib dəyişdirirlər. Ağillarına gəlmir ki, erməni şəxs adlarının əksəriyyəti türk mənşəlidir. Məsələn, Köçəryan, Balayan, Dəmirçiyan, Allahverdiyan, Qorqudyan və s. Türkdilli xalqların çox geniş əraziyə yayıldığını nəzərə almaqla bu ərazilərdəki hidronimlərin toplanması, tədqiqata cəlb edilməsi türkoloji dilçiliyə bir hədiyyə ola bilər və bəzi mübahisəli məqamlara son qoya bilər. Bu prosesdə təkcə türkdilli respublikaların (Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə) hidronimlərini deyil, Rusiya ərazisində çox geniş ərazidə yayılmış muxtar respublikalar və vilayətlərin hidronimlərini toplamaq və tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Bununla yanaşı, Ukrayna, Moldoviya, Bolqarıstan, Macarıstan, Çin, Monqolustan və s. ərazilərdəki hidronimləri tədqiqata cəlb etməklə hidronimlər lüğəti yaratmaq zərurəti meydana çıxır.

Azərbaycan dilinə aid olan toponimlər yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə məhdudlaşmır. Türk-Azərbaycan toponimlərinin arealı çox geniş ərazini əhatə edir. Bu mənada Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin tədqiqatını geniş arealda aparmaq onomastikanın mühüm problemlərindəndir. Qədim tarixi, ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan (Şimali Qafqaz) və Cənubi Azərbaycanda külli miqdarda yer adlarına rast gəlinir.

Təəssüflə qeyd edək ki, həmin ərazilərdə mövcud olan yer-yurd adları sürətlə dəyişdirilir, tanınmaz hala salınır. Bu proses Ermənistan ərazisində daha böyük “vüsətlə” aparılmışdır. Minlərlə türk mənşəli toponim olan Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda) bu gün bir dənə də olsun türk mənşəli coğrafi ad qalmamış, bu adlar eybəcər bir formaya- erməni dilinə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, bu toponimlərin əksəriyyəti etnotoponimlərdir. Bunların hər biri tarixən bu ərazidə sakin olmuş türk əhalisinin olduğunu öyrənməyə kömək edər (Gorus, Qafan, Muğan, Xalac, Ağvan, Suvari, Hunan, Ovçu, Bayandur, Biçənək, Çəpni, Zəngəzur, Həyərek, Avşar, Qəmərən, Yayıcı, Çavundur, Uz, Qaçaran, Çullu, Quşçulu, Xotanan, Meğri və onlarla türk mənşəli etnotoponimlər bu qəbildəndir).

Bu cür toponimlər etimoloji-lingvistik tədqiqata cəlb edilməsi, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, etimologiyasının açılması müasir türk onomastikasının, o cümlədən müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Bir detallı qeyd etmək kifayət edər ki, Rus tarixçi-statistik İ.Şopen “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünü əks etdirən tarixi abidəsi” (1852) əsərində verdiyi məlumata görə, 1828-1832-ci illər siyahıyaalınmasının nəticələrinə əsasən erməni vilayətində 1111 yaşayış məskənindən cəmi 62 kənddə yerli ermənilər məskunlaşmışdır (Bunların da əksəriyyəti türk mənşəlidir). 1049 türk kəndi, yaşayış məskəni idi.

Bəli, Azərbaycan türklərinin toponimlərinin taleyi Ermənistanda hələlik bu cür sonuclanmışdır. Ermənistan ərazisində Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin bənzər taleyini Gürcüstan, Dağıstan və, xüsusilə, Cənubi Azərbaycan ərazisinin toponimiyasında görmək istəməzdik.

Azərbaycan əhalisinin xeyli hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayır. Burada tarixən yaranıb formalaşmış minlərlə yer adları, su obyektlərinin adları var. Azərbaycan toponimiyasının bütöv mənzərəsinin verilməsində bu arealın da öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Qeyd edək ki, Azərbaycan mənşəli toponimlərə bu vilayətin bütün əyalət və vilayətlərində rast gəlinir.

Bu toponimlərin öyrənilməsində Cənubi Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında-bayatı, nağıl, aşıq yaradıcılığı və dastanlar da mənbə rolunu oynaya bilər. Bu istiqamətdə müəyyən işlər görülsə də, xalqımız üçün doğma olan bu onomastik vahidlərin tam şəkildə öyrənilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran mühüm problemlərdəndir.

THE HISTORY OF THE ENGLISH LANGUAGE

Safarova S.Q.

Sumgait State University

The history of the English language begins around A.D. 449 when there Germanic tribes-the Angels, the Saxons, and the jutes-began to invade and conquer the people of the British Isles. Collectively known as the Anglo-Saxons, these tribes sailed to Britain from what is now northern Germany and southern Denmark. They spoke closely related dialects of West Germanic, a German-like language.

At the time of these invasions, the people of Britain spoke a Celtic language. The Anglo-Saxons, however, established such complete domination over the country that almost no words of Celtic origin dating from this period are found in English.

Over time, the dialects of the Angles, the Saxons, and the Jutes blended, and the people began to call their language *Englisc* (now spelled English), which means "the language of the Angels." This first stage in the history of English-called Old English-last-ed until about 1100. The second stage is Middle English, which lasted from about 1500. Modern English, the language used today, began around 1500.

Most of the prepositions, pronouns, and simple verbs that are used today come directly from Old English. The basic Old English vocabulary is also the source of many of our most frequently used common nouns:

ham-home	panc-thanks	cu-cow	cild-child
leaf-leaf	sae-sea	treow-tree	hors-horse
faedr-father	fyr-fire	wif-wife	hus-house
modor-mother	lif-life	fisc-fish	mann-man

A limited vocabulary is useful only for describing simple common ideas. The Anglo-Saxons and their English descendants, however, had more complex thoughts, which required more sophisticated words. Invasions, trade, exploration, colonization, and immigration gave the Anglo-Saxons ready access to a treasure trove of foreign words. The arrival of Christianity, the Viking invasions, and the conquest of England by the Norman French brought a multitude of new words into the English vocabulary.

When Christianity came to England in the late sixth century A.D., it influenced the development of English in two ways. First, missionaries brought with them the Bible, a book rich with expressive Latin, Greek, Hebrew, and Asian words.

Second, Christianity opened the doors of literacy for the Anglo-Saxon people. Before Christianity arrived, few Anglo-Saxons could read or write. Missionaries strongly encouraged education by building monasteries and schools across the countryside. In doing so, they laid a solid cultural foundation upon which the English language has grown and has prospered.

The Vikings invaded England between A.D. 750 and 1050 and introduced the Anglo-Saxons to their language, Old Norse. Because Old Norse and Old English shared a common Germanic heritage, the two languages blended easily. From this period more than nine hundred Old Norse words have derivatives in common use today.

The Rise of Middle English

The Anglo-Saxon period came to an end in 1066 after William, the Duke of Normandy, conquered England. For the next three hundred years, French language, literature, and culture permeated the life of the aristocracy in England. This period of the English language is known as Middle English.

The French domination of the government and the upper social classes left a legacy of words linked to power, wealth, and society. Here are some words taken from the French in the Middle English period.

The ruling French could converse as easily in Latin as they could in their own language. Ultimately, hundreds of Latin words worked their way into the English vocabulary. *History, divide, literature, scribe, genius, interrupt, necessary, polite, nervous, and picture* all come from Latin through the French.

The Effect of Travel and Trade.

Beginning about 1400 and lasting through the 1600s, travel and trade flourished between Britain and nearly every other coastal country around the world. Merchant sailors collected strange, unfamiliar words on their voyages to distant lands. From Italy they gathered *traffic, ballot, and carnival*. Scandinavia offered *pickle, groove, luck, and yacht*. Persia exported *tiara and arsenic*, and Arabia contributed *almanac, cotton, lemon, and syrup*.

Although most of these words seem perfectly ordinary to us, the English must have found them as odd and exotic as the words *video*, *beatnik*, *skateboard*, and *movie* sounded when first used in modern English.

English in North America

For the first thousand years of its history, the English language remained confined to a very small area of the world. In the 1500s, however, England began a period of exploration and expansion that eventually carried the English language to North America, Africa, Asia, and Australia. The native languages of these places, in turn, contributed to the English vocabulary. The Caribbean words *canoe*, *hammock*, *hurricane*, and *potato* first appeared in English in 1555. In 1604 words like *chocolate* and *tomato* arrived in North America. Both these words come from Hahuatl, an Aztec language of Central America.

English in the Future.

The English language is alive and growing rapidly. Scientists, politicians, astronauts, rock stars, and television writers make the language what it is. Every time we speak, we help to shape and shift the meanings of words. We learn new words, and we pass them on to others. We make up words, and some of them are useful enough to catch on. In years to come, the English language will grow to be an even more powerful tool of communication than it is today.

XIZIR ANTROPONİMİ HAQQINDA

Soltanov M.C.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Aşıq poeziyasındakı maraqlı antroponimik vahidlərdən biri mifik anlamlı Xızır xüsusi dil vahididir. Aşıq yaradıcılığında tez-tez bu xüsusi ada rast gəlmək olur. Məsələn:

Bir yanımlı borandı, bir yanımlı duman,
Qalmışam piyada, halım çox yaman,
Yetiş imdadıma, Xızır, ələman,
Qəribəm, vətənə sən yetir məni.

(«Aşıq Qərib» dastanından)

Qurban deyər: yarsız günə gün dəməni,
Xızır yetər ləblərindən gündəməni,
Ziyarətin hüsnə varan gündə mən,
Tamam günlərimiz ay adınadır?

(Məlikbəllı Qurbani)

O gün idi, zərrəsindən ay oldu,
O ümmandı, qətrəsindən çay oldu,
Xızır idi, bu dünyada hey oldu,
Cəbrayıldı, ona qəbir qazar, hey!

(Dollu Mustafa)

İsgəndər atlandı, çıxdı zulmatdan,
Qasım, Xızır içdi abi-həyatdan,
Bəhs düşsə igiddən, qılıncdan, atdan,
Süfrəni hamsınnan kübar deyərlər.

(Xəstə Qasım)

Qış çiləsi Xızır İlyas gələndə,
Hərlənər gərdisi, ay elər qıj-qıj.
Qar selə dönəndə, yaz açılarda,
Şaqqıldar leysanı, ay elər qıj-qıj.

(Aşıq Hüseyn Şəmki)

Xızır/Xızr xüsusi adı tarixi nöqtəyi-nəzərdən əfsanəvi İlyas peyğəmbərin ləqəbidir. Dirilik çeşməsini tapıb suyundan içməklə guya əbədi həyat qazanmış bu peyğəmbər böyük sürətlə hərəkət edir, qeybdən zühur edərək səhralarda azanlara, dara düşənlərə əl yetirir, kömək edir. Bu xüsusi ad həm də klassik ədəbiyyatımızda əbədi həyat, yaşıllıq, daimi dirilik, xeyirxahlıq rəmzi kimi metaforik səviyyədə çox işlək olan əfsanəvi antroponimdir. Qədim rəvayətlərdən birində deyilir ki, Xızır peyğəmbər zülmətdə dirilik

suyunu axtarıb tapır və həmin sudan içməklə əbədi ömür qazanır. Başqa bir rəvayətdə isə göstərilir ki, Xızır zülmət dünyasına İsgəndərlə birlikdə gedir və onlar iki bulağa rast gəlirlər. Bunlardan biri şəffaf sulu şahənə bulaq, digəri isə adi su təsiri bağışlayan sadə bir bulaq olur. İsgəndər şahənə bulağın görkəminə əsaslanıb onu dirilik suyu hesab edir və həmin sudan içir, Xızır isə adi bulaq suyu ilə kifayətlənməli olur. Sonradan məlum olur ki, dirilik suyu məhz Xızırın içdiyi adi bulaq suyudur.

Xızır antroponiminin ilkin əsasında Xıdır sözü dayanır. Xıdır xüsusi adı hal-hazırda da Azərbaycan antroponimik sistemində kişi adı kimi işlənməkdədir. Bu xüsusi ad hərfi mənada «yaşıl, yaşıllıq» anlamlarını ifadə edir, məcazi mənada isə «dada yetişən, köməyə gələn» deməkdir.

Bu adı ilk daşıyan mifik şəxsiyyət isə Xıdır İlyasdır, nağıllarda Xıdır Nəbi də adlandırılır.

Xızır antroponiminə ilk dəfə şifahi xalq ədəbiyyatında möhtəşəm abidəmiz sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda rast gəlirik. «Dirse xan oğlu Buğacın boyu»nda öz atası tərəfindən oxlanmış Buğacı Xızır xilas edib ona məlhəm göstərir:

«Oğlan yenə dedi: «Ana, ağlama, qorxma, bu yaradan mənə ölüm yoxdur. Boz atlı Xızır yanıma gəldi, üç dəfə yaramın üstündə əl gəzdirdi. «Bu yaradan sənə ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə anan südü sənə dərmandır», - dedi».

Klassik ədəbiyyatımızda isə ilk dəfə dahi şairimiz Nizami bu adı Xızır şəklində qəbul etmiş və İlyasdan ayırmışdır. Qeyd etməliyik ki, bu fərqləndirmə heç də səbəbsiz deyildir. Xızır türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların mifologiyası ilə əlaqədar mifik bir kultdur, xüsusi addır. Hətta bəzi rəvayətlərə görə Xıdır İlyas da Xızır ilə zülmətə getmiş, dirilik suyundan içmiş, indi də guya Xızır quruda, Xıdır İlyas isə suda yaşayır. Təsədüfi deyil ki, M.Seyidov, Ə.Fərzəliyev və başqaları da Xızır sözünü sırf Azərbaycan mifoloji kultuna aid etmiş, sözün etimoloji mənasını da məhz Azərbaycan (türk) dili əsasında şərh etməyə çalışmışlar. Bu təşəbbüs ilkin olaraq M.Seyidov tərəfindən irəli sürülmüş, sonra ayrı-ayrı alimlər tərəfindən davam etdirilmişdir. M.Seyidov Xızır antroponimini iki komponent - xız və ır hissələri əsasında izah edir, xız sözünü «istilik, hərarət», ır hissəsini isə «ər, kişi» anlamlarında qəbul edərək Xızır antroponimini atəspərəstliklə, odla, atəşlə bağlayır. Deyilənləri yekunlaşdıraraq biz də belə fikirləşirik ki, M.Seyidovun dediyi kimi, Xızır təmiz Azərbaycan sözüdür və xalqımızın mifik təfəkkürü, milli təbiəti ilə, Odlar yurdu Vətənimizlə bağlı milli onomastik vahiddir.

Verilən fikirlərlə müəyyən qədər razılışsaq da, bunlara belə bir fikir əlavə etmək istərdik ki, bizcə, Xızır onomastik vahidi konkret şəxs adı kimi meydana çıxmamış, «həmişəyaşar» anlamında mövhumı-mifik ləqəb kimi yaranmış və İlyas sözünün əvvəlinə artırılmışdır.

Xızır İlyas və Xıdır Nəbi onomastik vahidləri də eyni olmayıb ayrı-ayrı mifik-əfsanəvi şəxsləri bildirən adlardır. Bəzən aşiq yaradıcılığında bunlar ayrı-ayrı antroponimlər kimi yanaşı da işlənir:

Xızır İlyas, Xıdır Nəbi hər ildə,
On gün qonağımsan qışda, çilədə.
Yarma, qorğa, qovudun da gətir, gəl,
Sən gələndə şad xəbərlər gətir, gəl.

(Zəki İslam)

Bakı şəhərindən 80 km. şimalda Beşbarmaq adlı dağ vardır ki, xalq arasında bu dağa Xıdırzində adı verilmişdir və həmin dağ ziyarətgah hesab olunur. Burada böyük bir ərəzidə andıçmə məqamında «Xıdırzində baba haqqı» ifadəsi işlədilir. Xıdırzində onomastik vahidinin birinci hissəsi olan Xıdır komponenti Xızır sözünün bir şəkli, ikinci «zində» komponenti isə tat dilli vahid olub, «diri» mənasını ifadə edir. Deməli, Xıdırzində - «Diri Xıdır» mənasını daşıyır. Əlavə olaraq bir cəhəti qeyd etməliyik ki, Beşbarmaq dağı ilə paralel olaraq Xəzər dənizinin sahilə yaxın hissəsində də ada şəkilli bir dağ vardır ki, bu da yaxın ərəzi əhalisi içərisində əfsanənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin əfsanəyə görə, Xıdır İlyasla Xıdır Nəbi qardaş olmuşlar. Xıdır İlyas namaz qılmaq üçün kiçik qardaş Xıdır Nəbini su gətirməyə göndərmiş, o isə dənizdə çimməyə başlamış, suyu gətirib çıxarmamışdır. Böyük qardaş Xıdır İlyas namazını qıla bilməmiş və qardaşının ardınca: «Səni görüm elə orda qalasan» - demişdir. Beləliklə də, Xıdır Nəbi dənizdə qalmışdır.

ŞİRVAN AREALININ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (OMONİM VƏ SINONİMLƏR)

Şükürova S.F.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şamaxı filialı)

Leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə Şirvan arealının dialekt və şivələri ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqlilik leksik tərkibin əsas hissəsini təşkil edən omonim və sinonimlərdə daha çox özünü göstərir.

Şirvan arealının dialekt və şivələrinə məxsus leksikasında rast gəlinən omonim və sinonimlərin özünəməxsusluğu onların ifadə etdiyi mənasında və formaca ədəbi dildəki variantlarından köklü şəkildə fərqlənməsindədir.

Omonimlər yazılışına və tələffüzünə görə eyni, məna mütəlif sözlərdir. Omonimliyin bu əsas xüsusiyyəti dialektə də özünü qoruyub saxlayır. Omonimlik həm ədəbi dillə dialekt sözlər arasında, həm müxtəlif dialektlərə məxsus leksikada, eləcə də eyni arealın dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində özünü biruzə verir.

Şirvan arealının dialekt və şivələrinə aid leksikada müşahidə edilən omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dialekt səciyyəli omonimlər. Bu cür omonimlər eyni dialektə məxsus lüğət tərkibində işlədilən omonimlərdir və bunlar üstünlük təşkil edir.

Cıfır – 1. Bərk, sürətlə qaçan at. 2. Səbirsiz, tez özündən çıxan adam.

Qımzanmaq – 1. Utanmaq. 2. Tərpənmək.

2. Alınma sözlər hesabına əmələ gələn omonimlər. Alınma sözlərlə omonimlik təşkil edən dialekt sözlərə az da olsa, təsadüf edilir.

Bar- 1. Suyun və ya ərzağın kənarlarında əmələ gələn kif. *Suyun üssi barranıb*. 2. Dodaqların ətrafında olan yara. *Ağzı:n qırağların bar tutub*.

3. Dialektlərarası omonimlər. Eyni fonetik tərkibə malik olub fərqli mənalar ifadə edən belə sözlərə dilin müxtəlif dialektlərində rast gəlinir. Qeyd edilən nümunələr həm eyni dialekt daxilində, həm də dialektlərarası omonimlər kimi işlənir.

Qıra – 1. Təndirdən çörək çəkmək üçün istifadə edilən məişət əşyası. *Qıranı var, nənəm əppəyi təndirdən çəksün*. 2. Balıq tutmaq üçün qarmaq. *Balıq tutmağçun qıra lazımdı*. 3. Asqı, paltarasılan. *Paltarrarı qıradan as, yerin üssünə yığma*.

Bu söz Qazax, Zəngilan, Naxçıvan, Ordubad dialektlərində “yetişməmiş qovun” mənasında da işlənir.

Dingə - 1. Başa bağlanan dəsmal forması. *Xəmir eliyəndə yaylığı başına dingə elə*. 2. Hündür yer, təpə. *O:ların öyü dingədədi*. 3. Kənd arasında camaatın yığışb söhbət etdiyi yer. *Dingədə oturub sö:bət eliyir uşaqların*.

Dingə sözü Şəmkir şivəsində “kəsilmiş ağacın kötüyü” mənasını ifadə edir.

Sinonimlər yazılışca müxtəlif, məna yaxın və ya eyni olan sözlərdir. Şirvan arealının dialekt və şivələrindən toplanılan sinonimlər ədəbi dildən fərqlənir. Mənsub olduğu nitq hissələrinə görə sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. İsimlərdən ibarət sinonimlər: *su qabı – gəlgəl – satılca – qapçağ; zülm – cürüm – əcir; paltar asmaq üçün ip – ciyə – sərgi; tünlük – yığnağ – məra*.

2. Sifətlərdən ibarət sinonimlər: *yüngülxasiyyətli – dəligimbir – dahdingil – dılbıç – diringiş; adamayovuşmaz – qılbız – birouz – qarayoşmağ – do:dağ – mızı; yekəpər – göhman – dazal – dərzəmbal – dəvədəlləy*;

3. Zərflərdən ibarət sinonimlər: *bir az – bir haycən – bir ho:r; bütünlüklə – elcarı – elliy; dəfə – dönüş – oturma*.

4. Feillərdən ibarət sinonimlər: *tərpənmək – qıypınmaq – qımzanmaq; seçmək – sonalamağ – sağmal-subay eləməy; yola verməmək – qoparasın götürməy – bırınnamağ*;

Şirvan arealının dialekt və şivələrinin leksikasının araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından faydalıdır.

CƏNUBİ QAFQAZIN ORONİMİYASI

Tağıyeva R.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Cənubi Qafqaza Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları bir məkan olmuşdur. Ona görə də burada hər bir coğrafi obyektin Azərbaycan, eləcə də türk dilində öz adı olmuşdur. Bu çoxluğun nəticəsi olaraq torpağın yaddaşı olan toponimlərin türk qatı yaranmışdır. Bu toponimlər əsasən Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşmış, torpağın yaddaşına çevrilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyasının Şimali, həm də Cənubi Qafqazı ələ keçirmək siyasətindən biri də o idi ki, Cənubi Qafqazda əhalinin etnik tərkibini dəyişdirsin. Yəni azərbaycanlıların sayını azaltsın. Beləliklə, Rusiya-İran (1828) və Osmanlı Türkiyəsi ilə Rusiya (1829) arasında olan savaşlarda hərbi-siyasi vəziyyətdən istifadə edən car hökuməti İran və Türkiyənin ucqarlarından erməni, aysarı, yunan və yezdi kürdləri gətirərək Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları İrəvan, Tiflis, Şamaxı, Gəncə şəhərləri və həmin qəzaların şəhəratrafi kəndlərində, eləcə də kəndlərin məhsuldar torpaqlarında yerləşdirmişlər. Sonrakı illərdə də (1878, 1918, 1920) bu yerləşdirmələr davam etdirilmişdir. Beləliklə, Qafqazın avtohton əhalisi olan azərbaycanlılar zaman-zaman öz yurdunda qaçqına çevrilmiş, deportasiya və soyqırımına məruz qalmışlar. Sovetlər birliyi dövründə də 1948-ci ildə Qərbi Azərbaycandan “köçürmə” adı ilə azərbaycanlılar Kür-Araz ovalığına deportasiya olunmuş, onların yaşadıkları kəndlərə yenə də, Suriya, İran, Türkiyə və İrandan aldadılıb gətirilən erməniləri yerləşdirmişlər. 1988-ci ilin sonunda 260 mindən çox axırıncı azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycandan, daha sonra 1 milyondan çox azərbaycanlı Qarabağ və ətraf rayonlardan yenə də ermənilərin terrorçu hərəkətləri nəticəsində qaçqın vəziyyətində yaşayır.

Dünya ölkələri ikili standartlarla ermənilərin torpaq iddiasına 1990-cı ildən başlayan terrorçu hərəkətlərinə göz yumur, bəzən də onlara bəraət qazandırır.

Bir çox halda erməni, həm də gürcü alimləri Cənubi Qafqaza erməni, yunan, aysarı və yezdi kürdlərin gəlmə olduqlarını təkzib edirlər. Halbuki rus hərbi sənədlərində Cənubi Qafqaza erməni, aysarı, yezdi kürd və yunanların haradan, neçənci illərdə gəldikləri haqqında yetərinə məlumat var. K.Qan, İ.Şavrov, İ.Sopen və digərlərinin araşdırmalarında ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlmə olduqları dəfələrlə qeyd olunur. Erməni statistiki Z.Korkodyan, T.Akopyan, T.Baxşıyan, O.Bagramyan və digərləri öz tədqiqatlarında ermənilərin neçənci illərdə haradan, haraya neçə ailənin gəldiyini etiraf edirlər. Erməni dilində olan lüğətlərdə də bu faktlar vardır.

Onlar tarixi ədalətsizlikləri nə qədər ört-basdır etsələr də, Cənubi Qafqazda kimlərin daha çox yaşadıklarını öyrənmək istəyiriksə, 1903-cü ildə Tiflis hərbi dairəsinin baş qərargahı tərəfindən hazırlanmış məxfi xəritəyə baxmaq kifayətdir. Erməni, gürcü, rus alimlərinin saxta və elmsiz iddialarını bu xəritə alt-üst edir. Xəritədə quberniya və qərarlar üzrə qeyd edilən kartoqrafik adlara nəzər salıb bugünkü Ermənistan, həm də Gürcüstanın müasir xəritələri ilə müqayisə etsək, görərik ki, hər iki respublikada türk mənşəli adlara divan tutulmuşdur. Həm oykonimlər (yaşayış məntəqəsi adları), həm oronimlər (relyef adları), həm də hidronimlərə (su mənbəyi adları) ərazi ilə heç bir etnik bağlılığı olmayan uydurma adlar vermişlər.

Göstərilən xəritə 1903-cü ilin inzibati-ərazi bölgüsünə aid quberniyalar üzrə tərtib edilmişdir. Yelizavetapol quberniyasını Cavanşir, Qaryagin, Zəngəzur, Şuşa, Qazax qəzalarını, Bakı quberniyasını Ərəş, Göyçay, Şamaxı, Quba, Nuxa və Cavad qəzalarını; İrəvan quberniyasının İrəvan, Aleksandrapol (Gumru), Şərur-Dərə Əlyəz, Naxçıvan, Yeni Bayazid (Göyçə), Ückilsə (Ecmiadrin) və Sürməli qəzarları, Tiflis quberniyası Tiflis, Axırkələk, Borçalı, Şirnaq qəzaları, Zaqatala və Samur dairələrini əhatə edir. Göstərilən tarixi ərazilərin toponimiyasının etno-lingvistik təhlilini aparmaq, bütövlükdə azərbaycanlıların tarixi-etnik ərazilərinin öyrənilməsi azərbaycanşunaslıq üçün gərəklidir və lazımlıdır. Göstərilən hər iki respublikada toponimik adların çoxu yeni xəritələrdə yoxdur və ya uydurma toponimlərlə əvəz edilmişdir. Bunlardan bir neçəsinə diqqət edək:

Xəritədə strateji obyekt kimi dağ adları daha qabarıq verilmişdir. Orada qeyd olunan dağ adları-oronimlər müxtəlif apelyativlərdən törənmişdir. Həmin apelyativlərə görə oronimləri belə qruplaşdırmaq mümkündür

1.Etnik mənşəli tayfa, nəsil adlarından törənən etnooronimlər:

Babadağ, Şahdağ (Quba), Boz Abdal; (Çobandağ) (Sığ), Gəlinqaya (Cav), Şıxyurd (Zəng), Seyidyurd (Şam), Pirseyid (Nux), Qırxqız (Cav), Qazanlı, Qırıxlı (Cav), Qaraulcu (Qaz), Şörəyel düzü (İrəv), Şirak çölü (Sığ)

2.Şəxs adlarından törənən antropoonimlər

Böyük Əbül, Kiçik Əbül (Axır), Tej Əhməd (Pəmb.), Murad təpə (Şər.), Pəricinqıl (Zəng), Məlik Həmid (Şam.), Can Qulu (Şuşa), Şah Hüseyn, Məmməd bəy (Car)

3.Fitonimlərdən və zoonimlərdən törənən fitoonim və zoonimlər:

Yemlikli (Borc), Söyüdlü (İr.), Buğdatəpə (Göyçə); Ley (Borç), Samsar (Axır), Ceyran çöl (Siğ), Xoruzlu (Lən.), Qaraqurd (Nax.), Qaraquş təpəsi (Lən).

Cənubi Qafqaz relyef müxtəlifliyi ilə seçilir. Burada yüksələn və alçalan dağ silsilələri, bəzən də təpəli düzənliklər, dərin dərələr şiş və sıldırım qayalıqları, kəskin yoxuş və enişlər, dağ çaylarının əsrlər boyu açdığı dərin kanyonlar, uçurumlu yarıqlar və s. şimaldan Cənuba, Qərbdən şərqə və ya cənuba doğru uzanır. Bununla belə, böyük meşəliklər, geniş biçənəklər, alp çəmənlikləri ilə də Cənubi Qafqaz zəngindir. Ona görə də buranın relyef müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan türkcəsində çoxlu relyef adları yaranmışdır. Relyef adlarının , yəni oronimlərin bir qisminə coğrafi obyektin növlərini bildirən dağ, dərə, daş, qaya, təpə, dərə,yoxuş və s. terminlər əks olunur. Məsələn:

- Dağ formantı ilə; Babadağ (Quba), Qoturdağ (Zaq), Dəlidağ (Kəl), Şahdağ (Şam), Qaradağ (Bakı), Ağdağ (Göy), və s.

- Dərə formantı ilə; Qaladərə (Şiğ), Ağdərə (Şuşa), Aldərə (Zəng) və s.

- Qaya formantı ilə: Dikqaya (Zaq), Gəlinqaya (Zəng), Tayaqaya (Ağb.)

- Yar formatı: Qızılyar (İr.), Ağyar (Dər), Daşlyar (Siğ) və s.

- Yoxuş formantı ilə: Qızılyoxuş (Şuşa), Göyyoxuş (Ağb.), Dikyoxuş (Siğ) və s.

- Daş formantı ilə: Saldaş (Qar.), Qarauldaş (Şuş.), Tayadaş (Qaz.), Tofdaş (Ağ) və s.

- Təpə formantı ilə: Göytəpə (Lən.), Çanax təpə (Cav.), Qaratəpə (Şuşa.), Şiştəpə (Borc.), Daştəpə (İq), Tourtəpə (Sam) və s.

Göründüyü kimi, göstərilən oronimlər I növ ismi birləşmə modelində formalaşmışdır. Oronimin tərkibindəki sözlər arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

Əsasən, ərazinin relyef quruluşunu əks etdirən bu relyef adları da kənd adları qədər etnik tariximiz üçün qiymətli məxəzdir.

Keçmiş qəza adlarının ixtisarı

Siğ- Şırnaq, Zəng-Zəngəzur,
İr- İrəvan, Zaq-Zaqatala,
Ağb – Ağbaba, Kəl – Kəlbəcər,
İq-İqdir, Cav-Cavanşir
Şam-Şamaxı Nux –Nuxa

Axır – Axırkələk, Lən-Lənkəran,
Nax-Naxçıvan, Dər –Dərə Ələyəz
Qar- Qarabağ, Cav - Cavad
Sam-Samur, Pəm-Pəmlək,
Bor-Borçalı

**SUBARDAN (SÜMER) PELASKLARA ,BASKLAR DAKİ SU PERİSİ MARİ DEN
(MARIANNE..MARİ ANA) VE ULUG BEYE GİDEN BİR AĞ**

Tan Can

Almanya Bochum Katolik Hastanesi

"Subarların (Sümerler) İnana(In Ana) dedikleri su perisine Basklar Mari derler (Mari aynı zamanda Tataristanın kuzeyinde bir küçük Cumhuriyettir).Mari basqlarda en eski masalların adidir...Mari bütün Ruhların Kralicesidir Doga da her sekle girebilir...Agac,cali..calida kus ,kusu avlayan Kartal ..Kartalin artigini biraktigi Kuzgun olur...dalda yaprak ,yapragi sallayan rüzgar olur ..ama esas isi Yerin altında ,magaralar ,bosluklar,catlaklar arasında akan sulara ,derelere hükmeder bunun için ona Andre derler...bu AD öz be öz türkce den Ana Dere den gelir çünkü Bati da Andre ismi erkege verilir....Asya Mitolojisiinde buna Ak Ana derler..

Aynı motifi Yunanlıların Pelasqlar deidkleri (Pelacaklar da kullanır) Herdot'un "Herdotun Tarihi" kitabında Pelasqların Ural Altay dan gelme Iskitler olduğu ve Antik Yunan dan önce oraya yerleşik olan ve Antik Yunana medeniyeti öğretenler olduğu yazilidir...

Bu Andre (Ana Dere)motifine fransızlar "Dame Blanche", ve "Mere de Cavernes" diye verirler Tarihçiler Marinin esas asinin Maya olduğunu tahmin eder ve Mayanın bir kocası vardır ;Maju adında Fakat Basq halkı ona sugoi yada sugaar yani "yılan "diye bilir..Türk ve Farsilerde de benzer Efsane vardır....adi Sahmeran ...Sah I Meran bu daha çok Nusaybin ,Cizre ..Mardin ve Tarsus yörelerinde geçer... bunlarında daha büyük Atası vardır Türk Mitolojisiinde buna Erbüke/Erböke derler...Erbüke, Türk halk

inancında yarı insan yarı yılan olan varlıqdır. Bu varlıqların başında Yılan Ana və/veya Yılan Ata (Şahmaran) bulunur. Dişi olanları için “İşbüke” kullanılır. (Sözcük; Er “insan” ve Büke “ejderha, yılan” sözcüklerinin bileşimidir.)[2](Yılan Ana ve Yılan Ata) Kadim Türklerde Yılanogulları diye bir inanış ve tanımlama vardı kök ve menseilerine dair. Basklarda ki Maju Göklerde oturur ve yer topragını kuyrugunun içine almıştır ..Astro Fizikçiler buna Dünyayı kuyruğu içine alan kudret,Günes rüzgarı diye ifade eder..Günes rüzgarıda Günes sisteminin içinde bulunduğu astro fiziksel bir kudrettir...

Basqların Sugin dedigi bu yılan....Sugin..(demirci demektir) yani Su ,ates ,buhar suhar ve alev den yola cıkarak bu yılanın atesten olduğunu düşünürsek Yine 12 Hayvalı Türk Takvininde de gecen LUU yani Ejder ile örtüsmekte....Yine Anadolu civarında kurulan Gut Elinden arta kalan Türklerin Lulu Devletinin ismiyle de örtüsmektedir....

Mari Ananın (şimdi kullanılan ismiyle Marianne Mari anne diye kendisinin Türkçe olduğunu haykirmakta değil mi) ..Marinin girdiği şekillerden biriside atesten bir toptur...Mari Ana bakımlıdır kimi zaman çok güzel giyinir ve elinde altından bir saray tutar ,etegi kırmızıdır yani kadim türkcesiyle Al dir..Bu Kazan Hanlığını 1496 da kuran Ulug Bey`in de sembolüdür.

TOPONİMİK TƏDQİQATIN TARİXİ-MÜQAYİSƏ METODU

Yusifova N.Y.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Toponimik tədqiqat öz xarakterinə görə digər elmlərdən ciddi fərqlənir. Müəyyən regionun toponimiyası dil mənsubiyyətinə görə heç də həmişə yekcins olmur. Bəzən toponimiyada müxtəlif dillərin elementləri cəmlənir. Həm də bu bütün xalqların toponimiyasına xas olan haldır. Azərbaycan toponimiyasının təxmini linqvistik təsnifatı göstərir ki, burada müxtəlif dil ailələrinə mənsub 20-dən çox dilə aid toponim mövcuddur. Tədqiqat zamanı həmin dillər haqqında müəyyən anlayışa malik olmaq zəruridir. Eyni zamanda, on, yüz il, habelə min illər qabaq yaranmış müxtəlif ömürlü, müxtəlif taleli toponimlər vardır. Qədim toponimləri yaradan bəzi tayfalar və onların dilləri minilliklərin arxasında itib getmişdir. Bütün bunlar toponimik tədqiqatın kompleks şəkildə aparılmasını tələb edir. Yəni toponimik tədqiqat, hər şeydən əvvəl, tarix; dilçilik; coğrafiya elmlərinin nailiyyətlərinə əsaslanmalıdır və toponimikada həmin elmlərin tədqiqat metodlarına geniş yer verilməlidir. E.M.Murzayevin sözləri ilə desək, “Əgər dilçi toponimika sahəsində məhsuldar işləmək istəyirsə tarix və coğrafiyanı bilməli, tarixçi dilçiliyə və coğrafi biliklərə malik olmalı, coğrafiyaçı isə passiv fəaliyyətdə məhdudlaşmamaq üçün dilçiliyin və tarix elminin məlumat və metodlarını, heç olmazsa, bunların toponimik təhlili üçün ən zəruri olan bölmələrini dərk etməlidir”. Elə buna görə ki, V.A.Juçkeviç toponimik tədqiqatı 1) linqvistik təhlil metodu; 2) statistik metod; 3) tarixi-müqayisəli metod; 4) kartoqrafik metod; 5) coğrafi metoda ayırır.

Toponim tarixi kateqoriyadır, yəni toponimiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı tarixi ilə sıx bağlıdır. Toponimləri tədqiq edərkən tarixi-müqayisə metodundan istifadə etmək, təxmini olsa da toponimin yarandığı dövrü müəyyənləşdirmək və onun tarixi inkişafını izləmək vacibdir. Əks təqdirdə tədqiqat ciddi qeyri-elmi, səhv nəticələrə gətirib çıxarar.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan toponimikasında da eynilə belə bir fakta təsadüf edilir. Məsələn: Xaçmaz rayonunda Sabiroba adlı iki yaşayış məntəqəsi vardır. XIX əsrdə aid sənədlərdə kəndlərin adı “Sibiroba” yazılmışdır və hazırda da yerli əhali arasında bu şəkildə işlənməkdədir. Lakin nədənsə ad sonrakı rəsmi ədəbiyyatlarda “Sabiroba” getmişdir. Bəzi tədqiqatçılar dəyişikliyə uğramış Sabiroba variantına istinad edərək toponimin izahını Azərbaycanın görkəmli satirik şairi M.Ə.Sabirin adı ilə bağlamışdır.

Toponimik tədqiqat zamanı müvafiq məxəzlərlə hərtərəfli və dərinlən tanış olmaq başlıca şərtidir.

Coğrafi metod, coğrafi obyektin özü ilə onun adı arasında əlaqəni müəyyən edir. Coğrafi obyektə bir sıra hallarda spesifik əlamətlərinə görə ad verilir. Toponimik tədqiqat zamanı obyektin coğrafi səciyyəsinə, xüsusilə, landşaft xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır.

Zərdab rayonunda Burunlu adlı bir kənd vardır. Düzən yerdə yerləşmiş bu kəndə “Burunlu” deyilməsi çox maraqlıdır. Orada heç bir dağ burnu yoxdur. Burunlu bəlkə nəsil adıdır? Belə deyil, əvvəllər Kür çayı bu kəndin yanından axır, burada əyilib burun əmələ gətirmiş. Buna görə də kənd “Burunlu” adlandırılmışdır. Hazırda Kür çayı yatağını xeyli kənara dəyişmiş və çayın əmələ gətirdiyi burun da, demək olar ki, yox olmuşdur. Deməli, coğrafi obyektin keçmişi ilə də maraqlanmaq vacibdir.

Toponimlərin yaranmasında antroponim, patronim, zoonim, fitonim, xüsusilə böyük rol oynayır. Onomastikanın bu sahələrinin öyrənilməsi də toponimik tədqiqatın səmərəliliyinə kömək göstərir. Azərbaycan toponimiyasında şəxs adı ilə əlaqədar xeyli toponimlər vardır: Aladin, Kürdəmir (Kürd Əmir), Cəbrayıl, Şəybəy və s. Bəzi antroponimlər aradan çıxsada toponimiyada qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, toponimlərin yaranması qanunauyğunluğu onların aid olduğu hər hansı dildəki söz yaradıcılığı qanunauyğunluğunun tərkib hissəsidir. Hər halda postmodern dövlətin keçmiş lideri də olsa V.İ.Leninin “artıq burada təsadüf və zərurət, təzahür və mahiyyət vardır” sözlərində bir həqiqət vardır. Məhz buna görə də toponimik tədqiqat zamanı “biz bir sıra əlamətləri təsadüfi əlamətlər kimi kənara atırıq. Biz mühümü təzahür edəndən ayırıırıq və birini digərinə qarşı qoruyuruq”. Toponimikada yalnız tarixi, linqvistik və coğrafi tədqiqat metodlarından birgə, müqayisəli istifadə etməklə “mühüm” və “təzahür edən” bir-birindən ayırmaq və mahiyyəti təşkil edən həqiqəti açmaq mümkündür.

Nəsillərdən nəsillərə yadigar qalan toponimlər xalqın mənəvi yaradıcılığının bur hissəsini təşkil edir. Toponimləri yaradan xalqın özü və bir növ “ilk tədqiqatçı” olub, toponimlərin mənə və mənşəyini xalq etimologiyası əsasında izah etməyə çalışmışdır. M.N.Melxeyev haqlı olaraq yazır: “Xalq etimologiyası - bu, xalqın aqlının və fantaziyasının məhsuludur”. Qız qalası, Gəlinqaya, Sumqayıt, Muğan və s. haqqında əfsanə və rəvayətlər xalqımızın özünün yaratdığı və əsrlərdən keçirib bu günədək yaşatdığı coğrafi adlar haqqında nəsillərin yaddaşına yazdığı ilk “əsərlər”dir.

M.KAŞĞARININ “DİVANI-LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏKİ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ CÜMLƏNİN BAŞ ÜZVLƏRİ

Zeynalov R.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir türk dillərində cümlənin baş üzvlərinin tarixi inkişafını öyrənməkdə qədim yazılı abidələrin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərindəki atalar sözlərində işlənən baş üzvlərin (mübtədə) işlənmə məqamlarını izləmək maraqlıdır.

Türk dillərində mübtədə sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Sadə mübtədalar sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər və frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan mübtədalarlardır. Tədqiqata cəlb olunan M.Kaşğarının “Divan”ında da biz mübtədaların müxtəlif sözlərlə ifadəsinə rast gəlirik. Əlbəttə ki, mübtədanın əsas ifadə vasitəsi isimdir. Misallara diqqət edək:

Ağız yesə, köz uyadhur – ağız yesə, göz utanar (Birin in hədiyyə və ya pulunu yeyib işini görməyən və utanan adam haqqında deyilir); Kolan kutuğka tüşsə, kurbaka ayğır bolur – qulan, çöl eşşəyi quyuya düşsə, (quyunun sahibi) qurbağa ayğır olar; Buzdan suw tamar – Buzdan su damar; Tağ tağka kawuşmas, kişi kişigə kawuşur-dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar (iki dağ bir-birinə qovuşmaz, çünki onlar yerlərində sabit dayanmışlar, insanlar zaman keçsə də, bir-birinə qovuşa bilərlər).

Atalar sözlərində ifadə olunan mübtədaların ifadə vasitələri müxtəlifdir:

a) İsimləşmiş sifətlərlə:

Alp yağıda, alçak çoğda – Alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar; Tirig əsən bolsa, tanq öküş körür – diri (yaşayan) adam sağlam olsa, çox şeylər görər; Ac ewək, tok tölək – Ac adam ütlək, tox adam dölək olar; Alp çərigdə, bilgə terigdə - alp döyüşdə, bilgə məclisdə.

b) İsimləşən feili sifətlərlə:

Alımçı arslan, berimçi sıçğan – alıcı aslan, borcu olan isə sıçandır (alacağı olan (borc sahibi) hücumda aslan kimidir, borclu isə qorxub qaçan sıçan kimidir).

c) İsmi birləşmələrlə:

Öküz adhakı bolğınça, buzağı başı bolsa, yeg – Öküz ayağı olmaqdasə, buzov başı olmaq yaxşıdır; Uluh yağırı oğulka kalır – çiyin yağırı övlada qalar. Kişi alası içində, heyvanın alası çölündədir (dışındadır). Ərdəm başı dil – Dil ərdənin, fəzilətin başıdır. Muş oğlu muyavu toğar – Pişik balası miyoldayaraq doğular (pişik balası da anası kimi miyoldayar); Ata oğlu ataç toğar – Oğul öz atasına çəkər; Ər oğlu munqadhdmas, it oğlu külərmiş – Adəm oğlu əzabla qalmaz, it küçüyü ağnamaz (necə ki, itin küçüyü ağnamaz, eləcə də adam həmişə əziyyət içində olmaz, bir gün ondan qurtular).

Misallardan da göründüyü kimi, M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə mübtədalar, əsasən, isim, isimləşmiş sifət, isimləşmiş feili sifət və ismi birləşmələrlə ifadə olunur.

Cümlənin baş üzvlərindən biri də xəbərdir. Xəbər cüttərkibli cümlənin əsas üzvlərindən biri olmaqla, qrammatik cəhətdən tək cə mübtədadan asılı olur. Xəbər mübtədaya aid iş, hal, hərəkət, əlamət, keyfiyyət,

kəmiyyət və s. bildirib. Türk dillərində, o cümlədən M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə istifadə olunan cümlələrin xəbəri, əsasən, təsriflənən feillərlə, isimlərlə, isimləşmiş digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

İfadə vasitəsinə görə, xəbər ismi və feili olmaqla iki yerə bölünür. Hərəkət bildirən feili xəbərdən fərqli olaraq, ismi xəbər əlamət bildirir. Xəbər də mübtəda kimi sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə xəbərlər feilin hər üç zamanında və feil şəkilləri ilə ifadə olunur. “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası” kitabının müəllifləri sadə cümlənin növlərindən danışarkən ismi və feili cümlələri ayrıca tədqiq edir.

Yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinən xəbərlərin tarixi-lingvistik müstəvidə araşdırılması göstərir ki, ismi və feili xəbərlər dilimizin bütün dövrlərində sabit olmuşdur. Amma bu da var ki, tarixən xəbərin reallaşmasında iştirak edən bir sıra morfoloji əlamətlər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdəki sadə cümlələrdə də feili xəbərlərin ismi xəbərlərə nisbətən daha çox işləndiyi müşahidə edilir. Feili xəbərlə nümunələrə diqqət edək:

a) Feili xəbərlə ifadə olunan xəbərlər.

Tülkü öz yiningə ürsə, udhuz bolur – tülkü öz hininə hürsə, qotur olar; Orpak yasıqdın tozluğ yay çıxar – Köhnə gədələcdən tozlu yay çıxar (köhnə yay qabından tozlu yay çıxar); Yitüglüğ anası koyun açar – İtik sahibinin anası axtarılmaq üçün qoyun açar (itik sahibi yoxlamaq üçün hətta öz anasının qoynunu açdırar); Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl adhrı yığac üzə konmaz – tələdən qorxan quş qırx il haça ağac üstünə qonmaz.

b) İsmi xəbərlə ifadə olunan xəbərlər.

İsmi xəbərlə nümunələrə diqqət edək: Kündə irük yok, bəgdə kılık yok – günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz; Ərik irini yağlı; Ərməgü başı kanlığ-Qoçağın dodağı yağlı; Tənbəlin başı qanlı (Qoçaq, işlək adamın dodağı yağlı olar, çünki işləyir, gözəl yeməklər, yağlı ət yeyir, dodağı yağlanır, tənbəl isə iş görməyə ərinir, başına-başına döyüb qanadırlar); Taz kəligi borkçığa-keçəlin gələsi yeri papaqçı dükanıdır; Ər sözü bir, ədhər kökü üç –kişi bir olar, yəhər bağı üç.

Nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Bu, xüsusi tədqiqat tələb edir.

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ИМЕНА В ТРУДЕ «ТАХЗИБУ-Л-ИСЛАХИ-Л-МАНТИГ»

Гамидли Г.Ш.

Национальная Академия наук Азербайджана

Если основываться на тот факт, что корень в семитских языках является источником всех слов, можно утверждать, что глаголы – основа словообразовательных процессов происходящих в языке. При этом в арабском языке есть как отглагольные имена, так и отыменные глаголы. Имена с точки зрения способов образования делятся на две группы

а) первообразные (جامد), например, جمل – верблюд, ليد – лев, يد – рука, по словам Гранде Б.М этот корень непосредственно связан с значением.

б) производные (مشتق) эти слова, по мнению Гранде Б.М., «образованные при помощи морфологических средств от глаголов либо от других имен.

В арабской лингвистике эти термины трактуются несколько иначе:

وضع للدلالة على «ينقسم الاسم من حيث الجمود والاشتقاق الى قسمين: الاسم الجامد واسم مشتق. الاسم الجامد هو اسم مرتجل المعناه، ولم يؤخذ من لفظ غيره

«Имя с точки зрения производности (букв. «застывший» или «производный») делится на два вида: İsmu-l-camid (застывшее имя) и İsm mushtaq (производное имя). Застывшее имя – это имя импровизированное, указывающее на значение. Оно не произошло (букв. не было взято) от другого имени» Следует уточнить, что арабские грамматисты делят İsmu-l-camid на два вида اسم ذات (собственно имя и اسم معنى - (имя значения). В нашем настоящем исследовании мы бы хотели коснуться вопроса производных имен в трактате «Тахзибу-л-ислахи-л-мантиг» («Улучшение «Исправления языка») Хатиба Табризи.

Хатиб Табризи – ученый-филолог XI века, известен как ученик ал-Маари и комментатор литературоведческих произведений. Однако в ходе исследования его творчества М.Махмудов выявил несколько лингвистических работ, принадлежащих его перу. «Тахзибу-л-ислахи-л-мантиг» - одно из лингвистических произведений нашего талантливого соотечественника.

В этом произведении, которое является комментарием на произведение известного языковеда средневековья Ибн Сиккита «Ислаху-л-мантиг» («Исправление языка»), Табризи исправил множество неточностей и ошибок допущенных автором (Ибн Сиккитом). В данном тезисе мы хотим рассмотреть вопрос отглагольных имен в вышеупомянутом труде.

В своем комментарии Табризи рассматривает лингвистический состав арабского языка, затрагивая наряду с лексическими, грамматические и синтаксические вопросы.

В различных главах автор книги приводит лексические единицы арабского языка, указывая их произношение (огласовки), значение и способ употребления в предложениях. Свои утверждения он подкрепляет примерами из классической арабской литературы, цитируя таких гениев классической поэзии как ал-Асмаи, ал-Аша, Зу-Румма, ар-Раджаз. Не раз Табризи ссылается на своих предшественников – лингвистов Юнис ибн Хабиб, Кисаи, Фара, Абу Убейда.

Еще одним интересным вопросом арабской лингвистики на наш взгляд является вопрос производных слов, освещенный в этой книге. Этому вопросу автор посвятил несколько глав:

باب مفعلة و مفعلة، باب مفعلة و مفعلة، باب مفعلة و مفعلة، باب مفعلة و مفعلة

Как видим Табризи рассматривает слова образованные с помощью добавочной буквы «м».

Слова, образованные по форме *māfilā* и *māfalā*. В этом разделе Табризи приводит слова образованные по моделям *مفعلة* и *مفعلة*

مَضْرِبَةٌ - أرضٌ مَضْلَةٌ ومَضْلَةٌ - дорога, где можно легко заблудиться, مَضْرِبَةٌ السيف - лезвие меча (часть меча, которым наносят удары). Во всех примерах значение, приведенное Табризи совпадает с переводом Баранова, исключение составляют слова *مَضْرِبَةٌ* и *مَضْرِبَةٌ*. Эти слова нами в Арабско-русском словаре не были найдены, есть слово без та марбуты *مَضْرِبٌ*, переведенные автором словаря как «место разбивки палатки» и *مَضْرِبٌ* «битье, избивание» а так же «объект пословицы».

مَعْنِيَةٌ ومَعْنِيَةٌ – порицание; слова *مَعْجَزَةٌ* и *مَعْجَزَةٌ* – судя по всему, переводятся Табризи как «место не пригодное для жизни».

مَهْلِكَةٌ أرضٌ مَهْلِكَةٌ (место, где произошло убийство), Баранов это слово приводит в форме *مَهْلِكَةٌ* и дает значение «опасное место».

Слова, образованные по моделям *مفعلة* и *مفعلة*. Хатиб Табризи в своем «Тахзибе» привел следующие слова, образованные по моделям *مفعلة* и *مفعلة*:

1) *مِرْقَاةٌ ومِرْقَاةٌ* – плаха; кожаная подстилка (при совершении казни), *مِرْقَاةٌ* – ступень, лесница 2) *مَنْزَعَةٌ* – лифт *أَضْعَفُ* – «Да научит Аллах, нас слабых в стремления(слабохарактерных)»

Слова, образованные по моделям *مفعلة* и *مفعلة*

Слова *مَغْزَلٌ* и *مَغْزَلٌ* имеют значение «веретено», ссылаясь на Кисаи, Табризи пишет, что это слово имеет так же и форму *مَغْزَلٌ*. Другой (имеется ввиду другой лингвист) утверждает, что это форма *مَغْزَلٌ*, и происходит от слова *الغزل*. Далее автор пишет очень интересное утверждение:

و قد استنقلت العرب الضمة في حروف، فكسرت ميمها، وأصلها الضم. من ذلك: مصحف و مجدع و مطرف و مغزل و مجسد. و أصلها الضم

«Арабы считают дамму тяжелой, и поэтому мим в следующих словах произносят с кясрой, хотя их основа дамма...»

В качестве примера автор «Тахзиба» приводит слова *مَخْدَعٌ* – комната; *مِصْحَفٌ* – свиток; *مِطْرَفٌ* – покрывало, плед; *مِغْزَلٌ* – изолированное место; *مِجْسَدٌ* – рубаха. Все эти слова, Барановым приведены с дамой, однако слово *مِجْسَدٌ* дано с кясрой, есть форма *مَجْسَدَةٌ* – «музыка»

СЕМАНТИКА МИФОЛОГЕМЫ 'БЫК' В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ САХА

Ивановна Т.Н.

СВФУ им. М.К. Аммосова. Россия / Якутск

Мифологема 'бык' в традиционной культуре саха имеет огромное значение, присутствуя как сакральный образ *Ийэ Кыыл* (тотема) и духа-помощника в шаманской мифологии. Его образ также широко представлен в текстах олонхо, с одной стороны, в качестве олицетворения физической силы и могущества, в некоторой степени и властности, а с другой – является эпитетом имени богатыря злого духа и используется в качестве метафоры в описании Нижнего мира и дороги к нему. Но самым замечательным является то, что в паремиях образ рыжего быка становится мифологическим синонимом небесного огня – грома и молнии, солнца, а также солнечных лучей и звезд на небе. В противоположность этому, также, в загадках он связывается с ледоходом, разломом льда и является символом зимы в мифах – *Дьыл Обуһа*. Этот аспект будет рассмотрен ниже более детально.

Безусловно, спектр его значений указывает на разную традицию племен, принимавших участие в этногенезе современных саха. Удивительно и то, что образ быка не нашел достойного места в пантеоне божеств саха, хотя в черного быка оборачивается сам глава «карающих» божеств *Улуу Тойон* для посещения Среднего мира. Очевидно, этим и объясняется эпитет 'улуу. великий', который присущ и образу быка в паремиях о громах и молнии «*Улуу дойду обуһа мөңдүүр үһү*. Говорят, великой земли бык-пороз мычит-ревет». Уранический характер образа быка проявляется и в загадке о грозовой туче, где прослеживается четкое вертикальное разграничение: «Говорят, сверху бык ревет-мычит, а в Среднем мире люди бормочут-разговаривают». Здесь мифологема 'бык' соотносится с громким звуком.

В связи с зооморфным образом важно изучение масти животного. В этом отношении, в традиции саха упоминаются несколько мастей – *күрэң, кугас* (рыжая), *эбириэн* (пестрая) (чаще имеется ввиду мелкие белые пятна на черном. Л.Е.), *ма+аас*, *үрүң* (белая), *ала ма+аас* (пестрая беломордая), *хара* (черная).

Из данных мастей образ **рыжего** быка в загадках ассоциирован с огненной стихией, а также в текстах олонхо богатырь ездит по дорогам *абааһы* жителей Нижнего мира. **Черная** масть как было указано выше, связана с главой злых духов *Улуу Тойон*.

Пестрый бык упоминается в текстах олонхо в связи с эпитетом богатыря Нижнего мира *Суон Суорулун* – ездящий на пестром быке, а также с сюжетом об одноглазом *абааһы*, обладающем тощим пестрым быком. В шаманской мифологии в связи с обрядом внедрения духа *Кыыс абааһы* в человека для реализации мести, где пестрый бык используется в качестве жертвоприношения. В связи с этим интересен сюжет, где дочь *абааһы* оборачивается в восьминогую пеструю быка, что можно рассматривать как параллель с образом паука. Данная параллель наблюдается и в паремиях организованных в виде анаграммы. Таким образом, пестрая масть связывается с Нижним миром.

Белая масть связана с тотемом племени хоро (мальчика спасает белый бык), а затем белый бык фигурирует и в историческом предании о заселении кангаласских хоро мегинской территории (родоначальник переплывает р. Лену на белом быке).

В первую очередь необходимо заметить, что с образом быка в этнической истории саха связано племя хоро, которое воспринималось *ураанхай* саха как иноплеменники, говорящие на непонятном языке *хоролуу сангарар* (о шаманской речи). Можно предположить, что в отличие от удаганства, шаманская традиция во многом исходит именно из культуры хоро, а также тунгусо-манчжурского компонента. На это указывает существование олонхо об удаганках, но шаманы никогда не упоминаются в эпических текстах. Таким образом, к носителям эпической традиции, хоринцы с божеством в образе быка, присоединились позже. Образ быка у хоринцев четко связывается с культом огня. Об этом свидетельствует и шаманский возглас: «Хоринский род! Властитель огня, почтенный и важный, почтенный и важный!», кроме того, предание о том, что «высекателем огня бывает человек из хоринского рода». К этому располагает и почитание в качестве племенного божества хоринцами образа вороны, подателя огня.

Очевидно, хоринцы были связаны с курумчинской культурой, в которой четко прослеживается традиция кузнецов с развитым культом огня. Так, в паремии, образ быка напрямую связывается с

кузнечными мехами – «Есть, говорят, бычок, что ревет-мычит, да в огонь кидается» (пер. мой Л.Е.). При этом известны тексты, когда при камлании, высекая огонь из особого огнива *хоро хатат*, шаман упоминает прародителя *Хоро төрдө*. Очевидно, мифологическая синонимия образа быка с солнцем, молнией, солнечными лучами связана с культом огня. Примечательно, что в загадках глаза быка соотносятся и с луной что, безусловно, можно рассматривать как рудимент этиологического мифа. Кроме того, в паремиях солнце загадывается как «Говорят, над избой рыжий бык стоит». Более того, звезды на ночном небе загадываются как «Сколько личинок на теле рыжего быка, никто сосчитать не может» (пер. мой, Л.Е.). О том, что образ быка связан с моделью мира, указывает и загадка о земле: «Говорят, у темно-бурого быка тень невидима». Кроме того, в текстах олонхо, где описывается легендарное путешествие богатыря по всем трем мирам вселенной, образ быка кодирует Нижний мир – «Превратившись в хищного волка, пошел искать равных себе в Среднем мире. (...) превратился в железного черного дятла и полетел к трем небесным племенам (...) обернувшись в пестрого быка, отправился в Нижний мир».

Кроме этого, образ быка нередко выступает, как и в вышеприведенном отрывке, наряду с другими зооморфными образами. В текстах олонхо он выступает, также, в компании медведя, волка, ворона, в качестве помощников *абааны*. Но самая значительная и постоянная парность (возможно, рудимент мотива близнечности или соперничества между хоринцами и ураанхай саха) наблюдается в связи с образом жеребца. Так, в поговорке «Конь сбрасывает седока на свою гриву и хвост, а бык – на рога и копыта» - якуты утверждают, что свалиться с быка гораздо больнее, чем с коня. Здесь следует отметить, что в текстах олонхо мотив соперничества между ними не выявлен. В тексте мифа о разделении *Таңара* на зимнее и летнее время «Жеребец и бык-пороз (Как зима стала длиннее, а лето короче)», образ быка символизирует зиму, а жеребца - лето.

В связи с образом быка у якутов существует ряд поверий. К примеру, вилюйцы относили к табу – подвизывать дровни бычьим поводом. Кроме того, считалось, что бык-пороз может увести с собой *кут* всех коров из стада. Поэтому прежде чем забить просили не уводить с собой скот и возвратиться с богатым потомством. В данном примере мотив возврата ассоциирован с кругом, который связывается с солярным символом, что не противоречит семантике образа быка в паремиях. В связи с рассмотрением круга как солярного символа интересен отрывок из олонхо, где воинский пыл богатырей сравнивается со свирепостью быков: «...три дня и три ночи, будто быки в вожделении, настороженно кругами ходили, друг, на друга свирепо косясь». Очевидно, из этого ряда и ритуальный сосуд для кумыса, который шили из бычьих шкур – *симиир иһит* (вроде бурдюка, Л.Е.), предназначенный для ысыаха. В олонхо подобный сосуд описывается следующим образом: «из семи бычьих шкур сшитый кожаный сосуд».

Медиативная семантика образа быка прослеживается в шаманской мифологии, где шаман «спроводив злого духа в Нижний мир, запирает вход и выход шкурой летяги, или деревянной фигуркой быка, чтобы лишить его возможности возвращаться». Кроме того, в тексте олонхо, записанном О.Н. Бётлингом в описании жилища богатыря Эрэйдээх Буруйдаах Эр Соготох образ быка становится синонимом железного порога дома (кстати, двери в жилища саха находятся с восточной стороны) – границы между внутренним и внешним миром. Очевидно, данная семантика связывается с шаманским тотемом в образе быка. Так, в предании о шаманской инициации пишется: «...Бык постоянно лежал около дома. Слюной этого быка смазывали, лечили воспитываемые шаманские *кут* и *сүр* <...> Шерсть этого быка использовали как подстилку в железной колыбели, в которой лежал *кут* будущего шамана. Из шерсти быка в колыбели делали что-то вроде птичьего гнезда. Воспитывался в таком гнезде *кут* человека, который должен был в последствии стать шаманом, имеющим большую мощь (владеющий духом-помощником в образе быка)». Кроме того, подсушивание шаманского бубна перед очагом (специальный ритуал перед камланием. Л.Е.), загадывается: «Говорят, бык великой земли с ревом в огонь кидается».

Синонимия с образами насекомых в паремиях, безусловно, связывается с духом предка-тотема. Так, образ быка загадывает муравья в паремии: «Говорят, ниже травы, но сильнее быка», жука: «Хоть рога у меня в размах, да я не бык Вселенной», вошь: «В мочале (в густом лесу) бык-пороз (свинья) есть, говорят», таракана: «Говорят, бык великой земли золотую броню имеет». Данный цикл, по синтаксической и лексической структуре, можно отнести к более позднему образованию. Тем не менее, подобная мифологическая синонимия более раннего периода прослеживается в тексте олонхо, в описании Нижнего мира: «где величиною с бычка-трехлетки гады вприскокку носятся, жуки

вприпрыжку бегает, муравьи на одной ноге скачут». Внимательного рассмотрения требует и загадка про паука и паутину: «Между небом и землей великий бык есть, говорят», где довольно ярко прослеживаются выше перечисленная синонимия и семантика – медиация, инициация. Примечательно, что в данной загадке использована анаграмма, поскольку на якутском языке слово *о±ус* ‘бык’ в виде связанного слова *оо±уй о±ус* переводится как ‘паук’.

В связи с мотивом медиативности интересно то, что в предании об Омо±ой Баай (один из легендарных предков *ураанхай саха Л.Е.*) говорится о том, что у них не было дымохода на крыше. А дым собирали в висящей над очагом большой суме из шкуры рогатого скота, когда она наполнялась, опрастывали наружу. В отличие от этого, в камельке якутской юрты из пня делали дымоход, который называется *хоро*. Мифологема ‘пень’, который присутствует в данном примере, во многих традиционных культурах символизирует бездетность, неустроенность и бедность. Хотя, эти данные не напрямую касаются образа быка, но, тем не менее, содержат коннотативную семантику, связанную с мифологемой ‘пень’. Притом, в загадках пень загадывается следующим образом: «Говорят, есть некто, кто меньше дитяти, да сильнее быка». Кроме того, этот материал созвучен с примерами, когда образ быка содержит в круге своих значений семантику нищеты. Поскольку символ богатства у якутов – это конный скот, а рогатый скот, в особенности, если оставался единственный бык, означали беспросветную нищету.

В противоположность этой семантике образ быка обретает значение властности в загадке «Когда рыжий бык свирепствует, то в лохмотья одетые дрожат», отгадка, которой – *тойон* господин. Одним из значений созвучный с данной семантикой является поговорка «Медленный ход порога и шаги беременной женщины» - о медлительности, где соприкасаются значения плодородия и некая важность, значительность. Данный цикл можно отнести к семантике властности. Примечательно то, что здесь возникает образ рыжего быка, связанный с культом огня.

Другим довольно значительным семантическим кругом мифологемы ‘бык’ является ее связанность с зимой и разломом льда. При этом, образ быка соотносится с мифологическим образом мамонта *сэли* – *Уу Обуһа* ‘Водяной Бык’ а также символом зимы *Дьыл Обуһа*. Данные факты предполагают развернутого рассмотрения. Поскольку образ быка, наделенный уранической семантикой, связывается с образом мамонта, который в свою очередь соотносится с небом в изображении на бивне мамонта с непропорционально удлиненными конечностями (Якутия, Бөрөлөх), напоминающем изображения Богини Нут у египтян. Кроме того, мифологический образ Быка Зимы *Дьыл Обуһа* соотносится с «многопагубным змеем рыжеватым». Так, в Авесте приводится следующее: «...этому в противовес (творению Ахура Мазды страны Ариям-Вайжда. Л.Е.) состряпал Анхра-Манью многопагубный змея рыжевато-голубого и зиму». А далее по очередности идет описание «десяти месяцев зимы», где «воды холодные, растения холодны», и, в конце которых происходит «большое половодье». С контекста не понятна связь образа змея и зимы. Но анализ образа быка может пролить свет на это.

В рассматриваемом авестийском отрывке для нас актуален образ змея «рыжевато-голубого», который во многих традициях связывается с водной стихией. Эта метафора исходит из схожей извивающейся формы, а также тем, что змеи обитают около водоемов или под землей (отсюда устойчивая характеристика хтоничности в мифах). В этом свете становится понятной аналогия образа быка и ледохода в загадках якутов – это не только громкий звук (мычание-рев быка), но и соотнесенность с водной стихией. Не является ли это диахроническим показателем метафорического развития мифологического образа зимы – бык-змея. Возможно, семантическая цепь бык-мамонт с развитием мифологии стал обозначать бык-змея. Поскольку, первая пара носит выраженную ураническую характеристику, а образ змея из Авесты схож с ледоходом, который можно сравнить с периодическим сбрасыванием кожи змеями. Вышеприведенная параллель между Быком Зимы *Дьыл Обуһа* и авестийским змеем появилась во многом исходя из значения рыжего цвета, который связывается с культом огня, плодородия, но, притом в рассматриваемых мифологемах связывается с зимой и разломом льда.

По поводу номинации *Уу Обуһа* Водяной Бык с семантикой ‘мамонт’ – «Это понятие сильно смешалось с понятием *Эбэ*, т.е. *иччи* воды (озера, реки и т.д.)». Здесь отразилось то, что останки мамонтов по обыкновению находят в размывах водоемов. Исходя из этого, очевидно, предки саха воспринимали бивни мамонта как рога, а останки мамонта как останки огромного быка. Возможно, отсюда исходит аналогия со сбрасываемой змеиной кожей (останки мамонтов около водоемов) –

мотив умирающего и воскресающего бога. С данным мифологическим образом связывается и образ Быка Зимы *Дьыл Обуһа*. Примечательно, что указания масти данных мифологических образов отсутствует, тем не менее, некоторая схожесть с образом черного (синего) быка, который выходит из озера, в легендах народов Южной Сибири все же присутствует. Одним из значений способных пролить свет на оформление данных мифологических образов, может стать то, что «от его могучего рева беременеют все коровы в округе».

Таким образом, несмотря на то, что рассматриваемые образы быков соотносятся с зимой, но все же становятся мифологическим синонимом ледохода, грома, наступления лета. Так, в загадке «Великой страны бык взревел, вселенной жеребец заржал – срединный мир сразу оживился», где прослеживается связь с легендами Южной Сибири – это семантика инициатора жизни, связанная с культом плодородия. Кроме того, в загадках о разломе льда «Говорят, где бык-пороз (молодой жеребец) взрыл-разворотил на 9 веков тянется», а также «Говорят, рев кулана-быка на протяжении 9 веков слышится» выявляется преемственность 9 веков, что также можно связать с поколениями потомков. Число «9» здесь можно интерпретировать как мужской символ, поскольку четные числа связаны с женским началом, а нечетные – с мужским. Примечательно, что в паремии о ледоходе, грома, наступлении лета образ быка становится номинантом «Великой страны», а жеребца – «вселенной». Из данных фактов можно сделать вывод о том, что образ быка в традиционной культуре предков саха оформился при развитом патриархате, в отличие от образа эпической кобылицы. Кроме того, исходя из постоянной лексической привязки со словом *удуу*, можно предположить о том, что уранический образ быка оформился в период ностратической языковой общности.

Необходимо заметить то, что в переводах зоономинаций в языках, где не существует различия на мужской и женский роды наблюдается большая путаница. Например, слово *сылгы* можно перевести и как «жеребец», так и как «кобылица», но в фольклорных текстах в большинстве случаев используется первое значение. Очевидно, в мифе о разделении лета и зимы имела в виду все же кобылица по довольно популярной дихотомии мужское/женское, поскольку в тексте упоминается бык – носитель мужского начала.

ИСТОРИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ТЮРКОЛОГИИ

Рамиз Аскер

Бакинский государственный университет

Развитие тюркологии как науки

Тюркология является совокупностью научных гуманитарных дисциплин, изучающих языки, литературу, историю, фольклор, религию, этнографию, духовную и материальную культуру тюркских и тюркоязычных народов в прошлом, настоящем и будущем. Первые исследования в Азербайджане, которые можно условно назвать тюркологическими, относятся к XVII веку, когда появлялись персидско-тюркские и тюркско-персидские словари, составленные местными учеными. Автором одного из них был Мехти хан Астарабади. Его весомый труд, написанный в XVII веке, включал в себя обширное введение из 170 страниц, где он описал грамматические правила азербайджанского языка, сравнивая его с персидским. Другой словарь, написанный Мехти Тебризи в 1794 г., состоял из предисловия, грамматического очерка и собственно словаря.

После входа Северного Азербайджана в состав России, появились ученые, оставившие неизгладимый след в области востоковедения вообще и тюркологии в частности. Среди них особое место занимает наш соотечественник Мирза Казембек (1802-1870). Он был самым известным литературоведом, лингвистом, исламоведом, историком, географом, просветителем и переводчиком не только в России, но и во всей Европе. По образному выражению В.В.Бартольда, «он был создателем русского востоковедения», а по мнению выдающегося тюрколога академика А.Н.Кононова, Мирза Казембек «соединил в себе европейскую ученость с ученостью восточной». Он в совершенстве знал, говорил и писал на азербайджанском, татарском, турецком, арабском, персидском, русском, английском, французском, немецком и древнееврейском языках.

За свои превосходные труды по лингвистике и истории Мирза Казембек три раза был удостоен престижной премии Демидова АН России. В 1829 г. ученый перевел «Гюлистан» Сади с фарси на русский язык, а в 1842 г. – «Коран» с арабского на французский язык.

В 1839 г. Мирза Казембек написал «Грамматику турецко-татарского языка», а в 1846 г. «Общую грамматику турецко-татарского языка», где впервые анализировал азербайджанский язык с точки зрения европейского языкознания. (Под выражением «татарский язык» он имел в виду родной азербайджанский язык. В дореволюционной России все тюркские языки, в том числе азербайджанский, именовали просто татарскими языками. В XIX-начале XX в. употреблялось также название азербайджано-татарский язык, но оно было отброшено и заменено последовательно терминами: тюркский, азербайджанско-тюркский и азербайджанский). Произведения Мирзы Казембека сохраняют свою актуальность и по сей день. [Əbülfəz Rəcəbli. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, s. 116-132]. В истории тюркологии Мирза Казембек вторая яркая фигура после великого лингвиста, автора знаменитого произведения «Дивану лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгарского (XI в.).

После Мирзы Казембека были написаны и изданы некоторые учебники и хрестоматии для русско-татарских (азербайджанских) школ. Из них можно отметить «Учебник татарско-азербайджанского наречия» Мирзы Абульгасан бека Визирова (1861 г.) и «Fənni-sərfi-türki» («Грамматика тюркского языка») Мирзы Мухаммеда Афшара. В книге Афшара (конец XIX века) даются ценные сведения о морфологии, фонетике и синтаксисе. Это первая книга, написанная на азербайджанском языке.

В 1899 г. известный писатель, политический и общественный деятель Нариман Нариманов издал свою книгу «Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhfı» («Краткая грамматика тюркско-азербайджанского языка»). В том же году вышла в свет другая книга Нариманова «Самоучитель татарского языка для русских». В 1902 г. вышло из печати сразу две книги по грамматике. Одна из них принадлежала перу талантливого азербайджанского писателя Султан Меджида Гани-заде. Первая публикация книги «Грамматика турецкого-кавказского-азербайджанского наречия» за 20 лет выдержала шесть изданий. Последнее исправленное и дополненное издание вышло в 1922 г. Эта книга долгое время считалась самой лучшей среди книг, посвященных азербайджанскому языку. Вторая книга, написанная известным педагогом Ислам беком Кабуловым, называлась «Кавайидилисани-тюрки» («Правила тюркского языка»). Тюркская интеллигенция с одобрением восприняла это издание.

Гафур Решад Мирза-заде и Мамедсадиг Ахунд-заде в совместном труде «Rəhbəri-sərfı» («Руководство к грамматике»), который увидел свет в 1910 г., впервые рассмотрели все основные и вспомогательные части речи и дали самые простые и научные толкования им. Эта книга была переиздана в 1918 г.

Настоящая тюркология как отрасль науки, свое начало в Азербайджане берет с 20-х годов прошлого столетия, после создания Бакинского государственного университета (1919 г.), который стал флагманом науки и образования в республике. После установления советской власти в Азербайджане (1920 г.) произошло бурное развитие во всех отраслях науки, в том числе языкознании и тюркологии. Первым делом решались вопросы практического (одновременно политического) характера, составлялись программы, подготавливались и издавались учебники и учебные пособия, открывались вузы, общеобразовательные школы и курсы по ликвидации безграмотности, создавались факультеты и кафедры тюркского (азербайджанского) языка, проводились работы по унификации орфографии, упорядочению терминологии, поднимался вопрос о переходе с арабской графики на латиницу. Однако всего этого было не достаточно, не хватало научной базы и кадров. В связи с этим в 1923 г. в Баку было создано Общество изучения и обследования Азербайджана, которое стало главным научным учреждением страны. В его составе начали функционировать отделения истории и этнографии, чуть позже отделение тюркологии, а также комиссии и подкомиссии по литературе, языкознанию, словарям, прикладному искусству, театру, музыке и т. д., где проводились первые исследования по разным отраслям.

В Баку на работу приглашались многие известные ученые из вузов и научных учреждений России и других стран, среди которых были самые известные востоковеды, лингвисты и специалисты как Н.Я.Март, В.В.Бартольд, И.И.Мещанинов, А.Э.Самойлович, А.О.Маковельский, Г.Жузе, Е.Э.Бертельс, Б.Чобан-заде, А.С.Губайдуллин, М.Ф.Кепрюлю-заде и др.

В 20-е годы прошлого века появились первые научные грамматики по азербайджанскому языку, которые были написаны с позиций общетюркского языкознания. Среди них особое значение имеют «Türkcə sərfi-nəhv» («Грамматика тюркского языка», 1924 г.) Исмаила Хикмета и Абдуллы Шаика, «Türk qrammeri» («Тюркская грамматика», 1929 г.) Бекира Чобан-заде и Фархада Ага-заде и др.

15 сентября 1925 г. в Москве состоялось заседание востоковедов Советского Союза, где было решено созвать съезд с участием всех тюркологов страны для обсуждения перехода на латинскую графику тюркских народов. Созыв съезда был поручен Научной Ассоциации востоковедения СССР и Обществу изучения и исследования Азербайджана.

Первый Всесоюзный тюркологический съезд, созданный в Баку с 26 февраля по 6 марта 1926 г., стал важной вехой в политическом, научном и культурном плане тюрко-татарских, горских и др. народов Советского Союза. По данным мандатной комиссии, в работе съезда участвовал 131 делегат. Из них 93 тюрка и 38 представителей народов Кавказа и Средней Азии, Сибири, Поволжья, а также специалисты Академии наук СССР, Научной Ассоциации востоковедения, Украинской Академии, Закавказской Ассоциации востоковедения и персонально приглашенные тюркологи из-за рубежа, в том числе, ученые из Турции (3 чел.), Германии (2 чел.), Австрии (1 чел.) и Венгрии (1 чел.). Среди делегатов была одна женщина, учительница Султанова, из Азербайджана.

Согласно стенографическому отчету, на съезде были заслушаны и обсуждены доклады и содоклады по следующим 14-ти вопросам: современное состояние и ближайшие задачи изучения истории, этнографии, языков тюркских народов, родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, финчо-угорскими и яфетическими языками, система научной терминологии и терминология на тюркских языках, общие основы орфографии тюркских языков, основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической алфавиты тюркских народов, развитие литературного языка у тюркских народов, вопросы методики преподавания тюркских языков, итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР, методы краеведческой работы среди тюркских народов, последние культурные достижения тюркских народов и организационные вопросы. По этим вопросам было проведено 17 заседаний, заслушано 37 докладов и содокладов. 5 из этих докладов было посвящено истории и этнографии, 2 – литературе, 7 – языкам, 7 – проблемам алфавита, 6 – орфографии, 2 – культуре, 5 – проблемам терминологии, 3 – вопросам методики преподавания.

Большое практическое значение из всех этих вопросов имели, главным образом, три раздела: орфография, терминология и алфавит. Неслучаен тот факт, что наибольшее количество докладов приходилось именно на эти же указанные выше три вопроса. Основным докладчиком по орфографии выступил профессор Щерба, а содокладчиками – Галимджан Ибрагимов, профессор Жирков, Рахими и Ага-заде. Профессор Азербайджанского государственного университета Бекир Чобан-заде выступил с докладом о системе научной терминологии, ученый секретарь общества изучения и обследования Азербайджана Зифельдт-Симумяги, делегаты Одабаш и Байтурсун говорили о принципах образования научной терминологии в тюркских языках. Кратко остановившись на естественной эволюции языков, Зифельдт-Симумяги указал, что в наши дни нет времени ждать развития языка, науки и литературы "естественным" путем, т.е. стихийно, а необходимо это развитие регулировать сознательной силой, государственными терминологическими комиссиями и другими научными органами, при содействии широкой общественности. Попытки реформы старого крайне несовершенного и до отказа засоренного арабскими и персидскими терминами тюркского литературного языка идут по четырем направлениям: 1) панисламисты стремятся сохранить максимально большое количество арабско-персидских терминов; 2) европеизаторы - максимум европейских слов; 3) пантюркисты стараются навязать или константинопольский литературный язык, или носятся с утопическим планом создания единого литературного языка для всего тюркоязычного мира; 4) "народники" – предлагают восстановить в литературе народный язык. Докладчик считал правильным последнее течение и предлагал "при выборе терминов, прежде всего, обращаться к народному рабоче-крестьянскому языку. В случае отсутствия элементарных терминов в народном языке, возможно заимствование из других родственных языков и наречий, как подчиняющихся тем же языковым законам". Далее возможно заимствование из европейских языков, но при этом необходимо соблюдать следующие условия: 1) заимствованное слово не должно выходить за границу определенных звуков, свойственных заимствующему языку (например, не должно заключать в себе аффрикаты ц); 2) в заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетания и чередования звуков, которые свойственны заимствующему языку (например, слово не должно начинаться согласным дифтонгом); 3) заимствуемые слова должны укладываться в правила сингармонии; 4) необходимо строго сохранять общий стиль языка в интересах психофизиологической экономии сил говорящего".

Одним из вопросов, который привлек наиболее пристальное внимание не только тюркских народностей, населяющих СССР, но и за границей, вне всякого сомнения, являлся вопрос об алфавите. Он имел огромное культурное и общественное значение, ибо затрагивал широкие слои населения и поэтому вызывал более оживленные прения, чем другие вопросы. Вопрос этот был поставлен лишь в плоскости выяснения преимуществ латинского или арабского алфавитов.

По этому вопросу выступили профессор Яковлев, профессор Жирков, Мамед-заде, Галимджан Шараф, Ибрагимов, Рахманов, Ага-заде, Айвазов, Байтурсун, Барахов, Карачайли Ислам, Сабашкин, Иванов, Тюрякулов, Алиев и др. За исключением делегата из Татарии Галимджана Шарафа, все ораторы были против арабского письма. Сторонники латинского алфавита указали, что народы не мусульманские сравнительно легко переходят на латинский алфавит, тогда как среди мусульманских народностей этот вопрос встречает большие затруднения, так как здесь он связан с религиозными предрассудками. Было подчеркнуто, что арабский алфавит не выходит за пределы мусульманского мира, что он даже и в этих пределах уступает территорию за территорией. Были и интересные суждения о русском алфавите: касаясь этого алфавита, говорили, что он исторически был связан с руссификаторской и миссионерской политикой при царизме. Это обстоятельство дало ему такой привкус, что большинство народов СССР, при создании своей письменности, не принимает его и, даже приняв его, отказывается от него потом.

По вопросу о системе письма, основные мысли сводились к тому, что выбор наиболее удачной графики должен определяться: а) соображениями наибольшей простоты графических движений при достаточной различимости знаков и букв; б) сознательным выбором определенной системы восполнения недостающих знаков в принятом за основу алфавите, т.е. система сочетаний, или надстрочных знаков, или новых букв и пр.; в) соображениями наибольшей экономии в смысле пространственного протяжения начертаний слов. Обсуждая чисто технические достоинства 3 главных конкурирующих между собой алфавитов (латинский, русский и арабский) участники съезда пришли к выводу, что необходимо предпочесть первый алфавит пред остальными двумя. Правда, Галимджан Шараф пытался доказать, что, арабское письмо намного экономнее, быстрее и выгоднее, чем латинский и русский алфавиты. Например, у татарских учеников арабским шрифтом скорость чтения выше в среднем на 26 %, а скорость письма выше на 32 %, чем у русских учеников.

После долгих дебатов, председатель совнаркома Дагестана Коркмасов от имени делегаций Азербайджана и республик Закавказья, Узбекистана, Киргизской, Дагестанской, Туркменской, Якутской, автономных областей Северного Кавказа: Карачаевской, Балкарской, Кабардинской, Ингушской, Чеченской, Адыг-Черкесской, Осетинской, Туркмен. автон. района внес следующую резолюцию:

1. Констатируя преимущество и техническое превосходство нового тюркского (латинского) алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита по сравнению с арабским, вместе с тем съезд считает введение нового алфавита и метод его проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа.

2. В связи с этим, съезд констатирует факт огромного положительного значения, заключающегося в введении Азербайджаном, областями и республиками СССР (Якутией, Ингушетией, Карачаево-Черкесской, Кабардинской, Балкарской и Осетией) нового тюрко-латинского алфавита. Отмечая и горячо приветствуя огромную положительную работу, проделанную означенными областями и республиками СССР в области введения нового тюркского (латинского) алфавита, съезд рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и других областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя.

За резолюцию Коркмасова (за латинский алфавит) голосовал 101 делегат, за резолюцию Шарафа (за арабский алфавит) 7 делегатов, 9 делегатов воздержались.

Воздержались русские ученые, которые считали себя не компетентными принимать участие при вынесении окончательного решения по этому вопросу, являющемуся делом самих тюрко-татарских народов. Так принималось решение, имеющее колоссальное революционно-историческое значение для всего мусульманского Востока.

Съезд после себя не оставил никакого выборного органа и ограничился тем, что рекомендовал всем тюркским республикам и областям организовать на местах Тюркологические Комитеты для сбора и систематизирования материалов по тюркологии, учета и

хранения рукописей, изучения местных говоров и диалектов и т.д. Комитеты должны постоянно поддерживать между собой связь и производить обмен печатными изданиями. Съезд признал желательным переиздание ставшего библиографической редкостью пока единственного в своем роде словаря тюркских наречий Радлова.

Что касается второго Всесоюзного тюркологического съезда, то съезд высказался за созыв его не позже, чем через 2 года, в Узбекистане, в г. Самарканде.

В заключение необходимо сказать пару слов об огромном культурно-историческом значении, какое имел съезд не только для тюрко-татарских народов, населяющих СССР, но и для соседних мусульманских стран, а также для всего научного мира, которому, как это подчеркнул в своей приветственной речи председатель ЦИК Союза ССР Газанфар Мусабеков "представляется возможность подытожить результаты работ за ряд лет и наметить дальнейшие пути развития тюркологии". Историческое значение съезда заключалось в том, что впервые представители тюрко-татарских народностей имели возможность встретиться на своем съезде и разрешить наболевшие вопросы. "В великое дело создания нового освобожденного человечества, говорил председатель организационной комиссии по созыву съезда и председатель ЦИК Азербайджана Самедага Агамали-оглы, съезд, несомненно, внесет свою лепту. Ведь, дать верную научную основу культурному развитию многомиллионных народов на рубеже Востока, того Востока, где большая часть человечества, находится под ярмом иностранного гнета и собственных предрассудков, это значит – потрясти этот самый Восток". Известный тюркский ученый, профессор Чобан-заде, один из наиболее активных участников съезда, писал: "Главное значение съезда следующее: тюркология, служившая до сих пор в руках западных империалистов, пользовавшихся темнотой Востока, орудием эксплуатации и колонизаторской политики, отныне станет ценным результатом мышления честных и серьезных людей, совместно работающих над самыми неведомыми и вместе с тем интересными документами истории цивилизации человечества. Съезд тюркологов является новым шагом к интернационализму, соединяющим отсталую часть человечества с лучшей частью современной цивилизации и займет место в истории человеческой культуры... С принятием нового алфавита тюркские народы вошли в культурную семью европейцев. Обладая европейскими средствами фиксирования передачи мысли, тюрко-татарские народы признаны будут играть роль передатчика культурно-революционных идей СССР на Востоке".

Съезд рекомендовал использовать опыт Азербайджана по латинизации в других республиках и областях Союза. Для этого создали Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦК НТА). С этого момента начинается этап организованного и широкого движения за латинизацию письменности тюркских народов, применявших главным образом арабский алфавит. В построении алфавита впервые выдвигается лозунг "унификации", то есть графического и фонетического объединения отдельных национальных алфавитов. Первый пленум ВЦК НТА (Баку, 1927 год) принимал проект унифицированного нового тюркского алфавита из 34 букв, с вводимыми по мере надобности добавочными знаками для отдельных языков.

7 августа 1929 года постановлением ЦИК и СНК СССР "О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза СССР" переходу на латиницу придан официальный статус. Начался переход на новый алфавит газет и журналов, издательств, учебных заведений. С 1930 года наступает новый этап латинизации, происходит развитие национальных литературных языков, создание новой терминологии, упорядочение орфографии и овладение различными видами техники (полиграфия, машинопись, телеграф, национальная стенография). Кроме технических удобств применения письма, для Советского государства был важен политический аспект — разрыв общества с традиционной исламской культурой, которую символизировала арабская графика, проведение политики массовой атеизации страны. Латинизация алфавита в СССР не могла не отразиться на латинизационном движении и за рубежом.

В 1928 г. под несомненным влиянием успехов латинизации в Азербайджане перешли с арабского на латинский алфавит Турецкая Республика. В 1930 г. Тувинская Народная Республика тоже перешла на латинскую графику.

Спустя некоторое время латинская графика перестала удовлетворять советское руководство, перешедшее к реализации политики ускоренного сближения и слияния народов. В русле этой политики был перевод всех

языков народов СССР на письменность на основе кириллицы. Суть этой политики ясно выразил один из разработчиков этой реформы: "С ростом культурного уровня народов СССР латинизированный алфавит перестал удовлетворять потребности развития языков. Он не обеспечивал всех условий к сближению с культурой великого русского народа". После решения ЦК ВКП (б) и СНК СССР в начале 1939 года в течение трех месяцев осуществлен полный переход на кириллицу.

После распада СССР в 1991 г. во всех бывших тюркских республиках Советского Союза началось движение за восстановление латинского алфавита. В настоящее время на латинский алфавит перешли Азербайджан, Узбекистан и Туркменистан. Казахстан и Киргизия намерены сделать это поэтапно, а автономные тюркские единицы Российской Федерации не в состоянии сделать этого из-за вето президента России.

В 1929 г. Общество исследования и изучения Азербайджана было реорганизовано в Азербайджанский научно-исследовательский институт (НИИ) с отделениями точных и гуманитарных наук, в том числе истории и этнографии, языкознания и литературы, искусства и философии, государства и права, а также советского и зарубежного Востока.

К концу 1932 г. в Азербайджане уже функционировало около 30-ти научных учреждений и свыше 10-ти вузов, где работали около 800 научных работников, в том числе 87 профессоров и 138 доцентов, среди которых были известные тюркологи, литературоведы, языковеды и культурологи. В том же году было решено на базе НИИ учредить Азербайджанское отделение Закавказского филиала АН СССР, которое в 1935 г. стало филиалом АН, а в 1945 г. превратилось в самостоятельную академию наук страны. В 2001 году она приобрела статус «Национальной Академии Наук Азербайджана» (НАНА), в институтах и подразделениях которой трудятся свыше 10 тысяч сотрудников, в том числе 4939 научных работников, 560 докторов наук, 2046 докторов философии. НАНА имеет 74 действительных членов-академиков и 119 членов-корреспондентов.

В 1932 году на базе Азербайджанского научно-исследовательского института создан институт языковедения, литературы и искусства. В 1945 году создан независимый институт языкознания. В 1951 году институт языкознания объединился с институтом литературы и в сентябре 1969 года снова стал независимым. С 1973 года институт языкознания носит имя выдающегося азербайджанского поэта Насими.

В настоящее время в институте языкознания функционируют отделы современного азербайджанского языка, истории языка и диалектологии, теоретической лингвистики, прикладной лингвистики, тюркских языков, индоевропейский отдел, древних языков и культур, социолингвистики и языковой политики, компьютерной лингвистики и отдел мониторинга. Помимо этого в структуру института входят редакции журналов «Тюркология» и «Известия института языкознания».

КОНВЕРГЕНЦИЯ ГЛАСНЫХ СТАРОУЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Умаров Э.А.

Институт языка и литературы имени Алишера Навои АН РУЗ

Конвергенция – слияние двух фонем в одну. В лингвистическом труде «Мухокамат ул-луғатайн» («Тяжба двух языков») Алишер Навои дает ценные сведения о конвергенции гласных староузбекского языка. По сведениям поэта, в староузбекском языке существовало пять пар гласных **а, и, у, э, ё**, различающихся по долготе–краткости: **а:~ а, и:~ и, у:~ у, э:~ э, ё:~ ё**. В процессе развития узбекского языка эти пары подверглись конвергенции, т.е. слились в одну фонему. Ниже будет рассмотрена каждая пара гласных в отдельности.

1. Гласные **а:~ а**.

В указанном труде Алишер Навои пишет о существовании двух широких **а**, различающийся по долготе–краткости: «Существуют соотношение и согласованности между конечными «алиф» (^۱) и «ха» (^۲), и какое-либо слово можно рифмовать со словом, имеющим на конце «алиф». Так, слово ^۱ «а:ра:» («середина») можно рифмовать **а** как ^۱ سرا – сара: («жилище») и ^۲ درا – дара: («приходи»), но эти слова рифмуются также и со словом ^۱ سره «сара» («отборный») и ^۲ دره «дара» («долина») [1, с. 118]. Эти сведения поэта показывают, что слово с «алиф» (^۱), передающим долгий **а:**, можно рифмовать с

«ха» (◦), т.е. кратким **а**. Иными словами, XV в. алиф, передающий долгий **а:**, потерял фонематичность, поэтому эту букву можно рифмовать со словами «ха» (◦), т.е. кратким **а**. Позже эти две гласные слились в одну фонему, произошла так называемая конвергенция. Поэтому в словарях к произведениям Алишера Навои эти гласные пишутся с одной гласной **а**.

2. Гласные **и:** ~ **и**.

Алишер Навои в «Муҳокамат ул-луғатайн» в двух местах дает сведения о гласных **и**. Первый раз он пишет о двух негубных **и**, различающихся по долготе–краткости. Поэт пишет: «Таковы «йа:й» (ى) или касра (-ِ), آغیر - а:ғи:р («тяжелый») рифмуют с باغیر ба:ғи:р («печень») и со словами صادر – са:дир («исходящий») и قادر – қа:дир («могучий»), а также со словами تاخير – та:хи:р («задержка») и تغيير – тағйи:р («изменение»). В персидском языке такой возможности нет» [1, с. 118]. Следовательно, к XV в. долгий **и:** также потерял фонематичность. Поэтому поэт пишет, что слова с данными гласными можно рифмовать со словами с кратким **и**. Позже в истории развития узбекского языка эта пара гласных слилась в одну **и**, т.е. произошла конвергенция. Слова с этими гласными, некогда различавшимися по долготе–краткости, сейчас в произведениях Алишера Навои пишутся с одним **и**. Второй раз он при анализе слово بيز даёт сведения о трех гласных: э, **и**, **и:**. Поэт пишет: « بيز - бэз это то, сарты называют словом *ғудуд* - “железо”; بيز -биз по- персидски «мо», по- арабский «нахну» - (мы); и наконец, بيز би:з означает предмет, который сарты называют дарафш (шило; бурав)» [1, с. 118]. Как видно из примеров в двух цитатах даются ценные сведения о трех гласных: долгий **и:** (фонема), долгий **и:** потерявший фонематичность, краткий **и**. Долгий **и:** в развитии узбекского языка перешел в дифтонг **ий**. Он сохранился в составе следующих слов: *қийин* “трудно”, *бийик* “великий”, *кийик* “олень”, *кийиз* “кошма”, *кийим* “одежда”. Долгий **и:** реальное явление в староузбекском языке. Составители словарей к произведениям Алишера Навои эту фонему отмечают особенно. Так, Тали Имани Гератский в “Бадаи ал-луғат” («Редкости слов») при раскрытии значения слово قين пишет, что если в данном слове гласный **и** произнести **била ишбаъ** «не долгий» будет **қин** «ножны», если с **ишбаъ** «долгий» будет **қи:н** (қийин) «мучение». [2, с. 71]. + В развитии узбекского языка долгий **и:** превратился в дифтонг **ий**. Данная фонема осталось в составе следующих слов: *кийик* «олень», *бийик* «великий», *қийин* «мучение», *кийиз* «кошма», *кийим* «одежда».

В «Муҳокамат ул-луғатайн» сохранились ценные сведения о четырех узких губных гласных. Первая пара губных гласных показывается через ва:в и замма, вторая пара губных гласных – через слово اوت.

3. О гласных **у:** ~ **у**, показанных через **ва:в** и замма, Алишер Навои в следующей цитате дает ценные сведения о двух губных узких гласных, различающихся по долготе–краткости: «Такое соотношение имеют **ва:в** (و) и замма (-ِ) : ايرور – эру:р можно рифмовать с حر – хур («свободный»), دُر – дур («жемчуг») и غرور – ғуру:р («гордость»), ضرور – зару:р («нужный») [1, с.118]. Как видно из примеров, губной узкий гласный долгий **у:** поэт передает через **ва:в** (و), краткий – через замма (-ِ). Эти примеры также показывают что к XV в. долгий **у:** потерял фонематичность. Поэтому слова с этими гласными поэт рифмует между собой. Позже в истории узбекского языка эти две гласные слились в одну фонему, и в словарях к произведениям Алишера Навои они пишутся с одним **у**.

4. Гласные **у:** ~ **у**, показанные через слово اوت.

Кроме указанных выше гласных Алишер Навои дает ценные сведения о другой паре двух губных **у**, тоже различающихся по долготе–краткости. Эти гласные он описывает при анализе слова اوت.

Поэт пишет: « اوت – у:т – повеление ходить (играть) партнеру по игре в кимар; اوت – ут с наиболее краткой гласной – палить голову убитого животного, держа ее на огне» [1, с.118]. Данные туркменского языка подтверждают, что в первом слове «повеление ходить (играть) партнеру по игре в кимар употреблен гласный **у-утмак** «выигрывать», во втором аут – **ут** употреблен краткий **ү**. Ср. туркм. **үтмек** «опалить» [3, с. 665, 674].

В узбекском литературном языке эти две губные гласные не употребляются. Они сохранились в диалектах. Поэтому в «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» («Толковый словарь узбекского языка») слово *утмоқ* «опалить» дается с пометой **шв.** т.е. как диалектный [4, с.284].

5. Гласные э: ~ э.

Алишер Навои пишет о существовании двух полуузких гласных э, различающиеся по долготе– краткости. Поэт пишет: «*تیر* – тэ:р в смысле тэ:рмак – собирать, рвать; *تیر* – тэр – с более краткой гласной это то, что сарты (персы) называют «арақ» («пот») и *хай* – («пот»). Древнетюркские памятники подтверждают, что в слове в значении «собирать» употреблен долгий э:, а в слове «пот» э обыкновенной долготы [5, с. 197]. Данные туркменского языка также подтверждают долгий э: в слове **ти:рмек** «собирать». Позже в развитии староузбекского языка эти гласные слились в одну фонему, т.е. произошла конвергенция, поэтому слова с этими гласными даются в одной словарной статье.

6. Гласные ў: ~ ў.

В «Муҳокамат ул-луғатайн» даются ценные сведения о четырех полуузких ў. Поэт пишет: «*تور* – **тў:р** «силок», «ловушка», «западня»; *تور* – **тў:р** с более краткой огласовкой – перекладина, на которую садятся птицы; *تور* – **тў:р** с еще более краткой огласовкой – почетное место в доме; самую краткую огласовку имеет слово *تور* **тў:р** в значении рисунок на занавеске, которую вешают на двери и на место, противоположное двери (красный угол, почетное место)» [1, с. 118].

Сопоставление этих гласных с современным узбекским языком показывает следующее. Во-первых, все долгие гласные потеряли долготу.

Во-вторых, слово *تور* – **тў:р** с более краткой огласовкой – перекладина, на которую садятся птицы, в узбекском литературном языке не употребляется, оно сохранилось в узбекских диалектах, соответственно гласный ў также сохранился в диалектах. В-третьих, гласный ў: в слове *تور* – **тў:р** «силок», «ловушка», «западня» и гласный ў: в слове *تور* – **тў:р** – рисунок на занавеске, которую вешают на двери и на место, противоположное двери, слились в одну фонему, т.е. произошла конвергенция, поэтому эти слова даются в одной словарной статье [4, с.252].

Как видно из примеров Алишер Навои пятьсот лет тому назад вторым после Махмуда Кашгарского определил фонему и его вариант дистрибутивным методом. Примеры Алишера Наваи показывают что к XV в. все долгие гласные потеряли фонематичность, поэтому произведения узбекских поэтов XV-XIX вв. можно транслитировать гласными **а, и, у, ў, э.**

Кроме того эти сведения Алишера Наваи дают ценные сведения о формировании вокализма современного узбекского языка.

III BÖLMƏ
ÜSLUBİYYAT VƏ SEMANTİKA.
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİ

III СЕКЦИЯ
СТИЛИСТИКА И СЕМАНТИКА.
ЯЗЫК СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

SECTION III
STILISTIC AND SEMATICS.
THE LANGUAGE OF MASS MEDIA

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİ – QƏZET DİLİ ƏSASINDA

Abbasova V.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Kütləvi informasiya vasitələri-dövri mətbu nəşrlər, teleradio proqramları, informasiya agentlikləri, internet, kinoxronika proqramları və digər yayım formalarıdır. Azərbaycan Respublikasının qanunun KİV-nin dili haqqında I fəslinin 6-cı maddəsində göstərilir: Azərbaycan Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitələri üçün dil məhdudiyyəti qoyulmur. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kütləvi informasiya alınmasında və yayılmasında dövlət dilindən, habelə bu və ya digər dildən istifadə etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə təmin edilir.

M.F.Axundov “Ökinçi” qəzetinin nəşrə başlaması ərəfəsində,1875-ci il aprelin 21-ndə H.B.Zərdəbiyə göndərdiyi məktubda yeni mətbuat orqanının dilinə və üslubuna ciddi qayğı göstərməyi tövsiyə edərək yazmışdı: ”Sizin qəzetinizin əsas məziyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zərifliyi və aydınlığı,orfoqrafiyanın düzgünlüyü olmalıdır.Çünki sizin qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır.Bu qısa məktubda qəzet dilinin xüsusi rolu, ədəbi dil sistemində özünəməxsus yer tutması aydın əks etdirilmişdir.

Mətbuatın dilinə mürəkkəb və anlaşılmaz ərəb, fars, osmanlı tərkiblərinin hücum çəkdiyi bir şəraitdə Cəlil Məmmədquluzadə əsl vətəndaşlıq hünəri göstərirdi. O, bir tərəfdən Zaqafqaziyada çıxan qəzet və jurnalların dilindəki qüsurları cəsarətlə tənqid atəsinə tutur, digər tərəfdən “Molla Nəsrəddin”in materiallarında və öz əsərlərində dil və üslub rəvanlığı göstərirdi. Dil və üslub dəqiqliyi, yersiz işlənən əcnəbi sözlərin mətbuat səhifələrindən qovulması uğrunda mübarizə aparan “Molla Nəsrəddin”jurnalı orijinal satirik üsullardan da istifadə edirdi.

İnformasiya vasitəsi sayılan qəzet səhifələrində orfoqrafik səhvlərlə yanaşı, saysız-hesabsız qrammatik, fakt və üslub xətalrı ilə qarşılaşırıq.1)cümlədə söz sırasının pozulması 2)sözlərin yerində düzgün işlədilməməsi. Hər 2 tip səhv cümlənin məzmununa ciddi təsir göstərir, fikir dolaşıcılığına səbəb olur. Cümlədə sözün yerində düzgün işlədilməməsinə aid nümunəyə baxaq: Tez müddətdə əvvəlki həyat tərzinə dönür. Bu cümlədə tez zərfi yerində düzgün işlədilməyib. Əslində, bu məqamda qısa sözü işlədilməli idi. Digər bir nümunə: Məşhur xanəndə avtomobil qəzası keçirmişdir. Heç avtomobil qəzasını keçirmək olar? İnsan avtomobil qəzasına düşür, infakt və insultu keçirir. Bəzi müəlliflər qovşaq sözü ilə qovuşuq sözünün leksik-semantik mənasını da düzgün fərqləndirə bilmirlər. Məs: Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşir. Sözlərin leksik-semantik mənasına diqqət yetirsək səhv aydın olacaqdır. Qovşaq-bir neçə eynitipli şeyin birləşməsi, qovuşuq isə iki əşyanın bir-birinə bağlılığıdır.Yuxarıdakı cümlədə qovşaq yox,qovuşuğunda olmalıdır. Bu gün mətbuat səhifələrində orfoqrafik, qrammatik, üslub və digər səhvlərin təkrarlanması daha çox 2 səbəbdən qaynaqlanır: qeyri-peşəkarlıqdan, redaktor və korrektor institutunun zəifliyindən.

Ədəbi nitq nümunəsi olan qəzet dilinin əsas xüsusiyyətləri mətbuatın cəmiyyətdəki yeri, rolu, təyinatı, mahiyyəti və sosial funksiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Bir çox hallarda məhz bu funksiyaların mürəkkəb xarakteri qəzet dilinin əlamətlərini müəyyənləşdirir. Qəzet dilinin struktur və funksional əlamətləri, ilk növbədə, hamı üçün anlaşılıqlı olmasında, müxtəlif üslubların üzvi şəkildə birləşməsində, dilin sosial xarakterində, danışq dili elementlərinin məhdudluğunda, müəyyən dil "standartlarına" və hazır şəkildə qəliblərə yer verilməsində obrazlılığın xüsusi xarakterində və s. özünü göstərir. Ədəbi dilin inkişafına və zənginləşməsinə kömək edən mətbuat dilinin funksional xarakterini isə qəzetin informativ, təbliğat-təşviqat, ekspressivlik, kütləvilik kimi xüsusiyyətləri şərtləndirir. Burada belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, qəzet dili anlayışını, geniş mənada publisistik üslubdan kənarda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki dövrü mətbuat ədəbi dilin geniş işləndiyi bir sahə və onun funksional üslublarının formalaşmasına təsir göstərən mənbələrdən biri olduğu üçün bu sahənin dilinin təşəkkülü və formalaşması ədəbi dil normalarının inkişafı olmadan mümkün deyil. Əslində, ədəbi dil normalarının inkişafı qəzet dilinin bütün səviyyələrinə, ilk növbədə, leksik, semiotik, qrammatik-struktur və üslubi sistemin inkişafına ciddi təsir göstərir. Ona görə də mətbuatın inkişaf mərhələlərindən danışmaq əslində paralel olaraq bu inkişaf prosesində həlledici rol oynayan ədəbi dildəki dəyişikliklərdən danışmaq deməkdir.

Qəzet dili oxucuları təkcə məlumatlandırmaqla kifayətlənməməli, həm də oxucunun düşüncəsinə, iradə və hisslərinə təsir göstərməli, hər hansı bir hərəkətə sövq etməlidir. Qəzet dili, eyni zamanda həm tərəfsiz, qərəzsiz, faktoqrafik və emosional-oyadıcı, dəqiq informator və parlaq ədəbi dil olmalı, mürəkkəb ideyalar ifadə etməyi bacarmalı və hamı üçün aydın olmalıdır. Elə buna görə də qəzet dilinin həm bədii, həm işgüzar, həm publisistik, həm şifahi danışq, həm də poetik üsluba meyilliliyi müşahidə edilir. Artıq üslubi cəhətdən çoxdan formalaşmış qəzet dili üçün konkret tələblər qoyulur. Bu üç başlıca tələbə dəqiqlik, aydınlıq və yığcamlıq aiddir. Jurnalist yazıda vermək istədiyi fikri, mətləbi dəqiq formalaşdırıb oxucuya aydın mümkün qədər qısa şəkildə çatdırmalıdır. Çünki artıq təəssüratlar mətləbə dəxli olmayan haşiyələr qavrayışı pozur və oxucusunu yorur.

Bundan başqa, qəzet dili üçün qiymətləndirməni tipikləşdirmək, müəyyən qəliblər yaratmaq və ifadələri standartlaşdırmaq səciyyəvidir. Bu da öz növbəsində istənilən qəzet məlumatını asanlıqla və operativ şəkildə tərtib etməyə imkan yaradır. Bunlar "söz işarə" adlandırılan (V.Q.Kostamarov) qəzet dilinin sırayı materialıdır. Qəzet dilində leksika və frazeologiya ilə yanaşı, sintaksis də, üslubu formalaşdıran son dərəcə mühüm vasitədir. Sintaksis mülahizənin, nitqin janrı, istiqamətlənməsi və ünvanlanması ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dildə istifadə olunan sintaktik quruluşların zənginliyi, onların qəzet dilində dinamik inkişafı da elə buradan gəlir. Hazırkı dövrdə mətbuat materiallarını müasir dil normaları baxımından ümumiləşdirib təhlil etmək, yeni sözlərin, ifadələrin, terminlərin yazılışını düzəltməkdə, orfoqrafiya, dil və üslub qaydalarının pozulması hallarının qarşısını almaq məqsədilə müvafiq tövsiyələr vermək Azərbaycan dilçilərini və təcrübəli mətbuat işçilərini daha dərinlən düşündürməlidir.

MUASİR DÖVRDƏ KİV-lərin ELMİ ÜSLUBUN İNKİŞAFINDA ROLU

Ağakışiyev Ə.Y.

Bakı Dövlət Universiteti

KİV-in dil məsələləri həmişə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Belə ki KİV-in dil materialları xalqın inkişaf tarixini (dil vahidlərinin dilə daxil olması və çıxması kimi) və keçdiyi inkişaf yolunu özündə daha canlı əks etdirdiyindən bunların əsaslı şəkildə öyrənilməsi və təhlili günümüzün aktual və zəruri məsələlərindən biri kimi qalmaqdadır və bu cəhətdən, əsaslı fakt kimi qiymətləndirilə bilər. Elə buna görədir ki, KİV-də üslubların işlənməsi vaxtaşırı tətbiqi məsələ kimi gündəmə çıxarılır, müəyyən problemlər qaldırılır, müzakirə edilir və həll olunur.

Haqqında danışılan məsələ nitq mədəniyyətinin aktual problemlərindəndir. Köklü sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər dövründə dil islahatına meyil güclənir. Zaman dəyişdikcə, siyasi hadisələr milli şüurumuzda və həyatımızda çevrilişlər etdikcə, KİV-də dil elementləri də dəyişikliklərə uğrayır. Bu cəhətdən dilin leksik tərkibinin böyük bir hissəsini təşkil edən elmi üslub vahidlərinin araşdırılması da vaxtaşırı aktuallıq kəsb edir.

İnformasiya siyasətinin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu müstəsnaıdır. XXI əsrdə bəşəriyyət yeni sivilizasiya mərhələsinə – informasiya cəmiyyəti dövrünə qədəm qoymuşdur. İnformasiya cəmiyyətində informasiya həyati əhəmiyyətli məsələyə, insanların, solumun və bütövlükdə

bəşəriyyətin şüurundakı obyektiv prosesi əks etdirən, saxlayan kütləvi informasiya vasitələri isə onu bütün dünyaya yayan vasitəyə çevrilmişdir. Kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri, onların mahiyyəti, strukturu, sosial rolu, qarşılıqlı fəaliyyəti, dil və üslub xüsusiyyətləri, onlardakı yeniliklər, dəyişikliklər və s. bütün dövrlərdə, o cümlədən müasir dövrümüzdə də intensiv şəkildə araşdırılır, xüsusən də, bunların normativ-üslubi xüsusiyyətləri zaman kontekstində dəyişdiyinə görə daha çox araşdırma tələb edir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dil materialı əsasında normativ-üslubi və ümumi araşdırmaların faydasını qeyd etməklə yanaşı, eyni zamanda qəzet-publisistik nitqin funksional-üslubi araşdırılmasını da xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Dilə funksional-üslubi yanaşmanın aktuallığı üslubların məcmusu şəklində ədəbi dilin mövcudluğu ilə şərtlənir. İstənilən funksional üslubun təhlili onun dil vasitələrindən istifadənin bütövlükdə xarakterini müəyyənləşdirən ümumi xüsusiyyətlərini nəzərə almaya bilməz.

KİV-in dil məsələləri həmişə öz aktuallığını saxlayır, belə ki, KİV-in dilində işlənən dil materialının əsaslı şəkildə öyrənilməsi və təhlil edilməsi günümüzün aktual və zəruri məsələlərindən biri kimi qalır. Üstəlik, bu problem dilçiliyin praktik sahəsi kimi daha çox maraq doğurur, çünki bu dil materialları həm də xalqın inkişaf tarixini (dil vahidlərinin dilə daxil olması və dildən çıxması kimi) və keçdiyi inkişaf yolunu özündə əks etdirir və bu cəhətdən əsaslı fakt kimi qiymətləndirilə bilər. Elə buna görədir ki, bu mövzu vaxtaşırı tətbiqi məsələ kimi gündəmə çıxarılır, müəyyən problemlər qaldırılır, müzakirə edilir və həll olunur. Bu, müasir nitq mədəniyyətinin aktual problemlərindəndir. Köklü sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər dövründə dil islahatına meyil güclənir. Zaman dəyişdikcə, siyasi hadisələr milli şüurumuzda və həyatımızda çevrilişlər etdikcə, KİV-də dil elementləri də dəyişikliklərə uğrayır. Bütün dünyada dildəki dəyişikliklərin əsas təkanverici qüvvəsi kütləvi informasiya vasitələri sayılır. Kütləvi informasiya vasitələri hər gün cəmiyyətlə və, deməli, bilavasitə dilin özü ilə sıx şəkildə təmasda olur. Buna görə də bilavasitə dillə bağlı problemlər kütləvi informasiya vasitələrində praktik mahiyyət kəsb edir və daha çox aktuallaşır.

Dilin, mədəniyyətin, mənəviyyatın formalaşması, bunlardakı dəyişikliklər tədriclə baş verən hadisədir. Bu proseslərə təsir göstərməkdə, yaxşını dəstəkləmək, zərərlişinin isə qarşısının alınmasında kütləvi informasiya vasitələrinin imkanları böyükdür. Mətbuat milli-mənəvi dəyərlərin, elm, mədəniyyət və təhsilin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinin öz məcrasında inkişafı üçün böyük təbliğat imkanına malikdir. Bütün bu məsələlərin KİV materialları əsasında öyrənilməsinə zəruri ehtiyac var. Bildiyimiz kimi, KİV xalqın gündəlik həyat tərzini, dünyagörüşü, “dil və cəmiyyət” məsələsi ilə bağlı olduğundan, KİV-lərin ədəbi dilin üslublarının inkişafında rolunun yeni baxış bucağından tədqiqinin zəruriliyi daha aydın görünür. Bildiyimiz kimi, hər hansı üslubun özəl xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onun özünəməxsus problemlərinin həlli bu üslubu təşkil edən bütün komponentlərin tədqiqi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən, müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dili üslublarının normalarının və bütövlükdə normalaşma prosesinin KİV-lərin zəngin materialları əsasında tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Beləliklə, elmi üslubun genişlənməsi və inkişaf etməsi, bir tərəfdən, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafı, həmin sahədə çalışan və tədqiqatlar aparan mütəxəssislərin xidmətidirsə, digər tərəfdən, elmi üslubun cəmiyyətdə yayılması, terminologiyanın cəmiyyətin əksər hissəsi üçün aydın olması və ədəbi dilə daxil olması üçün kütləvi-informasiya vasitələrinin də rolu böyükdür. Kütləvi informasiya vasitələrində (istər yazılı – qəzet, jurnal və digər mətbu orqanları, istərsə də şifahi forması – televiziya və radioda) səsləndirilən elmi məlumatlar elmi-publisistik üslub vasitəsilə təbliğ olunur, burada işlədilən terminlər ümumişlək sözlər sırasına daxil olmağa başlayır. Kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif elm adamları ilə görüş və söhbətlər, müsahibələr tamaşaçılarda və oxuyucularda bilavasitə elmi əsərlərə nisbətən daha böyük maraq oyatmağa qadirdir. Publisistik formada səsləndirilən elmi məlumat dinləyici, tamaşaçı və oxucu tərəfindən daha tez və rahat dərk edilir, yalnız bundan sonra həmin materialda işlədilən terminlərə maraq oyanır ki, həmin sözlər, tədricən, cəmiyyətin bilavasitə elmlə əlaqəsi olmayan üzvləri arasında da qəbul edilir və yerində işlədilir.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN ROMANLARININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aliyeva A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sağlığında dünya şöhrəti qazanmış, əsərləri 160-dan çox dilə tərcümə olunmuş böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun əsərləri sevgi, mənəvi kamilliyin daim yaşayacağına inam, insanlığı qorumaq uğrunda mübarizəyə həsr olunub. Ədibin romanları zülmün, əsarətin, əzab və acıların adamı adamlığından şıxaran müharibələrin içində insanın yenidən doğulması haqqındadır. Dağlarda maralların, canavarların, aslanların nəslinin kəsilməsinə qarşı mübarizə aparan tək bir adam qalsa da, o, güclüdür. Çünki o, millətin ruhunun ifadəsidir, haqqın tərəfindədir.

Ç.Aytmatov sovet rejimində yaşasa da, sovet yazıçısı olmadı. Rejimin qadağalarına məhəl qoymayan yazıçı həm də uzaqgörən filosof olaraq xalqını keçmişini unutmağa, manqurtlaşmağa qoymadı. O yalnız qırğızları deyil, bütün bəşəriyyəti düşünərək əsərlərini yazırdı. Onun baş qəhrəmanı öncə qırğız xalqı, öz milləti, sonra insanlıq, bəşəriyyətdir. Bəşəri duyğular hər bir fərdin daxilindəki ruhdan başlanır. İnsan öncə xalqını, milləti sevməlidir ki, bəşəriyyəti də sevə bilsin.

Yazıcının “Ağ gəmi”, “Qiyamət”, “Gün var, əsrə bərabər”, “Əbədi gəlin” əsərlərində qırğızların keçmişinə aid əfsanə və miflərin təsviri keçmişlə bu gün arasında bir körpüdür. Milli dəyərlər, mənəvi zənginlik bu körpüdən keçərək müasir oxucuya çatır.

Ev-yurd fəlsəfəsini dövlət fəlsəfi səviyyəsinə yüksəldən Çingiz Aytmatov insanları ədalətli olmağa çağırır. Onun bütün əsərlərində torpağın doğmalığı, vətənsəvrlik və dünyəvsəvrlik tək bir evdən başlayıb, dünyanın sonluğuna uzanan bir qavrayış kimi qarşımıza çıxır.

Ədəbi-bədii məntiq və real mənzərələrlə sovet sisteminin ölümə məhkunluğunu hələ XX əsrin 70-80-ci illərində öz əsərlərində əks etdirirdi. Azadlıq düşüncəsini “Əlvida, Gülsarı” əsərində fəlsəfi, milli-etnik cizgiləri ilə canlandıran yazıçı rejimin şərtlərini, totalitarizmi ən kəskin şəkildə ifşa etmişdir. İssık-Göl ətrafında öz uşaq dünyası içində yaşayan qırğız balasının faciəsini (“Ağ gəmi”), oğlu tərəfindən öldürülən ananın ölümünü (“Gün var, əsrə bərabər”), öz millətinin şifahi ədəbiyyat nümunələrini toplamaqdan başqa heç bir günahı olmayan müəllimin (“Gün var, əsrə bərabər”) ağır taleyini, rejimin günahını və yararsızlığını ifadə etmişdir. Tarixlə də bu günü, insanla milləti, evlə dövləti birləşdirən Ç.Aytmatov həyat fəlsəfəsinin incəliklərini, insan haqlarının bəşəri qaynaqlarını ən mükəmməl şəkildə ortaya qoymuşdur. İnsanın özgələşməsi, yadlaşması problemi fəlsəfənin də, ədəbiyyatın da əzəli və əbədi mövzudur. Ç.Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanında XX əsrin ən böyük kəşfindən birini etmişdir. Yaddaşı itirilən oğulun anasını öldürməsinə, əsrimizin mifik-sosioloji bir hadisəsi olaraq canlandırmışdır. Manqurtlaşma və manqurt fəlsəfəsi əsasında böyük bir sistemi açmaq və izah etmək mümkündür.

Xəlgilik, fitri istedad, həssas və iti yazıçı müşahidəsi, fəlsəfi ümumiləşdirmə bacarığı, təxəyyülün zənginliyi, təbiəti dərinə duymaq, ideya saflığı Ç.Aytmatov yardımçılığının əsasını təşkil edən aparıcı xüsusiyyətlərdir. O, oxucuya nəsihət vermədən sözcülüyə qapılmadan həyatı obrazlar yaradan sənətkardır. Yazıçı insan qəlbinin sarı simini tərpədən, onun varlığını coşduran, əqlini fəallaşdıran həssas psixoloqdur. Qələmə aldığı ən adi hadisəni, əhvalatı belə canlı insanlar vasitəsilə cəmiyyətdə Ana torpağın fonunda təbiətin qoynunda təsvir edir. Oxucuları hazır düsturla arxayın salmayaraq məsələnin həllini, işin nəticəsini, mətləbini onların öz öhdəsinə verir.

Müəllifin qayəsini biz gah personajların qarşılıqlı münasibətindən, ünsiyyətindən, gah daxili monoloqlardan, gah lirik qəhrəmanın danışığından, gah da onun torpağa, insanlara, dünyaya xitablarından, müraciətlərindən öyrənirik.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DİL VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aslanova G.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bədii üslubda mükəmməl əsər yaratmaq üçün ən əlverişli sözü və ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur. Sənətkarın təsvir etdiyi obyektə necə münasibət bəslədiyini bildirmək üçün buna uyğun nitq hissələri seçilir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dillərinin yeni bir istiqamətdə inkişafı onun tərkibinə məişət üslubunun daxil olması ilə səciyyələnir. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrinin dili və

üslubu məişət üslubu əsasında yaranan ədəbi dilin örnəkləri kimi maraqlı və orijinal xüsusiyyətlərə malikdir. Yazıçının hekayələrində xalqımızın həyat tərz, milli məişəti real boyalarla təsvir olunmuşdur.

Əgər Xudayar bəy, Qurbanəli bəy və digər obrazların dili amirlik xüsusiyyətləri daşıyarsa, Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Novruzəli kimi surətlərin nitqində yalvarış, məzlumluq mənərləri ifadə edən söz və ifadələr üstünlük təşkil edir. “Qurbanəli bəy” hekayəsində aşağıdakı parçaya diqqət etsək, bu xüsusiyyətləri aydın görmək olar.

“Kərbəlayı Qasım şişmiş gözlərini bərəldib girdi içəri. Ağası genə əlini xəncərin dəstəsinə aparıb dedi:

–Kəblə Qasım mən səni öldürərəm!

Qonaqlar genə gülüşdülər.

Kərbəlayı Qasım, əllərini döşünə qoyub alçaq səslə dedi:

–Niyə başına dönüm, ağa?”

“Poçt qutusu” hekayəsində Novruzəlinin nitqi yalvarışlarla, onun yazıqlığını əks etdirən ifadələrlə doludur. Onun yalvarışları geniş üslubi imkənləri ilə seçilir. Novruzəlinin xana müracəti konkret səciyyə daşıdığı üçün onun iç duyğularını parlaq şəkildə ifadə edir: “Başına dolanım, xan, mənə çövr balalarının başına, mənə bağışla!... Heç ziyanı yoxdur, hələ ölmənəm, sağ qalaram, qulluq edəmə, əvəzi çıxar, bir qələtdir eləmişəm, ta neyləmək? İşdi belə oldu. Bunaların hamısı allahdandır. Gərək belə olaymış. Bağışla mənə, xan. Mən ölənə kimi nökrəm sənə...”

Göründüyü kimi, müəllif Novruzəlinin nitqində elə söz və ifadələrdən istifadə etmişdir ki, obrazın daxili aləmini onun danışq üslubu mükəmməl şəkildə əks etdirir.

Obrazların danışq üslubunda fərdiləşdirmə C.Məmmədquluzadənin hekayələrində milli koloritin, canlı xalq danışq dilinin təzahürü kimi maraqlı doğurur. Yazıçı ümumixalq dilinin zənginliklərinə bələd olduğu üçün hər sözdən yerli – yerində istifadə etməklə, bədii qayəni tutarlı, inandırıcı vasitələrlə oxuculara çatdırır bilir. Görkəmli dilçi Ağamusa Axundov “Dil və üslub məsələləri” əsərində bu problemə toxunaraq yazır: “Azərbaycan bədii dilində kinayə stili, yanıqlı gülüşün ifadə tərz, sözün əsl mənasında onun adı ilə bağlıdır.”

Bir sıra məqamlarda alınma sözlər, lirik ifadələr, vulqarizmlər və s. Mirzə Cəlilin hekayələrinə zəngin üslubi səciyyə daşıyır. Obrazın fərdi çizgilərinin özünəməxsusluğu, “Quzu” hekayəsində Əziz xanın nökrənin danışq üslubunda alınma sözlərlə, yığcam cümlələrlə özünü büruzə verir: “Sabah yox, biri gün miravay pasrednik xana qonaq gələcək və urus həkiminin arvadı da gələcək və bunlardan savayı dəmir təpə pristavı da gələcək. Qulam xan da gələcək, Səfi xan da gələcək.”

“Qurbanəli bəy” hekayəsində də yazıçı obrazın danışqında rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdən istifadə etməklə maraqlı səhnələr yaradır, çox ustalıqla satira dilini məişət üslubunun əlvən çalarları ilə zənginləşdirir; Qurbanəli bəyin mənəvi dayazlığını əks etdirir.

“Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi:

-Malades sobak və sonra qalxıb xanımı balkonda görüb çıxırdı:

-İzdrasti!”

Əsərdə Qurbanəli bəyin daxili aləmi və zahiri portreti bu cür təsvirlə vəhdət təşkil edir.

C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin üslubi xüsusiyyətlərindən danışarkən surətlərin nitqində müxtəlif məqamlarda işlənmiş qarğışlardan, söyüşlərdən, dualardan, bəddualardan, ayrıca bəhs etmək lazımdır. Bu cür nitq vasitələri yazıçının üslubuna bir canlılıq və şirinlik gətirir. Bir neçə örnəyə diqqət yetirməklə fikrimizi aydınlaşdırı bilərik:

“ – Əvvəla, o İvanov müəllimin arvadının atasına lənət ki, mənə başıma bu qədər oyun açdı! Və ikinci, konsulun ölən arvadı da tünbətün olsun, qalan arvad da cəhənnəmə-gora getsin!” “ Konsulun arvadı”.

“ – Ədə, köpək oğlu köpək, mən sənin nəyindən qorxurdum”

“ – A balam, sənin görüm ciyərin yansın!” “(Buz)”

“ – A kişi, sən İman Hüseyn, özünü dərgaha qoyma”.

“ – Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə də görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiniz?”

“ – Qurban, Allah sənə lənət eləsin!” (“Usta Zeynal”)

Belə misalların sayını artırmaq da olar. Bu cür nümunələr göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi dilin bütün qatlarından sənətkarlıqla bəhrələnməklə digər janrlarda olduğu kimi, hekayə yaradıcılığında da özünəməxsus üslub formalaşdırmışdır.

AŞIQ ŞENLİYİN DASTANLARININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Avtandil Ağbaba

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Qədim tarixi-genetik kökləri, milli-etnik mədəniyyəti XIX əsrdə dastan yaradıcılığı sahəsində Aşıq Şenlik qədər davamlı bir xətlə yaşadan saz-söz sənətkarı tapmaq çətindir. Onun yaratdığı dastanların həm məzmun-mündəricəsi, həm ideya-bədii xüsusiyyətləri, həm də etik-estetik keyfiyyətləri belə bir mülahizə yürütməyə imkan verir. Aşıq öz qəhrəmanlarını hadisələrin təbii axarında təqdim və təsvir edərkən maraqlı poetik elementlərdən, əski dastançılığa məxsus təqdim –təsvir üsulundan istifadə edir. Salman bəyin portret cizgilərinə diqqət yetirək: “Çinmaçın ölkəsində, paytaxt şəhərində, bir xəzinəyə malik hökmü ixtiyar sahibi, aləm əmrində müti, pək sahib kamal bir çağı huban, qəddi növcavan, cəngi qəhrəman hər bir mərifətdə mahir aləmdə nəzri bilinməz”.

Bu təsvir-təqdimdə Dədə Qorqud qəhrəmanlarının səciyyəvi cizgiləri özünü hiss etdirməkdədir. Ulaş oğlu Salur Qazanın portreti ilə Salman bəyin təqdim- təsvirindəki oxşarlıq milli-etnik düşüncənin qırılmaz ifadəsidir: “Tulu quşun yavrisı, bizə miskin umudı, Amit soyının aslanı, Qaracugun qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası”.

Ayrı-ayrı dövrlərdə yaranmış bu təqdim-təsvirlərdə qəhrəmanın fiziki qüdrəti ilə mənəvi əzəməti vəhdət təşkil edir.

Eyni sözləri Aşıq Şenliyin qadın qəhrəmanlarına da aid etmək olar. “Lətif şah” dastanında Mehriban Sultanın gözəlliyi maraqlı poetik deyimlərlə təsvir olunmuşdur:

Dü çeşmi afət,
Müjgan herrat.
Qılman nəzakət,
Ətri məlahət.
Buxaq əbiyat,
Sinəsi seyyat.
Zülfü zülumat,
Cepfi mahiyat,
Mələk secehat,
Bir bədir sifət,
Dəhanı nəbat.

Sözdən sözə, ifadədən ifadəyə keçdikcə Mehriban Sultanın portret cizgiləri tamamlanaraq dinləyicidə xoş ovqat yaradır. Oğlanın qıza aşiq olması səhnəsi bu xoş ovqata yeni bədii çalarlar əlavə edir. Lirik təsvir şən və yumoristik ifadələrlə çulğasaq həmin səhnənin bütöv mənzərəsini yaradır.

“Mehriban Sultanın iki məməsinin arasınan bir eşq oxu rəddi bədən olub Lətif şahın iki qaşının arasına nə tövr dəydisə, Lətif şahın ağı başınan gedib dizi qırıq dəvə kimi dəvənin dizinin divinə düşdü”.

Salman bəyin Durnatəl xanıma aşiq olması səhnəsi də maraqlı və yaddaqalandır. Bu səhnədə də qızın gözəlliyi Salman bəyin aqlını başından alır. Onun birdən-birə bihuş olub özündən getməsi bir tərəfdən eşq bədəsinin – butanın nəticəsidirsə, digər tərəfdən məşuqənin dünyəvi gözəlliyi ilə bağlıdır.

“Durnatəl xanımın hilal qaşdarının arasınan bir eşq oxu rəddi bədən oluf, Salman bəyin sinə liqabınan toxunuf, bədən aynasınan müjgan verif çıxmağa başladı. Salman bəy baygın tüşüf, pursa mütəkkə üzərinə baş qoyuf dünyadan bixəvər yatmaxda olsun”.

Sevgililərin bir-birinə qovuşması milli-regional koloritin, bölgə etnoqrafiyasının poetik səciyyəsinə özündə əks etdirir. Bu cür epizodların təsviri Azərbaycan dastançılıq ənənəsində Aşıq Şenlik sənətkarlığının özünəməxsusluğunu göstərir:

“Sandal şana siyah telə,
Şeyda bülbul qızılgülə,
Mələz köynək qəddi-dala,
Naxışkar bazubənd qulaş qola,
Farsi lüğət imran dilə
Yaşılbaş sona duru gölə,
Gümüş kəmərcə incə belə,
Ac arı çiçəyə,

İqdır pambığa,
Azərbaycan əri bozbaşa,
Qars hamama,
Ərdəhan qayısa
Şörəyel lavaşa,
Posof şinelə,
Yerli xayıla,
Çıldır çeçilə,
Dəvə qanqala,
Tərəkəmə xəngələ
Sarılan kimi sarıldılar”

Zəngin etnoqrafik detalların poetik görüntüsündən yaranan lirik-yumoristik üslub, dolğun epitet və təşbehlər silsiləsi təhkiyə prosesinə orijinallıq gətirir və onu daha effektiv edir.

Məlumdur ki, folklorumuzun müxtəlif janrlarında milli adət-ənənələrin, xalqımızın məişət tərzinin, etnoqrafik mərasimlərin təsviri mühüm yer tutur. Belə mərasimlərdən biri də toy mərasimidir. Toyun keçirilməsi qədimdən bəri müxtəlif adətlərlə müşayiət olunmuşdur. Elçilik, nişan, xınayaxdı və sair törənlərlə yanaşı, gəlin köçən qıza cehiz verilməsi əski rituallarla bağlı olmuşdur və indi də bu adət özünü mühafizə etməkdədir. Prof. B.Abdulla mərasimlərdən bəhs edərkən “digər ictimai hadisələrdən zənginliyi ilə fərqlənən toyların” xalqımızın məişət tarixini, etnoqrafik mədəniyyətini, mifik görüşlərini öyrənmək üçün zəngin bir mərasim olduğunu xüsusi qeyd edir. Alim toyun ayrı-ayrı mərhələlərinə, o cümlədən qıza cehiz verilməsi məsələsinə diqqət yetirərək yazır: “Qızın rəfiqələri və qohumları, demək olar ki, hər axşam onlara yığışırlar. Qız üçün yorğan-döşək və digər məişət avadanlıqları hazırlayırlar”. Bu baxımdan “Lətif şah” dastanında bir epizodun üzərində dayanmağı vacib bilir. Hindistan şahı öz qızı Mehriban Sultanla fars padşahının bacısı Əsmər xanıma qırx gün, qırx gecə toy çaldırır onları Lətif şaha verdikdən sonra Əsmər Sultan qərrib olduğu üçün “cehizi ona nə istəsə, özü verəcəyini” vəd edir. Əsmər Sultanın Hindistan padşahından cehiz istəməsi milli-etnik adət-ənənənin bədii ifadəsi kimi diqqəti çəkir:

Səxavət kanısan, şahım,
Mənim mehrimə hər iş yaz.
Ənam qıl xəzinəni əmlak,
Mən beş desəm sən on beş yaz.

Səksən köhlən qələmə al,
Səksən nə dəvə, dörd yüz mal,
Səksən top da kişmiri şal,
Baş-başına yüz altmış yaz.

Azərbaycan müxtəlif bölgələrində gəlinin cehizi ilə bağlı bir sıra mərasimlər keçirilir, mahnılar ifadə olunur. Naxçıvanda toyun sabahı bəy evinin adamları gəlinin başına toplaşaraq duvaqqapma mərasimi keçirir, xorla oxuyub gəlinin cehizinə xeyir-dua verirlər:

Qızlar xoru:
Gəlin gəldi nə gətirdi?
Aparıcı: Yorğanla döşək gətirdi.
Qızlar xoru:
Yerində-yurdunda qayım-gədim olsun.
Qızlar xoru:
Gəlin gəldi nə gətirdi?
Aparıcı: Yaxşı qab-qacaq gətirdi.
Qızlar xoru:
Dəsturxanı açıq, nehrəsi yağlı olsun.
Qızlar xoru:
Gəlin gəldi nə gətirdi?
Aparıcı:
Özüylə ruzu gətirdi
Ayağı sayalı olsun. və s.

Prof. E.Aslan xalq dastanlarının nəzm hissəsindən bəhs edərkən onu saz-söz sənətkarlarının yüksək ustalığı kimi qiymətləndirir: “Aşıq Şenliyin “Lətif şah” və “Salman bəy” dastanlarında təsbit edilən və özəlliklə Şərqi Anadolu dastançılığında sıx istifadə olunan bu təsvirin şeir texnikası baxımından son dərəcə düzgün olduğu görünməkdədir”.

Yeri gəlmişkən xatırlatmaq yerinə düşər ki, Ağbaba-Çıldır aşıqlarının dastan repertuarı bu mühitin ən qədim ənənələrini, yaradıcılıq və ifaçılıq prinsiplərini əks etdirir. Biz fəslin “Dastan repertuarı” bölməsində bu barədə ətraflı bəhs etdiyimizə görə, burada ifaçılıq və sənətkarlıq məsələləri ilə bağlı qısaca söhbət açmağı lazım bilirik. Bəllidir ki, məhəbbət dastanları bir qayda olaraq, ustadnamələrlə başlayıb duvaqqapma ilə bitir. Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində də bu ənənə başqa şəkildə gözlənməmişdir. Şərqi Anadolunun, o cümlədən Çıldır, Qars, Ərzurum aşıqlarının ifasında dastanlar bir qayda olaraq “döşmə” adlanan folklor mətnləri ilə başlanır. Prof. E.Aslanın anlatdığına görə, Aşıq Gülüstən (Aşıq Şenliyin şagirdi) ustadının dastanlarını aşağıdakı döşmə ilə başlayırdı.

“Eşqi ixtilaf, zövq edək söhbət, seyri məşqulat, vəsfi hekayət, izzət iltifatnan, haqqı payınıza ifadə edim ki, göz ilə görməmişik. Amma bizdən əvvəlki ustadlardan dildən eşidib belə bəlləmişik”.

Ənənə və novatorluq, milli-məhəlli, regional xüsusiyyətlər və s. məsələlər Aşıq Şenliyin dastanlarında canlı xalq danışığı dilinin incə deyimlərində özünü büruzə verir. Ağbaba-Çıldır camaatının leksikasına daxil olan sözlər (yezne, qada, hancarı, haqos, ürcah və s.), müxtəlif etnoqrafik cizgilər Aşıq Şenliyin dastanlarının regional özəlliklərini xeyli gücləndirir. Bu cəhət Azərbaycan folklor arealı üçün xarakterik olan söz və ifadələrdə obrazlı inikasını tapır. “Gülşahın nur topu kimi bir oğlu oldu”, “düşdülər şəhərə elə bir cadugər tapdılar ki, iman dağarcığına bir fişgə (çırtma) vursan tozu göyə çıxar”, “üç yüz altmış damarı od tutub yanmağa başladı”, “ac qurd qoyuna girən kimi Tehran şahın qoşununa daldı”, “payız xəzəli kimi titrəməyə başladı”, “yeddi yerdən dizinin qələmi qırıldı” və s. ifadələr buna nümunə ola bilər.

RƏSUL RZA “ÖMÜRDƏN SƏHİFƏLƏR” ŞEİRİNDƏ ERMƏNİ SEPARATİZMİNİN SƏTİRALTI TƏNQİDİ

Bayramova G.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Uydurma sosialist beynəlmiləçiliyinin tuğyan etdiyi bir zamanda da Rəsul Rza milli-mənəvi dəyərlər yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, tarixi hadisələri də yaxşı bilirdi. Həmin illərdə, yəni 60-cı illərdə erməni yazıçı şair və dramaturqları türklərə qarşı hər cür yalan və iftira uyduraraq müxtəlif uydurma əsərlər çap etdirir, kinolar çəkir və teatr tamaşaları hazırlayırdılar. İş o yerə çatmışdır ki, erməni rəhbərliyi 1965-ci ilin qışında - 25 fevralda türklərin, eləcə də azərbaycanlıların qatı düşməni olan cəllad Andranik Ozanyanın (soyada bax Ozan) anadan olmasının 100, uydurma “erməni soyqırımı”nın 50 illiyini rəsmi şəkildə İrəvanda qeyd etməyə nail oldular. O dövrün canlı şahidləri, əsrin əvvəlindəki erməni terrorundan əziyyət çəkən ailələrin nümayəndələri Naxçıvan, Gəncə və Ermənistanın müxtəlif rayonlarından Moskva və İrəvana şikayət məktubları yazaraq Andranikin kim olduğunu açıqlayır, tarixi faktlarla göstərdilər. Amma bu haqlı şikayətlərə baxan yox idi.

Kim idi bu Andranik? 1914-1920-ci illərdə Türkiyədə- Anadoluda, Zəngəzur və Naxçıvanda günahsız insanları - azərbaycanlıları soyqırma məruz qoyan, eləcə də öz xalqının faciəsinə səbəb olan bu qaniçən cəllad 20-ci illərdə xaricə qaçmış Fransa, İngiltərə və Amerikada yaşamışdır. 1927-ci ildə yenidən Fransaya qayıdaraq orada ölmüşdür. Erməni diasporu onu Per-Ləsez qəbiristanlığında dəfn edərək qəbri üstünə at üstündə heykəlini qoymuşlar.

İrəvanda Andranikin 50 illik yubileyi keçirilən ərəfədə, yəni 1965-ci ildə Rəsul Rza Parisdə imiş. Per-Ləsez qəbiristanlığında dəfn olunan məşhur yazıçı və şairlərin qəbirlərini ziyarət edirmiş. O, orada qaniçən Andranikin at üstündə nəhəng heykəlini görüb təcüblənir və bu üzdənirə heykələ oradaca bir şeir “həsr” edir: Həmin şeir 1965-ci ildə “Ömürdən səhifələr” başlığı altında “Azərbaycan” jurnalının 9 sayında dərc olunur:

Per-Ləsez!

Kommunarlar divarı,

Hörmətlə açırım başımı,

.... O kimdir? At üstündə:

Kimə oxşayır....Allah!

Kimə?

Elə bil ki qaba bir əl toxunur
İncə simə
Gözlərimdə canlanır
Naxçıvanın Arazı.
Söndürülmüş ocaqlar!
Əbədi susdurulmuş uşaqlar!
Min-min azı.
Bağırmaq istəyirəm
Hardan gəldi bura
Bu dələduz,
Daşa dönmüş daş ürəkli quduz!

Şeirdə konkret olaraq qanıçən, cəllad Andranikin adı çəkilir. Amma şerin məzmununda ifadə olunan sətiraltı mənə hədəfin kimə yönəldiyini aşkara çıxarır. Ermənistanın ozamankı rəhbərliyi və Yazıçılar İttifaqı ciddi cəhdlə bu işə qarışsalar da heç bir faydası olmur. Çünki deyilən deyilmiş, Andranikin əsil cinayətkar siması üzə çıxarılmışdır. Bunu o dövrdə hər şair, hər yazıçı deyə bilməzdi, amma Rəsul Rza yazıçı manerası ilə Andranikin kim olduğunu deyə bilmişdir.

Ayrı-ayrı şeirlərində də Rəsul Rza insanlığın və bütövlükdə bəşəriyyətin düçar olduğu müsibət və faciələri doğuran səbəbləri araşdırmaq üçün dünya miqyasında tanınmış filosofları, fikir və düşüncə sahiblərini xəyali olaraq poetik mətnin aparıcı obrazları səviyyəsində təqdim etməsi, onlarla mühakimə və debatlardan hasil olan nəticələrin şeirin əsas ideya və qayəsi kimi səsləndirməsi də xüsusi üsul və vasitələrlə gerçəkləşir. Bununla da şeir boyu qabardılan ictimai mətləblərin onların dili ilə çatdırılması da mətnaltı yazıçı manerasının bir nümunəsi kimi nəzərə çarpır.

**XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ ZAMANI SİNONİMİK CƏRGƏDƏKİ
SEMANTİK QRADASIYANI MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN BƏZİ AMİLLƏR
(italyan dilinin materialları əsasında)**

Bayramova G.M.

Azərbaycan Dillər Universiteti

İstənilən xarici dilin mənimsənilməsi zamanı onun leksik bazasında labüd şəkildə yer alan sinonimik cərgə halları ilə qarşılaşma qaçılmazdır. Belə ki, müasir dünyada mövcud olan və inkişaf səviyyəsi bəlli sərhəddən yuxarı olan istənilən dildə eyni bir denotatın fərqli siqnifikatlarda təzahür tapması halları mövcuddur. Xarici dil mənimsənilməsi prosesində, həmin dildə yer alan sinonimik cərgənin komponentlərinin semantik qradasiyasını müəyyən etmək üçün özəl “dil intuisiyası”nın formalaşması vacibdir. “Dil intuisiyası” dedikdə “insanın dilin qarşılıqlı əlaqədə olan iyerarxik strukturunu anlama bilməsi və indiyə qədər fərdə məlum olmayan dil hadisələrinin (məs: neologizmlər və s.) intuitiv hiss edib duya bilməsi” nəzərdə tutulur. (http://ru.wikipedia.org/wiki/Языковая_интуиция). Başqa sözlə desək, istənilən fərd bu və ya digər dilə elə bir səviyyədə bələd olmalıdır ki, həmin dillə bağlı “dil intuisiyası”nı əldə edə bilsin. Məlumdur ki, “dilə, ünsiyyət vasitəsi kimi, intuitivlik səviyyəsində bələd olma insanın koqnitiv – kommunikativ fəaliyyətinin bütün komponentlərini ehtiva edir”. Başqa sözlə, fərdin “dil intuisiyası”nı əldə etməsi həmin dilə aid koqnitiv qavrayışın da yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə labüd edir. Məhz bu məqam, yəni mənimsənilən xarici dilin, sadəcə özünün deyil, bu dildə danışanların dünyagörüşü və həyata baxışlarının da mənimsənilməsi həmin xarici dildə ünsiyyətin sərbəstliyini təmin edən “dil intuisiyası”na malik olmanı təmin edir. Deməli, “dil intuisiyası” əldə edilməsinin yollarından biri – (digər faktorlarla yanaşı) mənimsənilən xarici dilin linqvokulturoloji məlumat bazasının mənimsənilməsindən keçir. Konkret olaraq mənimsənilən xarici dilin semantik söz qruplarının qavranılması məsələsinə gəlincə, qeyd edək ki, yalnız linqvokulturoloji məlumatlara malik şəxs sinonimik cərgənin semantik qradasiya ardıcılığını intuitiv şəkildə müəyyən edə bilər. Məhz, həmin məqama keçmədən öncə onu qeyd edək ki, eyni denotatın fərqli dil işarələri ilə adlandırılmasında linqvokulturoloji amil heç də, sonuncu rol oynamır. Daha dəqiq desək, hər hansı bir əşya, varlıq və ya hadisənin onlarla sinonimik işarəyə malik olması həmin dil daşıyıcılarının etnokulturoloji dəyərlər sistemi ilə sıx bağlıdır. Bu mənada, dahi alman dilçisi V.fon Humboldtun sanskrit dilində “fil” sözünün çox sayda sinoniminin olması ilə bağlı səsləndirdiyi fikri xatırlatmaq yerinə düşərdi: “əgər sanskritdə fil - “iki dəfə içən” və ya “iki dişli” ... adlandırılırsa, bu halda fərqli anlayışların ifadəsi

işarələnir. Halbuki söhbət eyni bir predmetdən gedir. Müqayisə üçün onu da əlavə edək ki, ərəb dilində “dəvə”sözünün onlarla sinoniminin (ən fərqli kontekstlərə uyğun şəkildə istifadə oluna biləcək: yaşlı dəvə, cavan dəvə, dişi dəvə, heç vaxt bala verməmiş dişi dəvə və s.) olması da, məhz, etnokulturoloji amilin diqtəsi ilə gerçəkləşmiş dil hadisəsidir. Oxşar vəziyyəti eskimos dilindəki “qar” sözünün sinonimlik cərgəsində də müşahidə etmək olar. Belə ki, daha isti iqlim qurşağında yaşayan xalqlar “qar”ın müxtəlif statik və ya dinamik vəziyyətlərinin fərqli şəkildə adlandırılmasına lüzum görmədikləri halda, ilin təxminən altı ayı ərzində qar yağmasını müşahidə edən eskimoslar fərqli davranıblar. Onların dilində “əriyən qar”ın, “yağan qar”ın, “yerə düşmüş (lakin hələ əriməmiş) qar”ın fərqli şəkildə adlandırılması tamamilə məntiqi görünür. Belə ki, “aşıq gördüyünü çağırır” məşhur atalar məsəlinin perifrəzəsinə yol verərək onu deyərək bilərik ki, insan (və ya insan cəmiyyəti, xalq) daha intensiv şəkildə, yəni tez-tez gördüyünü çağırır. Bu mənada ərəbin dəvəni, qədim hindlinin fili, eskimosun isə qarı vəsf etməsi tamamilə təbii və anlaşılan görünür. Əslində, bu sözlər həmin dil daşıyıcıları üçün çox-çox nisbi anlamda sinonim hesab edilir. Belə ki, məişəti fillə iç-içə olan qədim sanskrit üçün onun dişi və ya erkək, yaşlı və ya cavan olması böyük əhəmiyyət kəsb edə bilərdi və bu fərqlilik onun üçün yaxın mənalı sözün müəyyən parametərə görə nisbi sinonimi kimi qavranılmaya bilərdi.

Təxminən oxşar vəziyyəti italyan dilinə aid ən müxtəlif mənə qruplarını əhatə edən leksikanın təhlili zamanı da təsbit etmiş oluruq. Belə ki, zəngin italyan mədəniyyətinin çoxşaxəli mahiyyət kəsb etməsi bu dildə ən fərqli istiqamətlər üzrə sinonimik mənə genişlənmələrini (yəni fərqli sinonimlər sayəsində eyni denotatın müxtəlif cəhətlərinin ön planda tutulması hallarını) müşahidə etmək olar. İtalyan mətbəx mədəniyyətinin zənginliyi digər xalqlarda bir və ya iki sözlə adlandırılan əşya və məhsulların onlarla siqnikatda təzahür tapmasına yol açmışdır. Məs: “*penne*”, “*orecchietti*”, “*fusilli*” və s. kimi nominasiyalar eyni bir denotatın, yəni “*maccheroni*”- “makaron”un adlandırılmasıdır. Və yaxud eyni bir anlayışın, yəni “*mafia*” – “mafiya” anlayışının italyan mədəniyyəti və cəmiyyətində mövcud rolu və xüsusiyyətləri, insanların gündəlik yaşam tərzinə təsiri və cəmiyyətdə yaratdığı fəsadlar bu anlayışın müxtəlif təzahür formalarını olan “*ndrangheta*”, “*camorra*” kimi fərqli adlandırmalara gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən musiqi və təsviri sənətdə, heykəltəraşlıq və memarlıqda italyan mədəniyyətinin Avropanın digər xalqlarını geridə qoyması faktı onların bu sahəyə aid leksikasının “semantik dəqiqləşdirməsi”ndə öz əksini tapmaya bilməzdi. Bu mənada diqqətəlayiq haldır ki, təkə müvafiq istiqamətli peşə-sənət leksikası və ya terminoloji inventar semantik qradasiyalı dəqiqləşdirməyə məruz qalmamışdır. Bu rəngarənglik həmin sahələrlə az və ya çox dərəcədə bağlı olan leksikaya da sirayət etmişdir. Məs: “*parlaq*” sözünün italyancadakı qarşılığı olan “*abbagliante*”nin sinonimlərinin çoxsaylılığı bunun əyani sübutu kimi göstərilə bilər: “*acceccante*”, “*brillante*”, “*folgorante*”, “*fulgido*”, “*luccicante*”, “*lucente*”, “*luminoso*”, “*rilucente*”, “*risplendente*”, “*scintillante*”, “*sfavillante*”, “*sfolgorante*”, “*splendente*”.

UŞAQ SÖZLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bayramova Y.A.

Baklı Şəhər Təhsil İdarəsi

Müəyyən yaş dövründə kiçik yaşlı uşaqların nitqində işlənən sözlər dilçilikdə uşaq sözləri adlanır. Uşaq nitqi psixologiya, dilçilik və pedaqogikanın elmi- tədqiqat predmeti hesab olunur. Uşaq nitqi göz qabağında olduğundan müşahidə üçün daha əlverişlidir. Dilin mənşəyi problemlərini öyrənmək baxımından uşaq nitqinin böyük önəmi vardır. Əqli qabiliyyəti hələ məhdud olan uşaqlar kəkalələsələr də, 3-4 il ərzində öz ana dilinin mürəkkəb quruluşuna yiyələnirlər, 5-6-7 yaşlarında əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərin mənalarını bilir, rəng çalarlarını və sayları fərqləndirə bilirlər.

İnsanları hələ qədimlərdə dil qabiliyyətinin genetik irsliyi problemi düşündürmüşdür. “Monqollar imperiyasının ümumi tarixi” əsərində göstərilir ki, böyük hökmdar Əkbər xan hansı dilin daha qədim olmasını yoxlamaq üçün bir eksperiment aparmışdır. O, öz eksperimentini yoxlamaq üçün müxtəlif millətlərə mənsub olan 12 nəfər südəmə uşağı saraya gətizdirir. Onların tərbiyəsi ilə 12 lal-kar dayə məşğul olur. Çox ciddi olaraq oraya hər kəsi buraxmırlar. Uşaqlar 12 yaşa çatanda xan onları hüzuruna gətizdirir. Ora yəhudi, ərəb, xaldey, sanskrit dillərini bilən ekspertlər dəvət olunur. Aydın olur ki, uşaqlar heç bir dili bilmirlər, dayələri kimi istək və hisslərini ancaq jestlərlə ifadə edirlər.

Buradan o nəticə çıxır ki, konkret milli dil irsən ötürülmür. Amma istənilən milli dilə yiyələnmə qabiliyyəti anadangəlmə olur. Deməli, uşaq dil mühitinə düşməlidir ki, onun nitq qabiliyyəti inkişaf etsin.

Bu mühit katalizator rolunu oynayır. Eksperimentlər yolu ilə sübut edilmişdir ki, uşağın böyüdüüyü mühitdə qəsdən bu və ya digər konstruksiyadan tez- tez, çox- çox istifadə etdikdə uşaq da belə konstruksiyalara daha tez sahib olur. Məsələn: uşağın yanında müqayisə tərkiblərindən bol-bol istifadə olunduqda uşaq da daha tez və daha çox belə tərkiblər işlədəcəkdir və ya əksinə, deyək ki, uşağın yanında müəyyən intonasiyadan istifadə edilməsin. Onda həmin intonasiyaya uşaq çox- çox sonralar sahiblənəcək. Deməli, uşaqda fitri dil strukturları olmur, dilə fitri olaraq sahiblənmək qabiliyyəti olur (söhbət strukturadan yox, qabiliyyətdən gedir) Axı insan yeganə canlıdır ki, dilə sahiblənə bilir, deməli, onda fitri şəkildə dilə sahiblənmək qabiliyyəti vardır. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar uşaq nitqini eqosentrik (öz-özünçün) nitq adlandırırlar. Uşaq böyüdükcə bu nitq sosiallaşmış nitqə çevrilir.

Müxtəlif dillər uşaq tərəfdən mənimsəmənin ilk mərhələlərində strukturca bənzər olur. Bütün dillərdə uşaqlar dili öyrənmənin ilk mərhələlərində böyükklərin sözlərini birhecalı (samit+sait tipli) strukturlar ilə “əvəz etməyə” nail olurlar. Məsələn: “süd” əvəzinə “tü” kimi.

Bundan sonra bütün dillərdə digər bir mərhələ başlanır ki, uşaq söz-cümlə (“söz- fraza”) ilə ünsiyyət edir. Məsələn: “da -da ”- Su (və ya süd) içmək istəyirəm, “üfə” – yemək istəyirəm, “kuxu”- yatmaq istəyirəm, “la -la”- mənə layla çal və s.

Deməli, uşaq üzvlənməmiş global söyləmələrdən, formal cəhətdən predikativliyi olmayan ifadələrdən istifadə edir. Güman olunur ki, bu proses sözü də bir universalidir. Çünki dilə sahiblənmənin bu üsulu bütün dillərə xasdır. Psixolinqvistik baxımdan bu üsul belə şərh edilir ki, situasiya yalnız temanın işlədilməsi ilə çox yığcam şəkildə ifadə olunur.

Fonoloji sistemin mənimsənilməsi prosesi üzrə inkişaf mərhələlərinin ardıcılığı da müxtəlif dillərdə bənzər şəkildə özünü göstərir. Seqment vahidlərə nisbətən prosodik hadisələrin (intonasiya, vurğu, ton) mənimsədilməsi daha əvvəl baş verir. Adətən, uşaq nitqində dodaq samitləri ilə “a” saitindən ibarət açıq hecalar ən əvvəl işlədilməyə başlayır: *ba, ma, pa, va*. Bu fakt da dilə sahiblənmə işinin fitri olduğuna bir dəlildir.

Dilin inkişafının istənilən anında uşağın işlətdiyi dil vasitələri bir sistem təşkil edir. Dilin inkişaf mərhələləri o deməkdir ki, əvvəllər üzvlənməyən vahidlər sonralar diferensiaslaşır, hər dil səviyyəsi (fonem, morfem, leksem, sintaqm) və s. normaya düşür.

Kiçikyaşlı uşaqların dilində işlənən sözləri yaranma və məna çalarlarına görə belə qruplaşdırmaq olar.

1. Təqlidi sözlər (yamsılamalar)

Yamsılamalar, əsasən, uşağın özünün ətraf aləmlə tanışlığı ilə əlaqədar olaraq yaranır. Məsələn: Ququ (xoruz), mää (qoyun), mö (inək mal) mio (pişik), cu- (cücə), amı (it) və s.

Göründüyü kimi, yamsılamaların çoxu ev quşları və ev heyvanlarının çıxardığı səslərin təqlididir. Texnikanın dilini də uşaq yamsılaya bilər. Məsələn: du-du (avtomobil), tı-tı (traktor) və s.

2. Müəyyən əşya və digər anlayışları ifadə edən sözlər: Məsələn: da-da (süd, su), cu- cu (milçək), bəbə (uşaq), na na (nənə) və s.

3. Əlamət, keyfiyyət və hərəkət ifadə edən sözlər: Məsələn: bəci (pis, murdar), cici (yaxşı, gözəl), cızz (od, yandırmaq), ak-ak (döymək, vurmaq), kixi (kəsmək), pəpə (çörək), ufu (ağrı), çə-çə (ət), çim-çim (çimmək), qakqa (qənd, konfet), əmə (əmmək) və s. Göründüyü kimi, göstərilən uşaq sözlərində bir ritm, ahəngdarlıq, dodaq və damaq ahənginin möhkəmliyi nəzərə çarpır. Qalın saitlər kar samitlərlə, incə saitlər cingiltili samitlərlə ahəngə görə uyuşur.

TÜRKOLOGİYA ELMİNDƏ İNTİBAH YARADAN ALİM

Cümənov D.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsrdə zəngin inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcıları arasında professor Mirəli Seyidovun rolu və xidməti əvəzsizdir. Elmi-nəzəri qənaətlər göstərir ki, M.Seyidov özünəxas fərdi və orijinal baxışlar sistemi, təhlil və ümumiləşdirmə metodu, nəzəri-fəlsəfi məntiqi ilə seçilən filoloq-alimdir. Onun ədəbi əlaqələr, mifologiya, folklorşünaslıq, etimologiya, etnogenez məsələləri ilə bağlı tədqiqatları bu gün də türkologiya üçün həm ədəbi-nəzəri, həm də mədəni-siyasi baxımdan müasir və aktual məsələlərdir. Alim milli bədii təfəkkürün çox müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuş və tədqiq etdiyi problemlərin hamısında uğur qazanmaqla, filologiyada yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına nail olmuşdur. “Sayat Nova” (1954),

“Qövsü Təbrizi” (1963), “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” (1976), “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” (1983), “Qızıl döyüşçünün taleyi” (1986), “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” (1989), “Yaz bayramı” (1990), “Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” (1994), “Böri-qurt” (2006) kimi monoqrafiyaların və yüzlərlə elmi məqalənin müəllifi, Azərbaycan mifşünaslıq məktəbinin yaradıcısı olan Mirəli Seyidovun əsərləri türkologiya elmində hadisə kimi dəyərləndirilmişdir.

Mənsub olduğu xalqa, millətə xidmət işini özünə tale yolu seçən M.Seyidov həmişə elmi həqiqətləri ortaya qoymaqla tarixi təhrifləri aradan qaldırmağa, xalqın yaddaşını dəyişmək istəyən qüvvələrin söylərini zərərsizləşdirməyə, ədəbi-nəzəri düşüncəni siyasi buxovlardan azad etməyə çalışırdı. Yaradıcılığının birinci mərhələsində xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr istiqamətində olan araşdırmalarında, əslində, alimin məqsədi bu yolla, yəni qarşılıqlı münasibətləri tədqiq etməklə, ədəbi müqayisələrlə oxşar mətləblərin türk etnik-mədəni sistemində öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq idi. Digər bir tərəfdən, M.Seyidov bu kontekstdən çıxış edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının bədii özəlliklərini aydınlaşdırmış, elmi-nəzəri düşüncəsini və tədqiqatçılıq fəaliyyətini Azərbaycan-türk söz sənətinin özünəməxsusluğunun elmi şəkildə sübutu işinə yönəltdirmişdir.

Alimin “Sayat Nova”, “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” monoqrafiyaları da bu baxımdan əhəmiyyətliyə. Tədqiqatlar göstərir ki, əsərlərini üç dildə yazan Sayat Nova yaradıcılığına müraciət etməsi alimə Azərbaycan türkcəsinin və poetik fikrinin Qafqazdakı hakim mövqeyini, ortaq ünsiyyət, həm də poetik özünüifadə vasitəsi olmasını, nüfuz dairəsini əyaniləşdirmək üçün lazım olmuşdur. M.Seyidov tərəfindən ermənilərin bədii təfəkkürünün, həyat və düşüncə tərzinin formalaşmasında türk etnik elementlərinin iştirakının müəyyənəşdirilməsi yalnız elmi uğur deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyətli nailiyyətdir. Digər bir tərəfdən, M.Seyidovun bu tipdə olan araşdırmaları milli ədəbiyyat tariximizin başqa dildə yazılmış elmi materiallar əsasında öyrənilməsi əhəmiyyətinin vacibliyini göstərir. Bir sözlə, alimin bu sahədəki xidmətlərini milli mənlilik şüuru, milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu və təsir dairəsini obyektiv qiymətləndirmək, alim-vətəndaş mövqeyi kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Yaradıcılığının birinci mərhələsində (1940-70) M.Seyidov həm də XVII-XVIII əsrlər milli bədii düşüncəsinə məxsus ədəbi-tarixi prosesi tədqiq etmişdir ki, bunlar da öz əksini üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildində çap olunmuş “Şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri ilə yaranan şeir”, “Məsihi”, “Qövsü Təbrizi”, “Vidadi” kimi elmi icmal və öçerklərdə tapmışdır. Bunlar milli filoloji fikrimizin ciddi uğurları hesab edilə biləcək əsərlər idi. Öçerklərinin təhlili onu orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından biri kimi təsdiqlədi. Bu öçerklər həm də sonrakı tədqiqatlar üçün bünövrə daşı olmuşdur.

M.Seyidovun elmi yaradıcılığında Azərbaycan-türk mifologiyasının ən sanballı qaynaqlarından olan, eləcə də türkologiya elmi qarşısında öyrənilməsi ən mühüm vəzifə sayılan Oğuz, onun məna tutumu, Azərbaycan xalqının etnik-fəlsəfi düşüncə tarixində yeri, mifik dünyagörüşlə bağları, Oğuz türklərinin tarixi, əsatiri baxışları, onqonları, ümumtürk mifologiyasında yeri, mövqeyi, Oğuz obrazının təsir dairəsi (yunanlarda Orion, skandinavlarda Odin, isveçrəlilərdə Del, farslarda Bəhrəmğur) oxşar əsatiri keyfiyyətlərin, eləcə də ermənilərin təpə-qəbirlərə – Oğuz qəbirlərinə tapınmalarının səbəbləri barədə deyilən fikirlər və nəzəri qənaətlər müasir azərbaycanşünaslığın nəzəri məsələlərinə, Azərbaycan xalqının soykökünün müəyyənəşdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Onun bu sahədə apardığı araşdırmalar, üzə çıxardığı danılmaz faktlar sübut edir ki, Azərbaycan türkləri yaşadıkları yerlərin aborigenləri – ilkin sakinləridir və bu gün Ermənistan adlandırılan ərazi Oğuz türklərinin tarixi vətənlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Alimin Yaz bayramı haqqında tədqiqatları: türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri içərisində yayılmış əsas adət-ənənələrin, mərasimlərin, inancların, deyimlərin, bir sözlə, bu tip məsələlərin ümumtürk mifologiyası tarixində yerini müəyyənəşdirsə də, digər bir tərəfdən Yaz bayramının əski köklərinin araşdırılması zamanı əldə olunan nəticələr mahiyyətcə Azərbaycan xalqının tarixi qədimliyinin sübutu və elmi təsdiqi işinə xidmət edir. Xüsusilə, Xıdır/Xızır mifik obrazlarının türklərin qədim dünyagörüşü, həyat-yaxayış tərzilə bağlı təhlilləri, bu obrazların ən əski variantının Öləng ilahəsi ilə bağlı olması, Öləngin müəyyən dövrdə Xızıra çevrilməsi barədə M.Seyidovun fikirləri Yaz bayramının qədim türk-etnik təəvvürlərindən yarandığını sübut edir.

M.Seyidovun elmi əsərlərində Qam-şaman mədəniyyətinin izahı mühüm yer tutur. Qam-şamanizmin köklərini, qam-şaman təfəkkürünün qaynaqlarını müəyyənəşdirən və incələyən, Alarvadı//Albastı mif personajı, Umay//Humay ilahəsi, Yada daşı, “Od” törəni, “Oba” inam-oyunu, “Yuğ” törəni və s. kimi Qam-şaman mədəniyyəti ilə ilişgəli bir çox məsələlərə diqqəti cəlb edən alimin araşdırmalarından aydın olur ki, bu yöndə olan problemlərin çözülməsi ümumtürk əlaqələri, türk xalqlarının mifik təfəkküründəki ortaq

məqamları ortaya çıxaran başlıca amildir və bütün türk xalqlarının bir mifoloji “bulaq”dan su içdiyini, qaynaqlandığını sübut edir.

Azərbaycanşünaslığın ən mühüm problemi, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının mənşəyi – etnogenezi problemidir. M.Seyidovun onomastik-etimoloji tədqiqatları da azərbaycanşünaslığın bu istiqamətdə olan aktual problemlərinin aydınlaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. O, əsərlərində azərbaycanlıların vahid bir xalq kimi birləşməsində önəmli rol oynayan Qayı, Qasqay, Saq, Arsaq, Şıraq, Hun, Basil, Bulğar, Xəzər, Qazax, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Haylantürk, Buntürk, Xaxi, Ayrım, Xətay, Varsaq, Qarabag, Azərbaycan, Albaniya, Qafqaz və b. soy, qəbilə, yer adlarının etimoloji yozumlarını verməklə, əslində Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmiş qədim qəbilə və qəbilə birləşmələrinin tarixini və coğrafiyasını müəyyənləşdirir; bu yolla bir tərəfdən, Azərbaycan xalqının soykökünü aşkarlamağa, ikinci tərəfdən, həmin qəbilə və qəbilə birləşmələrinin Qafqazda ən qədim çağlardan məskunlaşdığı, bu yerlərin aborigenləri olması barədə inandırıcı fikir söyləməyə nail olur. Digər bir tərəfdən, Azərbaycan xalqının soyköku ilə bağlı Qazan, Baybecan, Qamğan, Əkərək, Səkərək, Bəkil, Əmrən, Buğac, Aruz, Basat, Qorqud, Qağanqat, Öləng, Xızır, Alı, Koroğlu, Absaq, Vaçaqan, Doraqac, Davtək, Uğur, Quar kimi tarixi və mifik adların, bəzi qədim Azərbaycan-türk sözlərinin sözaçımı ilə bağlı M.Seyidovun elmi-nəzəri düşüncələri türkologiyanın ən ümdə nəzəri problemlərinin aydınlaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Onun araşdırmaları bir sıra tədqiqatçıların “azərbaycanlıların, türklərin Qafqaza gec gəldikləri və yerli əhali olmadıqları” tezislərinin absurdluğunu və qeyri-elmiliyini sübut etmək üçün əvəzsiz elmi mənbələrdir.

Bütün qeyd olunan müddəalar təsdiq edir ki, M.Seyidovun tədqiqatları türkologiyanın ən vacib ədəbi-nəzəri problemlərinin həllinə yönəlmişdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının mənavi mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli incilər sırasına daxil olub, öz nəzəri və praktik əhəmiyyəti baxımından bu gün də aktualdır.

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİ

Əhmədova Z.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dilinin formalaşmasında və inkişafında Azərbaycan mətbuatının rolu və təsiri böyükdür. Azərbaycan dili hər bir kəsin vətəndaşlıq məsələsidir. Dilin qorumasında cəmiyyətin fikrini formalaşdıran təbəqə mühüm rol oynamalıdır. Hər bir xalqın mövcudluğunda onun milli dili əsas götürülür. Azərbaycan dili rəsmi olaraq ölkəmizin dili və milli həmrəyliyəmizin dilidir. Bu dil Azərbaycan məfkurəsinin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Eyni zamanda elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəlməsini tələb edir.

Azərbaycan dili milli həmrəyliyin göstəricisidir və dünyada 50 milyon azərbaycanlı bu dildə danışır. Bu dil, folklorun dilidir. Azərbaycan dili bizim dövlət dilimizdir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dil sahəsində bir sıra işlər görüldü. “Dövlət dili haqqında” qanun qəbul edilib, latın qrafikası əsasında ədəbiyyatın nəşri ilə bağlı işlər görüldü. əsas məsələlərdən biri qloballaşan dünyada dilin saflığını qorumaqdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitələri üçün dil məhdudiyyəti qoyulmur. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının kütləvi informasiya alınmasında və yayılmasında dövlət dilindən, habelə bu və ya digər dildən istifadə etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə təmin edilir.

Kütləvi informasiya vasitələri informasiyanın insanlara çatdırılması vasitəsi olub müasir sivilizasiyanın ən xarakterik cəhətlərindən biridir. KİV-nin köməyi ilə insanlar qısa bir zamanda dünyada baş verən hadisələr haqqında məlumat ala bilərlər. KİV- özündə, əsasən, qəzetləri, jurnalları, radio və televiziyanı cəmləşdirir. Ən populyar və ən geniş yayılan KİV-dən televiziya və radiodur. Televiziya vasitəsi ilə kürsüdən ayrılmadan dünyanın müxtəlif nöqtələrində baş verən hadisələr seyr edilir. Radionun isə geniş yayılma səbəbi onun yığcamlığıdır. Yəni radionu çox rahatlıqla özünə daşıya bilərsiniz. İstər istirahət vaxtı, istər sükan arxasında və istərsə də küçədə gəzərkən radioya qulaq asmaq olar. Azərbaycan mətbuatında, internet media məkanında dil xüsusiyyətlərinə, həmçinin müasir televiziya və radiolarda ana dilinin işlənməsi məsələlərinə diqqət yetirilir.

Vətəndaşların Azərbaycan Respublikasında təminat verilən söz və mətbuat azadlığı öz fikir və əqidələrini hər şəkildə, o cümlədən, kütləvi informasiya vasitələrində, ifadə etmək, məlumat axtarmaq,

almaq, hazırlamaq və yaymaq deməkdir. Kütləvi informasiya dedikdə açıq yayıla bilən mətbu, audio-audiovizual və başqa xəbərlər, dövrü mətbuat orqanları: daimi adı, cari nömrəsi olan qəzet, jurnal; radio-televideo proqramlar, kinoxronika proqramları, mətbu nəşrin ayrıca götürülmüş nömrəsinin tirajı, radio-teleproqramın, kinoxronika proqramının ayrıca buraxılışı, proqramın audio və ya videoyazısının tirajı nəzərdə tutulur.

2012-ci ilin aprelin 9-da "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" Dövlət Proqramının qəbul edilməsi mühüm hadisə idi. Övvəllər televiziya Azərbaycan dili ilə yanaşı, digər dillərdə də verilişlər aparılırdı. Sonra teleradio efirində dövlət dilinin həcmnin 75% həddində olması tələbi qoyuldu.

Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələrinin dili maarifləndirmə üçün hansı səviyyədədir? Mütəxəssislər vurğulayırlar ki, mətbuatın dilinin inkişafı üçün işlək və normativ lüğətlərə ehtiyac duyulur. Bu sahədə onlar menecerlərin məsuliyyətsizliyi və qeyri-peşəkarlığının redaksiyaların imkansızlığının əsas amillərindən olduğunu və orta məktəblərdə təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsi və internetin ortaya çıxmasının kütləvi informasiya vasitələrinin dilinə təsir etdiyini hesab edirlər.

Azərbaycan dilinin formalaşmasında və inkişafında Azərbaycan mətbuatının rolu və təsiri böyükdür. Jurnalistlər mətbuat səhifələrindəki yazılarında vulqar sözlərdən və jarqonlardan istifadə etməməli, dilə xələl gətirə biləcək hərəkətlərdən çəkinməlidirlər, onlar Azərbaycan dilinin zamanın tələblərinə uyğun şəkildə sözləri yerində və düzgün işlətməlidirlər,

İnternet dili beynəlxalq dil kimi qəbul edilib. Lakin milli dilin özünü müdafiə amili də nəzərə alınmalıdır. Ölkəmizdə ziyalı təbəqə içərisində öz dilini bilməyənlər çoxdur. Bu insanları mütəxəssis kimi TV-yə dəvət etdikdə öz dilimizdə danışa bilmirlər. Xarici dilləri bilmək vacibdir, lakin ilk növbədə ana dilini bilmək daha zəruridir. TV-də aparıcılar dil normalarına əməl etməlidirlər. Onlar üçün dil mühüm faktordur. Azərbaycan dilinin zənginləşdirilməsi mühüm məsələdir. Bu barədə mütəxəssislərin fikirlərini nəzərə alsaq, alınıma sözlərin mənasını dəyişərək istifadə edilməsi və ya təhrifi problemi yeni bir məsələ deyil. Onlar siyasi vəziyyətin dəyişməsi və elmi inkişafın neologizm və terminlərdən istifadənin zəruriləşdiyini deyirlər.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsi dilin inkişafına təsir göstərir. Son zamanlarda ölkəmizin ictimai-siyasi inkişafında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişiklərə səbəb olmuşdur. TV-lər, radiolar və digər kütləvi informasiya vasitələri müəyyən tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-in fəaliyyətinin genişlənməsi internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən bir başa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının qorunması, inkişaf etdirilməsi, onlayn resurs bazası və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması mühüm vəzifələrdən hesab edilir.

İTALYANDİLLİ İCTİMAİ-SİYASİ MƏTNLƏRDƏ METAFORİK İFADƏLƏR

Əliyeva A.V.

Azərbaycan Dillər Universiteti

İctimai-siyasi mətn dedikdə dövlət xadimlərinin çıxışları, beynəlxalq və dövlət təşkilatlarının bəyanatları, sülh uğrunda mübarizə, beynəlxalq məsələlərin həlli ilə bağlı verilmiş notalar və s. bu tip məlumatlar nəzərdə tutulur. İctimai-siyasi mətnlər təkcə hər hansı hadisə və ya problem haqqında məlumat vermir, eyni zamanda bir çox digər funksiyaları həyata keçirir. Hər şeydən öncə, bu tip mətnlər hər hansı bir məsələ ilə bağlı nöqteyi-nəzəri diqqətə çatdırır və kütlə üzərində müəyyən təsir gücünə malik olaraq təbliğat-təşviqat xarakteri daşıyır.

İctimai-siyasi mətnlər öz strukturu ilə kütlə şüurunun lazımi tərəfinə təsir etməyi bacarmalıdır. Ona görə də ağıllı siyasətçilər kütlə şüuru ilə həmahəng olan simvollarla, rituallarla əməliyyat aparırlar. İctimai-siyasi mətnlərdə daha çox nəzərə çarpan metaforlardır. İtalyan ictimai-siyasi mətlərini təhlil etdikdə çox zaman metaforik ifadələrə rast gəlinir. Məs.: "guerra dell'informazione"- "informasiya müharibəsi", "attacco alla democrazia"- "demokratiyaya hücum", "guerra diplomatica"- "diplomatik döyüş" və s. İtalyan siyasətində metaforik ifadələr ən çox seçici kütləsini manipulasiya etmək məqsədilə istifadə olunur. Buna misal olaraq Silvio Berluskoninin "scendere in campo", yəni "meydançaya enmək" ifadəsini nümunə

göstərmək olar. Siyasətçi 26 yanvar 1994- cü ildə etdiyi məşhur çıxışında idman dilindən istifadə edərək yaratdığı metaforik ifadə ilə onu dinləyən kütlənin diqqətini cəlb etməyə nail olmuşdu.

İtalyandilli mətnlərdə istifadə olunan digər təsirli metaforik ifadələrdən biri də "mettere le mani nelle tasche degli italiani", yəni "əlini italyanların cibinə salmaq" ifadəsidir. Bu daha çox vergi sistemində olan çatışmazlıqlar və vətəndaşlara qarşı olunan haqsızlıqları özündə əks etdirir. Bu ifadə ilə vergi sistemi bir oğruya bənzədilir və sanki o vətəndaşa aid olanı onun cibindən oğurlayır.

İtalyan dilində ictimai- siyasi mətnləri təhlil etdikdə burada müxtəlif siyasətçilərin fərqli siyasi dillərdən istifadə etdiyinə şahid oluruq. Siyasətçilərin dili xüsusi qaydalara riayət etmir və o dildən istifadə edən siyasətçidən asılı olaraq dəyişə bilər. Belə ki, hər bir siyasətçi özünün xüsusi dilinə malikdir. Məhz ona görə bir çox hallarda hər hansı bir bəyanat və ya siyasi mətni oxuyarkən, hətta siyasi çıxışa qulaq asarkən dərhal onun hansı siyasətçiyə aid olduğunu müəyyən edə bilərik. Məsələn: Bersani metaforlarla dolu çıxışları ilə kütlənin nəzərini cəlb edə bilər. İtalyanın hazırkı baş naziri Matteo Renzi isə çox enerji saçan bir üsluba malikdir. O, rəngli, yeni və alınma sözlərlə, əsasən də, ingilis alınmaları ilə zəngin bir dildən istifadə etməklə yanaşı, öz çıxışlarında bir çox metaforik ifadələrə də yer verir. O, öz çıxışlarında xatırlanması asan olan ritorik ifadələrdən daha çox istifadə edir. Bu da onu dinləyənlərin və yaxud onun siyasi mətnlərini oxuyanların diqqətini cəlb etməyə xidmət edir.

İtalyan ictimai-siyasi dilində nəzərə çarpan dəyişikliklər həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə müşahidə olunur. Bəzi araşdırmaçılar hətta bəzi sözlərin mənasında da dəyişikliklərin edildiyini və dilə yeni mənalardan gətirildiyini qeyd edir. Məs.: "Lotta di classe"-"Sınıfların mübarizəsi" metaforik ifadəsi "Invidia sociale"-"Sosial paxıllıq" ifadəsi ilə əvəzlənib. İdman ifadələrindən istifadə edilərək metaforik ifadələrin yaradılmasının da şahidi oluruq. Məs.: "Discesa in campo", "Fare squadra", "Forza Italia" və s.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ictimai-siyasi mətnlər təkcə ictimai-siyasi məzmunla malik olmamalı, həmçinin öz xarakterinə, daxili nüfuz etmə xüsusiyyətinə, kütləyə xitab etmə formasına görə seçilməlidir. Bu zaman müxtəlif növ metaforik ifadələrdən istifadə mətnin dilinin zənginləşməsinə və daha effektiv xarakter almasına şərait yaradır. Metaforik ifadələrlə zəngin olan italyandilli ictimai-siyasi mətnlər isə kütlənin diqqətini asanlıqla cəlb edir və daha uzun müddət yaddaşlarda qalır.

FUNKSIONAL ÜSLUBLARDA MİLLİ VƏ ALINMA SÖZLƏRİN MÖVQEYİ

Əsgərova L.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Cəmiyyətin yüksək inkişafı ilə əlaqədar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri meydana gəlmişdir. Üslubların bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edərək müxtəlif vəzifələr yerinə yetirməsi onların funksional, yəni məşğulluqca bölgüsünə səbəb olmuşdur. Belə diferensiallaşma üslubların həm leksik, həm də qramatik formalarının fərqliliyində özünü göstərir.

Müasir dövrdə dövlətlər arasındakı sıx əlaqələr dil yaxınlığına gətirib çıxarmışdır. Üslublar da, məhz milli dilin digər dillərlə əlaqəsində mühüm rol oynayır, eyni zamanda diferensiallaşdırılaraq milli dilimizin mükəmməlliyindən xəbər verir. Bu səbəbdən üslubların yaranması və inkişafda daxili-intralingvistik amillər əsaslandığı kimi, xarici-ekstralingvistik amillərin rolunu da inkar etmək olmaz.

Müasir milli dillərin lüğət tərkibindən bəhs edərkən alınma sözlərin şərtiliyi və nisbiliyini nəzərə almaq lazımdır. Çünki elə bir milli dil tapılmaz ki, onun lüğət tərkibində alınma söz olmasın. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də alınma sözlərə kifayət qədər rast gəlinir. Əsasən, ərəb-fars, türk-Osmanlı və rus-Avropa mənşəli sözlər dilimizdə çoxluq təşkil edir. Terminoloji səciyyə daşıyan belə sözlər, əsasən, elmi üslubda geniş şəkildə işlənir. Bu terminlərdən bəziləri bir çox dünya dillərində işlənərək beynəlmiləl terminlər səviyyəsinə qalxmışdır. Belə ki, riyaziyyatda işlənən "loqarifm", "tezis", "radius", "aksioma", "teorem" və s. terminlər məhz beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Bununla belə, elmi üslub əcnəbi terminologiyası ilə seçilsə də, burada süni əvəzlənməyə, dəyişməyə yol vermək olmaz, milli dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan terminləri kor-koranə elmlilik naminə alınma terminlərlə əvəz etmək doğru olmazdı. Məsələn: dilçiliyimizdə səərtımı, səədüşümü, səəfərqlənməsi kimi terminlər işlənərsə, eyni fonetik hadisələri müxtəlif ədəbiyyatlarda "eliziya, "proteza", "diferensiasiya" şəklində ifadə etməyə ehtiyac qalmır.

Bədii üslubun leksikasında milli söz və terminlərimizin geniş işlənməsinə baxmayaraq, yeri gəldikdə surətlərin dilində fərdiləşmə və tipikləşmə aparmaq xatirinə alınma sözlərdən istifadə olunur. Bu sözlərin

köməyilə yazıçı bədii əsərdəki personajların tipik cəhətlərini, psixologiyasını, dil xüsusiyyətlərini və ictimai-sinfi mövqeyini təsvir edir. Rus mədəniyyətinə yaxınlıq duyan sənətkarlarımızdan C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.F.Axundzadə, Q.Zakir və başqaları öz əsərləri və epistolyar üsluba daxil olan məktubları vasitəsilə dilimizə bir sıra rus və beynəlmiləl sözlər gətirmişlər ki, onlar bu günə kimə aktuallığını itirməmişdir. Belə sözlərdən aktyor, qəzet, jurnal, samovar, prokuror, pasport və s. göstərmək olar. Bədii üslubda bu şəkildə konkret məfhum ifadə edən sözlərlə yanaşı, milli sözlərimizin dubleti kimi dilə daxil olan və sonradan diferensiasiyaya uğrayaraq həmin sözlərin üslubi sinoniminə çevrilən ifadələr də obrazlılıq, təsirlilik xatirinə geniş işlənir. Məsələn: ərəb-fars təhsili, dini-əxlaqi görüşlərə malik sənətkarlarımız Nizami, Füzuli, Xaqani, Nəsimi, S.Ə.Şirvani və başqaları öz əsərlərində milli “üz” sözü ilə yanaşı “rüksar” (ərəb), “bəniz” (türk), kimi dubletləri də işlətmişlər.

Məişət və epistolyar üslublarda daha çox hamı üçün anlaşılan ümumişlək sözlər işlənir. Eyni zamanda, əsasən, məişət üslubunda özünü göstərən, bədii üslubda, surətlərin regional fərqliliyini üzə çıxarmaq üçün istifadə olunan regional-dialektal vahidlər xarici təsirlərə məruz qalsa da, məhz dilimizin daxili imkanları hesabına yaranır. Məsələn: bəri, bayır, eşik, ayna və s. kimi qərb regionuna məxsus dialektlərimizdən gündəlik danışığımızda, bədii əsərlərin dilində istifadə olunur.

Rəsmi üslubda standart qəlib ifadələr şəklində, əsasən alınma və beynəlmiləl sözlər çoxluq təşkil edir. Siyasi-sosial səciyyəli bəyannamə, protokol, arayış, əqd və s. kimi alınma terminlər yalnız bu üslubda işlənir və xüsusi terminologiya yaradır. Lakin sənədin məzmunundan asılı olaraq, milli səciyyəli söz və terminlərə də müraciət olunur, ümumişlək ifadələrə yol verilir.

Publisistik üslub kütləvi səciyyə daşıdığından burada hamının başa düşəcəyi, anlaşıqlı, milli və alınma söz və ifadələrə daha çox yer verilir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, funksional üslublarda məqsəddən və məzmunundan başqa, əcnəbi dillərlə əlaqə nəticəsində xarici amillərin təsirinə məruz qalma səviyyəsindən asılı olaraq, milli və alınma sözlərin nisbəti dəyişir.

Yalnız zəruri ehtiyac duyulduqda, yeni yaranan məfhumu ifadə etmək üçün milli leksikonumuzda söz qıtlığı yarandıqda əcnəbi dillərə müraciət etmək doğru addımdır. Belə ki, alınma sözlərin işlədilməsində müəyyən əsaslar olmalı, hər cür alınma sözü dilə daxil etməklə dilin lüğət tərkibinin milli-alınma söz proporsiyasında alınmalara üstünlük verməyin qarşısı alınmalıdır.

TEMPORALLIQ FUNKSIONAL-SEMANTİK KATEQORİYASI

Fərzəliyeva M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı)

Mətn sintaksisi məsələsi Azərbaycan dilçiliyində yeni olduğundan mətnin qurulması və funksionallaşması prosesində zaman məsələsinin rolunun araşdırılması aktualdır. Bu baxımdan temporallıq mətn daxili əlaqəlilik növlərindən biridir. Mətnin tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsində temporallığın rolu böyükdür.

Aspektuallıq, temporallıq, növ (feillərdə növ fərqləri), lokativlik və s. müxtəlif dil kateqoriyalarıdır. Funksional-semantik sahə yalnız grammatik vahidləri əhatə etmir, semantik kateqoriya elementləri də buraya daxildir. «Funksional-semantik sahə» termini dil vasitələri ilə qrup şəklində (nizama, qaydaya salınmış cəmlilik, topluluq) qarşılıqlı münasibətdədir. Bu termin «funksional-semantik kateqoriya» termini ilə paraleldir, sistem-struktur təşkil edir. Funksional-semantik kateqoriya dil vahidinin semantik kateqorial aspektlərini nəzərə çarpdırır.

Grammatikada sahə anlayışı ilə XX əsrin 60-70-ci illərində V.Q.Admoni, M.M.Quxman, E.V.Qulqa, E.İ.Şendels, A.V.Bondarko və başqaları məşğul olmuşlar. Onlar sahəyə anlayış kateqoriyası kimi baxmışlar. Semantik kateqoriyalar-semantik invariantları doğurur, müxtəlif dil vasitələri ilə qarşılıqlı münasibətdə olurlar. Məsələn: aspektuallığın semantik invariantı. Hər bir semantik variant funksional-semantik sahə çərçivəsində dilin formal vasitələri ilə əlaqəyə girir. Funksional-semantik sahə ikitərəfli (məzmun-forma) vahiddir, konkret vasitələri vardır.

Funksional-semantik sahənin digər xarakterik strukturu *mərkəz və periferiya münasibətləridir*. Mərkəz (nüvə) funksional-semantik sahədə dil vahididir, semantik kateqoriyalar bu mərkəzdə ixtisaslaşır. Funksional-semantik sahədə mərkəz (nüvə) və periferiya anlayışı dil sisteminin (F.Daneş və b.) ümumi mərkəz və periferiya sistemi ilə əlaqədardır.

Funksional-semantik sahə çoxcəhətli struktur tiplərlə səciyyələnir. Bu sahəni qrammatik kateqoriyalar bazalaşdırır, monosentrik (güclü mərkəz) sahə əmələ gətirir. Həmin monosentrik sahəyə aspektuallıq, temporalıq, obyektiv modallıq, personallıq, növ, komparativlik və s. kateqoriyalar da daxildir. Polisentrik sahə isə zəif olur, bunlar müxtəlif dil vasitələri, homogen formalarla yaranır. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində müxtəlif variantlar sahəyə aid tipləri (taksis, vəziyyət, subyektivlik, obyektivlik, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, əlamət və kəmiyyət, posessivlik, lokativlik, səbəb-nəticə, şərt və s.) formalaşdırır.

Müxtəlif dillərdə sahəni müxtəlif vasitələr əsaslandırır (baza rolunu oynayır). Məsələn: slavyan dillərində sahənin mərkəzi aspektuallıqdır, onun reallaşmasında qrammatik növ kateqoriyası baza rolunu oynayır. Alman dilində qrammatik növ kateqoriyası olmadığı üçün mərkəzi rolu müxtəlif leksik-qrammatik vasitələr oynayır, burada son həddə çatma\ son həddə çatmama ifadə vasitəsi mühüm önəm daşıyır. Dildə aspektuallıq, temporalıq semantik kompleks təşkil edir. Funksional-semantik sahə dildə sistem yaradır. Funksional-semantik sahə sisteminin təsviri ilə funksional qrammatika məşğul olur. Funksional-semantik sistemin bölünmə prinsipləri sistem münasibətə görədir (sahədə əsas qruplaşma və onların qarşılıqlı əlaqəsi) sahənin semantik dominantları, sahə nəzəriyyəsinin tipoloji, tutuşdurma və diaxron aspektləri.

Sahə termin-anlayışına daxil olan kateqoriyalardan biri də temporalıqlır. Temporalıq dil sahəsidir. Temporalıq-insanın qeyd olunmuş durumlarının vaxtını və onların elementlərinin danışanın nitqi anına, yaxud digər hesablama nöqtəsinə uyğun qavrayışını göstərən funksional-semantik kateqoriyadır. «Vaxt kateqoriyasının feilin zaman formaları ilə verilməsi temporal sahənin əsasını təşkil edir» Mətn sintaksisi məsələsi Azərbaycan dilçiliyində yeni olduğundan mətnin qurulması və funksionallaşması prosesində zaman məsələsinin rolunun araşdırılması aktualdır. Bu baxımdan temporalıq məntədaxili əlaqəlilik növlərindən biridir. Mətnin tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsində temporallığın rolu böyükdür.

Aspektuallıq, temporalıq, növ (feillərdə növ fərqləri), lokativlik və s. müxtəlif dil kateqoriyalarıdır. Funksional-semantik sahə yalnız qrammatik vahidləri əhatə etmir, semantik kateqoriya elementləri də buraya daxildir. «Funksional-semantik sahə» termini dil vasitələri ilə qrup şəklində (nizama, qaydaya salınmış cəmlilik, topluluq) qarşılıqlı münasibətdədir.

Temporalıq kateqoriyasına mətn səviyyəsində də yanaşmaq lazımdır. Hər bir dilin temporal sistemi onun zaman haqqındakı təsəvvürlərinin nə cür olduğunu aydınlaşdırır.

XALQ LİRIKASINDA VƏ MÜASİR POEZİYADA BAHAR LÖVHƏLƏRİNİN TƏSVİRİ

Hüseynova G.

AMEA, Folklor İnstitutu

Xalq lirikasında bahar oyanış, dirçəliş fəslə kimi həmişə məhəbbətlə tərənnüm olunmuşdur. Qışın saxtasından, qarından, azuqə qıtlığından əziyyət çəkən insanların baharın gəlişini toy-bayram kimi qarşılamaları təsadüfi səciyyə daşımamışdır. Səməni göyərdilməsi də, şam yandırılması da, bayram tonqalları çatılması da, yumurta boyanması da, buğda qovrulması da xalqın bolluq fəslinə tez qovuşmaq arzusunun ifadəsidir. Günəşin qızması, havaların isinməsi ilə əlaqədar təbiətin gözəlləşməsi, dağların, düzlərin yaşıllaşması, otun-pencərin bitməsi, köçəri quşların qayıdıb gəlməsi insanın əhvali-ruhiyyəsinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Elə buna görə də xalq lirikasında yaz mənzərələri cazibədar və sirayətedicidir:

İl dolandı, gəldi yaz,
Bülbül satdı gülə naz.
Ağlım başımdan aldı

Burdan gedən sərvnaz.

Yazın gəlməsini bütün varlığı ilə arzulayan insanlar bahara həsr elədikləri bayatıları, nəğmələri həmişə dua kimi oxumuş, təbiətin gözəlləşməsini bayram kimi qeyd etmişlər.

Aşıqəm, yaz fərağı,
Oxuyan, yaz fərağı.
Tamaşadır bülbülün

Gül ilə yaz fərağı.

Folklorda olduğu kimi, istər klassik, istərsə də müasir poeziyada fəsillərin təsvirinə xüsusi önəm verilmişdir. Nizami «İsgəndərnamə» əsərində yazı da, qışı da gül-çiçəklə bəzənən, dağlarından lələsi əskik

olmayan, «qışını baharın nəsimi öpən», yaşıl meşələri cənnətə bənzəyən, ətəklərində bulaqlar çağlayan, söyüdlüyü könül açan, kəklikləri oxuyan, turacları ötən Bərdənin mənzərəsinə yaradır.

Dağların, düzlərin, çəmənlərin, meşələrin yaşıllaşmasının təsviri bütün yaz mənzərələri üçün səciyyəvidir. Baharın gəlişi təkcə təbiəti gözəlləşdirmir, təkcə quşları mahnı oxumağa təhrik etmir, həm də insanın ürəyində sevgi oyadır, onu sevib-sevilməyə, yaşayıb-yaratmağa səsləyir.

S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, M.Rahim, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, B.Azəroğlu, H.Arif, N.Xəzri, Q.Qasımzadə, B.Vahabzadə, N.Həsənzadə, M.Araz, T.Bayram, F.Qoca, F.Sadiq, M.Ismayıl, M.Yaqub, Məmməd Aslan, A.Laçınlı, H.Kürdoğlu və başqa bu kimi şairlərimizin əsərlərində bahar ən çox müraciət olunan mövzulardandır. Bu şairlərin əsərlərində yaz mənzərələrinin təsviri eyni səviyyədə olmasa da, onların hamısının şeirlərində bahardan məhəbbətlə söhbət açılır.

«Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi» sualı ilə oxucunu düşündürən Hüseyn Arif baharı ən kiçik detalları ilə təsvir etməyi bacaran şairlərimizdən biridir. Onun «Ceyrançöldə axşam» şeiri peyzaj lirikamızın ən gözəl nümunələrindən biri hesab oluna bilər.

«Ömrün payızında sevib-sevilən» B.Vahabzadənin «elə bilirəm ki, ilk baharam mən» söyləməsinin psixoloji əsası var və onun bahara münasibətinin göstəricisidir.

«Günəş baxır təbəssümlə, Duman dönür qızıl tül» misrası ilə bahar mənzərəsinin ilk cizgilərini yaradan Qasım Qasımzadə lirik qəhrəmana məsləhət görür ki, təbiətin qız vaxtında bənövşəni öpüb yuxudan ayılsın.

«Nəğməsi küləkdən, nəfəsi mehdən» adlı şeirində baharı məhəbbətlə tərənnüm edən Nəbi Xəzri onu bədii obraz səviyyəsinə qaldırmağı bacarır.

Əliəğa Kürçaylının «Təzələndi», «Dan yeri qızaranda» və s. bu kimi bahar lövhələri yaradılan şeirlərində «yaşıl alov», «yaşıl bulud», «zümrüd aləm», «yaşıl sel», «yamyaşıl sükut» və s. bu kimi epitetlərdən istifadə olunur.

Fikrət Sadiqın «Baharlı şeirlər» adlı silsiləsinə daxil olan hər bir poetik parçada bahar mənzərələrini orijinal, özü də lakonik şəkildə təqdim etmək ustalığı özünü göstərməkdədir.

Ağa Laçınlının «Qırxqız yaylağında», «Təzələyəndə» «Biçənək» və s. şeirlərində yaz lövhələri çox poetik, obrazlı şəkildə təqdim olunur.

Musa Yaqubun «Bir yaz gecəsində» şeirində təbiətə baharın gəlişi, mənzərələrin lirik qəhrəmanın ürəyində oyatdığı duyğuları şairanə bir şəkildə öz bədii əksini tapmışdır.

«Gör nələr gətirdi özüylə bu yaz», «Göy meşələr, çəmənlər», «Bu yaz idi» və s. kimi şeirlərində gözəl yaz mənzərələri yaradan Məmməd İsmayıl bu lövhələrin insanın iç dünyasına təsirini ön plana gətirməyi daha çox xoşlayır.

Rafiq Yusifoglunun bahar mövzusunda yazdığı şeirlər öz orijinallığı, bənzərsizliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şairin peyzaj yaratmaq üçün işlətdiyi cizgilər, detallar mənzərələrə cazibədarlıq verir. «Baharın qədəmləri» adlı şeirdə ağacın dibində gül-çiçək açmasını, budaqlarda isə hələ ki, tumurcuqların gözə dəymədiyini təsvir edən şair yazır ki, «Gövdənin içi ilə bahar yol gedir hələ, Üç-dörd günə çatacaq ən uca budaqlara». Şairin şeirlərinin birində «baharın qapısını döyürdü ağacdələn» deməsi də, digərində baharın ağacların budağında «yaşıl işıq yandırır» meşəyə gedən yolların açıldığını söyləməsi də, başqa bir şeirində qaranquşların «öz haça quyuqları ilə buludları doğrayıb biçməsinin» təsviri də son dərəcə maraqlı peyzaj cizgiləridir. «Bahar duyğuları» adlı silsilə şeirlərdə isə poetik lövhələrlə baharın bitkin obrazı yaradılır. Torpağın canına yaz günəşinin hərarəti axan kimi «qayadan sallanan buz salxımlarının dartınıb qayadan özünü atması»nın, «budaqlardakı ağ libaslı qarın yerinə yaşıl tumurcuğun qonmasının», «baharın çiçək gözlərinin gülməsinin» təsviri çox poetikdir, cazibədardır.

«Bahar, istəklimsən başdan, binadan» söyləyən Səməd Vurğundan tutmuş müasir poeziyamızın tanınmış nümayəndələrinə qədər bütün qələm sahiblərimiz bahardan, yazın gəlişindən, təbiətin oyanmasından, novruz ənənələrindən məhəbbətlə söhbət açmışlar.

MƏMMƏD ARAZ LİRİKASINDA DİL-ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

Xəlilov Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Milli poeziyamızın “daş əsgəri” kimi Məmməd Araz həm də “vətən daşı” olması ilə yüksəldi və xalqın sevimlisinə çevrildi. “Vaxt”, “taxt” şairi deyil, “həyat” şairi (H.Arif) adını aldı, Arazı özünə “Məmməd Araz” edə bildi. Elə bu vəhdətlə yaşayıb-yaradan şairin hünəri onda oldu ki, şeirin adi, qara fəhləsindən “general” rütbəsinə yüksəldi. “Hamı döyüşlərdə general olsa, daha generallıq kimə gərəkdir?” Şeirin qara fəhləlikdən generallığa gedən yolu onun sənət idealına çevrildi.

Sələfləri M.Müşfiq, S.Vurğun kimi M.Araz da sadə, səmimi deyim tərzilə ürəklərdə yuva qurdu:

Məni şeirimdə göz bir insan kimi,
Qəlbimdə nə varsa ona demişəm.
Anadan-bacıdan gizlətdiklərimi,
Kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm...

Bu cür səmimi, sadə, müdrik həyat və sənət yolu ilə o, fərdi üslubuna, özünəməxsusluğa qovuşdu. “Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba!” şeirlər toplusunun ilk misralarından son şeirlərinə qədər, demək olar ki, hər beytində müdrik kəlamlar, fəlsəfi qənaətlərlə üzləşirik. Bunlarda Vətən sevgisi, torpaq qeyrəti və məhəbbəti müstəsna yer tutur. Doğma yurda müraciətlə deyilən “ Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik, Səndən qeyri biz hamımız ölə billik”, “ Gözünü sil, vətən oğlu, ayağa qalx!” kimi alovlu misralar oxucunun mənəvi aləminin təlatümə gətirir, onu öz oxundan tərpədir, silkələyib ayağa qaldırır, nəzərlərini böyük ümidlə sabaha yönəldir, səfərbər olmağa hazırlayır:

Dur, içindən dovşanı qov,
Dur, özünü Bozqurd elə!..
və yaxud
Yıxın məni söz altından,
Atın məni tank altına.
Əzin məni xıncım-xıncım,
Kəsməyirsə söz qılıncım...

“Ayağa dur qoca vulkan – Azərbaycan!” deyən şair xalqı, düşünən gəncliyi ayıq-sayıq olmağa, ata-baba torpağını yağılardan xilas etməyə çağırır. Şairin bütöv yaradıcılığına xas olan milli ruh, milli qeyrət hisslərini burada da aydın görürük. Bədii təzadlardan, poetik suallar və nidalardan, yüksək intonasiya, ritm və təkrirlərdən məharətlə istifadə edən xalq şairimiz yaradana, yerə, göyə xitabən, yer üzündə ədavətin pozulacağından, şərin ayaq açıb yeriycəyindən təşviş hissi keçirir, vətəndaşlıq duyğularını böyük yangı ilə oxucusuna çatdırır:

Oyat bizi, ey Yaradan, Səninləyəm!
Ya bilmərrə yatırt bizi,
Ya bilmərrə oyat bizi,
Ya yenidən yarat bizi!..

Burada hər sözün hikmətini, ürəkləri ehtirasa gətirməsini, hər müraciətin Vətən anlayışı ilə necə bağlı olmasını görməmək mümkün deyil. “Mayası turş ayran, zət qırıqlar”, “qeyrəti xırdalananlar”, “başının altına yastıq qoyanlar”, “yurdu qumara qoyan nadanlar”, “günəşdən, aydan utanmayanlar” şairin qəzəbinə tuş gəlir. Məqsəd isə gec də olsa, onları qeyrətə, namusa, heç olmasa, “yurdunun daşı, kəsəyi” olmağa çağırmaqdır.

Dünyanın öz məhvərindən çıxması, adamların çox soyuq, laqeyd olması, yalanın, böhtanın ayaq tutub yeriməsi şairi dərin düşüncələrə qərq edir, “qəm karvanı sanki onun üzərinə yeriyr”, kədər, iztirab notları təbii olaraq sevinci, ümidi bir anlığa da olsa, üstələyir. “İti bazarında atından baha”-deyən şair özünə toxtaqlıq verir, ümumi bəlanın kökünü tapmış kimi görünür:

Bir gözü işıqdı, bir gözü buzdu,
Məkrli qadındı, gölçöhrə qızdı.
Həlimdi, kövrəkdi, sərtidi, quduzdu,
Mən belə dünyanın nəyindən küssüm?..

Buradakı ayrı-ayrı sözlər, ifadələr, təzadlar, təşbeh və bənzətmələr şairin poetik dilini daha tutarlı, daha parlaq edir, ürəklərə təsiri, beyinlərə nüfuzu birə-beş artır. “Dünya” mövzusunda həddən çox şeirlər yazılıb və hamımız oxumuşuq. Lakin sübuta o qədər də ehtiyacı olmayan əsas məsələ budur ki, M.Araz tamamilə yeni, orjinal bir “dünya” yarada bilmişdir. Bu “Dünya”-nı, zənnimizcə, bilməyən oxucu tapılmaz. “Bu get-

gəllər bazarına dəvədir dünya” misrasından sonra gələn digər misralar da hər birimizi sanki ovsunlayır və şairin gəldiyi fəlsəfi qənaətə inandırır:

Gülünclərə gülünc gələn bu ada güldüm,
Yüyəninə hər əl yetən bu ata güldüm.
Mən özümlə oynadığım şahmata güldüm,
Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin!...

Dil-üslub cəhətdən burada o qədər məziyyətlər, incəliklər var ki, heyrət etməli olursan. Çünki şair nəinki sözlərin, habelə, səslərin, hecaların, hətta hərflərin şeiriyyətini, musiqisini incə bir zövqlə düzə bilmiş, ahəngdar bir vəhdət yaratmışdır. Eyniköklü sözlərin, vəzn, qafiyə sisteminin sənətkarcasına işlənilməsi, forma-məzmun, məna çalarları, təkrirlər – bütün bunlar simfonik-fəlsəfi ideya aşılıyır ki, elə bu cəhət M.Arazı digər sənət nümayəndələrindən xeyli dərəcədə fərqləndirir.

Sözə hakim olmağın, hər misranın, beytin üstündə alışıb-yanmağın nəticəsidir ki, bu şeirlər mənəvi dünyamızı işıqlandırır, yüksək, pak duyğularla yaşayıb yaratmağa sövq edir. “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”, “Payız nidası”, “Muğanın şikayəti”, “Tarixçi alimə”, “Professor Gülə məktub”, “Vətən mənə oğul desə”, “Azərbaycan deyiləndə”, “Füzuli kədəri” şeirləri, həmçinin “Üç oğul anası”, “Paslı qılinc”, “Atamın kitabı” və s. poemaları dediyimizə ən yaxşı sübutdur.

Böyük sələfləri olan dahi Nizamidən humanizmi, Nəsimidən əqidə və məsləki, Xətəidən qılıncla qələmin vəhdətini, Füzulidən sözün məna və seyrini, “Ağlar-güləyən” Sabirdən vətən sevgisini öyrənən Məmməd Araz öz növbəsində istedadlı gəncliyə bu mühüm keyfiyyətləri öyrədə bilmişdir. Ona həsr olunan 330-dan çox şeir və nəzirələr heç də təsadüfi deyildir. Şairə olan böyük məhəbbətin nəticəsidir. Müasir dünyanın mizan-tərəzisinin itirilməsi, “Ölümlə, qalımla yanaşı duran” bəşəriyyətin faciəsi şairi ciddi narahat edir, bunların kökünü, mənbəyini axtarır, insanları, böyük Yaradanı köməyə çağırır. “Mən”lərin, “Sən”lərin günahını ürək ağrısı ilə açıb üzə çıxarır:

İnsanlar torpağı didib qurtardı,
İnsanlar işığı içib qurtardı.
Haqqı-ədaləti içib qurtardı,
Düz deyən dilləri kəsib qurtardı,
Düz yazan əlləri kəsib qurtardı,
Hər şey gözümüzün qabağındaca..
İlahi, ilahi, mən də insanam,
İlahi, əfv etmə günahlarımı!...

Bu misraları həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir. Kəskin təzadlar, suallar, xitablarla ifadə olunan şairin qəzəb hisslərini, daxili çırpıntılarını, insanlığa hayqırıtlarını oxucu yaxşı başa düşür, həlli çətin məsələlərdə hər kəsin nöqsan və səhvlərinin olduğunu dərk edir.

Məmməd Araz lirikasının gücü, ləyaqəti, heç şübhəsiz ki, onun poetik dilinin zənginliyində, üslubunun sadəliyi və şirinliyindədir. Ənənə ilə novatorluğun, xəlqliliklə bədiilliyin harmonik rabitəsi onun şeirlərinin ruhunu təşkil edir. Məmməd Araz poeziyasının dili zərgər dəqiqliyində, qanadlı və canlı olmasındadır ki, çox asanlıqla da ürəkləri fəth edə bilir.

ANDLARIN JANR SƏCİYYƏSİ

İsgəndərov B.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının arxaik janrları sırasına aid etdiyimiz andlar xalqımızın yazıyaqədərki mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi çox dəyərlidir. Azərbaycan folklorunda xüsusi janr statusu almış andlar daha çox özünün qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Andlarda qədim insanların gündəlik təmasda olduğu təbiətə, cəmiyyətə, insanlara münasibətlərinin əks- sədasını eşidirik. Bunlarla bərabər, qədim çağ insanının animist, totemist, antropomorfist, mifoloji görüşləri əks olunmuşdur. Deməli, içilən andlarda dönməzlik, nəzərdə tutulmuş məsələni mütləq yerinə yetirmək qətiyyəti bir hökm kimi söylənir. Uzaq keçmişimizdən yol alaraq günümüze qədər gəlib çıxan andların hər birinin arxasında xalqımızın müəyyən tarixi inkişaf mərhələsindəki həyat tərz, məişəti və mifoloji görüşləri dayanır. Aparılan tarixi müşahidələr sübut edir ki, söylənmiş hər hansı bir fikirdəki mahiyyətin yalan yox, doğru olması andıçmə ilə təsdiqlənir.

Folklorun digər janrları kimi, andlar da tədqiqatçı –folklorşünasların diqqətindən yayınmamışdır. Belə ki, Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq, professor Azad Nəbiyev andların sistemli nəşrini

gerçəkləşdirmişdir. Alim topladığı 290 and nümunəsini əlifba sırası ilə tərtib etmiş və çap etdirmişdir. İndi isə alimin Azərbaycan folklorunun arxaik janrlar sistemində xüsusi yer tutan və hazırda xalq arasında yaşamaqda olan andlara vermiş olduğu təsnifata diqqət yetirək;

1. Müxtəlif yer adları və səma cisimlərinə içilən andlar.
2. Maddi nemətlərə (bərəkətə) içilən andlar.
3. Ailə üzvlərinə aid edilən, əziz adamlarla bağlı içilən andlar.
4. Əski zamanlardan etiqad edilən pir və ziyarətgahların, Allahın, İslam dininin müqəddəs kitabı sayılan Quranın, peyğəmbərlərin və imamların adlarına içilən andlar.

Xalq deyimlərinin müxtəlif çalarlarını özündə birləşdirən janrlar içərisində andlar bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, andları səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri onların ritual mənşəli olmasıdır. Andıçmə zamanı işlədilən “and olsun” ifadəsi çox ehtimal ki, andla bağlı ritual tələbdir. Əlbəttə, bu məqamda ritual olmalıdır ki, “and” olsun. Andların ifadə olunması, əsasən, özünü iki şəkildə təzahür etdirir;

1. And içmək;
2. And vermək.

Andıçmə zamanı bu ifadələrlə yanaşı “qəsəm olsun”, “and olsun” sözləri də xalq arasında indinin özündə belə işlənərkəndir. Məlum olduğu kimi, and qədim çağ dövrünün mənəvi həyatında çox geniş və əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, müxtəlif məsələlərlə bağlı keçirilən and mərasimlərinin də hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Keçirilən and mərasimlərinin qalıqları dildə, davranışda və adət və ənənələrdə aşkarlına bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycan andları sintaktik struktur baxımından çox sadədir. Bunlar iki, üç və dörd sözdən ibarətdir. Sadə cümlələrdir. Cümlə- andın iki tərəfi vardır. And içilən obyekt və bir də andı yaradan tərkib. Andların əksəriyyəti “and olsun”, “and içirəm” və “haqqı” söz tərkibləri ilə işlənir.

Andlar qrammatik cəhətdən bitkin və bitkin olmayan cümlələrdən ibarət olur. Belə ki, bu cümlələr iki sözdən (Allah haqqı) başlayaraq beş-altı sözə qədər genişlənə bilər. And- qarğışlarda isə bu daha da geniş ola bilər.

Semantik strukturuna görə andlar həqiqətin təsdiqini ifadə edir. Burada ifadə olunan həqiqətin semantikasi isə özündə inam, sədaqət, doğruluq, düzlük və s. kimi mənəvi çalarları ifadə edir. Azərbaycan andlarını işlənmə yerinə görə aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür;

1. Qlobal səviyyədə. Buraya aid olan mətnlər məhduddur. Belə mətnlər universal xarakterlidir. Məsələn: həkimlərin peşə sədaqəti üçün içdikləri Hippokrat andı.
2. Regional səviyyədə. Bu səviyyəyə eyni bölgə xalqlarına xas olan təbiət kultları da daxil olmaqla atəşpərəstlik, xristianlıq və müsəlmanlıq kimi dini inanclarla bağlı olan andlar aid edilə bilər. Məsələn: “Allah haqqı”, “Kəbə haqqı”, “İmam haqqı” və s.
3. Milli səviyyədə. Buraya tarixi taleyini bir mənəvi bütöv kimi təsdiq edən xalqın ortaq müqəddəs dəyərləri əsasında yaranan və işlənən andlar daxildir. Məsələn: “Göy haqqı”, “Gün haqqı”, “O axar su haqqı”, “Kəsdiyimiz çörək haqqı” və s. Çox geniş tematik əhatəsi olan belə andları milli andlar kimi təsnif etmək mümkündür.
4. Rəsmi səviyyədə. Buraya bir dövlətdə yaşayan insanların içməli olduqları rəsmi andlar daxildir. Məsələn: əsgər andı, prezident andı və s.

Məhəlli səviyyədə. Buraya aid olan andlar daha çox dar ərazidə tanınan ocaqlar, pirlər, ziyarətgahlar, seyid və övliyalarla bağlıdır. Məsələn: “Abdul baba haqqı” Kürdəmirdə, “Şıxeyib haqqı” Şamaxıda, “Mir Mövsüm ağa haqqı” Bakıda, “Məşədi Mirabbas ağanın ocağı haqqı” Sabirabadda, “Seyid Kövsərin cəddi haqqı” Ağsuda, “Ətağa cəddi” Bakıda və s.

Göründüyü kimi, xalq yaradıcılığında arxaik yanr olan andların mövzu əhatəsi genişdir. Bu genişlik, hər şeydən əvvəl, sakral anlayışları özündə əks etdirir.

1960-80-ci İLLƏR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA POETİK ÜSLUBUN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İslamlı A.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsrin 60-80-ci illərində şeirimizdə üslubi istiqamətlər bir xətt üzrə inkişaf etməmiş, öz müxtəlifliyi ilə seçilmişdir. Altmışıncı illərə qədər poeziyamızda əsas aparıcı üslubi istiqamət xalq şeiri ənənələri olmuşdur. Burada heç şübhəsiz, Səməd Vurğunun böyük təsiri və rolu olmuşdur. Altmışıncı illərdən başlayaraq xalq şeiri ənənələri ilə yanaşı sərbəst şeir də öncül mövqe qazanmışdır. Şeirimizdə modernist meyillər, Avropa və ümumən, dünya poeziyası ilə qaynayıb-qovuşmaq da məhz həmin illərdən başlamışdır. Burada təbii ki, Rəsul Rza və onun mövqeyini müdafiə edən şairlər əsas rol oynamışlar. Bu tendensiya keçən əsrin doxsanıncı illərində, həmçinin XXI əsrin əvvəllərində yeni çalarlarla zənginləşmişdir. Ancaq şeirimizdə yüz illərdən qopub gələn ənənələr heç də zəifləməmiş, əksinə, bu ənənələr yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir.

Çingiz Əlioğlunun şeirlərinə gəldikdə isə biz onun şeirlərində realist təsvir və cizgilərin get-gedə öz axarını dəyişib modernist səmtə yönəldiyinin şahidi oluruq. Belə ki, onun 70-80-ci illərdə yazdığı şeirlərlə 90-cı illərdə yazdığı (buraya iki mininci illər də daxil edilir) şeirləri müqayisə etsək, zəmin-asıman bir fərq nəzərə çarpacaq. Vaxtilə Xalq şairi Rəsul Rza Çingizin şeirləri haqqında yazmışdı: «Çingizin bir şair kimi inkişafı üçün obyektiv şərait vardır. Onun enişli-yoxşulu sənət yolunda inadla gedib insan qəlbinin, insan beyninin bütün enerji-bacarığını tələb edən sərt sənətkarlıq müqavimətinə dözüb-dözə bilməyəcəyinə özü cavab verməlidir. Çingiz bilməlidir ki, bu yolda yalnız fərəh, sevinc, zəfər deyil, məhrumiyyətlər, nigarançılıq, müvəffəqiyyətsizlik acıları da vardır. Həyatın poetik ifadəsi üçün onun geniş, dərin, poetik idrakı gərəkdir». Ustad şairin bu xeyir-duası öz bəhrəsini verdi. Ç.Əlioğlu poeziya yollarında inamla addımladı və indi o, müasir Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən biridir. Ustad şairin Çingizin şeirlərinə yazdığı həmin müqəddimədə belə bir fikirlə də qarşılaşırıq ki: «...bir predmeti müxtəlif cəhətdən, biri-birindən fərqli yaxın-uzaq məsafədən təsvir edən rəssamların yaratdığı lövhədə işığın yön və əynəmindən, hansı hündürlükdən, enişindən, ətrafdakı başqa predmetlərdən əks edən işığın əsas predmet üzərinə necə düşdüyündən asılı olaraq, müxtəlif effektlər yarana bilər. Bədii əsərdə mövzunun müxtəlif baxışdan, müxtəlif məqsəd və bacarıqla, müxtəlif zövq və anlama ilə işlənməsi də belədir». Çingiz Əlioğlunun şeirlərində də məhz bu rəssam işi-predmetlərin təsviri zamanı yaranan müxtəlif effektlər diqqəti cəlb edir. Məsələn: onun yetmişinci illərdə yazdığı «Səsimizin səması» şeiri bu misralarla başlanır: «Küləkdə yaşayan bir səs var, O səs Səsimizin səması, göyüzüdür bəlkə». Şeirdə həmin səsin doğurduğu müxtəlif psixoloji effektlər canlandırılır. Həmin küləyin səsi insanın səsi ilə assosiasiya yaradır. Modern şeirdə də görünməyən əşya və predmetlərdə nəyisə görmək, onu canlandırmaq məlum priyomdur.

Çingiz Əlioğlunun «Ruhumun həndəsəsi» şeirlər kitabında istənilən qədər bu tipli şeirlərlə qarşılaşa bilərik. Lakin onun sırf formalizm üzərində qurulan şeirləri də vardır. Bu kitabda onun «Kubist şeir» silsiləsindən olan şeirləri də toplanıb. Bu silsilədə məzmun, ideya, müəllif qayəsi formal əlamətlərə qurban verilmişdir. Yəqin müəllif qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur ki, kubizm elementlərini Azərbaycandan şeirində də canlandırınsın.

Məlumdur ki, kubizm keçən əsrin birinci rübündə təsviri sənətdə, xüsusilə rəngkarlıqda yaranmış modernist cərəyandır. Kubizm mahiyyət etibarilə formalist səciyyə daşmışdır. Kubizm üslubunda işləyən rəssamlar əşyanı, predmetlərin formasını kub, piramida, silindr, şar və s. şəklində həndəsələşdirməyə çalışmışdılar. Sonralar bu cür təsvir üsulu ədəbiyyata da sirayət etmişdi. Ancaq bədii ədəbiyyatda rəssamlıqdan fərqli olaraq, təsvirdə həndəsələşməyə riayət edilmir, sadəcə, səslərin və sözlərin düzülüşü və fərqləndirilməsi diqqəti cəlb edir ki, bu da formalizmə gətirib çıxarır. Məsələn, Çingiz Əlioğlunun «Sİ» şeiri bu forma əsasında qurulub:

yənə də o tənha səda tənha o səs
yənə də o sərgərdan səs tək-cənə not
«Sİ» «Sİ» «Sİ»
unut unut

o səs o not o «Sİ»

Şeir beləcə, hərflərin və sözlərin forma oyunu şəklində davam edir. Bu tipli şeirlər, əlbəttə, eksperiment xarakteri daşıyır və təbii ki, uzunömürlü olmayacaq.

Müasir Azərbaycan poeziyasında modernist təmayüldən söz açırsaq, o zaman 90-cı illərdə bu təmayülün bir sıra şairlərin yaradıcılığında önəmli yer tutduğunu qeyd etməliyik. Bu sırada ilk növbədə, Adil Mirseyidin şeirləri üzərində dayanmaq lazımdır. Başqalarından fərqli olaraq, Adil Mirseyid yaradıcılığının ilk çağlarından (səksəninci illərin sonlarından) modernist şeir yolunu tutmuşdur. O, elə ilk şeirlərində ənənəvi poeziyanın formal buxovlarından xilas olmağa çalışdı, stereotip düşüncə tərzini ona yad idi. Adil öz şeirlərində tənha bir insanın qərib düşüncələrini ifadə edir, dünya ya o tənha ürəyin pəncərəsindən boylanır, bu fani dünyanı doyunca seyr edir, hər bir hadisəyə, olaya, içində yaşatdığı hər bir duyğuya mənə verməyə çalışırdı. Sənəti etibarilə rəssam olan Adil Mirseyidin şeirlərində də bir rəssam incəliyi duyursan. Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyev Adilin yaradıcılığına həsr etdiyi «Elitar poeziya» məqaləsində yazır: «Adil «qara sevdalar» şairidir və onun poetik detalları yeni və gözlənilməzdir, eyni zamanda, təbiidir, lirik «mən»inin dünyaya baxışına, dünyanı görməsinə, hiss etməsinə, həmin hissiyyatdakı akvarelə ən uyğundur və buna görə də təsirlidir, şeirin, həmin anın, əgər belə demək mümkünsə, «yaranaş anının» psixoloji mənzərəsini, bədii-estetik ab-havasını, çalarlarını tam görümlü (anamlı) edir». Nümunə üçün A.Mirseyidin «Bənövşə rəngli axşam» şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

zeytun yağında qızardılmış
balıq qoxusu vardı İçərişəhərin havasında,
bir də daha bir qoxu vardı,
amma nə qoxusuydu anlayamadım.
amma bənövşə rəngindəydi axşam,
amma bənövşə rəngindəydi şəhər,
bənövşə rəngindəydi pəncərələr,
bənövşə rəngindəydi pəncərənin pərdələri,
bütün böyük şəhərlərin bir İçərişəhəri olmalıdır.
və bu gün dünyanın bütün İçərişəhərləri
bənövşə rəngindəydi.

Bu şeirdə hər şey aydındır, ancaq burada ənənəvi poeziyadan gələn təsvir üsuluna rast gəlmirik, bir modernist rəssamın tablosunda olduğu kimi şeirdə də rənglərin, bu rənglərdən doğan hisslərin mənzərəsi canlanır. Adil Mirseyidin şəhər həyatının müxtəlif görüntülərini əks etdirən şeirləri də, fəsillərlə bağlı yazdıqları da, yaxud üç misralıq cizgi şeirləri də onun poetik təfəkkürünün özünəməxsusluğundan xəbər verir. «Akvariümdə yaşayıram elə bil, akvariumda yaşamaq səadət deyil» –deyən Adil Mirseyidin lirik qəhrəmanı bütün ruhi, mənəvi qüvvətiylə o balaca, dar akvariumdan çıxmağa can atır. Bu da təbiidir, modernist ruhlu şairlərin hamısı dünyanı akvariuma bənzər dar, qapalı məkandan seyr edirlər.

Adil Mirseyidin şeirlərinin özünəməxsus sintaksisi və obrazları var. Bu obrazların çoxu təkcə onun rəssam duyğusundan deyil, həm də folklorla, miflə, xalqın təsəvvüründə yaşayan və nəsillərdən-nəsillərə gəlib keçən deyimlərlə bağlıdır. Modernist şeirin (söhbət Azərbaycan şairlərinin modernist şeirlərindən gedir) bu obrazları get-gedə şeirimizdə necə deyərlər, vətəndaşlıq hüququ qazanırlar. Məsələn: Vəqif Bayatlı Odərin şeirlərində «göyüzü» sözü artıq şairin çox sevdiyi bir obraza çevrilmişdir və ondan sonra digər şairlər də bu obraza müraciət edirlər. Sözü obraza çevrilməsinə Adilin şeirlərində təsadüf edirik. Məsələn, «qara sevdə», «durna lələyi», «ay işığı», «bədirlənmiş ay» sözləri bu qəbildəndir. Sözü yaşatmaq, onu adi mənəsidən çıxarıb poetik obraza çevirmək poeziyamızın yaşarı ənənələrindən gəlir. Adilin şeirlərində sözlər, ifadələr fikrin, şairin keçirdiyi hiss və duyğuların ifadəsi kimi meydana gəlir, doğulur. İnsanın kölgəsinin astanada oturub siqaret çəkməyi, yaxud dünyanı bir göyərçin gözlərində seyr etmək bədii təxəyyüldən doğur. Adilin şeirlərində «adamın içindəki yarpaqların tökülməyi», «fahişə fələyin üzünün gülməyi», «ağacın quş kimi, quşların ağac kimi uçmaları» və s. bu qəbildən olan fikrin sözlərdəki ifadəsidir.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ TƏMSİL YARADICILIĞINDA BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

İsmaylova Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qəzəl və satira ustadı kimi şöhrət tapmış Seyid Əzim Şirvaninin epik yaradıcılığında təmsillərin özünəməxsus yeri vardır. Böyük sənətkar əxlaqi-didaktik səciyyə daşıyan bu kiçik nümunələrdə bədii dilin ifadə və təsvir vasitələrindən bol-bol istifadə edərək bənzərsiz sənət inciləri yaratmışdır.

Məlumdur ki, nitqin, ifadənin bədii təsvirini artırmaq məqsədilə sözlərin qrammatik ardıcılığının qəsdən pozulmasına inversiya deyilir. Seyid Əzim təmsil yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrinin bu növünə daha tez-tez müraciət etmişdir:

Məsələn, şairin “Xoruz və çaqqal” təmsilinə nəzər salaq:

Dedi kim, ey xoruzi-xoşavaz,

Düş əşəğə, qılaq xudayə namaz.

-misralarında sözlər qrammatik normaya görə “Ey xoruzi-xoşavaz, aşağı düş, xudaya namaz qılaq” kimi sıralanmalıdır. Lakin fikrin poetik ifadəsi mövcud tələblərdən kənara çıxır və, beləliklə, xəbər mübtədadan əvvələ keçir. Həmin misralarda sözlərin belə sıralanması fikrin adi qaydada sıralanmasından daha qüvvətlidir.

“Siçan və balası” təmsilində də fikrin daha qüvvətli ifadəsində inversiyanın böyük əhəmiyyətə malik olduğu aydın müşahidə edilir:

Rast gəldim mən iki heyvanə,

Üz verib qəm məni-pərişanə.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin geniş yayılmış növlərindən biri də bədii sualdır. Məlumdur ki, bədii əsərin emosional təsirini artırmaq, oxucuda hiss-həyəcan doğurmaq məqsədilə bəzən müəllifin fikri sual şəklində ifadə olunur ki, bu da ədəbiyyat nəzəriyyəsində bədii sual adlanır. Seyid Əzim Şirvani də bədii sualın köməyi ilə güclü emosiya yaradaraq əsərin bədii təsirini daha da artırır. Bu baxımdan “Eşşək və arılar” təmsili diqqəti cəlb edir:

Dedi: - Bu kənddə nadir məqsud,

Saz olur gündə nayü bərbətu ud?

Sizə hasil nədir bu qovğadən?

Vaqif eylə məni bu mənadan.

və yaxud:

Dedi eşşək ki, yəni şirə nədir?

Olmusuz səbzi üzrə “çirə” nədir?

Bu misralarda arıların şən olmaqlarının səbəbini öyrənmək üçün eşşəyin sualı bədii sual formasında qurulmuşdur.

Bədii suala biz Seyid Əzimin “Qaz və durna”, “Xoruz və çaqqal”, “Aslan və qarışqa”, “İtlə pişiyin söhbəti” və başqa təmsillərində də rast gələ bilərik.

Seyid Əzimin təmsillərində bədii təzadların işlənmə tezliyi daha sıxdır. “Qaz və durna” təmsilindən götürülmüş misralara nəzər yetirək:

Dedi: - Axmaqlığında yoxdur şəkk,

Qamətindir diraz, əql gödək.

Burada diraz və gödək bədii təzaddır.

Şairin “İtlə pişiyin söhbəti” təmsilində də təzadlara rast gəlmək mümkündür:

Eylə yeyirsən gecələr aş sən,

Sübh yeyirsən yenə bozbaş sən.

Yaxud:

Hər nə dedim, həqqdü, yoxdur xilaf,

Sözlərvün bir deyildir kəzaf.

Bu misralarda şair gecə-sübh, aş-bozbaş, həqq-xilaf sözləri ilə bədii təzad yaratmışdır.

Seyid Əzim təmsillərində təkrirlərdən də geniş istifadə etməklə fikri daha da qüvvətləndirmişdir.

Məsələn, “Siçan və balası” təmsilindəki aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Görməmişdi ziyayi-dünyanı,

Eyşü-zövqü səfayi-dünyanı.

Burada “dünyanı” sözü təkrar olunaraq təkrir əmələ gətirmişdir.

Bundan başqa, “Ayı və siçan” təmsilində:

Ayı güldü, onu rəha qıldı,

Siçanın mətləbin rəva qıldı.

Təkrirlərə Seyid Əzim təmsillərində təkcə misranın sonunda deyil, əvvəlində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: “Qarının pişiyi” təmsilindən aşağıdakı misralara diqqət edək:

Gördü çəkir həsrət ilə dudi-ah,

Gördü pişikdə görünür bir xəyal.

və yaxud:

Gəldi pişiklər, onu etdi səda,

Gəldi qulağınə səda aşına.

Bədii təsvir vasitələrinin çox geniş yayılmış və obrazlı təfəkkürün ən maraqlı forması təşbehdir. Təşbeh hər bir şairin sənətkarlıq qabiliyyətini təyin etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Buna ədəbiyyatşünaslıqda bənzətmə və ya oxşatma da deyilir.

“Qaz və durna” təmsilində qazın özündən razılığını görən durna onu bir çox heyvanlar ilə müqayisə edir:

Göydə tərlan tək uçmağın varmı?

Ya maral tək qaçmağın varmı?

Bir balıq tək üzərmisən sudə?

Nədi bu göftguyi-bihudə?

Göründüyü kimi, şair burada heç bir gözəl keyfiyyətə malik olmayan qaza durnanın dilindən təşbeh vasitəsilə tənə etmişdir. Burada kinayədən də istifadə olunmuşdur.

Seyid Əzimin “Qarının pişiyi” təmsilində təşbehlərə daha çox təsadüf olunur.

Hər bir sövlətdə necə nərrəşir,

Bıqlarının hər birisi bir nəfir.

Pəncələri zurdə aslan kimi,

Hər biri bir əjdəri-qəzban kimi.

Bu təmsildə qarının pişiyi çöl pişiklərini tərifləyərək onları Aslana, qəzəbli əjdahaya, bəbirə, pələngə bənzətməmişdir.

Bədii dildə çox istifadə olunan ifadə vasitələrində biri də mübaligədir. Mübaligə şisirtmək, üstünlük vermək, böyütmək mənasını verir.

Şairin “Siçan və balası” təmsilində mübaligədən ustalıqla istifadə edilmişdir:

Gah qanadlarını döyürdü yerə,

Xışm edəndə dönürdü şiri-nərə,

Vardı başında şöleyi-atəş,

Ürəyim ondan eyləyirdi gəşş.

Təmsildə ömründə heç xoruz görməmiş balaca siçan balası qorxaraq onu erkək şirə, başındakı pipiyi isə od şölesinə bənzədir.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin olan bu təmsilləri şairin yüksək sənət qüdrətindən xəbər verir, onun sənətkarlıq qabiliyyətini bir daha üzə çıxarır.

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ TAPMACALAR

Kazımov A.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Atalar sözləri ilə tapmacaların sərhəddi nəzəri cəhətdən öz elmi həlli indiyədək tapmamışdır. Bəziləri tapmacanı atalar sözləri, atalar sözünü də tapmaca hesab edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nəinki Azərbaycan filologiyasında, o cümlədən rus folklorşünaslığında atalar sözləri ilə tapmacaların əlaqə və münasibəti məsələsi mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Rus folklorşünaslığından məlumdur ki, məşhur lüğətçi V.İ.Dal Rusiyada ilk dəfə olaraq geniş həcmdə “Пословицы русского народа» kitabını hazırlayıb 1959-cu ildə Moskva şəhərində çap etdirmişdir. Həmin vəsaitdə tərtibçi rus dilinə məxsus tapmacaları da bu kitaba daxil etmişdir.

Məhz o dövrdə rus mətbuatında, elmi dairələrdə V.İ.Dalın adı çəkilən kitabı birmənalı qarşılanmamışdır. Rus tapmacalarının ən böyük tədqiqatçısı D.N.Sadovnikov 1876-cı ildə Sankt-Peterburq

şəhərində nəşr etdiyi “Загадки русского народа» kitabında tapmacaların xarakterik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir ki, başqa şifahi xalq yaradıcılıq janrlarından fərqli olaraq, tapmacalarda kəndlinin həyatı və dünyagörüşü tamamilə başqa səciyyəvi şəkildə təzahür edir. Forma və mənşəcə daha qədim olan tapmacada xalqın yaradıcılıq fantaziyası üçün tam bir genişlik açılır, atalar sözündə isə onun sağlam mənası və tənqidi üçün şərait vardır”¹.

Məşhur rus folklorşünası V.P.Anikin D.N.Sadovnikovun baxışına tərəfdar çıxaraq göstərir ki, bu cümlələri ilə müəllif atalar sözü və tapmacaları çox düzgün səciyyələndirmişdir və tapmacaları da atalar sözlərinə aid kitaba daxil etməkdə V.Dal haqlı deyildir.

Rus mütəxəssislərinin də şərhindən aydın olur ki, atalar sözləri və tapmacaları forma və məzmun baxımından eyniləşdirmək düzgün deyil.

Azərbaycan filologiyasında bu məsələlərə dair epizodik xarakterli məlumatlar mövcuddur. Ədəbiyyatşünas H.Zeynallı 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tapmacaları” kitabının giriş hissəsində tapmacaların atalar sözləri ilə əlaqəsinə dair qeyd xarakterli belə bir məlumat vermişdir. “Şəkildən qısalığı, ifadədəki yığcamlığı etibarlı ilə tapmacalar, atalar sözünə yaxınlaşırsa, mənzum və hətta dördlü olduğu zamanlarda (bağlama) manilər kimi olur”². Görünür, müəllif şəkil və ifadə yığcamlığına görə hər iki folklor janrının bir-birinə yaxın olmasına işarə etməklə fikrini yekunlaşdırmışdır.

Uzun müddət tapmacalarımızı toplayıb və onu tərtib edərək nəşr etdirən folklorşünas, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nurəddin Seyidov bu barədə yazır: “Elm tərəfindən çoxdan sübut edilmişdir ki, tapmaca sadəcə xalq ifadələrindən, atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən, nəğmələrdən, bayatılardan, bağlamalardan, hətta bəzi şairlərin şeirlərinin ayrı-ayrı misralarından əmələ gələn bir janrdır”³. Sonra müəllif rus folklorşünaslığında atalar sözü və zərbi-məsəllərin əlaqəsinə dair tədqiqat aparmış Y.M.Kolesnitskayadan sitat verir.

Y.M.Kolesnitskaya yazır: “Bu iki janrın belə bir yaxınlığı əsasında çox vaxt tapmacalar atalar sözlərinə keçir və, əksinə, ayrı-ayrı atalar sözləri və zərbi-məsəllər də tapmaca ola bilər”.

Daha sonra Nurəddin Seyidov fikrini əsaslandırmaq üçün həm atalar sözü, həm də zərbi-məsəllər kimi işlənən tapmacalara dair nümunələr vermişdir.

Aləmi bəzər, özü lüt gəzər.

(İynə)

Əkdin palıd, çıxdı şabalıd.

(Qatır)

Ətindən kabab olmaz

Qanından kasa dolmaz.

(Nar)

N.Seyidovun arqumentlərindən məlum olur ki, müəllif atalar sözləri ilə tapmacaları fərqləndirməmiş, tərəflər arasına sadəcə olaraq bir eyniyyət işarəsi qoymağa cəhd göstərmişdir. Verilən nümunələr maraqlı və zəruridir. Fikrimizcə, bəzən tək bir söz artırıb-əskiltmək yolu ilə atalar sözünü tapmacaya, yaxud əksinə çevirmək mümkündür. Məsələn: “Aləmi bəzər, özü lüt gəzər” tapmacasını (*cavabı: iynə*) məşhur Azərbaycan şairi M.Şəhriyar atalar sözü kimi belə işlədir:

Kəndli gəlin kimi dünyanı bəzər,

Öz övrəti yamaq-yamağa düzər,

İynə bəzər xalqı, özü lüt gəzər...⁵

Burada çox maraqlı nüansla rastlaşırıq. Belə ki, tapmacanın cavabı olan söz (subyekt) həmin tapmacanın mübtədası kimi işləndikdə tapmaca atalar sözünə çevrilmiş olur.

“Aləmi bəzər, özü lüt gəzər” tapmacadır. Bunun cavabı tapılmalıdır. Adətən tapmacalarda cümlələrin subyekt, yəni iş görəni (mübtədası) məlum olmur. “İynə aləmi bəzər özü lüt gəzər” – artıq tapmaca deyildir.

Rus dilində 1961-ci ildən başlayaraq üzü bəri tez-tez təkrar nəşr olunan “Пословицы и поговорки Востока” kitabında tədqiqatçılar “İynə aləmi bəzər, özü lüt gəzər” ifadəsini Şərq ölkələrində məşhur olan qədim tacik atalar sözlərindən biri kimi göstərir.

Folklorşünaslığımızda istər tapmacalarımız, istərsə də atalar sözlərimizə dair yanlış baxışlar da mövcuddur. Məsələn, İ.İbrahimov “Atalar sözü və məsəllər” adlı tədqiqat işində yazmışdır: “Demək olar ki, tapmacaların böyük əksəriyyəti eyni zamanda həm də atalar sözüdür. Qəribə burasıdır ki, atalar sözü və məsəl kimi işlənən tapmacalar heç bir dəyişikliyə uğramır. Tapmacaların dərindən tədqiqi az qala onların hamısını atalar sözü kimi işlətməyin mümkün olduğu qənaətinə doğurur. Atalar sözləri ilə tapmacaların

arasında olan bu yaxınlığın başlıca səbəbi, şübhəsiz ki, onların hər ikisinin oxşar məqsədə xidmət etmələridir.

Göründüyü kimi, müəllif hər iki folklor janrını tam eyniləşdirmişdir. Əgər eyni janrdırsa, sual oluna bilər: “Bəs xalqımız nə üçün birinə “tapmaca”, digərinə isə “atalar sözləri” adı vermişdir? Minillik tarixi olan janrların müxtəlif adla qorunub-saxlanmasına onda nə ehtiyac varmış?

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, atalar sözü ilə tapmacalar arasında heç bir əlaqənin olmadığını söyləmək düzgün deyildir. Çünki atalar sözlərini zənginləşdirən mənbələrdən biri, zənnimizcə, tapmacalar hesab edilməlidir.

Tapmacaları müəyyən dəyişikliyə məruz qoyub atalar sözünə çevirmək olur. Faktlara bir daha diqqət yetirək: “Narın ətindən (dənlərindən) kabab olmaz, qanıdan (şirəsindən) kasa dolmaz”, “Yorğan-döşək gecə əzilir, gündüz düzülür” və s.

İ.İbrahimovun “tapmacalar heç bir dəyişikliyə uğramır” qənaəti düzgün hesab edilməməlidir. Çünki istər məzmununa, istərsə də dil xüsusiyyətlərinə görə atalar sözləri və tapmacalar ayrı-ayrı xalq deyimləri olmaqla yanaşı, məqsədləri də fərqlidir.

Deyənləri yekunlaşdıraraq atalar sözü ilə tapmacanı belə fərqləndirmək olar:

1. Tapmaca zehni inkişafa xidmət edən bir janrdır, amma atalar sözü isə dərin və dolğun mühakiməyə əsaslanan xalq müdrikliyi nümunələridir.

2. Tapmacalarda fikrin əsas obyektı gizli, müəmmalı tərzdə verilir, amma atalar sözlərində fikir bütöv şəkildə ifadə edilir.

Tapmaca bədii yaradıcılıq nümunəsi folklor faktı hesab edilir, amma atalar sözü sabit birləşmə və dil faktıdır və s. Təbii ki, bu mövzu bir məqalə çərçivəsində analiz edilə bilməz, geniş tədqiqata ehtiyac var.

ƏLƏSGƏRƏM, HƏR ELMİDƏN HALİYAM...

Qasımlı M.P.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Saz-söz dünyasında elə nadir və nəhəng simalar vardır ki, onları mənsub olduqları sənət sahəsinin simvolu hesab etmək ana südü kimi halal görünür. Bu sıradan Azərbaycan aşığılığının bütün dövrlər üçün sənət pasportu olmaq haqqının əsas daşıyıcılarından biri Dədə Ələsgərdir.

Aşıq Ələsgər məktəb-mədrəsə təhsili almaşa da, öz fitri istedadı sayəsində ərəb hürufatı və əbcəd hesabı ilə bağlı incəlikləri, şərq poetikasına məxsus şeiriyyət qanunlarını, Qurani-Kərim və islam elminin dərinliklərini, təsəvvüf simvolikasını kifayət qədər mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir. Yazı-pozu bilməsə də, şeirlərindən savad və dünyagörüş mükəmməlliyi, fəlsəfi düşüncə tərzı açıq şəkildə görünməkdədir.

Vəsf etdiyi gözəlin adının «Sənəm» olduğunu bildirmək üçün ərəb əlifbasındakı uyğun hərfləri şeir misrasında necə ustalıqla yerbəyer etməsinə diqqət yetirmək kifayətdir:

İsmin üç hərfdi, ey çeşmi-xumar,

Biri «mim» di, biri «nun» du, biri «sin».

Belə təqdimat maneraları Ələsgər gözəlləmələrində tez-tez nəzərə çarpır.

Aşığın «Əlif-lam» adlı məşhur şeirində isə ərəb əlifbasındakı bütün hərflərin islami mənə daşıyan rəmzi-məcəzi anlamı əsl savad və ürfani bilik sahibinə məxsus səriştə ilə diqqət önünə çəkilir:

İbtidaki «əlif» -Allah,

«Bey» birliyə dəlalətədi.

«Tey» təkdi, vahidi-yekta,

Arif bu elmə bələddi...

Divan ədəbiyyatı klassiklərinin poetik irsindən kifayət qədər xəbərdar olmağı ilə də söz sərrafı Aşıq Ələsgər heç də təsadüfən öyünmür:

Bir sazım var, yox pərdəsi, nə simi,

Onu çalıb kim tərpedər nə simi?

Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi;

Onlar da yazdığı ayə məndədi.

Sufi-dərviş dünyagörüşünün dərin qatlarına vaqif olması, daha doğrusu, ürəkdən bağlanması da Aşıq Ələsgərin aşığılığı möhtəşəm fəlsəfi sistem kimi qəbul etməsi və canında, ruhunda yaşatması ilə birbaşa bağlı idi:

«Yahu» deyib bir-birinə uydular,

«Yamənhu» deyəndə təam qoydular.

Cümlə məxluq yemədilər, doydular,

Qaldı məcməyilər dolu qabaqda.

Burada öz nəfsini öldürmüş sufi ərənlərin mənəvi yemək- «təam məclisi» bərədəki fəlsəfi-ürfani düşüncələri öz poetik əksini böyük ustalıqla tapmışdır:

Aşıqlığı dərin bir elm kimi, möhtəşəm fəlsəfi sistem kimi mənalandıran saz-söz mütəfəkkirinin:

Elmi hardan tapdı cümlə aşıqlar,

Şeir mütəmməsi ay nədən oldu?-

şəklindəki sorğu-bağlaması da çox mətləblərdən xəbər verir.

Aşıq Ələsgər möhürlü hər bir şeirdən xalqın yüzilləri aşib gələn həyat təcrübəsi, dünyaduyumu, el müdrikliyini əks etdirən fəlsəfi ümumiləşdirmələri, gözəlliğin və mənəvi kamilliyin üzvi vəhdət təşkil etməsi istəyi ana axar kimi keçib gedir. Onun poetik mülahizələri təbii olduğu qədər də bədiidir, sadə olduğu qədər də «məcazi danışa, məcazi gülə» səviyyəsində dərin və mükəmməldir. Bu poetik yanaşmalar vaxt, zaman, məkan sərhədləri tanımır, insanın könül dünyasına məxsus hədudlar hara qədər uzana bilirsə, Aşıq Ələsgərin ustad sözləri- ustadnamələri də həmin üfüqlərə qədər qanad çalmaq gücündədir:

«Can» deməklə candan can əskik olmaz,

Məhəbbət artırır, mehriban eylər.

«Çor» deməyin nəfi nədir dünyada? –

Abad könlü yıxar, pərişan eylər.

Gözəlliğin bədii-estetik dəyərini də Aşıq Ələsgər öz bənzərsiz könül meyarları ilə müəyyənləşdirir. Onun poetik tərənnümə cəlb etdiyi el gözəli obrazını ağıl aparan, göz qamaşdıran boyalarla təqdimi, özü də sözün əsl mənasında xalqı bədii boyalarla təqdimi misilsiz sənətkarlıq örnəyidir:

Nə uzun, nə gödək – münasib gərək,

Ağzı, burnu nazik, dodaq kip gərək.

Əndamı büllür, bədən güldən saf gərək,

Baxtın vura, bu nişanda qız ola.

Belə bir gözəlin yolunda çəkdiyi məşəqqət və müsibətlərdən bədii həzz ala bilmək də Ələsgər könlünün təkrarsızlığıdır:

İstər dara çəkdir, istər qul eylə,

Qoymuşam əmrinə qol incimərəm...

Əlli yol çapılam, yüz yol talanam,

Bir şey deyil dövlət, mal incimərəm.

Gözəl ədasının, onun cəlvələnərək qaşla-gözlə can almasının aşiq ruhunu rıqqətə gətirərək pərvazlandırması da Ələsgər poeziyasında ürəyə yatan bir axar-baxarla dalğalanır:

Gözəl mənə gözəlliğin bildirdi,

Qaş oynadı xəstə könlüm güldürdü.

Bir baxmağınan neçə cavan öldürdü –

Qəməsində nahaq qanlar dolanır.

Aşıq Ələsgər şeirində təbiət gözəlliklərinin, dağ-yaylaq mənzərələrinin, qış-yaz lövhələrinin, çay, bulaq, göl təsvir-tərənnümlərinin ünvan konkretliyi var: Şah dağı, Kəpəz, Murov, Murğuz, Qoşqar, Qonur, Sarıpər, Həsənnənə, Həsənbaba, Xaçın, Göyçə gölü, Qarqar, Çayqılınçı, Xoşbulaq...

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,

Xoşbulaq yaylağı xoş tamaşadı...

Kəpəz, Murov, Qonur-gör neçə dağ var,

Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar.

Eyni ünvan konkretliyi portretini yaratdığı el gözəlləri ilə də bağlıdır. Belə ki, Aşıq Ələsgər təsvir və tərənnümünə ayrıca şeir həsr etdiyi otuzə yaxın el gözəlinin (Güləndam, Müşgünaz, Telli, Güllü, Gülpəri, Mələk, Gülxanım, Sarıköynək, Nənəpəri, Səhnəbanı, Həcər xanım, Şəkər xanım və s.) camal və kamal vəhdətindəki incəlikləri misilsiz sənətkarlıqla işləmiş və hər şeirində Azərbaycan milli gözəlinə məxsus yeni və bənzərsiz bir portret ortaya çıxarmışdır:

Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,

Ala gözlü, qələm qaşdı Güləndam!

Alma yanağına, bal dodağına
Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam,

Tovuz kimi şux bəzənib durubsan,
Ala gözə siyah sürmə vurubsan.
Sağ ol səni, yaxşı dövrən qurubsan,

Bu dünyanın sonu puçdu, Güləndam!

Qədə Ələsgərin poetik irsi aşiq şeiri şəkillərinin böyük əksəriyyətini çevrələyir. Onun qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri, müxəmməs və divaniləri yüksək sənətkarlıq məziyyətləri ilə zəngin xəzinəni xatırladan poetik incilərdir. Onun əsl sərraf gözüylə ipə-sapa düzdüyü həmin şeirlər saz havaları ilə də çox rahat şəkildə uzlaşır. Ələsgər sözü ilə saz havalarının yaratdığı melopoetik vəhdət o qədər güclüdür ki, hansı şeirin hansı havadan pərvazlandığını asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Bunun bircə səbəbi var: söz duyumu kimi saz duyumunun da yüksək səviyyədə olması böyük sənətkara belə bir sənət imkanı açmışdır:

Yanaqların güldü, solmaz,
Oxladın, yaram sağalmaz.
Qaşın cəllad, gözün almaz,

Bağrımı kəsə tellərin.

Bu misralar gəraylı ölçüsündəki saz havalarının, xüsusən də, gözəlləmə ritmli havaların demək olar ki, hamısının boyuna biçilibdir. Qoşma qəlibi üzərindəki gözəlləmə ovqatlı saz havaları da Ələsgər qoşmaları ilə çox rahat dil tapa bilir:

Cilvələnilib nə qarşımda durubsan,
Anam sənə qurban, ay Sarıköynək!

Mələksən, çıxıbsan cənnət bağından,
Heç kəs olmaz sənə tay, Sarıköynək!

Ömrünün təqribən səksən ilini xoş güzəran və çal-çağır içərisində keçirən Dədə Ələsgər 1905-1918-ci illər arasında həyatın ağır sınaqları ilə üzbəüz qalmışdır. Bir tərəfdən erməni-daşnak millətçilərinin yaratdığı silahlı dəstələrin tez-tez Göyçə camaatını doğma yer-yurdundan didərgin salmaları, bir tərəfdən də şəxsi həyatında baş verən acınacaqlı hadisələr (oğlu Bəşirin aşığın xalası oğlu Molla Rəhimi bilmədən güllə ilə vurub öldürməsi, qızının cavan ərinin qəfil dünyadan köçməsi, təbii fəlakət nəticəsində ev təsərrüfatının dağılması və s.) onu dərindən sarsıtmış və bu münasibətlə çox sayda kədərli şeirlər söyləmişdir:

Özüm aşiq oldum, oğlum gülləçi...
Daha köç təblimi çal, qoca baxtım.

...Öz əlimlə xəta dəydi özümə,
Bədəndən qolumun sağı kəsildi.

...Əzizlikdən saxladığım aşığı
Zəlillikdən imtahana çəkirsən.

İyirmiyə yaxın şagirdə sənət xeyir-duası verən Dədə Ələsgərin Növrəs İman, Aşiq Əsəd, Aşiq Nəcəf, Aşiq Mikayıl, Aşiq Qurban kimi istedadlı davamçıları olmuşdur. Ustad sənətkarın ailə ocağından qardaşı Çoban Məhəmməd, qardaşı oğlu Növrəs İman oğlanları Bəşir, Əbdüləzim və Talıb kimi istedadlı saz-söz adamları çıxmışdır.

ƏDƏBİ DİYARŞÜNASLIQ ÜZRƏ SINIFDƏNXARİC İŞLƏRİN METODLARI, FORMA VƏ NÖVLƏRİ

Quluyeva Ş.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Mənəvi zənginliyin formalaşmasında, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında ədəbiyyatın rolu böyükdür. Şagirdlərdə ədəbiyyata maraq tərbiyə edən, ədəbi-nəzəri biliyi dərinləşdirən mənbələrdən, ədəbi-bədii inkişafı təmin edən vasitələrdən biri sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdir.

Ə.Qarabağlı təlim-tərbiyədə sinifdənkənar işin əhəmiyyətinin böyüklüyünü qeyd edərək yazmışdır: “Bu iş uşağın görüş dairəsini genişləndirir, təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir”. Metodist

alimin fikrincə, ədəbiyyat tədrisi sahəsində çoxmüxtəlif və mürəkkəb növləri olan sinifdən xaric işlərin hamısının əsasında şagirdlərin müstəqil işləri durmalıdır.

Sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlər dərslərdə başlanan öyrənmə prosesinin davamıdır. Dərslərdən fərqli olaraq, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlər icbari deyil, daha çox şagirdlərin fərdi maraq və meyillərinə, təbii istedad və qabiliyyətlərinə istinad etməklə, müəllimin rəhbərliyi altında, onun işkirakı ilə keçirilən təlimedici, tərbiyəedici fəaliyyət formalarındandır. Bu fəaliyyət prosesində könüllülük, həvəsləndirmə, inkişafetdirmə və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alma başlıca tələblər sayılır.

“Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi” vəsaitində mənbə sinifdən xaric iş formalarından ən çox yayılmış dərnək məşğələlərindən bəhs olunarkən ilk dəfə ədəbi ölkəşünaslıq motivinə toxunulmuşdur. Eyni zamanda sinifdən xaric iş formaları şərti olaraq 4 qrupa ayrılmışdır: fərdi iş, qrup halında aparılan iş, birləşmiş iş, kütləvi iş.

Birinci qrupa sinifdən xaric oxu, ikinci bölümə qrup halında aparılan işlər-dərnək məşğələləri, üçüncü qrupa ədəbi klublar, muzeylər, dördüncü bölümə səhnəciklər, gecələr, bayramlar, oyunlar, teatr və kino tamaşalarına kollektiv baxış daxil edilir.

Beləliklə, ədəbiyyatda sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin geniş sistemi mövcuddur. Müasir məktəbdə isə ədəbiyyatda sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin aşağıdakı forma və növlərindən istifadə olunur.

1. Qrup şəkilli işlər; 2. Kütləvi formalı işlər; 3. Fərdi işlər.

Qrup şəkilli işlər həyata keçirmənin ən faydalı, özünü doğrultmuş forması dərnəkdir. Ədəbiyyat dərnəyi şagirdlərin marağından asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə, ədəbi yaradıcılıq, bədii oxu, ədəbi diyarşünaslıq, dram və s. fəaliyyət göstərə bilər.

İstər kütləvi, istər qrup şəkilli, istərsə də fərdi sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlər mövzu, ideya, məqsəd və profilinə görə müxtəlif ola bilər. Belə ki, dərnək diyarşünaslığa meyil və marağı olan şagirdlərdən təşkil edilərsə, ədəbi diyarşünaslıq dərnəyi adlanır. Məktəb diyarşünaslıq muzeyi nəzdində toplaşanlar və ya “Gənc diyarşünaslar” klubuna yazılanların fəaliyyətinin əsasında ancaq diyarşünaslıq materialları toplanırsa, sənədləşdirilib sistemləşdirilirsə, deməli, məqsəd ancaq doğma diyarı öyrənməkdir.

Deməli, diyarşünaslıq üzrə sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər işin forma və növlərindən, şagirdlərin istək, arzu, meyil və maraqlarından asılıdır.

Beləliklə, ədəbi diyarşünaslıq ədəbiyyatdan sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər sisteminin xüsusi növüdür. Bu xüsusiyyəti təmin edən tərəflər aşağıdakılardır:

-Ədəbi diyarşünaslıq məzmun və tədqiqat metoduna görə fərqlidir; diyarın elmi dərkini təmin edən fənlər kompleksidir;

-Ədəbi diyarşünaslıq sinifdən xaric işlər sistemində vətənin, onun tarixinin, mədəniyyətinin həqiqi öyrənilməsinin fəal forması kimi xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyatdan sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin xüsusi növü olan ədəbi diyarşünaslıq işləri:

- a) konkret problemin həllinə yönəldilən plan əsasında, şagirdlərin maraq və meyli olduqda aparılır.
- b) şagirdləri ancaq diyarda anadan olmuş yazıçı haqqında məlumat toplamağa, bədii əsərdə əks olunmuş obyektlərin axtarış təsvirini verməyə, yerli təbiətin təsvirini verməyə, ədəbi qəhrəmanın prototipi haqqında məlumat toplamağa istiqamətləndirir.

Bu işlərin özünəməxsus növ və metodları vardır. Belə ki, ədəbi diyarşünaslıq ədəbiyyatdan sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin xüsusi növüdür.

-Bu xüsusiyyət onun bir neçə fənlər üzrə (tarix, musiqi, rəsm, arxivşünaslıq, ədəbiyyat, coğrafiya) bilikləri kompleks halda bilmə və əlaqələndirmə ilə şərtlənir;

Ədəbi diyarşünaslıq diyarda doğulmuş yazıçılar haqqında material toplanması, bunların ədəbiyyat tarixi ilə əlaqəli öyrənilməsi ilə nəticələnir; diyarın bədii əsərlərdə əks olunan təbii obyektlərinin axtarılıb tapılması, ədəbi və ya tarixi hadisələrin təsvirinin çıxarılması və öyrənilməsi baxımından faydalıdır.

Diyarşünaslıq işləri şagirdlərdə tədqiqatçılıq, müstəqillik bacarığını inkişaf etdirir, onları istər təlim və istərsə də, sinifdən xaric işlərin təşkili prosesində fəallaşdırır, təşəbbüskar edir.

Bunlarla yanaşı, diyarşünaslıq üzrə ən səmərəli mənbələr, forma və növ, iş metodları aşağıdakılardır:

1. Forma: dərnək, klub, muzey.

2. İş növləri: ekspedisiya, ekskursiya, görüş, söhbətlər.

3. Mənbələr: ailə arxivləri, dövrü mətbuat, maddi mədəniyyət abidələri, bədii əsərlər.

4. İş vasitələri: almanax hazırlanması, albom tərtibi, elmi-tədqiqat əsərləri, ədəbi-bədii axşam, şagird konfransı.

5. İş metodları; məqalə və referat yazmaq, radio verlişi hazırlamaq, çıxış hazırlamaq.

Təsnifatdan aydın olur ki, ədəbi diyarşünaslıq ədəbiyyatdan sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin forma, növ və metodlarını, vasitələrini, mənbələrini əhatə edir; bu fəaliyyət növü konkret diyarın ədəbi-bədii sərvətlərinin öyrənilməsi və regionun bədii mədəniyyətində obrazlı əksi məsələlərini bir neçə fənn kompleksinin köməyi ilə spesifiklik kəsb edir. Şagirdlər bu zaman öyrənirlər: a) doğma şəhər, kənd, diyar nə ilə tanınır, nə ilə zəngindir; b) yazıçının həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı hansı maddi mədəniyyət abidələri vardır, əsərlərinin dil xüsusiyyətləri qeyd edilir, əsərdə obrazlılığın nə dərəcədə yerinə yetirilməsi qeyd edilir.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi prosesində şagirdlərin nitq mədəniyyətinə ədəbi dil normalarına riayət olunması məsələsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Quliyeva Z.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Azərbaycanda feminizm hərəkatının aparıcı nümayəndələrindən biri kimi C.Məmmədquluzadə istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında qadın azadlığı probleminə geniş yer verərək, onu milli-mədəni azadlığın mühüm tərkib hissələrindən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlamışdır.

C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında fərqli olaraq, yazıçı təfəkkürünün məhsulu olan obrazlar deyil, real həyatda mövcud qadın obrazlarını, müasirlərinin obrazlarını yaratmışdır. Bu səbəbdəndir ki, Mirzə Cəlilin bədii əsərlərində, demək olar ki, satirik tənqidin hədəfi olan mənfi qadın obrazına rast gəlmək mümkün deyil. Təbii ki, yazıçının rəğbət bəslədiyi qadın adlarının əksəriyyəti də gerçək məqamda işlədilmişdir. Ara-sıra ironik çalar kəsb edən adlar isə yumoristik üslubun sərgilənməsinə xidmət edir.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində gerçək məqamda işlətdiyi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-mədəni mühitində çox yayılmış qadın adlarıdır. Bir qədər diqqətli yanaşsaq, əslində, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin əsas mövzusu məhz qadın azadlığıdır və bu baxımdan, əsərin baş müsbət qəhrəmanı da elə Zeynəbdir. Ərəb mənşəli antroponim olan *Zeynəb*, C.Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi şiə mühitində çox yayılmış adlardan biridir. Bunun səbəbi – Həzrət Əlinin qızının, imam Həsən və imam Hüseyin bacılarının adının da Zeynəb olmasıdır. Kərbəla hadisələrində özünü mərd və mübariz bir qadın kimi göstərən Zeynəb sonralar şiə mühitində məşhur şəxsiyyətlər zümresinə daxil olmuş və Kərbəla qətlindən sonra sürgün edildikləri Şam (Dəməşq) şəhərində vəfat edərək orada da dəfn olunmuşdur. Hazırda Dəməşqdə möhtəşəm “Xanım Zeynəb” məqbərə kompleksi vardır və hər il yüz minlərlə şiə həmin məqbərəni ziyarət etməyi özünə dini borc hesab edir.

Mirzə Cəlilin qadın qəhrəmanı da əvvəlcə öz tarixi prototipinə layiq səviyyədə çıxış edir, Xudayar bəyin elçilərinə rədd cavabı verərək onu təhqir edir. Ancaq Kərbəla hadisələrində olduğu kimi, burada da qüvvələr nisbəti həddən artıq fərqli olduğundan sahibi Kərbəlayı Heydəri itirən, oğlu Vəliqulu hiylə ilə əlindən alınan Zeynəb son nəticədə məğlubiyyətlə barışmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Həzrət Əlinin qızı Zeynəb Şamda qaçqın-əsirlər arasında bir xarabada məskən saldığı kimi, Mirzə Cəlilin də Zeynəbinin xoşbəxt günləri miskin durumla əvəzlənir.

“Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Zeynəblə yanaşı, başqa qadın adlarından da istifadə edilmişdir ki, bunların da hamısının gerçək məqamda işləndiyini görmək olar. Bu mənada əsərdə ilk rast gəlinən qadın – Məhəmmədhəsən əminin həyat yoldaşı İzzətdir. Ancaq Məhəmmədhəsən əminin tərcümeyi-halını qısaca nəql edən yazıçı əvvəlcə İzzətin adını çəkmir ki, bu da, ümumiyyətlə, İslam aləmində qadının adının mümkün qədər az çəkilməsi ənənəsi ilə bağlıdır. Məsələn, elə Məhəmmədhəsən əminin atasının adı (Hacı Rza) iki yerdə çəkilirsə, anasının adı çəkilmir və sadəcə “anası” (Məhəmmədhəsən əmiyə nisbətə) və “övrəti” (Hacı Rzaya nisbətə) deyə yad edilir. Eyni üsulla Məhəmmədhəsən əminin həyat yoldaşı da əvvəlcə “bir qız” deyə xatırlanır. Ancaq bu xatırlamadan sonra uzun müddət Məhəmmədhəsən əminin arvadının adı çəkilmir.

Ümumiyyətlə, müsəlman aləmində hər öz arvadının adını başqalarının, lap öz valideyn və uşaqlarının yanında çəkmir. Maraqlıdır ki, qadın adlarının yasaq saxlanması hallarına başqa xalqlarda da rast gəlinir: Məsələn: qədim Romada qadının atasının adı (kiminsə qızı), ərinin adı (kiminsə qadını) və ya oğlunun adı (kiminsə anası) ilə çağırılırdı.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində *Zeynəb*, onun qızları *Fizzə* və *Zibə*, Xudayar bəyin qızı, Vəliqulunun nişanlısı *Gülsüm*, Xudayar bəyin arvadı *Şərəf* kimi adlara daha tez-tez rast gəlirik. Qeyd edək

ki, bu şəxs adları gerçək məqamda işlənib və heç bir ironik çalara malik deyil. Təsadüfi deyil ki, Xudayar bəyin matəmə səbəb olduğu haqqında məlumat verən yazıçı, bu matəmlərin mərkəzinə məhz qadın talelərini qoyur.

Əsərdə Zeynəb və onun qızları Fizzə ilə Zibə adlarından sonra *Gülsüm* və *Şəraf* adları mənşəcə ərəb mənşəlidir. Bunlar *Ümm Külsüm* və *Şəraf ən-nisa* adlarının Azərbaycan antroponimik mühitində qısaldılmış variantlarıdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin son komediyası sayılan və İsa Həbibbəyli tərəfindən aşkar edilərək 1987-ci ildə ilk dəfə nəşr edilən “Ər” pyesində də antroponimlərin rəngarəng üslubi məqamlarda işləndiyini görürük. Hər şeydən öncə, komediyada Mirzə Cəlilin istifadə etdiyi yumoristik adlar nəzəri cəlb edir. Ümumiyyətlə, bu əsərdə qadın adları bildirən külli miqdarda antroponim işlənmişdir ki, bu da əsərin mövzusu ilə – ər axtarmaqla bağlıdır. Bu adların bir çoxu, məsələn, *Çiçək*, *İzzət*, *Zərəfşan*, *Dilşad*, *Mərcan* və b. ciddi planda işlənmişdirsə, *Yarpız*, *Ərik*, *Qızıl*, *Çəpkən*, *Dükə*, *Çölmək* və b. yumoristik üslubi çalar daşıyır.

KÜTLƏVİ INFORMASIYA VASİTƏLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL

Məmmədova S.Y.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Bu gün televiziya nitq mədəniyyətinin düzgün inkişaf etdirilməsi və qeyri-mədəni nitqə qarşı mübarizə üçün güclü vasitədir, əsl məktəbdir. Gözəl nitq özü bir vergidir.

Azərbaycan tamaşaçısının “biz maraqlı, məzmunlu, ailəliklə oturub baxa biləcəyimiz verilişlər istəyirik” arzusunu akademik Ramiz Mehdiyev “Azərbaycan telemakanı: problemlər, vəzifələr” məqaləsində konkretləşdirərək yazır: “Televiziya kanallarının konsepsiyası, strateji hədəfləri, efir siyasəti ictimai maraqlarla uzlaşmalı, cəmiyyətimizin saflaşması, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, Azərbaycan dilçiliyinin möhkəmlənməsinə töhfə verməlidir.

KİV-lər arasında televiziyanın rolu böyükdür. Milli televiziyanı cəmiyyətin müasir tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək ən vacib məsələlərdəndir. Televiziya KİV-lər arasında ən çeviyi, operatividir. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələri, dövrümüzün aktual problemlərini dərhal kütləyə çatdırır və ictimai rəyin formalaşmasında misilsiz rol oynayır. Hər bir telekanalın qarşısında maarifləndirmə, məlumatlandırma, əyləndirmə durur. Bu funksiyaları yerinə yetirən isə televiziya aparıcılarıdır.

Dövlət başçısı, cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” imzaladığı 23 may 2012-ci il sərəncamı da dilimizə qayğıdan və onun qorunması, inkişaf etdirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Sərəncamda Azərbaycan dilinin imkanları yüksək qiymətləndirilir.

Fikrimizcə, telekanallarda müəyyən qurum yaranmalıdır ki, məhz aparıcıların seçiminə birbaşa nəzarət edə bilsin. Çünki hər bir telekanal, ilk növbədə onu nəzərə almalıdır ki, efirə çıxdığı hər bir aparıcı telekanalın imici, simasıdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra kütləvi informasiya vasitələrinin əhatə dairəsi genişlənir. Kütləvi informasiya vasitələrinin qarşısında duran məqsəd və tələblər artır. Dil normalarının təbliğatçısı və daşıyıcısı kimi televiziyanın rolu yüksəlir. Bununla belə, təəssüf hissiylə qeyd etmək olar ki, hal-hazırda televiziya ədəbi normalara əməl olunmur.

Ədəbi dilin leksik-qrammatik normaları dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məqsədəuyğun şəkildə işlədilməsini, eləcə də qrammatik quruluşun dil prosesindəki fəaliyyətini tənzimləyir. Sözlərin məqamında işlədilməsi, cümlədəki üzvlərin düzgün sıralanması və s. bu sahədə özünü göstərən əsas nöqsanlardan sayıla bilər.

Son zamanlar KİV-də dialekt sözlərinin işlədilməsi aktivləşir. Bu da onlara verilən sərbəstliklə bağlıdır. Dialektizmlərə funksional-üslubi məqamlarda rast gəlmək olar. Bu haqda M. Adilov da yazır: Qəzet dilində dialekt – məhəlli variantlarına qəzetdə yer vermək lazım deyil”. Məs.: Bu kampaniyada nə qədər istəsən *nut* adama rast gəlmək olur. (“Azərbaycan müəllimi” qəzet. 30.01.05.). Bala, özünü boş yerə *urvatsız* etmə, getmə onun ayağına (ANS TV, “İç xəbər” 23²⁰) Onların hər üçü ölkənin *suvanmasına*, savaşın başa çatmasına cavabdehirlər (“Azadlıq” qəzeti 24.09.2000).

Audiovizual KİV-də ən geniş yayılan dil nöqsanlarından biri söz sırasının pozulmasıdır. Bu sıra pozulduqda fikir qarşı tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatır. Ən ağırlı problem olan bu nöqsan tez-tez nəzərə çarpır, tamaşaçı və dinləyicini, oxucunu qıcıqlandırır. Məsələn, Azərbaycanın aparıcı Qərb dövlətlərində

diasporaya güclü ehtiyacı var. (ANS TV, "Xəbərlər" 21²⁵ 12.02.05) Cümlə belə olmalı idi: Azərbaycanın aparıcı qərb dövlətlərində güclü diasporaya ehtiyacı var.

Ədəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq, publisistik üslubda söz sırasını qrammatikanın qaydalarına tabe etdirmək hər zaman effekti olmur. Lakin ədəbi dil yenə də öz qanunlarına diktə edir, çünki jurnalist bilərəkdən cümlədə inversiyadan istifadə edə bilər. Bir şərtlə ki, mənanı anlaşılmaz deyil, daha qüvvətli, təsirli şəkildə oxucuya və ya tamaşaçıya çatdırsın. Məs.: Metrostansiya "Nizami" təmir ediləcək. ("Bizim əsr" qəzeti. 09.09.08). Cümlə belə olmalı idi. "Nizami" metrostansiyası təmir ediləcək.

Dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, söz çox işləndikdə təsiri az olur. Qısa, yığcam söz daha qüvvətli təsirə malik olur: Mən, həmkarlarım da, biz, yəqin ki, ona rəhmət diləyirik. ("ANS" "Alın yazısı", 15.04.14 22²⁰).

Ədəbi dil normalarının televiziya materialları əsasında araşdırılması çox yayılmayıb. Buna görə də bu sahədə tədqiqatlara son dövrdə böyük ehtiyac duyulur. Televiziya və radio dilinin tədqiqi müasir Azərbaycan qarşısında dayanan ən vacib problemlərdən biridir. Bu problem radio və televiziyanın əsas ifadə vasitəsi olan şifahi nitqin daha dərinədən öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin struktur inkişafı geniş araşdırılarsa da, ədəbi dilimizin funksional üslubları tədqiq olunsada, kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin öyrənilməsi məsələsi tam olaraq həllini tapmamışdır. Televiziya və mətbuatda dil proseslərinin lazımınca öyrənilməsi problem olaraq qalır. TV dili həm şifahi nitqin funksional çalarlarını, həm də ekran dilinin bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. TV dili dil situasiyasını, KİV-də dilin işlənmə xüsusiyyətlərini, ekstralingvistik vasitələrin semantikasını, ədəbi normalaşmanı, ədəbi dil və danışq dili arasında müqayisəni, funksional üslubların inkişafını canlandırır.

Bu gün televiziya nitq mədəniyyətinin düzgün inkişaf etdirilməsi və qeyri-mədəni nitqə qarşı mübarizə üçün güclü vasitəsidir, əsl məktəbdır. Ahəngdar, zəngin, musiqili dil bizimdir və biz də bu dilin daşıyıcılarıyıq.

Hal-hazırda Dövlət dilini bilən və ekrandan qüsursuz danışan aparıcılarımızı xəbər proqramlarına təhkim etmək lazımdır.

Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhv milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Qüsurlu nitqin əsas səbəbləri sırasında rus dilinin, Azərbaycan dialektlərinin və Türkiyə türkcəsinin təsirləri, ümumi nitq savadının aşağı olmasını və bu sahədə nəzarətin yoxluğunu göstərmək olar.

Türkiyə türkcəsinin efirimizə təsiri göz qabağındadır: Məsələn, N.Bağırov vaxtilə keçmiş iqtisadi inkişaf naziri ilə *sıcaq* əlaqələrə malik olub. (Xəzər TV, "Xəbərlər", 30.01.14 20⁴⁵). Deməli, vəziyyət *kolaydır* (Xəzər TV, "Xəbərlər", 15.09.13. 18⁰⁵).

Azərbaycan dilində danışan aparıcılara birdən-birə rus dilində danışmağa keçirlər. Məsələn, Orta məktəblərdə *bezpředeldir* (ATV "Səhər", 13.04.09.). Bu gün heç *nastreyeniyam* yoxdur. (SpaceTV, "Bizim mətbəx", 28.03.11). Milli Şura necə deyərlər, *proxodnoy dvor* olub. (ATV, "Sitatın sonu", 22.06.13. 20⁵⁰). O, mənə heç bir çətinlik törətmir, *naborot* zövq verir. (ATV "Səhər" 24.03.14. 9⁴⁵).

Biz KİV-lərdə dillə bağlı problemlərin olduğunu gördük.

- Ədəbi dilin inkişafında dil normalarının dəyişikliyinə KİV-in rolu böyükdür. Xalq birbaşa ünsiyyətdə KİV-lə qaldığından bu, onların danışığına, yazısına təsir göstərir.

- KİV geniş təsir dairəsinə malik olduğundan elmi-qrammatika ekstralingvistik amillərlə barışmalı olur və dildaxili qanunlarda zaman-zaman dəyişikliklər baş verir.

- Dil normalarındakı demokratizm bu sahədə müəyyən dəyişikliklərə münasibətini saxlayır və canlı danışığın elementləri yazılı ədəbi dilə yol tapır.

- Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, KİV-in dili üzərində lazımı nəzarət itdikcə dilimiz daha çox regional-dialektal, o cümlədən başqa dillərin təsiri altına düşür.

Biz konkret nümunələrlə sübut edəyik ki, canlı KİV iştirakçılarının təhsil və məşğulluq aidliyinə görə həm üslub, həm də leksik baxımından kifayət qədər anomaliya hadisəsinə rast gəlmək olar.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA PSIXOLOJİ ÜSLUBUN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Məmmədova T.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatında psixologizmə münasibət o qədər də ürəkaçan deyildi. Psixologizmi Z.Freyd və A.Berqsonla əlaqələndirərək, ona qarşı hücumlar olurdu. Bununla belə, məsələn, C.Cabbarlının məqalələri bir sıra hallarda psixologizmi rədd etsə də (“Türk teatrı olimpiadada”(1930), “Türk Bədaye Teatrı yeni yol ilə”, “Bu il dönüş ili olmalıdır.”(1930)), bir sıra hallarda onun əhəmiyyətini vurğulamışdır. Belə ki, “Azərbaycan türk ədəbiyyatının son vəziyyəti”(1924) adlı məqaləsində C.Cabbarlı M.F.Axundova istinadən yazırdı: “Əsərləri az-çox uzaq bir keçmişin məhsulu olduğuna, fikir və fəlsəfə etibarilə, indiki zaman üçün əhəmiyyətini qeyb etdiyinə baxmayaraq, bir çox yazıları bu gün belə, öz dərin psixoloji və bədii əhəmiyyətlərini saxlamışlardır”. Təbii ki, M.F.Axundovun bir sıra əsərlərində dərin mənada psixologizm var. Məs: “Xəyalım çiymə deyildi, çox pişkin idi. Birər-birər mənə “Yüz sağol!” dedilər. Dünya gözümə behişt bağına döndü, Mənə böyük cəlal düzəldilər, Şaha layiq peşkəşlərlə əzizlədilər. Dünya muradımcı idi, fəlak mehribandı, O dəqiqədə səadət mənimlə həmnəfəsdi.” (Yeni əlifba haqqında mənzumə).

Elə C.Cabbarlı yaradıcılığında da insan və onun taleyi az məzmununu tapmır. İstər pyeslərində, istər hekayələrində insan həyatı, özünün xarakteri və psixologiyası ilə diqqəti cəlb edir. İ.Əfəndiyevin obrazlarının (Səriyyə, Səlimə, Nuriyyə) müəyyən cəhətlərini Sevilin, Füzənin, Almazın simasında axtarıb tapa bilərik. Adının ləkələnməsindən qorxmayaq Yaxşının uşağına yiyə duran Almazın dolayısı da olsa, keçirdiyi mənəvi-psixoloji durum onun bir insan kimi məzmununu açır. Sadəcə, burada dərin psixologizmdən söhbət gedə bilməz, dövrün, zamanın qəlibləri buna imkan verməmişdir. Bununla belə, həmin dövrün bir sıra yazıçılarından əsərlərində psixologizm bu və ya digər dərəcədə özünü göstərirdi. Həç nəyə baxmayaraq, hətta repressiyanın baş aldığı zamanda belə, psixologizm Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətini saxlaya bilmişdi.

C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, daha sonralar Əbülhəsən, M.Hüseyn və başqalarının yaradıcılığında psixologizm yox deyil. Məsələn, Musa Adilov “C.Məmmədquluzadə söz ustasıdır” adlı məqaləsində Cəlilin realist üslubunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi təsvirdə dəqiqlik və detalların üstünlüyünü qeyd edir və yazır: Müəllif detallara çox əhəmiyyət verir və ümumi təsəvvür də bu detallardan doğur”. Daha sonra Cəlilin “Quzu” hekayəsindən nümunə gətirərək (“Xan çönüb qaçdı qonaqlara tərəf, genə qayıtdı Məmmədhusəynə tərəf, əlini saldı cibindən bir kağız üçlük çıxartdı. Pulu genə istədi cibinə qoya, sonra istədi Məmmədhusəynə verə, genə istədi cibinə qoya, axırda atdı Məmmədhusəynə və qaçdı içəri.”) müəllifin xanın əhval – ruhiyyəsini və xarakterini, onun şüurunda gedən mübarizəni (pulu verimmi, verməyimmi?) çox gözəl psixoloji ustalıqla açdığını, həm də məhz detalların sayəsində açdığını doğru vurğulayır. Musa Adilov müəllifin daha başqa əsərlərindən nümunə gətirərək, ədibin üslubunu bədii dilinin realizmini səciyyələndirən əsas amillərdən biri hesab edir, “dərin və əyani psixoloji təhlil”ə, “tipin dolayısı ilə səciyyələndirilməsi” kimi sənətkarlıq məsələlərinə diqqəti cəlb edir.

Arif Məmmədov “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan nəsrində təhkiyə məsələləri” adlı əsərində XX əsrdə psixoloji analiz məsələlərinə toxunaraq, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Bahadır və Sona” əsərləri istisna olmaqla, psixoloji analizin o qədər də diqqəti cəlb etmədiyi, hətta praktiki olmaması qənaətinə gəlir və psixoloji nöqtəyi – nəzərin varlığını yalnız bir aspektdə şərtləndirir: “Bütün bu əsərlərdə xarici nöqtəyi – nəzər hökmranlıq edir. Yalnız faktlar qeyd olunur, onları yaradan motiv və psixoloji vəziyyət isə diqqətdən kənar qalır, qəhrəmanların daxili aləmi də işıqlandırılmır”. Müəllif daha sonra davam edərək “Bahadır və Sona” əsərində personajların psixologiyasının təsvirində daxili monoloqdan, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində isə bununla bərabər, həm də vasitəli nitqdən istifadəni qeyd edir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində danışan təhkiyəçidən əlavə obrazların özünün fikirləri də (Məhəmmədhusəin əminin, Zeynəbin, Xudayar bəyin) verilir və psixoloji situasiyalar, həyəcanlar, əhvali – ruhiyyə obrazların nöqtəyi – nəzərindən ötürülür.

Məryəm Axundova “Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin hekayələri (İnqilabdan əvvəlki dövr)” adlı məqaləsində müəllifin 1909-1914-cü illəri əhatə edən hekayələrinə istinadən yazır: “Bəzən satirik, bəzən yumoristik planda verilmiş əhvalatlar, gah lirik, gah da məzəli şəkildə alınmış hadisələr insanı düşündürür; həyatından kiçik bir parça təsvir edilmiş adamlar bütün ömürləri, daxili aləmləri, xarici görkəmləri, düşüncə və arzuları ilə yadda qalırlar”.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Y.V.Çəmənşəminlinin özünün psixologizmə dair maraqlı fikirləri var. Tofiq Hüseynoğlu “Y.V.Çəmənşəminli sənətkarlığının bəzi məsələləri barədə” adlı məqaləsində bu məsələ ilə bağlı bir sıra mülahizələr yürütmüş, Y.V.Çəmənşəminlinin 30-cu illərdə yazdığı roman və hekayələrində güclü psixoloji təhlil bacarığını göstərən bir yazıçı, eyni zamanda bədii yaradıcılıqda psixologizmə dair qiymətli mülahizələr söyləyən bir sənətkar kimi qiymətləndirmişdir. Müəllif “Psixologizmə dair” adlı başqa bir məqaləsində də ədəbi – tənqidi və elmi – nəzəri fikri yenidən həmin məsələyə istiqamətləndirərək, Y.V.Çəmənşəminlinin çağdaş ədəbiyyatda şərtlilikdən, şərti – metoforik vasitələrdən və obrazlardan istifadə etməyə güclü meylini qeyd edir. Belə ki, həmin dövrdə şərtlilikdən istifadənin, gerçəklik və şərtlilik arasındakı əlaqənin mübahisəli qarşılınması da məlumdur. Müəllif daha sonra Y.V.Çəmənşəminlinin qüdrətli bir sənətkar və geniş erudisiyaya malik alim kimi bu məsələyə münasibətini və bununla bağlı fikirlərini də nəzərə çatdırır və yazır: “O, “Qızlar bulağı” kimi tarixi – fəlsəfi romanında folklorizm, mif və əfsanələrdən – şərti – metoforik vasitə və obrazlardan istifadə etməkdən başqa, özünün elmi – nəzəri mülahizələrində də bu məsələyə münasibətini bildirmişdir. Bu münasibət bizim üçün indiki halda bir də ona görə əlamətdardır ki, psixologizmlə əlaqədardır”.

İ.Əfəndiyev də məqalələrində psixoloji təhlil bacarığını əsas götürür, psixologizmə dair qiymətli mülahizələr irəli sürürdü. Müəllif 1946-cı ildə yazdığı “Fəryad haqqında mülahizələrim” adlı məqaləsində M.Hüseynin “Fəryad” povestini psixoloji əsər adlandırır. İnsanların daxili aləmini açıb göstərməyin həqiqi yazıçılıq istedadı olduğunu deyən müəllif M.Hüseynə bu istedadı görür və yazırdı: “Mehdidə hissi – səlim qüvvətlidir. Lakin o, ilmləri atdıqca tələsməməlidir. Hər bir nəqşin tam çıxmasına diqqət etməlidir”.

Müəllif 1945-ci ildə “Yüksək sənət uğrunda” adlı məqaləsində nəsrin ən mühüm nöqsanlarından birini yazıçıların dərin mənəviyyətə, zəngin daxili aləmə, yüksək romantik duyğulara malik qəhrəmanlara laqeydliyində görür və belə qəhrəmanları hekayə və romanlarımızda görmədiyinə təəssüf edirdi. Hələ bu zaman müəllif qəhrəmanı “hadisələrin təbii gedişində deyil, havadan asılı vəziyyətdə saxlamağa, qəsdən yaxşı göstərməyə” çalışan, ona “yerli – yersiz” “hakimənə sözlər” dedirtməyə” cəhd edən, “insanın mürəkkəb daxili aləmini unudaraq, qəhrəmanın hər bir hərəkətini “yaxşılıq”, “ələliq” kimi qələmə alan yazıçılara qarşı çıxır, “Sağa dön! Filankəsə bax! Burada əxlaq barəsində nitq icad et!” kimi stereotiplərdən yaxa qurtarmağa çağırırdı. Hələ o zaman müəllif “yaxşı–pis, müsbət–mənfi” - deyə qəhrəmanların bölünməsinə qarşı çıxır, qəhrəmanları “boyaların qarışığında” (Vaqif Yusifli) təqdim etməyi məsləhət görürdü. Halbuki bu təklif uzun illər birmənalı qarşılınmamışdır. Uzun illər “Müsbət qəhrəman bu gün” rubrikası da ədəbi mətbuatın səhifələrindən düşməmişdir.

İ.Əfəndiyevin bir çox əsərlərində lirik səhifələrə rast gəlmək olar. Müəllifin yaradıcılığında lirizm əsərin bütün komponentlərini özünə tabe edən mərkəz kimi çıxış edir. Təsədüfi deyil ki, Tofiq Hacıyev yazıçının nəsr və dramaturgiyasında şeiriyyətini araşdıraraq bir sıra hekayələrində (“Qəhrəman ilə bülbülün nağılı”, “Apardı sellər Saranı”, “Qırçı və qırmızı çiçək”) bədii lövhələrin şeir tək içildiyini, lirizmin bir tərəfdən, onun dilinləki şeiriyyəti qidalandırdığını, o biri tərəfdən “hadisə və obrazlardakı psixologizmi” şərtləndirdiyini qeyd edir.

BƏLGƏ ETNOLİNGVİSTİK TERMINİNİN SEMANTİK STRUKTUR TƏHLİLİ

Musayeva İ.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Maddi və mənəvi mədəniyyətin bir çox xüsusiyyətlərini, etnik milli cəhətləri özündə əks etdirən mərasim leksikası ən qədim leksik qatlardan biridir. Öyrənilməsi hər zaman labüd olan etnoqrafik leksikanı təhlil edərkən, bu leksik qatın öyrənilmə aspektinin yalnız semantik proseslərlə deyil, həmçinin fonetik delimitasiya ilə də müəyyən olunduğunu qeyd edə bilərik. Azərbaycan və digər türk dillərinin leksikasına nəzər salsaq xronoloji tarixi daha qədim dövrlərə təsadüf edilən leksemlər kifayət qədərdir. Bunlar Ural-Altay dilləri, xüsusilə də monqol və tunqus-mancur dilləri ilə sıx genetik əlaqəlidir. Məsələn, moğol mənşəli bəlgə termini ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif fonetik dəyişmələr və semantik diferensiasiya ilə müşahidə olunur. Belə ki, etimoloji yaş daha qədim dövrləri əhatə edən bəlgə lingvistik vahidi Azərbaycan dilində “bəlgə”, türkmən, qırğız, qazax, özbək dillərində “belgi”, başqırd dilində isə “bilgə” fonetik variantında rast gəlinir.

Struktur elementi, səs formulu mənəbə dildə “belge” formasında olan etnolingvistik termin moğol dilində “bel” (işarətləmək, damğalamaq), “gü” (səs) sözlərindən törəmişdir. Nəzərə alaq ki, moğol dilində

“be” feili görmək, görünmək mənalarını ifadə edir. Sözün semantikasına bu kontekstdə baxsaq, əmələgəlmə formulunun “be+l+gü” –şəklində olduğu, məna etibarı ilə nəzərə çarpmaq, diqqəti tez cəlb etmək, daha tez görünmək üçün qoyulan işarət-anlamına gəldiyi aydın görünür. Fonetik quruluş baxımından isə sait və samit səslərin sinharmoniyasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Türkmən dilində “belgü” sözünə eyni semantik strukturda, lakin fərqli fonetik çalarda rast gəlinir: belgü – bir zadı əlamətləndirən nişan, bellik, əlamət (Oğlının yakasında kiçi komandirlik belgisi bar). Bu dildə sözün belgiləmək (bir zadı belge, nişan əlamət qoymaq, belli etmək), belgələnmək (bir zadı belge, nişan qoyulmaq, bellik edilmək), belgiləşmək (bir zadı belgi, nişan, əlamət qoyulmaq), belgiletmək (əlamətləndirmək) kimi çoxsaylı derivatlarına rast gəlmək mümkündür.

Mahmut Kaşğarlının “Divan”ında isə bəlgə sözü türkmən dili ilə homogen olaraq uyğun məna və fonetik tərkibdə “belgü” nişan, əlamət, bəlgə anlamlarında qeydə alınmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində sözügedən etnolinqvistik terminə “belgü” fonetik çalarında nişan, nişanə, əlamət anlamlarında təsadüf olunur. Həmin mənbələrdə həmçinin bəlgə sözündən törəmiş çoxlu derivatlar da (belgüla, belgülük, belgün, belgülük, belqurmaq, belgüsüz) geniş əks olunmuşdur.

Türk dilinin sözlüyünə diqqət yetirsək, “bəlgə” sözü anlam etibarı ilə mənbə dildən fərqli olaraq müəyyən qədər semantik diferensiyaya uğramışdır:

1. Üzərində hər türlü bilginin kayıtlı olduğu nesnə ya da maddə
2. Bir iddianın doğruluğunu göstərən yazı
3. Bir gerçəkliyə tanıklıq edən yazı, fotoqraf, rəsım, film, vəsikə və s.

Lakin burada da bir qədər də olsa sözün əsl semantikasının izləri müşahidə olunur. Belə ki, hər hansı bir iddianın doğruluğunu göstərən istənilən bir əlamət prinsip etibarı ilə bəlgədir (bu yazı, sənəd, şəkil, vəsiqə və s. ola bilər.)

Türk dillərinin leksik qatına nəzər salsaq, ümumtürk leksik qatına aid olan “bəlgə” lekseminin semantik strukturunun çoxcəhətli olduğunu müşahidə etmiş olarıq. Təkcə Azərbaycan dilində sözün bir neçə məna çaları və omonim variantı mövcuddur. Ümumiyyətlə isə türk dillərində leksemin 13 omonim variantı öz əksini tapmışdır.

Hazırda Azərbaycan dilində məhdud dairədə işlənən, hətta arxaikləşən bəlgə sözünün ilkin mənası nişan, əlamət olmaqla, toy mərasiminin müəyyən prosesinin adını nişan taxmaq, izdivac, adaxlamaq sözləri ilə semantik ekvivalent olaraq işlədilir. XIII-XIV əsr aşiq poeziyasında da bu terminə həmin anlamda rast gəlinir:

Qurbani der, bu dərdləri biləsiz,
Qohum qardaş yığılıban gələsiz.
Adna axşamında bəlgə qoyasız.

Kəsilə qovğası-qalı qızların.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sözün etimoloji izahı bu cür verilir:

1. El arasında evlənən oğlan tərəfindən qız evinə göndərilən birinci nişan,üzük, örpək
2. Əkin yerlərinin hüdudunu göstərən nişan, mərz
3. Bəhanə, səbəb, dəlil, tutarğa (əlində bəlgə etmək)
4. Vuruş zamanı qola sarıyan şey, nişan.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində isə sözün fərqli semantik xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

1. Bəlgə - (Nem.)vasitəçi, Yəqin kimsə arada bəlgə oluf ki barışıqlar.
2. Bəlgə - (Bakı) ağac davasında qalxan əvəzinə qola sarılan qalın parça
3. Bəlgə - (Kəlbəcər) birinci nişan
4. Bəlgə - (Şuşa) gönü aşılamaq, üçün narın edilmiş nar qabığı və yarpağında alınmış un, Bəlgə qurtardı, gön isdaxda qaldı.
5. Bəlgə - (Ağdaş) əkin yerlərinin hüdudunu bildirən nişan, qaj. Bu yerə bəlgə qoy.
6. Bəlgə - (Bakı) şaftalı qaxı

Dilimizdə bəlli, bəlirmək, bəlirli və s. kimi sözlərlə bəlgə sözü ilə eyni kökdən törəmişdir.

Polisemik xarakterli xüsusiyyətlərə malik olan bəlgə etnoqrafik terminin Azərbaycan dilində sinonim variantları da mövcuddur. Belə ki, qərb qrupu dialekt və şivələrdə işlənən “en” sözü qaramalın qulağına vurulan damğa, nişan, əlamət mənalarını bildirir. Mahmud Kaşğarlının “Divan”ında “en” eyni semantik xüsusiyyətdə, fonetik tərkibdə əks olunmuşdur. Yeri gəlmişkən D.Nemetin fikrincə en, enə, ene sözü qədim kökə malik olub “etibar etmək, “etibarlı” anlamlarını ifadə edir. Burada da sözün üstün semantikasi aydın müşahidə olunur.

Bəlgə sözünün sinonim variantlarından biri də “damğa” sözüdür. Damğa sözünün etimoloji izahını Araz Qurbanov belə vermişdir:

Damğa orta əsrlərdə üzərində hökmdar möhürü olan fərmanlar, sənətkarların müəlliflik hüququnu özündə əks etdirən lakonik ornamental nişanlara, gömrük rüsumuna pul ilə ödənilən vergilərə deyilir. Orta əsrlərdə Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq, Şərqi Avropa türkləri və onlarla təmasda olan şərqli slavyanlar damğa sözünün sinonim variantı kimi “tavro” sözündən istifadə etmişlər, bu da ev heyvanlarının bədənində, qulaqlarına dağlanan damğaları bildirir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında isə bu söz “tuğra” fonetik variantında verilir. Tuğralıq isə (damğa, nişan vuran) Səlcuq dövlətində məmur vəzifəsi olaraq göstərilir.

Qədim türk qatının tərkib hissəsinə daxil olan “bəlgə” sözünün müxtəlif türk dillərində struktur səs formulunu, semantik özəlliklərini incələyərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, sözügedən terminin müxtəlif omonim, nisbi sinonim-möhür, kərtik, damğa kimi variantları olsa da, sözün üstün, dominat anlamı nişan, əlamətdir.

KİNO DİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR...

Mustafayev F.N.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Son illər dünyanın görkəmli dilçi alimlərinin tədqiqatlarında göstərilir ki, kino dili öz xüsusiyyətləri ilə şifahi nitqin başqa formalarından fərqlənir. Geniş şifahi nitq auditoriyaları, radio, televiziya, kino, teatr - hər biri özlərinin iş üslubları, nitq imkanları və bir çox fərdi cəhətləri ilə biri digərindən fərqlənir. Bu fərqlər dilin bir ünsiyyət, məlumat, təsir vasitəsi kimi işləndiyi sahələrdə məqsəddən, sosioloji mühitdən, şəraitdən, ictimai mənsubiyyətdən asılı olaraq istifadə olunması nəticəsində yaranır. Burada müəyyən bir qanunauyğunluq vardır. Aktyorlar danışarkən, öz qarşısında tamaşaçıların xoşuna gəlmək və onları yazıçının əsərdə qaldırdığı problemə, ideyaya inandırmaq məqsədi qoyur. Məhz bunun üçün də kino aktyorları öz nitqlərinə çalırılıqlar, boyalar verirlər. Kino dilində hər bir obrazın nitqi onun ictimai mənşəyinə, yaşına, dünyagörüşünə görə fərdiləşdirilir, tipikləşdirilir. Belə olduqda əsər filmdə daha real, təbii, canlı çıxır.

Rejissor və aktyorlar həm dilin fonetik, leksik və sintaktik qanunlarından, həm də orfoepiya normalarından məharətlə istifadə etməyə çalışır, nitqə rəngarənglik verir. Obrazın daxili aləmini nitqi vasitəsilə açaraq onu tamaşaçılara sevdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan kino dili şifahi nitqin digər formalarından olduqca fərqlənir. Bu iş isə kino aktyorlarından daha çox zəhmət tələb edir.

Kino və televiziya səhnəyə nisbətən texniki vasitələrlə daha çox təchiz olunur. Rejissor və aktyorlar çəkiliş zamanı belə yardımçı vasitələri istedadları, vərdisləri ilə əvəz edirlər. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının aktyorları səhnə aktyorlarından daha çox yaradıcılıq işləri görməli olurlar. Səhnə, televiziya və radioya nisbətən kino-filmlər daha universaldır. Kino aktyorları öz məharətlərini tamaşaçıların rəyini, reaksiyasını nəzərə almaqla hər çəkiliş zamanı təkmilləşdirir, ssenariyə hər kino çəkilişində yeni-yeni formalar verə bilirlər. Bu hal onların nitqində, xüsusilə hiss olunur. Çəkilişə hazırlaşarkən kinoaktyorlardan xüsusi yaradıcılıq axtarışları tələb olunur.

Kino dilinin öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tələffüz üslublarının tədqiq olunub müəyənləşdirilməsinə də imkan yaradır. Əsərlərdə personajların nitqi ictimai mənşəyindən, səviyyəsindən, qohumluq əlaqələrindən asılı olaraq fərqlənir. Bu hal kino dilində aşağıdakı tələffüz üslublarının olduğunu şərtləndirir: 1). bədii tələffüz üslubu; 2) publisistik tələffüz üslubu; 3) rəsmi tələffüz üslubu; 4) danışq dilinin tələffüz üslubu; 5) dialekt tələffüz üslubu; 6) fərdi tələffüz üslubu. Bunların hərəsinin özünəməxsus, fərdi xüsusiyyətləri vardır.

Kino dili üzərində aparılan müşahidələrdən aşağıdakı nəticələr müəyyən edilir:

Kino dilinin tədqiqi Azərbaycan dilinin ədəbi tələffüz üslublarının müəyənləşməsində böyük rol oynayır. Kino həyatın müəyyən bir dövrünü olduğu kimi canlandırıdığı üçün burada Azərbaycan tələffüz üslublarının bütün incəliklərinə rast gəlmək mümkündür. “Yeddi oğul istəram” (1970), “Nəsimi” (1973), “Mən ki gözəl deyildim” (1968), “Romeo mənim qonşumdur” (1963), “İstintaq davam edir” (1966), “Dağlarda döyüş” (1977) “Leyli və Məcnun” (1961) filmlərində rejissor və aktyorlar obrazların ictimai mənşəyini və fərdi danışq xüsusiyyətlərini filmdə canlandırmaq məqsədilə bu tələffüz üslublarından istifadə edirlər. Beləliklə, obrazların nitqi tələffüz üslublarının köməyi ilə üslubi rəngarənglik kəsb edir.

Müşahidələrdən məlum olur ki, sözlərin, habelə bir sıra cümlələrin sonundakı samit səslərin qarşılığı hadisəsi kino danışığında daha güclü şəkildə özünü göstərir. Bu hal, əsasən, çoxhecalı sözlərin sonunda işlənən səslərdə daha çox nəzərə çarpır.

Vurğu və onun növlərindən düzgün istifadə etmək kino dili üçün də əsas şərtlərdən biridir. Bununla belə, ssenarist və rejissorlar məqsədli şəkildə əsasən, mənfi obrazların nitqini fərqləndirərkən nitqdə bəzi çalarlıq yaratmaq məqsədi ilə vurğunun işlənilməsi qaydalarından kənara da çıxırlar.

Vurğunun nitqdə əmələ gətirdiyi mənə çalarlığına görə kino danışığında ən çox həyəcanlı vurğudan, söz vurğusundan, məntiqi vurğudan, sintaqma vurğusundan və cümlə vurğusundan istifadə olunur.

Tələffüzdə dialekt variantına çox zəruri hallarda, məqsədli şəkildə və əsərdə ssenaristin tələblərinə uyğun şəkildə yer vermək olar.

Senari yazılarkən şifahi nitqin xüsusiyyətlərini gözləməyə ciddi cəhd göstərsə də, kino şəraiti, ssenaridəki konfliktlər, psixoloji anlar kinoaktyorun dilində dəyişikliklər edir. Bu hal dilin elementlərinin müxtəlif şəkillərə düşməsinə səbəb olur, cümlənin leksik tərkibi və intonasiyaya görə növləri də dəyişir, şifahi nitqə daha da yaxınlaşır.

Cümlənin, nitqin sintaqmalara düzgün bölünməsi kino dilini daha canlı və təbii, axıcı, musiqili edir. “Babək” (1979), “Bizim Cəbiş müəllim” (1969), “Mehman” (“Qanun naminə” (1968), “Torpaq. Dəniz. Od. Səma” (1967), “Uşaqlığın son gecəsi” (1968), “Gilas ağacı” (1971), “Sən niyə susursan” (1966), “Bir qalanın sirri” (1963), Arşın mal alan” (1965) filmlərində aktyor nitqində sintaqmaların pozulmaması, yerli-yerində fasilələrə riayət edilməsi, cümlələrin birdəfəlik yox, fasiləli intonasiyalarla tələffüzü kino dilinin emosionallığını təmin edir. Kinoaktyorlar şifahi nitqin qayda-qanunlarını gözləməklə yazılı dili şifahi nitq formasına salır, hər hansı ssenaridə orfoepiya normaları əsasında və yüksək nümunəvi nitqdə kino təcəssümünü verirlər.

Şifahi nitqdə, xüsusən kino dilində sintaqmanın çox böyük rolu vardır. “Şərikli çörək” (1969), “Dəli Kür” (1969), “Ad günü” (1977), “Arxadan vurulan zərbə” (1977), “Dərviş Parisi partladır” (1976), “Dədə Qorqud” (1975), “Əhməd haradadır” (1963), “Skripkanın sərgüzəşti” (1972), “Mən mahnı qoşuram” (1979), “Alma almaya bənzər” (1975) filmlərində aktyor və rejissorlar öz nitqlərinin təsirli olması üçün cümlələrin sintaqmaara bölünərək düzgün tələffüzünə ciddi fikir verirlər. Filmdə birsözlü, ikisözlü sintaqmalar surətlərin dilində daha çox işlənir. Belə hallarda fikrin ifadəsində intonasiya da xüsusi rol oynayır. Hər hansı bədii əsərin daha qüvvətli və ya zəif çıxması filmdə kinoaktyorun dil elementlərindən yerli-yerində istifadə etməsindən, şifahi nitqin üslubi normalarına əməl etməsindən çox asılıdır.

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ DİLİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Mustafayeva J.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azərbaycan dili son dərəcə zəngin, rəngarəng, eyni zamanda mürəkkəb bir sistemə malikdir. Azərbaycan dilinin funksional baxımdan inkişafı problemlərinə kütləvi kommunikasiya məsələləri insan və dilin qarşılıqlı əlaqəsi, dil-nitq, dil-cəmiyyət münasibətlərindən doğan nitq mədəniyyəti – ədəbi dilin üslubu, normaları məsələləri və s. daxildir. Bütün bu məsələlərin KİV materialları əsasında öyrənilməsinə zəruri ehtiyac var.

Kütləvi informasiya vasitələrinin qarşısına qoyulan məqsədin həyata keçirilməsində təkcə məzmun dolğunluğu kifayət deyil. KİV-də özünə yer alan materialların inandırıcı, maraqlı bir şəkildə oxucuya təqdim olunması da əsas şərtlərdəndir. Oxunaqlı bir dildə yazılmış hər bir yazı oxucu diqqətini cəlb edir. Əksinə, zəif, sönük, quru bir dildə hazırlanan material isə diqqətdən kənarda qalır. Ona görə də KİV-in dil-üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələsi indi ən zəruri problem kimi qarşıda dayanır və bu, çox mühüm nəzəri-təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

“...Qəzetinizin əsas məziyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zəifliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyü olmalıdır. Çünki qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır. Orfoqrafiyaya gəlincə, sizin gələcəkdə təyin edəcəyiniz mühərrir mənim Azərbaycan dilində olan komediyalarımın orfoqrafiyasına riayət etməlidir.” (M.F.Axundov.Əsərləri 3-cü cild, səh.387). Azərbaycan oxucularının ixtiyarına buraxılacaq qəzetin dil-üslubu qarşısına qeyd etdiyimiz tələbləri qoyan bu məktub ünvanına yetişəndə hələ 1875-ci ilin 21 apreli idi. Böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov həmin tələbləri

milli mətbuatımızın qaranquşu sayılan “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması ərafəsində, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdəbiyə ünvanlayırdı. M.F.Axundovun mətbuat dilinin xüsusi rolu, onun ədəbi dil sistemində tutduğu özünəməxsus yer, mətbuatın dilin təmizliyi uğrunda mübarizədə fəal iştirakı, qəzetin bu dildə yazanların hamısına nümunə göstərməsi, qəzet dilinin vəzifələri haqqında fikirləri bu qısa məktubda əks olunur. Axundovdan başqa, digər maarifpərvər ziyalılarımız da qəzet dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparır, mətnləri əcnəbi sözlər və tərkiblərlə dolduran müəllifləri və mətbuatı tənqid edirdilər. Bu cəhətdən Həsən bəy Zərdəbinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Üzeyir Hacıbəyovun və digər ziyalılarımızın qətiyyəti, əzmkarlığı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Dil jurnalist üçün böyük məsuliyyətdir, çünki ədəbi dilin orfoqrafik, qrammatik, leksik normalarının inkişafı bir çox hallarda mətbuatdan asılı olur. Əgər bu gün yeni bir anlayış yaranırsa, o, sabah qəzetdə öz dil ifadəsini tapır. Hərtərəfli götür-qoy etməyə, mütəxəssislərlə, yəni dilçilərlə məsləhətləşməyə macal tapmadan bəzi qəzetçilər geniş oxucu auditoriyasına özlərinin “yeni dil məhsullarını” təqdim edirlər ki, bu da dil normalarının pozulması ilə nəticələnir. Mətbuatda dil normalarının pozulması isə savad və təhsil fəaliyyətinə, eyni zamanda nitq mədəniyyətinin yüksəlişinə mənfi təsir göstərir.

Dilçilikdə üslub “...ədəbi dilin funksional ixtisaslaşması nəticəsində tarixən yaranmış, cəmiyyət üzvləri tərəfindən dərk edilmiş, ekspressivliyi və rəngi ilə fərqlənən mürəkkəb struktur tərz sistemi” kimi qəbul edilir. Dilçi-alim Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, ədəbi dildən müxtəlif məqsədlərlə istifadə zamanı, məqsəddən asılı olaraq, ifadəlilik vasitələrinin müxtəlif sistemindən çeşidli formalar, ayrı-ayrı təzahür şəkilləri meydana çıxır. Bu təzahür şəkilləri isə danışanın və ya yazanın məqsədindən, danışılan və yaxud yazılan fikirlərin nə məqsədlə yazılmasından, danışanın və ya yazanın ona münasibətindən asılı olaraq, istifadə edilən spesifik vasitə və üsullarla bağlı olur. Beləliklə, ədəbi dilin müxtəlif qolları yaranır ki, belə qollara üslub deyilir.

Publisistik üslub, mətbuat üslubu, qəzet dili anlayışları ilə yanaşı, jurnalist leksikonunda “qəzetin üslubu” deyilən bir ifadə də var. Yaradıcılıq prosesində hər bir jurnalist-publisist fərdi üslubla çıxış etdiyi kimi, ayrı-ayrı qəzetlər də özünəməxsus üsluba malikdir. İstənilən qəzet mətbuat dünyasına yeni üslubla qədəm qoyur, öz fikirlərini bu üslubla cəmiyyətə ünvanlayır və oxucu auditoriyası da həmin qəzeti ən çox üslubuna görə digər çoxsaylı mətbuat orqanlarından fərqləndirir. Qəzetin üslubunu bir növ ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında üzə çıxan əsas əlamətlərin məcmusu kimi də qəbul etsək, yanılmazıq. Bu əlamətlər qəzetin üslubunu, qəzetin üslubu isə həmin əlamətləri formalaşdırır. Qəzetin üslubunu həmin qəzetdə çalışan qələm sahiblərinə məxsus ayrı-ayrı fərdi üslubların bir üsluba təbə etdirilməsi kimi başa düşmək yanlış fikirdir. Lakin, təəssüf ki, bəzən üsluba bu istiqamətdən yanaşanlar da olur.

Mətbuatdakı aparıcı jurnalist-publisistlərdən birinin və ya qəzetdə gedən materiallar üzərində düzəliş aparan redaktorun fərdi üslubu qəzetin ümumi üslubuna çevrilir, ayrı-ayrı müəlliflərin həmin üsluba meyil etmələri və yaxud redaktorun bütün materialları öz qələmindən keçirməsi fərdi üslubları eyni qəlibdə əridir. Nəticədə, mətbuatdakı üslub təkrarçılığı aşkar nəzərə çarpır, bu da müəyyən yeknəsəqlik yaradır və qəzetdə gedən materialların dəyərdən düşməsinə, ümumilikdə isə ona oxucu marağının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə mövcudluğu qəzet bazarından asılı olan və fəaliyyətini bu bazar əsasında istiqamətləndirən müstəqil qəzetlər yeni cümlə tiplərinə, informasiyaların başqa qəzet materiallarının oynaq, şirin, anlaşqlı bir dildə oxucuya çatdırılmasına, bu informasiyalara fərqli jurnalist münasibətinin bəslənilməsinə daha çox meyillidir. Həmin keyfiyyət Azərbaycanın mətbuat aləmindəki durumunu bir şox xarici ölkələrdəki vəziyyətə oxşar edir. Bir sıra ölkələrdə qəzetlərin iki kateqoriyası mövcuddur: əhalinin savadlı təbəqələri üçün elitar nəşrlər və “xalq üçün mətbuat”. Onları çox zaman keyfiyyətli və kütləvi nəşrlər də adlandırırlar.

Mətbuatın dil-üslub xüsusiyyətləri elitar, yaxud kütləvi nəşrlər sırasına aid edilməsindən asılı olaraq formalaşır. Birincilər, adətən, çox yüksək, ikincilər isə aşağı, xalqın anlayacağı üslubda olur. Sonuncularda dilin sadəliyinə üstünlük verilir və o qədər də dərin savada malik olmayan oxucu kütləsi nəzərə alınır. Bu gün kütləvi informasiya vasitələrində üzə çıxan xarakterik dil-üslub xətlərinə korrektura səhvləri, söz sırasının pozulması, qrammatik əlaqələrin pozulması, məntiqsizlik, terminlərdən yerli-yersiz istifadə, söz, ifadə yanlışlığı, təkrarlar, dəqiqlik normasının pozulması, sözçülük, alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə, ixtisar tələblərinin pozulması və s. aid etmək olar.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Üslubun yaranması dil materialı seçimi ilə bağlıdır. Onu daim dil müəyyənləşdirir, varlığa, həyat həqiqətlərinə münasibət və bu münasibətin fəallıq dərəcəsi məhz üslubda üzə çıxır.
2. Mətbuat janrlarının hər biri özünəməxsus dil-üslub keyfiyyətlərinə malikdir. Janrlar bir-birindən həm də dil-üslub özəlliyi ilə fərqlənir.

3. Publisistik üslub ictimai-siyasi, elmi, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi və s. aktual problemlərin elmi-məntiqi dəlil və sübutlar, obrazlı, ehtiraslı mühakimələr, lirik düşüncələr, konkret xarakterlər vasitəsilə ifadə formasıdır. Publisistikanın inkişafı publisistik üslubun polemik, təşviqat-natiqlik, analitik-tənqidi, pozitiv-təbliği, satirik və s. növlərini formalaşdırıb.
4. Ədəbi dilin formalaşması, nəsilərdən-nəsilərə ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələrinin böyük rolu vardır.

Kütləvi informasiya vasitələrində dil-üslub məsələləri jurnalist peşəkarlığının son dərəcə önəmli, aparıcı amili olsa da, təəssüf ki, bu mövzu elmi ədəbiyyatımızda tam tədqiq olunmamışdır.

DİLİN FONETİK SƏVİYYƏSİNDƏ İNTENSİVLİYİN TƏZAHÜRÜ

Mürsəliyeva X.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Fonetik intensivlik sözün səs tərkibindəki mövqeyi ilə əlaqədar meydana çıxır. Sözün səs tərkibindəki mövqeyi onun güclü və zəif hesab edilən yerdə işlənməsi ilə təyin edilir.

Güclü mövqedə olan səslər daha sabit, zəif mövqedə olan səslər isə variantlıq üzrə dəyişilməyə meyilli olan vahidər kimi xarakterizə edilmişdir. Hətta güclü mövqedə olan səslər fizioloji-akustik xarakterinə görə intensiv, zəif mövqedəki səslər isə intensiv olmayan səslər kimi nəzərə alınmışdır.

Nitq səsləri üçün güclü mövqe, bir qayda olaraq, sözün əvvəlinci hecası hesab edilir. Sözün həmin mövqeyindəki səslər güclü artikulyasiyaya malikdir. Odur ki, həmin mövqedə variantların baş verməsi ehtimalı olmur. Məsələn: ay, ayı, ana, arı, ada, ad, alt, ar, at, al, axır, arxa və s. kimi sözlərdə a saiti güclü mövqeyə düşdüyü üçün onun fiziki tərkibində dəyişmə müşahidə edilmir. Ona görə də həmin səslər öz fiziki müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

Zəif mövqe isə sözün son hissələri sayılır ki, mövqedə artikulyasiya öz təsirini zəiflədir. Nəticədə səs keyfiyyətcə dəyişib yumşaq variantla əvəzlənir. Belə mövqedə səsin öz fiziki müstəqilliyini itirməsi ehtimalı artmış olur. Məsələn: ataya, anaya, babaya, saxlayır, gözləyir, izləyir kimi sözlər öz struktur xarakterinə görə normativ kök-şəkilçi ardıcılığına malikdir. Lakin nitqdə sözün sonuna doğru artikulyasiya intensivliyi zəiflətdiyi üçün sait səslərdə keyfiyyət dəyişməsi baş verir: ataya- atıya, anaya- anıya, babaya- babıya, saxlayır- saxlıyır, gözləyir- gözlüyür, izləyir- izliyir və s.

Samit səslərə gəlincə, sözün heca tərkibi artdıqca variant ehtimalı daha da intensivləşir. Məsələn: struktur cəhətdən normativ sayılan yarpaq, torpaq, qıraq, çıraq, inək, kəpək, çiçək kimi sözlər tələffüzdə son samitə görə müxtəlif variantla üzləşir.

Bəzi bədii örnəklərdə emosionallığı qüvvətləndirmək üçün səslərin anlayış xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edilməsinə də rast gəlmək olur. Məsələn: d samiti üçün səciyyəvi olan anlayışlardan biri topluluğun (çoxluq) əlamətidir. Mətnə bu samitin ardıcıl (təkrar) işlədilməsi kəmiyyətin çoxluğunu ifadə edir. Həmin əlaməti aşağıdakı misralarda müşahidə etmək mümkündür:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər, cananın,

Bildilər dərdimi, yoxdur, dedilər dərman.

Bağrıma çox vurdu yara kipriyin,

Yaxındır kim, yara, yara kipriyin.

Birinci beytdə d samitinin təkrarı ilə dərdin, ikinci beytdə isə y samiti ilə yaranın çoxluğu anlayışı bildirilir.

T.İ.Hacıyev samit qoşalaşmasının səbəblərinin intensivliklə (emosionallıqla) bağlı olduğunu aşağıdakı kimi misalların nümunəsində izah edir: qarrı(qoca), ıssı(isti), kattı(bərk), ikki(iki), yeddi, səkkiz, doqquz.

Bəzən nitqin intensivliyi ilə sözün strukturunda transformasiya (çevrilmə) baş verməsi müşahidə olunur. Belə ki, nitq asan ifadə üçün şəxs şəkilçisinin n elementinin fonem təbiətini neytrallaşdırır. Ona görə də n samiti ixtisar olunur. Yeni yaranan formada söz, məsələn, alırsız (alırsınız əvəzinə) vəziyyətinə düşür. Lokal(yerli) şəraitdə həmin formanın hətta alırsıyız, alırsığız (alırsınız) variantları da müşahidə olunur.

Alırsınız variantında iki sait ağırlıq etdiyi üçün onlardan biri fonem mövqeyini itirir və düşür. Söz isə alırsız variantında qalır. Nitq öz intensivliyi ilə həmin variantı özü üçün normaya çevirmişdir. Lakin yazı normasında sabitlik mühüm şərt olduğu üçün nitq variantı yazı norması ilə eyniləşdirilmir.

Saitlərin təkamülünə gəlincə, onların içərisində açıq, geniş və intensiv tələffüz edilənlərin ilkin hesab olunmasına dair mülahizələr üstünlük təşkil edir.

A.Axundov sintaqmatik fonetikadan bəhs edərkən “intensivlik” haqqında O.S.Axmanovanın lüğətinə istinad edərək belə bir məlumatı çatdırır: “Vurğudan bəhs edərkən göstərdiyimiz kimi, intensivlik danışq səslərinin, xüsusən, saıtlərin yaranması zamanı tələffüzün qüvvəsinə, yaxud zəifliyinə əsaslanır və nəfəsvermənin artım və azalma dərəcəsinə nəzərdə tutur”.

Fikrimizi təsdiq etmək üçün verilən nümunəni nəzərdən keçirək:

Rusiyanın buğda unu, nüs mədəni,

Top-tüfəngi, bol-bol xəzi, bir çox varı [S.Vurğun].

Fonetik intensivlik nümunələrindən bədii əsərlərdə dialoq şəraitində yüksək psixoloji gərginlik yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn: *-Vaaay...günüm vaaayy!..Gülüm vaaayy...canım vaaayy. Vaxssseeey... öldüm, vaayy!...*

Apardığımız araşdırma nəticəsində məlum olur ki, dilin bütün səviyyələrində olduğu kimi, fonetik səviyyəsində də intensivlik hadisəsi baş verir.

SEMİOTİKA VƏ ONUN NƏZƏRİ-ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Rafiq Yusifoğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Semiotika müasir nəzəri fikirdə ən çox işlənən terminlərdən biridir. Məsələnin mahiyyətini bilən də, bilməyən də semiotik təhlildən söhbət açır, bəzən apaydın bir poetik parça semiotika prizmasından elə araşdırılmaya cəlb olunur ki, gün kimi aydın bir mətn semiotika buludunun, dumanının arxasında itib-batır, görünməz olur. «Postmodernizmin yolu semiotikadan keçir» fikri bu və ya digər şəkildə təkrarlanır və buradan belə qənaət hasil olur ki, semiotik düşüncə posmodern təfəkkürə yaxınlaşmaq vasitəsidir.

Bəs nədir semiotika, onun özəllikləri və nəzəri-estetik prinsipləri nədən ibarətdir? Semiotika yunan mənşəli söz olub, mənası işarə, əlamət anlamına gəlir. Semiotika məhz təbiət və cəmiyyətdəki işarələr, işarələr sistemi, simvollar haqqında elm olsa da, bu simvollar əslində insani münasibətləri öyrənməyə yönəlmişdir. Elə buna görə də çox zaman bu elmə metodoloji prinsip kimi yanaşılmış, hətta semiotikanı «nəzəriyyənin beynəlxalq dili», «metodlar metodu» adlandıranlar da olmuşdur.

Yalnız «interpretasiya edilə bilən, mənası olan strukturlarla maraqlanan» semiotika strukturalizmlə eyniyyət təşkil etmir: «Semiotik strukturlar formal strukturlardan onunla fərqlənirlər ki, onlar ikilidir, sanki iki strukturun supervəziyyətidir: bir tərəfdən, ifadə strukturları (səslər, xətlər, rənglər), digər tərəfdən məzmun strukturları (məna). İfadə və məzmun strukturu arasındakı əlaqə semiotik əlaqə adlanır. Bu səbəbdən semiotika təkcə təbii deyil, həm də digər dilləri tədqiq edən elmdir» (*Umberto Eko və post-modernizm fəlsəfəsi. Bakı, Qanun, 2012, s.128*).

Elmi mənbələrdə semiotikanın bir elm kimi XIX əsrin sonlarında təşəkkülü, XX əsrin əvvəllərində formalaşması haqqında məlumat verilir. O da diqqətə çatdırılır ki, hələ XVII əsrdə Con Lok semiotikanın mənasını anlamış, məhiyyəti işarələr vasitəsi ilə digərlərinə ötürmə mexanizmini hazırlamağa cəhd göstərmişdir. Semiotika elminin banisi isə amerikan filosofu Çarlz Senders Pirs (*Charles Sanders Peirce*, 1839—1914) və isveç linqvisti Ferdinand de Sösür (*Ferdinand de Saussure*, 1857—1913) hesab olunur. Pirs bu məsələ ilə bağlı ayr-ayrı məqalələr yazsa da, nəzərdə tutduğu fundamental bir tədqiqat əsərini tamamlayıb başa çatdırı bilməmiş, yalnız 1930-cu ildə alimin arxivi çap olunandan sonra onun işarələr sistemi haqqında fikir və mülahizələri geniş rezonans doğurmuşdur. Sösür isə bu məsələ ilə bağlı heç nə yazmamış, yalnız tələbələrinə mühazirələr oxumuş, onun mühazirə mətnləri çap olunandan sonra bu görkəmli alimin semiotika haqqında fikir və mülahizələri ictimaiyyətə bəlli olmuşdur.

Ç.S.Pirsin fikrincə, intuisiya mühüm əhəmiyyət kəsb etsə belə, hər şeyə qadir deyil, o yalnız özündən əvvəlki biliklərə istinadən hər hansı bir mülahizəyə, qənaətə gəlməyə imkan verir. Əşyaların zahiri görkəmində onun mahiyyətinin müəyyən işartıları, cizgiləri, əlamətləri görünməkdədir. Biz bu cizgilərin, işarələrin köməyi olmadan düşünə və fikirlərimizi şərh edə, əsaslandırma bilmərik.

1923-cü ildə alman filosofu E.Kassirerin fəlsəfənin simvolik formaları haqqında üçcildlik əsəri çap olunmuşdur. XX əsrdə semiotika çox fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Sovetlər birliyi vaxtında ölkədə iki böyük semiotik mərkəz fəaliyyət göstərmişdir. Moskvada V.V.Ivanov, V.N.Toparov, V.A.Uspenski, Tartuda isə Y.M.Lotman, B.M.Qasparov və başqaları bu elm sahəsi ilə müntəzəm məşğul olmuş, semiotikanın mahiyyəti, onun nəzəri-estetik prinsipləri haqqında mühazirələr oxumuşlar.

Əvvəlcə Tartu universitetində tələbə olan, sonra uzun müddət həmin universitetdə semiotikadan mühazirələr oxuyan E.Qorninin «Semiotika nədir?» suluna cavabı maraqlıdır. Alim etiraf edir ki, uzun illər bu sualın cavabını axtaranda gördüm ki, ona cavab vermək o qədər də asan iş deyilmiş. Anladım ki, heç kəs dəqiqliklə semiotikanın nə olduğunu, nə ilə məşğul olduğunu deyə bilməz. Semiotika nəsə filologiya ilə fəlsəfə arasında qərar tutan bir elm sahəsidir. Semiotika işarələr və ya işarələr sistemi haqqında elmdir. Onun özünün konkret, spesifik tədqiqat obyekti olmasa belə, semiotikanın işarələr və işarələr sistemi vasitəsi ilə bütün əşyalara, predmetlərə, hadisələrə nəzər salıb onları dəyərləndirmək mümkündür. Ancaq əşyalar və onları simvollaşdıran işarələrinin, rəmzlərinin həddlərini müəyyənləşdirmək o qədər də asan məsələ deyildir.

A.A.Vetrovun «Semiotika və onun əsas problemləri», Y.S.Stepanovun redaktəsi altında çap olunan «Semiotika: antologiya»sında (2001), S.B.Qrinevin «Semiotikanın əsasları» (2000), Q.Ferqenin «Məntiq və məntiqi semantika» (1968), Y.M.Lotmanın «Semiosfera»(2000), «İnsanlar və işarələr» (2010) əsərində məsələnin geniş elmi şərh verilmişdir. Bu problemlə daha dərinlən maraqlananlar həmin əsərləri oxusalar, çox şey öyrənə bilərlər.

Semiotika nəzəriyyəsi ilə daha ardıcıl, sistemli məşğul olan filosoflardan biri də U.Eko olmuşdur. Onun «Olmayan struktur» (1968), «Məmnunluq formaları» (1971), «Semiotika nəzəriyyəsi» (1975) əsərlərində semiotika nəzəriyyəsi dərinlən əsaslandırılmış, bir sistem halına gətirilmişdir. Alimin Boloniya universitetində semiotika kafedrası açdırması, Semiotik Tədqiqatlar Beynəlxalq Assosiasiyasının ilk prezidenti olması, bu görkəmli mütəfəkkirin təşəbbüsü ilə Milanda dünyanın ilk semiotika konfransının keçirilməsi, ilk semiologiya jurnalının («Versus», 1971) əsasının qoyması göstərir ki, U.Eko bu məsələyə olduqca böyük önəm vermişdir. «Eko üçün semiotikanın obyekti kommunikasiya prosesi kimi anlaşılan bütün insan mədəniyyətidir. Mədəniyyətin bütün təzahürlərinə yeganə giriş açarı hər cür ünsiyyətin kod xarakterli olmasıdır» (*Umberto Eko və postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı, Qanun, 2012, s.127*).

Alimin fikrincə, məna yükü olmayan işarə, rənz yoxdur. Elə buna görə də bütün işarələrin, rəmzlərin, kodların alt qatında ideologiya gizlənilir. «İşarə qanunları mədəniyyət qanunlarıdır» deyən U.Eko öz fikirlərini əsaslandırmağı bacarır. Kütləvi mədəniyyəti semiotika vasitəsilə şərh etməyə çalışan U.Ekonun hazırladığı oxucu-mətn-müəllif konsepsiyası müəllifi postmodernizmin astanasına gətirib çıxarır.

Əşyalar və onların mənasını ifadə edən işarələr, sözlər arasında mütləq eyniyyət tapmaq çətindir. Sözlər, işarələr əşyanın mahiyyətini tam şəkildə ifadə etmək gücündə deyildir. Sözlər əşyanın mahiyyətinin yalnız müəyyən cəhətlərini, cizgilərini əks etdirə bilər. Bu mənada mahiyyətin mütləq təzahüründən, dünyanın mütləq dərkindən söhbət belə gedə bilməz. İnsan zəkasının həddləri Allahın ərazisinə daxil olmaq, sirlərin, ecəzlərin mahiyyətinə nüfuz etmək gücündə deyil. Semiotika məhz bu tipli məsələlərin, adi gözlə görünməyənlərin, adi qulaqla eşidilməyənlərin dərkinə və şərhinə can atır. Semiotika işarələrdən və ya işarələr sistemindən kənarda baş verənlərin mahiyyətini bütünlükdə şərh etmək gücündə deyildir.

Semiotik düşüncənin kəsəri insanın həyat təcrübəsi, biliyi, istedadı, psixoloji durumu, hadisələrdən nəticə çıxarmaq qabiliyyəti, yaradıcı insanın analitik təfəkkürü ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Əslində «sözlərlə onların bildirdiyi maddi şeylər arasında bağlılıq yoxdur. Sözlər maddi şeylərin işarəsidir» (*Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2008, s.77*). Yazıçı dünyanı özü dərk etdiyi kimi, özü gördüyü kimi təsvir etməyə çalışır, elə buna görə də onun təsvirləri çox vaxt obyektiv səciyyəli olmur, subyektiv düşüncənin məhsulu kimi meydana gəlir. Ona görə ki, bədii söz dünyanın, hadisələrin mahiyyətini tam açmaq gücündə deyildir. Məna təkcə mətnə yox, həm də onu oxuyan şəxsin yaddaşında gizlənilir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, yazıçı dünyanın dərk üçün oxucuya kömək edir, onu təsvir etdiyi məkana aparır, ancaq giddlik-ekskursavodluq missiyasını axaradək yerinə yetirə bilmir. Çünki məlumatlı oxucu öz yaddaşındakı informasiyaya istinadən hazır təqdimatdan imtina edir, məsələnin mahiyyətini bir az fərqli şəkildə təsəvvüründə canlandırır, yazıcının hər hansı bir obyekt, hadisə haqqında cizgilərini öz təxəyyülü ilə tamamlayır.

Semiotikanın əsas prinsiplərindən biri də linqvistik terminlərin əhəmiyyətinin daha da genişləndirilməsi ilə əlaqəlidir və hər hansı bir predmetin, hadisənin mahiyyətini açmaq onlara metoforik yanaşma tələb edir. Ona görə ki, «hər bir yaddaş bənzətmə, epitet prinsipi ilə işləyir. Xatırlama və tanıma prosesi indiki zamanda görülən (seyr edilən) şeyin əvvəl görülmüş şeyə oxşadılmasıdır» (*Yenə orda, s.77*).

Əsas məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, semiotikanın işarələr və ya işarələr sistemi haqqında elm olması qənaəti təkcə dinləyiciləri deyil, bu tərfi verənlərin özünü də tam təmin etmir. Semiotiklər elmi təhlillər zamanı özlərindən əvvəl yaradılmış işarələrdən, kodlardan, bu mövzu ilə bağlı digər alimlərin fikir və mülahizələrindən və s. istifadə edirlər. «Semiotika odur ki, özlərini semiotik adlandıran insanların

özlərini də semiotika adlandırırlar». Semiotika mətnə daha geniş mənada, bir neçə pirizmadan baxıb onu dəyərləndirməyi tələb edir. Hər hansı bir işarə, rəmsiz intellektual bazası zəngin olan insanı düşüncələr məcrasına sala bilir. Beynindəki informasiyanı sistemləşdirməyi bacarmayanlar üçün isə işarələr, rəmsizlər o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Bu mənada işarələr, rəmsizlər sehrli bir açar rolunu oynayır. Ağıllı adam onunla xəzinənin qapısını açmağı bacarır, düşüncəsiz adam üçün isə həmin açar adi bir əşyadan başqa heç nə deyildir. Semiotika müəyyən mənada ağılın, düşüncənin dərəcəsini, onun həddlərin göstərən elm sahəsidir və insan psixologiyası, insan təxəyyülü ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Düşüncə olduqca vacibdir, lakin o, insanın həyatına, məişətinə təsir göstərmək gücündə deyilsə, o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.

Semiotikada vahid mətn ideyası ön plandadır və belə hesab olunur ki, bütün dünyadakı hadisələr bir-biri ilə əlaqəli olduğu kimi, bədii mətnlər də bir-birindən törəmədir. Ona görə də semiotik təhlil zamanı təkcə mətnin yox, onun doğurduğu təəssüratı da nəzərə almaq vacibdir. Çətinlik burasındadır ki, eyni mətn onu oxuyan bütün adamlarda eyni təəssürat doğurmur.

TELEVİZIYA KANALLARINDA DİL PROMLEMİ

Salahbanova Ç.A.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnsan duyğu və düşüncəsini dil vasitəsilə ifadə edir. Dilin lüğət tərkibi ehtiyac və tələbatə uyğun olaraq dəyişilməli, zənginləşməli, inkişaf etməlidir. Dil millətin gücüdür, ruhudur. Dilini itirən hər bir kəsin ruhu da ölür. Dili ölən xalq milliliyini itirməklə yanaşı, millətlərin içərisində də yox olurlar.

Dil normalarının mühüm təbliğatçısı kimi televiziyanın rolu yüksəkdir. Milli televiziyanı cəmiyyətin müasir tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək ən vacib məsələlərdəndir. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, hal-hazırda televiziya bəzən normalara əməl olunmur.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dili, bir tərəfdən, ədəbi dili zənginləşdirir, digər tərəfdən isə ədəbi dil normalarından kənara çıxma halları ilə, dili jarqonizm və varvarizmlərlə doldurmaqla ona mənfi təsir göstərir.

Hər bir telekanalın qarşısında maarifləndirmə, məlumatlandırma, əyləndirmə durur. Bu funksiyaları yerinə yetirən isə televiziya aparıcılarıdır. Aparıcılar kütləyə nümunə olmalıdır. Müasir aparıcılar özlərini sərbəst aparır, lakin sərbəst danışmaq qabiliyyətinə malik deyillər. Çünki Azərbaycan dilində ədəbiyyat oxumurlar və dünyagörüşləri yalnız xarici telekanallardan alma informasiyadır. Çox təəssüf ki, bu gün Azərbaycan telekanalında müşahidə etdiyimiz qəribə məqamlar illərdir ki, davam etməkdədir. Xüsusilə də bu məsələdə bir sıra televiziya aparıcılarının günahı çoxdur. Hərdən aparıcıların dilindən qopan ifadələr ləhcə, şivə xarakterli olur. Bəzi aparıcılar elə bir səs tonu ilə danışır ki, adamın qulağı batır. Teleradio aparıcıları alınma sözlərin yerində işlənilməsini mütləq nəzərə almalıdırlar. Aparıcı o qədər sürətlə danışır ki, sözlər ya tamam anlaşılmır, ya da şəkilçilər unudulur. Aparıcıların nitqi nümunəvi olmalıdır. Bir çox hallarda peşəkarlıq səviyyəsi, nitqi standartlara uyğun gəlmir. Bəzi proqramların əyləncə xarakterli verilişlərin aparıcıları efir peşəkarlığı aşağı olan şəxslərdir. Əgər o aparıcının gözəl nitq qabiliyyəti yoxdursa, efir görünüşü standartlara cavab vermirsə, onun efirə çıxarılması düzgün deyil.

Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhvlər milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Qüsurlu nitqin əsas səbəbləri sırasında rus dilinin, Azərbaycan dialektlərinin və türkiyə türkcəsinin təsirlərini, ümumi nitq savadının aşağı olmasını və bu sahədə nəzarətin yoxluğunu göstərmək olar.

Televiziya və radio verilişlərinin əksər aparıcılarının nitqində dilimizin orfoepik (düzgün tələffüz) qaydaları demək olar ki, iki-üç cümlədən bir pozulur. Mətndəki sözlər, ifadələr, bütövlükdə mətnin oxu qaydaları, nitqin tembr, heca vurğusu, dinamik, emosional, sabit, sərbəst ifadə, həyəcanlı səs və s. nitq prosesində tez-tez müxtəlif qüsurlarla səslənir. Bu da təbii ki, materialın ümumi məzmununun anlaşılmasına çətinlik törədir. Məsələn, bəzən isə aparıcıların bir-biri ilə, ya da dəvət etdikləri qonaqla yersiz söhbətləri, süni və şit gülüşləri, zarafatları dinləyicini yorur. Aparıcıların əksəriyyəti doğma dilimizdə söz tapa bilməyəndə tez alınma sözlərə müraciət edirlər. Məsələn, yes, super, superyek, mersi və s.

Televiziya dil nöqsanlarından biri söz sırasının pozulmasıdır. Bu sıra pozulduqda isə fikir qarşı tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatır. Ən ağırlı problem olan bu nöqsan tez-tez nəzərə çarpır, tamaşaçıyı qıcıqlandırır. «Vaxtımız daralır, təklif edirəm keçək idmana» Cümlə belə olmalı idi: Vaxtımız azalır, təklif edirəm ki, artıq idmana keçmək vaxtıdır»; «O sosial şəbəkə ki, hansı ki, Rusiyada çox populyardır» Cümlə belə olmalı idi: Rusiyada çox populyar olan sosial şəbəkə ...

Aparığımız müşahidələr zamanı diqqətimizi cəlb edən faktlardan biri budur ki, aparıcılar nitqin təmizliyi prinsipini pozaraq, varvarizmlərdən istifadə edirlər, öz dilimizdə qarşılığı olan anlayışları başqa dillərə – rus və ingilis dillərinə aid sözlərlə ifadə edirlər. Məsələn: ... ordan *oçeredə* (*növbəyə*) durmuşuq; Burdan, yeri gəlmişkən, Mark Sükerberqə artıq ANS adından açıqca, yəni *atkrıtka* (*açıqca*) göndərilib artıq.

Televiziya aparıcılarının nitqində hamı tərəfindən başa düşülən söz və cümlələrin işlənməsi əsas şərtidir. Kiminsə savadlı görünməsi xatirinə əcnəbi söz və ifadələrdən istifadə etməsi düzgün deyil. Məsələn, «Böyütmək üçün şəkillərə *klikləyin*»; «Tamaşaçılar mobil telefonlar vasitəsi ilə fleş-mob düzəldilər»; «İstanbul derbisi Bakıda həyəcanla izlənilir»; «Büdcənin 50 faizə qədərki neft fondundan transfer edilir».

Aparıcıların fəaliyyətinə aid onu da qeyd etmək istəyirəm ki, mətndən kənar cümlələrdə kobud səhvlər edirlər. Xüsusən, veriliş başa çatanda. Məsələn: Buraxılış sona çatanda diktör deyir: «Vəssalam! Mənim deyəcəklərim bu qədər». Əslində deyilməli idi: «Verilişimiz sona çatdı». Başqa bir misal: «Bu saata olan xəbərləri dinlədiniz yox, «bu saata qədər olan» deyilməli idi.

Televiziya dilində diqqəti cəlb edən problemlərdən biri də aparıcıların nitqində ekran nitqinə uyğun olmayan loru, vulqar söz və ifadələrin işlədilməsidir. Fikrimizcə, uşaqların da izlədiyi televiziya kanallarında belə sözlərin işlədilməsi düzgün deyil: *Qələt elədim* (*səhv elədim*); Zarina, *yeməhnən zadnan aran nətərdi?* (*Yeməyə münasibətin necədir?*); ... adamın lap *əti töküllür* (loru ifadəsidir).

Nitqin təmizliyini pozan amillərdən biri də dialektizmlərdən istifadə olunmasıdır. Əksər aparıcılar nitqlərində mənsub olduqları dialektin xüsusiyyətlərinə yer verirlər, bu isə ədəbi dilin leksik normasının – nitqin təmizliyinin pozulmasına səbəb olur: Biz *dünənnəri* (*dünən*) bu utanmazlığa toxunduq; ... *belənçinə* (*belə*) məqamlar da var.

Özəl televiziya jurnalistlərinin və aparıcılarının bir qismi yaşadığımız informasiya əsrində dilimizin ruhunu sındıraraq danışrlar. Az qala özəl televiziya kanallarında çalışan jurnalistlərin bir qismi dilimizin qayda – qanunlarını pozmaq iddiasında olmaqla və öz əməllərini düzgün saymaqla ruhumuzun ölümünə qənim kəsilirlər. Açıq qeyd edək ki, özəl televiziya kanallarındakı verilişlərin əksəriyyəti dilimizi sevdirmir, əksinə, dilimizin ruhuna xələl gətirir. Özəl televiziya dilimizin qayda – qanunlarını o qədər pozurlar ki, tələbkar tamaşaçıda, dinləyicidə özlərinin səriştəsizliyi, elmsizliyi, ana dilinin qədrini bilməmələri barədə təəvvürü daha da dərinləşdirirlər. Əlbəttə, bununla ana dilinə xəyanət edirlər, onun inkişafına əngəl törədirlər. Görünür ki, belə jurnalistlərin ana dilinə olan məhəbbəti, sevgisi layiqincə deyildir. Onu da qeyd edək ki, özəl televiziya çalışan bir qism jurnalistlərin dili həm də ona görə dolaşlıq və qüsurludur ki, onların fikri və düşüncələri də son dərəcə dalgın, eyni zamanda dumanlıdır.

Özəl televiziya kanallarının dili Azərbaycan ədəbi dilinin imkanları üzərində öz işini qursa, həm ədəbi dilimizin inkişafına əngəl olmaz, həm də televiziyanın özü tələbkar tamaşaçının rəğbətini qazanar. Bu baxımdan özəl televiziya kanallarına yanaşsaq, onda görürük ki, onların proqramlarında, verilişlərində hər birinin fərdi üslubu olmaqla yanaşı, həm də hər birində jurnalistlərin, aparıcıların böyük əksəriyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin qayda – qanunlarını gözləmir.

Televiziya dillə bağlı nöqsanlar yalnız göstərdiklərimizdən ibarət deyil. Bu, diqqəti çəkən nöqsanların az bir hissəsidir. Bunu görə də kütləvi informasiya vasitələrinin dil problemi mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir.

Sonda onu da qeyd edirəm ki, yuxarıda nəzərə çatdırılan norma pozulmaları ilə yanaşı, Azərbaycan televiziya kanallarında öz işinin peşəkari olan, nitqləri aydın şəkildə qurulan, ədəbi dilimizin normalarına yaxşı bələd olan, veriliş zamanı nitqlərində çox nadir hallarda normadan kənaraçıxma halları müşahidə edilən aparıcılar da vardır.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN BƏDİİ DİLİN İNKİŞAF ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Şərifova S.Ş.

AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müasir Azərbaycan dilinin inkişafı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətlə əlaqədirdir. Bir sıra təhlükələrə məruz qalan Azərbaycan dili məhz dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində inkişafını davam etdirmişdir. Lakin Azərbaycan dilinin bir əsr çərçivəsində dörd dəfə əlifba dəyişməsi, ədəbi dildə dialektizmlərdən geniş istifadə olunması, Azərbaycan dili haqqında bir sıra qanunlarının arxaizm xarakter daşması, müasir ictimai düşüncənin dəyişməsi, qloballaşma prosesləri, internet ədəbiyyatının yayılması nəticəsində müxtəlif nəsillər arasında irsi fasiləliyin yaranması, Azərbaycan dili daxilində subdillərin formalaşması, Azərbaycan bədii dilinin leksik özəlliklərinin dəyişməsi, Azərbaycan bədii dilinə interferencesiyanın təsirinin artması, qrammatik qanunların kobud inkarı kimi proseslərin fəallaşması müşahidə olunur.

Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən ilk dəfə istifadə edilmişdir. XX əsrin əvvəlində Azərbaycan Demokratik Respublikası, Araz Respublikası və Azadistanda, XX əsrin ortasında Azərbaycan Milli Hökumətində dövlət dili elan edilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa edilməklə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilmişdir. 12 noyabr 1995-ci il tarixində isə müstəqil Respublikamızın Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit olundu. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan dilinin qorunmasına və təkmilləşdirilməsinə daim diqqət yetirilir. Belə ki, 2001-ci ildə Azərbaycan əlifbası rəsmi olaraq latın qrafikasına çevrildi. 2004-cü ildə latın qrafikası ilə bədii və elmi ədəbiyyatın kütləvi nəşri başlandı. 2007-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramına” təkan verildi. 2012-ci və 2013-cü illərdə Dövlət Proqramı ilə bağlı tədbirlər genişləndirilmişdir. Dövlət Proqramının əsas normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, dilin tədrisinin və tətbiqinin genişləndirilməsi, millətin maddi - mənəvi göstəricilərindən biri olan Ana dilinin geniş təbliğinə, xarici ölkələrdə Azərbaycan dili mərkəzlərinin açılmasına yönəldilmişdir. Bu fonda qonşu ölkələrdə Azərbaycan dilinin istifadə sahəsinin məhdudlaşdırılması istiqamətində addımlar atılır. İlk növbədə Ana dildə təhsilin alınması çətinləşdirilmiş, regional səviyyədə Azərbaycan dilinin rəsmi və kargüzarlıq dili kimi istifadəsi qadağan edilmişdir.

XX əsrdə Azərbaycan dili bir sıra ciddi problemlərlə toqquşmuşdur. Ziddiyyətli axtarışlar nəticəsində Azərbaycan dilində latın qrafikası təsdiqini tapmışdır. Azərbaycan latın əlifbasının yaranması yolunda Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Əliməhəmməd, Firudin bəy Köçərli, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və digər tarixi şəxsiyyətlərimiz cəsarətli addımlar atmışdılar. 1991-ci ildə latın əlifbasına keçməsi haqqında atılan addımlara baxmayaraq, yeni əlifbaya keçid 2001-ci ildə Heydər Əliyevin iradəsi nəticəsində baş vermişdir. Əlifba dəyişdirilməsi nəsilər arasında fasiləsiz nəsillik problemini yaradır. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı bu problemi aradan qaldırmış olur. Eyni zamanda, Azərbaycan xalqı tərəfindən iki əlifbanın – Azərbaycan Respublikasında latın, Cənubi Azərbaycanda isə - ərəb əlifbasının faktik istifadəsi Azərbaycan dilində subdillərin formalaşmasına təkan verir. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinədək Cənubi və Şimali Azərbaycanda vahid mədəni mühit müşahidə olunur, o cümlədən eyni söz fonduna malik, eyni fonetik, orfoqrafik, morfoloji, sintaktik dil qanunları istifadə edilirdi. Bu gün isə Azərbaycan Respublikasında və Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dilindən istifadə edildikdə bir sıra ciddi fərqli xüsusiyyətlər diqqəti çəkir. Oxşar prosesin Gürcüstanda da başladığını iddia etmək olar. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında və Cənubi Azərbaycanda bir - birindən asılı olmayan ədəbiyyatın inkişafını da müşahidə edirik. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının geniş oxucularına Səhər xanım Rəsizadə, Ülkər Uçqar, Elyad Musəvi, Rəsul Yunan, Məhəmməd Rza Ləvayi, Rüqiyyə Kəbiri, Əlirza Zihəq və digər yazar və şairləri tanış deyil, Cənubi Azərbaycanda isə Qan Turalı, Mübariz Ören, Aqşin Yenisey, Vüsal Nuru, Emin Piri və digər gənc ədiblərimizin əsərləri yayımlanmamışdır. Lakin vaxt var idi, “Əkinçi” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları Arazın iki tərəfində də oxunurdu.

Dialektizmlərin Azərbaycan bədii dilinə nüfuz etmə prosesi subdillərin yaranması məsələsini yeni amillərlə zənginləşdirir. K. Əfsəroğlunun “Kuklalar güləndə” əsərində bakiylərə xas danışiq tərzini müşahidə edilir: “Qədəş! Bura bulvardı, camaat dincəlməyə gəlir, nəş pozursuz millətin kayfını?” Hekayə dialekt və şivələr əsasında qurulmuşdur.

Azərbaycan dilinin bir sıra qanunlarının arxaizm xarakter daşmasına diqqət yetirilir. Akademik İsa Həbibbəyli ədəbi dildə müşahidə edilən dil hadisələrinin tənzimləməsini həyata keçirə biləcək qrammatik qanunvericiliyin hazırlanmasının tərəfdarı olaraq qeyd edir: “... Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına bütövlükdə yenidən baxmaq, keçmişdən mövcud olan qaydalarda yaxşı olan nə varsa, hamısını saxlamaq, varisliyi qorumaq, lakin dilimizin müasir inkişafı, hazırda və dilçilik elmində gedən proseslərlə bağlı olan yeniləşmələr yeni qaydalarda öz əksini tapmalıdır.” Akademik İsa Həbibbəylinin irəli sürdüyü qoşa y samitinə dair təklifi xüsusi maraq doğurur. Akademik İsa Həbibbəyli müasir dövrdə qoşa eyni samitli (qoşa y samiti) sözlərin yazılışı və tələffüzünü eyniləşdirmək üçün iki “y” samitindən birinin ixtisar edilməsi məqamının yetişməsini vurğulayaraq qeyd edir ki, “tələffüzdə qoşa y samitlərindən biri qaldığı üçün yazıda hər ikisini saxlamağa ehtiyac yoxdur. Qoşa yazılan iki y səsinə birinin atılması sözün mənasını dəyişmir, sadəcə olaraq, tələffüz normalarına uyğunlaşdırır”. Akademik İsa Həbibbəylinin təklifi Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı atılan ciddi addımdır.

İnternet ədəbiyyatının yayımı Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu və janr sistemlərinə təsir göstərməklə yanaşı, əcnəbi dillərdə xarakterik olan elementlərin Azərbaycan bədii dilinə nüfuz etməsində də özünü

göstərməkdədir. Qloballaşma proseslərinin təsiri Azərbaycan dillinin digər dillərlə interferensiyası prosesində özünü fəal göstərir. Bu proses özünü son dövrlərdə Azərbaycan dilinə daxil olmuş texniki və ictimai-siyasi həyatla bağlı olan alınma yeni söz və söz birləşmələrində əksini tapmışdır. Interferensiya yeni fenomenləri əhatə edən sözlərlə kifayətlənmir. Bəzi hallarda əcnəbi dillərdə uzun dövr istifadə edilən sözlərin Azərbaycan dilinə nüfuz etməsi müşahidə edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Türkiyə türkcəsindəki söz və söz birləşmələrinə müraciət diqqətdən yayınmır. Müəlliflərin *şu, şöylə, əfəndi, talib, kalite, tatlıya bağlamaq, rəsmən, elinə sağlıq, haqqını halal et və ya haqqınızı halal edin, keçmiş olsun, üzgünəm, hakk etmək, hüsur, zətən və s.* söz və söz birləşmələrindən istifadə etmələri müşahidə olunur.

Azərbaycan bədii dilində Türkiyə türkcəsində söz və söz birləşmələrinə müraciət özünü həmişə göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində H. Cavid, A. Şaiq, M. Hadi və digər ədiblərimizin yaradıcılıqlarında bu prosesi izləmək mümkündür.

Təəssüf ki, Azərbaycan ədəbi dilində, həmçinin qələmə alınmış bədii nümunələrdə kobud və əxlaqsız sözlərin artması müşahidə olunur. Bu baxımdan kobud və əxlaqsız sözlərin işlənməsi bədii əsərin estetik dəyərini aşağı salır. Bu cür sözlər, xüsusilə, "çirkilrealizm" üslubunda qələmə alınmış əsərlərdə daha çox qabardılır. Son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında "çirkli realizm"ə meyl və maraq güclənməkdədir. Məsələn kimi gənc nəsə aid Səxavət Sahilin "İsanın qadını" və Əli Əkbərin "Artuş və Zaur", Eyvaz Zeynalovun "Bələdçi" romanlarına müraciət etmək olar. Romanlar oxucu və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən birmənalı qəbul edilməmiş, diskussiyalara səbəb olmuşdur.

Kobud sözlərin yaranması Azərbaycan bədii dilinə xas yeganə mənfi təzahür deyil. Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının inkar edilməsinə tez-tez rast gəlmək olur. Hər bir dil cümlə üzvlərinin etnokulturoloji, tarixi məntiqi kateqoriya olan normativ düzülüşü ilə səciyyələnir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bədii dilinin inkişaf özəllikləri və problemləri ciddi elmi araşdırmaların aparılmasını tələb edir. Bu sahədə müəyyən tədqiqatlar var. Təəssüf ki, Azərbaycan bədii dilində subdillərin yaranması, Azərbaycan bədii dilinin əcnəbi dillər ilə qarşılıqlı nüfuzun artması, Azərbaycan bədii dilinin estetik dəyərinə xələl gətirən təzahürləri səmərəli dissertasiya işlərinin obyektinə hələ də çevrilməmişdir.

SÜLEYMAN VƏLİYEVİN SADƏ SINTAKSİSİ

Şirinov F.

Sumqayı Dövlət Universiteti

Yazıçının dili bədii düşüncə predmeti, əsərlərinin ideya və mövzusu ilə sıx bağlıdır. Sovet dönəmində yazıb-yaratmış Süleyman Vəliyevin yaradıcılığı daim aydın, dürüst, konkret ideya istiqaməti ilə seçilmişdir. "Şor cüllütü" və "Bıqlı ağa" povestlərində əsrin əvvəlləri neft Bakısında baş verən gərgin hadisələr, "Mübahisəli şəhər" romanında uzaq Yuqoslaviyanın Triyest şəhərində cərəyan edən antifaşist hərəkatı, "Düyünlər" romanında 1960-cı illərin sosial-mənəvi ziddiyyətləri və s. bədii düşüncənin mərkəzinə gəlir. Konkret hadisə və süjetin ifadə etdiyi mətləblər, sadə təhkiyə tərz, təfərrüat və detal təsviri yazıçının sintaksisini müəyyən edir.

Süleyman Vəliyevin nəsr dili hərəkət üzərində qurulub, "hərəkət dili"dir. Hadisələrin çevik təsviri sadə cümlə sintaksisinə əsaslanır. Həm də bu zaman sadə cümlənin tərkibi ilə hadisələrin hərəkət tempi arasında bir uyğunluq var. Ümumi hal-əhval, vəziyyət, təsvir verilirərkən daha çox sadə geniş cümlədən, yaxud tabesiz mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunur. Hadisələr sürətləndikcə yazıçı müxtəsər sadə cümləyə üstünlük verir. Sanki hadisələr mübtəda və xəbərdən ibarət sadə cümlələr üzərində addımlayır, tələsir. Yazıçı əsrin əvvəllərinin inqilab atmosferinin, yaxud müharibə ab-havasının hadisələrə təsirini bu cür "çevik dil"lə ifadə edir.

Süleyman Vəliyevin əsərlərinin kompozisiya bitkinliyi də sadə sintaktik quruluşa əsaslanır. Əlavələr, haşiyələr, ara söz və cümlələr bu sadə konstruksiyaya yaddır. Yazıçının əsərləri bir qayda olaraq konkret süjetdən, üzvi şəkildə süjetdə "əriyən" yaxud da onu tamamlayan çevik dialoqlardan və fabula dolğunluğuna xidmət edən bədii təsvir vasitələrindən ibarətdir. Hər bir kompozisiya ünsürünün ümumi ideya-mətbəhin ifadəsində aydın rolu və yeri var.

Sadə, birmənalı ifadə tərz S.Vəliyevin bədii təsvir vasitələrindən istifadəsində də özünü göstərir. Yazıçı mürəkkəb təşbih və məcazlardansa, ən çox bədii təyin və epitetlərə üstünlük verir. Bədii detal çoxmənalılığından çox, təfərrüat sırasına əhəmiyyət verir. Hətta rəmzlər də xüsusi vurğu kəsb etməyib,

təsvirlə ahəngdar surətdə verilir. Məsələn, "günəş"in bolluğu və ya azlığı təsvirdə eyni qədər müstəqim və məcazi mənalar daşıyır. Yazıçı peyzaja tez-tez yer versə də, ona ayrıca funksiya vermir, hadisələrin təbii fonu və obrazların əhval-ruhiyyəsinin davamı kimi diqqət yetirir.

Süleyman Vəliyevin nəsr dili ədəbi dilin gözəlliyinə arxalanır, dialekt və ləhcə "pozuntularfna yer verməyib ədəbi-bədii dil normalarını qoruyur. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında ulu öndər Heydər Əliyev sovet dönəmində yazıçıların rolu və xidmətlərindən birinin də məhz Azərbaycan dilini qoruyub-saxlamaqdan ibarət olduğunu söyləmişdir. Süleyman Vəliyevin nəsr dili bu baxımdan ən layiqli örnək hesab oluna bilər.

THE LANGUAGE OF MASS MEDIA

Valiyeva S.V.

Sumgait State University

The mass media have penetrated so deeply in our Society that it is important to examine the types and nature of the influence the mass media exert on individuals in society.

One can identify many forms of mass media such as: the English language, books, magazines, newspapers, comics, advertising, records, film, radio and television. Many of these forms are inter-related. For example, advertising permeates many forms of mass media. For the purposes of this essay television is seen as being of prime importance, firstly because of its widespread availability and influence and secondly, to give the topic under discussion a focal point.

One school of thought, of which Marshall McLuhan is an exponent, claims that the "new" mass media (film, radio and television) are new languages, the grammar of which is yet unknown. "Radio, film, TV, pushed written expression toward the spontaneous shifts and freedom of the language and bodily gesture. Hence, it is claimed, a rich colorful language developed conveying moods and emotions, happenings and characters, even thoughts, none of which could be properly packaged in words. Conversely, the message communicated through print"... means that it must first be broken down into parts and then mediated eyedropper fashion one thing at a time, in an abstract, linear, fragmented, sequential way".

The mass media is a diversified collection of media technologies that reach a large audience via mass communication.

Broadcast media transmit information electronically, via such media as film, radio, recorded music, or television.

Digital media comprises both Internet and mobile mas communication.

Print media transmit information via physical objects, such as books, comics, magazines, newspapers, or pamphlets.

Outdoor media transmit information via such as AR advertising; billboards; blimps; flying billboards; placards or kiosks placed inside and outside of buses, commercial buildings, shops, sports stadiums, subway cars, or trains; or skywriting.

Newspapers contain a range of items:

home/ domestic news

international news

Language features of newspapers are:

- the omission of words

The words omitted are usually function words, that is grammatical words that do not carry intrinsic meaning: determiners (some, this, that, a, an, etc), pronouns (relative pronouns), auxiliars (be, have, do). Titles (Mrs, Sir, Lord) and punctuation may be also omitted.

- the use of short words

e.g. row= argument

raid=robbery

Tabloids make a greater use of shorter words and more sensational words.

e.g. Monster in the classroom

- the use of loaded words (words with strong connotations)

Loaded words are words that carry particular strong connotations that is, carry an emotional loading beyond their literal meaning.

e.g. wealthy: rich (negative connotation) well off/ affluent (positive connotation)

- the use of nominalization (the use noun phrases)

Noun phrases can be nouns on their own, but often include other words such as determiners, numbers, adjectives, called modifiers. Many headlines are noun phrases.

e.g. shoplifting *arrests*

- the use of gymnicks (puns, word play, metaphor, alliteration, rhyme)

Gimmicks are strategies that can create ambiguity. They include:

Puns, that is plays on words, which include:

Homophones: words with the same sound but a different spelling and meaning.

Homonyms: words with the same sound and spelling but different meaning.

Intertextuality: it means reference to familiar phrases, which are already known to the reader, many coming from film and book titles or the words of songs. Metaphor: it describes one thing in terms of another, creating an implicit comparison.

Alliteration is the repetition of sounds, usually consonants.

Rhyme: words which rhyme.

Allan Bell has been both making and studying media language for many years. He has worked as a journalist and editor in a daily new service, weekly newspaper and monthly magazines. He has researched media language in several countries, especially New Zealand and the United Kingdom.

In these days the Russian press, radio and television are making very persistent attempts to popularize new terms and declaring that the mass media language keeps pace with the times, thus deeply affecting all language styles. Since the meanings of new words are grasped very quickly and don't need to be explained any longer, they became widespread in all social and professional groups-from business circles to young people.

Modern mass media are overflowed with the new words that came into the language of advertisement and sports. Most words have been borrowed without any reason, it is just an obvious attempt to follow the fashion. We can give some examples: OK, fifty-fifty, no problem, conditioner volos (from hair-conditioner), cruiz (from cruise), lunch. Sport commentators can not do without such words as pressing and forcing, outsiders and referee.

RƏŞAT NURİ GÜNTƏKİNİN ROMANLARINDA PEYZAJLARIN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zeynallı G.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsr türk realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Rəşat Nuri Güntəkin istər öz vətəninə, istərsə də dünya çərçivəsində öz romanları ilə məşhurdur. Onun həm ictimai-siyasi, həm də məhəbbət mövzusunda yazdığı romanlarında təbiət təsvirləri mühüm rol oynayır. Yazıçı təbiət mənzərələrini böyük ustalıqla, yerli yerində təsvir etməyi bacarır. O, bu peyzajlardan zahiri gözəllik üçün istifadə etmir. Əksinə, müəllif təbiət mənzərələrindən təsvir etdiyi hadisələrin daha çox təsirli olması, vermək istədiyi hər hansı bir yerin daha təbii çıxması, obrazların keçirdiyi daxili hiss və həyəcanın, sevincin və kədər, üzüntünün, gərginliyin daha inandırıcı, təsirli və real olması üçün istifadə etmişdir. Onun təbiət təsvirləri uzun, yorucu yox, əksinə, çox qısa, yığcam, mənalı və dəqiqdir. Rəşat Nuri'nin peyzajlarının özünəməxsus bir özəlliyi, fərqliliyi vardır. Belə ki onun romanlarındakı peyzajlarda səmimilik, təbiiliklə yanaşı, sıxıntı, məhrumiyyət və çatışmazlıq vardır. Sanki təsvirlərdəki bu cəhətlər qarşı-qarşıya qoyulur, bir təzad əmələ gətirərək dövrün ictimai eynəcərliklərinə eyham edir. Rəşat Nuri Anadolunu qarış-qarış gəzdirdi üçün, onun havasına, suyuna, təbiətinə dərin bələd olduğu üçün romanlarında peyzaj obyektı olaraq Anadolunu, onun qışını, baharını götürmüşdür və təsvir etdiyi təbiət mənzərələri ilə insan təbiəti, xarakteri və psixologiyası arasında sanki bir uyum, ahəngdarlıq yaratmaq istəmişdir. "Axşam günəşi" romanının qəhrəmanı Nazmi xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq həkimin məsləhəti ilə əsgərliyini yarımçıq qoyub ata-baba yurduna-Anadolunun köhnə kəndlərindən birinə gəlir. Həvəssiz və düşkün bir vəziyyətdə olan Nazmi kəndə ilk qədəm qoyduğu andan belə bir mənzərə ilə qarşılaşır: "Hava çox sakit idi. Ətrafda bir yarpaq belə tərpənmirdi. Göyün üzündə xəfif bir dumandan savayı bir şey görünmürdü. Nəhayətsiz, ucsuz-bucaqsız bir çöl hissini verən durğun, rəngsiz, donuq bir dəniz. Ucuq-sökük daşları arasında tikanlar, otlar bitmiş bir divardan sonra açılan taxta qapı. Qapının bir tərəfində uzun bir sərv ağacı. Bura kənardan həqiqətən bir məzarlığa bənzəyirdi." Müəllif yoxsul Anadolu kəndlilərinin yaşadıkları yerləri bir-iki sözlə, amma ətraflı, dəqiq təsvir edə bilmişdir. "Çalı quşu" romanının qəhrəmanı Fəridə Anadoluya böyük ümidlərlə gəlir amma qarşılaşdığı mənzərə onu çaşdırır: "Zeynilər ilk baxışda mənə ora-burasından tüstü çıxan bir yangın xarabası kimi göründü, halbuki bu

evlər uçmağa üz tutmuş qapqara viranələr idi.” Yazıçı Zeynilər məktəbinin darıxdırıcı, sıxıcı olmasını, burada məzar sükutu hökm sürdüyünü, müəlliminin dindar ölüyüyan bir qadın olduğunu, uşaqlarının isə çox nəşəsiz, acınacaqlı, kədərli həyatını göstərmək üçün bu məktəbi qəbirstanlıq fonunda təsvir edir. Bu məktəbdəki həyat heç də onun arxasında yerləşən qəbirstanın səssiz, cansız, ölü həyatından geri qalmır.

Rəşat Nuri bu romanda ögey anası tərəfindən döyülən, əziyyət edilən Munisənin ağır həyatını, evdən baş götürüb qaçmasını bədii cəhətdən daha qüvvətli vermək üçün qış fəslindən istifadə edir. Bu, Munisənin ögey anası tərəfindən acınacaqlı, fərəhsiz həyatına bir işarədir. Qarın yağması əsərin qəhrəmanı Fəridəni sevindirir. Müəllif “Yarpaqları belə qapqara görünən bu qaranlıq və sıxıntılı yerin əsl baharı qış aylarından başlayır” deməklə qış fəslinin bu darıxdırıcı, sıxıntılı kəndə bir gözəllik qatdığını göstərir. Fəridə qarın yağmasını sevinclə qarşılayaraq deyir: “Qışın qarı mənə yazın yasəmənələrindən daha gözəl görünür. Hər il bu günləri bayram kimi daxili həyəcan keçirərək gözləyirəm. Bağçada bu ağ, təmiz, yumşaq qarın içində ucadan mahnı oxuyaraq qartopu oynamaq mənim üçün ən gözəl əyləncədir.”

Romanda Munisənin ölümü təbiətin bahar mövsümündə təsvir olunur. Bu artıq bədii təzəddir. Ədib Munisənin xəstələnməsini və ölüm yatağında olmasını təbiətin oyanış və çiçəklənmə fəslə olan baharla belə əlaqələndirir: “Ağac yarpaqlarının arasından süzülüb düşən günəş şüaları otağı parlaq bir həyatla doldurmuşdur. Bayırda quşlar, cırcıramalar səs-səə vermişdi, uzaqlardan bir qramafon səsi gəlirdi. Günəşin ağac yarpaqlarını darayan işıqları bu rəngsiz uşaq üzünə, kəpənək qanadlarından adamın barmağında qalan zərli toza bənzər bir rəng verir kimi görünən alına tökülmüş sarı qıvrım saçları ilə oynayırdı.”

Qol-qanadı sındırılmış, ruhdan düşmüş, ictimai həyatın çətinliklərindən yersiz söz-söhbətdən usanan Fəridə ürəkaçan, gözoxşayan təbiət mənzərələrindən sıxılır, ona maraqsız gəlir: “Pəncərəmin qarşısında dimdik yüksələn dağın mənzərəsi ilk günlərdə məni əyləndirirdi. Amma ondan da yorulmağa başladım. İnsan bu dumanlı yamaclarda əsən küləklərdən saç-başı dağılaraq, ətkələri uça-uça gəzməyə, sıldırım qayaların üstündə keçib balaları kimi hoppanıb əylənməyə bunlar nəyə gərəkdir.”

Yazıçı Fəridənin Kamranı xatırlamasının (“Çalı quşu”), Lamiyə ilə Kənanın ayrılımlarının (“Dodaqdan qəlbə”) və yaxud Züleyxanın əri Yusifi tərk etməsinin (“Köhnə xəstəlik”) dumanlı, yağışlı, tutqun, soyuqlu bir şəraitdə təsvirini verməsi hadisələrin daha təsirli, canlı və bədii cəhətdən güclü olmasına təkan verir.

Yazıcının romanlarında Anadolunun ucqar dağ kəndlərindən tutmuş şəhərlərinə qədər hər yerin təbii mənzərələri realist bir sənətkar qələmi ilə rəsm edilmişdir. İzmir yaxınlığındakı üzüm bağları, İstanbulun ətrafındakı yaylaqlar bütün təbii gözəllikləri ilə olduğu kimi verilmişdir. Xüsusilə, “Dodaqdan qəlbə” romanında İzmirin yaxınlığındakı üzüm bağlarının baharı, yayı, payızı və qışı bütün xüsusiyyətləri ilə rəsvir edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Rəşat Nuri romanlarında təbiət təsvirləri ilə insan xarakteri arasında həm uyum, həm təzad mövcuddur. Bir tərəfdən, insanın qarşılaşdığı həyatı çətinliklərdən dolayı usanaraq təbiət gözəlliklərinə laqeyd yanaşması, digər tərəfdən, insanın içindəki həyat nəşəsindən qaynaqlanaraq qışın qarında, çovğununda belə bir gözəllik, məna tapması təzad yaratdığı kimi, təbiətin küləkli, tutqun, çiskinli dönmənin insanın daxilindəki fırtına, üzüntü ilə əlaqələndirilməsi bir harmoniyadır və buna saysız dərəcədə nümunə gətirmək olar.

Rəşat Nuri romanlarındakı təbiət təsvirlərini əsərin məzmunu, ideyası, əsərdəki hadisə və obrazlarla üzvi surətdə bağlayıb, bunu bir vəhdət, bir tam şəklində vermişdir ki, bu da onun yaradıcılıq məharətidir.

ŞAMİL SALMANOVUN TƏNQİDÇİ ÜSLUBUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zeynalova R.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslığının əsas simalarından və yaradıcılarından biri də Şamil Salmanovdur. Təxminən 50 illik ictimai-ədəbi fəaliyyəti dövründə o, professional ədəbiyyat tənqidçisi, ədəbiyyat tarixçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu zəngin yaradıcılıq fəaliyyətini iki dövrə bölmək olar: 1) 60-cı illərdən 1991-ci ilə qədər olan dövr; 2) 1991-ci ildən 2012-ci ilə qədər olan dövr. Hər iki mərhələ bədii düşüncə faktlarına obyektiv-tarixi mövqedən və müasir ədəbiyyatşünaslıq standartları baxımından yanaşma nöqteyi-nəzərindən bir-birini tamamlayır. Bu illər ərzində çoxsaylı elmi-publisistik məqaləsi, bir neçə monoqrafiyası işıq üzü görüb.

Şamil Salmanovun ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın ən yaxşı nümunələri sırasına daxil olan “Poeziya və tənqid” (1967), “Müasirlik mövqeyindən”, “Tənqidçi və ədəbi proses” (2001), “Azərbaycan sovet şeirində ənənə və novatorluq problemi”, “Müasirlik mövqeyindən” (1982), “Süngüyə çevrilən qələm”

(1970), “Tənqid və ədəbi proses” (1976) kimi əsərləri elmi-nəzəri fikrimizi xeyli zənginləşdirdi, ədəbi ənənə və müasirlik anlayışlarının elmi izahını verdi.

Ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə tənqidçi kimi başlayan Şamil Salmanov tədrisən fəaliyyət potensialını genişləndirib, xüsusən ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində böyük uğur qazanıb. Bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrindən – poeziyadan, dramaturgiyadan, nəsrəndə, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tarixindən də, ayrı-ayrı elm xadimlərindən də yazanda tənqidçi həmişə bir qayda olaraq ehtiraslı, təmkinli, müdrik bir qələm sahibi kimi tanınıb.

Bədii yaradıcılıqda təzahür edən bu cəhətlər ədəbi prosesin müstəqil sahəsi olan ədəbi-nəzəri fikirdə də özünü göstərirdi. Şamil Salmanovun 60-70-ci illərdəki tənqidi irsini nəzərdən keçirsək bunun həqiqət olduğunu görürük. Şamil Salmanov öz tənqid arsenalını genişləndirərkən həm Avropa və Rusiya elmi-nəzəri fikrinin son imkanlarından, həm M.F.Axundzadədən üzübəri milli estetik fikrin nəzəri bazasından, həm də antik mədəniyyətin bədii və elmi təcrübəsindən bacarıqla istifadə edirdi. Ədəbi-tarixi və nəzəri biliyinin bu qədər zəngin bir imkandan novator şəkildə faydalanmağa geniş meydan açmışdı.

Artıq 60-cı illərdəki məqalələri ilə Şamil Salmanovun tənqidçi fərdiyyətini sübut etdi. İdeya-məzmun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sənətkarlıq məsələləri ətrafında maraqlı məqalələr yazdı, orijinal fikirlərlə çıxış etdi. Bədii yaradıcılıqda da üslub fərdiliyinə xüsusi əhəmiyyət verən Şamil Salmanov ədəbi prosesdə bu məsələyə həmişə diqqət yetirir, ədəbiyyatımızda yeni ədəbi hadisələrə fəal reaksiya verirdi.

Professional tənqid məktəbimizin əsas sularından biri kimi Şamil Salmanov özünəməxsus tədqiq və təhlil mədəniyyəti ortaya qoymuşdur. Orijinal, fəlsəfi düşüncə ilə birləşən ədəbi tənqid konsepsiyası ilə o, müasir ədəbi prosesi nizamlayır, ona yol göstərir, milli estetik düşüncəni istiqamətləndirməyi bacarır, ədəbi faktları ədəbiyyat tarixi faktına çevirməkdə xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirir, ədəbi düşüncə faktoruna fəlsəfi aspektdə yanaşır, geniş və dərin ümumiləşdirmələr aparırdı.

Şamil Salmanovun ədəbi tənqidi üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, o, ədəbi hadisəyə ayrı-ayrı epizodlar, bədii parçalar əsasında qiymət vermirdi, həmişə mahiyyətdən, yazıçı ideyasından çıxış edirdi. Onun formalaşmış sənət və ədəbiyyat konsepsiyası, ədəbi-estetik zövqü bədii əsərlərin təhlilinə bir sanbal, elmi məzmun gətirirdi. Bədii prosesin estetik dərkinə istiqamətlənən bu ədəbi tənqidi yaradıcılıq üslubu təkcə Şamil Salmanov yaradıcılığında özünü göstərmirdi, eyni zamanda Yaşar Qarayevin, Məsud Əlioğlunun, Qulu Xəlilovun, bütövlükdə dövrün ədəbi-estetik fikrinin aparıcı istiqamətinə çevrilmişdi. Ədəbi tənqidi prosesin bu axarında Şamil Salmanovun da özünəməxsus rolu, missiyası böyük idi.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЦВЕТА В ТВОРЧЕСТВЕ С.ЕСЕНИНА

Гасымова Ш.Н.

Сумгайытский государственный университет

Творчество Сергея Есенина всегда привлекало исследователей своей многогранностью и широтой. За прошедшие годы было издано много работ затрагивающих различные стороны его творчества. Одной из тем, ставшей объектом внимания исследователей творчества поэта, является функция цвета в поэзии Есенина.

Как известно, поэт широко использовал в своих произведениях цветовые гаммы. Основными цветами, наиболее часто встречающимися в стихах автора, являются: синий, голубой, красный, зеленый, желтый, золотой, малиновый. Кроме основных, он умело использует и бесконечное множество различных оттенков. Выбор преобладающего цвета и насыщенность наиболее часто употребляемых оттенков меняется у Есенина в зависимости от периода творчества. Вместе с тем меняется и смысловая нагрузка, которую несет в себе тот или иной цвет.

Таким образом, семантическое значение одного и того же цвета может меняться у поэта в зависимости от места использования, от идеи стихотворения от переживаний и душевного настроения поэта на данный момент. Оно определяется мироощущением поэта, его отношением к Родине и характерными чертами личности самого поэта.

Анализ стихотворений поэта позволяет сделать вывод, что любимые цвета поэта синий и голубой в начале его творческого пути выступают в значении пространства. Они усиливают ощущение необъятности просторов России («только синь сосет глаза», «синие горы», «синие затоны», «голубая Русь»), создают атмосферу светлой радости бытия («синий звон», «синее счастье», «вечером лунным, вечером синим», «синий плат небес», выражают чувство нежности,

любви («парень синеглазый», «синь во взорах» и т. п.). Синий цвет обозначает мир и высшую гармонию. Однако в более поздних стихотворениях он обретает новое значение, обозначая тоску, стремление уйти от реальности в "голубую даль", он становится символом неподвижности и холода.

Другим, также часто встречающимся любимым цветом поэта, является жёлтый и золотой. В ранних произведениях Есенина жёлтый и золотой используется автором в основном для описания картин природы: «жёлтая крапива», «жёлтые доли», «жёлтая трава», «золотистые ветки». В послереволюционных стихах в значении желтого цвета появляются и преобладают негативные оттенки. Оно начинает обозначать грех, предательство, увядание, грусть, отчаяние, болезнь: «жёлтая грусть», «жёлтый тлен», «жёлтый скелет». В то же время золотой все чаще звучит в значении чего-то светлого, где-то даже божественного: «золотая Русь», «златая тучка», «золотые звёзды», «золотые далёкие дали», «роща золотая», «золотые иконы», «златая земля», «золотые шапки гор», «луч золотой».

Таким образом более глубокое исследование творчества Есенина позволяет проследить изменения в смысловом значении всей используемой автором цветовой гаммы. Исходя из этого, можно сделать вывод, что один и тот же цвет в стихотворениях Есенина, может иметь разное семантическое значение и в зависимости от окружения и идеи стиха, может нести как отрицательную, так и положительную смысловую нагрузку.

«ПОРТРЕТ» НЕВЕРБАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ГЕРОИНЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В.М. ШУКШИНА

Ковалева И.Б.

Уфимский государственный нефтяной технический университет

Исследования гендерного невербального поведения героев художественных произведений способствует более глубокому постижению природы мужчины и женщины, выявлению особенностей их психологии, определению склонностей, пристрастий, жизненных установок и душевных стремлений. Используя общие для обоих полов невербальные средства, мужчина и женщина всё же по-разному проявляют свои чувства и эмоции и, соответственно, разными жестами сопровождают процесс коммуникации. В связи с этим нам интересно было комплексно представить невербальный «портрет» героев произведений В.М. Шукшина, в частности героинь, и подойти к изучению невербальных средств коммуникации с точки зрения их отражения в художественном тексте.

По мнению ученых, изучающих русский «язык тела», типичными русскими женскими позами и жестами следует считать такие, как *всплеснуть руками; ходить, покачивая бедрами; сидеть, сомкнув колени, пощечина* и др. Женский стиль невербального поведения шукшинских героинь транслируется посредством женских кинем. Так, в киноповести «Живет такой парень» жест **всплескивать/всплеснуть руками** выражает наигранное удивление, желание скрыть неловкость и носит экспрессивный характер, чему соответствует определенный «набор» мимики, жестикуляции и интонации, а также свидетельствует о том, что волнение Аксиньи достигло той степени, когда необходимо каким-то образом выйти из сложившейся коммуникативной ситуации: – *Замуж-то собираешься выходить, тетка Аксинья? – ляпнул Пашка. Аксинья даже слегка покраснела. Аксинье тоже было не по себе, но она женским хитрым умом своим нашла, как вывернуться из того трудного положения, куда их загнал Пашка. Она глянула в окно и вдруг всплеснула руками. – Матушки мои! Свиньи-то! Свиньи-то! В огороде! – И вылетела из избы.* Поза **«упираться/упереться руками в бока (в бедра), подбочениться»** имеет значение 'бахвальство, желание покрасоваться'; 'категоричность, решительность, желание настоять на своём', однако шукшинские героини используют позу **«подбочениться»** и в состоянии гнева; это некий женский жест-реакция на неприятные, по их не всегда объективному мнению, действия собеседника. «Она, подбоченившись, с удовольствием, гордо, презрительно – и все же лица не помню, а помню, что презрительно и гордо – тоже кричала: «Пропуск здесь – я!».

Сравнительный анализ речевого и жестового поведения женских персонажей в произведениях В.М. Шукшина позволил выявить и презентовать оппозицию *деревенская женщина – городская женщина*, организующей образную структуру художественного целого, а также показать наличие определённого гендерного стереотипа невербального поведения. Рассмотрение рукопожатий в

ситуации знакомства позволил сделать вывод о способах подачи руки. Так, деревенская женщина при знакомстве подает руку лодочкой, например: – *Нюра, – сказала Нюра. И подала ладонь лодочкой* (Печки-лавочки). Жест **давать/дать, подавать/подать руку лодочкой** иллюстрирует неловкость и смущение героини при знакомстве с городским жителем, некоторую скованность и несвободу в движении. Это прежде всего обусловлено, на наш взгляд, существующими стереотипными представлениями о нормах вербального и невербального поведения деревенской женщины в обществе, а также желанием избежать осуждения («людской молвы») за девиантное жестовое поведение. Городская же женщина демонстрирует свою внутреннюю свободу, решительность и в ситуации знакомства смело подает мужчине руку для пожатия, чем приводит в явное смятение деревенского жителя: – *Выпьем сейчас с тобой. Вот! Видела Байкаловых? – Игнатий легонько подтолкнул жену к брату. – Знакомьтесь. Васька покраснел пуще прежнего – не знал: подавать яркой женщине грязную руку или нет. Люся сама взяла его руку и крепко пожала. (и) – Жена, – спохватился Игнатий. – Познакомься. Женщина подала старику руку. Тот осторожно пожал ее* (Игнаха приехал). Невербальное поведение женщин демонстрируется также такими знаками, как **скрестить руки на груди, зевнуть, прикрыв рот ладошкой, гладить/погладить кого-либо ладошкой по голове, по лицу, по щеке, откидывать голову назад** (Фекла вышла на крыльцо и, скрестив на могучей груди полные руки, спокойно смотрела на Любавиных (Любавины); – *Степа, – вдруг перешла на шепот Алена, – я вот седня тоже загадала желание... – она стала гладить теплой ладошкой его лицо* (Я пришел дать вам волю); *Клавдия размашисто откинула голову, засмеялась* (Любавины) и др.), а также жесты из классов «приведения себя в порядок» и «прихорашивания». Женщина использует язык тела для того, чтобы продемонстрировать свою женственность. Язык телесной женственности как раз и показывает особенности того, как она жестикулирует. Номинации **закинуть голову, запрокидывать голову, откидывать голову назад, закидывать голову** репрезентируют смыслы 'гордость', 'категоричность', 'кокетство', при этом предикаты **смеяться/засмеяться/хохотать** усиливают эмоции, испытываемые героинями. Невербальное поведение Марии в романе «Любавины»: *Мария ленивым движением поправила волосы. Помолчала...Марья тряхнула головой, запрокинула назад полные, крепкие руки, поправила волосы* демонстрирует механизм заигрывания или флирта. Привлечение внимания возможного сексуального партнера осуществляется в данном контексте посредством жеста **тряхнуть головой** со значением 'кокетство' и жеста-прихорашивания **поправить волосы; запрокинутые назад руки** показывают красоту и физическое здоровье тела. Стиль поведения героини можно охарактеризовать как кокетливый, соблазнительный.

В ходе исследования визуального поведения героев В.М. Шукшина была выявлена следующая закономерность: в момент коммуникации женщины, как и мужчины, *смотрят в упор, гордо, смело, пристально*, у них *оценивающий, прямой взгляд*; однако героини чаще, чем мужчины *смотрят с презрением, недоверчиво, гневно, с укоризной, недоуменно, с ужасом, со страхом*. Кроме того, зафиксированы номинации, которые более точно иллюстрируют эмоциональное состояние героинь: они *смотрят с мольбой и отчаянием, с изумлением и болью, с легким неудовольствием, как на дурочка*, глаголы *зыркнула, перехватывала (взгляды), заглянула (в глаза), поспешно отвела (взгляд)* дополняют общий «портрет» коммуникативного невербального поведения героинь: *«Женщина в упор, до обидного спокойно, просто – как по лицу ударила – глянула на него»* (Кукушкины слезки).

При анализе номинаций фонационных паралингвизмов, при описании качества, тембра и силы голоса женщин в художественном тексте доказано, что «рисунки» голоса обусловлен прежде всего физическим и эмоциональным состоянием героинь, их отношением к участникам речевого взаимодействия. В.М. Шукшин при характеристике качества речи женщин использует не только констатирующие глаголы речи: *сказать, спросить, проговорить, заговорить, говорить, произнести, отвечать, заметить, пояснить, повтор, осведомиться*, но и употребляет глаголы, несущие дополнительную информацию о силе звука, манере, тоне, эмоциях говорящей, например: *визжала, завысила, причитала, запричитала, заполошничала, вскрикнула, пролетела, отчеканила, залопотала, застрекотала*. Так, в рассказе «Микроскоп» ссора главного героя с женой произошла после его сообщения о «потере денег»: *«– Ну, не-ет! – взревела она. – Ухмыляться ты теперь долго будешь! – И побежала за сковородником. – Месяцев девять, гад!»*. Гнев жены выражается повествователем с помощью реплик и глаголом «*взреветь*», который имеет значение 'вскричать громким голосом'. Исследование гендерной маркированности обозначений паралингвистических

параметров голоса в дальнейшем позволит более полно описать красочную звуковую палитру голоса героинь, закономерности его функционирования в художественном тексте.

Итак, «лексикон жестов», демонстрирующих коммуникативное невербальное поведение героинь В.М. Шукшина, весьма многообразен и существенно дополняет их речевые портреты.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПУБЛИЦИСТИКЕ АНАРА (на основе статьи «Большое бремя – понимать»)

Мамедова Э.Э.

Сумгаитский государственный университет

Творческий путь народного писателя Анара с первых дней до настоящего времени является объектом интереса и любви читателей и пристального внимания литературоведов и критиков. Это неудивительно, ибо разностороннее творчество писателя глубоко связано с национально-культурными ценностями. В той же степени аксакал нашей литературы умело прогнозирует наше будущее, образно отражая не только героическое прошлое нашего народа, но и его настоящее и будущее, не скрывая изъянов и недостатков общества. Иными словами, главным фактором, определяющим творческий стиль Анара, является писательское неравнодушие, гражданская позиция, образный взгляд из настоящего в будущее. Эти качества присущи не только романам, повестям, рассказам и драмам автора, но и ярко проявляются в его публицистическом творчестве.

Творчеству народного писателя посвящены несколько монографий и многочисленные исследовательские работы. Однако, как справедливо отмечает профессор Вагиф Султанлы «наследие автора не нашло своей всесторонней оценки».

С этой точки зрения очень внимательно должны быть исследованы и проанализированы публицистические статьи Анара, проблемы, поднятые им в этих статьях, его литературно-философские взгляды на жизнь и творчество выдающихся личностей, сыгравших важную роль в истории нашего народа. Эти исследования должны быть изучены в сопоставительном ключе с произведениями, написанными писателем в различных жанрах, ибо высокоинтеллектуальные суждения писателя характерны как для его поэзии, прозы, драматургии, так и научной деятельности и публицистики.

Написанные писателем «Подвиг поэта», «Победа поэта», «Печаль поэта», «Человек утра», «Большое бремя - понимать» и серия других статей - являются яркими образцами азербайджанской публицистики, где гармонично сливаются гражданский облик и интеллектуальный потенциал Анара с его художественными возможностями. Публицистическое творчество писателя условно можно систематизировать следующим образом:

- Художественно-публицистические статьи;
- Научно-публицистические произведения;
- Политико-публицистические записи;

Целью нашего исследования является попытка привлечь вышеназванные статьи к исследованию. С этой точки зрения статья писателя «Большое бремя - понимать» по своей идее, содержанию, философско-эстетическому духу и научно-художественным особенностям представляет особый для нас интерес.

Известно, что среди мастеров литературы, которых Анар очень любил, особое место занимал Джалил Мамедкулизаде. Об этом свидетельствуют многочисленные выступления писателя на телевидении, интервью, которые он давал в прессе, ряд произведений, посвященных им Джалилу Мамедкулизаде и снятые о нем кинофильмы.

В статье «Большое бремя - понимать» Анар, с одной стороны, выражает глубокое почтение и любовь к Джалилу Мамедкулизаде, а с другой – раскрывает социально-философские сути трагических судеб Зейнаб, дяди Мамедгасана, Кефли Искендера, анализируя эти произведения писателя. И, наконец, автор передает духовное одиночество писателя, трагедию человека, который отдает всего себя ради спасения своего народа от невежества и отсталости в мире религиозного фанатизма. Как профессиональный критик, Анар очень чутко относится к тому, что так терпеливо и стойко переживал Мирза Джалил в своем творчестве. Анар пишет об этом: «Большое бремя понимания пронес Дж.Мамедкулизаде через свои произведения крупных и малых жанров. Конечно,

диапазон и масштабы понимания у Дж.Мамедкулизаде были неизмеримо шире и выше, чем у его героя - Искендера». Мастер глубоко чувствует и понимает проблемы человека, общества и национальные проблемы своего народа.

Характеризуя Джалила Мамедкулизаде как гениального мастера и незаурядную личность, Анар отмечает его запоминающиеся черты характера. Он подчеркивает, что, несмотря на трагедию, переживаемую этой гениальной личностью, Мирза никогда не отказывался от своих убеждений и оставался верным светлым идеалам. Ни в период царской России, ни в годы Советской власти на него не смогли повлиять ни жизненные тяготы, ни материальные преследования, ни жестокие представления, ни давление цензуры, потому что этот великий мастер жил и творил во имя высоких гуманистических идей. Создавая образы шарлатана Шейха Насруллаха, наивного Новрузали, набожного дяди Мамедгасана, Худаяр бека, служащего злу и дьяволу, Джалил Мамедкулизаде думал о высоких нравственно-духовных ценностях и благородных человеческих качествах. Нравственным идеалом Джалила Мамедкулизаде был настоящий человек, человек, остающийся верным истине, справедливости и своим убеждениям, человек мыслящий и заставляющий мыслить. Анар пишет об этом: «Человек во всем величии своего разума, бескорыстной преданности своим убеждениям, истине, справедливости - вот нравственный идеал Дж.Мамедкулизаде».

В этой статье Анар очень лаконично выражает свои мысли и впечатления о Джалиле Мамедкулизаде и передает их настолько выразительно и ярко, что статья производит впечатление глубоко содержательной монографии.

Подобным отношением Анар как бы перешагивает границы публицистического жанра, соблюдая единство формы и содержания, одновременно сохраняя определенную свободу. По нашему мнению, это должно рассматриваться как одно из своеобразий публицистического творчества Анара. А это дает основание говорить о том, что в современном литературоведении еще недостаточно исследованы возможности жанра и тонкости публицистики.

Раскрывая своеобразие, художественно-эстетические качества и социально-философскую сущность феномена Джалила Мамедкулизаде, Анар основывается на воспоминаниях о художественном и публицистическом творчестве писателя, изображая его таким, каким он был на самом деле: талантливым писателем, любящим родину интеллигентом, добрым и заботливым отцом и, прежде всего, уникальной личностью.

Исторические события и факты, научный анализ и сравнения, воспоминания Гамиды ханум, художественно-литературные эпизоды в статье позволяют сделать выводы о том, что Джалил Мамедкулизаде был неповторимым мастером и его роль в истории художественно-культурной жизни нашего народа трудно переоценить. Анар связал воедино все эти факты и, как великий мастер своего дела, достиг поставленной цели.

Иными словами, ряд особенностей публицистики, сочетаясь с возможностями научного и художественного стиля, определяют своеобразие жанра научно-публицистических произведений Анара.

Эти особенности его творчества можно проследить и в научно-публицистических записях, посвященных другим выдающимся писателям, таким как Гусейн Джавид, Назим Хикмет, Самед Вургун, Сабит Рахман, Микаил Мушфиг и др.

Когда Анар написал эту статью в 1967 году, ему было 29 лет, а со дня рождения Джалила Мамедкулизаде прошел сто один год. В этом году Анару исполняется 78 лет, а литературная общественность будет отмечать 150-летний юбилей Джалила Мамедкулизаде. Несмотря на такую большую разницу в возрасте, и Джалил Мамедкулизаде и Анар являются нашими современниками. Как написал в конце своей статьи Анар: «Великие писатели – ровесники всех поколений; Джалил Мамедкулизаде был духовным ровесником моего отца. Мое поколение тоже чувствует в нем ровесника и мудрого брата, отвечающего на многие наши вопросы и проблемы».

Отношение Анара к великому азербайджанскому классику, его публицистические работы, современность его творчества, доказывают успех его творческих исканий от традиции к новаторству.

СТИЛИСТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ

Мусаева А.Т.

Сумгаитский государственный университет

В связи с интенсивным развитием науки и техники современные люди пребывают в плотном информационном пространстве. Несмотря на мощное развитие таких средств массовой информации (СМИ) как радио, телевидение и интернет, газета продолжает занимать важное место в жизни современного общества. На фоне «непечатных» СМИ, которым принадлежит приоритет в информировании общества, прессе отводится особая роль, заключающаяся в комментировании и анализе политических, социальных, культурных событий общественной жизни.

Специфика газеты как социального явления неизбежно влечет за собой и особые черты языка газеты. Современные массмедиа – ценнейший источник языкового материала. Н.Ю. Шведова еще в 1964 г. отмечала, что для «изучения живых языковых процессов газета дает богатый и интересный материал. Газетный язык, обращенный к массовому читателю...чужд консервативности, очень проницаем. Важно то, что в языке газеты эти живые тенденции выступают обнаженно и непосредственно».

Актуализация языковых средств, являющаяся одной из характерных черт газетной речи, наиболее заметно, ярко проявляется в газетных заголовках.

В структурном отношении заголовки обладают большими выразительными возможностями. Они могут иметь различный синтаксический статус: слово, словосочетание, предложение, прямая речь и т.д. Это могут быть утвердительные, вопросительные, восклицательные предложения и, наконец, различные синтаксические фигуры. В.Г.Костомаров подчеркивает, что «разговорный синтаксис дает особенно богатый материал для выработки структур заглавий и заголовков».

Наиболее ярко структурные особенности заглавий выявляются при анализе публикаций одного газетного номера, одной газетной полосы. В качестве материала для исследования взят номер газеты «Неделя» (6.05.2016-12.05.2016). Это универсально-тематическое еженедельное 24-страничное издание, тираж газеты – 5000 экземпляров. В газете содержатся различные рубрики: «Страна», «Фокус», «От пятницы до пятницы», «Новости», «Картина недели» и др. Заголовки в данном номере представлены различными синтаксическими типами предложений: 1) простые предложения 2) сложные предложения 3) «осколочные» конструкции.

Среди простых предложений встречаются двусоставные, номинативные, инфинитивные, неполные предложения:

Американские компании внедряются в азербайджанский рынок (заголовок)

США и Россия договорились распространить режим прекращения огня на Алеппо (заголовок).

«Режим тишины» вступит в силу с 00:01 четверга, 5 мая, сроком на 48 часов (подзаголовок).

Хорошая новость для жителей бакинского поселка (заголовок).

Выставка кукол Галины Дмитрук «Сказки на ночь» (заголовок).

Как быть экономике без кредитов (заголовок)

Ни один сектор производства и сервиса не имеет шансов развития без финансовых вливаний (подзаголовок).

Представлены в данном номере также «осколочные» конструкции:

Когда зовет природа и погода (заголовок).

В следующем примере заголовок – «осколочное» предложение, подзаголовок – простое двусоставное предложение. Подзаголовок уточняет заголовок, информирует читателя о содержании статьи:

В турнир претендентов через Гран-При (заголовок). ФИДЕ обнародовала систему отбора в новый чемпионский цикл (подзаголовок).

В газете часто встречается инверсия. Это позволяет усилить эмоциональную окраску, выделить наиболее важные по смыслу члены предложения:

Начался масштабный ремонт в бакинском поселке (заголовок).

Вводится эволюционный проект оптимизации работы автобусов (заголовок). Новый центр предложит более удобный сервис для пассажиров (подзаголовок).

Очевидно, что рубрики в газете тесно связаны с заголовком материала. Следующий пример наглядно показывает, когда рубрика, заголовок, подзаголовок, врез-аннотация и внутрискатьные заголовки образуют так называемый «малый контекст»:

Испанский финал для Милана (заголовок). «Реал» и «Атлетико», как и два года назад, вновь встретятся в решающем матче Лиги чемпионов (подзаголовок).

Дается также графически выделенный врез-аннотация. Обратим внимание на внутрискатьные заголовки:

Бейл приносит победу; Третий раз «Баварии»; Фактор Облака.

Заголовок называет текст и вступает с ним в смысловые связи. Подзаголовок уточняет, конкретизирует заголовок, врез (вводка) является выдвинутым элементом структуры текста. Рубрика связана и с заголовком, и с текстом публикации.

Итак, можно сказать об определенной тенденции в выборе синтаксических конструкций в качестве заголовков. Используются все типы синтаксических конструкций, однако самыми употребительными являются простые предложения. Отметим, что из 75 заголовков в газете лишь два - сложные предложения. В номере представлены также вопросительные и восклицательные предложения, которые, несомненно, обладают более высокой прагматической направленностью на читательскую аудиторию. В тоже время наблюдается определенное структурное однообразие заголовков в данном номере газеты «Неделя».

ПОЭТИЧЕСКОЕ СЛОВО В НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ АУДИТОРИИ: В АСПЕКТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО КАК ИНОСТРАННОГО

Сабитова Н.Г.

Уфимский нефтяной технический университет

Обращение к текстам национальной и мировой классики в техническом вузе на продвинутом этапе изучения русского языка как иностранного служит цели интернационализации личности обучаемого иностранца в современных образовательных системах. Такие тексты, отражая вечные проблемы человека, отражают константы и единство мировой культуры. Каждая национальная художественная культура располагает текстами, трактующими концепты и константы «родина», «гражданин», «патриот», «добро», «зло», «любовь», «ненависть», «враг» и им подобные, способными воздействовать на личностное самосознание путем усвоения информации о ценностях соответствующей культуры, их специфичности, и формирования компетенций в понимании общего, объединяющего, интернационального. Таким образом, в качестве учебного материала выбирается текст, являющийся «культурным событием», т.е. воплощением духовных ценностей народа в художественной литературе, живописи, общественно значимых фактах истории, образования, спорта и т.п. на русском языке – оригинальные и переводные.

Предпочтение поэтического произведения вызвано следующими факторами: небольшое стихотворение или фрагмент крупной стихотворной формы могут быть прочитаны за одно занятие, благодаря чему достигается необходимая целостность восприятия; стихотворный текст с обозримым набором словесных образов постоянно находится в поле зрения учащегося, способствуя эффективности художественного анализа и интерпретации содержательного аспекта; привлечение аутентичных или переводных текстов вводит инофона требует творческого использования приобретенных компетенций или формирует определенные компетенции; при восприятии текста иностранцами происходит процесс межкультурной коммуникации. Важным аспектом в изучении поэтического текста становится презентация поэтической языковой личности автора-поэта, которая является творцом особой поэтической картины мира.

Для аудитории обучаемых, интернациональной по составу, понятия «родина» и «патриотизм» являются самыми понятными в своей национальной специфичности. Но увидеть морально-этическую взаимосвязь концептов «родина» и «патриотизм», определить то общее, объединяющее, можно только через призму художественных произведений известных национальных поэтов, отразивших в своем творчестве значимые события, помогающие понять данные концепты. Немаловажными факторами отбора определенных стихотворений в данном аспекте служат критерии: 1) эксплицитно выраженный патриотизм; 2) связь с поэтикой устно-поэтического народного творчества; 3)

ритмичность; 4) незатрудненность чтения и первичного восприятия. В качестве художественных текстов для аудиторной работы были выбраны стихотворения С. Есенина «Баллада о двадцати шести», С. Вургун «Банкет» и «Азербайджан», И. Кэбирли «Старый окоп», объединенных гражданскими мотивами подвига, защиты отечества, признанием в любви отчизне.

Так как поэтический текст представляет собой совокупность словесных образов, каждый из которых играет определенную роль в создании смысла произведения, то в учебных целях единицей поэтического текста можно взять словесный образ – национальный, интернациональный, индивидуально-авторский. На занятии работа над текстом строится как последовательное раскрытие смысла от понимания значения языковой единицы/ языковых единиц, составляющих конкретный словесный образ, к восприятию его образной сути и постижению его роли в создании смысла текста в целом. Трудности восприятия иноязычного лирического текста концентрируются как правило на уровне поэтического «кода»: другие символы, другие элементы материального мира как предмет творческой рефлексии, используемые как знаки, за которыми стоят знакомые и понятные человеку любой национальности чувства и мысли.

Особую роль в поэтическом слове Есенина, Вургун и Кэбирли играют рефрен и метафора. Рефрен, характерный для песен и баллад, служит для углубления и выделения основной идеи текста. Рефрен может состоять из единственного слова, целой строчки или целого станса. У Есенина мы выделяем рефрены-стансы композиционные: «Пой песню, поэт./Пой./Ситец неба такой/ Голубой./ Море тоже рокошет/Песнь./Их было/26.»; строчные: «26 их было./26.». Стихотворение Вургун «Банкет», перекликаясь с «Балладой» Есенина, привносит ярость победителя, отстаивавшего свободу и независимость своей родины: «Да, я – бакинец – на твоём пути!/Да, я – наследник двадцати шести!/Ты помнишь все, конечно, старый дьявол!/Так пристальней, пожалуйста, гляди!» В стихотворении «Азербайджан» присутствуют рефрены-стансы, с незначительными изменениями, углубляющие основную мысль автора – признание в любви к родине: «Можно ль душу из сердца украсть? Никогда!/Ты – дыханье мое, ты – мой хлеб и вода!/Предо мной распахнулись твои города.../Весь я твой. Навсегда в сыновья тебе дан,/Азербайджан, Азербайджан!/>».

Метафору тематически можно поделить на группы, сопоставленные с человеком или народом, природой или событием, и в целом объединенных понятием «родина» и «патриотизм»: «Ситец неба такой голубой», «Над пустыней костлявой стук», «Ночь, как дыню, катит луну», «Нефть – как черная кровь земли», «Ураганом вскипел народ» (С. Есенин); «Я глядел меж лугов в журавлиные очи родных родников», «На горах твоих кудри белей молока», «О страна моя...твои песни как летом плоды налиты! Ты – серебряная колыбель красоты!», «Ты – дыханье мое, ты – мой хлеб и вода! Азербайджан, Азербайджан!» (С. Вургун). В стихотворении И. Кэбирли «Старый окоп» лирический герой – поэт, воевавший во время Великой Отечественной войны на Кавказе, обращается к следам кровавых боев как к однополчанину, не вернувшемуся домой, но которого помнит. Обращение выражено формой личного местоимения «ты/тебя»: «Сгибаясь, как разведчик под огнем,/Тебя глазами жадными искал./», «Тебя, травой поросшего, нашел,/Твой полустертый профиль различил», «И если годы начисто сотрут,/Изгладит время твой последний след, –/Ты в сердце у меня найдешь приют/>».

Процесс интерпретации художественных текстов, относящихся к классике национальных культур, затрагивая глубинные пласты личностного самосознания, приводит не только к усвоению информации о ценностях соответствующей культуры, но и «присвоению» этих ценностей. А это, в свою очередь, может помочь иностранному учащемуся обрести культурную устойчивость в мультикультурном мире.

IV BÖLMƏ
MULTİKULTURALİZM VƏ DİL.
TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

IV СЕКЦИЯ
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И ЯЗЫК. ПЕРЕВОД:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

SECTION IV
MULTICULTURALISM AND LANGUAGE. TRANSLATION:
THE THEORY AND PRACTICE

SKANDINAVIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM VƏ DİL

Abdulkərimova N.E.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Multikulturalizm ideyası hər bir zaman mövcud olub, ancaq nəzəriləşdirilməyib, dilə gətirilməyib və haradasa latent (məxfi) şəkildə ömür sürüb. Status etibarı ilə müxtəlif mədəniyyətlər həmişə böyük imperiyaların tərkibində birləşib vahid, sintetik, başqa cür ifadə etsək, magistrat mədəniyyət meydana gətiriblər.

Multikulturalizm anlayışı XX əsrin 60-cı illərində Kanadada əhalinin etnik, mədəni, dini, irqi müxtəlifliyi ilə bağlı ölkənin vəziyyətini əks etdirən termin kimi meydana gəlmişdir. Multikulturalizm dövlət təsisatları tərəfindən 1971-ci ildə tanınmış, ölkənin çoxetnikli əhalisinin mədəni assimilyasiyası siyasətinin iflasını bir növ rəsmiləşdirmişdir.

Multikulturalizm dialoq ideyası üzərində qurulmuş mədəni mövcudluq fəlsəfəsidir. Bu ideyaya söykənərək multikulturalizm yeni mədəniyyət tipi təklif edir. Bu mədəniyyət tipi üç mühüm prinsip üzərində qərarlaşır: birincisi multikultural prinsipdir; bu prinsip hər bir mədəniyyətin dəyərli, özəl və unikal olduğunu bəyan eləyir. İkincisi tolerantlıq prinsipidir; bu prinsip özgəsinin özəlliyinə, fərqliliyinə dözümlülük aşılayır. Üçüncüsü özünütanıma hüququnun təsbiti prinsipidir; bu prinsipə görə, hər bir millət etnik mərkəzləşdirmə aparılmadan mədəni identiklik hüququna malikdir.

Qloballaşma şəraitində informasiya inqilabının Avropa xalqlarının milli mədəniyyətlərində yaratdığı genetik dəyişikliklər mədəni inkişafın müəyyən tipinin təzahürü kimi görünə bilər. Lakin bu heç də uyğun proseslərin ucdantutma bütün dünyada eyni qaydada, eyni istiqamətdə, eyni dinamika ilə yayılacağına zəmanət vermir. Əksinə, mədəni rəngarəngliyin təcəssümü olan multikulturalizm prosesləri də onun təbiətinə uyğun olaraq fərqli inkişaf zəminində cərəyan edir.

Norveçdəki etnik azlıqlardan danışarkən Eva Maagerø və Birte Simonsen onları aşağıdakı kimi təsnif edirlər: yerli xalqlar (aborigenlər), milli azlıqlar, mədəni və dil azlıqları. Yerli xalqlar müəyyən bir ərazinin xarici əhali tərəfindən məskunlaşmasından əvvəl orada mövcud olub yaşamış ilk əhalisi hesab olunur. BMT 1982-ci ildəndir ki, bu xalqlarla davranış üçün beynəlxalq standartlar və hüquqlar müəyyən etmişdir. Bu standartlar Norveç hökuməti tərəfindən 1990-cı il 20 iyunda ratifikasiya olunmuşdur. Bu hadisə Norveçdə yeganə belə statusa malik xalq olan samilərin həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Samilər faktiki olaraq 4 ölkədə yaşayan bir xalqdırlar. Bu ölkələrə Norveç, İsveç, Finlandiya və Rusiya aiddir. Bu xalq bu ərazilərdə hələ Skandinaviyada dövlət sərhədləri möhkəmlənməmişdən öncə məskunlaşmışdı. Samilər Norveçdə 30-50.000 olmaqla ən çox ölkənin şimal əyaləti olan Finnmarkda və cənubda Osloda məskunlaşmışdılar. Əhali içərisində onlar dilinə, mədəniyyətinə və həyat tərzinə görə fərqlənirlər.

II Dünya müharibəsindən əvvəl və sonralar 1950-60-cı illərdə Norveçdəki assimilyasiya siyasəti sami xalqına bir çox problemlər yaratmışdır. Uşaqlara məktəbdə yalnız Norveç dilini istifadə etməyə icazə verilirdi və onlara öz mədəniyyətini mahnılar, dini ayətlər, xalq nağılları və geyimləri ilə təbliğ etmək qadağan edilmişdi. Onların təbii həyat şəraitinə qanunlarla müdaxilə edilmiş və ərazilərinin böyük hissəsi

norveçlilər tərəfindən idarə olunmuşdur. Bu yanlış davranışın nəticəsidir ki, bir çox samilər hələ də öz mənşələrini gizlətməyə çalışırlar.

1989-cu ildə xüsusi Sami parlamenti (Samidiggi) yaradıldı. Karaşokda yerləşən parlament binasında hər 4 ildən bir müxtəlif partiya və qruplardan olan 39 nümayəndə heyəti toplanır. Parlamentə seçkilər Norveçin öz milli parlamenti Stortingə seçkilərlə eyni vaxtda keçirilir. Parlament samilərin maraqlarını özündə əks etdirən xüsusi məsələlərə baxır.

Norveçdə assimilyasiya prosesinə yalnız oranın aborigen xalqı hesab olunan samilər deyil həm də milli azlıqlar məruz qalmışlar. Avropa İttifaqı Parlamentinin milli azlıqları qorumaq üçün və sosial həyatla bağlı qəbul etdiyi qətnamələr Norveçdə də prioritet hesab olunur. 1998-ci ildə Avropa İttifaqının qanunverici orqanı tərəfindən hazırlanmış konvensiyada milli azlıqlarla bağlı başlıca prinsipləri nəzərdə tuturdu. Burada əsas bölmə olan 2-ci bölmədə milli azlıqlarla bağlı nəzərdə tutulanlar bunlar idi: zorla assimilyasiyanın qadağan olunması; dinin, dilin və mədəniyyətin qorunub saxlanması və inkişafına şərait yaradılması; mediadan istifadə və onunla açıq əlaqə; milli azlıqların öz dillərini şəxsi və ictimai həyatda, eləcə də icraedici orqanlarla əlaqədar yerlərdə istifadə etmək hüququ; öz şəxsi adını istifadə etmək; etnik azlıqların öz topoqrafik adlarını istifadə etmək; etnik azlıqların öz dillərini öyrənmək və formalaşdırmaq.

Avropa Konvensiyasına əsasən Norveçdə 5 əsas milli azlıq qrupu ayrılır: romanilər, qaraçılar, skuqfinlər (və ya meşə finləri. Mənşəcə fin hesab olunur və Norveçin İsveçlə sərhəd şərq hissəsində məskunlaşmışlar), kvenlər (onlar da skuqfinlər kimi mənşəcə fin hesab olunur və Norveçin şimalında məskunlaşmışlar), yəhudilər.

Bu gün norveçlilər özlərinin ilk konstitusiyalarının qəbul olunduğu 1814-cü il 17 May tarixi ilə fəxr hissi keçirirlər. 400 illik Danimarka əsarətindən qurtulmaqlarını xatırlayan norveçlilər hər il 17 Mayda bunu bayram edirlər. Lakin milli azlıqlar baxımından bu konstitusiya gününün bayram olunmasına heç bir səbəb yoxdur. Belə ki, bu konstitusiya Romaniləri xarici diləncilər, keşişlər, Yezuitlər və yəhudiləri isə ölkədə “persona non grata” kimi elan etmişdi. Lakin konstitusiyadakı bu bəndlər çox da istifadə olunmurdu və onlar tədricən yoxa çıxdı. 1851-ci ildə isə yəhudilərin ölkəyə gəlməsini qadağan edən “yəhudi paraqrafı” ləğv olundu. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, Norveçdə 3-cü qrup azlıqlara mədəni və dil azlıqları qrupu aiddir. Bu qrup digər ikisindən fərqli olaraq daha çox rəngarəngliyə malikdir. Onlara dünyanın hər yerindən olan immiqrantlar aiddir. Baxmayaraq ki, Norveçə immiqrasiya xeyli əvvəl başlamışdır, 1970-ci ildən artıq ölkəyə gələn siyasi qaçqın və immiqrantların sayında xeyli artım müşahidə olunurdu. Bununla da siyasi hakimiyyət üçün yeni və həll olunması gərəkən problemlər yarandı. 1970-ci illərdə Norveç sənayesi böyük işçi qüvvəsinə ehtiyac duyurdu və sərhədlər “işçi qonaqlar” üçün açıq idi. Bu işçilərin əksəriyyəti Pakistan və Hindistandan idilər. Hamıdan əvvəl ailə başçısı olan atalar gəlirdi. Daha sonra isə analar və uşaqlar onları müşayiət edir və Norveçə gəlib çıxdılar. Lakin tezliklə immiqrantlara olan fikirlər dəyişdi. Norveçdə belə bir qorxu hissi yarandı ki, onlar Norveçi ikinci vətənləri kimi seçər və immiqrantların sayı həddindən artıq artar. 1975-ci ildə siyasətçilər immiqrant qəbulunun dayandırılmasının lehinə qərarlar verməyə başladılar. Lakin bu o demək deyildi ki, Norveçin sərhədləri immiqrantların üzünə tamamilə bağlandı. Qaçqınlar, sığınacaq istəyənlər və ailə üzvlərinə qovuşmaq istəyənlər yenə də beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq viza üçün müraciət edə bilərdilər. Lakin immiqrantların ölkəyə gəlməsinə məhdudiyyət qoyan qərarların verilməsinə baxmayaraq, immiqrantların sayı hər il artırdı. Avropa İqtisadi Zonasının üzvü olaraq Norveçə yeni “işçi qonaqlar” gəlirdi. Digər tərəfdən Avropa İttifaqının genişlənməsi və əmək bazarında azad surətdə iş axtarmaq imkanı da Norveç immiqrantlarının sayını artırırdı. Bu zaman isə norveçlilərlə eyni səviyyədə əmək haqqı almaq hüququ kimi problemlər ortaya çıxırdı.

DEVELOPING PRESENTATION SKILLS IN THE ENGLISH LANGUAGE COURSES

Ağayeva N.

Azerbaijan University of Architecture and Construction

This theoretical paper argues for the importance of developing the engineering students' communication and presentation skills in the English language courses and seminars in a technical university with a view to preparing them for promising careers in the 21st century multicultural knowledge society sensitive to politically correct communication approaches. We claim that apart from having specialized knowledge of a domain for a future career, the students need good communication skills in an international language for different academic, business and social contexts, having to know how to behave in different

contexts of communication, respecting and understanding different interlocutors pertaining to different cultures, and being permanently aware that long-life learning is a necessary condition for individual progress and successful social interaction. Since professional communication is the key to successfully integrating into the 21st century knowledge society, this paper shows that teaching the most effective techniques of delivering an academic, technical or business presentation in the English language courses for students is an important objective for at least two reasons. Firstly, effective presentations require good communication skills, planning, preparation, organization, respect for the audience, a politically-correct approach to the members of the audience. These aspects are also key issues to be considered for having a successful career in our society. Secondly, preparing these presentations in English, the international language of communication in multinationals, in business, in an academic environment, will help the students to develop their foreign language competence, their communication skills, enhancing their motivation to put forth their ideas, proposals, projects and to argue for their benefits in an accurate, fluent and politically-correct manner. Teaching English to the students of a university, we have to acknowledge the importance of the following teaching objectives for the students' future careers in our society: 1) motivating the students to develop their knowledge of English grammar and vocabulary, their communicative competence for giving clear, logical, coherent presentations in an accurate and fluent manner; 2) encouraging the students to use English correctly and coherently in various contexts of communication such as classroom debates on certain topics, classroom interviews including simulated job interviews, case study analyses; 3) enhancing their awareness of the importance of preparation for giving good presentations and showing them that one's knowledge of a topic is not the only condition for giving an effective presentation, for convincing the audience and for attaining one's goal. Our argument is that knowing how to prepare and deliver good presentations in English will be to the students' benefit in their careers in the 21st century multicultural knowledge society.

The role of technology in developing the students' presentation skills

The internet, which enables e-learning, facilitates the students' preparation of different types of presentations. The symbol of the 21st century knowledge society, the Internet is an attractive means of learning as students can use it anytime from their laptops, tablets and mobile phones instead of going to the library. It offers models of effective academic, business and technical presentations, helping the students to prepare their own presentations. Investing a lot of time and effort in preparing a good presentation based on research and having a technological support, such as a PowerPoint support, the presenter's goal will be attained. Technology plays an important role in delivering interesting, attractive presentations. On the other hand, as our experience shows, low-achieving students take the Internet information for granted without quoting the site and the author as if that information was everyone's property. Lazy students just reproduce the information found on the Internet when asked to give presentations. In this case, the Internet technology represents a great disadvantage. Moreover, lazy students consider that computers can replace their work, attaching more importance to what they write in the slides, just reading them during the presentation without looking at the audience, without showing any presentation skills. If asked to turn off their computer, they will not be able to present their topic in details, in a structured, coherent and fluent manner because they have not prepared enough, having just put some information in the slides in order to read everything. They usually display attractive visuals, leaving them unexplained as if everyone was supposed to understand them perfectly. In conclusion, it depends on the students' education to use technology to their advantage or not in giving good presentations.

SEMANTIC CONTEXT OF THE WORD IN THE MACHINE TRANSLATION

Aliyeva G.N.

*Azerbaijan National Academy of Sciences
The Institute of Linguistics named after Nasimi*

Semantic analysis is one of the most actual problems of the Computational Linguistics. The first important factor for the application of semantic analysis is compiled large-sized text corpus or other types of corpus. Semantic analysis of the text plays a particular role in the field of statistical machine translation. Firstly, thesaurus dictionaries should be prepared for semantic analysis in the Machine Translation. This is the most important aspect of the research work. Till the semantic analysis in the Machine Translation, the stages of the morphological (M.Ə.Mahmudov Махмудов М.А. "Разработка системы формально-

морфологического анализа тюркской словоформы (на материале азербайджанского языка)” АҚД, Баку, «ЭЛМ», 1982) and syntactic (K.A.Vəliyeva “Mətnin avtomatik-sintaktik təhlili və sintezi” “Örnək”, Bakı 1996,158 s.) analysis must be completed and correct algorithms must be established. Semantic analysis begins with the syntactic relations of the words. The meaning of the sentence depends on not only the words which form the sentence, but also the relationship between sentences and the scope of the context. Surely, it also means that the meaning of the sentence nearly depends on the syntactic structure of it. Therefore, the structure of images of meaning in the semantic analysis based on syntactic components and links provided by grammatical methods. During the semantic analysis, the determination of the meaning from the context is chosen from the paragraph in the text, from the section in the paragraph, from the sentence in the section, from the word combination in the sentence, from the word in the word combination. Then the word or the words are classified according to their meanings, not to their structures. The word is automatically determined from the pre-prepared thesaurus dictionary for their usage places. The words are classified according to their functions and components of the meaning. The reveal of the meaning form the sentence in the semantic analysis can be done such as follow:

Sentence = the meaning of the 1st word+ the meaning of the 2nd word+ the meaning of the 3rd word+ the meaning of the word “n”

After analyzing the words individually, the word combinations of that sentence are needed to give the meanings, for example;

Sentence = the meaning of the 1st word combination+ the meaning of the 2nd word combination+ the meaning of the 3rd word combination+ the meaning of the word combination “n”

Word combinations are analyzed according to their linguistic characteristics being free and non-free combinations. Ranking of the words are classified according to lexical, structural and semantical criteria here. Paying attention to the role of the ranking of the words Mel’çuk showed that the class division should be implemented according to the semantic and structural principles. The notion of lexical function is used in the class division. The most important purpose of the semantic analysis is to collect all the lexical units belonging to the specific sphere and to separate them to the special groups for their meanings,. The relation between the elements must be presented either generally or individually.

	birbaşa göz təması ilə	maraq, heyranlıq içərisində	uzun müddətə	ani və qısa müddətə	çətinliklə görünən obyekt və ya subyektə	təəccüb içində	gözləri geniş açılmış şəkildə	acıqlı halda	yaxın təmasla
baxmaq	+	+	+	+	+	+	+	+	+
görmək	+								+
nəzər salmaq	+			+	+				
göz gəzdirmək	+			+					
müşahidə etmək	+		+						
gözdən keçirmək	+			+					
gözünü zilləmək	+	+	+		+		+		
marıtlamaq	+	+	+				+		
izləmək	+		+						+
süzmək	+			+				+	
ağzını ayırmaq	+	+	+			+			

Therefore, there are certain lexical gaps, disagreements and coincidence of the meaning of two lexemes, they don’t invalidate the meaning quality of the text, but if the gaps, disagreements are getting more, the text loses its meaning during the translation and analysis. The meaning of the lexeme in the language depends on the presence of the other lexemes relating with each other or one another according to

semantic one in the system of the language. The theory of the semantic analysis predicts the classification of the lexical units of the language with the areas related to the semantic aspect and the division of them to the semantic groups.

SIYASI DİSKURS LİNGVİSTİK TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Allahverdiyeva V.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Siyasi diskurs həyatın özü kimi və siyasət kimi dəyişkəndir. Siyasi diskursun mahiyyəti, strukturu, üslubi cəhətləri, məzmunu və cəmiyyətdəki statusu zaman çərçivəsində dəyişir. Lakin struktur və semantik baxımdan oxşarlıqlar diskursiv praktikaların və, deməli, siyasi dilin inkişaf mərhələlərindən danışmağa imkan verir. Aydın ki, həmin mərhələlər ekstralingvistik amillərlə şərtlənir. Sovet İttifaqının dağılması və 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyinin bərpası yeni dövrün başlanması demək idi. Əslində siyasi diskurs “yenidənqurma” adlanan dövrdə transformasiyaya uğrayır. Yəni kəskin surətdə siyasi diskurs məhz 1980-ci illərdə dəyişməyə başlayır. Siyasi dilin formasının və məzmununun transformasiyası iki istiqamətdə özünü göstərir. Birinci istiqamət sovet ideologiyasının zəifləməsində özünü göstərdi, ikincisi isə keçmiş milli hərəkətləri səciyyələndirən dilin bərpası ilə bağlı idi. Azərbaycanda bu diskursun faciəvi nəticələrindən biri 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri oldu. Əlbəttə, o vaxt sovet hökuməti bu hadisələrin əsasını “pis tərbiyədə” görürdü, yəni Azərbaycan gəncləri pis tərbiyə almışdılar, ona görə də mövcud hökumətə qarşı çıxmışdılar. Həmin “pis tərbiyə” isə “millətçi” diskursunun bərpası ilə bağlı idi. Bütün bu amillərin reallaşması isə bilavasitə ermənilərin çirkin siyasi oyunlarının nəticəsi kimi təşəkkül tapır. Bir sözlə, XX əsrin sonunda baş verən siyasi hadisələrin hamısı sistem şəklində reallaşır, siyasi dil isə bu siyasətin əsasını təşkil edirdi, əslində isə elə siyasətin özü idi.

Keçən əsrdə Azərbaycanın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, siyasi həyatda da ümummilli lider H. Ə. Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur. Ona görə də 1990-2003-cü illərin siyasi dilinin yaxud müxtəlif sahələrin diskursiv praktikalarının öyrənilməsində H. Ə. Əliyevin dilinin tədqiqinə xüsusi diqqət verilməlidir. Əslində ümummilli lider yaratdığı meyillər bu gün də siyasi diskursda həlledici rol oynayır. Bu gün də siyasi dilin istənilən səpkidə öyrənilməsi Heydər Əliyevin dilinin öyrənilməsindən başlamalıdır.

H. Ə. Əliyev həmişə insanlar arasında olmuş və onun siyasi dili çox zaman canlı xalq danışığı dili idi. Siyasi diskurs və ümumiyyətlə diskurs dedikdə müasir dünyada hazırlanmış nitqlər nəzərdə tutulur. Şifahi nitqi yazılıdan fərqləndirən onun hazırlıqsız olmasıdır. Lakin bu gün bir qayda olaraq şifahi nitqlər də qabaqcadan hazırlanır və onların üzərində, adətən, ciddi redaktə işi aparılır. Ona görə də yazılı nitqin şifahidən fərqi çox az olur. Lakin elə siyasət adamları var ki, onlar həmişə xalq arasında olduğundan qabaqcadan nə haqda danışdığını bilmirlər. Belə siyasət adamları həmişə improvizasiya edirlər. Əlbəttə, bu cür siyasət xadimləri böyük şəxsi təcrübəyə malik adamlardır. Onların digər bir xüsusiyyəti isə siyasətlə, xalqın maraqları ilə yaşamalarıdır. Yəni bu növ siyasət xadimlər həmişə, ömürlərinin hər anı onları düşündürən problemlərlə yaşayırlar və ona görə də istənilən dəqiqə onların müzakirəsinə başlaya bilirlər. H. Ə. Əliyev məhz belə şəxsiyyətlərdən idi. Onun yaratdığı siyasi diskurs isə Azərbaycan xalqının dil xəzinəsinə əsaslanır.

Seçilmiş əsərləri 1993-cü ildə iyunun 15-dəki çıxışı ilə başlayır: “Hörmətli millət vəkilləri, hörmətli Prezident! Mənə bu gün böyük etimad göstərdiyinə görə Milli Məclisin üzvlərinə, Azərbaycanın Ali Sovetinə minnətdarlığımı bildirirəm və sizi əmin edirəm ki, bütün imkanlardan istifadə edib, bu ağır yükü aparmağa çalışacağam və bu vəzifənin ləyaqətlə yerinə yetirilməsinə səy edəcəyəm. Bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının bugünkü ağır, mürəkkəb və gərgin vəziyyətini tam məsuliyyətlə dərk edirəm. Bu vəzifəni üzərimə götürərkən məsuliyyətimi anlayıram və bunların hamısını rəhbər tutaraq əlimdən gələni edəcəyəm. Mən burada böyük bir nitq söyləmək niyyətində deyiləm. Yalnız bir neçə kəlmə mütləq deməliyəm. Ali Sovetin sədri kimi Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün ən əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında, müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm. Bununla əlaqədar olaraq bildirmək istəyirəm ki, mənim fikrimcə, Azərbaycan Respublikası,

bundan sonra onun başına nə gəlsə-gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqının bərpa olunması, Azərbaycan Respublikasının da ora daxil olması ehtimalı haqqında bəzi şayiələr, fikirlər gəzir. Bunlar xülyadır. Mən bu fikirləri rədd edirəm və bütün Azərbaycan vətəndaşlarını bu fikirləri rədd etməyə dəvət edirəm. Respublikanın qarşısında çox böyük və ağır vəzifələr durur”. Çıxış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində edilmişdir. H. Ə. Əliyevin siyasi dilinin semantik və üslubi xüsusiyyətlərini izləmək üçün bu çıxışın başlanğıcı kifayətdir. Çox asanlıqla təhlilə cəlb olunan diskurs işarələrin əhəmiyyəti baxımından iki hissəyə bölünür. Diskursun birinci hissəsini böyük əhəmiyyət kəsb edən və diskurs yaradan prioritet işarələr təşkil edir. Mətnin ikinci hissəsini təşkil edən prioritet işarələrin izahına yönəlmiş və onlarla vahid konfigurasiya yaradan sözlər və ifadələrdir. Bunlar mətnə prioritet səciyyə daşımasalar da, onların əhəmiyyətini azaltmaq olmaz, çünki məhz onlar prioritet səciyyəli sözlərin semantik-üslubi və ekstralingvistik əhəmiyyətini açıqlayırlar.

İşarələrlə bərabər mətnə mühüm konfigurasiyalar özünü büruzə verir. Bunlar təhlilin ikinci səviyyəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, mətnin təhlili tədqiqat baxışlarından asılı olaraq, tamamilə müxtəlif ola bilər. Böyük siyasi xadimlərin yaratdıqları mətnlərdə söz-ışarə və leksik-semantik konfigurasiya səviyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki birincisi (leksik səviyyə) müəllif üçün əhəmiyyətli olan konseptləri müəyyən edir. İkincisi isə həmin konseptlərə müəllif tərəfindən verilən aktualılıqla bağlıdır. Beləliklə, aparılan təhlil ilk növbədə vacib konseptləri müəyyən etməlidir, onların məzmununu və işlənmənin özəlliyini aşkar etməyə yönəlməlidir. İlk cümlənin ən səciyyəvi xüsusiyyəti müraciətlə bağlıdır. H. Ə. Əliyev hər iki ifadədən istifadə edir. Auditoriyaya müraciət edərkən zalda oturanları həm *millət vəkilləri* adlandırır, həm *Milli Məclis üzvləri* ifadəsini işlədir, həm də ki, *Azərbaycan Ali Soveti*. Əslində bu fraqment siyasi şüur baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ümummilli lider hər iki şampı işlədir. Yəni 1991-ci ildən Sovetlər ölkəsi artıq yox idi, buna müvafiq olaraq sovet zamanının siyasi qurumları da yox idi. Lakin bunu yaxşı dərk edərək, siyasi hadisələri gözəl dəyərləndirərək, H. Əliyev yenə də *Azərbaycan Ali Soveti* ifadəsini işlədir. Gördüyümüz kimi, hətta *Sovet* yerinə *Şura* da işlətmir. Əlbəttə, bunu şüurlu surətdə edir. Belə güman etmək olardı ki, Sovet dövrünün siyasi xadimi elə öz dövrünün uzual ifadəsini işlədir. Lakin səciyyəvi haldır ki, *Azərbaycan Ali Soveti* ifadəsi *Milli Məclis üzvləri* ifadəsindən sonra işlədilir. İmplicit şəkildə burada iki məqsəd güdülə bilər. Məsələn: birincisi siyasi və, beləliklə də, tarixi-mədəni ənənənin qorunması. Yəni kontekstdə Ali Sovetdən Milli Məclisə keçid aktuallaşır, müvafiq konseptlər arasında bir mənəvi körpü uzadılır. Məlumdur ki, 1990-cı illərdə Sovetlərlə bağlı hər bir ad ictimaiyyət tərəfindən pis qarşılanırdı. Bunu başa düşərək adresant həmin şampı işlədir. Lakin, fikrimizcə, son dərəcə səciyyəvi hal bir də ondadır ki, həmin bu şampı iki yeni yaranan və sırf milli şüurla bağlı olan şampı arasında istifadə olunur. Həm *millət vəkilləri*, həm də *Milli Məclis* ifadələri o zaman üçün tamamilə yeni idi. Və, əlbəttə, yeni siyasi şampı olaraq bu ifadələr ictimai şüura yeni məzmun gətirirdi. Bu baxımdan milli səciyyəsiindən əlavə, bu ifadələr Azərbaycan dilinə yeni ekspressiv güc gətirmişdilər, yəni onlarla bağlı ekspressiya hələ “sürtülməmişdir”. Hər iki ifadədə “millət” konsepti aktualdır: *millət* (vəkilləri) və *Milli* (Məclis). Gözlənilmədən bunların arasına, yəni “milli” paradigmaya birdən-birə “Ali Sovet” konsepti müdaxilə edir. Ümummilli lider öz xalqına sovet zamanında da xidmət edib. “Ali Sovet” anlayışına müraciət bir növ “keçmişə unutmamaq”, “onu rədd etməmək” çağırışı idi. Sırr deyil ki, o dövrdə sovet keçmişini pisləmək və onda heç bir müsbət hal görməmək cəhdləri son dərəcə aktual idi.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏNİN ROLU

Babayeva R.C.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Avropaya, dünyaya inteqrasiyasında beynəlxalq münasibətlərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində, müxtəlif dövlətlərlə mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələrin yaradılmasında xarici dillərin əhəmiyyəti danılmazdır. Xarici dilə yiyələnmiş hər bir gənc harada olmasından asılı olmayaraq ölkəmizi layiqincə təmsil etməklə yanaşı, dünya ölkələri ilə tanışlıq, xarici dil daşıyıcılarına Azərbaycanı təqdim etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq imkanını əldə edir. Mədəniyyətlərarası dialoq sosial, iqtisadi və siyasi həyatın bütün sahələrinə təsir edən demokratik cəmiyyətimizin ən mühüm prioritetlərindəndir. Mədəniyyətlərarası dialoq fərdlər, qruplar, müxtəlif

təşkilatlar və ölkələr arasında müvəffəqiyyətli əməkdaşlıq üçün vacib şərtidir və cəmiyyətimizdə sosial birliyin əsas dayaqlarından biridir.

İngilis dilinin tədrisində mədəniyyətlərarası əlaqənin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilini bilmək və həmin dil vasitəsilə digər xalqlarla ünsiyyət qurmağa imkan verir, bu da insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasına, başqa sözlə digər xalqları yaxından tanımağa, ölkəmizi və xalqımızı başqa xalqlara tanıtmaya şərait yaradır. Müvafiq dil vasitəsilə müxtəlif xalqlarla ünsiyyət, həmin xalqların mədəniyyətləri ilə tanışlıq tələbələrin yüksək səviyyəli, layiqli vətəndaş, yaradıcı və tənqidi düşünən şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. İngilis dilinin öyrənilməsi ilə tələbə öyrəndiyi dilin insanları ilə birbaşa ünsiyyət qurur və tələbədə dünyaya yeni baxışın formalaşdırılması üçün zəmin yaranır. Bu dil müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatı haqqında biliklərin əldə olunmasına, xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübələrini birbaşa öyrənməyə imkan verir. İngilis dilinin tədrisi prosessində tələbələrin lingvistik bilikləri artır və ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hər hansı bir ölkənin mədəniyyətini öyrənərkən mədəniyyətlərarası oxşar cəhətləri aşkar etməklə bərabər, mədəniyyətlərsi fərqli cəhətləri də aşkar etməyin böyük əhəmiyyəti var. Təcrübə göstərir ki, tələbələr öz doğma mədəniyyətləri haqqında yiyələndikləri bilikləri dilini öyrəndiyi ölkənin mədəniyyəti haqqındakı biliklərlə müqayisə etdikdə, bu biliklər tərəfindən daha asan mənimsənilir. Hər hansı bir xalqın mədəniyyətini öyrənərkən ən çox davranış mədəniyyətinə diqqət yetirilir. Məsələn, ingilislər yüksək səviyyədə özlərini idarəetmə xüsusiyyətlərinə malikdirlər, ünsiyyətin bütün hallarında təmkinli olduqlarını qoruyub saxlayırlar. Ümumiyyətlə, anqlo-sakson mədəniyyətində təmkinlilik və özünü idarəetmə kimi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilir. Həmsöhbətilə öz problemləri haqqında danışmaq və onu məyus etmək qəbul edilmir. Bundan başqa, ingilis nəzakət qaydalarından biri komplimentdir. İngilislər bunu bizdən fərqli olaraq daha tez-tez istifadə edirlər. İngilislər komplimenti minnətdarlıq hissi ilə qəbul edirlər və onlar kompliment deyərkən bir sözü bir neçə dəfə təkrar edirlər. Məsələn, *You are very very beautiful tonight. More beautiful than I have ever seen you, I believe.* Lakin biz isə komplimentlərdən çox istifadə etmirik. Çünki biz nəyi isə şişirtməyi sevmirik.

İngilis dilinin tədrisinə mədəniyyətlərarası əlaqə ilə yanaşma tələbələrin dilini öyrəndiyi ölkə ilə tanışlıq əsasında tələbələrin dünyagörüşlərini, onların həyat tərzini və mentalitetlərini zənginləşdirməyə kömək edir. Tələbələrdə müxtəlif mədəniyyətləri qiymətləndirmək kimi bacarıqlar yaranmalıdır, onlar müasir cəmiyyətin mədəni mühitinə uyğunlaşmağı bacarmalı və mədəniyyətlərarası dialoqda iştirak etməlidirlər. Müxtəlif xalqların mədəniyyətləri və dinləri haqqında tələbələrə müfəviq biliklərin verilməsi onların gələcəkdə qloballaşan dünyada digər millətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət və əməkdaşlıq yaratmaq, vətənimizin hərtərəfli inkişafını təmin etmək baxımından fəaliyyət göstərmələri üçün çox vacibdir.

TO THE PROBLEM OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING IN ESL

Babayeva R.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

The ever growing need for effective communication skills in English has created a huge demand for quality language teaching and language teaching materials. Millions of people today want to improve their command of English. Learners want to be able to master English to a high level of accuracy and fluency. Since its introduction, CLT has become a key means of influencing language teaching practice across the world.

CLT implies the aims of language teaching, all activities that facilitate the learning process, the roles of instructors and students in the communicative context. To better understand CLT one should be aware of communicative competence. Communicative competence is closely related to grammatical competence which focuses on making up sentences. It depends on the use of the language for successful communication i.e. communicative competence. The main stress in CLT is made on the use of pair work activities, team work activities, role plays, task work and project work.

The two key issues of CLT are to create fluency activities and accuracy activities. Fluency activities focus on natural use of language, achieving communication, meaningful use of language. Accuracy activities focus on classroom use of language, the formation of correct examples of language, language out of context.

Here are tasks on both of these activities.

Fluency task. Two students are assigned to act out a dialog in which a customer returns a defective part he has purchased to a store. The salesperson asks what the matter is and gives his word to substitute the part. The students are asked to keep to the meaning but not to the exact language.

Accuracy task. Students in small groups are asked to do an exercise, choosing between the simple past and the present perfect. Students decide what tense form must be used in the sentences and they complete the exercise. Accuracy activities are used to support fluency activities. Fluency work calls for additional attention on the instructor's side, especially, when he/she prepares students for a follow up activities that provide feedback on language use.

Team work activities are of great importance in language use and fluency development. Proponents of CLT distinguish between three types of practice. They are mechanical, meaningful, and communicative.

Mechanical practice concerns with a controlled practice activity that students can perform without understanding the language. Repetition drills and substitution drills are examples of this kind of activity.

Meaningful practice concerns with activity where students are required to make meaningful choices and where language control is still provided. For instance, to describe locations of places, in order to practice the use of prepositions, necessary to describe locations, is also given to students. They have to answer the following questions: "Where is the book store? Where is the stadium? Where is the fast food?" etc. Such a practice becomes meaningful because the students have to respond according to the location of places on the map.

EKVİVALENTSİZ LEKSİKA VƏ REALİLƏR

Baxşəliyeva N.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dünya xalqlarının dillərində özünəməxsus mədəniyyətlərindən irəli gələn fərqliliklər daha çox dilin leksikası və frazeologiyasında özünü büruzə verir. İstənilən dil, şivə və ya dialektə elə sözlərə rast gəlinir ki, onların tərcümə edilən dildə yalnız bir sözdən istifadə olunmaqla ifadə edilməsi qeyri-mümkündür və belə sözlər *ekvivalentsiz və ya ekvivalenti olmayan leksika* adlandırılır. Ekvivalentsiz leksika anlayışı bir sıra müəlliflərin əsərlərində müxtəlif formada ifadə edilmişdir. Rusiyalı dilçi alim A. İvanovun izahında "ekvivalentsiz leksika mənbə dilə məxsus olub, tərcümə edilən dilin lüğət tərkibində ekvivalenti olmayan leksik vahidlərdir, yəni bu elə vahidlərdir ki, onların köməyi ilə verilmiş kontekst çərçivəsində bütün məna komponentlərini, yaxud mənbə dilin leksik vahidinin mənalarından birini analoji ifadəlilik səviyyəsində ötürmək mümkündür". Bu leksik vahidləri tərcümə edilən dildə ifadə edə bilən analoji leksik vahid yoxdur, lakin belə sözlərin təsviri üsulla tərcümə edilən dildə ifadə edilməsi mümkündür. Bir dildə hər hansı bir digər dilə məxsus sözün ekvivalentinin olmaması hələ o demək deyildir ki, üçüncü bir dildə həmin sözün dəqiq ekvivalenti mövcud deyildir. Ekvivalentsiz leksika anlayışının izahı baxımından dilçi alimlərdən Y. Vereşaqinin və V. Kostomarovun əsərləri diqqəti cəlb edir. İlk dəfə olaraq əsərlərində ekvivalentsiz leksika anlayışına toxunan bu müəlliflərin fikrincə, "ekvivalentsiz leksika digər mədəniyyətdə və dildə mövcud olmayan anlayışların ifadə edilməsinə xidmət edən, hər hansı bir A mədəniyyəti üçün səciyyəvi olub, B mədəniyyətində isə mövcud olmayan məxsusi mədəni elementləri bildirən, məxsus olduğu dildən kənarda ekvivalenti olmayan sözlərdir". Bəzi müəlliflərin əsərlərində ekvivalentsiz leksikanın təsnifatına da rast gəlinir. Belə müəlliflərdən biri olan L. Latışev "Tərcümənin texnologiyası" adlı kitabında ekvivalentsiz leksikanı dörd kateqoriyaya bölmüşdür: 1) Realilər; 2) Müvəqqəti olaraq ekvivalentsiz terminlər; 3) Lakunlar; 4) Ekzotizmlər. L. Latışevin verdiyi təsnifatın bir qədər geniş olması təəvvürü yaranır və realilərlə ekzotizmlərin bir qrupa daxil edilməsi barədə fikirləri daha əsaslandırılmış hesab etmək olar. Realilərin nisbətən dərin və dolğun təsnifatına S. Vlasov və S. Florinin, eləcə də V. Vinqradovun əsərlərində rast gəlmək mümkündür. S. Vlasov və S. Florin hesab edir ki, predmet, məkan və zaman xüsusiyyətlərinə, yaxud meyarlarına əsaslanan təsnifat daha dolğundur. Predmetinə görə realilər coğrafi, etnoqrafik və ictimai-siyasi realilərə bölünür. Coğrafi realilərə fiziki coğrafi, habelə meteoroloji obyektlər və insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan coğrafi obyektlər aiddir (*məsələn, tornado, xəzri, preriya, savanna və s.*). Etnoqrafik realilər dedikdə isə etnoqrafiyaya aid söz və anlayışlar nəzərdə tutulur. Belə realilərə xalqların mədəniyyətini, folklorunu, dini və milli adət-ənənələrini, məişətini ifadə edən çoxsaylı leksik vahidlər aid edilir (*məsələn, iqlu, sari, aşıq, katamaran, maçete, şaman, ranço, məscid, fermer, peso, yard, bayatı, kriket, dərviş, balalayka, tamada və s.*). İctimai-siyasi realilər, əsasən, inzibati ərazi vahidlərini, yaşayış məntəqəsinin tipini, dövlət orqanlarını və bu orqanlarda vəzifələri, siyasi fəaliyyət və xadimləri, ictimai hərəkətləri, sosial təzahürləri, titulları, müraciət formalarını, elmi və mədəni müəssisələri, cəmiyyətin təbəqələrini, simvolları, hərbi hissələri, hərbi

geyimləri, hərbciləri və silahları ifadə edən realilərdir (məsələn, *quberniya, aul, seym, bolşevik, lord, partizan, lobbi, qraf, madam, mədrəsə, samuray, yeniçəri, xutor* və s.). Məkan xüsusiyyətlərinə görə realilərin bölgüsü də maraq kəsb edən məqamlardandır. S.Vlaxov və S.Florin məkan xüsusiyyətlərinə görə realilərin bölgüsünü hər hansı bir dilin çərçivəsində, yaxud iki dilin hüduqları daxilində təqdim edir. Bir dilin çərçivəsində realilər iki növdən ibarətdir: 1) dilin öz realiləri; 2) yad realilər. Dilin öz realiləri də milli, lokal və mikrorealilərdən formalaşır. Yad realilər isə yayılma xarakterinə görə beynəlmiləl və regional realilərə bölünür. İki dilin hüduqları daxilində isə realilər daxili və xarici reali qruplarından ibarətdir. S.Vlaxov və S.Florin dilin öz realilərinə rus dilində *samovar* (самовар), ingilis dilində isə *ale* (ale) kimi sözləri aid edir. Həmin müəlliflər yad realilər qrupuna isə alınma sözləri, kalka üsulu vasitəsilə tərcümə edilmiş sözləri, digər dilə məxsus olan sözlərin transkripsiya üsulu ilə tərcüməsini daxil edirlər. İki dilin hüduqları daxilində realilərin bölgüsündə iki qrup reali – xarici və daxili realilər – var. Xarici realilər hər iki dil üçün yad xarakter daşıyır. Məsələn: rus dilinə məxsus olan *balalayka* sözü həm Azərbaycan, həm də ingilis dili üçün xarici realidir. Daxili reali isə iki dildən birinə məxsus olur, məsələn, *mədrəsə* sözü Azərbaycan – ingilis dil cütliyü üçün daxili realidir, belə ki, bu, dil cütliyündən Azərbaycan dilinə məxsusdur, ancaq rus və italyan dillərinin hər ikisi üçün isə xarici realidir. Dilin öz realiləri milli, lokal və mikroreali qruplarından ibarətdir. Milli realilər müəyyən bir xalqa aid olan, lakin həmin dövlətin hüduqlarından kənarda yad anlayış təsəvvürü yaradan sözlərdir. Milli koloritin ifadə edilməsi, ümumiyyətlə, realilərin xarakterik cəhətidir. *Lobbi, şnaps, keb, ozan, şaman* və s. kimi sözləri milli realinin parlaq nümunələri olaraq göstərmək mümkündür. Lokal realilər isə hər hansı bir dialekt və ya şivəyə məxsus olur. Mikrorealilər isə olduqca şərti termindir və onların istifadə məkanı milli və lokal realilərdən çox dardır. Yad realilərin iki qrupu – beynəlmiləl realilər və regional realilər mövcuddur. Beynəlmiləl realilər bir çox dillərin leksikasına daxil olmuşdur. Adətən belə realilər öz milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlayır. Beynəlmiləl realilərə ingilis dilində formalaşmış *kovboy* (“cowboy”) sözünü nümunə göstərmək olar, belə ki, *kovboy*lar ABŞ-ın müəyyən hissəsində mövcud olduğu halda, bu söz bütün dünyada tanınır. Regional realilər isə bir dövlətin sərhədlərini aşmış və ya bir neçə xalq arasında yayılmış realilərdir. Zaman meyarlarına görə realilər iki qrupa müasir və tarixi realilərə bölünür. Müasir realilərə *biznes* (business), tarixi realilərə isə *voyevoda* (воевода) kimi sözləri aid etmək olar.

Realilərin tərcüməsi olduqca mürəkkəb bir məsələdir, uğurlu tərcümənin təmin edilməsi üçün müəyyən biliklərə malik olmaq vacibdir. Realilərin mədəni keyfiyyətləri əks etdirməsi səbəbindən tərcümə zamanı tərcümə edilən mətnin oxucusunun həmin realinin formalaşdığı mühit barədə tam məlumatlı olmamasını nəzərə almaq lazımdır. Dilçi alimlərin təklif etdiyi tərcümə üsulları arasında müəyyən oxşarlıqlar olsa da, uyğunsuzluqlar da az deyildir. S.Vlaxov və S.Florin realilərin iki üsulla tərcümə edilən dildə ifadə edilməsinin mümkün olduğunu bildirirlər: “1) transkripsiya; 2) tərcümə. Realilərin transkripsiya üsulu ilə tərcümə edilən dildə ifadə edilməsi mənbə dilin fonetik çalarlılığının maksimal surətdə qorunub saxlanması ilə həyata keçirilir. Transkripsiya üsulunda istifadə hər hansı bir səbəbdən mümkün olmadıqda tərcümə üsulundan istifadə edilir. Tərcümə üsulunun çox istifadə edilən və əksər hallarda tərcümənin uğurlu olmasını təmin edən formalarından biri neologizmlərin dilə daxil edilməsidir. Neologizmin dilə daxil edilməsi tərcümə edilən realinin məzmun və koloritin saxlamasına xidmət edir. Kalka və yarımkalkalar neologizm ola bilər. Kalka sözün hərfi tərcüməsi yolu ilə sözün dilə daxil edilməsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *göydələn* sözü formalaşmışdır, bu söz ingilis dilində olan *skyscraper* sözünün tərcüməsidir və kalkadır, halbuki bu söz tərcümə edildikdə Azərbaycan dilində çoxmərtəbəli bina kimi də ifadə edilə bilər. Yarımkalka üsulu ilə tərcümə edilən söz birləşmələrində və ya mürəkkəb sözlərdə sözün biri tərcümə edilən dilə məxsus olur, digəri isə alınma sözdür (məsələn, alman dilindəki *der Dritte Reich* – Üçüncü Reyx). Mənimləmə üsulundan da realilərin tərcüməsində istifadə edilir. Mənimləmə üsulu xarici dildə olan realinin adaptasiyasıdır, başqa sözlə desək, xarici dilə məxsus anlayışın və ya sözün bir növ “doğmalaşdırılmasıdır”. Semantik neologizm üsulundan istifadəyə də rast gəlinir. Bu üsul vasitəsi ilə tərcümə zamanı realinin mənasının ötürülməsi üçün tərcüməçi tərəfindən yeni söz və ya söz birləşməsi yaradılır. Semantik neologizm üsulunun kalka üsulundan fərqi onun mənbə dildə olan sözün etimoloji əlaqəsinin olmamasıdır. Təxmini tərcümə üsulu da realilərin tərcüməsində istifadə edilir, bu zaman realinin predmetinin ötürülməsi təmin edilir, lakin realinin özünəməxsus koloriti itir. Kontekstə əsaslanan tərcümə üsulunun realilərin tərcüməsi nöqtəyi-nəzərindən tətbiqi hallarına da rast gəlinir, bu halda realinin tərcüməsi lüğətə deyil, realinin verildiyi kontekstə əsaslanır. Bədii mətnlərin tərcüməsi zamanı realilərin tərcümə edilən dildə ifadə edilməsi problemi ön plana çıxır, belə ki, bu leksik vahidlər milli-tarixi koloritin daşıyıcılarıdır. Realilərin tərcüməsi üçün bir çox tərcümə üsulları mövcuddur, lakin belə çox sayda üsulların mövcud olması tərcüməçi üçün müəyyən çətinlik törədir. Tərcüməçi realilərin tərcüməsinin uğurlu olmasını təmin etmək üçün ən uyğun tərcümə üsulunu seçməlidir, çünki realilərin milli koloriti və ifadəliliyi tərcümə zamanı itməməlidir.

AĞBABA ŞİVƏSİNİN SINTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bayramova A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

M.Şirəliyevin özü də etiraf edir ki, dialektlərin sintaksisi fonetika və morfolojiyaya nisbətən az işlənmişdir. Daha sonra o göstərir ki, bunun səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərin gözə çarpmamasıdır. Qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi baxanda Ağbaba şivəsinin sintaktik xüsusiyyətləri fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən bir o qədər də fərqlənir. Burada məhəllilik az müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, Ağbaba şivəsində digər dialekt və şivələrdə rast gəlinən sintaktik xüsusiyyətlərin bəzilərinə rast gəlinir. Belə ki, cümlədə söz sırasının pozulması (Şərə getdim oün mən), konkret və yığcam modeldə cümlələrin işlədilməsi (Qanır, qandırır), sadə cümlələrdə bəzən mübtədə və ya xəbərin buraxılması (Günümü qara ədif), rəbitəli nitqdə (dialoq zamanı) bağlayıcı və digər köməkçi sözlərin az işlədilməsi (Bərk ağrıyır, həkimə getmirəm), sintaktik təkrarların çox olması (əkin əkdi, biçin biçdi, su suladı, ov ovladı və s.) cümlələrin təkrarı (Keçmişdə afoy yoxuydu, yeyax gedirdix şəhərə, dincəldirdik, gənə gedirdik) təyinin söz birləşmələrinin tərəflərinin dəyişməsi (atam yazıq, əmim rəhmətlik, anam qaragünlü) və s. bu bölgə şivəsinin spesifik cəhətlərindəndir. Ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin və cümlə tərkiblərinin, eləcə də cümlə təkrarlarının olması fikrin mü sahibinə daha asanlıqla çatdırmağa imkan yaradır.

Sintaktik əlaqələr

Ağbaba şivəsində tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır:

1) uzlaşma; 2) idarə; 3) yanaşma.

a) Uzlaşma. Ağbaba şivəsində sintaktik əlaqənin əsas formalarından biri olan uzlaşma bəzən öz xüsusiyyətini saxlayır, bəzən pozulur:

1. Uzlaşanlar. Məsələn: Gərəntiçilər Göydağda ot çalılar; Biz gəldix, olar getdilər; Gedəyin çaydan balıx tutmağa və s.

2. Uzlaşmayanlar. Məsələn: Gedirdix işdəməyə, birqaderrər qoymadılar kin, ot hələm yaşdı (X.)

Bir sıra kənd şivələrində mübtədə xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. Məsələn: Mən şörəyelli, sən ağbabalı, o da pəmbəkli; Mən məllim, sən çoban və s. (Gb., Ox.) Lakin həmin cümlələr inkarlıq mənası ifadə edəndə mübtədə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn: Mən məllim dö:ləm, sən çoban dö:lsən.

Bu xüsusiyyət Şamaxı və Borçalı dialektlərində də mövcuddur.

b) İdarə. Ağbaba şivəsində də idarə əlaqəsi feil, qoşma və digər nitq hissələrinin tələbi ilə yaranır. Əsas söz asılı sözü müəyyən hallara salır – idarə edir. Bəzən fərqli-fərqli idarə olunmalara rast gəlinir. Məsələn: Yazı Ağbabada, qışı Borçalıda qaldım (G); Uşax yazı əsgər getdi, payızı gəldi; Usağa buyur, dalınca yüyür; İndi buna neyliyəx'; Qış yer don olur (X., GB., M.); Qavır daşında skil salıllar (B).

Ümumiyyətlə, qərb şivəsində olduğu kimi, getməx', gizdəmməx', daldalanmax, çağırmax, buyurmax, yiyələnmək, söymək və s. feillərin idarə etdikləri sözlərin halları müasir ədəbi dildən fərqli olur. Qayırməx' feili düzətməx' feili əvəzinə çox işlənir. İdarə etməsində də fərq nəzərə çarpır. Məsələn: Samannan Zaman qayırlılar: samanı zaman eliyillər.

Hallarla idarə olunmada qoşmalar da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu şivədə də diqqəti cəlb edən məsələlər var. Məsələn: *Saviya//savayın//safayı* qoşması özündən əvvəl gələn isimləri çıxışlıq halda idarə edir. Məsələn: Mənnən saviya, hamı orda oluf, aza yerində; Gülpəridən safiya hama mana gözyadınnığı verdi.

Sarı qoşması özündən əvvəlki sözlərin yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Pošta sarı bir afoy detdi; Qarakahıya sarı dolu tüşdü (M.).

–*Tan//tən; tana//tənə* qoşması özündən əvvəlki sözü yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Axşamatan uşaxlar kəndin torpax yolunda yelsapet sürüllər; (Dar.) Buratana gəldin, indi geri ket (İb.)

–*Kimi* qoşması *kimin* formasında işlənir istiqamət və bənzətmə bildirir. Həm də isim və əvəzliyi adlıq və yönlük halda idarə edir. Məsələn: Quş kimin uçuf getdi, gəldi tükana; Arpa çayına kimin qalxozun qoruğudur (Q.).

–*Ötrü//ötrün//ötru* qoşması səbəb bildirir. Özündən əvvəlki sözü çıxışlıq halda olmasını tələb edir. Məsələn: Sənnən ötrün qalmışlıq burda; Uşaxdan ötrü ata-ana çalışır (E).

–*Üçün//çin//çin//çun//çün* qoşması səbəb bildirir, ismin adlıq, əvəzliyin yiyəlik halda işlənməsini tələb edir. Mənsubiyyət şəkilçili isimlərlə də işlənir. Məsələn:

Onunçün gəlmişdim doxdura; Qolxoz sədir üçün vilis alıf; Ayazımçün kirvəsi öyün bir dəst paltar gətirif.

globally and there was high demand for translation. No one would ignore nowadays the fact that the role of the translation has increased. As a consequence translation has changed into the means of developing economic, social-political, scientific, cultural-public relations of the nations and states.

Translators usually have to deal with six different problematic areas in their work, whether they are translating technical documents or a sworn statements. These include: lexical-semantic problems; grammar, syntax, rhetoric, and pragmatic and cultural problems. One of the most challenging issues in translating concerns lexical-semantic problems. Lexical –semantic problems can be resolved by consulting dictionaries, glossaries terminology banks and experts. Because the most important prerequisite in correct translation is finding the equivalence of the terms related to certain science, techics and other fields. Although scientific texts are recognized at the same form by the specialists, translator faces some difficulties during translating them. Every science field differs from others for its terms. It is not a secret that for the translator in the 21 century in order to avoid mistakes the dictionary of terms is absolute necessity. Lexical-semantic problems include terminology alternatives, neologism, semantic gap, contextual synonyms and antonyms. Grammatical problems include, for example question of temporality, aspectuality, pronouns and whether to make explicit the subject pronoun or not. Syntactical problems may originate in syntactic parallels, the direction of the passive voice, the focus(the point of view from which a story is organized), or even rhetorical figures of speech, such as (the inversion of the natural order of speech) or an anaphora (repetition of a word or segment at the beginning of a line or phrase).

Phetorical problems are related to the identification and recreation of figures of thought (comparison, metaphor, metonymy, synecdoche, oxymoron, paradox, etc) and diction. Pragmatic problems arise with the difference in the formal and informal modes of addressing using "you", as well as idiomatic phrases, sayings, irony, humor and sarcasm. These difficulties can also include other challenges, for example, in the translation of a marketing text from English into French, specifically with the translation of the personal pronoun "you". The translator must decide whether the formal or informal "you" is more appropriate, a decision which is not always clear. Cultural issues may arise from differences between cultural references, such as names of food, festivals and cultural connotations, in general. The translator will use language localization to correctly adapt the translation to the culture.

During translating the translator faces with the challenges. In order to overcome to these challenges the translator should investigate the subject sufficiently and find the equivalence of those expressions in source language.

THE CHALLENGES IN TRANSLATION

Bashrova A.N.

Azerbaijan University of Languages

Translation is characterized as interlinguistic transformation. The history and the process of translation is a result of a complicated development. The function of the translation was more actual especially in the later 20th century and in the 21st century after important social and political changes being experienced globally and there was high demand for translation. No one would ignore nowadays the fact that the role of the translation has increased. As a consequence translation has changed into the means of developing economic, social-political, scientific, cultural-public relations of the nations and states.

Translators usually have to deal with six different problematic areas in their work, whether they are translating technical documents or a sworn statements. These include: lexical-semantic problems; grammar, syntax, rhetoric, and pragmatic and cultural problems. One of the most challenging issues in translating concerns lexical-semantic problems. Lexical –semantic problems can be resolved by consulting dictionaries, glossaries terminology banks and experts. Because the most important prerequisite in correct translation is finding the equivalence of the terms related to certain science, techics and other fields. Although scientific texts are recognized at the same form by the specialists, translator faces some difficulties during translating them. Every science field differs from others for its terms. It is not a secret that for the translator in the 21 century in order to avoid mistakes the dictionary of terms is absolute necessity. Lexical-semantic problems include terminology alternatives, neologism, semantic gap, contextual synonyms and antonyms. Grammatical problems include, for example question of temporality, aspectuality, pronouns and whether to make explicit the subject pronoun or not. Syntactical problems may originate in syntactic parallels, the direction of the passive voice, the focus(the point of view from which a story is organized), or even

rhetorical figures of speech, such as (the inversion of the natural order of speech) or an anaphora (repetition of a word or segment at the beginning of a line or phrase).

Phetorical problems are related to the identification and recreation of figures of thought (comparison, metaphor, metonymy, synecdoche, oxymoron, paradox, etc) and diction. Pragmatic problems arise with the difference in the formal and informal modes of addressing using "you", as well as idiomatic phrases, sayings, irony, humor and sarcasm. These difficulties can also include other challenges, for example, in the translation of a marketing text from English into French, specifically with the translation of the personal pronoun "you". The translator must decide whether the formal or informal "you" is more appropriate, a decision which is not always clear. Cultural issues may arise from differences between cultural references, such as names of food, festivals and cultural connotations, in general. The translator will use language localization to correctly adapt the translation to the culture.

During translating the translator faces with the challenges. In order to overcome to these challenges the translator should investigate the subject sufficiently and find the equivalence of those expressions in source language.

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

Bünyatova A.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dil haqqında elmin tətbiqi sahəsində daxil olan tərcüməşünaslıq elminin tarixi qədimdir. Bu sahənin tarixinin qədimliyi onun praktikliyi ilə sıx bağlıdır. Lakin o zamanlar dil öyrənmək məqsədyönlü şəkildə, elmi metodlarla deyil, insanların düşdüyü dil mühitinin təsirindən baş verirdi. Sonralar "xarici dil" dedikdə Latın dilinin öyrənilməsi nəzərdə tutulurdu və onun öyrənilməsinə tətbiq edilən metodlar, üsullar, eləcə də latın dilinin öyrənilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər digər dillərə də aid edilirdi. Lakin müasir dövrdə hər bir dilin öyrənilməsinə tətbiq edilən metodlar bir-birindən fərqlənir. Tərcüməşünaslıq şöbəsi nitq fəaliyyətinin bir növü olan tərcümə haqqında elmdir. Bu şöbəni bəzən "translatologiya", bəzən isə "tərcümə nəzəriyyəsi" də adlandırırlar. Linqvistik tərcüməşünaslığın mövzusunı tərcümə fəaliyyəti məsələləri, tərcümə prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarını işıqlandırmaq problemləri təşkil edir. Müxtəlif forma və məzmununda olan materialların tərcüməsi ilə əlaqədar tərcümənin iki böyük növü meydana çıxmışdır. Bunlardan biri bədii tərcümədir. Bədii tərcümənin yəni (bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin) öz məzmunu və tədqiqat metodları vardır. Tərcüməşünaslığın digər növü informativ tərcümədir. Informativ tərcümə dedikdə, buraya elmi, rəsmi, ictimai publisistik, kargüzarlıq və sair materiallarının tərcüməsi daxil edilir. Tərcümə nitq fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı başqa dildə yeni mətn yaranır. Bu mətnin orijinala tam uyğun gəlməsi üçün tərcümənin dəqiqliyi tələb olunur. Bu dəqiqlik dil ünsürlərinin bütün incəliyi, variantları və çalarları ilə tərcümə olunması, dil normalarının təhrif olunmasına yol verilməməsinə tələb edir.

Çox zaman yuxarıdakı normalara tam şəkildə olmasa da, qismən əməl olunur. Lakin bəzi hallarda elə söz və ifadə quruluşları ilə rastlaşırıq ki, onları hərfi tərcümə etməklə düzgün məna çalarları alınmır. Tərcümə zamanı rast gəlinən bu tip problemlərdən biri də atalar sözlərinin, frazeoloji birləşmələrin dilimizə məna dəqiqliyi ilə tərcüməsidir. Məsələn: "Mrs Smith is very blue stocking woman."- cümləsinin tərcüməsi ilk baxışda çox sadə görünür. *Blue-stocking* sözünün tərəflərinin ayrı-ayrılıqda tərcüməsi *mavi corab* deməkdir. Lakin həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən doğru səslənmir. Deməli, *blue stocking* sözünün düzgün tərcüməsini birləşmə şəklində axtarmalıyıq. Və bu zaman bu sözün "*ziyalı*" mənasına rast gəlirik. Deməli cümlənin düzgün tərcüməsi: - "Xanım Smit çox ziyalı qadındır."- kimidir. Bəzən isə elə bir cümləyə rast gəlirik ki, cümlənin tərkibindəki bütün sözləri bilirik, lakin tərcümədə çətinlik çəkirik. Məsələn: *Better be late, driver, Than the late driver.* Bu cümlənin düzgün tərcümə olunması üçün ilk əvvəl o düzgün intonasiya ilə oxunmalıdır. Yəni birinci cümlədəki *driver (sürücü)* sözü xitabdır və onu qısa fasilə edərək oxumalıyıq və cümlədəki sözlərin digər mənalarına da baxmalıyıq. Həm də ikinci cümlədə işlənən *late* sözünü sifət kimi axtarmalıyıq və nəticədə "*late*" sözünün "*mərhum*" mənasına rast gəlirik. Yəni düzgün tərcümə belədir. *Better be late, driver, Than the late driver.* Gecikən sürücü olmaq, mərhum sürücü olmaqdan yaxşıdır.

Tərcümə zamanı rast gəlinən çətinliklər sırasına vurğu ilə dəyişən sözləri də əlavə edə bilərik. Məsələn, *present* ['preznt]; *present* [pri'zent]. Hər iki halda, yəni həm isim kimi, həm də feil kimi bu sözün

bir çox mənası var. Birinci hala misal olaraq: *The present owner of the house* (Evin indiki sahibi) İkinci halda isə: *The local government will present the prizes at the end of the ceremony.* (Mərasimin sonunda yerli hökumət mükafatları veriləcək.) cümlələrini göstərə bilərik. Eyni cür səslənən söz birləşmələri də bəzən nitqdə anlaşılmazlığa səbəb olur. Məsələn: *My train is coming.* (Mənim qatarım gəlir). *Look at the clouds it might rain.* (Buludlara bax, yağış yağa bilər). Bu cümlələrdəki *my train* və *might rain* ifadələri bir-birinə çox oxşayır. Lakin tələffüz zamanı biz fasilə etmiş olsaq, onları bir-birindən asanlıqla fərqləndirə bilərik.

Çoxmənalı sözlər dedikdə sözün əsas mənası və onunla bağlı yaranan əlavə mənalı sözlər başa düşülür. Belə sözlərdə az və ya çox dərəcədə əsas mənə ilə bağlılıq olur. Lakin tərcümə zamanı sözün bir mənasının əvəzinə digərinin işlənməsi düzgün deyildir. Məsələn, *gift* sözünün bir neçə mənası var: *Mother had never got such a gift* – Ana heç vaxt belə hədiyyə almayıb. *She had a gift of lying* – Onun yalan danışmaq istedadı var idi. Omonim sözlərdə əsas və ya törəmə mənə olmur. Belə sözlərə tez-tez rast gəlirik. Və onların bütün mənalərini bilməmək səhv tərcüməyə səbəb olur. Lakin onların hansı mənada işləndiyini cümlədən, daha doğrusu, kontekstdən müəyyənləşdirmək olar. Məsələn: *In the thick forest I saw a bird on the top of the palm.* (Qalın meşədə palma ağacının üstündə quş gördüm). *There is fifteen pens in his palm.* (Onun ovucunda 15 pens var).

Ənənəvi tərcümə nəzəriyyəsində *dar* (*narrow, microcontext*) və *geniş* (*broad, macrocontext*) kontekstlər ayırd edilir. *Dar kontekst* dedikdə sözün işləndiyi dar linqvistik mühit – söz birləşməsi, cümlə nəzərdə tutulur. Həmin söz birləşməsi, yaxud cümlə sözün hansı mənada işləndiyini göstərir. Məsələn, *“I write with a fountain pen”* cümləsini *“Mən avtomat qələmlə yazıram”*, *“I write with a ball pen”* cümləsini *“Mən diyircəkli qələmlə yazıram”* kimi tərcümə edirik. Burdakı *write* feili *pen* sözünün *qələm* mənasında, *fountain* və *ball* sözləri *pen* ilə işləndiklərindən *avtomat* və *diyircəkli* kimi tərcümə olunur, yəni *to write* feili *pen* üçün, *pen* sözü *fountain* və *ball* sözləri üçün dar dil konteksti yaratmışdır. Halbuki *fountain, ball, pen* sözlərinin üçü də çoxmənalıdır. Bu cür kontekst *tekstual çərçivə* (*textual frame*) də adlana bilər. Dar kontekst öz növbəsində *sintaktik* və *leksik kontekstlərə* ayrılır. Sintaktik kontekst dedikdə müəyyən bir sözün, sözbirləşməsi, yaxud budaq cümlənin işləndiyi sintaktik struktur başa düşülür. Leksik kontekst dedikdə müəyyən dil vahidini (leksik vahidi) əhatə edən konkret leksik vahidlər, sözlər, idiomlar başa düşülür. Leksik-semantik kontekst bəzən tərcümədə çoxmənalılıq problemini həll etməyə, ekvivalenti seçməyə kifayət etmir. Məsələn: ingilis dilindəki *to burn* feili Azərbaycan dilinə həm *yanmaq*, həm də *yandırmaq* kimi tərcümə olunur, onun hansı mənada işlənməsi tamamilə kontekstdən asılıdır. Əgər bu söz təsirli feil (transitive verb) kimi işlənirsə, yandırmaq mənasında, təsirsiz (intransitive verb) feil kimi işlənirsə, onda yanmaq kimi tərcümə olunur. Məsələn: *He burned his hand.* – O, əlini yandırdı. *The building was burning.* – Ev yanırdı.

Tərcümə nəzəriyyəsində *geniş* (*broad, macrocontext*) kontekst isə cümlənin hüdudlarından kənara çıxır və *tekstual* (*textual*) səciyyə daşıyır, çoxmənalı sözün mənası cümlədə yox, mətn daxilində dəqiqləşir. Geniş kontekstin hüdudlarını müəyyən etmək mümkün deyil, belə kontekst bir neçə cümlədən, abzasdan, yaxud bütöv bir mətndən (hekayə, roman) ibarət ola bilər.

Dediyimiz kimi, kontekst tərcümədə çoxmənalılığın aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki o, tərcüməçiyə çoxmənalı sözün çoxlu mənalardan birini seçməyə imkan verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcümənin məqsədi ayrıca götürülmüş sözləri deyil, bütün mətni tərcümə etməkdir, ona görə də geniş kontekstin tərcümə prosesində əhəmiyyəti böyükdür. Elə hallar da olur ki, hətta müəyyən qədər geniş kontekst belə çoxmənalı sözün mənasını dəqiqləşdirməyə imkan vermir. Bunun üçün mütərcim dil kontekstindən kənara çıxaraq *ekstralingvistik situasiyaya* müraciət edir. Buna görə çox vaxt “tərcüməçi nəyi bilməlidir?” sualına cavab verənlər deyir ki, məxəz və hədəf dillərdən başqa, o, ölkənin tarixini, mədəniyyətini, coğrafiyasını, siyasi quruluşunu, adət-ənənələrini, tərcümə etdiyi mövzunu bilməlidir. Görkəmli professor, tərcüməçi-nəzəriyyəçi Q.Bayramovun da dediyi kimi: “Bəzən gənclərin əsərlərini tərcüməyə gətirəndə görürəm məzmunu, mövzusu lokal, bunu ingilislər anlamayacaq. Tərcümə edirik, amma xaricilər tərəfdən nail olmaq istədikləri o münasibət olmayacaq, çünki lokal mövzulardır. Məsələn, “Qaynana” əsərini ingilislər anlamaz. İngilislərin çox vaxt heç xəbəri olmur ki, oğlu, qızı nə vaxt evləndi, onlarda o problem yoxdur.”

NİTQİN FORMALAŞMASINDA MÜƏLLİMLƏRİN ROLU

Cəfərli R.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məlum olduğu kimi, dövlətimizin Ana dilinin inkişafına yönəldilən bütün səyləri, dilimizə verilən yüksək qiymət və tələblər hər bir sahədə hiss olunur. Azərbaycan dilinin bugünkü tədrisi nəinki Azərbaycan bölmələrində, eləcə də təlim dili rus dilində olan bölmələrdə də seçilir. Məhz rus bölmələrində təhsil alan şagirdlərin XI sinfin sonunda Azərbaycan dili fənnindən verdikləri imtahan qarşısındakı məsuliyyət onların bu dərəcə olan münasibətinin köklü dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dili fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dil özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Çox-çox qədim zamanlarda dilimizdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, sonralar isə yazılı ədəbiyyat yaranmışdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımız xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir. Nitq mədəniyyəti ümumi mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir.

Xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etdiyi indiki dövrdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin tərbiyə olunması tələbi dil mədəniyyətini də vacib məsələ kimi qarşıya qoyur. Azərbaycan dili hazırda sözün əsl mənasında dövlətimizin rəsmi dilidir, geniş və şəriksiz ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Belə bir şəraitdə kütlələrlə daima təmasda olan natiqlərin, xüsusən, müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Onlar əməli fəaliyyətində dildən yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməklə, bu keyfiyyəti gələcəyin qurucularına – gənclərə də aşılamalıdırlar. Bugünkü natiq dərin biliyə, hərtərəfli məlumata sahib olmaqla yanaşı, rəvan, aydın və cəlbedici, səfərbəredici bir dillə danışmağı da bacarmalıdır. Xalqın geniş əksəriyyətinin savadlı olduğu, yeni təfəkkür tərzinin formalaşdığı müasir dövrdə gözəl danışmaq qabiliyyətinə yiyələnməyi zaman özü tələb edir, bu iş inkişafımızın ümumi ahəngi ilə bağlı olaraq, indi daha böyük maraq doğurur. Cəmiyyət üzvlərini bir-birinə bağlayan həyat tərz, şüur, düşüncə, mənəvi yaxınlaşma, dostlaşma, mehribanlıq və s. kimi yüksək milli keyfiyyətlər məhz indi nitqimizin düzgünlüyü və gözəlliyi qeydinə qalmaqı həmişəkindən daha kəskin şəkildə qarşıya qoyur.

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zamanının görkəmli natiqlərindən olmuşdur. Ulu öndərimiz Azərbaycan dili ilə bağlı söhbətlərində nitq mədəniyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Hal-hazırda ali məktəblərin çoxunda “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı fənn tədris olunur. Bu fənnin tədris məqsədi tələbələrə öz fikirlərini həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, sadə, anlaşıqlı bir şəkildə ifadə edə bilmək bacarıq və vərdişləri yaratmaqdır. Nitq və dil, dil və təfəkkür, nitq və nitq şəraiti, dil sisteminin normaları, üslub normaları, nitqin üslubi bütövlüyü, dilin leksik vahidlərindən yerində və məqsədəuyğun istifadə etmə bacarığı, nitqin etik normaları və s. bu fənnin predmetini təşkil edir. Fənnin tədrisi prosesində tələbələrə nitq mədəniyyəti haqqında məlumat verilməli, mədəni nitqə yiyələnməyin daha effektiv, səmərəli üsul və vasitələri şərh olunmalı, onlardan düzgün istifadə yolları göstərməlidir. Ümumi mədəniyyətimizin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri olan nitq mədəniyyəti bütün tədris müəssisələrində öyrədilməli, onun əsasları şagird və tələbələrə elmi şəkildə aşılmalıdır.

Bu gün tədris ocağı adlandırdığımız məktəblərdə şagirdlərə elə bir sərbəstlik verilməlidir ki, onlar gələcəkdə hər hansı bir idarəetmə işində çalışanda azadlığın nə demək olduğunu bilsin, cəmiyyətimizin bütün sahələrində fəaliyyət göstərmək üçün yazı və ünsiyyət bacarıqlarına sahib olsunlar. Şagirdlərdə özünə inam hissi o zaman formalaşır ki, onlar sinfin və məktəbin həyatında baş verən təşkilati işlərdə yaxından iştirak edir, öyrənmə prosesində onlara sərbəstlik verilir. Artıq yeddi ildir ki, Azərbaycan dili təlimində yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, bu məqsədlə həmin texnologiyalardan istifadə edilməsi yeni yanaşmalarda mühüm strateji xətt kimi nəzərdə tutulur. Müşahidələr onu göstərir ki, müəllimlərin yeni yanaşmalardan istifadəsi sahəsində xeyli çətinlikləri vardır. Xüsusən, dil öyrənmə marağının təmin olunması baxımından səmərəli texnologiya kimi pedaqoji ünsiyyətin imkanlarından danışılmasına ehtiyac yaranmışdır. Əqli və fiziki imkanlarından, öyrənmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq, şagirdin eyni zamanda şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılması onun bilik və bacarıqlarının aşkar edilməsi üçün düzgün strategiyaların seçilməsi barədə söhbət açılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün zəmin yaradılmasına yönəlir, kollektivdəki sosial-psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim

yaratmağa imkan verir. Pedaqoji ünsiyyətin yerinə yetirdiyi vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı növlərini ayırmaq mümkündür: informasiya mübadiləsi, başqa adamların davranışını tənzim etmək, şəxsiyyətlərarası anlama. Pedaqoji ünsiyyətin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq müəllimin şagird kollektivi ilə məhsuldar ünsiyyət prosesi təşkil olunmadan pedaqoji fəaliyyətin didaktik və tərbiyəvi vəzifələrini istənilən səviyyədə həyata keçirmək mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən də asılıdır. Belə ki, motivin düzgünlüyü və dərk edilmiş xarakter daşması pedaqoji ünsiyyətin gedişini şərtləndirir. Müəyyən normaların gözlənilməsi bir növ pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyini itirir və ünsiyyət istənilən nəticəni vermir. Müəllimin kommunikativ fəaliyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, pedaqoji ünsiyyətin xarakteri və məzmunu müxtəlif amillərlə şərtlənir ki, bunlardan müəllimin fərdi ünsiyyət üslubu, mövqeyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunlar bir növ ünsiyyətin vasitəsi rolunu oynayır. Müəllimlərin hamısında ünsiyyət üslubu eyni olmur. Konkret bir şəxsiyyət kimi hər bir müəllimdə ünsiyyətin təşkili priyom və metodları nisbətən sabit şəkildə cəmlənir.

Nitq mədəniyyəti təkcə nəzəri fənn deyildir, bu, dil siyasətidir, dil normalarının təbliğidir. Bu işdə lingvistiklərlə birlikdə müəllimlər, yazıçılar, digər sahələrdə çalışan ziyahılar əhəmiyyətli rol oynamalıdır.

TYPES OF INTERFERENCE: PHONETIC LEXICAL AND GRAMMATICAL

Cafarova K.H.

Azerbaijan University of Languages

In the modern didactics of foreign language teaching interference is considered to be a particular methodological principle. It predetermines some of the approaches and means of education. The theoretical grounding for interference is explained through the theory of contacts and the theory of bilingualism. Bilingualism means having command of more than one language: native and foreign. The two differ in the degree of command. Communication between the two language systems is the reason for the interference which is the object of psycholinguistics and linguistics research. From the point of view of psycholinguistics, it is a negative transfer of language habits and skills from the mother tongue or from a foreign language to another foreign language. From a linguistic point of view, interference is an interaction or a change in linguistic structures and structural elements. It appears to be a deviation from linguistic norms in the spoken and written language.

Bilingualism differs in character. In correlative bilingualism both language systems exist together in the individual's mind and are independent of one another. When the individual has good command of the two languages there is no interference. In the case of subordinate bilingualism, the second language is not mastered to the degree the first language is. Here, mother tongue dominates and influences the second language leading to interference. According to the matter involved there are two types of interference - interlanguage and intralanguage, and two type according to form - implicit and explicit. In teaching English as a second language to students, the most common mistakes occur in interlanguage interference. In this case mistakes appear because of the negative transfer of habits from the native language to the second language, in this instance English. Intralanguage interference occurs when learners make mistakes under the influence of the already acquired language knowledge and established habits in the foreign language.

Interference is explicit in cases when learners make mistakes in oral and written foreign language expression transferring language habits from the native to the foreign language and thus they ignore the norms of foreign speech. With implicit interference learners do not make mistakes because they avoid using grammatical and lexical difficulty constructing phrases without it. In this way there are no mistakes but the speech becomes simpler and poorer and it loses its expressive and idiomatic aspect. The object of implicit interference are lexical notions and grammatical forms which do not have an equivalent in the native language.

There is interference on different language levels: phonetic, lexical and grammatical. The extent of its presence is due to the degree of language distinctions, in other words - to their typological proximity or distinction. For instance, language interference on the phonetic, lexical or grammatical level occurs more often in teaching English to Azerbaijani students than on the level of writing because the writing symbols are completely different. Whereas with learners studying English as a second foreign language, interference on the writing level occurs under the influence of the first foreign language. That is why learners write in

English “developement” instead of “development”; “exercice” instead of “exercise”; “environnement” instead of “environment”; “envelope” instead of “envelop” etc.

Phonetic interference affects the improper pronunciation of phonetic sounds in the second language caused by the existence of different phonetic structures from the point of view of the mother tongue or the first foreign language. Thus, for instance “just” [dʒ ʌ st] will be pronounced “[just]”, lock [lok] – [losk], merge [mɜː rdʒ] – [merqe], public [pʌ blɪ k] – [publik].

Typical examples of lexical interference are: the wrong use of words, narrowing or expansion of the word meaning, formation of non-existing lexical items using foreign suffixes. It is often said: “Give me a peace of paper” instead of “Give me a piece of paper”, “My sun is steel a pupil” – “My son is still a pupil”, “He is a very accurate person” – “He is a very neat person”.

Grammatical interference concerns changes in the structure and the structural elements in the foreign language. It is caused by semantic and formal resemblances and distinctions between the native and the foreign language system: “*Who will be able to meet tomorrow the delegation at the station?*”. The students do not use the direct object after the verb, but after the adverbial modifier of time which is set at the end or at the beginning of the sentence. The right version is the following: “*Who will be able to meet the delegation at the station tomorrow?*”

The mother tongue has established the learners’ language world and has acquainted students with the problems of language phenomena and therefore it is the mother tongue which will enable them to acquire a new language world. That is why teachers should know the systems of both languages very well.

DİLDƏ TOLERANTLIQ

Elyasova N.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Heydər Əliyev milli azlıqların nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərinin birində demişdir: “Biz Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar...”

Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında ermənilər də daxil olmaqla, 90 millətin və xalqın nümayəndəsi vahid ailə kimi yaşayır. O sırada qeyri–müsəlman əhalinin 400 mini rus, 160 mini yəhudi, 26 mini ukraynalı, 11 mini isə gürcü etnik qrupunun nümayəndələridir. Ölkəmizdə milli – etnik əlamətlərinə görə hələ kimsə nə dövlət tərəfindən, nə də aparıcı toplumun nümayəndələri tərəfindən təqibə, diskriminasiyaya məruz qalmayıb, incidilməyib, həbsə salınmayıb. Bakıda indinin özündə 30 min erməni vətəndaş yaşayır. Bütün bu xalqların adət-ənənələri qorunmaqla yanaşı, onların dini inanclarına, bayramlarına, ana dillərinə həmişə hörmətlə yanaşılıb. Milli azlıqların dillərində onlarla qəzet və jurnallar nəşr olunur. Hər gün onların dillərində radio və televiziya proqramları yayımlanır.

Dövlət Radio stansiyası tərəfindən mütəmadi olaraq kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus və erməni dillərində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən verilişlər yayımlanır. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. Bakı da rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Məsələn: “Samur” və “Dəngi Kürd” ləzgi və kürd dillərində nəşr olunur, yəhudi cəmiyyəti “Soxnut” isə “Əziz” qəzetini nəşr edir.

Türkiyənin məşhur ictimai xadimi, şair Ziya Göyalp millətə tərif verərək yazırdı ki, “millət ümumi dili, dini, əxlaqı, mədəniyyəti olan insanların eyni dərəcədə aldığı tərbiyənin məcmusuna deyilir”.

Dil haqqında görkəmli rus yazıçısı Konstantin Uşinski demişdir: “Bir millətin, xalqın varını, dövlətini əlindən alsan, o millət ölməz, yaşayır. Ancaq ana dilini əlindən alsan, həmin millət məhv olar, ondan əsər-əlamət qalmaz”. Dövlət dilinə məhəbbət, millətə, dövlətə bağlılıq tərbiyəsi ailədən başlamalı, məktəbdə davam etdirilməlidir. Hazırda yer üzündə 7000–ə yaxın dil mövcuddur. Dünyanın yeddi dili dünya dilləri hesab olunur: ingilis dili, ispan dili, ərəb dili, rus dili, fransız dili, alman dili, portuqal dili. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yer üzündə hər kəs eyni dildə danışmır və danışmaq məcburiyyətində də deyil. Müxtəlif dinlər, siyasi partiyalar, düşüncələr olduğu kimi, müxtəlif dillərdən istifadə edən insanlar var. Tolerant olmaq, digərlərinə hörmət bəsləmək bizim insani vəzifəmizdir. Tolerantlıq fəlsəfəsini yalnız dində, irqdə, müxtəlif əqidələrə, baxışlara qarşı axtardığımız kimi, fərqli dilləri paylaşan insanlara qarşı da tətbiq

etməliyik. Hər birimiz küçədə, ictimai nəqliyyatda, metroda, ictimai iaşə obyektlərində müxtəlif dillərdə danışan insanlarla rastlaşırıq. Onlara fərqli baxışdan yanaşmaq, müxtəlif üz mimikalarından istifadə etmək yolverilməzdir.

Adətən, bizim dilimizdə danışmayan şəxslərə qarşı bu cür hallar baş verir:

- ✓ Onların danışmaq tərzini səhvdir.
- ✓ Onlar danışmaq iqtidarında deyillər.
- ✓ Bunu onlara öyrətmək mümkün deyil.
- ✓ Bizim dil daha mürəkkəbdir.
- ✓ Onların dili bizim dilimizin sadələşdirilmiş versiyasıdır.

Bütün bu fikirlərin əsasında iki səbəb vardır:

1. Dünyada mövcud olan dillər haqqında biliklərin azlığı, yəni savadsızlıq.
2. Digər dillərə tolerantlığın az olması.

İnsanlar yalnız bunu qəbul etməlidir: dünyada yeganə dil bizim dilimiz deyil. Dillər müxtəlifdir. Çünki onlar dəyişir və biz onları müxtəlif kontekstlərdə istifadə edirik. Dillər arasında bəzi fərqlər vardır: morfoloji, qrammatik, leksiki cəhətdən. Məsələn: aşkar, gözlə görülən fərq sözlərin müxtəlif dillərdə fərqli hərflərlə yazılışıdır. Bizim dilimizdə it, ingilis dilində “dog”, rus dilində “собака” deyə yazılır. Fərqlər təbiidir. Hər bir dil istifadə edildiyi ərazinin təbiətinə uyğundur. Fərqlərə baxmayaraq, dillər bərabərdir. Dil təbii hadisədir və uşaqlar tərəfindən kortəbii olaraq qəbul olunur. Bizim hansı dildə danışmağımız dərimizin rəngi kimidir. Heç birimiz dünyaya gələrkən ana dilimizi seçmək iqtidarında deyilik.

Şagirdlər arasında dillərə qarşı tolerantlığı tərbiyə etmək üçün müəllimlər bəzi faydalı yollardan istifadə edə bilər. Bu zaman yer kürəsində neçə dildən istifadə olunduğunu, ölü dillər haqqında soruşmaq olar. Xarici dilləri yaxud dövlət dili ilə digər dilləri müqayisə edin. Xarici dildə olan ədəbiyyatlardan istifadə edin. Sınıfdə digər dillərdə şeirləri, musiqiləri uşaqlarla birlikdə dinləyin. Xarici ədəbiyyata marağı artırın. Dildə tolerantlıq tədrisin effektivini artırır.

MULTİKULTİRALİZMDƏ ÜNSİYYƏT PROBLEMİ

Əhmədova A.

Bakı Dövlət Universiteti

Ünsiyyətin həyata keçmə formalarından biri dildir. Dil cəmiyyətin həyatında mühüm rola malikdir. Dil kollektiv və fərdi şüurdur. Dil kortəbii şəkildə yaranır, məqsədyönlü şəkildə inkişaf edir. XIX əsrin sonlarında yəhudi filosof Lazar Zamenqof yeni bir dil yaratmaq fikrinə düşür. Onun fikrincə, bu dil bütün dünya əhalisi üçün ümumi olmalıdır. Filosof hesab edirdi ki, ümumi dili olmadığına görə bütün insanlıq bədbəxt, xəstə vəziyyətindədir. Əgər vahid dil olarsa, bu, milyonlarla insanın ümumi ünsiyyət vasitəsinin olması deməkdir ki, nəticədə bütün xalqlar, millətlər birləşəcək, insanların ölkə, şəhər dəyişmələri asanlaşacaq və nəhayət, inkişaf daha da sürətlənəcək.

Beləliklə, 1887-ci ildə L. Zamenqof ilk süni dil – esperanto dilini yaratdı. Bu roman-german dil qruplarının tullantılarından hazırlanan bir dil idi. Esperanto dili cəmiyyətdə ciddi mövqə tuta bilmədi. Bunun əsas səbəbi kimi bu süni yaradılmış dilin etnomədəni ruhunun olmamasını göstərmək olar. Humbolt yazır: “Xalqın dili onun ruhu və xalqın ruhu onun dilidir. Yalnız xalqın mənəvi gücü müstəqil və həyatı əhəmiyyət daşıyan fenomendir, dil isə ondan asılıdır”.

Avstraliya filosofu, dilçi alimi Vitqinşteyn zamanında Qərbin nitq və təfəkkür tərzindən narazı idi. Hesab edirdi ki, insanlar arasındakı ünsiyyət dili onları çaşdırır, fikirdə dolaşıqlıq yaradır. Böyük alim adi dilin ideal dillə əvəz olunmasını bu problemin həlli yolu kimi irəli sürürdü.

Informasiya inqilabı dövründə qlobal ünsiyyətin inkişafı və digər mədəniyyətlərlə daimi qarşılıqlı fəaliyyət heç bir çətinlik yaratmır. Texnikanın inkişafında edilən nailiyyətlər sosial, siyasi və iqtisadi statusundan asılı olmayaraq, hər bir şəxs üçün ən uzaq məsafələrdə belə ünsiyyət qurmaq imkanı yaradır. Lakin qloballaşma və ünsiyyətin intensivləşdiyi dövrdə insanlıq mədəni, dini və linqvistik təcridlə əlaqəli olaraq anlama böhranı keçirir. Mədəniyyətlərarası anlaşma problemlərinin həlli və ünsiyyətdə linqvistik baryerlərin aradan qaldırılması üçün müasir kommunikativ prosesləri hərtərəfli anlamaq və fəlsəfi cəhətdən təhlil etmək vacib şərtdir. Müasir tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin fikrinə görə, baş verən qloballaşmanın gedişatında mədəniyyətlər milli sərhədləri aşır və milli formada mövcudluğunu itirmək üzrədir. Məhz bu səbəbdəndir ki, hazırda dünyada ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dili qəbul olunsada, hər bir xalqın, etnik

qrupun dilinin unudulması siyasəti aparılmır, əksinə, onların qorunması, nəşləndirilməsi üçün böyük işlər görülür. Əsas prinsipi şəxsiyyət azadlığı olan sivilizasiyalarda, qarşılıqlı ünsiyyət insanlar arasındakı münasibətlərin əsas formasına çevrilir. Bu cür sivilizasiyalar universal sivilizasiya adlandırılmağa layiqdirlər. Universal sivilizasiyalar, müxtəlif mədəniyyətlərin ləğvinə yox, istənilən arzu edən şəxsin bu mədəniyyətə sərbəst girişini nəzərdə tutur. Bu sivilizasiyanın universallığı hər kəsi bir mədəniyyətdə birləşdirməsində deyil, onun tolerantlığında və hər bir kəsin azad seçim hüququnun olmasındadır. Bu həm xalqların tarixinin ömrünün uzadılması, həm də konfliktlərin azalması üçün böyük addımdır. Multikulturalizm kimi ifadə edilən bu siyasət hər bir xalqı digərinin dilinə, mədəniyyətinə, dininə hörmət etməyə çağırır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında müxtəlif etnik qruplar yaşayır. Dövlətimizin siyasəti nəticəsində bu etnik qrupların dilləri, mədəniyyətləri qorunur ki, bu da multikulturalizmin prinsiplərinə uyğundur.

ALMAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əhmədova X.S.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında qarşılaşdırma yolu ilə aparılan təhlil atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin geniş miqyasda, həmçinin hərtərəfli, dərindən öyrənilməsinə səbəb olur ki, bu da gələcəkdə alman və Azərbaycan atalar sözlərinin lüğətə daxil edilə bilən hər bir nümunəsinə fərdi yanaşma imkanı yaradır. Frazoloji vahidlərin, atalar sözlərinin tərcüməsində, başqa bədii ədəbiyyat nümunələrinin, bədii mətnlərin tərcüməsi zamanı vacib olduğu kimi, tərcümə olunacaq mətnin tam və aydın başa düşülməsi və bununla yanaşı, anlaşılan fikrin adekvat şəkildə çevrilən dildə ifadə olunması ən vacib şərtlər, ünsürlərdir. Müşahidələr, tədqiqatımızın nəticələri də bunu təsdiq etdi.

Müşahidələr göstərir ki, tərcümə olunan mətnə qədər dildə söz birləşmələrinin (yaxud da pəremik frazeoloji cümlələrin) semiotik xüsusiyyətləri həmin ifadələrin, konstruksiyaların mənbə dildəki fonetik şəkli, məna cəhəti və morfoloji forması ilə tərcümə dilindəki xüsusiyyətlərlə müqayisəsi əsasında nəzərə alınır. Belə ki, sözün (yaxud da birləşmə və cümlələrin) semantikasi, məzmunu ilə sözün qrafikası (yazılışı) arasında heç bir yaxınlıq, bağlılıq yoxdur, bu baxımdan da sözün məna çaları, bir qayda olaraq, tərcümədə diqqət mərkəzində olur.

Hər bir elmdə olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsində də tərəqqi, əsasən, ondan ibarətdir ki, həddindən çox hesab edilən “istisnalar” və “qeyri müntəzəmliklər” arxasından onları idarə edən və xarakterlərini müəyyənləşdirən bir ümumi qanunauyğunluqlar aşkara çıxır. Frazoloji birləşmələrin mahiyyət və tələbinə uyğun olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər, hikmətli cümlələr, aforizmlər səciyyələndirilməklə onların dil sistemində yerini müəyyənləşdirmiş olar; a) atalar sözləri nitq vahidləri deyil, hazır şəkildə mövcud olub istifadə olunan dil vahidləridir; b) onlar özlərinəməxsus sabit (stabil) leksik-qrammatik məzmun və tərkibə malik konstruksiyalardır.

Azərbaycan və alman dillərindəki frazeoloji, predikativ birləşmələr və atalar sözlərində obrazlılıq problemi, onların metaforikləşməsi, ümumən məcazi mənalarda işlədilən belə frazeoloji vahidlərin mənalarının açıqlanması, həm də müşahidələr təcrübə əsasında bir daha göstərir ki, bu dil hadisələri tərcüməşünaslıq elminin nəzəri-perspektivli məsələləri üçün uğurlu yenilik və istiqamətlər üçün etibarlı zəmin yaradır.

Tədqiqat, təcrübə və müşahidələrdən məlum olur ki, tərcüməçi bütünlükdə orijinaldakı dil xüsusiyyətlərini tamamilə olduğu şəkildə təqdim etmək imkanına malik deyildir. Orijinala yaxın, yüksək keyfiyyətli tərcümənin meydana çıxması üçün tərcüməçi linqvist, tarixçi və yazıçı, bir sözlə, həm yaxşı filoloq, həm də gözəl azərbaycanşünas olmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, bədii tərcümə prosesində, bir qayda olaraq, iki aspekt: birincisi, emosional olmayan, digəri isə obrazlı və emosional olan ifadə vasitələrinin verilməsi istiqamətləridir. Emosional olmayan vahidlərin tərcüməsi, tədqiqatçılarda hərfi tərcümə assosiasiyası təsəvvürü yaradır. Bu, o deməkdir ki, əksərən bir dildən başqa dilə dəyişmədən verilən belə vahidlərin qarşılığını ancaq hərfi tərcümə yolu ilə müəyyənləşdirmək olar. Lakin gün kimi aydın bir həqiqət də var ki, qeyri-emosional dil vahidlərinin hamısını bu qayda üzrə tərcümə etmək olmur. Bir cəhəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, emosional olmayan vahidlərin bütünlükdə hərfi tərcümə edilməsi fikri tam mənası ilə özünü doğrultmur. Hərfi tərcümə o

vahidlərdə özünü doğruldur ki, ikinci dildə onların qarşılığı morfoloji, semantik, sintaktik cəhətdən tam uyğun olsun.

Tərcümə nəzəriyyəsindən məlumdur ki, bədii tərcümənin, eyni zamanda atalar sözlərinin tərcüməsinin özünəməxsus prinsipləri vardır. Bunları tərcümədə oxşar qrammatik kateqoriyalara aid olan mənaca uyğun gələn, həmçinin mətnə görə müəyyənləşdirilə bilən anlayışların qarşılaşdırılması təşkil edir. Belə prinsiplər orijinal mətnin xarakterinə, tərcümə edilən dilin daxili-qrammatik quruluşuna və semantikasına əsaslanır və ayrı-ayrı tərcümə üsullarının yaranmasını şərtləndirir.

Bir həqiqəti də göstərə bilirik ki, daxili strukturuna, tipoloji-morfoloji tipinə – quruluşuna görə fərqlənən dillərdə bir çox hallarda nominativ quruluşlu birləşmələr leksik-qrammatik cəhətdən oxşar kateqoriyaya aid olduğu üçün onları bir dildən başqasına hərfi tərcümə etmək mümkün olur.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, mənə və mətn tərcümələrində tərcümə dilinin daxili mənə potensialı qabarıq şəkildə meydana çıxır və tərcümə dilinin özünün daxili mənə özəlliyinin yaranması üçün mühüm amillər kimi özünü ifadə edir.

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN TƏRCÜMƏ ZAMANI ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Ələkbərova K.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Yanında Tərcümə Mərkəzi

Tərcümənin tarixi bəşər övladının danışmağı öyrənməsindən başlayır. Dillərin yaranmasıyla insanlar ünsiyyət qurmaq üçün tərcüməyə ehtiyac hiss etmişlər. Yazının, əlifbaların yaradılması ilə də tərcümə üçün yeni üfəqlər açılmışdır. Zamanla tərcümə də inkişaf etmiş, bir peşə və elm sahəsinə çevrilmişdir.

Bu gün Azərbaycanda da müxtəlif dillərdən tərcümələr edilməkdə və gənc tərcüməçi nəsil yetişdirilməkdədir. Bu gün, əsasən, Avropa dillərində tərcüməyə daha çox ehtiyac duyulmaqdadır. Son illərdə tez-tez belə bir sualla qarşılaşmaqdayıq: Türkiyə və Azərbaycan ədəbi dilləri arasında tərcüməyə ehtiyac varmı? Opponentlərimiz bizim eyni millət olduğumuz və dillərimizin də çox oxşar olduğu üçün tərcüməyə ehtiyac olmadığını, bunun adını “tərcümə” yox, “uyğunlaşdırma” qoymağından düzgün olduğunu desələr də, bizim də çoxsaylı arqumentlərimiz var, təbii ki. Çünki Azərbaycan və Türkiyə türkcələri arasında tərcümə mübahisəsinin yüz ildən çox tarixi var.

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı türkcəsinin ölkəmizdə az qala ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksəldiyi hamıya məlumdur.

Bu məruzədə biz bu gün Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinin tərcümə problemlərindən söz edəcəyik.

Üç qitəyə yayılmış və dinamik dil olan Türkiyə türkcəsi hər nə qədər dilimizə yaxın olsa da, çətin dildir. Bu dildə saysız-hesabsız, minlərlə alınma söz və ifadələr vardır. Qohum dillər olsa da, qrammatikamızda, cümlə quruluşunda fərqlər çoxdur. Buna görə də bənzər dillərdən tərcümə etmək çox çətinidir. Buna görə də tərcümə prosesi zamanı qarşımıza çıxan çətinlikləri maddələr halında işləməyi qərara aldığımızı:

1. Terminlər.
2. Əcnəbi adlar
- A) şəxs adları;
- B) coğrafi adlar;
3. Atalar sözləri və deyimlər,
4. Müxtəlif mənələrdə istifadə edilən bənzər sözlər – omonimlər.

Tədqiqatımızda hər iki dilə tərcümə proseslərini tədqiq etməyi və üzə çıxan məqamları elmi şəkildə üzə çıxarmağı, bəzən tərcümə sırasında meydana gələn düşündürücü halları qeyd etmək istərdik.

Toxunacağımız məsələlər Türkiyədə gündəmə gəlməsə də, Azərbaycanda nəşriyyatlar səviyyəsini aşaraq mətbuatda da əksini tapmışdır.

YARANIŞIN TÜRK - ŞUMER MİFOLOJİ MODELİ VƏ DİL

Əliyev R.

AMEA, Fəlsəfə İnstitutu

Qədim türk-şumer dünyagörüşünü tədqiq edərkən istər istəməz dil problemləri ilə qarşılaşmalı olursan. Çünki dünyadərkin vahid modelini yaratmaq istəyən əski idrak adamları dərkətməyə və dilə bu vahid kompleksin tərkib hissəsi kimi baxmışlar. Qədim Maq və Kahinlər söz, termin və anlayış yaratmanın elə orijinal üsulundan istifadə etmişlər ki, bunlar kainatın quruluşu və forması haqqında həmin dövrün təsəvvürlərinə uyğun gəlsin.

Dilin və nitqin funksiyalarını araşdıran müasir tədqiqatçılar da belə qənaətə gəlmişlər ki "...dilin strukturu maddi dünyanın strukturunu modelləşdirir". (3.86.) Dilçiliyin fəlsəfə ilə bağlılığına tədqiqatçılar həmişə diqqət yetirmişlər. Lakin dilçi alimlərin etiraf etdiyi odur ki, tarixi-müqayisəli və tətbiqi dilçilik sahələrinin güclü inkişafı dilçiliyin fəlsəfi problemlərini kölgədə qoyur və bu da onu yerində saymağa, özünü təkrarlamağa gətirir. Ənənəvi dilçiliyə məlum olmayan fundamental cəhətlər tədqiqatdan kənarda qalır. Dilin və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinə çox vaxt üzdən və ötəri nəzər salınır.

Mifoloji yaranış təsəvvürləri əsasında bərpa etdiyim dünyadərkin mifik modeli və onun əsasında formalaşdırdığım "Güzgü konsepsiyası" mifoloji kodun açılmasına, min illərin o üzündən bu günümüzdə gəlib çatan mədəni tarixi irsin gizli, sirli tərəflərinin öyrənilməsinə, eləcə də dillə bağlı bəzi mətləblərə aydınlıq gətirilməsinə imkan yaradır. Məsələyə yanaşmanın aydınlığı üçün bəzi məqamlar qısaca da olsa, diqqətə çatdırılmalı və nəzərə alınmalıdır:

1. Yaranışla bağlı mifoloji təsəvvürlər əsasında aparılan modelləşmədə:

a) Dual təfəkkür prinsipi; b) Əksliklər prinsipi; c) İnikas prinsipi;

təməl prinsiplər kimi əsas götürülməlidir.

Bu prinsiplərdən əvvəlinci ikisi görkəmli mifoloq alim Mirəli Seyidovun ümumtürk kontekstində ümumiləşdirdiyi prinsiplərdir. (8. 27)

Bu prinsiplərə əlavə etdiyimiz **İnikas prinsipi** modelləşməni tamamlayır və "Güzgü konsepsiyası"nın əsasını təşkil edir. Bütövlükdə bunlar qədim dünyanın kodlaşdırılmış gizli, sirli aləminə daxil olmağa imkan verir.

2. Dilin və nitqin strukturunun maddi dünyanın (başqa sözlə, kainatın) strukturuna uyğunluğuna dair mifoloji düşüncədə yer alan məqamların önə çəkilməsi və

bunların müasir nəzəri- fəlsəfi baxışlarda qəribə şəkildə əks olunması faktına diqqət yetirilməlidir.

Bu məsələlərə dünyanın məşhur alimləri F.Kapra, O.Beytson, F.Şelling və başqaları diqqət yetirmişlər. Şərq mistikasını dərinlən mənimsəyən Firitof Kapranı nəzəri fizikada və şərq mistik-mifoloji dünyagörüşündəki prinsiplərin oxşarlığı olduqca təəccübləndirmişdi. O özünün "Müdrilik dərsləri" kitabında bunu belə ifadə edir: "Sonralar mən də anlamağa başladım ki, nə üçün nəzəri fiziklər və şərq mistikləri oxşar problemlərlə və nəşə oxşar yaşantılarla üzləmişlər. Şeylərin təbii mahiyyəti intellekt tərəfindən analiz olunarkən o özünü absurd və paradoksal göstərir. Bunu mistiklər həmişə bilirdilər, ancaq bu çox da uzaq olmayan vaxtda elmin predmeti olmuşdur".

F.V.Şelling "**Mifologiyanın fəlsəfəsinə giriş**" əsərində (9.202..) mifologiyani, dili kim yaratmışdır, mifologiya, eləcə də dil şüurlu şəkildə yaradılmışdır, yoxsa şüurdan asılı olmadan, tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində obyektiv gerçəkliyin əksi, inikası kimi meydana çıxmışdır? suallarına cavab axtaran **F.Şelling** də paradoksal hallarla üzləşir. Belə ki, obyektiv gerçəkliyin, real dünyanın əksi, inikası kimi özünü göstərən şüur da, onun müəyyən forması olan mifologiya da, insan şüuru ilə paralel yaranıb inkişaf edən dil də müəyyən məqamlarda özünü obyektiv gerçəklik kimi təqdim edir. Yəni, varlığın əksi, inikası olan mifologiya, şüur və dil özünü varlıq kimi aparır. Bu isə qapalı, dairəvi sistemdə səbəb və nəticənin növbələşməsindən, başqa sözlə real-ideal münasibətlərinin nisbiliyindən irəli gəlir.

Mifologiyanın, dilin insan şüurundan asılı olmadan yaranması barədə hipoteza dilin və mifologiyanın formalaşmasına insanın şüurlu, məqsədyönlü müdaxiləsini istisna edir. Yəni hər hansı fərdin (individin), yaxud zümrənin mif, eləcə də dil yaradılmasında rolu yoxdur. "Mif və dil xalq tərəfindən sövqi- təbii yaradılmış və xalq arasında meydana gəlmişdir" fikri uzun dövr ərzində elm aləmində alternativsiz müddəə kimi mövcud olmuşdur. Lakin mifologiyanın da, dilin də sonrakı mərhələdə özünü obyektiv gerçəklik, real varlıq kimi göstərməsi dilin və mifologiyanın formalaşmasına şüurlu, məqsədyönlü münasibət faktorunu nəzərə almağı tələb edir. Belə ki, yaranış, kainat, varlıqla bağlı modelləşdirmə düşüncəli, şüurlu şəkildə

formalaşdırıldığı kimi, varlığı əks etdirən mifoloji təsəvvürlər də, dilin müəyyən qanunları və mexanizmi də həmin modelə uyğun formalaşdırılmışdır.

2. Qədim mifoloji təsəvvürlərdə Kainatın və insanın yaranışının 4 ünsürlə (4 stixiya ilə) əlaqələndirilməsi, hətta ilkin dini baxışların, fəlsəfənin, dilin, musiqinin genezisinin bunlarla əlaqələndirilməsi də vacib amil kimi nəzərə alınmağı tələb edir. Çünki, 4 ünsür eyni zamanda Şumer allahlar panteonunun, əsasən, yüksək zümərəsinə-Ali şurasını təşkil edir. Təbiət elementləri olan 4 ünsür allah adları ilə belə ifadə olunur: Enki (Su), An (Göy), Enlil (Hava), Nusku (İşıq).

Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, mifologiya və dil mövzusunun da bağlı olduğu təməl elementlər üzərində qurulan, yaxud kodlaşdırılan dünyanıdərək metodu açılışına qadağa qoyulan qapalı, gizli, məxfi sahədir. Bu məsələ ilə bağlı M.S. Belinski özünün "Talmud nədir?" kitabında yazır: "...Talmud insana dünyanın əsas başlanğıclarını tədqiq etməyi qadağan edir...". Nəhayət, mifologiyanın tanınmış bilicilərindən biri, mifoloji təfəkkürün bəzi fundamental strukturunu və mifik simvolizmin təbiətini açıqlamış E.Kassirerin bunlar barədə fikrinə diqqət yetirək: "Mifologiya dil və incəsənətlə mədəniyyətin avtonom simvolik formasıdır... Elə buna görə də mifik şüur açarı lazım olan kodu xatırladır". Əslində, bəhs etdiyimiz meyarlar çərçivəsində formalaşdırdığımız "Güzgü Konsepsiyası" mifoloji şifrəyə açar rolunu oynaya bilər. Güzgünün əks etmə və inikas yaratma qabiliyyəti və simmetriyaya tamamlama əlaməti gizli mənalara açılmasında onun əsas keyfiyyətidir. Onun tətbiq sahələri genişdir. Buraya dünyanın böyük coğrafiyasını əhatə edən qayaüstü təsvirlər, arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş relyefli şəkillər və s. aiddir. Güzgü, Ayna motivinə yazılı mənbələrimizdə bol-bol rast gəlinir. Dörd ünsürə əsaslanan Şumer mifoloji yaranış modelinə də klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə təsadüf olunur. Məsələn Ə. Xaqani yazır:

"Fələk cadırımdır, torpaq döşəyim,
Göz yaşı içdiyim sudur müxtəsər".

Ə. Xaqaninin təsvir etdiyi kainat modeli, əslində, strukturca mifoloji Şumer Yaranış modelindən fərqlənir. Fələyin çadırını-Göy qübbəsini aşağıdan yastı, müstəvi şəkildə olan Su-Dəniz-Okean qapamasını Ə.Xaqani ona görə birbaşa deyə bilmir ki, bu model sirli dünyaya açar rolunu oynayır və onun dövründə bu sirrin açılmasına qadağa vardı. Elə "Güzgü konsepsiyası"nın əsasında da Çadır formasına bənzər Göy Qübbəsini-Ulduzlu Göyü aşağıdan qapayan və Güzgü rolunu oynayan Su dayanır. Mifoloji Yaranış strukturunun bu modelindən çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, **Yer üzərində nə varsa hamısı Allahlar dünyasının (Ulduzlu göyün) şəkli, inikası, yaxud kölgəsidir.**

"Güzgü konsepsiyası" qədim dövr mədəniyyətinin sirli tərəflərinin aşılmasına müvəffəqiyyətlə bələdçilik edə bilər.

Bu sırada dil problemləri, xüsusilə, onomastik terminlərin mənasının açılması, bəzi qədim yazıların oxunması da mühüm yer tutur. Aydınlıq üçün onomastik terminlərin, jarqon ifadələrin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Nammu - Şumer yaranış modelində bütün varlığın anası hesab edilən ilahə adıdır.

Zurvan - Mifoloji yaranışın başlanğıcını qoyan Zaman və tale allahının adıdır.

Köküdey - Türk yaranış təsəvvürlərində yer alan onomastik terminlərdəndir.

Tukulka - Etrusk miflərində demon adıdır.

Xufu - Şərəfinə ən uca ehram tikilmiş Misir Fironunun adıdır.

Bu terminlərin mənası heç bir dildə başa düşülmür. Çünki bunlar yuxarıda bəhs etdiyimiz dünya, varlıq və yaranış strukturuna uyğun xüsusi qayda ilə formalaşdırılmış jarqon sözlərdir. Bu terminlərin mənası güzgü qaydası ilə asanlıqla acılır. Yəni, həmin ifadələr güzgü əksində olduğu kumi sağdan sola oxunmalıdır. Onda:

Güzgü

NAMMU
ZURVAN
KÖKÜDEY
TUKULXA
XUFU
MƏRRÜX

UMMAN
NAVRUZ
YEDÜ KÖK
AXLU KUT
UFUX
XÜRRƏM mənasına gəlir.

Həmin terminlərin məna acımının doğruluğu təkcə sadə mexaniki əks oxunuşda deyil. Bunların və digər belə ifadələrin hər birinin izahı və əsaslandırılması müxtəlif vaxtlarda çap etdirdiyim kitab və məqalələrdə verilmişdir. Lakin gizli mənası olan bu terminlərə qısaca şərh də vermək mümkündür.

Məsələn, **Nammu** adı okeanla, su ilə bağlıdır və **Umman** dual yanaşmada onun əsl səciyyəsinə göstərir.

Zurvan zamanın başlanğıcını qoyan Zaman və Tale allahının adıdır. Əks oxunuşdakı **Navruz** da ilin yeni tsiklinin başlanması ilə bağlıdır.

Xufu adının **Üfüqlə** bağlılığını ifadə edən dəlil isə qəbrüstü yazıdır. "Misir piramidaları necə tikilmişdir" kitabında X.A.Kink yazır: "Xufu est tot kto prinadlejit qorizontu"(7.26) Yəni, "Xufu o kəsdir ki, üfüqə məxsusdur".

Maraqlıdır ki, çox qədim kökə malik həmin sözlərin şifrəsi açıldıqda bu gün də Azərbaycan dilində başa düşülən sözlərə gəlir. Ad qoyma, termin yaratma sahəsində müstəsna səlahiyyətlərə malik Qam və kahinlərin vaxtilə kodlaşdırdığı termin və jarqon sözlərin gizli mənasının başa düşülməməsi tarixin və mədəni irsin öyrənilməsində bu gün də yanlışlıqlara yol açır. Məsələn, "Xürrəm" termininin mənasının düzgün başa düşülməməsi Babəkin başçılıq etdiyi Xürrəmilər hərəkəti və azadlıq mübarizəsi üzərinə kölgə salır. Elmi ədəbiyyatda və dərs vəsaitlərində xürrəmilərin şad, şən, kefcil və şəhvətpərəst kimi təqdim olunması səhvdir. İyirmi il müddətində, şad, şən, kefcil və şəhvətpərəstlərin güclü xilafət ordusuna layiqli müqavimət göstərə bilməsi heç bir məntiqə sığmır. Yanlışlığın əsası qam jarqonu kimi formalaşdırılmış "Xürrəm" ifadəsinin gizli mənasının bilinməməsidir. Bu termin də güzgü qaydası ilə əksinə oxunduqda əsl mahiyyəti aydınlaşır. Mərrix çoxallahlılıq dövründə müharibə və şücaət allahının adı olmuşdur. Təbii ki, ölüm- dirim müharibəsində kefcillik və şəhvətpərəstlik yox, müharibə və şücaət allahının qüdrətinə inam ideyası əsas olmuşdur. Digər tərəfdən Mərrix qədim dövrdən Mars planetinin adıdır. Marsın mifoloji təsəvvürdə yer alan qırmızı rənginin Xürrəmilərin geyimində, bayraqlarının rəngində əks olunması da simvolik məna daşıyır və dediklərimizi təsdiq edir.

Ayrı-ayrı onomastik terminlərdən əlavə, güzgü üsulu ilə Etrusk yazılarını və bu üslubdan istifadə edilərək kodlaşdırılmış digər yazıları da oxumaq mümkündür. Oxuya bildiyimiz yazıların ən əhəmiyyətli Lemnos adasından tapılmış daş sütun üzərindəki yazıdır.

Əlində qalxan və ikiəgzli balta tutmuş döyüşçü təsvirini dövrələyən yazı qədim italyan əlifbası ilə və Güzgü qaydası ilə yazılmışdır. Güzgü vasitəsi ilə bu yazıda aşağıdakı cümlə və ifadələri oxumaq mümkün olmuşdur.

Döyüşçü təsvirinin aşağısında: **"Qan alam minim ul";**

Döyüşçü təsvirinin ön tərəfində: **"Ukan iki hücum apersn axşam";**

Döyüşçü təsvirinin arxa tərəfində: **"Aklem gel üzge"...**

Bu kitabədəki yazının dəyəri ondadır ki, buradakı yazılar Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə türk dillərində məlum olan yazıların ən qədimidir. Belə ki, türkcə məlum olan yazılı abidələrin ən qədimi Altun döyüşçü qəbrindən tapılan yazı hesab olunur. Qızıl cam üzərində yazılan "Eşik xan öldü, başın sağ olsun" yazısı miladdan öncə V əsrə aid edilir. Güzgü üsulu ilə oxuduğum yazı isə həmin yazıdan 200 il qabağa m.ö. VII əsrə aiddir. (1.26.) Həm də bu yazının Avropa ilə Asiyanın qovşağında tapılması çox mətləblərdən xəbər verir.

DETERMINASIYA VƏ DETERMINATİVLƏRİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Əliyeva Ş.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti

"Determinasiya" termini latın dilində "*determinatio*" sözündən götürülmüşdür və "hədd, hədd, müəyyənləşdirmə" mənalarında işlənir. "Determinasiya" dedikdə sözün geniş mənasında şərti parametrlərə uyğun olaraq bu və ya digər obyektin və ya hadisənin yerinin müəyyənləşdirilməsi, onların fərdi xüsusiyyətlərinin klassifikasiyası başa düşülür.

Təbii elmlər sahəsində determinasiya dedikdə maddələr və ya proseslərlə bağlı məsələlərdən, tarix sahəsində isə prosesin və ya hadisənin yeri və qanunauyğunluqlarından danışıldığı halda, filologiya sahəsində "determinasiya" dedikdə bu və ya digər dil vahidinin, leksemin, fonemin müəyyənləşdirilməsindən söhbət gedir.

Dilçilikdə “determinativ” termini “determinasiya” sözünə paralel olaraq işlədilir. Determinasiya ismin qrammatik kateqoriyası olub, hər hansı bir sinifdən obyekt və ya obyektlər qrupunun seçilməsinə kömək edir. Bu kateqoriya çox mürəkkəb və özünəməxsus kateqoriyadır.

Dilçilikdə “determinasiya” termini ilə yanaşı “referensiya”, “kvantifikasiya” və “aktualizasiya” terminləri də geniş işlənir və onlar determinasiya termininə yaxın terminlər hesab edilir.

“Determinasiya” sözü öz özlüyündə “eynicsinli mahiyyətlər (analizlər) sinfini formalaşdıran keyfiyyətlər məcmusu” anlayışını ifadə edir. Məsələn, **dovşan** dedikdə xeyli sayda ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət olan bütöv bir heyvan növü haqda təsəvvür yaratmır.

Dilçilikdə determinasiyanın aşağıdakı növləri məlumdur: referent (müəyyən referent, qeyri-müəyyən referent, qeyri referent və s.)

Determinasiya dedikdə ilk başa düşülən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarıdır.

Determinasiya kateqoriyası dildə müxtəlif vasitələrlə ifadə edilə bilər. Bu vasitələr sırasına xüsusi qrammatik elementlər – artikl, determinasiyanı aydın şəkildə ifadə edən daha mürəkkəb morfoloji (hallanma xüsusiyyətləri) və ya sintaktik konstruksiyalar (bəzi təyinedici sözlərin, məsələn, işarə əvəzlilikləri, söz sırasının dəyişməsi) aiddir.

Determinasiyanın ifadəsi daha çox aşağıdakı iki kateqoriyanın bir-birinə əks qoyulması üzərində qurulur.

1. müəyyən – qeyri-müəyyən
2. xüsusi – qeyri-xüsusi (ümumi)

Bundan başqa, determinativlər kimi çıxış edən elementləri iki qrupa ayırmaq olar: analitik və sintetik elementlər.

Azərbaycan dilində determinativlər kimi çıxış edə bilən dil elementləri sırasına həm analitik, həm də sintetik vasitələri aid etmək olar. Bunlara sifət, say, əvəzlilik, müəyyənlik, şəxs, mənsubiyyət şəkilçilərini də aid etmək olar.

Rus dilində determinasiyanın xüsusi ifadə vasitəsi yoxdur. O, qeyri-spesifik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. Müəyyən determinasiya;
2. Qeyri-müəyyən determinasiya.

Müəyyən halda **Этот, тот, некий**, qeyri-müəyyən halda isə **некто, кто-то, один** kimi qeyri-müəyyən əvəzliliklərlə ifadə oluna bilər. Determinasiya rus dilində həm də hal seçimini müəyyən edə bilər:

Qeyri-müəyyən halda - **ждать письма**, müəyyən halda isə **ждать письмо** variantlarını misal göstərmək olar. Rus dilində bəzi dilçilər tərəfindən ismin **ждательный падеж** adlı halı da qeyd edilir və göstərilir ki, bu hal qeyri-müəyyən determinasiyanı ifadə edir.

Rus dilində **kəmiyyət qeyri-müəyyən determinasiyasına** da rast gəlinir. Bu tip determi nasiya rus dilində ismin adlıq halının xüsusi forması ilə ifadə edilir və həm də **kəmiyyət-ayırıcı hal** adlanır. Məsələn, üçün,

Выпить чаю

Avropa dillərində (**ingilis, fransız, alman**) əsasən, müəyyən və qeyri-müəyyən determinasiyanın bir-birinə əks qoyulması sistemi yayılmışdır.

Ümumilikdə götürdükdə, bütün dillərdə determinativləri ifadə edən vasitələr eyniyyət təşkil edir. Onların sırasına sifətlər, saylar, əvəzliliklər, artikllar və bəzi şəkilçilər daxildir.

İngilis dilində iki artikldan istifadə edilir:

1. Qeyri-müəyyənlik artikli – **a (an)**;
2. Müəyyənlik artikli – **the**.

Fransız dilində isə artiklların determinativ kimi həm tək, həm də sözlərlərlə birləşmiş formalarından istifadə edilir.

Rus və Azərbaycan dillərində artikl nitq hissəsi olmadığından onların funksiyasını hal şəkilçiləri yerinə tutur.

Əvəzliliklərin determinativ kimi işlənməsinə isə qeyd edilən bütün dillərdə rast gəlinərsə də, onların müxtəlif pozisiyada gəlməsi semantik dəyişikliyə gətirib çıxarır.

Determinativlərin bütün dillərdə istifadəsi qaçınılmazdır və onlar mətndə mənanın dəyişməsinə də səbəb olar bilər.

UNİVERSALİ VƏ ONUN TƏDQIQI TARİXİNƏ BAXIŞ

Əliyeva N.Ə.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dil universalilərinin öyrənilməsi tarixi uzaq keçmişə dayanır. Dil hadisələrinin universallığı hələ qədim dövrlərdən məlumdur. Hələ hind fəlsəfəsində universalilər iki terminlə müəyyənləşdirilir: jati “sinif” və “samanya” “ümumi”. Fəlsəfi kontekstlərdə universalilər haqqında məlumat e.ə. II əsrə təsadüf edir. Qrammatikaçı Patanjali adı isim olan inəyin “fərdi heyvan”a (dravya) və ya uyğun universaliyə aid olduğunu müzakirə edir. O, altı kateqoriya irəli sürmüşdür ki, bunlardan ikisi universal və individuallardır. Qədim dövrün filoloqları antik dilçilik nitq hissələri, cümlə üzvləri haqqında araşdırmalar apararkən universal münasibətlərə rast gəlmiş və bu ümumdil qanunlarını lingvistik mövqedən qiymətləndirməyə çalışmışlar. Beləliklə, onlar müəyyən dərəcədə cümlə üzvlərinə aid antik nəzəriyyə ilə universal problemi bünövrəsini qoymuşlar.

Orta əsrlərdə də bu araşdırmalar davam etmişdir. Universal qrammatika yaratmaq meyli öz əksini orta əsrlərdə göstərir. Orta əsrlər fəlsəfəsində universalilər haqqında danışarkən, onların obyektiv, real və ya əşyaların adı kimi mübahisələri davam etmişdir. Universalilər haqqında ilkin nöqtəyi-nəzər belə bir fərziyyə irəli sürməyə gətirib çıxarır ki, universalilər idealda “əşyalardan əvvəl” və ya “əşyalarda” mövcuddur.

Ərəb fəlsəfəsində universalilər məna məsələsi ilə bağlı əşyaların xüsusiyyətlərinin formalaşması və onlarda baş verən dəyişikliklər kimi sıx əlaqədə nəzərdən keçirilir. Lakin bu mənanın özü onun digər mənalarla əlaqəsi, tək və ümumi, eləcə də atribut kateqoriyası ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. “Universal” anlayışı “əmr külli” (ümumi) və “külliyyat” (ümumi anlayış) terminləri ilə ifadə olunurdu.

Qərbi Avropa fəlsəfəsində universalilər iki əsas mənada işlədilir:

- 1) müəyyən əşya ilə bağlı olan obyektə;
- 2) hökm bacarığı ilə bağlı subyektlə.

Universal problemi qədim fəlsəfədə yaranmışdı, Platon və Aristotelin adı ilə bağlıdır. Bu problem intibah dövründə də dərinləşmişdir. Görkəmli çex mütəfəkkiri Yan Amos Komenski bir çox elmlərlə məşğul olmuş və dil universallığını nəzərdən keçirmişdir.

Universal ideyası XVII əsrdə Fransa alimlərinin maraq dairəsinə daxil idi. 1660-cı ildə fransada mətnşünas Antuan Arno və dilçi Klod Lanslo tərəfindən “Universal və rəşional qrammatika” yazılmışdır. “Por-Royal qrammatikası” adlanan bu əsərdə müəlliflər bütün dillərə aid olan ümumi cəhətləri müəyyən etməyə və müxtəlif dillərdəki fərqləri və onların səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Onlar məntiqin ümumi qanunlarına əsaslanaraq, müxtəlif dillərin qrammatik quruluşu üçün bir sıra ümumi prinsiplər göstərmişlər. Müəlliflər bu əsərdə, əsasən, semantik universalilərin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirmişlər. Bu əsər dilçilik tarixində universal ideyasının yayılmasında xüsusi rol oynamışdır. Lakin universal qrammatik məsələlər diqqət mərkəzindən kənarda qalmamış, alman alimi İohan Fater 1799-cu ildə yazdığı əsərdə universal qrammatikanın mühüm məsələlərinə toxunmuşdur.

İlk əvvəllər universal qrammatika hər bir dilin əsasında güman edilən universal semantik kateqoriyalarla bağlı idi, konkret dillər isə ideal sxemə yaxınlaşmış variantlar kimi şərh edilirdi. Güman edilən universal sxemdən kənara çıxan dillərin müxtəlifliyi gündəlik istifadədə dillərin deqradasiyası ilə izah olunurdu. Bu müəyyən dərəcədə orta əsrlər fəlsəfəsində irəli sürülmüş fikirlə bağlı idi. Bu fikir ondan ibarət idi ki, dildə baş verən hər bir dil dəyişikliyi onun düzgün işlədilməməsinin nəticəsi kimi verilirdi, bu da qrammatikaçılar və filosoflar tərəfindən düzəldilməli idi. Məsələn: fransız, italyan və digər canlı roman dilləri xarab olmuş latın dili kimi nəzərdən keçirilirdi, rus dili isə uzun illər ərzində xarab olmuş kilsə slavyan dili kimi şərh olunurdu.

Bu fikir XIX əsr dilçiliyinə qədərki dövrü əhatə edirdi, yəni formanın ümumiliyi varlığın (mövcudluğun) ümumiliyi ilə müəyyənləşdirilirdi. Buradan da dilə real yanaşma deyil, normativ yanaşma tətbiq edilirdi, yəni gerçəklikdə necə danışılmalı olduğun deyil, necə danışmaq öyrənilir.

XIX əsrdə universal problemi nisbətən zəifləmişdir, lakin bununla belə, müəyyən işlər aparılmışdır. Bu dövrdə dillərin universal münasibətləri əsasında təsniflər meydana çıxmışdır. Dövrün görkəmli alimi Vilhelm fon Humboldt ümumi cəhətləri təhlil edərkən onu dilin əmələ gəlməsi ilə əlaqələndirmişdir.

XX əsrdə universal problemi dilçilik tədqiqatlarında xüsusi yer tutmuşdur. Kopenhagen strukturalizmin nümayəndəsi Lui Yelmslev 1928-ci ildə çap etdiyi “Ümumi qrammatikanın prinsipləri” əsərində problemin vacibliyinə toxunmuşdur.

XX əsin 40-cı illərində Sovet İttifaqında müxtəlif sistemli dillərin hansı ümumi kateqoriyaların olması məsələsi qaldırılmışdı. 1945-ci ildə akademik İ.İ.Meşaninov dildə ümumilik ideyası ilə bağlı mülahizəsini irəli sürmüş, həmin dövrdən başlayaraq semantik universalilərə dair fikirlər, elmi mülahizələr meydana çıxmışdır. Bu illərdə universal sahəsində elmi tədqiqatlar, əsasən, N.S.Trubetskoyun elmi fəaliyyətinin təsiri ilə bağlı olmuşdur. Onun əsərləri bu problemin inkişafı, bir növ elmi istinad nöqtəsinə çevrilmişdir.

Dilçilik tarixində XX əsrin 60-cı illərində dillərin müxtəlif səviyyələrdə universal münasibətlərinin tədqiqinin yeni mərhələsinə çevrilmişdir. 1961-ci ildə Nyu-Yorkda universal problemlərinə həsr edilmiş xüsusi konfrans keçirilmişdir. Konfransda C.Qrinberq, Ç.Osqud və C.Cenkinson “dil universaliləri haqqında memorandum” yazmışlar. Bu memorandum universal məsələsinin mahiyyətini incəliyi ilə aydınlaşdıran sənədə çevrilərək universal sahəsində tədqiqatların elmi-nəzəri istiqamətləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin universal xüsusiyyətləri dilçiləri qədim zamanlardan maraqlandırmışdır. Lakin onların empirik yolla tapılması fikri 1960-cı ildə C.Qrinberq tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu məsələnin bu illərdə tapılmasını təsadüfilik adlandırmaq olmaz, məhz 1950-ci ilin sonu-1960-cı ilin əvvəli insan dilinin basis xüsusiyyətlərini deduktiv üsulla (dilləri tədqiq etmədən) tədqiq edən dilçilik nəzəriyyələri inkişaf etməyə başladı. C.Qrinberq törədici qrammatikanın əksinə olaraq öz induktiv metodunu irəli sürdü ki, dilin universal xüsusiyyətlərinin empirik yolla öyrənilməsi ön plana çəkilsin. Metodun məğzi müxtəlif dil ailələrindəki dilləri eyni parametrlərlə tədqiq etmək və tədqiq edilən dillərdəki üst-üstə düşən hadisələri tapmaqdan ibarət idi. Bu üst-üstə düşən hadisələr universalilər adlandırılırdı.

Əsas problem dünya dillərində bəzi ümumi xüsusiyyətləri necə müəyyələşdirmək idi. Bunun üçün qeyri-real və müzakirəsiz bir üsul mövcuddur: bizi maraqlandıran xüsusiyyəti dünyada danışılan bütün dillərində yoxlamaq. Qeyri-real üsul dedikdə, bu məsələ tədqiqatçılardan çox böyük əmək tələb etmir, lakin bununla belə, demək lazımdır ki, bu ona görə qeyri-realdır ki, müqayisəli surətdə qrammatikanın bir çox aspektləri çox az miqdarda dillərdə tədqiq edilmişdir. Cümlə və söz birləşmələrində söz sırası detallı olaraq yalnız dünya dillərinin 20 %-ində, feil kateqoriyaların semantikasi isə daha az miqdarda olan dillərdə tədqiq olunmuşdur.

Buradan belə, nəticə çıxarmaq olar ki, heç bir linqvistik universalini təcrübədə aşkar etmək mümkün deyil. Lakin bunu ancaq universalinin daha “kəskin” qavranılması, istisnaların olmadığı bir vaxtda demək olar. Belə qavranma insan dilinin ümumi xüsusiyyətlərinin empirik aşkarlanması haqqında danışmağın qeyri-mümkünlüyünün ortaya qoydu, bu səbəbdən C.Qrinberq və onun ardıcılları universalilərin statik qavranması üsulunu seçdilər. Bu zaman universalilərin hər bir dildə yoxlanması tələb olunmur.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PERSONALİZASIYA KATEQORİYASININ FORMALAŞMASINDA YİYƏLİK ƏVƏZLİKLƏRİNİN ROLU VƏ ONLARIN DİSKURSİV- PRAQMATİK ŞƏRTLƏNMƏSİ

(İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Əsədova M.N.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Nitq hissələri arasında orijinallığı ilə seçilən və leksik-qrammatik sözlər kimi qruplaşdırılan əvəzliliklərin ingilis dilində yiyəlik əvəzlilikləri kimi məlum olan növü Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş təsriflənən formalarına uyğun gəlir və bu qrup leksik vahidlərin semantik yükünün altında sahiblik, nəyinsə yiyəsi olma mənası anlaşılar. Belə ki, kommunikativ prosesdə danışanın, yəni nitq aktı iştirakçısının şəxsiyyətlərarası münasibətlərini qurmaq, “özünün”, “müsaibinin” və yaxud “başqa bir şəxsin” və ya “şəxslərin” mənsubiyyət əlaqələrini vurğulamaq və eləcə də bu münasibətlərin sərhədlərini müəyyən etmək üçün ingilis dilində yiyəlik əvəzlilikləri, Azərbaycan dilində isə şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal formaları işləklik qazanmışdır. Bu tip əvəzlik qruplarının ifadə etdiyi əsas məna, yəni mənsubiyyət anlayışı ilə yanaşı kommunikativ prosesdə nitq aktı iştirakçısının intensiyasından və kommunikativ prosesin digər iştirakçılarına onun münasibətindən asılı olaraq, onların əlavə konnotasiyalar ifadə etməsi ingilis dilində olan yiyəlik əvəzliliklərinin və Azərbaycan dilində olan yiyəlik halda olan şəxs əvəzliliklərinin diskursiv- praqmatik şərtlənməsinin təzahürüdür. Nitq aktı iştirakçısının nitqində, yaxud müəllifin öz əsərində özünün və ya yaratdığı obrazın fərdiləşməsinin morfoloji- leksik ifadə üsulları ilə gerçəkləşməsi olan personalizasiya dil kateqoriyası universal bir kateqoriya olaraq mahiyyətcə gerçək aləm və bu aləmdəki insanın koqnitiv- idrakı fəaliyyəti ilə əlaqədardır. T. A. Pivovarçik qeyd edir ki, “personallıq

funksional-semantik sahəsini əmələ gətirən dil vasitələri pragmatik funksiyanı yerinə yetirir, nitq situasiyasının iştirakçılarının kommunikativ əlaqəsinin aktualizasiyası-personalizasiyası sayəsində danışanın dəyişən şəraitlərdə müxtəlif adamlarla kommunikativ münasibətlərinin nizama salınması üçün alət olur". Belə dil vasitələri cərgəsinə T. A. Pivovarçik "şəxs- atribut" mənalı yiyəlik əvəzliliklərini də aid edir. Dilçi alim dialoji nitqdə yiyəlik əvəzliliklərinin pragmatik aktualizasiyalı işlənməsinin üç linqvosemiotik oppozisiyada danışanın müraciət əsasında öz müsahibləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nizamlanmasına imkan verir:

1. Özününkü-özgə oppozisiyası;
2. İsti-soyuq oppozisiyası;
3. Yaxşı-pis oppozisiyası (Пивоварчик Т. А. «Прагматический потенциал приятельных местоимений» www.gramota.net/materials/1/2009/2-3/51/html).

Bizi əhatə edən gerçək aləmin ağ-qara, gecə-gündüz, yaxşı-pis və s. antoqonizlərinə uyğun olan bu kimi əksliklərin qarşılaşdırılması insan idrakinin və onun fəaliyyəti prosesində ətrafındakılara olan münasibətdən asılı olan intensiyasının mənsubiyyət göstəriciləri olan yiyəlik əvəzliliklərinin aktuallaşması sayəsində gerçəkləşir. Belə ki, adresantın nitqində işlənən yiyəlik əvəzliyi aktuallaşma səviyyəsindən asılı olaraq, onun adresata olan intensiyasının ifadə obyektinə çevrilir. "Özününkü"- "başqasınınkı" oppozisiyası altında adresant ya adresatı özünün şəxsi, yaş, cins, etnokultur çevrəsinə daxil edir, yaxud da bu çevrədən onu çıxarır, yaxud da özünü onun çevrəsindən kənarda tutmaqla adresatla qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyir. Yiyəlik əvəzliliklərinin nitq prosesində aktuallaşan "özününkü"- "başqasınınkı" oppozisiyası ilə bu qrup əvəzliliklərin linqvopragmatik xüsusiyyətlərinə gətirib çıxaran bir sıra əlavə konnotasiyalar müşahidə edilir. Məsələn:

1. Yaxınlıq, məhrəmlik.

"I think, my dear, we have all finished" (A. J. Cronin *"The Citadel"*).- (Məncə, əzizim, (mənim əzizim) biz hər şeyi bitirdik). Bu cümlədə "my dear" müraciəti ilə adresant özünün adresata yaxın, məhrəm münasibətini "my" yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə edir.

... hamıdan çox istədiyi, boynunu oxşayıb: "mənim yaranal ərim" - dediyi Cahandar ağa samanlığın üstündə oturub nərildəyərdi (İ. Şıxlı "Dəli Kür"). Adresant adresata olan özününkü, yaxın, məhrəm hisslərinin "mənim" əvəzliyini "yaranal ərim" birləşməsinin qarşısında işlədərək intensiyasını bir qat mənsubiyyətlə deyil, ikiqat mənsubiyyətlə bildirərək daha qabarıq aktualizasiya qoymaq üçün əvəzliyin pragmatik mənasından istifadə edir.

2. Müsahibini qiymətləndirmə, dəyərləndirmə.

"It's this. Yes, my smart young gentleman! May be you'll be kind enough to explain this." (A. J. Cronin *"The Citadel"*)- Bu belədir. Hə, mənim ağıllı centlmenim. Bəlkə, lütf edib bunu izah edəsiniz. Verilən bu nümunədə "my smart young gentleman" müraciətində my yiyəlik əvəzliyindən sonra smart sifəti işlənərək müsahibin onun üçün dəyərini vurğulamaqla, əvəzliyin pragmatik funksiyasını göz önünə qoyur.

Oxumaq bilirsənmi? - Yox. - Bəs öyrənmək necə, istəyirsənmi? - Çətindir? - Sənin kimi oğulun əlində nəmənədir, bir aya öyrənərsən. (İ. Şıxlı "Dəli Kür"). Bu nümunədə "sənin" əvəzliyini işlətməklə adresant adresat haqqında əvvəldən bildikləri sayəsində adresatın onun nəzərində olan dəyərini, yüksəkdə durduğunu vurğulayır və nitq aktı iştirakçısının intensiyasının ifadə vasitəsinə çevrilən əvəzlilik yüksək dərəcədə aktuallaşaraq pragmatik-diskursiv məna daşıyır.

Adresant adresatı öz çevrəsindən kənarda tutmaqla soyuqluq, düşmənçilik, kin, qərəz, rəqabət, fərqlilik kimi pragmatik yiyəlik əvəzlilikləri ilə aktuallaşdırır. Məsələn:

1. Soyuqluq, laqeydlik.

"I do doubt your word. You think you're a wise one". (A. J. Cronin *"The Citadel"*)- Sənin sözlərinə şübhə edirəm. Sən hesab edirsən, ağıllısan. Adresant "your- sənin" yiyəlik əvəzliyi ilə müsahibinə soyuqluq, laqeydli kimi pragmatik hisslərini büruzə verərək, inamsızlığın səbəbi kimi sözlərin "sənin" olduğunu vurğulayaraq əvəzliyin aktualizasiyasını göz önünə qoyur.

Nişanımız sənin bəliğinə qalmayıb, özümüz tutarıq (İ. Şıxlı "Dəli Kür"). Azərbaycan ədəbiyyatından gətirdiyimiz bu nümunədə adresant adresata olan öz intensiyasını bildirmək üçün mənsubiyyət mənalı "bəliğin" sözünün qarşısında "sənin" yiyəlik halında olan şəxs əvəzliyini işlədərək ikiqat mənsubiyyətlə əvəzliyin pragmatik daşdığına diqqət önünə çəkir.

2. İstehza, ironiya.

You mistake me, my dear. I have a high respect for your nerves. They are my old friends (J. Austen *"Pride and Prejudice"*).-Səhv edirsən, əzizim. Sənin əsəblərinə böyük hörmətim var. Onlar mənim köhnə dostumdur.

Ay ana, kimdi gəlib sənın qazanına baxan? (İ. Şıxlı “Dəli Kür”). Adresant adresata müraciətində iqiqat mənsubiyyət yaratmaqla “sənın qazanına” ifadəsilə insanların onun fərqlində olmadığını, onunla maraqlanmadıqlarını ifadə etmək üçün yiyəlik halda olan şəxs əvəzliyinin aktualizasiyasından istifadə edir.

3. Düşməncilik, qərəz, kin.

And YOUR defect is to hate everybody.- Sənın səhvin odur ki, sən hamıya nifrət edirsən. (J. Austen “Pride and Prejudice”). “Your” yiyəlik əvəzliyinin hətta mətndə ancaq böyük hərflərlə verilməsi, yəni adresatın bu əvəzliyi aktualaşdıraraq ondan öz qəzəbinin, iradının ifadəsi üçün istifadə etməsi bu referentiv vahidin pragmatik funksiyasının reallaşmasını bildirir.

Elə sənın kimiləri deyilmi camaatın evini yıxan (İ. Şıxlı “Dəli Kür”).

Sənın mollaların heç vaxt maarif məşəlini yandırmayacaq. Əksinə, bacarsalar, bütün qığılımları söndürəcəklər (İ. Şıxlı “Dəli Kür”). Bu nümunələrdə adresantın dilindən verilmiş “sənın kimiləri” və yaxud “sənın mollaların” ifadələri ilə onun aresata olan kini, qəzəbi, ondan fərqli əqidəyə, xislətə malikliyi əvəzliyin köməyi ilə reallaşır. Əvəzliyin belə aktualizasiyası birbaşa adresantın adresata olan gizli intensiyasını qabardaraq üzə çıxarır və pragmatiklərin ifadəsinə xidmət edir. Müəllif bu kəlmələrdə yiyəlik halda olan əvəzliyi işlətməklə personalizasiya ortaya qoyaraq nitq aktı iştirakçılarının kommunikativ asılılığını, situativ uyğunluğunu göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərində deyitdik və referentiv vahidlər olan yiyəlik əvəzliliklərinin personalizasiya kateqoriyasının göstəriciləri kimi araşdırılması qarşılaşdırılan bu dillərdə insanın idrakı-koqnitif fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq intensiyasının ifadə vasitələri kimi bu əvəzliliklərin hər iki dildə olan linqvopragmatik xüsusiyyətlərə malik olduğunu aşkar edir.

AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TARİXİ-ETNOQRAFİK SƏCİYYƏ DAŞIYAN ANTROPONİM VƏ TOPONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Əsədova N.N.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Hər bir xalqın dilində, ədəbiyyatında onun tarixinin, keçmişinin, etnosunun, məişətinin, güzəranının izlərini, səciyyəvi cizgilərini aydın görmək olar. Xalqın dili, dilin leksik bazası aid olduğu xalqın tarixi keçmişinin, həyat tərzinin, adət-ənənələrinin, məişətinin, mədəniyyətinin elə bir güzgüsüdür ki, burada həmin xalq haqqında müəyyən bilgilər əldə etmək üçün bu dilə kifayət qədər dərindən bələd olmaq yetərlidir. Hər bir xalqın dilinin, leksik bazasının maraqlı, məzmunlu bir qatı olan frazeologiyasını təşkil edən frazeoloji vahidlər arasında da həmin xalqın tarixi-keçmişindən, xalqın həyatından, tarixində olan sevincli və kədərli olaylardan, hadisələrdən, eləcə də həmin xalqın adət-ənənələrindən, vərdislərindən, dünyagörüşündən, dini etiqadından, inancından, mənəvi aləmindən, məişətindən, həyat tərzindən bəhs edən frazeoloji vahidlər mövcuddur. Belə ki, formaca lakonik, quruluşuna görə söz, söz birləşməsi və hətta cümlə formalı bitkin bir fikri ifadə edən, tərkib hissələrinə parçalana bilməyən, sabit söz birləşmələri adlandırılan bu dil vahidləri öz dərin məzmunları ilə, mətnyaradıcı xüsusiyyətləri ilə aid olduqları dilin leksik bazasının zəngin xəzinəsi kimi həmin dili, bu dildə olan ədəbiyyat nümunələrinin cilalandırır. Bir sözün, söz birləşməsinin və yaxud da cümlənin məna dərinliyinin altında bəzən xalqın tarixi keçmişinin müəyyən bir hadisəsi, etnoqrafiyasının səciyyəvi bir cizgisi dayanır. Belə frazeoloji vahidlər arasında Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan və bu xalqların tarixini, keçmişini, adət-ənənələrini əks etdirən frazeoloji vahidlər yetərincədir. Məsələn: Azərbaycan dilində işlənən “Teymurun fili kimi” frazeoloji birləşməsinin etimologiyası Əmir Teymurun istilasına bağlıdır. Belə ki, Əmir Teymur ordusunun fillərini baxılmaq üçün kəndlərə paylaymış. Fillər də xalqın əkin-biçiminə ziyan vurmuş, Bu səbəbdən Molla Nəsrəddin və yaşadığı əyalətin adamları Teymurun yanına şikayətə gedirlər. Əmirin qəbulunda gözləyərkən görürlər ki, fillərdən şikayət edənləri Teymur edam etdirir. Molla ilə gələnələr də bunu görüb Mollanı tək qoyub qaçırlar. Teymur Mollanı görür və niyə gəldiyini soruşur. Molla onu tək qoyanlara acığından və canının qorxusundan deyir ki, sizin fil tək darıxır, gəldim deyəm ki, onun dişisini də verin aparım. “Teymurun fili kimi” ifadəsi bu gün dilimizdə xalqın qanına işləyən, həyatını dözülməz edən, ancaq arxasında güclü bir qüvvənin dayandığı bir varlıq, şəxs haqqında deyilir.

“Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” ifadəsi Azərbaycanın görkəmli şairi Molla Pənah Vaqıfla bağlıdır. Şairin savadlı, bilikli və dərin təfəkkürə malik olduğu vurğulanır. Dövründə onunla ayaqlaşa bilməyən adamlar haqqında deyilən bu ifadə günümüzə qədər gəlib çatmış və ümumi məna kəsb edərək eyni elmi, sənəti öyrənən adamların fərqli qabiliyyətinə, bacarığına işarədir.

“Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu” ifadəsi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı olan “Koroğlu” dastanının “Keçəl Həməzinin Qıratı qaçırməsi” qolundandır. Düratı qaçıran Həməz dəyirməndə yenidən Koroğluya hiylə gələrək onu aldadır, üzünü una boyayıb, dəyirmançının paltarını geyinir və özünü Koroğluya dəyirmançı kimi təqdim edib, təqib olunan adamın dəyirmanının donuzluğunda gizləndiyini bildirir. Ona inanan Koroğlu isə Qıratı saxlamaq üçün onun yüyənini Keçəl Həməzin əlinə verir ki, gizlənəni tutsun. Bu vəziyyətdən istifadə edən Keçəl Həməz yüyəni əlində olan Qırata minir və qaçır. Aldandığını başa düşən Koroğlu sazı əlinə alıb “Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu” adlı gəraylısını oxuyur. Alliyuzial səciyyəli bu frazeoloji ifadə insanın öz səhvi, günahı ucbatından düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarmasına işarədir.

“Kərbəla müsibəti” yaxud “Bu lap Kərbəla müsibətidir” birləşməsi Azərbaycan xalqının islam dininə olan etiqadı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, İraqın Kərbəla şəhərinin yaxınlığında Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseynin və onun ailəsinin, qohumlarının Yezid tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilməsi sayəsində yaranmışdır. Ən qanlı faciələrin miqyasını, böyüklüyünü göstərmək üçün bu ifadə işlədilir.

Rus dilində: *Бурдиданов осел* - həddindən artıq qətiyyətsiz, key adam deməkdir. XIV əsrdə yaşamış fransız filosof-sxolast Jan Buridana aiddir. Guya o, iradə azadlığının olmadığını göstərmək üçün bir eşşəyi gətirir və bununla göstərir ki, onun azadlığı olmasa, o acıdan ölür.

Вавилонская блудница - əxlaqsız, pozğun, yolunu azmış qadın deməkdir. Bibliyaya görə Vavilon tamamilə əxlaqsızlarla dolu şəhərdir və hətta bu şəhəri onların anası da hesab edirdilər.

Аредовы веки жить - Azərbaycan dilində “lap çox yaşayan, uzun ömürlü adam” deməkdir. Etimologiyası Bibliya patriarxı Yareda aiddir ki, o, deyilənə görə, 962 il yaşayıb. Bu frazeoloji ifadənin Azərbaycan dilində qarşılığı “Şah Abbasi taxtda görüb, Nadiri (Nadir Şahı) qundaqda” yaxud “Süleymanı taxtda görüb, Nadiri qundaqda” kimi işlənir.

Ариаднина нить - “çətin vəziyyətdən insanı çıxara bilən bir ip ucu”, bir işarə deməkdir. Qədim yunan mifologiyasına görə Krit çarı Minosun qızı Ariadna Afina çarı Tezeyə yarıöküz - yarıadam olan minotavri öldürməkdə və sap yumağının köməyi ilə labirintdən çıxmaqda yardım edir.

Июти в Каносо - əskilmək, məğlub olmaq deməkdir. Şimali İtaliyada Kanos sarayının adı ilə bağlıdır. 1077-ci ildə Alman imperatoru IV Henrix əvvəllər siyasi mübarizə apardığı Papa VII Qriqoridən çox alçalmış şəkildə üzr istəyir.

İngilis dilində: *a Peeping Tom* - hədsiz hər şeylə maraqlanan adam, burnunu hər şeyə soxan adam, qeyri-sağlam maraqla hamıdan fərqlənən adam - “Gözaltı baxan Tom”- Bu frazeoloji birləşmə belə bir əfsanə əsasında yaranıb: Qraf Mersiyski Koventri şəhərinin sakinləri üzərinə çox ağır vergi qoyur. Onun arvadı Ledi Qodiva bu adamları müdafiə etməyə qalxanda, qraf bu vergini yalnız bir şərtlə ləğv etməyə söz verir: Ledi Qodiva günorta çağı bütün şəhərdən çılpaq vəziyyətdə keçməyə cəsarət etsə. Ledini utandırmamaq üçün şəhərin sakinlərinin hamısı öz evlərinin pəncərə taxtalarını bağladılar. Yalnız bircə dərzi Tom keçən xanıma baxdı və dərhal gözləri kor oldu.

Penelope's web-problemin həllinin qəsdən uzadılması deməkdir. Etimologiyası mifoloji qəhrəman - Sparta şahzadəsi İkariusun qızı Penelop və İtaka kralı Yulisesin məhəbbət hekayətindən götürülmüşdür. Birgə ittifaqları bir il çəkməmiş Yulises Troya müharibəsinə gedir, ancaq qayıtmır və onun sağ qalması haqqında heç bir məlumat olmur. Penelopun inadkar pərəstişkarları onunla evlənmək istəyirlər və o, buna məcbur edilir. Penelop belə vəziyyətdə hiylə işlətməyi qərar alır. Yulisesin qayıtmasına ümid bəsləyən qız söz verir ki, nişan paltarı hazır olan kimi pərəstişkarlarından birini seçib ailə quracaq. Gündüzlər o bu paltar üzərində işləyir, paltarı hazırlayırdı, gecələr isə tikdiklərini təzədən sökürdü. Buradan da bu məşhur ifadə yaranmışdır.

Boston Tea Party- (hərfi tərcümə: Boston çay qonaqlığı) frazeoloji birləşməsi Şimalı Amerikada İngiltərə koloniyalarının müstəqillik uğrunda apardıqları müharibədən əvvəl baş vermiş bir hərəkət nəticəsində yaranmışdır. Üzvlərinin içərisində kolonistlərin nümayəndələrinin olmadığı Britaniya Parlamenti tərəfindən çay haqqında verilən qanundan (Tea Act) sonra çay üzərinə qoyulan vergiyə etiraz əlaməti kimi 1773-cü ilin dekabrında “Azadlıq oğulları” (Sons of Liberty) hərəkətinin üzvləri hindu paltarı geyinərək Boston limanında ingilis gəmisinə daxil olaraq gömrük xərcləri verilmədən gətirilən 342 yeşik çayı qəti etiraz əlaməti olaraq dənizə tökmüşdülər.

Come (yaxud put) Yorkshire over smb.- kimisə aldatmaq deməkdir. Hərfi tərcüməsi Yorkşiri kiminsə üzərinə gətirməkdir. Yorkşirlilər öz hiyləgərlikləri ilə məşhur olub ad çıxarmışlar və hətta bu hiyləgərlik atalar sözüne çevrilmişdir.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz bu frazeoloji vahidlərdə mənsub olduğu xalqın tarixinin izləri, etnoqrafik səciyyələri əks olunmuşdur və illərin süzgəcindən keçib gələn bu dil vahidləri aid olduqları xalqın söz dünyasının inciləri kimi gündəlik danışq dilində işlənməkdədir.

**“FƏRHƏNG-E ZƏFƏNQUYA VƏ CƏHANPUYA”DA
YUNAN LEKSİK VAHİDLƏRİN PARALELLİYİ**

Əsədullayeva P.A.

AMEA, akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Hər bir xalqın mədəniyyət tarixində leksikoqrafik əsərlərin mühüm rolu olduğu kimi, fars leksikoqrafiyası tarixində dilçiliyin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş çox zəngin və rəngarəng lüğətlərin rolu olmuşdur. XIV əsr fars izahlı lüğəti “Fərhəng-e zəfənpuya və cəhanpuya” (danışan və dünyanı öyrənən lüğət) bir çox məşhur orta əsr leksikoqrafları üçün tədqiqat mənbəyi olmuşdur. Lüğət XVII əsrə qədər elm üçün itkin hesab olunurdu. “Fərhəng-e zəfənpuya və cəhanpuya” elmi dairəyə naməlum Təşkənd Universiteti əlyazmasının aşkar olunduğu zamandan, yəni 1965-ci ildən etibarən daxil edilmişdir. Adı çəkilən əsər Bədr əd-Din İbrahim tərəfindən tərtib olunmuşdur. Lüğət yeddi bəxşə (hissə), o da öz növbəsində quneyə (başlıq), qune de bəhrə (bölüm) ayrılır. Hər bir bəxş (hissə) müəllif tərəfindən adlandırılmış kiçik lüğətdir. VI hissədə (bəxş) rum və yunan sözlərində söhbət açılır. Belə ki, rum aylarının adları, fəlsəfi terminlər, xristian ayinləri və kilsələrinin adları, məşhur xristian şəxsiyyətlərinin adları, yunan təqvim və bəzi qədim yunan islahatları öz əksini tapır. Adı çəkilən bəxş beş səhifədən artıq deyildir, qune və bəhrlərə ayrılmamışdır.

İran və Yunanıstan arasında mədəni əlaqələr tarixi kökə malikdir. Hələ Əhəmənilər dövründə yunan elmi, incəsənəti və dili Şərqə yol tapmışdır. Yunanıstan, Suriya və İran vahid bir baryaq altında birləşdiyi zaman, Selevkilər dövründə İran və Ellin mədəniyyətlərinin bir-birinə təsiri daha da güclənmişdir. Bu da öz növbəsində Bizans imperiyasının mədəni təsirinin artmasına və III-IV əsrdə İranda xristianlığın yayılmasına səbəb olmuşdur. Qərbdən-yunan, latın və digər dillərdən ərəb dili vasitəsilə bəzən də ərəbləşmiş şəkildə fars dilinə çoxlu sayda alınma sözlər keçmişdir. Suriya və arami dilindən alınma sözlər bilavasitə bu dilə keçmişdir.

Müəllifin “rum və yunan sözləri haqqında” adlandırdığı VI bəxş özündə suriya, yunan, latın və arami sözlərindən ibarət qısa lüğəti ehtiva edir. Bədr əd-Din görünür bu bəxşdə “rum sözləri” altında qərbdən erkən fars ədəbiyyatına keçən sözləri nəzərdə tutmuşdur. O, “rum və yunan sözləri haqqında” adlandırdığı kiçik lüğətinə şərq xristianlığına aid sözləri daxil etmişdir. Burada kilsə iyerarxiyasının titulları, xristian kilsəsinin nüfuzlu şəxsiyyətlərinin adları, məşhur məbədlər və monastirlər, xristian ayinləri, Suriya təqvimi qeyd olunmuşdur. Erkən fars leksikoqrafiyası abidələrində bu sözlərin əksəriyyəti öz əksini tapmamışdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi VI bəxş beş səhifədən artıq deyildir, qune və bəhrlərə ayrılmamışdır. Lakin biz oxuculara ətraflı məlumat verməkdən ötrü sözləri ilk hərflərinə əsasən “qune”lərə böləcəyik və tərcümələrini verəcəyik.

“qune-ye əlif”

آب [ab] rum. yayın son ayı avqust; اسطقسات rum.[ustuqusat] dörd ünsürdən biri; hər şeyin əsli; آذار [azar] sur. Suriya təqvimində VI aydır, ərəblər bu ayı شهر الروم [şəhur əl-rum] adlandırırlar; baharın ilk ayı; ايار rum.[əyyar] rum aylarından biridir; baharın üçüncü ayı; اسطقس rum.[ustuqus] dörd ünsürdən biri; maddə, cəm forması اسطقسات dir. اسقف yun.[usquf] İncil oxuyan; kahinlərin başçısı; Xristianlıqda “usquf” “mətran”dan aşağı “keşiş”dən yuxarı olan dərəcədir; ايلول [əylul] rum. Rum ayıdır, payızın son aylarından biri; Suriya təqviminə görə 12-ci aydır; ازوم [azum] yer adı; ارزنة الروم - ارزن الروم - Örzurum-Türkiyənin şərqində yerləşən şəhər; إقليم [iqlim] yun. dörd ünsürün (yerin) 7-ci hissəsidir, cəmi اقاليم dir; yeddi planetdir və hər ölkə bir planetə aiddir, məsələn, Hindistan Saturna, Çin Yupiterə, Türk Marsa, Xorasan Günəşə, Rum Merkuriyə, Mavəənnəhr Veneraya, Şimal ölkələri isə Aya; افلاطون [Əflatun] yun. Aristotel-yunan filosofu; ارغنون [ərğanun] rumilərin musiqi aləti; rubab, barbat, çəng və tənbur kimi alətlərin birləşməsidir; ona ارغن “ərğun” da deyirlər; اكسون [əksun] atlasa bənzər ipək parça

“qune-ye be”

برنس [burnus] xristianların üst geyimi- arxasında papağı olan pləş; بطليموس [Bətlimus] II əsrdə yaşamış yunan filosofun adı; işıq; Misir padşahının adı; بليناس [Bəlinas] sehr, tilsim etməyi bacaran filosofun adı; بطريق [bitriğ] xristian rahiblər

“qune-ye te”

تشرين [təşrin] ayların adları, təşrinlər iki cür olur: birinci təşrin və sonuncu təşrin. Və hər ay haqqında şeir vardır. Rübai: iki təşrin və iki kanun, daha sonra: şubat və azər, nəysən və əyyar, haziran və təmuz, ab və

əylül. Məndən xatirə bunları yadda saxla!

Əylül, birinci təşrin və sonucunu təşrin - payız, birinci kanun, sonuncu kanun və şubat - qış, azər, nəysən, əyyar - yaz, haziran, təmuz, ab-yay ayağıdır. Təmuz-yay aylarının ortasıdır. Burada “əylül”, “şubat”, “haziran”, “temmuz” çağdaş türk dilində işlənən ay adlarıdır.

جنطيانا “qune-ye cim”

جنطيانا [cintinyənə] yun. Cintin Məlikin kəşf etdiyi qırmızı rəngli dərman kimi istifadə olunan gül; جاتليق [casiliq] xristianlarda alim və rahib, dərəcələrdən biri.

“qune-ye he”

حزيران [həziran] sur. Suriya təqvimində 9-cu ay. Yayın ilk ayı. Müasir türk dində bu söz “haziran” şəklində işlənir.

“qune-ye sin”

سكوبا [Sukuba] monastır tikən Rum əhlindən bir şəxsin adı; سوكه [suke] yun. vulva; سوفسطاويه [Sufistaye] yun. sofistlə

“qune-ye şin”

شليخا [şəlixə] sur. xristian səhabələri; شماس [şəmmas] kilsəyə, məbədə baxan, nəzarətçi; شباط [şubat] rum ayıdır, qışın son ayı.

“qune-ye ta”

تورسيقوس [tursiqus] xristianlarda nüfuzlu, hörmətli şəxs

“qune-ye eyn”

عنصر [unsur] ünsür, element, cəmi عنصر dir. Torpaq, hava, su, od-bunlar təbiətin əsas ünsürləridir.

“qune-ye fe”

فيلاقوس [Filaqus] Yunan hökmdarı İsgəndərin atasının adı. Burada “us” - əmir, başçı “fılaq” - ordu deməkdir, yəni “ordunun başçısı”, “komandir”; فردوس [firdus] cürbəcür ağacları, gülləri və suyu olan bağ; فيلسوف [filsuf] filosof.

“qune-ye

qaf”

قسطا [Qista] Qista

ibn Lutay Bəlbəki h.III-IV əsrdə yaşamış rum riyaziyyatçısı və filosofudur. Çoxlu sayda yunan kitablarını ərəb dilinə tərcümə etmişdir; قسيس [qissis] “keşiş” sözünün müərrəbidir; قانون [qanun] kanun-bağdatlıların musiqi aləti; hər şeyin əsli; qayda, qanun; قسطنطين [Qustantin] Rumun paytaxtı Konstantinopolu tikən hökmdarın adı.

“qune-ye kaf”

كشيش [keşiş]

Dünyada yaşamış və yaşamaqda olan xalqlar bir-birindən təcrid halda olmamış və deyildirlər. Nəticə etibarilə hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin inkişafına başqa xalqların əldə etdikləri nailiyyətlər də təsir etmişdir. Fars və yunan, rum, arami dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusu olduqca maraqlıdır. Bu xalqların tarixi əlaqəsi, sadəcə olaraq, onların qonşuluq münasibəti ilə bitmir. Yunan, rum, arami, suriya alınma sözlərinin fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində yardımçı vasitə kimi çıxış etməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bizim bu məqalədə araşdırmaq istədiyimiz əsas məsələ XIV əsrdə İran və Yunanıstan arasında mövcud olan mədəni və dil əlaqələrini üzə çıxarmaqdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİNDƏ MULTİKULTURALİZMİN TƏZAHİRÜ

Əsgərova N.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan xalqının multikulturalizm ənənələrinin çox qədim tarixlərə dayandığını “xalqın ruhunun bilavasitə ifadəsi” (Vilhelm Humboldt) olan dili, xüsusilə, onun leksik-semantik sistemi aydın şəkildə əks etdirir.

Ümumtürk dilinin uzun əsrlər davam etmiş təbii diferensiasiyasının nəticəsi olan Azərbaycan dili (türkcəsi)nin lüğət fondunun əsasını türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, sonrakı dövrlərdə məlum ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni təsirlər altında ümumən türk, o cümlədən Azərbaycan dili lüğət tərkibinə külli miqdarda İran-fars, sami-ərəb sözlərinin axını başlamışdır. Birinci qrup sözlərin daha çox bədii, ikincilərin isə elmi üslubda qərarlaşmasının səbəbi müsəlman dünyasında fars dilinin poeziya, ərəb dilinin isə (elm) dili kimi daha çox üstünlük qazanmasından irəli gəlmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində, ümumən leksik-semantik sistemində “türk+fars+ərəb” modeli və bunun əsasında yaranan türk-fars ərəb paralelliyi o qədər güclü olmuşdur ki, alınma leksik-terminoloji

vahidlər çox hallarda türk mənşəli sözün funksionallığının nəinki ikinci plana keçməsinə, hətta tamamilə arxaikləşib unudulmasına səbəb olmuşdur.

Statistik təhlillər göstərir ki, məsələn, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizi kimi Azərbaycan şairlərinin dilində türk, fars və ərəb mənşəli sözlərin sayı təxminən bərabərdir. Lakin XVIII əsrdən (M.P.Vaqif dövründən) başlayaraq 1) xalq dilindən gələn türk mənşəli sözlərin artması, 2 (fars, ərəb mənşəli sözlərin isə milliləşmiş kütləvi anlaşıqlı vahidlərin istifadə olunması) müşahidə edilir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində üçüncü alınma mənbəyi olaraq Avropadan gələn dil təfəkkürü, eləcə də onun üzvi tərkib hissəsi olaraq söz-termin axını başlayır ki, bu, fars-ərəbdən sonra ikinci dalğa - mərhələ idi.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində tarixən formalaşmış, yaxud süxurlaşmış üç etnik-mədəni qat mövcuddur ki, onlar türk, fars-ərəb və Avropa qatlarından ibarətdir. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən müəyyən mərhələlərdə Azərbaycan dilindəki alınma sözləri “təmizləmək” və ya “milliləşdirmək” cəhdləri müşahidə edilsə də, dildə hiss olunacaq bir dəyişiklik yaratmaq mümkün olmamışdır ki, bu da milli təfəkkürün zəngin multikultural xarakteri ilə bağlı olub, Azərbaycan dilinin (dil təfəkkürü mədəniyyətinin) “yad” vahidləri kifayət qədər dərinə (və sürətlə), həm forma (səslənmə), həm də məzmunca (semantika) mənimsəmə texnologiyalarının dinamikasından irəli gəlir.

MULTICULTURALISM'S INFLUENCE ON SOCIETY

Hajiyeva E.F.

Azerbaijan Technical University

Before talking about multiculturalism in the modern world let me give the definition of the word 'culture' as 'the customs, beliefs, art, music, and all other products of human thought made by a particular group of people at a particular time'. Culture comprises all activities people practice, what they eat, how they dress, etc. Multiculturalism reflects cultural, ethnic, racial, linguistic, and religious diversity brought about by mobility of people in the processes of colonization, slavery, migration, and other historical causes.

The modern world can be called multicultural due to racial, cultural and ethnic diversity. Through the process of globalization and immigration modern society has become a mixture of different nations and cultures. Cross-cultural contacts have grown significantly nowadays. Thanks to globalization anyone can enjoy foreign goods, food, ideas, music, technologies and practices. Multiculturalism supports the ideals of a democratic society in which every person is free and equal in dignity and rights. It leads to understanding, respect and friendship among racial and ethnic groups. All people are equal which enables them to participate fully in the social, cultural, economic and political life irrespective of their religion, race, colour of skin or origin. The positive attitude to multiculturalism plays a very important role in the fight against all forms of extremist action.

Some people have a negative attitude to multiculturalism as they believe that it erodes social stability and national cohesion. People's prejudices and fears may result into ethnocentrism or they may lead to racial discrimination, social conflicts and violence. Ethnocentrism is the belief that one's own race or ethnic group is more important than others and that its culture is superior to the culture of other groups. It occurs when one culture or nation places itself at the top of an imagined hierarchy of cultures and nations.

The United Kingdom has one of the highest immigration rates in the EU. Although white people make up over 90% of the UK population, there are also many other groups living in Great Britain. The largest ethnic group is Asian (4% of the population). This group includes people from India, Pakistan, and Bangladesh. The other main ethnic groups are Afro-Caribbean, African, Arabic, and Chinese. In London, almost 30% of the population are Asian and black. The main reason why London has become a multicultural city is the long history of immigration to Britain which increased greatly after World War II. Immigrants were encouraged to come to Britain as the country needed many workers to rebuild its economy after the war. Now the children and grandchildren of the earlier immigrants are full members of British society. Immigrants come to Great Britain for many reasons: some of them look for a well-paid job and better life; some seek protection from poverty, military conflicts or political persecution. Almost every part of London is populated with a wide mixture of people from many different countries.

Talking about the United States we often use the metaphor 'melting pot' to emphasize that all the immigrant cultures have mixed and assimilated into American society. White Americans make up the

majority of the US population (about 75%). Blacks or African Americans, Asians and Pacific Islanders, American Indians, Alaska Natives and other races make up 25% of the population. From 1880 to 1930, there was a huge growth in immigration to the United States. Today, the largest groups of immigrants come from Mexico, the Philippines, and other parts of Latin America and Asia. Nowadays behind many social and political conflicts there is a problem of cultural differences. That's why we need to create a harmonious integrated society where every member enjoys equal rights. Multiculturalism helps us build bridges between communities; it is the pledge of peace, understanding, harmony and wellbeing. Multiculturalism will help us create a united and tolerant culturally diverse society. Multiculturalism simply does not mean what most of its critics think. The original home of multiculturalism is Canada. Canadian philosophers and policy-makers have done most to define and elaborate the concept, since Canada is quintessentially an immigrant society. There, multiculturalism does not mean, and has never meant, different cultural and ethnic groups being left alone to get on with whatever activities they choose. It actually means the opposite. Policy-making in Canada stresses active dialogue between cultural groups, active attempts at creating community cohesion, and the acceptance of overarching Canadian identity. As a leading Canadian writer, Will Kymlicka, puts it, multiculturalism in Canada 'encourages the members of different immigrant groups to interact, to share their cultural heritage, and to participate in common educational, economic, political and legal institutions'. Canada adopted its official 'multicultural policy' in 1971. That policy-orientation has long stressed that language tests, citizenship ceremonies and oaths are axiomatic for immigrants. Such demands are wholly uncontroversial, among the host population as well as migrants: indeed they are widely welcomed as a sign of mutual commitment. Some Canadian-style policies, such as citizenship ceremonies, have been introduced with success in the UK.

Azerbaijan celebrates multiculturalism the success story through ensuring the values of coexistence and intercultural harmony in the Azerbaijan society, making it a recognized model at the worldwide level. All identities and races within the Azerbaijan public sphere are guaranteed social justice as well as equal opportunities regardless of the race, origin or religious affiliation.

The republic of Azerbaijan has committed to promote cultural diversity and intercultural as well as inter-civilization dialogue through the proclamation of the year 2016 as the Year of Multiculturalism in the country, which was the fruit of the Baku process.

Azerbaijan conforms that multiculturalism as an action system is still alive, though some European states leaders declared its failure in Europe. It is a success story in Azerbaijan because it has deep roots in the country's history. Azerbaijan offers a model for humanity to coexist in this more globalized world.

The Azerbaijani President Ilham Aliyev has signed a decree declaring 2016 as the Year of Multiculturalism in Azerbaijan. This was to maintain and further develop and popularize the traditions of multiculturalism. Now Azerbaijan makes significant contributions to the traditions of tolerance at worldwide level through the confidence in adopting daring decisions

Taking into consideration the above-mentioned fact that formation and development of multicultural society was determined by peculiarities of historical development of a concrete society we should note that due to differences of the historical development of states there were different models of multiculturalism. Among its most specific models I'd like to note American, Swedish, Australian, and Canadian models.

Conclusion

Through these developments it is clear that multiculturalism has had some effect on many aspects of our daily life: the food we eat, the buildings around us, the people we associate with, our social lives, the governments that govern us and, most importantly, our own outlook on the world.

MAŞIN TƏRCÜMƏSİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAYAN CƏHƏTLƏRİ

Heydərova L.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Süni intellektin inkişafı və müasir texnologiyaların yenilənməsi ilə insanların maşın tərcüməsinə olan tələbi getdikcə artır. Onlayn tərcümə proqramları və sistemləri insanlara tərcümə işini həyata keçirməyə kömək edir. Getdikcə maşın tərcüməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurmağın daha etibarlı vasitəsinə çevrilir. Bəs *maşın tərcüməsi* nədir və tərcümə prosesində hansı rolu oynayır?

Kompüter linqvistikasının bir sahəsi olan maşın tərcüməsi kompüter proqramı vasitəsilə mətnin bir dildən digər dilə tərcümə prosesidir. XX əsrin sonlarında reallığa qovuşan maşın tərcüməsi ilkin mərhələdə lüğətə əsaslandığı üçün sözbəsöz tərcümə ilə nəticələnmişdir. Tədricən maşın tərcüməsinə linqvistik nəzəriyyələr əlavə olunmuşdur. Bununla belə, maşın tərcüməsi heç də həmişə gözlənilən tələblərə cavab vermir. Maşın tərcüməsi sözün pragmatik mənasını duymadığı üçün sözdəki çoxmənalılıq və məcaziliyi hədəf dilə doğru çatdırı bilmir. Elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsində uğur qazanan maşın tərcüməsi bədii ədəbiyyatın, poeziyanın tərcüməsi zamanı eyni nəticəni göstərə bilmir. Poeziyanın normal tərcüməçi tərəfindən belə bəzən uğurlu alınmadığı həqiqətini nəzərə alsaq, bu zaman maşın tərcüməsindən kreativ poetik tərcümə gözləmək mümkünsüzdür. Belə ki, maşın tərcüməsi heç vaxt yaradıcı insan beynini, canlı tərcüməçini əvəz edə bilməz. Artıq maşın tərcüməsi ilə bağlı fikirlər dəyişmişdir və indi tam dəqiqliyə nail olmaq üçün bu kimi tərcümələrin insan-tərcüməçi tərəfindən redaktə edilməsinin vacibliyi qəbul olunmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, maşın tərcüməsi öz aktuallığını qoruyur. Bundan əlavə, müəyyən məhdud dil mühitləri maşın tərcüməsinin istifadəsinə icazə verir. Buna nümunə olaraq hava məlumatlarını həm ingilis, həm də fransız dillərində ötürən Kanada hava bürosunu misal göstərmək olar. Hava məlumatında istifadə olunan sözlərin sayı çox məhduddur və kompüterdə bir dildən digər dilə tərcümə olunması üçün asanlıqla proqramlaşdırıla bilər. Digər bir nümunə isə sadə əsas suallardan ibarət olan rəsmi formalardır. NATO kimi təşkilat bu formaları on müxtəlif dildə təqdim edə bilər və proqram vasitəsilə hər formanı bu dillərə avtomatik tərcümə edə bilər. Üçüncü nümunə isə bütün dünya boyunca özünün kənd təsərrüfatı maşınlarını satan və əməliyyat təlimatlarını müxtəlif dillərdə təmin edən Illinoisdə yerləşən *Caterpillar* şirkətidir. Bu şirkət daxili tərcümə proqramına milyonlarla investisiya yatırır və bu proqram sayəsində öz texniki ədəbiyyatını sərfəli yolla yeniləyir və dəyişir.

Hal-hazırda maşın tərcüməsindən ən çox yararlanan şəxslər bu kimi xidmətləri alanlar deyil, belə proqramları yaradan və istehsal edən şirkətlər və bu tərcümə layihələri üzərində proqram tərtibatçısı və ya maşın tərcümə mətnlərinin redaktorları kimi işləyən tərcüməçilərdir. Başqa sözlə desək, maşın tərcüməsi istər qiymət, itərsə də keyfiyyət baxımından tərcüməçilər üçün real təhlükə yaratmır.

R. KIPLİNGİN “ƏGƏR” ŞEİRİ TƏRCÜMƏDƏ

Həmzəyeva S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsrin sonlarında tanınmış ingilis yazıçısı, şair Redyard Kiplingin “Əgər” şeiri dilimizə tərcümə olunur. “Mükafatlar və möcüzələr” kitabında dərc olunmuş “Vasvası qardaş” hekayəsinə yazılmış giriş kimi təqdim olunmuş bu şeir ilk dəfə 1910-cu ildə çap olunub. Həmin ərəfədə Kiplinq ədəbi şöhrətin zirvəsində idi və şeirləri kütlə tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Tənqidçi D.Mirski qeyd elədiyi kimi, “Əgər” şeirinə, demək olar ki, hər ingilis vətəndaşının evində rast gəlmək mümkün idi. Uzun müddət Kiplinqi uşaq şairi kimi qəbul etsələr də, “Əgər” şeirinin əxlaqi-didaktik mahiyyəti şairin ciddi əsərlər müəllifi kimi qəbul olunmasına imkan verir. Sadəlik, təzad, dərin mətnaltı məna şeirin əsas qayəsini təşkil edir. Kiplinqin şeirdə əks olunan daxili dünyası yalnız ağ-qara rənglərdən ibarətdir. Məzmunundan anlaşıldığı kimi, şeir müəllifin öz oğluna həsr edilmişdi. Onu da qeyd edək ki, şairin oğlu 1915-ci ildə Fransa cəbhəsində həlak olmuşdu. Rus dilinə bu şeir M. Lozinski, V. Kornilov, A. Qribanov, A. Şarapov tərəfindən tərcümə edilir. Lakin maraqlıdır ki, hər dörd mütərcim şeiri müxtəlif adlarla çevirmişlər. Belə ki, M.Lozinski onu “Заповедь” (“Vəsiyyə”), V.Kornilov “Когда” (“Nə vaxt”), A.Qribanov “Если сможешь” (“Əgər bacarsan”), A.Şarapov “Из тех ли ты” (“Onlardanсанmı”) şəklində tərcümə etmişlər. Azərbaycan dilinə həm Sabir Mustafə, həm də Şahin Xəlilli tərəfindən bilavasitə İngilis dilindən tərcümə edilən bu şeirin adı “Əgər” şəklində çevrilmişdir.

Hər iki tərcümənin öz maraqlı cəhətləri var. Öncə onu qeyd edək ki, uşaq yazıçısı kimi tanınan Redyard Kiplinq adı çəkilən şeiri öz yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq, sadə dildə yazmışdır. Mütərcimlər də tərcümə zamanı şeirin poetikliyi ilə bərabər, onun sadəliyini qorumuşlar. Sabir Mustafa bəzi hallarda şeirin bədiiliyini qorumağa müvəffəq olmuşdur. O, hərfi tərcümədən uzaq olmağa, şeirin ruhunu, müəllifin fikrini çevirməyə çalışmışdır. Bu prinsiplə tərcüməçi “blame” (günahlandırmaq) sözünü – “dara çəkmək”, “If you can wait and not be tired by waiting” (Əgər sən gözləsən və gözləməkdən yorulmasan) cümləsini – “əgər sən gözləsən səadətini”, “Triumph and Disaster”(zəfər və bədbəxtlik) – “Tərif də, tənqid də”, “winnings”(uduş, qələbə) – kart, “breath a word about your loss” – “təəssüf etmə” kimi tərcümə etmişdir. Bu tərcümələrin heç biri dəqiq tərcümə olmasa da, müəyyən mənada fikri izah edə bilmişdir: Amma orijinaldan uzaqlaşaraq! Bəzən isə müəllifin işlətdiyi sözlər ədəbi dilin poetikliyini pozur. Məsələn; birinci bəndin ilk misralarına nəzər salaq:

If you can keep your head when all about you
Are losing theirs and blaming it on you,

Karıxma tək qalsan, dostlar getsələr,
Səni həyəcanla çəksələr dara.
Bu misralardakı “karıxma” sözü, eyni zamanda üçüncü bənddəki
And lose, and start again at your beginnings
And never breathe a word about your loss;

Lüt qalib udusən bütün varını,
Heç zaman, heç zaman təəssüf etmə.
“lüt qalib” kimi sözlər bədiiliyə xələl gətirir.

“Əgər” şeirinin digər mütərcimi Şahin Xəlilli də tərcümə zamanı mənanı qorumağa çalışmış, eyni zamanda şeirin formasını da saxlamışdır. Sadəcə, Sabir Mustafanın tərcüməsi orijinala uyğun olaraq, hər bəndi 8 misradan ibarət olmaqla, 4 bənddən, Şahin Xəlillidə isə hər bəndi 4 misradan ibarət olmaqla, 8 bənddən ibarətdir. Mütərcim tərcümə zamanı bəzən orijinaldan uzaqlaşmış, mənaya uyğun yeni məzmun təqdim etmişdir. Məsələn: birinci bəndin ilk dörd misrasına fikir verək:

If you can keep your head when all about you
Are losing theirs and blaming it on you,
If you can trust yourself when all men doubt you,
But make allowance for their doubting too;

Öyləşsən mütəhhim kürsüsündə sən,
Danış bir obanın, xalqın yerinə.
Uyma hər fitnəyə, saf, inamlı ol –
Son qoy ürəklərin şübhələrinə.

Hərfi tərcümədə deyilir: “Əgər hər kəsi itirsən, başını uca tutmağı bacar, heç kəsi günahlandırma. Sənə şübhə etsələr də, özünə inan.” Təbii ki, mövzu qorunub, lakin ayrı mənada və daha pafosla canlandırılıb. Bununla belə, mütərcim misraları yığcam ifadə etməklə, dolğun mənada təqdim etməyə də nail ola bilmişdir. Məsələn, aşağıdakı misralara fikir verək:

If you can wait and not be tired by waiting,
Or being lied about, don't deal in lies,
Or being hated, don't give way to hating,
And yet don't look too good, nor talk too wise

Səbrli olmağa çalış dünyada,
Yalandan, böhtandan uzaq ol ancaq.
Təhqir etsələr də, çıxma özündən,
Sadəlik, təmkinlik sənə qalacaq.

Göründüyü kimi, “If you can wait and not be tired by waiting” (Əgər sən gözləsən və gözləməkdən yorulmasan) cümləsini mütərcim yığcam şəkildə “Səbrli olmağa çalış dünyada” kimi çevirməklə bədiiliyi qorumuşdur. Yaxud, “If you can fill the unforgiving minute, With sixty seconds' worth of distance run” cümləsini uğurla: “Çapır köhləni gör necə zaman” -deyə, ifadə etmişdir.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Həsənova T.İ.

Gəncə Dövlət Universiteti

Nitqimizdə formalaşan frazeologizmlər, əsasən, birdilli və yaxud da ikidilli tərcümə lüğətlərində öz əksini tapır. Dildə olan sözlərin ümumi bir lüğətdə - istər orfoqrafiya, istərsə də izahlı lüğətlərdə verilməsi lap qədimdən alimləri maraqlandırmış və bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür.

Lüğətçilik tarixində frazeoloji lüğətlərin fundamental tərkibinə, təəssüflər olsun ki, çox gec başlanılmışdır. Odur ki, frazeologiyada bəzi polemika doğuran məsələlər haqqında bir neçə sessiyalar çağırılmışdır. Belə konfranslar, adətən, Bakıda, Moskvada, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq), Səmərqənddə və başqa şəhərlərdə olmuşdur. Məsələn: 1964-cü ildə Bakıda frazeologiya və frazeoloji lüğətlərin tərtibi məsələlərinə dair IX ümumittifaq koordinasiyasının sessiyası çağırılmışdır.

Moskva, Leninqrad, Kiyev, Tbilisi, Alma-Ata (Almatı), Aşqabad, Düşənbə, Səmərqənd, Tallin və başqa şəhərlərdən qonaqlar dəvət olunmuş bu sessiyada frazeologiya ilə bağlı lüğətlərin tərtibi məsələsinə də diqqət yetirilmişdir. Belə ki, bir neçə məruzə də frazeoloji lüğətin tərtibinə həsr edilmişdir. Sessiyada edilən məruzələr və çıxışlar toplu halında “Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей” adı altında 1968-ci ildə Bakıda çap olunmuşdur.

Topluda frazeoloji lüğətlərin tərtibi haqqında L.İ.Royzenzon və Z.A.Şuqurovanın “Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии” (“Komparativ frazeologiyanın və leksikoqrafiyanın nəzəri problemləri”), A.S.Aksamitovun “Структура фразеологического словаря и установление опорного слова” (“Frazeoloji lüğətlərin quruluşu və frazeoloji lüğətlərdə əsas sözün müəyyən edilməsi”), M.M. Kopilenkonun “Как должны быть представлены идиоматические сочетания во фразеологическом словаре” (“Frazeoloji lüğətlərdə ideomatik ifadələrin verilməsi haqqında”), M.F.Fazilovun “Коротко об опыте составления фразеологического словаря таджикского языка” (“Tacik dilinin frazeoloji lüğətinin tərtibi haqqında qısa məlumat”), M.M.Paşayevanın “О принципах перевода фразеологизмов в русско-азербайджанских словарях” (“Rusca-azərbaycanca lüğətlərdə frazeologizmlərin tərcümə prinsipləri haqqında”) məruzələri və həmçinin S.K.Kenesbayevin “О некоторых вопросах составления фразеологического словаря казахского языка” (“Qazax dilinin frazeoloji lüğətini tərtibinin bəzi məsələləri haqqında”), K.T.Mamrəşevin “Опорное слово фразеологизма как проблема лексикографии” (“Frazeologizmin əsas sözü leksikoqrafiyanın problemi kimi”), A.N.Tixonovun “Грамматическая характеристика глагольных устойчивых оборотов в толковом фразеологическом словаре русского языка” (“Rus dilinin izahlı frazeoloji lüğətlərində sabit feili söz birləşmələrinin qrammatik xarakteristikası”), Q.Salamov, A.N. Tixonov, B.Q.Tahirbəyovun “О подборе и переводе “идиом” в двуязычных фразеологических словарях” (“İkidilli frazeoloji lüğətlərdə idiomların seçimi və tərcüməsi haqqında”), Q.Salamov və A.N.Tixonovun “О принципах перевода устойчивых оборотов в двуязычных фразеологических словарях и в двуязычных словарях пословиц и поговорок” (“İkidilli frazeoloji, atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğətlərində sabit söz birləşmələrinin tərcümə prinsiplərinə dair”) və s. çıxışlar verilmişdir.

Məruzə və çıxışlarda, müəlliflər frazeoloji lüğətlərin tərtibində müxtəlif fikirlər irəli sürür, hər dilin frazeoloji lüğətlərinin tərtib qaydaları haqqında fikirlərini bildirirlər.

ERMƏNİ ETNONİMİNDƏ TÜRK İZLƏRİ

Hüseynova C.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Özündə türk tarixini yaşadan erməni adı onomastik arealda turkmənşəli etnonim kimi geniş yayılmışdır. Etnonimin etimologiyasına varmadan öncə, diqqətinizi bu gün “dənizdən-dənizə dövlət” xülyasıyla yaşayan ermənilərin etnogenezinə və bu etnogenezdə türk izlərinin varlığına yönəltmək istərdim. Türk torpaqlarında məskən salmış, qondarma tarixləri ilə dünya arenasına özlərini erməni kimi təqdim edən xristian inançlı hayları bu etnonim ilə hansı bağlar birləşdirir? Balkan yarımadasının illiriyalılar və makedoniyalılar arasındakı bölgəsində yaşayan protohaylar, koloniyası olduğu Frigiya dövləti süquta uğradıqdan sonra m.ö.VII əsrdə şimal-qərbi Suriyaya, VI-III əsrlərdə isə qədim subarların Arme bölgəsinə sızmışlar. Ərəblərlə eyni coğrafi arealda yaşama səbəbindən həyat tərzı və fiziki quruluşlarındakı oxşarlıq

hayları yerli ermənlərdən fərqləndirir və bu fərq ermən vilayətinin əhalisinin hay deyil, antropoloji quruluşlarına görə türksöylü ermənlər olduğunu söyləməyimizə bir daha əsas verir. Bəzi mənbələr hayların Ermənə gəlişini m.ö XII-X əsrlərlə bağlasa da, tarixi qaynaqlar bu fikri təkzib edir. İ.M.Dyakonov m.ö XII-X əsr qaynaqlarında adı çəkilən muşk tayfalarını hay saydığından bu köçün tarixini daha qədimlərdə axtarmaqla yanlışla yol verir. Lakin asur, urartu və yəhudi mənbələri muşk tayfalarının friqləri bildirdiyini göstərir. Friq-hay əlaqələrində özünü göstərən yaxınlıq heç də onların eyniliyinə dəlalət etmir. Əks halda bu eynilik özünü yazılı bəlgələrdə biruzə verər, və ya onomastik vahidlərdə müəyyən izlər qoymuş olardı. Haylar Ermən bölgəsində əhali ilə qaynayıb-qarışdığından tarixin sonrakı mərhələlərində yerli türk etnoniminin adı ilə erməni kimi tanınmağa və bu addan istifadə edərək türk tarixini özünüküləşdirməyə müvəffəq oldu. Lakin özlaşdırılan yalnız tarix deyil, türk mədəniyyəti, türk musiqisi, türk mətbəxi və s. oldu. Türksöylü ermənlərin xristianlığı qəbul etməsindən yararlanan haylar öz ikiüzlü siyasətlərini, məhz din pərdəsi altında davam etdirərək öz areallarını genişləndirməyə, tədricən Azərbaycan torpaqlarına sahiblənməyə nail olmuşlar. Məhz türksöylü etnobirləşmələr xristianlığı qəbul etdikdən sonra eyni inancılı haylar türklərlə daha sıx qaynayıb-qarışmış və türk tarixini özünüküləşdirməyə müəyyən mənada müvəffəq olmuş, qondarma erməni tarixi yazmışlar. V-VI əsrlərdə Qafqazda xristianlığı yaymaq üçün yetişdirilən, əslən türkmən olan Anak bəyin oğlu, adı tarixə Qriqorios kimi düşən yepiskopun onlara məxsus olduğunu iddia edən haylar burada mövcud olan Alban türk dövlətini də əsassız dəlillərlə öz adlarına çıxmağa çalışmışlar. Alban dövlətinə məxsus indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan qafqazdilli və türk xalqlarının xristianlığı qəbul etməsi bu yanlış fikirlərin vüsət almasına müəyyən mənada şərait yaratsa da, onomastik vahidlər üzərində aparılan tədqiqatlar və türklərin xristian tarixinin araşdırılması həqiqətləri ortaya çıxarmışdır. Xristianlığı öz məkrli siyasətlərini həyata keçirmək üçün bir vasitə edən haylar Alban dövləti ərazisində möhkəmləndikdən sonra növbəti hiyləyə əl ataraq uğurlu siyasətlərinə davam etməkdə idi. Belə ki, VII əsrdə hay katalikosu Yegiya Azərbaycanda islamı qəbul etdirməyə çalışan ərəb xəlifəsi Əl-Məmunə albanların bizanslarla xilafət əleyhinə ittifaqa girdikləri haqqında böhtan dolu məktub yazaraq bütün kilsələrin Qriqorian hay kilsəsinə tabe olunmasına nail olur. Xilafət alban-bizans ittifaqına mane olmaq üçün alban türk katalikosunu hay kilsəsindən asılı vəziyyətə salır. Türklərin dilinin, ədəbiyyatının, abidələrinin məhv olunması nəticəsində bu üstünlük xristian türklərinin, xüsusilə, Qarabağda məskunlaşan xristian inancılı türklərin haylaşması, başqa sözlə, erməniləşməsi ilə nəticələndi. Və təsadüfi deyil ki, müasir dövrümüzdə də Qarabağ erməniləri İrəvan erməniləri-haylar tərəfindən “dönmə erməni” adlandırılaraq müəyyən mənada soyuq münasibət bəslənilir. Beləcə, tarixə qısa baxışımız və apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, etnik tərkibi yunan, aramey, türk əsilli haylar Azərbaycanın dilbər guşələrində məskunlaşaraq türk torpaqlarına sahiblənmiş, yox yerdən özlərinə dövlət qurmuşlar. Hətta türksöylü etnonimlə xalq olaraq tanınmaqdan belə cəkinməmişlər. Türklərlə eyni məişət, eyni areal yaxınlığı hayların dilinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, səlcuqlara qədər hay dilinin lüğət tərkibində özünü göstərən türkiizmlər onların Azərbaycan bölgəsinə yerləşməsindən sonra daha geniş vüsət aldı və məişətlərinin müxtəlif sahələrini əhatə etdi.

“Türkcədəki Ermenice alıntılar üzərində” mövzusunda tədqiqat aparan Hasan Eren H.Açaryana istinad edərək 1902-ci ildə türkcədən erməni dilinə 4200 sözün keçdiyini, bir əsr sonra isə bu rəqəmin 10000-ə çatdığını göstərmişdir. Bizim eramın VII əsrindən üzü bəri erməni dilinə türk sözlərinin axını daha da sürətlənmiş, bu yüzillikdən başlayaraq Arslan, Qazan, Atabəy kimi türkmənşəli kişi adları, Xəzər, Barsil, Kəngər kimi tayfa adları, həmçinin peşə-sənət və.s bildirən leksemlər erməni dilində aktivlik qazanmışdır. (Karaağac, 2008: XXVI)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, erməni dilində onomastik vahidlərdə türkiizmlər özünü daha çox göstərməkdədir. Bu baxımdan erməni antroponimikasında işlənən türkmənşəli ad və soyadları yaranma yollarına görə bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Türkmənşəli etnonimlərdən yaranan adlar: Quşçuyan, Afşaryan, Tataryan və.s
2. Türk mənşəli apelyativlərdən yaranan adlar: Cavanyan, Dadacanyan, Altunyan, Gözəlyan və.s
3. Türkmənşəli antroponimlərə -yan formantının artırılması ilə yaranan adlar: Abasyan, Adilyan,

Muradyan və.s

Erməni dilində işlənən etnoqrafik türk sözləri müxtəlif leksik-semantik mənə qruplarını əks etdirir:

1. Yemək adları ifadə edən sözlər: arışta, xəşil, basdurma, qata, hadik və.s
2. Bitki və meyvə adları bildirən sözlər: kuncut, pazı, avelik, hayva, badırcan və.s
3. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər: kur, çal, hınayı, haram, halal, qoçağ və.s
4. Peşə-sənət anlayışı ifadə edən sözlər: avçı, dəmirçi zurnacı, basdırımacı, qotancı və.s
5. Əşya anlayışı bildirən sözlər: qaranti, kafkır, taş, taxtaq, çval, abon və.s

Əski hay dili qrabar, yazı və kilsə dili kimi bir müddət davam etsə də, xilafət dövründən işləklilik qazanmağa başlayan aşxarabarda Azərbaycan dilinin təsiri açıq-aydın özünü göstərirdi. Bu təsir dilin sintaktik quruluşunda, uzlaşma və söz sırasında izlənməkdədir. Belə ki, cümlələrin quruluşundakı paralellik bu təsiri açıq-aydın göstərməkdədir:

1. Qeçi can harayında, qasab piya mən qalis – Keçi can hayında, qəssab piy axtarır.

2. Aziyeti yes kase, qaymagı Kaspar ude – Əziyyəti mən çəkim, qaymağı Qaspar yesin.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, hər iki dildə istər sintaktik əlaqələrdə (idarə, uzlaşma), istər söz sırasında, istərsə də cümlə quruluşunda eynilik müşahidə olunur ki, bu da erməni dilinin türk dilinin təsiri nəticəsində formalaşdığını bir daha sübut edir. Qeyd edək ki, bu təsir yalnız sintaktik quruluşda deyil, erməni dilinin fonetika və morfologiya şöbəsində də özünü göstərməkdədir. Türk dilindən söz mübadiləsi e, ö, ü, b, d, g fonemlərinin erməni dilinə keçməsinə zəmin yaratmışdır.

Bundan başqa erməni dilinin morfologiyasında yer alan isim düzəldən -lıq⁴, sifət düzəldən -lı⁴, peşə-sənət bildirən -çı⁴, sıra sayı düzəldən -nçı⁴ morfemləri erməni dilində türklizm təsirinin danılmazlığını sübut edir.

Müşahidə etdiyimiz bu oxşarlıqlara baxmayaraq, erməni dilində Hind-Avropa təsirinin üstünlüyü onun bu dil ailəsində yer almasına əsas vermişdir.

Apardığımız bu kiçik tədqiqatdan da görünür ki, türk izləri nəinki erməni dilinin məişət leksikasına, hətta erməni (hay) dilinin onomastikasına da təsir etmişdir.

FEİLİN ŞƏXSİZ FORMALARININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ

Xəlilova S.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xarici dilin qrammatikasını tədris edərkən onun doğma dilin qrammatikası ilə müqayisəli şəkildə tədris edilməsi daha məqsədəuyğundur və daha yaxşı nəticə verir. Bu baxımdan, ingilis dilində feilin şəxssiz formalarını (the verbals) azərbaycanlı tələbələrə müqayisəli şəkildə öyrədilməsi vacibdir. İngilis dilində feilin şəxssiz formalarının müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında tam qarşılığı olmadığına görə dil öyrənənlər üçün hər zaman çətinlik törədir.

Müqayisə olunan hər iki dildə feilin üç şəxssiz forması vardır. İngilis dilində: məsdər (the infinitive), feili sifət (the participle), cerund (the gerund).

Müasir Azərbaycan dilində olan feili sifət, məsdər və feili bağlama ingilis dilinin şəxssiz feilləri ilə tam uyğun gəlmir. Feilin şəxssiz formaları özündə həm feilin, həm də digər nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini birləşdirir. Onlar ikili xassəyə malikdir. Hər iki dildə feilin məsdər forması onun əsas (yəni lüğətdə verilmiş) formasıdır. İngilis dilində feilin məsdər forması “to” hissəciyi ilə (to read, to go, to thank), Azərbaycan dilində isə “-maq, -mək” (oxumaq, getmək, yazmaq) şəkilçisi ilə ifadə edilir. Hər iki dildə məsdər (the infinitive) ikili xüsusiyyətə həm ismi, həm də feili xüsusiyyətə malikdir. Məsdərin ismi xüsusiyyətləri onun sintaktik funksiyalarıdır.

Məsdər cümlədə aşağıdakı funksiyalarda işlənir.

a) mübtəda

To play chess is my hobby (İngilis dilində)

– Şahmat oynamaq mənim hobbimdir. (Azərbaycan dilində).

b) Tamamlıq

She felt it her duty to tell the truth (İngilis dilində)

Polisə həqiqəti deməyi o, özünə borc bildi. (Azərbaycan dilində)

c) predikative

My aim is to enter the university (İngilis dilində)

– Mənim məqsədim universitetə daxil olmaqdır.

d) Təyin

Give me something to eat (İngilis dilində)

– Mənə yeməyə bir şey verin. (Azərbaycan dilində)

Bəzi hallarda təyin funksiyasında işlənən məsdər Azərbaycan dilinə feili sifət, sözönlü isim və ya sifət kimi tərcümə edilir. İngilis dilində:

The first person to raise objections was the minister himself

Etirazla çıxış edən ilk adam, nazirin özü idi.

İngilis dilində məsdərin cümlənin əvvəlində gəlməsi bəzən tərcümədə çətinlik törədir. Belə ki, o ya mübtəda, ya da məqsəd bildirən zərflik kimi tərcümə edilir.

To work well is to live well – Yaxşı işləmək yaxşı yaşamaq deməkdir (mübtəda).

To work well I must read a lot - Yaxşı işləmək üçün yaxşı oxumalıyam.

Şəxssiz feillərdən biri olan cerund isə azərbaycanlı tələbələr üçün xüsusi marağa səbəb olur. Çünki dilimizin qrammatikasında onun anoloqu yoxdur. Bundan başqa, cerund dili asanlaşdırmaq üçün çox vacib qrammatik vasitədir. Belə ki, cerundun quruluşca forması oxşar omonimləri fərqləndirmək üçün bir sıra çətinlik törədir.

Cerund tarixən feili isim və indiki zaman feili sifətindən əmələ gəlmişdir. Müasir ingilis dilində işlənən cerunda xas olan ikili xüsusiyyət də elə bu faktla izah eidlir (İsim kimi). Cerund cümlədə müxtəlif funksiyalarda işləyə bilər.

1) Mübtəda funksiyasında, məsələn: Smoking is bad for you – Siqaret çəkmək sənə ziyandır.

Mübtəda funksiyasında işlənənmiş cerund xəbərdən sonra da gələ bilər. Bu halda xəbərdən əvvəl “İt” əvəzliyi gələ bilər.

It is no use going there now – Ora indi getməyin faydası yoxdur.

2) predikativ funksiyasında

My hobby is reading crime stories – Mənim hobbim kriminal hekayələr oxumaqdır.

3) Mürəkkəb feili xəbərin ikinci komponenti funksiyasında

He continued watching the watch - O, yarışa baxmağa davam edirdi.

4. Tamamlıq funksiyasında

Tim enjoys spending holiday with his family –

Tim tətili ailəsi ilə keçirməkdən zövq alır.

5. Təyin funksiyasında

These days everybody is aware of the dangers of smoking

– İndi hər bir kəs siqaret çəkməyin törətdiyi təhlükələrdən xəbərdardır.

6. Zərflik funksiyasında cerund sözünü ilə işlənir.

I have seen them sit there for hours together without saying a word

– Mən onları heç bir söz demədən saatlarla burada oturduqlarını görmüşəm.

Cerundun cümlədə funksiyasını bilmədən onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi çətinlik yaradır. Tələbələr üçün zərfliklər xüsusi çətinlik törədir. Zaman zərfliyi kimi cerunddan əvvəl “after, before, on, upon, in, at” sözləri işlənir.

Cerund mübtəda funksiyasında işlənərkən Azərbaycan dilinə isim və məsdər kimi tərcümə olunur. Təyin funksiyasında yiyəlik halda olan isimlə və məsdər vasitəsilə tərcümə olunur. Cerund bəzən feili isimlə qarışıq salınır. Onlar formaca oxşar olsalar da, onları fərqləndirən bəzi xüsusiyyətləri bilmək lazımdır.

1. Cerund ikili xassəyə - ismi və feili xassələrə malikdir. Feili ismin isə yalnız isim xassəsi var.

2. Cerund artıqla işlənir, feili isim isə artıqla işlənir. Məsələn: Writing (Gerund); a writing (feili isim)

3. Cerund cəm formada işlənir, feili isim isə “s” cəm şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: Writings, buildings.

4. Cerund vasitəsiz tamamlıqla işləyə bilər. Feili isim isə yalnız “of” sözünü ilə işlənən tamamlıq qəbul edə bilər. Məsələn: The reading of the paper (feili isim)-Reading a paper (cerund)

5. Cerund zərflə, feili isim ilə sifətlə təyin olunur. Məsələn: It was a good writing (feili isim).

Bundan başqa, cerund quruluşca (-ing) digər bir şəxssiz feilə - indiki zaman feili sifətinə (participle I) bənzəyir. Lakin onlar mənaca və cümlədə işlənməsinə görə fərqlidirlər: 1. Cerundun ismi xassəsi, feili sifətin isə sifət və ya zərf xassəsi var. 2. Cerund cümlədə mübtəda, tamamlıq funksiyasında işlənir. Feili sifət isə heç vaxt bu funksiyalarda işlənmir. Feilin digər şəxssiz formaları kimi cerundun da zaman kateqoriyası nisbidir. Cerund Azərbaycan dilinə məsdər, feili bağlama və ya isim kimi tərcümə olunur.

İndiki zaman feili sifəti (participle I) cerund kimi feilin əsasına -ing suffiksi əlavə etməklə düzəlir.

Azərbaycanlı tələbələr üçün bu iki şəxssiz forma morfoloji baxımdan eyni olduğuna görə onları fərqləndirmək çətin olur. Lakin nitqdə işlənmə və digər sözlərlə əlaqəyəgirmə baxımından cerund və indiki zaman feili sifət bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn: cerund sözünü ilə işləyə bilər, yiyəlik halında isim, yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə təyin oluna bilər; isim kimi cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq və s. sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər. . Lakin indiki zaman feili sifəti bu xüsusiyyətlərin heç birinə malik

deyil. Başqa sözlə, əgər –ing şəkilçisi ilə qurulan söz bu xüsusiyyətlərdən heç birinə mənə deyilsə, demək, həmin söz indiki zaman feili sifətidir. Bundan başqa, sözləri fərqləndirmək üçün onların mənasını nəzərə almaq lazımdır. Əgər- ing suffiksli söz həmin birləşmədə hərəkət bildirirsə, feili sifətdir. Əksinə, hərəkət bildirmirsə, gerunddur.

Müqayisə olunan hər iki dildə feilin şəxssiz formalarının tədrisində bütün bunları nəzərə almaq faydalı ola bilər.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM ƏNƏNƏLƏRİ VƏ ETNOLİNGVİSTİK PROSESLƏR

Xəlilova T.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Etnik birlikləri qruplaşdırmaq və müəyyən əlamətlərinə görə sistemləşdirmək məqsədilə etnoqrafiya elmində müxtəlif təsnifat növlərindən istifadə olunur. Dil xalqların və etnik birliklərin ən mühüm əlamətlərindən biri olduğu üçün lingvistik təsnifat etnoqrafiya elmində daha geniş yayılmışdır. Bu təsnifat geneoloji xarakter daşıyır və dilləri mənşə qohumluğu prinsipi ilə ayrı-ayrı dil ailələrində qruplaşdırır.

Məqalədə mədəniyyətlərarası dialoq çərçivəsində tolerant cəmiyyətdə multikultural mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsindən, müxtəlif xalqları birləşdirən dəyərlər (dil, din və s.) sisteminin formalaşmasından, həmçinin etnolingvistik proseslərdən söhbət açılır.

Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Xalq dövləti təşkil edən etnosdan – azərbaycanlılardan və bir sıra milli azlıqlardan: udinlər, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamış və buna görə də vahid polietnik Azərbaycan vətəndaşları hesab olunurlar. Bu millətlərdən başqa respublikamızda öz tarixi vətənləri olan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar.

Azərbaycanda son dövrlərdə görülən tədbirlər və həyata keçirilən tolerantlıq siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri ölkədə multikultural təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bu gün Azərbaycanda multikultural təhlükəsizliyin əsas və ən vacib prinsipləri aşağıdakı şəkildədir:

1. Mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş dövlət qayğısının formalaşdırılması;
2. Ölkədə mövcud olan mədəni müxtəlifliyin inkişafına dövlət və cəmiyyət tərəfindən dəstək verilməsinin təmin edilməsi;
3. Ölkə daxilindəki müxtəlif konfessiyalara siyasi münasibətin bərabər şəkildə yönəlməsi mexanizminin qurulması;

Əminliklə deyə bilərik ki, inkişaf edən dünyada fərqli mədəniyyətlərin birgə yaşayışı olmadan tərəqqi mümkün deyil. Bu gün dünyada monoetnik dövlətlərin sayı çox azdır. Beynəlxalq münasibətlərdə də istər siyasi, istərsə iqtisadi və ya mədəni sahə olsun hər hansı dövlət özünü təcrid şəraitində inkişaf edə bilməz.

Multikulturalizmin əsasını təşkil edən, xalqların dil, din, tolerantlıq baxımından ölkəmiz türk sivilizasiyası islam mədəniyyətinin əhatə dairəsindədir.

Son 200 il ərzində ölkədəki etnolingvistik proseslərin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillər sırasında, ilk növbədə, ölkənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalını qeyd etmək lazımdır. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin ideoloji əsasını ruslaşdırma xətti təşkil etdiyi üçün ölkədə dillərin qeyri-bərabərliyi prinsipi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdur. Rusiya imperiyasının hakim dairələri sərt dövlət dili siyasətini həyata keçirirdilər. Bu siyasətin ən səciyyəvi xüsusiyyətləri bir tərəfdən rus dilinin dövlət dili elan olunaraq onun zorla qeyri-rus xalqlara qəbul etdirilməsi, digər tərəfdən isə əsərdə olan xalqların ana dillərinin inkişafı qarşısında müxtəlif süni əngəllərin yaradılmasından ibarət idi. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin funksional inkişafının qarşısını almaq mümkün olmadı.

Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri akademik K.M.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, "tarixi prosesdə formalaşan etnik-mədəni müxtəlifliklər (çoxmədəniyyətçilik) və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlər xalqların və dövlətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin bu müxtəlifliklər dövlət tərəfindən tənzimlənmədikdə və yaxud düzgün tənzimlənmədikdə, ölkədə uyğun multikultural siyasət formalaşmadıqda ciddi problemlər, hətta münaqişələr

baş verir. Buna görə də bu müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi çoxmədəniyyətli dövlət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Multikultural dəyərlərə əsaslanan Azərbaycan dövləti isə həm ana dilinə, həm də Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik qrup və tayfaların dillərinə eyni qayğı ilə yanaşır, onların milli xüsusiyyətlərini yaşatmaq üçün müxtəlif işlər görür.

MULTİKULTURALİZM VƏ DİL

Xudiyeva S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir şəxs həm öz mədəniyyətinin, həm də dünya mədəniyyətinin təmsilçisidir. Bir dövlət ərazisində yaşayan çoxlu sayda xalqlar elə dünya mədəniyyətinin həmin dövlətdə kiçik bir mədəni modelini formalaşdırır.

Multikulturalizm xalqlarda mədəni və dini tolerantlığı yaradır.

Mədəniyyət bir obyekt olaraq insanların fəlsəfi düşüncə ifadəsidir və bu nöqteyi-nəzərdən, özündə kompleks xarakterli ümumiləşmiş ifadələri əks etdirir. Mədəniyyət konseptualdır, multikulturalizm də konseptual məzmunludur. Dərin mahiyyətə malikdir, insanların və xalqların özünüdərkini təcəssüm etdirir.

Multikulturalizmdə dünyanın dərk olunması əsas prinsip kimi qəbul olunur. Çoxmillətlik və onun yaratdığı çoxmədəniyyətlik özlüyündə dünyanın dərk olunmasını ehtiva edir. Bu baxımdan, mədəniyyət fərdin və kollektivin davranışlarından (davranışlar münasibət və əlaqə fonunda meydana gəlir, fərdin resurslara və digər fərdlərə olan əlaqə və münasibətlərini ifadə edir), davranışların yaratdığı adət qaydalarından və bunların da formalaşdırdığı xarakterdən meydana gəlir.

Xarakter fərdi və milli kimliyi müəyyən edir. Milli kimlik əsasən dil amilindən formalaşır. Eyni zamanda mədəniyyətin (adət-ənənə, yaradıcılıq və quruculuq nümunələri) xarakterik xüsusiyyətləri burada önəmli rol oynayır. Xarakteri meydana gətirən kompleks elementlər fərdi və milli mədəniyyəti formalaşdırır.

Dil, ümumən, baza tanıtım rolunu oynayır. Sonra bu kompleksə fizioloji amillər (xalqın nümayəndələrinin fiziki quruluşu) da əlavə olunur.

Multikulturalizmdə isə çoxlu sayda mədəni və fiziki elementlər dünyanın rəngarəngləşməsinə təmin edir. Bu qarışıqlıq hesabına isə milli mədəni elementlərin bir-birini radikal məzmununda üstələməsinin qarşısı alınmış olur.

Mədəniyyət fərdə, xalqa, cəmiyyətə, dövlətə xas olan dəyərdir. Dəyərdir, o baxımdan ki, mədəniyyət yaradıcılıq, quruculuq nəticəsidir, yaradıcılıq və quruculuq formalarıdır. Mədəniyyət nümunələr (burada dövlətin özü, cəmiyyətin özü bir mədəniyyətdir – dövlət sistemi, o cümlədən hüquq və siyasət sistemi, subyektlərin təşkili bir mədəniyyət nümunəsidir, xalqın yaradıcılıq və quruculuq göstəricisidir. Xalqın siyasi məfkurəsidir. Xalqın formalaşaraq, millət kimi təşkilatlanması da ali siyasi mədəniyyətin tərkibini təşkil edir. Dövlətçilik mədəniyyəti özündə iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi təşkilatçılıq qabiliyyətini əks etdirir. Mədəniyyət normaları-davranış qaydalarından, milli xarakterdən, milli və beynəlxalq davranışdan meydana gəlir) fonunda bürüzə verən dəyərlərdən ibarətdir.

Mədəniyyət də maddi və mənəvi ola bilər. Mənəvi dəyərlər, o cümlədən əxlaq qaydaları, mədəni davranış nümunələri (burada davranış qaydaları), xarakter özü elə mənəvi mədəniyyətin əsaslarını meydana gətirir.

İctimai tərbiyə, siyasi əxlaq, milli adət-ənənələr özlüyündə mənəvi mədəniyyətin forma və məzmununu sübuta yetirir.

Maddi mədəniyyət nümunələrindən (burada quruculuq və yaradıcılıq nümunələri) istifadə qaydaları və maddi mədəni abidələrə, əşyalara olan münasibət məhz özlüyündə mənəvi mədəniyyət normalarını yaradır.

Xalqın mədəniyyət tarixi və tarixi kimliyi maddi nümunələr əsasında sübuta yetirilir.

Bu baxımdan da bir xalq əgər öz yaradıcılığına hörmətlə yanaşırsa, onu qoruyursa, dəyər olaraq irsən ötürürsə, onda o xalq öz mədəniyyətinə hörmət edən mənəvi dəyər xalqıdır. Bu kriteriyalar da özlüyündə xalqın möhkəm iradəliliyini sübuta yetirir. Mədəni xalq tarixini, yaratdığı mədəniyyət nümunələrini qorumağı bacarmaq keyfiyyətlərinə malikdir.

Mədəniyyət yaradıcılıq və quruculuq nümunəsidir, bu nümunələrə nisbətə davranış, əxlaq normasıdır. Buna görə də quruculuq və yaradıcılıqdan ibarət olan davranışlardan və nümunələrə qarşı olan hörmətdən ibarətdir.

Mədəniyyət hər bir xalqın milli kimliyidir.

Milli kimliyinin irsən qoruyucusudur. Mədəniyyət xalqın məkanda tarixən yaratdığı dəyərlər məcmusundan ibarətdir. Mədəniyyət nizam və intizamdan ibarət davranış üsuludur.

Mədəniyyət sosiallaşmanın, sosial strukturlaşmanın tərkibini təşkil edir.

İnsanların sosial əlaqələr və münasibətlər forması məhz mədəniyyətin yaranmasının əsaslarını təşkil edir. Multikulturalizm isə beynəlxalq mədəniləşmə proseslərini təmin edir. Bu da özlüyündə beynəlxalq sosiallaşmanı meydana gətirir.

Dövlətlərin çoxluq təşkil etdiyi müasir zamanda xalqlararası mədəniyyət əlaqələri də inkişaf etməkdədir.

Bu gün mövcud olan əlaqələr (elektron əlaqələr) xalqlara məxsus olan mədəniyyətin qarşılıqlı olaraq, mübadiləsini sürətlə şərtləndirməkdədir. Digər tərəfdən, bir dövlət daxilində çoxlu sayda mədəniyyət nümunələrini özündə daşıyan subyektlər (xalqların nümayəndələri) mövcuddur. Mədəniyyət nümunələrinin obrazları həm birbaşa subyektlərarası (fərdlərarası) əlaqələr ilə, əyani şəkildə, həm də vasitəli qaydada vizual şəkildə transfer etməkdədir. Bu obrazlar keçidlər zamanı əks olunur.

Multikulturalizmin formaları meydana gəlməkdədir. Bir forma dövlətlər daxilində yaşayan xalqların yaratdığıdır. Əyani mübadilə formasıdır. Burada davranış qaydaları, adət-ənənələr keçidlər edir. Digər bir forma isə qiyabi tanışlıqla keçid formasıdır. Adət-ənənələr, musiqi, mədəniyyət vasitələr yolu ilə keçidlər edir.

Multikulturalizm (çoxmədəniyyətlik) bir məkanda (burada bir cəmiyyət, bir dövlət) yaşayan çoxlu sayda xalqlardan ibarət olan mədəni müstəvidir.

Çünki mədəniyyətin əsas daşıyıcıları məhz fərdlər və xalqlardır. Multikulturalizm digər tərəfdən də bir vahid dünya çərçivəsində yaşayan çoxlu sayda xalqlardan ibarət olan mədəniyyət müstəvisidir. Mədəniyyət bütövlüyü bir dünyanı əhatə edir, eləcə də dünyanın tərkib hissələrindən ibarət olur. Multikulturalizm bir dövlət daxilində olur, eləcə də dünya xalqlarının birləşmiş mədəniyyətini əks etdirir.

Hər iki formanın insanlar üçün əhəmiyyəti olduqca çoxdur: Birincisi, ona görə ki, çoxlu sayda xalq – çoxlu sayda quruculuq və yaradıcılıq subyekti deməkdir. Çoxlu sayda xalqın mövcudluğu fərqli yaradıcılıq və quruculuq nümunələrinin inkişafından xəbər verir. Quruculuq və yaradıcılıq nümunələrinin çoxluğu cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə dəyər zənginliyini meydana gətirir. İkincisi, multikulturalizm insanların zəngin davranış nümunələrini formalaşdırır. Üçüncüsü, milli eqoizmin qarşısını alır və xalqların assosiativ inteqrasiyalarını meydana gətirir. Dördüncüsü, beynəlmiləçiliyi və kosmopolitizmi yaradır, sosial holizmin yaranmasını zəruri edir.

Multikulturalizm məkanda (burada bir dövlətdə, bir cəmiyyətdə) mövcud olan dəyərləri çoxaldır. Bu dəyərlər yaradıcılıq və quruculuq elementlərini artırır. Multikulturalizm məkana xarici mədəni elementlərin axınını təmin edir. Bu axın sayəsində regional mədəni inteqrasiya formalaşır və mədəniyyət regionu meydana gəlir. Xaricdən transfer edən nümunələr hesabına məkanda sosial strukturlaşma güclənir. Sosial strukturlaşmanın güclənməsi hesabına isə elementlərin sayı artır və dinamiklik genişlənir. Bu proseslər sayəsində sistemdə mövcud olan mədəniyyət elementlərinin sayı çoxalır və dəyərlər artır. Dəyərlər sistemi zənginləşir. Multikulturalizm sayəsində dünyanın mədəniyyət potensialı bir məkana cəlb olunur. Multikulturalizm xalqın və dövlətin dünyəviliyini təmin edir və xalqın, millətin, dövlətin dünyada sürətlə tanınmasını həyata keçirir. Multikulturalizm dünyanın əksər xalqlarından ibarət olan bütövü yaradır və ümummədəniyyət müstəvisini meydana gətirir.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVAN” İNDƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏYƏN TİKMƏ İLƏ BAĞLI ETNOQRAFİK SÖZLƏR

İbayev N.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində tikişçiliklə bağlı etnoqrafik sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə işlənmir. Ədəbi dilimizdə öz işləkliyini itirmiş sözlərə dialekt və şivələrimizdə də rast gəlmək mümkün deyildir.

Azərbaycan xalqı qədim, zəngin mədəniyyətə, incəsənətə malikdir. Dekorativ-tətbiqi incəsənət bədii sənətin müxtəlif növlərini – zərgərlik, metal üzərində döymə, ağac, daş və sümük üzərində oyma, naxış, xalçaçılıq, hörmə sənəti, ornamental toxuculuq, toxuma və bədii tikmələr və s.-i əhatə edir. Həmin sənət nümunələri bu gün də yaşadırlar.

Azərbaycan bədii tikmələri bitki motivləri ilə - qızılgül, nərgiz, qərənfil, lalə, zanbaq, meyvə ağaclarının yarpaqları ilə - nar, heyva, alça çiçəkləri, sünbül və s. ilə fərqlənmişdir. Həm də bülbül, tovuz quşu, göyərçin, tutuquşu, sərçə, qırqovul, bildirçin, kəklik və digər təsvirləri ilə seçilmişdir.

Azərbaycanda geniş yayılmış bədii tikmə növləri olmuşdur: güləbatın, saya naxışlı bədii tikmə, təkəlduz, “quş gözü” texnikası ilə tikmə, metal muncuqlu tikiş, basmanaxış, “düymələmə”, qurama və s.

Ən qədim tikmə növündə qızılı və gümüşü saplardan istifadə olunmuşdur.

Bədii tikmələr arasında **təkəlduz, quş gözü, düymələmə** daha geniş yayılmışdır.

Deməli, Azərbaycanda bədii tikmə sahəsində bir məktəb yaranmışdır. Odur ki, bu sahənin özünəməxsus leksikası formalaşmışdır.

Türk xalqlarında tikmənin tarixi çox qədimdir. Bunu M.Kaşğarının lüğətindəki tikmə ilə bağlı qeydə alınmış sözlər də təsdiq edir. Hazırda Azərbaycan dilində işlənməyən həmin sözlər XI əsrdə tarixi leksikologiyamızda fəal sözlər olmuşdur. Faktlara müraciət edək:

Urt – iynənin sap keçən deşiyi, iynə ulduzu.

Arkağ – arğac, bez, xalı, kilim kimi şeylər toxunarkən enləməsinə atılan ip və ya iplik.

Çuz – yaldızlı, qırmızı rəngli bir Çin parçası, qumaşı.

Kəz – Çin qumaşlarından bir ipək növü.

Butar – “bırdı” adlanan həsir toxunmasında əriş kimi istifadə olunan pambıq ip.

Bakır – Çində istehsal olunan bir parça.

Kəmək – zolaqlı və naxışlı bir parçadır, bundan bürüncək tikilir. Qıpçaqlar ondan plaş tikirlər.

Tulun – gəmin, qantarğanın iki yanında olan parça.

Kənzi – qırmızı, yaşıl, sarı rəngləri olan bir Çin qumaşı.

Şalaşu – Çində istehsal olunan parça növü.

Çaydam – döşəyə doldurulan və plaş tikilən incə keçə.

Yi – paltarın yivi. Dərziyə “yiçi” deyilir.

Tanquk – savaşda nizə və bayraqların ucuna taxılan ipək parça.

Xulıq – Çindən gətirilən, əlvan rəngləri olan ipək parça.

MULTİKULTURALİZM VƏ DİL

İsgəndərova T.N.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Multikulturalizm son zamanlar daha çox müraciət olunan, aktual məsələlərdən biridir. Multikulturalizmin hərfi mənası „çox mədənilik“ yaxud „mədəni müxtəliflik“ deməkdir. O, insan və cəmiyyətin həyatı ilə əlaqədar bir hadisədir. Bir ölkə daxilində çox fərqli mədəniyyətlərin və fərqli etnomədəni qrupların, etnik birliklərin, xalqların və millətlərin bir arada dinc yaşamasıdır.

O, hər hansı bir ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud siyasi ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığı təcəssüm edir. Onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil.

Digər ölkələrin mədəniyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət, onların nümayəndələrinə hörmət mümkün deyil, onlarla qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil.

Multikulturalizm – tolerantlıq aspektlərindən biri, insanların qarşılıqlı anlaşması, zənginləşməsi və inkişafı üçün paralel mədəniyyətlərin mövcudluğunu tələb edir. Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, xalqları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da insanların gələcək mədəni birliyi məqsədilə bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiya prosesi ilə əlaqədardır.

Bir ölkədə yaşanan müsbət dəyərlərin dünyaya yayılması istiqamətində həmin dövlətdə təşkil olunan idman yarışlarının da böyük əhəmiyyəti var. İdman yarışları əslində elə tolerantlığı, sülhü təbliğ edir. Azərbaycan ilk Avropa oyunlarını təşkil etməklə həm də özünün tolerantlıq, dözümlülük dəyərlərini dünyaya bəyan etdi. Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər, forumlar, konfranslar, idman tədbirləri sübut edir ki, dünyanın aparıcı beyin, düşüncə mərkəzləri ölkəmizdəki bu maraqlı modeli qəbul edir, onunla hesablaşırlar. Azərbaycan dünyaya multikulturalizm nümunəsi göstərir. Bundan başqa, müasir dövrdə texnologiyanın sürətlə inkişafı multikulturalizmin ölkələr arasında sosial, mədəni, iqtisadi və texnoloji əlaqələrin yaranmasında və inkişafında mühüm üstünlüklərə malikdir.

Multikulturalizmin inkişafında dilin özünəməxsus rolu var. Belə ki dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda dil dünyanın bir etnik-mədəni mənzərəsini yaradır. Dil – dinamik sistemdir, insanlar ünsiyyət prosesində bir-birilə əlaqə saxlayır, fikir və düşüncələrini ifadə edirlər. İnsanlar arasında dilin istifadəsi ancaq müəyyən kollektiv şəkildə yaşayan topluluq arasında mümkündür. Bir fərdin təkbəşinə özü ilə ünsiyyəti mümkün olmadığından dilin istifadəsi ancaq cəmiyyət üçün keçərlidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, dil insanların var olduğu cəmiyyətdə formalaşır və bu səbəbdən dil bir vasitədən daha çox ictimai hadisəyə -prosesə çevrilir. Hər bir millət də yaşadığı cəmiyyətdə bu prosesə qatılır. Ümumən dilin var olma prosesi nə qədər çətindirsə, onun inkişafı da bir o qədər çətin məsələdir. Çünki bu inkişaf cəmiyyətdən asılıdır. Lakin dilin inkişaf prosesi cəmiyyətdə özbaşına getmir. Bunun üçün cəmiyyətin hər bir fərdi bu prosesə qatılmalıdır. Bu da daha çox insanların dil bilikləri ilə mümkün olur. Bu baxımdan fiziki sərhədlərin önəm daşmadığı günümüzdə fərdi dil və ünsiyyət bacarıqları artıq dünyanın böyüklüyünü və qloballığını təyin edir. İnsanlar məhz dilin vasitəsilə həm asanlıqla ünsiyyətə girir, həm də hər bir ölkənin tarixi, mədəniyyəti və s. haqqında məlumat alırlar. Bu da ölkələr və mədəniyyətlər arasında multikulturalizmin daha da inkişaf etməsinə şərait yaradır.

İSPANLARA XAS “DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ”NDƏ SKEPTİZM VƏ PRAQMATİZMİN DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLoji VAHİDLƏR VASİTƏSİLƏ İFADƏSİNƏ DAİR

İsmaylova R.M.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Məlum olduğu kimi, müəyyən konkret linqvokulturoloji mühitdə yaranıb formalaşan frazeoloji vahidlər bilavasitə həmin toplumun praqmatik maraqlarını əks etdirir və onun utilitar (yəni, yaşam və məişət faydası baxımından şərtlənmiş) maraqlarını qarşılayır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, son dövr frazeoloji tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin funksional-praqmatik aspektlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Xatırladaq ki, dilin və ünsiyyətin praqmatik potensialı bilavasitə insanın dil işarələrinə münasibətində əks olunur, yəni konkret olaraq həmin işarələrin qiymətləndirmə, emosional ifadə gücü, intensiya özəllikləri və s. bu kimi xüsusiyyətlərdə reallıq qazanır. Y.A.Dobridnevanın da qeyd etdiyi kimi, məhz frazeoloji vahidlər danışanın qiymətləndirici-istiqamətləndirici münasibətini və eləcə də onun (nitq ifadə edən) emosional durumunu əks etdirməklə yanaşı, “kommunikativ məramın reallaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən praqmatik effekti gerçəkləşdirmiş olurlar”. Bu baxımdan ispan dilinin frazeoloji sistemində yer alan dini məzmunlu ifadələr istisnalıq təşkil etmirlər. Belə ki, həmin qrup frazeoloji vahidlərin praqmatik aspektdən təhlili onların semantik planda mütəhərrikliyini, tərkib komponentlərinin desakrallaşma tendensiyalarının isə bir çox halda məhz funksional-praqmatik şərtlənmə qazandığını söyləməyə əsas verir. Frazeoloji vahidlərin fərqli diskurs kontekstlərində nümayiş etdirdikləri praqmatik özəllikləri təhlil etmiş S.A.Sasinanın da bildirdiyi kimi, “antroposentrizm prinsipinə uyğun olaraq, frazeoloji vahidlərin inkişafını və funksionallığını tənzimləyən başlıca amil dildəki insan amilidir. İnsan nitqi frazeoloji vahidlərin funksional-praqmatik aspektlərinin təhlili üçün əsas istinad mənbəyi, başlıca meyardır....Frazeologizmlərdən, bir qayda olaraq, nitq subyektinə, bəhs edilən predmetə emosional münasibəti bildirmək, resipiyentə müəyyən praqmatik effekti aşılamaq, onda müəyyən təəssürat yaratmaq vacib olduğunda istifadə edilir”.

İspan dilindəki dini məzmunlu frazeologizmlərin linqvopraqmatik aspektdən təhlili burada xalqın gündəlik maraqlarını, məişət qayğılarını əks etdirən ifadələrin geniş planlı araşdırma tələb etdiyini ortaya qoyur. Belə ki,

Dios conserve a mi patrón, por temor a otro peor.- ;

Dios consiente, pero no siempre.;

Dios da mocos al que no tiene pañuelo.;

Dios da nueces a quien no sabe cascarlas.;

Dios da pan a los que no tienen dientes.;

Dios perdona siempre, los humanos a veces, la naturaleza nunca.;

Dios da almendras a quien no tiene muelas.;

Dios da carne al que no tiene dientes.;

Dios le da maíz a quien no tiene gallinas.;

Dios da sombrero al que no tiene cabeza.;

Dios da barba a quien no tiene quijada.;

Dios era bueno para negociante. və s. bu kimi ifadələr ispan dilinin frazeoloji sistemində yer alan bibleizm səciyyələri frazeologizmlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və istər semantik tutum baxımından, istərsə də az və ya çox dərəcəli desakrallaşma tendensiyalarının müşahidə edilməsi baxımından onların eyni rakursda nəzərdən keçirilməsi doğru olmazdı. İstər daha öncə təqdim edilən nümunələr, istərsə də izləyəcəyimiz növbəti nümunələr ispan xalqına xas olan “dünyanın dil mənzərəsi”nə uyğun olaraq praqmatizmi əks etdirir:

Cada cual en su casa y Dios en la de todos.

Cerca de la iglesia, lejos de Dios.

Con agua y con sol, Dios es el Criador.

Sonuncu nümunəylə bağlı onu da qeyd edək ki, xristian dininə sitayiş edən toplumlar üçün Tanrının adının “Yaradan” evfemizmi ilə əvəzlənməsi sıradan bir norma səciyyəsi daşıyır. Analoji vəziyyəti rus dilində təsbit edən M.V.Slautininin də qeyd etdiyi kimi, bu məqam Allahın dünyanı, cahanı, canlı-cansız hər bir varlıq və əşyanı yaratması faktının vurğulanması kontekstində gerçəkləşir. O da maraqlıdır ki, Tanrının yaradılışı mümkün edən “Ali Qüvvə”, “Mütləq Güc” olması faktının qabardılması müəyyən mənada Allahın teonimik sakrallığının “ağırlığının” aradan qaldırılmasına da xidmət edir. Belə ki, Tanrının “Yaradan” (Criador), “Ağa” (Señor) və s. evfemizmlərlə əvəzlənməsi faktları burada müəyyən desakrallaşma situasiyasının mövcudluğu situasiyalarını sezməyə imkan verir.

Si quieres pollos el día del Señor, pon a incubar el día de la Ascensión.

Əslində tədqiqatçılar desakrallaşmanın bir çox halda praqmatik intensiyadan qaynaqlandığına diqqət çəkərək bu kimi əvəzlənmələrin bir növ tabulaşmış sakral komponentlərin sakrallıqdan məhrum (və ya dil daşıyıcılarının təfəkküründə daha az sakrallıq səviyyəsinə malik – R.İ.) vahidlərlə əvəzlənməsinin “arxaik kəndli mədəniyyətilə” əlaqə olduğunu da qeyd edirlər. *Si quieres pollos el día del Señor, pon a incubar el día de la Ascensión* - nümunəsi həmin ehtimalları dolayısı ilə təsdiqləmiş olur.

İspan dilindəki dini məzmunlu frazeoloji vahidlərin praqmatik planda təhlili onların böyük hissəsinin gündəlik məişət və yaşam tələbatları qarşılığında sıradan bir fərdin emosional reaksiyasını, təəssüratını, qiymətləndirməsini ifadə etməyə xidmət etiyini söyləməyə imkan verir. Həmin intensiyanın müqəddəs dini kəlamlarla edilməsinin müəyyən inanc və öngörüşlərə zidd olması isə “İncil” əsaslı və dini doqma semantik ifadələrə deyil, daha “utilitarlaşmış” frazeoloji vahidlərə müraciəti kütləviləşdirmişdir. Məhz bu əsasda a Dios rogando, y con el mazo dando tipli ifadələrin formalaşması mümkün olmuşdur.

SUAL CÜMLƏSİNİN ƏSAS MODELLƏRİ

İsmayılova Y.V.

Bakı Avrasiya Universiteti

Cümlə modeli dedikdə biz onun quruluş sxemini nəzərdə tuturuq. Hər bir dilin sistemində müəyyən sayda sxem vardır ki, onların da nümunəsi əsasında saysız-hesabsız cümlələr qurulur. Alman dilinin qrammatikasında həmçinin bu anlayışı ifadə edən bir neçə sinonim termin mövcuddur: Satzmuster, Satzmodelle, Satzbaupläne, Grundformen, logisch-grammatische Typen.

Cümlənin modelini müəyyənləşdirməyə gəldikdə isə bunun üçün iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma subyekt-predikat (mübtəda-xəbər) münasibətlərinə cümləni təşkil edən əsas fundamental əməliyyat kimi baxır, lakin eyni zamanda fəli xəbəri qrammtik kateqoriyanın əsas ifadə forması hesab edir. İkinci yanaşma isə fəli xəbəri cümlənin bütün quruluşunu təyin edən tək mərkəz hesab edir.

Fəxrəddin Yedigir “German dilçiliyinə giriş” kitabında yazır: “Söz sırası S-P və ya P-S ilə ifadə oluna bilər. S-P normal söz sırasıdır, P-S və P-S-P inversiya adlanır. Birinci nəqli cümlələrdə, ikinci sual

cümlələrində işlənir.” Burada S subjekt, yəni mübtədanı, P isə predikatı yəni xəbəri bildirir. Nəqli cümlədə: *Er schreibt.* (S-P) söz sırası istifadə olunur. Sual cümləsində isə: *Schreibt er?* (P-S) söz sırasını görürük.

P-S-P söz sırası alman dilinin qrammatik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, alman dilində perfekt zamanda köməkçi feil cümlənin əvvəlində, əsas leksik məna daşıyan feilin Partizip 2 forması isə cümlənin sonunda işlənir. Buna görə sual cümləsi modelində fərq meydana çıxır. Məsələn: aşağıdakı misallara baxaq:

- a) Bist du schon gekommen?
- b) Haben Sie diesen Roman gelesen?
- c) Haben die Kinder gefrühstückt?

Yuxarıda gördüyümüz cümlələrin hər üçündə ilk gələn köməkçi feil yəni xəbər, daha sonra mübtəda və ən sonda partizip 2 forması gəlmişdir. Beləcə, biz bu nümunələrdə P-S-P modelini görürük. Lakin bu modeldə mümkün qrammatik forma tək perfekt zamanı deyil. Alman dilində modal fellərin də belə bir qrammatik xüsusiyyəti vardır ki, modal feil işlənən cümlədə digər feil cümlənin sonunda işlənir. Əgər modal feili olan sual sözsüz sual cümləsi qurarıqsa, o zaman modal feil cümlənin əvvəlində, əsas leksik məna daşıyıcısı olan feil isə cümlənin sonunda işlənir və beləliklə P-S-P modelli sual cümləsi qurulur. Məsələn:

- a) Möchten Sie einen Tee trinken?
- b) Könnten Sie mir bitte helfen?
- c) Wollen wir einen Ausflug machen?
- d) Darf ich kommen?
- e) Sollen wir hier warten? və s.

Lakin sual sözlü sual cümlələri sual sözü ilə başladığına görə onları tam olaraq bu modelə aid edə bilmirik. Müasir Alman dilinə aid olan qrammatika kitablarında və dərsliklərdə bu sual cümlələri W-Fragen adlanır. Çünki bütün sual cümlələri sual sözləri ilə başlayır və sual sözləri də öz növbəsində W hərfi ilə başlayır. Mənim fikrimcə, bu tipli sual cümlələrini bir modelə aid etmək gərəkdirsə onda bu model W-P-S və yaxud W-P-S-P modeli olmalıdır. Məsələn:

W	P	S	P
Was	bist	du von Beruf?	
Woher	Kommen	Sie?	
Wie	Geht	Es Ihnen?	
Was	Hast	du	gemacht?
Was	Möchten	sie	machen?
Was	Darf	es	sein?

Lakin alman dilində sual cümlələri bir neçə növə ayrılır: Entscheidungsfragen və Ergänzungsfragen əsas sual cümləsi növləridir. Entscheidungsfrage dediyimiz sual cümlələri özünə “Ja” (bəli) və yaxud “Nein” (xeyr) cavabı tələb edir. Bu sual cümlələri P-S-P modeli əsasında qurulur. Məsələn:

- a) Sind Sie fertig? - Ja, ich bin schon fertig.
- b) Könnten Sie mir helfen? - Ja, natürlich.
- c) Hast du Zeit? – Nein, tut mir leid.

Bunlardan başqa, bir də “Doch” cavabı tələb edən Entscheidungsfrage mövcuddur. Bu cavab məna etibarilə “Bəli” cavabına bərabərdir. Lakin alman dilində inkar sual cümlələrinə onun əksinə təsdiqlə cavab verdikdə “Doch” cavabından istifadə olunur. Məsələn üçün, bir neçə cümləyə baxaq:

- 1) Hast du keine Zeit für mich? – Doch, ich habe Zeit!
- 2) Gehst du nicht mit? – Doch, ich gehe!
- 3) Ach so, Sie haben keinen Computer? – Doch, ich habe einen Computer!
- 4) Haben Sie keinen Kinder? – Doch, ich habe 2.
- 5) Siehst du nicht fern? – Doch, ich sehe abends fern.

Ergänzungsfrage dediyimiz sual cümlələrində sual verən şəxs hər hansı məsələ ilə bağlı əskik olan informasiyanın tamamlanması məqsədi ilə sual verir. Bu zaman əskik cümlənin komponentləri sual sözü ilə əvəz olunaraq sual sözlü sual cümləsi qurulur. Məsələn:

- a) Wann fährst du? – Am Samstag
- b) Wer ist das? – Meine Mutter.
- c) Wo wohnen Sie? – In Berlin.
- d) Was sind Sie von Beruf? – Mechaniker.

Usw.

Bu tipli sual cümlələrində partnyordan məzmunun tamamlanması tələb olunur. Yuxarıda göstərdiyimiz sual sözsüz sual cümləsində isə partnyor verilən sualla bağlı təsdiq və ya inkar arasında “bəli” və ya “xeyr” cavabları arasında qərar verməli olur. Onları fərqləndirən əsas amil də budur.

MULTİKULTURALİZM VƏ ƏDƏBİ DİL

İsmayılzadə G.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

“Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir”

İlham Əliyev

“Multikulturalizm” termini siyasi leksikona ilk dəfə 1970-ci ildə Avstraliyada İmmiqrasiya naziri vəzifəsində çalışmış Al Kresbi tərəfindən daxil edilmişdir.

Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin qarşılıqlı hörmət, eləcə də bir-birini tanıma və qəbul etmə prinsipləri əsasında birgə mövcud olduğu nadir ölkələrdəndir. Azərbaycan mürəkkəb linqvistik mənzərəyə malikdir. Türk dilləri ailəsini təmsil edən və dövlətin rəsmi dili olan Azərbaycan dilindən başqa, eyni zamanda müxtəlif dövrlərdə ölkəyə miqrasiya etmiş müxtəlif xalqların (ruslar, ukraynalılar, tatarlar, gürcülər, Məhsəti türkləri, Avropa yəhudiləri (aşkenazilər) və s.) istifadə etdiyi dilləri nəzərə almasaq, Azərbaycan ərazisində Hind-Avropa dil ailəsini təmsil edən altı dil (kürd dili, dağ yəhudilərinin dili, tat dili, talış dili, xalac dili və erməni dili), Şimali Qafqaz dil qrupuna mənsub səkkiz dil (avar dili, budux dili, xınalıq dili, krız dili, ləzgi dili, rutul dili, saxur dili, udi dili) və kartvel dillərinə aid bir dil (ingiloy dili) mövcuddur. Azərbaycan dili dövlətin rəsmi dilidir və onun mərkəzi hökumət tərəfindən, eləcə də ölkənin bütün ərazisində rəsmi və formal ünsiyyətdə istifadəsi qanunla təmin olunur. Bununla yanaşı, qanunvericilik milli azlıqların dillərinin onların kompakt yaşadığı ərazilərdə müvafiq rəsmi situasiyalarda (məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və digər inzibati orqanlar) dövlət dili ilə yanaşı tətbiqini, orta təhsil sistemində öyrədilməsini və KİV-də istifadəsini təmin edir. Dövlət dili qeyri-formal və qeyri-rəsmi sahələrdə qeyri-titulyar dillərə münasibətdə hər hansı üstünlüyə malik deyildir. Dil qanunvericiliyi dövlət dilinin istifadəsini və qorunmasını təmin etməklə yanaşı, qeyri-titulyar dillərin də sərbəst istifadəsinə zəmanət verir.

Məlum olduğu kimi, azsaylı xalqların dillərinin və mədəniyyətlərinin qanunvericilik çərçivəsində diskriminasiya edilməsi (azsaylı xalqların dillərinin qanunvericilikdə hər hansı müddəə ilə qorunmaması və s.) bu xalqların dillərinin istifadə sahələrini məhdudlaşdırır və bu dilləri siyasi, iqtisadi və sosial yönü müxtəlif təzyiqlərə məruz qoyur. Bu isə azsaylı xalqların qeyri-məmnunluğuna və onlarla titulyar əhali arasında müxtəlif cür münaqişələrə gətirib çıxara bilər. Bu, Azərbaycan Respublikası hökumətinin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində azsaylı xalqların dilləri və mədəniyyətləri ilə bağlı müddəalar mütəmadi olaraq yer almaqdadır.

Azərbaycanda milli müxtəlifliyin, dil və mədəni çoxçəşidliliyin bir sərvət kimi dəyərləndirilməsi, hər şeydən öncə, multikulturalizmin Azərbaycanın dövlət siyasəti və cəmiyyətin həyat təzi kimi elan edilməsi ilə sübut edilir. Dil və mədəni müxtəlifliyin qorunmasına və bir sərvət kimi inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş siyasətin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə 2014-dü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzin fəaliyyət dairəsinə Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif dillərin daha dərinlən tədqiq edilməsi, onların qorunub saxlanması strategiyasının formalaşdırılması və onların inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi də daxildir. Multikulturalizm strategiyası, əslində, Azərbaycanın müstəqillikdən sonra yürütməyə başladığı dil siyasəti ənənələri üzərində qurulmuşdur. Müstəqillik illərində istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçıların iştirakı ilə ölkə ərazisində mövcud olan dillərin öyrənilməsi, yazıya alınması, onların əlifbalarının formalaşdırılması, bu dillərin öyrənilməsi üçün dərsliklərin tərtib edilməsi və s. bu kimi layihələrə geniş yer verilmişdir. Məsələn: ABŞ-ın Yay Dilçilik Məktəbinin (SIL) təşəbbüsü ilə Azərbaycanda olan dillərin tədqiqatı aparılmış və tədqiqatın nəticələri 2002-ci ildə Con Kliftonun redaktəsi ilə 2 cildə nəşr edilmişdir. Almaniyanın Volkswagen fondunun və ABŞ-ın Milli Elm Fondunun (NSF) dəstəyi ilə bir neçə ildir ki, Xınalıq dilinin xarici araşdırmaçıları tərəfindən tədqiqatı aparılır. Beynəlxalq layihələr çərçivəsində Xınalıq dilinin yazıya alınması və sənədləşməsi də planlaşdırılmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci il 19 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Xınalıq kəndi qoruyq elan edilmişdir və onun mədəniyyəti və dili milli-mədəni dəyər kimi mühafizə altına alınmışdır.

Azərbaycanda dillərin daha yaxşı qorunub saxlanmasını bir neçə səbəblə bağlamaq mümkündür. Öncəliklə, hətta Sovet dövründə belə Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti digər Sovet respublikaları ilə müqayisədə çox da geniş vüsət almamışdı. Hələ Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası dil məsələsini qanunvericilikdə əks etdirən, digərləri Gürcüstan və Ermənistan olmaqla, yeganə üç suveren dövlətdən biri olmuşdur. 1921-ci il və 1937-ci il Konstitusiyaları dil haqqında heç bir məsələyə toxunmasa da, 1956-cı ildə Konstitusiyaya edilən dəyişiklik məhz Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasını ehtiva edən müddəadan ibarət olmuşdur. 1978-ci il və 1995-ci il Konstitusiyalarında da, müvafiq olaraq, dövlət dili, onun qorunması və inkişafı haqqında müddəalar yer almışdır. Bu, Azərbaycan dilinin istifadəsini, qorunmasını və inkişaf etdirilməsini və beləliklə də, onun rus dilinin təzyiqindən əhəmiyyətli dərəcədə mühafizəsini təmin etmişdir. Digər Sovet dövlətləri ilə, xüsusilə də, Orta Asiya respublikaları ilə müqayisədə, Azərbaycan bir sıra istisnalar olmaqla, bütün rəsmi ortamlarda, formal təhsildə, KİV-də və bütün qeyri-formal sahələrdə fəal istifadə edilən dil olmuşdur. Belə olduğu halda, rus dili təbii ki, Azərbaycanın mərkəzində və, xüsusilə, ucqarlarında bütün sahələrə tam şəkildə yayılmamış və bu da Azərbaycanda olan digər dilləri də rus dilinin təzyiqindən qoruya bilmişdi. Doğrudur, rəsmi ortamlarda və təhsil sahəsində yerli dillər, demək olar ki, işlədilməsə də (və ya minimum səviyyədə işlədilsə də), bu dillərin qeyri-formal istifadəsi məhdudlaşdırılmamışdı. Əslində, Sovet dövründə azsaylı xalqların yaşlı nəsilləri arasında yalnız öz doğma dilində danışan insanların sayı da az deyildi və bu insanlar ailə daxilində, təbii ki, yerli dillərdən istifadə edirdilər. İkinci səbəb Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra dövlətin apardığı dil siyasəti ilə bağlıdır. Sovet dövründə mövcud olan rus məktəblərinin bəzilərində bir neçə Azərbaycan qrupu açılsa da, bu məktəblərin heç biri bağlanmamış və öz fəaliyyətini indiyədək də davam etdirir. Azsaylı xalqların yaşadığı bölgələrdə isə yerli dillərin tədrisinin əsası qoyulmuş, bir sıra dillər üçün yazı sistemləri formalaşdırılmış, əlifba layihələri hazırlanmış və dərsliklər nəşr edilmişdir. Azsaylı xalqların yaşadığı bölgələrdə yerli dillər müntəzəm olaraq tədris edilir. Bu məsələlərdə mühüm məqamlardan biri də yerli icmaları təmsil edən insanların bu işlərə cəlb edilməsidir. Məsələn: Azərbaycanda yaşayan tat əsilli Ağacamal Soltanov Məmmədخان Soltanovla birlikdə Tatca-azərbaycanca, Azərbaycanca-tatca lüğət hazırlamışdır. Azərbaycanın tanınmış talış əsilli alim və tədqiqatçıları, məsələn, Novruz Məmmədov, Əvəz Sadıqov və s. talış dili ilə bağlı bir sıra dərsliklər, lüğətlər və s. nəşr etdirmişlər. Azərbaycanda azsaylı xalqların dillərini və mədəniyyətlərini təmsil edən bir çox mərkəzlər, məsələn, “Ronai” kürd mədəni mərkəzi, rus icması, slavyan mədəniyyət mərkəzi, “Samur” milli mədəniyyət mərkəzi, “Turqan-tel” və “Yaşlıq” tatar mədəniyyət cəmiyyətləri, Axıska türklərinin təmsil edildiyi “Vətən” cəmiyyəti, “Orain” udin mədəniyyət mərkəzi, “Avesta” talış assosiasiyası, “Buduc” mədəniyyət mərkəzi, ingiloy icması və s. fəaliyyət göstərir. Qaxda Gürcü, Qusarda isə Ləzgi Dövlət Teatrı mövcuddur. Azsaylı xalqların dillərində qəzet və jurnallar nəşr edilir (məsələn, “Samur”, “Dəngi Kürd”, “Soxnut” qəzetləri), gündəlik radio və televiziya verilişləri yayımlanır və bunlar dövlət büdcəsi hesabına dəstəklənir. (<http://www.mfa.gov.az/content/114>)

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN DİL QURUCULUĞUNA TƏSİRİ

Kazımov C.İ.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xalqımızın tarixində XX yüzilin 20-ci illəri milli özünüdərkən, milli ləyaqətin keyfiyyət etibarını ilə yeni mərhələsini təşkil edir. Məhz bu mərhələdə ədəbi dilin funksional üslublarının da imkanları genişlənir.

“Dil hər bir millətin ən ümdə atributudur: millət varını, dövlətini, hətta ərazisini itirə bilər və bununla belə, yenə də yaşayar, lakin millət dilini itirəsi olsa, onun izi-tozu qalmaz” (F.Köçərli)

Keçən əsrin 20-ci illəri (1920-ci illər) Azərbaycan ədəbi dilinin intensiv inkişafı, yeni formada milli dilə transformasiyası dövrü kimi kimi səciyyələnir.

I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının, həmçinin Azərbaycan xalqının həyatında mühüm sosial-siyasi və mədəni bir hadisə kimi yadda qalmışdır. Qurultay dolayısı ilə türk xalqlarının qısa zaman kəsiyində Avropa mədəniyyətinə və elminə integrasiyasına, həmçinin də mütərəqqi Avropa xalqlarının ümumtürk mədəniyyəti və elmi ilə yaxından tanış olmasına zəmin yaratdı.

I Türkoloji Qurultaydan (1926) sonra dil quruculuğu sahəsində yeni addımlar atılır. 1929-cu ildə I Orfoqrafiya konfransı keçirilir və burada orfoqrafiya qaydaları müzakirə obyektinə çevrilir. Həmin ildə latın əlifbası ilə 20 min sözü əhatə edən «İmla lüğəti» nəşr edilir. 20-ci illərin polemik ab-havası bu lüğətdə də

əksini tapır; ələlxüsus da alınma sözlərə münasibətdə ikilik nəzəri cəlb edir – sözlər lüğətlərdə iki formada əks olunur.

Qurultaydan sonrakı dövrlərdə ərəb əlifbasından yavaş-yavaş imtina edilməsi ahəng qanununun qrafik cəhətdən fəktləşməsinə yardım etdi, ələlxüsus da saıtlərin konkret olaraq göstərilməsinə şərait yaradılmaqla sözlün vokal əsasının olduğı kimi təzahür olunmasına imkan yarandı. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinə dialektlərin təsiri saıtlərlə əlaqədar bir çox fonetik dəyişmələrlə səciyyələnilir. Məs.: ışıq-ışiq, ırmaq-ırmaq, ov-av, sovrmaq-savırmaq və s.

Qurultaydan sonra ədəbi dilin başqa məsələləri ilə nisbətdə əlifba məsələsinin müzakirəsinə çox yer ayrılır. Bu, əlbəttə, təbiidir, ona görə ki, bu məsələ həll olunmadıqca, ədəbi dilin başqa məsələlərini düzgün həll etmək, eləcə də dil quruculuğı sahəsində tədris-metodik işləri nizamlamaq çətin olar.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan dili yazısından ərəb əlifbası çıxarılır və latın əlifbası əsasında tərtib edilmiş yeni əlifba qəbul edilir, “Şərqdə mədəni inqilab” baş verir.

“Yeni yol” qəzeti yazırdı ki, I Bakı Türkoloji Qurultayı öz meyvələrini verdi, bunun ardınca dil quruculuğı sahəsində yeni-yeni işlər, tədbirlər görüldü. Latınçılərin bu sahədə apardığı işlər diqqətdə idi.

I Bakı Türkoloji Qurultaydan sonra 1927-ci ildə Kırmda, 1928-ci ildə Səmərqənddə, 1930-cu ildə Almatıda imla konfransları, 1932-ci ildən başlayaraq keçirilən Türk Dil Konqresləri, 1976-cı ildə Almatıda, 1980-cı ildə Daşkənddə, 1988-ci ildə Aşqabadda keçirilən sovet türkoloji konqresləri I Bakı Türkoloji Qurultayının təsiri ilə keçirilmiş mühüm elmi tədbirlərdir.

Sovet hökumətinin dil quruculuğı sahəsindəki işlərinin elmi müzakirəsində və türk dilləri ilə əlaqədar konkretləşdirilməsində I Türkoloji Qurultayın böyük tarixi önəmi oldu.

SADƏ LEKSİK TƏKRARLARIN MƏTNYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərimova A.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sadə leksik təkrarların ən çox yayılmış növü eyni leksik vahidlərin cümlə daxilində təkrar işlənməsidir. Bu təkrar tipinin mətnin hansı dildə olması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə leksik təkrarlar şeirlərdə daha çox istifadə olunur.

Poetik mətnə təkrar dörd funksiyanı yerinə yetirir: 1) mətnin “poetik tonunu” formalaşdırır; 2) mənənin kombinator artımını yaratmaq üçün mətnin strukturunu təşkil edir; 3) ekspressiv kombinator artımını yaratmaq üçün mətnin strukturunu təşkil edir; 4) ekspressiv güclənməyə xidmət edir.

Mətnə təkrar üslubu formalaşdırmaq xüsusiyyəti daşıyır. Təkrar mətn vahidləri daxilində işləməklə bu vahidləri semantik planda bir-birinə bağlayır.

Məlumdur ki, bədii mətnə semantik əlaqələrin nisbəti bir sıra problemlərlə, o cümlədən yaradıcılıq prosesi və bədii qavrama, mətnin təşkili qanunauyğunluqları ilə əlaqəlidir.

Vilyam Bleykin şeirlərində müxtəlif növlü leksik təkrarlardan, o cümlədən sadə leksik təkrarlardan geniş istifadə edilir. Təhlil göstərir ki, bu təkrarlar şairin yaradıcılığında mətnyaratma prosesində mühüm rol oynayır və əsas koqeziya vasitəsi kimi çıxış edir. Konkret nümunələri nəzərdən keçirək. V.Bleykin “Çiçək” (“The blossom”) şeiri “meri” sözünün leksik təkrarı ilə başlanır. Birinci sətrdə leksik təkrar sərcənin şən olmasını daha qabarıq nəzərə çatdırmaq məqsədi daşıyır və müəllif burada kontrakt təkrar növündən istifadə edir. Olduqca şən olan sərcə gülün yamyasıl yarpaqlarının (**so green**) altında oturmuşdur. Sonrakı sətrdə şair əvvəlki sətrlə koqeziya yaratmaq üçün sinonim təkrardan (*happy*) istifadə edir. Lakin sinonim təkrar sərcəyə deyil, gülə aiddir. Şənlik hər iki obyektə aidlik baxımından qapalı kontekst yaradır. Gülün şənliyi sərcənin onun yarpaqları altında oturmasından doğursa, sərcənin şənliyi həm yataq üçün yer tapmasında, həm də yarpaqların altındakı moruqla bağlıdır. Sərcə həm yem, həm də yataq yeri tapmışdır. Bu mənzərəni müşahidə və nəql edən müəllif olsa da, hadisə “Məsumluq nəğmələri” silsiləsinə aiddir və uşaq dünyasını, uşağın hadisələrə münasibətini ifadə edir.

Merry Merry Sparrow

Under leaves so green

A happy Blossom

Sees you swift as arrow

Seek your cradle narrow

Near my Bossom.

Şeirin sonrakı bəndinin ilk misrasında birinci misrası ilə yenidən koqeziya yaradılır. Bu koqeziya sinonim təkrarla reallaşdırılır. Məlumdur ki, **merry** sözü çoxmənalıdır və onun bir mənası da gözəldir. *Pretty* sözü də oxşar məna daşıyır. Şair ikinci bəndin birinci misrasında sadə kontakt leksik təkrardan istifadə edir. Bu bəndin ikinci misrası birinci bəndin ikinci misrası ilə eynidir. Şərdə mətn vahidlərini bəndlər kimi ayırısaq, iki vahid arasındakı sintaktik təkrarın yaratdığı koqeziya üzə çıxır. Moruq da gülün yarpaqları altındadır.

*Pretty pretty robin
Under leaves so green
A happy blossom
Hears you **sobbing sobbing**
Pretty pretty
Near my bosom*

Hər iki bəndin üçüncü misrası da eynidir. Daha bir sintaktik təkrar qeydə alınır. Hər iki sintaktik təkrar distant mövqedədir. Şeir son üç misrası isə əvvəlki misraların semantik əlaqələri – konnotativ və assosiativ əlaqələrinin formalaşdırdığı ümumi ovqatı dəyişdirir.

Beləliklə, mətn hadisəsi olan təkrar dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir, ifadə olunan məzmun tələbi kimi təzahür edir. Məhz bu cəhət təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətlərini təsdiqləyir.

MULTICULTURALISM AND LANGUAGE

Karimova D.A.

Sumgayit State University

That would not be an exaggeration to assess that globalization has greatly shaped the world we live in today. Therefore, with the introduction of new technologies in transportation and improved diplomatic relations, currently, it has become way too easier for people move from one place to another freely. The migration of people from their native lands to foreign countries along with other historical causes, have been a major precursor to a mix of different nations living altogether within a single jurisdiction. This, in its turn, has paved the way to a cultural diversity throughout the countries, specifically, those with higher living standards. The unity of miscellaneous people with different backgrounds have led to an introduction of a recently new phenomenon, the so called, - multiculturalism. Throughout the decades, many politicians, sociologists and psychologists have tried to come up with different ideas to correctly define the term “multiculturalism”. However, mostly, it has been used to characterize the fact of diversity in a society, and how to understand and confront challenges breeding from the cultural and religious diversity. The supporters of multiculturalism truly believe that respect to all individuals with different race, ethnicity, culture, religion, language and nationality ought to be everyone’s top responsibility in all societies. It has become a common practice to see mosques in Christians-dominated societies or vice-versa, or to publish news, open schools and run TV channels in minorities’ languages in many countries, and etc. For instance, it would be also interesting to charge that there are three official state languages in Switzerland, and two in Belgium just to make sure that multiculturalism is maintained at the highest level. Other than that, Azerbaijan has declared 2016, - as the year of multiculturalism which clearly proves how secular, respected and multicultural society prevails in the country. While multiculturalism has brought a number of positive impacts and values into societies, one of the main challenges related to it was to find a common language to accelerate the communication and adaptation process for foreigners. On one hand, in multicultural societies, minorities are highly respected and provided with opportunities where their native languages dominate, on the other, small communities are offered different language services to improve the official language where they live in. It is also noteworthy to mention that the role of English, too, has more than doubled in recent years as a common language between diverse cultures. Many linguistics refer English as the language of multiculturalism or the working language for international and intra-national communication across the globe. The wider use of the English language in daily communication, businesses, political dialogues and many other spheres, has all contributed to the popularization of it. Almost in all countries where English is not the official language, it is offered as the second-language in schools and universities, as well. Many universities run international program in English, and many international companies and institution hold trainings and events in English,

as well. Thus it comes as no surprise that in most cases, newcomers of any society start communicating with both local and international people from different countries in English, first. Put simply, English has become the language of the world and is considered as a tool to enhance a positive way towards communication through foreign languages. The essence of being bilingual or multilingual is steadily increasing as time goes by, and individuals from the early ages are taught the rising significance of cultural understanding and intercultural communication. Possessing wider language skills make people understand the existence of multiple realities in a faster way as they become more acquainted with different cultural backgrounds. To conclude, the influx of individuals into different regions generate multidimensional social, economic and cultural transformations, and protecting and promoting cultural and linguistics pluralism should be of greatest importance in multicultural world.

AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ DİN VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Qafarova Z.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Arxeoloqlar insanlıq tarixinin ilk günlərindən din haqqında təsəvvürlərin mövcud olduğunu söyləyirlər. Onlar arxeoloji qazıntılar zamanı tapıntıların kimliyinin müəyyənəşdirilməsində qədim insanların dini təcrübəsinin əhəmiyyətli olduğunu bildirirlər. Qazıntılar göstərir ki, neandertal insan dəfn mərasimini xüsusi qaydalar əsasında aparmışdır. Belə ki, təbiətdə canlılardan bir çoxu öz yoldaşını dəfn etsə də, insanlar qədər seçici olmamışdır. Qazıntılar zamanı qəbirlərdən tapılan əşyalar göstərir ki, insanlar ölənə daha sonra həyatının davam edəcəyinə inanmış və bu səbəbdən onun yanına sonra istifadə edə bilməsi üçün lazım olan əşyaları qoymuşlar. Bu da həmin insanların dini inancının ilk göstəriciləri kimi diqqəti cəlb edir. Qədim qayaüstü rəsmlərdə insanların müxtəlif heyvanları ovlaması təsvirlərini görürük. Həmin səhnələrdə şaman və ozanların şəkli də öz əksini tapmışdır. Bu bir daha göstərir ki, insanlığın ilk yaranışında həyatın mifiki təbiətinə inam mövcud olmuşdur. Bütün araşdırmalara rəğmən, qədim insanların tam mənada nəyə inandıqları və hansı ayinləri yerinə yetirdiklərini dəqiqliyi ilə söyləmək mümkün olmasa da, hal-hazırkı cəmiyyət nəinki maddi baxımdan, eləcə də mənəvi baxımdan öz nəvə və babalarının varisi hesab olunur. Bu mənada qədim insanların dini təsəvvürləri müəyyən qədər hal-hazırkı cəmiyyətin həyat tərzində də primitiv şəkildə olsa da, özünü göstərməkdədir.

İnsanlıq tarixinin elə bir dövrü yoxdur ki, orada cəmiyyət dinə söykənməsin. Dinlərin müəyyən qadağalı həyat tərzini tələb etməsinə, müəyyən dövrlərdə materializmin təbliği ilə əlaqədar qoyulan yasaqlara baxmayaraq, insanlar dini həyat tərzini izləmiş, onun əhəmiyyətini itirməmiş və gizlin olaraq dini yaşatmışlar.

Yaxşı, onda bu din nədir? Bu sual dəfələrlə araşdırılmış və ona çox sayda cavablar alınmışdır. Din o qədər çoxcəhətlidir ki, onu konkret bir təriflə açmaq olmaz. Latın dilində “religare” kimi tələffüz olunan bu kəlmə “birləşdirmə”, “bağlama” mənasını verir. Bu gün bizim işlətdiyimiz “din” sözünün kökü də ərəb dilindəki “əqaidin”(əqd) sözünə gedib çıxır ki, onun da mənası “bağlanmaq” deməkdir. Eyni kökdən törənmiş din kəlməsi isə düşünürür bağlanmaq, bir şeyə köndən inanmaq, o şeyi qəlbən mənimsəmək anlamına gəlir. Bu da göstərir ki, insan Allahın yaratma prosesinin nəticəsi olsa belə, özünün azad istəyinə əsasən onunla bağlanmağı seçir. Bir çoxları düşünür ki, din bütün hallarda yaradandan bəhs edir. Amma elə dinlər də vardır ki, onlar yaradandan varlığını qəbul etmir, məsələn, bütperəstlik kimi. Ona görə də gəlin dinin bir neçə açıqlanmasına nəzər yetirək.

Bir çoxlarına görə din, insan və cəmiyyəti aşan, ilahi qaynağı olan bir reallıqdır. Din insana və cəmiyyətə tətbiq edilməklə tapınanla tapınılan arasında münasibətdir. Bəzilərinə görə, din gülünc bir anlamadır. Bütün bunlara baxmayaraq, insanlığın daha qədim dövrlərindən etibarən din mövzusu cəmiyyətə söykənən, onu sorğulayan bir anlama dayanır.

Din ilə cəmiyyət mövzusunun sistemli şəkildə araşdırılmaqda məlum olur ki, din cəmiyyət üzərində təsirə malikdir. Digər bir tərəfdən, din insanların yaradan ilə əlaqələrini möhkəmləndirmək, var olduqları dünyanı tanımaq üçün bir vasitədir. Bu səbəbdən də din bir sıra ictimai funksiyaları öz üzərinə götürür. Belə ki, hər yeni din müəyyən dərəcədə dəyişmiş cəmiyyət formalaşdırır, fərdi davranışlar tətbiq edir. Nəticədə din ilə cəmiyyət arasında əsaslı əlaqənin mövcudluğu bir daha özünü təsdiq edir.

Dinin mühüm funksiyalarından biri də insanlarda yeni düşünmə tərzini formalaşdırmaqdır. Bu da cəmiyyətin yeni dünya ilə üz-üzə durması, qarşılaşmasıdır. Bir sözlə, din həyata məna və məqsəd

qazandıraraq onun dünya qurmaq arzusunu həyata keçirmiş olur. İnsan dinin köməyi ilə dünyanın mənasını açmağa çalışır, bunun üçün yeni ideyalar qurur və nəticə əldə etməyə çalışır. Bu da dinin strateji tərəfidir. İnsan kainatı dini baxımdan da qavramağa çalışır. Bütün dinlərin demək olar ki, həyatın hər sahəsinə aid müəyyən açıqlaması, münasibəti vardır. Bu baxımdan da hər bir din özü ilə həyata bir baxış gətirərək, nəticə olaraq da davranış, həyat tərzı formasında təzahür edir. Dini düşüncə elə bir təsirə malikdir ki, insanlar nəinki gündəlik işlərini görərkən, hətta istirahət edərkən belə onun təsirində qalırlar. Ətrafa münasibətdə belə fərqi nə varmadan dini düşüncələrindən qaynaqlanırlar və bu tərz davranış sərgiləyirlər. İnsan mədəniyyət və cəmiyyətdən uzaq düşdükdə belə, bu düşüncə onunla qalmaqda davam edir.

Din ictimai formada davranışların təyin olunması üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan insanın dünya qurmaq, inkişaf etmək arzusu üçün dinin mühüm rolu var. Belə ki, hər bir din özünü qəbuledilən və qəbuledilməyənləri ilə sərgiləyir. Yəni müəyyən tabulaşmış qanunları ilə üzə çıxır. Bu qanunlar hətta bir sıra ictimai həyat normalarının önündə gəlir. Belə ki, yalnız təbiətə münasibətdə deyil, eləcə də gündəlik həyatda, ailədə, işdə, iqtisadiyyat və dövlət idarəçiliyində də özünü büruzə verir. Dünya dinləri işərisində bir neçəsi bu gün hegemon dövlətlərin idarəçiliyində əhəmiyyətli təsirini qorumaqdadır. Lakin bir sıra dövlətlər də var ki, dini dövlət idarəçiliyindən ayrı tutmağı bacarmış və onu yalnız həyat tərzı kimi tanımışdır. Bu da dövlət, cəmiyyət və din arasında daha azad münasibətin sərgilənməsinə imkan vermişdir.

Bir mənada da din yalnız yaradana tapınma vasitəsi deyil, o həm də həyat tərzıdır desək, yanlışdır. İnsanlar dinin nə olduğunu doğru dərk etsələr, onda bütün dünyada əmin-əmanlıq hökm sürər. Bu gün əhalimizin demək olar ki, mühüm faizi İslam dininə sitayiş edir. İslam və onun əhkamlarına münasibət müxtəlif ictimai və sosioloji səbəblərdən gündən-günə dəyişməkdədir. Bu da İslamın müəyyən zaman aralığında qadağan olunması və sonradan yenidən dirçəlməsi səbəbindəndir. Əhali İslamla yenidən tanışlığa başlamış və bu da bəzi problemlərin üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, İslam tarixinə bələd olan hər bir kəs bilir ki, onun yaradıcısı olan Məhəmməd peyğəmbər öz dövründə aqlasığmaz cahillikləri ilə seçilən ərəbləri dini qanunları ilə bir cəmiyyət halına gətirə bilmişdir. O həm də möhkəm siyasi və sivil qanunların köməyi ilə idarəçiliyi qurmaq və rəhbərlik etməyin yollarını göstərmişdir.

Azərbaycan tarixinə nəzər yetirsək görərik, ki, öz tarixi inkişafı boyu coğrafi mövqe, etnik tərkibindən asılı olaraq, əhali müxtəlif dinlərə etiqad etmişdir. Ayırı-ayrı dövrlərdə tanrıçılıq, zərdüştlük, xristianlıq, islam kimi bir çox digər dini inanclar insanlar arasında yayılmış, onların mədəni və sosial həyatına təsir etmişdir. Din ilə ilk tanışlıqlarında insanlar elə düşünürdülər ki, din yalnız yaradana sitayiş deməkdir. Bir çoxları üçün yaradan, ona olan inamdan daha yüksəkdir. Odur ki, onu göstərmək üçün müxtəlif ayin və mərasimlər düşündülər. Lakin daha sonra anlaşıldı ki, yaradan, inam və onu sərgiləyən ayinlərdən də daha fərqli bir mövcudluqdur. Bu da dinin elmi açıqlamaları nəticəsində mümkün oldu. Bu gün cəmiyyətimizdə dinə münasibət müxtəlif aspektlərdə özünü göstərsə də, dini dünyagörüşü öz yerini bir çox formada elmi dünyagörüşünə vermiş, din və cəmiyyət arasında səmimi bir yaxınlıq yaranmışdır.

Heç şübhə yoxdur ki, bu gün İslam dünyasının və əsrin ən aktual məsələlərindən biri müsəlmanların birlik məsələsidir. Bizim dövlət dinimizin İslam dini olduğunu və əhalinin böyük hissəsinin bu dinə sitayiş etdiyini nəzərə alsaq, məsələnin bizə də az və çox mənada təsirini görəcəyik. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan ərazisində mövcud olan tolerant ab-hava bu məsələnin müəyyən dərəcədə həllini mümkün edir. Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycanda heç bir zaman dini zəmində qarşıdurma olmamışdır. Müstəqillik əldə edildikdən sonra da dövlət-din münasibətləri müxtəlif məzhəblər arasında anlaşmanın, birgə yaşayışın bərqərar olmasına səbəb olmuşdur. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan bu gün dünyada tolerantlıq məkanı kimi tanınır.

DİLÇİLİKDƏ SİFƏTİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qasımlı L.M.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müasir ingilis dilində “adjective”, Azərbaycan dilində “sifət”, rus dilində “прилагательное” termini ilə adlandırılan söz kateqoriyasının mənşəyi problemi müasir dilçilikdə qəti həllini tapmadığı səbəbindən hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatçılar arasında sifət kateqoriyasının mənbələri və diaxroniyası ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Məsələn, rus nəzəri dilçiliyində hələlik az və ya çox dərəcədə qəbul edilmiş ümumi fikir bundan ibarətdir ki, sifətlər isimdən törəmişdir (S.D.Katsnelson, A.A.Potebnya, L.P.Yakubinski, V.M.Jirmunski və s.). A.P.Yudakin sifətlərin isim, feil və zərflərdən törədiyini iddia edir. V.S.Yurçenko və A.P.Volodin sifətin zərfdən əmələ gəlməsi fikrini irəli sürürlər. V.Z.Panfilov sifət

kateqoriyasının feil və isimlərdən əmələ gəlməsi mülahizəsindədir. S.L.Çarekov sifət kateqoriyasının sinkretik sözdən əmələ gəldiyini göstərir. O.N.İkonnikova müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında sifət kateqoriyasının diaxroniyasını izləyərək göstərir ki, sifətlər dünya dillərində iki qeyri-yekcins cərgə ilə təmsil olunur ki, bunlardan birini əsli (keyfiyyət) sifətlər, digərini isə nisbi sifətlər təşkil edir. Bundan çıxış edən tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, əsli (keyfiyyət bildirən) sifətlər stativ feldən, nisbi sifətlər isə isimdən əmələ gəlmişdir.

Sifət nitq hissəsi keyfiyyət və əlamət bildirən söz qrupu kimi dilçilik tarixində uzun müddət xüsusi bir adla göstərilməyib, semantik və sintaktik cəhətdən ayrıca bir nitq hissəsi şəklində fərqləndirilməmişdir. Əsrlər boyu digər sözlərlə birlikdə, müasir təsnifat meyarları üzrə isim statusu almaqla, onlar substantiv (əşyavi) mənaya malik olmuş, ad sinfinə aid edilmiş və sadəcə adlar adlandırılmışdır. Antik qrammatikalarda göstərildiyi kimi, e.ə. II əsrdə alimlər keyfiyyət adları ilə təfərrüatı ilə məşğul olmağa başlamışlar. Bu vaxtdan etibarən keyfiyyət adları bəzən feli sifət kimi müstəqil nitq hissəsinə ayrılmış (Samofrakıyalı Aristarx), başqa hallarda isə ümumi ad sinfinin tərkibində epitetlər (latın dilinə tərcümədə *adyektiv*) kimi konkret sintaktik funksiya daşıyan leksemlər (Frakıyalı Dionisi) olaraq saxlanılmışdır. Apolloni Diskolun özü də keyfiyyət adlarını xüsusi nitq hissəsi kimi ayırmamış, onu gah cümlənin tərkib hissəsi olan təyin, gah da atributiv konstruksiyanın hissəsi olaraq ifadə etmişdir. Bu zaman o göstərirdi ki, təyin təkcə *adyektiv* adla deyil, həm də yiyəlik əvəzlilikləri, feli sifət, say əlavəli adlarla ifadə olunur. Buradan da ingilis dilində “*adjective*”, rus dilində “*прилагательное*” termininin sintaktik mənşəyi aydın olur.

Bununla bərabər, ingilis dilində “*adjective*”, rus dilində “*прилагательное*”, Azərbaycan dilində “sifət” sözünün daxili formasına diqqət yetirmək lazım gəlir. Rus dilindəki söz “nəyəsə əlavə edilən, qoşulan” mənasına gəlir. İngilis dilindəki söz latın mənşəli “*adjectus*” və ya “*adjectivus*” sözündən törəmişdir. Latın mənşəli söz “*ad (lat.) - to, next to (ing.) - istiqamət bildirən*” və “*jectivus (lat.) – thrown(ing.) – qoyulmuş, atılmış*” hissələrindən ibarətdir və “əlavə edilmiş”, “yanına qoyulmuş” mənasına gəlir. Sözün daxili onun keçdiyi inkişaf yolunu göstərir. Nəticə odur ki, ingilis və rus dilinin materialları göstərir ki, nəzərdən keçirilən dil hadisəsi “qoşulduğu, əlavə edildiyi” başqa bir dil hadisəsi, başqa bir dil vahidi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Azərbaycan dilindəki “sifət” sözü ilə bağlı onu demək olar ki, “Sifət termini qrammatika kitablarına neçə onilliklər bundan əvvəl daxil olsa da, bu terminin mənası aydınlaşdırılmamış və izah edilməmişdir. “Sifət” sözü dilimizə ərəb dilindən keçmiş, öz işlənmə yerinə görə “üz”, bir şəxsi və ya əşyanı başqalarından fərqləndirən hal, surət, keyfiyyət mənaları ifadə etməklə yanaşı, qrammatikada bu xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər qrupunun ümumi adını ifadə edən termin kimi də işlənir.

Dilçilik tarixində sifətin bir nitq hissəsi olaraq müxtəlif meyarlar əsasında müəyyənləşdirilməsinin şahidi oluruq. Məsələn, F.F.Fortunatov, M.N.Peterson, V.M.Jirmunski, H.Suit sifətə tərif verərkən formal-morfoloji meyardan çıxış edir. Bu meyar əsasən sifət tam müstəqil sözlər olub, sözdəyişdirici, cinsə və hala görə dəyişən formalara malikdir.

A.A.Potebnya, S.D.Katsnelson semantik meyardan çıxış edir. Semantik meyarla görə, sifət əşyaya verilmiş elə əlaməti bildirir ki, o, başqa sözün köməyi olmadan məzmun baxımından qeyri-müəyyən qalır. A.A.Şaxmatov sifətə sintaktik meyar əsasında yanaşır. O, sifətə elə nitq hissəsi kimi yanaşır ki, isimlə birgə təsəvvürə gəlir, onun vasitəsilə qrammatik cins, kəmiyyət, hal və subyektiv qiymətləndirmə kateqoriyalarına malik olur.

Sifət nitq hissəsinə funksional-semantik, funksional-sintaktik meyarla yanaşmaları da dilçilikdə müşahidə etmək olar. Bu meyarlardan sonuncusuna görə, sifət “əlamətlilik”, “atributivlik” kimi xarakterizə oluna bilər. Funksional-semantik meyarla görə sifət əşyanın əlamətini bildirən, ismi təyin edən və onunla cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşan sözlərdən ibarət qrammatik kateqoriyadır. Funksional-sintaktik meyarla görə, sifətlər öz formaları ilə sintaktik təyin funksiyasını yerinə yetirməyə yönələn söz sinfindən ibarətdir. Dilçilik tarixinə ekskurs onu göstərir ki, sifət nitq hissəsi adlar və feillər arasında ikili mövqe tutduğuna görə və bütün dillərdə müstəqil kateqoriya olaraq fərqləndirilmədiyinə görə universal qrammatik statusa malik deyildir.

ENGLISH AS A MULTICULTURAL LANGUAGE

Qızıyeva M.

Azerbaijan University of Languages

English is no longer the language of only so-called native speakers of English (e.g. Americans, British, Australians, and so on) because the number of native speakers is already outnumbered by non-native speakers of English. It has already become a global language which is not only a means of disseminating new knowledge in any field throughout the world but also a means for intercultural communication. English has already become an inevitable part of the education in Azerbaijan though there are many challenges to make its teaching more effective. Those challenges include techniques of teaching to macro-level educational language planning in Azerbaijan. One of the major challenges is how teaching of English can be made appropriate in the multilingual and multicultural context of Azerbaijan.

Despite the fact that indigenous languages are on the verge of extinction, there is a great interest of learning English among students and parents also aspire to educate their children in English medium schools. This aspiration has been already reflected in the educational language policy of the Ministry of Education to introduce English from Grade One in community schools. The number of schools switching to English medium is increasing every year. On the other hand, English is both subject and medium of instruction from pre-primary level in private schools. However, there are many challenges to teach English to students who come from various linguistic and cultural backgrounds. One of the challenges is that whether or not students get chance to utilize their own cultural and linguistic knowledge in schools while learning English.

Professor Holliday argued that the English language can foster intercultural communication among the children from diverse cultural as well as linguistic backgrounds. Focusing on the importance of children's prior knowledge, he reiterated that teachers of English should capitalize multicultural experiences that children bring into the classroom while teaching English. He also put a significant point that teaching of English should be contextual and we need to educate children about the nature of English in relation to society. This clearly indicates that to address the expectations and experiences of children from diverse cultural backgrounds, teachers' role as a passive-technician is not enough rather they have to be a transformative intellectual. Teachers should understand that classroom is socially constructed and historically situated and they should create such an environment where students from various backgrounds can get opportunities to utilize their prior knowledge. In general, English teachers are not simply in-charges of classroom but also agents for social change. They can also contribute to foster democracy and critical thinking skill by creative inclusive learning environment where students can exercise their values, assumptions and identities shaped by local, national and global socio-cultural settings and expectations.

Breaking rules of traditional teaching, teachers have to arouse curiosity of students to resolve various puzzles themselves rather than showing their fault while they make mistakes. Emphasizing the importance of thinking process, students should be given enough time to think while teaching English. This clearly indicates that we need to rethink the way we are teaching English in Azerbaijan.

Critically assessed the consequences of detaching teaching English from cross-cultural context in Azerbaijan. Analyzing the socio-political and historical discourses our practices of teaching English have not been able to address socio-cultural realities. The fact is that teaching and learning of English has been confined within the classroom. This clearly indicates that there is a huge gap between socio-cultural reality and teaching of English. We can design syllabuses and can develop viable methods of teaching by considering our own multilingual and multicultural realities. There is no point in following British or American Standard English to teach English in our country. There is a craze of learning English even in rural areas of the country, we have to closely observe how English is being produced (Spoken and Written) to identify our own variety of English. We have to work hard on designing syllabuses, writing textbooks and producing learning materials which address expectations of Azerbaijani children from multilingual and multicultural backgrounds. We have to explore more opportunities and should try developing alternative ways of teaching to foster students' creative and critical thinking skills. Overall, we have to deconstruct the tradition that confines English in the classroom, break the rules that make students produce only minimal language, smash the hierarchy between teachers and students to foster two-way communication, demolish monolithic and mono-cultural world view to advance intercultural communication and forget prescriptions of any method to instill critical thinking skills for independent learning in students.

DİLÇİLİKDƏ DEYKSİS MƏSƏSLƏSİ

Qəmbərova X.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dilçilikdə deyksis ifadəsi əlavə kontekstual informasiya olmadan tam anlaşılmayan “mən”, “burda” kimi sözlərə aid edilir. Əgər sözlərin semantik mənalari müəyyəndirsə, onlar müəyyəndir. Mənanı çatdırmaq üçün əlavə kontekstual linformasiyaya ehtiyacı olan sözlər deyktik sözlərdir, məsələn, Azərbaycan və İngilis əvəzlilikləri.

Deyksis termini qədim Yunan sözündən götürülmüş, “göstəriş, nümayiş və ya istinad” anlamlarını ifadə edir. Yul deyksisi dil vasitəsilə “göstərmək” kimi ifadə edilir və bu “göstərmə”yi yerinə yetirən hər hansı bir linqvistik forma deyktik ifadə adlandırılır.

Azərbaycan dilçilik ensiklopediyasında deyksis termini prosesin danışiq məqamındakı elementlərin jestlər və dil ifadələrilə göstərilməsi kimi izah olunur. Deyktik ifadələr isə söyləmələrdə deyiliş məqamından asılı olaraq yer, zaman və şəxs strukturunun xüsusiyyət və funksiyasının göstərilməsinə deyilir. Təbii dil bütövlükdə deyktik komponentlərdən ibarətdir. Deyksis semantikanı praqmatika ilə birləşdirən vasitədir, çünki dil ifadələri praqmatik subsituasiyalardan yaranır. Buna görə də müasir tədqiqatlarda deyksis semantika və praqmatika ilə birgə öyrənilir.

Deyksisin əsas kateqoriyaları Filmor tərəfindən “əsas qrammatikləşdirilmiş növlər” adlandırılan – şəxs, yer və zaman kateqoriyalarıdır. Şəxs deyksisi danışiq prosesində iştirak edən “qrammatik” şəxslərə aiddir: 1) danışiq prosesində birbaşa iştirak edənlər, bunlar danışan və adresatdır (müsaib); 2) birbaşa iştirak etməyənlər (danışıq prosesini eşidənlər); 3) danışiqda hallanılanlar. Məsələn:

I am going to the movies.

Where do you live?

They tried to hurt me, but she came.

Eyni zamanda məkan deyksisi kimi də bilinən yer deyksisi isə danışiq prosesinin məkanına şamil edilir. Şəxs deyksisi kimi yer deyksisi də ya danışiq zamanı birbaşa iştirak edənlərin ya da haqqında danışılan şəxs və ya obyektin yerini bildirir. İngilis dilində ən çox işlədilən deyktik ifadələr “here” (burda), “there” (orda) zərfləri və “that” (o) işarə əvəzliyidir. Məsələn:

I enjoy living in this city.

Here is where we will place the statue.

She was sitting over there.

Zaman deyksisi isə danışiq prosesinin baş verdiyi vaxtı bildirir. İngilis dilində zaman deyksisinə “now”(indi), “then” (sonra), “soon” (tezliklə) və s. kimi zaman zərfləri aiddir. Zaman zərfləri ya danışiq prosesinin baş verdiyi zamana uyğun olur, ya da danışığın eşidildiyi vaxta. Filmor birinciləri “encoding time” və ya ET, eşidildiyi vaxtı ifadə edən deyktik ifadələri isə “decoding time” və ya DT adlandırır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRK DİLİNİN QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Qəmbərova S.B.

Gəncə Dövlət Universiteti

Frazeoloji ifadələr xalq təfəkkürünün məhsulu olub tarixi qədimdir. Bu birləşmələrin yaranma tarixi indiyə qədər dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində- Orxon-Yenisey kitabələrində işlənməsi (iş- küç ber “iş-gücünü vermək, esidü berti “qulaq asmaq”, sabımı sımadı “sözümü sındırmadı”, budunuğ kon almıs “xalqı bütünlüklə almış” və s.) daha qədimliyini göstərir. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji birləşmələr xalq arasında geniş yayılandan sonra yazıya alınmışdır, onda türk təfəkkürünün ilkin məhsulu kimi abidələrin yazıldığı dövrdən çox-çox qədimliyi aydın olur. İlkin dövrlərdə frazeoloji vahidlər kəmiyyətcə az olsa da, sonrakı dövrlərdə tədricən artmışdır. “Müasir dilimizdəki öc almaq, öyüd almaq, öyüd vermək, ad vermək, dan atmaq, başa çıxmaq, söz qaytarmaq, üzünə söz gəlmək, gözü yolda qalmaq kimi bir neçə frazeoloji vahidin XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının məşhur “Divanü- lüğət- it- türk” əsərində eyni mənada, lakin müəyyən fonetik fərqlərlə təsbit edilməsi bu qəbildən olan söz birləşmələrinin həmin

dövr türk tayfa və qəbilə dillərində çox olmasını göstərir”. Orta yüzilliklərdə yazılı abidələrdə və klassiklərin əsərlərində belə birləşmələrin sayının artması tədqiqatçılar tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. “Dədə Qorqud Kitabı”nın dilində 300- dən artıq frazeoloji vahid qeydə alınmışdır ki, onların əksəriyyəti müasir oğuz dillərində müxtəlif səviyyələrdə mühafizə edilmişdir. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, qədim frazeoloji vahidlər müasir türk dillərində müxtəlif şəkildə saxlansa da, hər dövrdə yeniləri yaranmışdır.

Azərbaycan və türk dilləri frazeoloji ifadələrlə zəngindir. Ədəbi dillə müqayisədə frazeologizmlər daha çox dialektlərdə yayılmışdır. Lakin frazeologizmlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki bir sıra frazeoloji vahirlər ədəbi dildə və dialektlərin əksəriyyətində işlənir. “... frazeoloji ifadələr ayrı-ayrı bölgələrdən olan görkəmli yazıçılar, şairlər və dramaturqlar tərəfindən öz bədii əsərlərində ədəbi dilə gətirilmişdir. Odur ki, bir sıra frazeoloji vahidlərin ədəbi dilə və şivələrə xas olduğunu müəyyənləşdirməyin çox çətin olduğunu və bu sahədə vahid meyarın olmadığına görə şivələrin əksəriyyətində işlənməsini əsas götürmək lazımdır”. Türk alimi H.Zülfikar Azərbaycan və türk dilləri arasında ortaq sözlərdən bəhs edərkən çox işlənməsinə görə Anadolu bölgəsində yayılan bəzi frazeoloji ifadələrin dialektlərə xas olduğunu göstərir: “Yüngüllük edip tez-tez oynama! “kendi ni ağırdan al! “anlamında Anadolunun kuzey ağızlarında kullanılır. Bir başqa kelme ise “kendi kendine sinirlenen ve öfkesinden geçilmeyen kimseleri” anlatmaq için kullanılan etini yemek deyimidir. Bu tür yazı dilinde geçmeyen deyimler, mecazi anlatımlar Anadolu ağızlarında çoktur. Bunlar bölge ağızlarında önemli bir sayı oluşturuyor. Buna göre de çok işlenmesini ve ya diğer bölgelerde indiyə kimi qeydə alınmamasını nəzərə alaraq aşağıda göstərilən frazeoloji vahidlər qərb və Qars şivələrinə aid edilir. Qərb və Qars şivələrində frazeoloji ifadələr müxtəlif şəkildə yayılmışdır:

Hər iki şivədə eyni anlamda işlənən frazeoloji birləşmələr eyni və ya fərqli fonetik tərkibə malikdir; məs.: - canı boğazına yığılmaq (qərb)- can boğaza geldi (Çıl.), qarnına sancı düşüb-sancı karnın doğrer”qorxmaq” (Çıl.), adam yollamax- adam yollilər “göndərmək”(K.), ojağın batsın-ocağın batsın (Çıl.), yola verdi- yola vırdı (K.), əldən çıxdı- elden çıhdı (K.), əmdiyyin süd halal olsun- emdiyyin süt halal olsun (M.), baş vurmax-baş vurmah “getmək” (Sar.), ağız-ağıza gəlmək-ağız-ağıza gəlmeh (Sus.), ağıl kəsməx-ağıl kesmek, ağız açmaq-ağız açmak, göz dəyməsi- göz degmesi, göz kəsdi-göz kesimi, gözü aldı-gözü almak (Səl.), qulaq asmaq- qulak vermek, bağı çatdamak-bağrın çatdatmak, bardan düşmək-bardan düşmek, yolun damarını qırmaq-yolun damarını kırmak “yolu qısa eləmək” (A.) və s.

Qərb və Qars şivələrinin özünəməxsus frazeoloji vahidləri özünü qızartmaq – “həddi-buluğa çatmaq”, öləzit eləmək - ”söndürmək”, qarasu enməx - “yorulmaq” (Qaz), aynı açılmaq - “əhvalı yaxşılaşmaq”, alaf-alaf yanmaq - “yanağı qızarmaq”, burnuna duzlu su qoymaq - “əziyyət vermək”, sürütmə olmaq - “minnətçi olmaq”, taftaxda qalmaq - “gec ərə gedən” (Bor.), alımını almaq - “tənbeh etmək”, babal yumax - “günaha batmaq”, cızdığıni çıxarmax - “acıq vermək”, duruş gətirməx- “dözmək”, kələfi qarışmaq - ”iş düz gətirməmək” (Ağ., Vb., Pəm.) və s.

Qars şivələrində işlənən bəzi frazeoloji ifadələr yalnız həmin bölgə üçün səciyyəvidir: arhamda derimi alacah “soymaq, müflis etmək”, avçının huşumuna uğramak “ölmək, məhv olmaq”, ocağı batmaq “evi dağılmaq” (M.), ağzına deve tepmek “mübahisə zamanı susmaq”, aklı sarmak “anlamaq”, aşağı almak “yerə yıxmaq, döymək”, ocağı qaralmaq” kimsəsi qalmamaq” (K.) və s.

Hər iki şivədə frazeoloji vahidlərin bir qisminin komponenti ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarətdir: bəlaya salmaq-belaya salmaq, əhədinə kəsmək-ehədinə kesmək, yas tutmaq-yas tutmaq, xəbər vermək-haber vermek, tab gətirmək-tab getirmək, ağılını başına toplamax-aklını başına toplamak, başını bəlaya soxmaq – başını bəlaya sokmaq, qəlbə dəymək- kalp kırmak və s.

Azərbaycan və türk dillərinin hər birinin özünəməxsus fonetik- qrammatik quruluşu, zəngin lüğət tərkibi vardır. Bu dillər arasında ortaq cəhətlər qədim tarixi köklərlə bağlı yaranmış, fərdi əlamətlər isə müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyandan sonra tədricən formalaşmışdır. Hər iki dialekti bir-birindən fərqləndirən fərdi cəhətlər də mövcuddur. Qərb və Qars dialektlərinə xas fərdi sözlərə forma və məna fərqli və ya formaca eyni, məna fərqli sözlər daxildir. Fərdi sözlər qədim türk sözlərinin areal xarakter daşması, ümumişlək sözlər qrammatik vasitələrin əlavəsi ilə yaranan dialektizmlər hesabına meydana çıxmışdır.

Y.V.QÖTENİN POEZİYA NÜMUNƏLƏRİ TƏRCÜMƏDƏ

Qubatov Ə.B.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bədii və digər tərcümə işi bütün dövrlərdə bəşəri dəyərlərin, mədəniyyətlərin, ictimai tərəqqinin, xüsusilə dil və ədəbiyyatların yaxınlaşmasına, qarşılıqlı zənginləşməsinə xeyli kömək etmiş və indi də edir.

Məlumdur ki, tərcüməçilik iki dillə bağlı olan bədii yaradıcılıqdır. Hər bir xalqın dili o xalqın tarixi, təşəkkülü, inkişafı, təxəyyülü və başqa səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan bədii tərcümə olunan əsərin bədii həqiqətini, varlığını, bədii siqlətini tərcümədə eyni dərəcədə və real şəkildə əks etdirməlidir.

Tərcümənin məğzi orijinal məndəki mənanı tərcümə dili vasitəsilə yenidən ifadə etməkdir. Tərcümə prosesində ümumi olan mənə, fərqli olan isə iki müxtəlif dildir. Başqa sözlə, iki dil arasında mənə və funksiya baxımından ümumi sayılan vasitələrin seçilməsi tərcümə prosesinin məğzini təşkil edən amillərdir. Diqqət edək:

So dringet ängstlich hin und wieder	Ürkək-ürkək soraqlaram mən səni,
Durch Feld und Busch und Wald mein Blick;	Baxışlarım gəzir çölü, çəmənə.
Dich rufen alle meine Lieder:	Nəğmələrim qəmli-qəmli səsləyir,
O komm, Geliebte, mir zurück!	Gözəl yarım, qayıt deyir, gəl deyir!

Yaranmış qənaət bundan ibarətdir ki, tərcümə orijinalın məzmunu ilə forması, ruhu ilə hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamış, müqabil dilin leksik, sintaktik, üslubi imkanlarını, təsvir və ifadə vasitələrini oxucuya çatdırmışdır.

Y.V.Qöte şeirində hər bir söz, hər bir söz birləşməsi, hər bir misra ahəngi misralar boyu o dərəcədə bir-birinə sarmaşılıb, o dərəcədə ardıcıl və gözəl düzülüb ki, şeirin, necə deyirlər, bir sapını çəksən o şeiri bir yerə yığışdırıb, quraşdırmaq mümkün olmayacaq. Diqqət yetirək:

Kennst du das Land, wo dir Zitronen blühen, Bir yer göstər, orda limon çiçəkləyir,

Im dunklen Laub die Gold-Orangen glühen, Şəfəqlər var al narıncı yarpağında

Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht, Ləçəyini rayihəli bir meh əyir

Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht, Sarı mərsin yaşıl dəfnə ətrafında

Kennst du es wohl?

Dahin! Dahin

Tanıyırsan o diyarı? Çəkir məni,

Möchte ich mit dir, o mein Geliebter, ziehn. Gəl, əzizim, məskən seçək o ölkəni!

Tərcüməçi tərcümə etmək istədiyi əsərin doğma dildə formal cəhətlərini, xarici görünüşünü deyil, forma və məzmununun bütövlükdə funksional bərabərliyini yaratmalıdır. O elə etməlidir ki, tərcüməsi orijinalın oxucuya bəxş etdiyi estetik hissləri – həyəcanı, sevinci, kədəri, heyratı, dünyagörüşü eynilə bəxş edə bilsin. Bu münasibətlə N.Çukovski yazır: “Məni həmişə heyratlandıran o olmuşdur ki, poeziya sehrli bir möcüzədir. Məgər sehr vasitəsilə anlaşılmaz, nüfuzedilməz, yad bir şeyi anlaşıqlı, doğma, yaxın etmək olmurmu? Xülasə, əgər tərcümə yalnız sözün mənasını çatdırmağa xidmət etsəydi, onda o nə sehrli, bütün obrazlı ifadələri, bütün duyğu və hissləri, ehtiras alovlarını, intizar və qəzəbli, gülüş və göz yaşlarını, əqlin əks etdirmə, ifadə tərzini, şeirin bütün parlaqlığını verə bilər.”

Kennst du den Berg und seinen Wolkensteg?

Das Maultier sucht im Nebel seinen Weg,

In höhlen wohnt der Drachen alte Brut,

Es stürzt der Fels und über ihn die Flut;

Kennst du ihn wohl?

Dahin! Dahin

Geht unser Weg! O Vater, lass uns ziehen!

Orda dağ var, bulud gəzər hər qaşında,

Kahasında yorğun, qoca əjdaha var.

Qatırları azır duman ağuşunda

Qaya uçar, dərələrdə sel hayqırar

Tanıyırsan o diyarı? Çəkir məni,

Əziz ata! Məskən edək o ölkəni!

Bütün misralardakı leksik vahidlər öz mənasında və öz yerindədir. Hissin özü sözləri bir-birləri ilə qafiyələndirib, şeir elə bil almanca yox, azərbaycanca yazılıb. Şeirdə heç nə artırılmayıb, heç nə azaldılmayıb. Şeirin poetik vüsəti Azərbaycan dilinin ahəng qanununda isə daha da ahəngləşib.

Qötenin bir şeiri həyat qədər saf, bulaq suyu qədər duru və təmiz, günəş, səhər şəfəqləri qədər parlaq və rəngarəngdir:

Nur wer die Sehnsucht kennt
Weiss, was ich leide!
Allein und abgetrennt
Von aller Freude,
Seh ich ans Firmament
Nach jener Seite.
Ach! der mich liebt und kennt,
Ist in der Weite
Es schwindelt mir, es brennt
Mein Eingeweide.

Nur wer die Sehnsucht kennt
Weiss, was ich leide!

Həsət çəkənlər bilər,
İndi mən nə çəkirəm.
Yalqız, sevincdən uzaq,
Ürəyimi üzür qəm
Baxışım o taydakı
Əngin səmalardadır
Məni tanıyıb sevən
Heç bilmirəm hardadır.
Gözlərimə çökər nəm

Həsət çəkənlər bilər,
İndi mən nə çəkirəm!

Tərcüməçi orijinalın bədii estetik, leksik və üslubi xüsusiyyətlərini tam dolğunluğu ilə vermək üçün ana dilinin imkanlarından məharətlə, sənətkarlıqla istifadə etməklə azaddır. Lakin bu azadlığın da müəyyən həddi-hüdudu olmalıdır. Məsələn: bu şeir dediklərimizə gözəl misaldır:

Und so muß das Rechte scheinen,
Was auch Mahomet gelungen;
Nur durch den Begriff des einen
Hat er alle Welt bezwungen.

Gerçəkdən gerçəyə oldu pənahım,
Ulu Məhəmmədi sən yaxşı tanı.
Bil, yoxdu Allahdan başqa Allahım,
Deyərək fəth etdi bütün dünyanı.

Bir çox şeirlərində orijinalda, onun ümumi ruhuna o qədər yaxınlıq duyulur ki, tərcüməçi alman poetikasını doğma dilin poetikası ilə birlikdə fitri istedadının, sənətkar zəkasının süzgəcindən dönə-dönə keçirmiş, elə müqayisələr aparmış ki, oxucu bəzən inana bilmir ki, bu əsər orijinaldan tərcümədir və hesab edir ki, məhz ana dilində yazılıb. Bunları düşünəndə mütərcimin böyük zəhmətinin əzəməti və qüdrəti gözlərimiz önündə heyrlətlə anılır, özünə ehtiram, pərəstiş və məhəbbət qazandırır. Aşağıdakı şeir parçaları dediklərimizə gözəl misaldır:

Um ein Fläschchen zu besitzen,
Das den Rauch auf ewig hält,
Schlank wie deine Fingerspitzen,
Da bedarf es einer Welt.

Uzun barmaqların zərif əlinə
Yaraşır bir qönçə yuxusu kimi
Dünyanın özü də möhtacdır sənə,
Əbədi gözəllik qoxusu kimi.

Tərcümə sənətinə ciddi yanaşan Qöte yazırdı: "Tərcüməyə iki cür baxış mövcuddur: birinciyə görə, əcnəbi müəllifi gərək öz yanımıza elə köçürülüb gətirilə ki, biz onun simasında öz həmvətənlərimizi görək. İkinciyə görə isə, əksinə, bizdən tələb olunur ki, əcnəbi ölkələrə yollanaq, onların şəraitinə uyğunlaşaq və dilinin xüsusiyyətlərinə alışaq" (Y.V. von Goethe Dt. Gesamtausgabe. München. 1961-1963).

DİLÇİLİKDƏ KONDENSASIYA ANLAYIŞI

Quliyeva D.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İzahlı lüğətlərdə qazvari maddələrin maye və ya bərk hala keçməsinə bildirən kondensasiya anlayışı, göründüyü kimi, maddənin sıxılaraq bir haldan başqa hala keçməsinə izah edir.

Diçilik termini kimi kondensasiya mürəkkəb sintaktik bütövün ifadə etdiyi mənanın bir mikrovahid üzərində cəmlənməsini nəzərdə tutur. Sıxılma mənasını ifadə edən kondensasiyada adətən komponentlərdən biri və ya bir neçəsi işləkliyi itirir, bir çox ikinci dərəcəli üzvlər, vasitələr ixtisar olunur. Lakin bu halda mətnin mənasında heç bir dəyişiklik olmur, bu yolla yalnız mətnin həcmində dəyişiklik olur ki, bu da özünü daha çox şifahi nitqdə göstərir.

Monopredikativ strukturun meydana çıxması ilə müşayiət olunan kondensasiyada müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan, cümlələr birliyi olan hər bir mətndəki cümlələrin həcmində dəyişməsi informasiyanın sıxılmasına gətirib çıxarır.

Ünsiyyətin ilk və əsas vahidi olub fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasına ötürülməsi üçün əsas vasitə olan cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində özünün struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Cümlələrin müəyyən bir fikirlə bağlı əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına şərait yaradır. Dilçilikdə mikromətnlər sintaktik bütövlər də adlandırılır.

Əsasən mətnlər üçün xarakterik olan kondensasiyanı mürəkkəb cümlə quruluşunda olan ayrı-ayrı müəlliflərin yazılı nitqini başqasının nitqinə çevirən vasitəli nitq ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki mətnlərdə özünü göstərən kondensasiya istənilən mikromətnin tərkibinə daxil olan hər bir cümlə quruluşunda, yəni həm sadə, həm tabeli mürəkkəb, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin sıxılmasında özünü göstərir. Vasitəli nitq isə, demək olar ki, yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunmuş vasitəsiz cümlələrin sadə cümlələrə çevrilməsidir. Hər iki halı, yəni həm mətndəki sıxılmanı, həm də sadə cümlələrlə əvəz olunan vasitəli nitqi, əsasən, şifahi nitqdə müşahidə edirik. Kondensasiya ilə vasitəli nitqi eyniləşdirən daha bir cəhət isə onların intonasiyalarında dəyişiklik olsa da, məzmunlarının saxlanmasıdır.

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən müəyyən bir əsərdən götürülmüş müəllifin sözlərində xüsusi bir dəyişiklik olmur. Vasitəli nitq başqasının nitqini tam şəkildə çatdırma bilməyə də, məzmununu saxlayır.

Hətta burası da yadımdadır ki, xırmanlar təzə döyülürdü. (C.Məmmədquluzadə) - *Xırmanların təzə döyülməsi də hətta yadımdadır.*

Elə oxu ki, mən də başa düşüm. (C.Məmmədquluzadə) - *Mənim başa düşəcəyim formada oxu.*

Kim ki, ad qoymuşdur qoca dünyada,

Onu öz dostları vermişdir bada. (N.Gəncəvi) – *Bu qoca dünyada ad qoymuş insanları öz dostları bada verir.*

Harada camaat varsa, biz orada olmalıyıq. (M.Hüseyn) – *Biz camaatın olduğu yerdə olmalıyıq.*

Onu da bilirlər ki, xəmirimə özgə mayası qatmamışam. (Ə.Vəliyev) – *Xəmirimə özgə mayası qatmadığımı da bilirlər.*

O istəirdi ki, külfət içinə ikitirəlik düşsün. (Ə.Vəliyev) – *O, külfət içinə ikitirəlik düşməsinə isəməirdi.*

Yuxarıda sadalanan cümlələrdən də görüldüyü kimi, onları sadə cümləyə çevirdikdə demək olar ki, heç bir üzv ixtisar olunmur. Əksinə, bəzən tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümləyə çevrildikdə ikinci cümlədə olduğu kimi, əlavə üzvlər daxil edilir. Eyni zamanda vasitəli nitqə çevrilən tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində işlənən sual əvəzlilikləri sadə cümlədə ya işlənmir, ya da müəyyən sözlərlə əvəz olunur.

Mətdə bəzi üzvlərin çıxarılaraq mətnin daralmasına, lakin məzmunun əsasən saxlanılmasına xidmət edən kondensasiyada mikromətn hər bir quruluşa malik olan cümlələrdən ibarət olur.

“Elə düşüb ki, qonşum işdən gələndə mən işə gedirəm. O, gündüzlər işləyir, mən axşamlar. O, zavodların birində mühəndis, mən də məktəblərin birində müəlliməm. Qonşuluğumuzun on beş ildən artıq tarixi var.” (Mir Cəlal)

Bu mikromətdə bir sadə, bir tabeli və iki tabesiz mürəkkəb cümlə qonşu, qonşuluq mikroteması əsasında birləşərək bir sintaktik bütöv yaradır.

Bu mikromətn kondensasiya zamanı aşağıdakı şəkllə düşür.

“Qonşum işdən gələndə mən işə gedirəm. O, gündüzlər, mən axşamlar işləyirəm. O, mühəndis, mən müəlliməm. Qonşuluğumuz on beş ildən artıqdır.”

Mətnin yazılı formasından fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlə şifahi nitqdə sadə cümləyə çevrilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə zavod, məktəb, tarix sözləri ixtisar olunduğu üçün mətn daralmış, informasiya nisbətən azalmış, bu isə mətnin sıxılmasına, kondensasiyaya gətirib çıxarmışdır.

“Aləmşahbəyimin ürəyi sıxıldı. Qızılığünün əyilmiş yarpağına oxşar dodağını inci parıltılı dişlərinin arasında sıxdı. Qəhər onu boğdu. Sonra bu qəhər əridi, suya çevrildi, ürəyinə axdı elə bil. Dah bu, sevincdən deyildi. Özünü zorla ələ aldı.” (F. Kərimzadə)

Aləmşahbəyimin göz yaşı mikroteması altı sadə cümlədən ibarət sintaktik bütövdür. Kondensasiya zamanı mikromətn aşağıdakı kimi özünü göstərir.

“Aləmşahbəyimin ürəyi sıxıldı. Dodağını dişləri arasında sıxdı. Qəhər onu boğdu. Sonra bu qəhər əriyərək sanki ürəyinə axdı. Bu, sevincdən deyildi. Özünü zorla ələ aldı.”

Mikromətdə kondensasiyaya uyğun olaraq, ikini cümlədə dodaq və diş sözlərinin təyinləri olan qızılığünün əyilmiş yarpağına oxşar və inci parıltılı, dördüncü cümlədə suya çevrildi birləşmələri ixtisar olunmuşdur. Ancaq bu ixtisarlər mətnin həcminə və intonasiyasına təsir etsə də, semantikasını dəyişməmişdir.

HƏYATIMIZIN VƏ ƏDƏBİYYATIMIZIN DANILMAZ BİR GERÇƏYİ – MULTİKULTURALİZM

Qurbanov N.

AMEA, Folklor İnstitutu

Məlum olduğu kimi, “multikulturalizm” sözü – çoxmədəniyyətlik, bir çox fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşadığı cəmiyyət mənasını ifadə edir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və ya bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların yaşadıkları dövlətlərin milli mədəniyyətinə integrasiyasına yönəldilmiş humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiyadır. Multikulturalizm tolerantlığın təcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşıma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyildir.

Ölkə başçımız İlham Əliyev hər zaman Azərbaycanda multikulturalizmin yaşının əsrlərlə olduğunu qeyd etmiş – əsrlər boyu müxtəlif xalqların, dinlərin nümayəndələrinin Azərbaycanda bir ailə kimi, sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşıma şəraitində yaşamasını vurğulamış, Azərbaycanın bu sahədə olan təcrübəsini multikulturalizm ideyalarının dünyada təbliği üçün çox dəyərli və qiymətli nümunə hesab etmiş və hamımızın bu meyilləri gücləndirmək üçün öz səylərimizi qoymağa çalışmalı olduğumuzu bildirmişdir.

Multikulturalizmin bir prioritet və strateji istiqamət kimi Azərbaycan Prezidentinin diqqətində olmasının və eyni zamanda onun daha da inkişaf etməsinə çalışmasının bariz nümunəsi kimi 28 fevral 2014-cü ildə akademik Kamal Abdullanın Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri təyin edilməsi haqqında Sərəncam imzalamasını, daha sonra 15 may 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Fərman imzalamasını, 11 yanvar 2016-cı ildə 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamasını qeyd etmək olar.

Ölkəmizdə multikulturalizmin inkişafı, əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunması, zənginləşdirilməsi, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsi üçün dövlət başçımız İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü il 15 may tarixində yaradılan ən uğurlu təsisatlardan biri, bəlkə də elə ən birincisi Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi oldu. Bu Mərkəzin yaradılması müasir dövrdə respublikamızda gerçəkləşdirilən dövlət siyasətinin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsidir. Bu qurum yarandığı vaxtdan ölkə başçısının apardığı siyasətə uyğun olaraq azərbaycançılıq məfkurəsinin, tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin edən, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıdan və mövcud multikultural modelləri fasiləsiz olaraq tədqiq və təşviq edən əvəzsiz bir təsisat oldu.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Azərbaycan multikulturalizminin, tolerantlığının mədəni, sosial, siyasi mahiyyətinin öyrənilməsi və təbliğinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi uğurlu layihələrindən biri də bu yaxınlarda işıq üzü görən “Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları” seriyasından “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabı oldu. Kitab Azərbaycan multikulturalizmini çağdaş dünyaya bir model kimi təqdim edən ölkə başçımız İlham Əliyevin çıxışından verilən aşağıdakı epigrafla açılır: “Multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir anlayışdır. Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin, millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi yaşamışlar”.

Bəşəriyyətlə bağlı munis və dəruni hisslərin, yüksək humanist ideyaların, insanlığa sonsuz sevgi aşılmasının ədəbiyyatımız üçün hər zaman aparıcı mövzu olduğunu kitaba yazdığı “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz!” başlıqlı önsözdə akademik Kamal Abdulla dolğun və bədii şəkildə şərh etmişdir.

Akademik Kamal Abdulla Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür edən bəşəri, humanist ideyaları və multikultural dəyərləri ümumiləşmiş şəkildə aşağıdakı kimi təsisləşdirmişdir: “1. Ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara qarşı hörmət duymaq və bu xalqların adını ehtiramla çəkmək, onlara səmimi dostluq və sevgi münasibəti sərgiləmək ilk klassiklərimizin, orta əsrlər və İntibah dövrü şairlərimizin, maarifçi-demokrat yazarlarımızın yaradıcılığında xüsusi və önəmli yer tutur; 2. Poeziyamızda müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə – İbrahimə, Musaya, Süleymana, Yəquba, İsa Məsihə, Məryəmə dərin hörmətlə müraciət edilməsi, onların həyat və əməlləri ilə bağlı Şərq poetikasının sehrli və füsunkar cığırlarında uyğun təşbeh və bənzətmələr qurulması, istər müqayisəli, istər müqayisəsiz bədii fiqurlar yaradılması artıq öz-özlüyündə multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir; 3. Başqa xalqlara məxsus alimlərə (Sokrata, Platona, Aristotelə, Evkilidə, Hippokrata...), yazarlara (Götəyə, Şillerə, Şekspirə, Hükqoya, Volterə, Russoya...) sonsuz ehtiramın təsviri də bir qədər yuxarıda qeyd edilən eyni əhvalın (tolerantlığın – N.Q.) göstəricisidir; 4. Ayrı-ayrı dinə və millətə mənsub olan gözəllərin vəsfi, onlara saf, coşqun məhəbbət izharı, bu yoldakı məhrumiyyət

yətlər və cəfalar Qanturalı, Kərəm, Şeyx Sənan, Bahadır, Əli kimi aşıqların həyatını, əslində, gözəlləşdirmiş, hətta bəzən bədii faciəvi sonluqlar olsa belə, bu möhtəşəm sevgi simfoniyaalarının əzəmətinə kölgə sala bilməmişdir; 5. Ədəbiyyatımızda başqa dillərə və məkanlara (ölkələrə, vilayətlərə, şəhərlərə) içdən gələn, səmimi münasibət hissinin təsviri öz dövrünün ictimai fikrinin bədii ifadəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, öz dövrünün ictimai fikrini yönləndirmək cəhdinin təzahürüdür.”

“Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabında ümumilikdə yetmiş dörd görkəmli Azərbaycan ədibinin əsərlərindən multikultural dəyərləri özündə əks etdirən nümunələr yer almışdır. Kitabda Azərbaycan ədəbiyyatının böyük söz ustadlarından Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin, Əssar Təbrizinin, Qazi Bühranəddinin, İmadəddin Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin, Saib Təbrizinin, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Nəriman Nərimanovun, Abbas Səhhətin, Hüseyn Cavidin, Üzeyir Hacıbəyovun, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin, Əhməd Cavadın və digər ədiblərin əsərlərindən, aşıq ədəbiyyatının nümayəndələrindən Aşıq Abbas Tufarqanlının, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Pərinin, Aşıq Qurbaninin, Xəstə Qasımın, Aşıq Alının qoşmalarından parçalar verilmişdir.

Milli ədəbiyyatımızda xalqımızın hər zaman qonşu xalqlarla qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində yaşadığını özündə əks etdirən xeyli sayda bədii mətnlərin olduğu da məlumdur. Sözügedən kitabda bir çox bu silsilədən olan bədii nümunələr nəzər-diqqətə çatdırılır, həmçinin bu nümunələr qardaşlığın təbliği istiqamətində Azərbaycan türkünün yüksək əxlaqının, bəşəriliyinin, dünyəviliyinin bədii ifadəsini əyani şəkildə təcəssüm etdirir.

SÖZ TƏRCÜMƏ KONTEKSTİNDƏ

Mahmudov M.Ə.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

1. Sözü mənəsi müxtəlif aspektlərdən izah olunur. Məna sözün əhatə dairəsi, kontekstlə müəyyənləşir. Hətta bir üslub çərçivəsində (məsələn, bədii üslubda) konkret bir sözün bir-birindən fərqli mənaları ola bilər. İzahlı lüğətlərdə bu məna fərqlərini dəqiq ifadə etmək üçün konkret nümunələr (kontekstlər) verilir. Həmin nümunələrdə sözün dəqiq, konkret mənəsi (məna çalarları) öz əksini tapır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə göstərilmiş “çörəkpulu”, “çörəkağacı”, “çörək kəsmək”, “çörəyi dizinin üstündə olmaq”, “çörəkitirən”, “çörəkli”, “çörəkverən”, “çörək sahibi etmək”, “çörəkverməz” və s. kimi ifadələrdə “çörək” sözü müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Əslində, bu sadalanan mənalar “çörək” sözünün əsas mənasından fərqli anlamlardır.

2. Tərcümə çoxaspektli mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə sözə yanaşma da müxtəlif baxış bucağı altında olmalıdır. İlk növbədə, müəyyən olmalıdır ki, söz hansı kontekstdə tərcümə olunmalıdır. Burada kontekst anlayışı geniş mənada elmi istiqaməti, elm sahəsini, üslubu da əhatə dairəsinə alır. Dar mənada kontekst tərcümə olunacaq sözün işləndiyi söz birləşməsi və ya cümlədir.

3. İstər insan-tərcüməçi, istərsə də kompüterdə tərcümə konkret elmi istiqamətlər, üslublar, kontekstlər üzrə olmalıdır. Bir insan-tərcüməçi bütün elm sahələri üzrə keyfiyyətli tərcüməyə zəmanət verə bilmədiyini kimi, heç bir tərcümə proqramı da istənilən konteksti tərcümə etmək iqtidarında deyil. Məhz bu səbəbdən dünyanın aparıcı tərcümə mərkəzləri müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşmış olur.

4. Sözü müəyyən elmi istiqamətlərə, üslublara xas xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müəyyən qrup insan tərəfindən müəyyənləşdirilən, anlaşılın ünsiyyət prosesində istifadə olunan şərti mənaları da ola bilər. Mirzə Ələkbər Sabiri onun yaşadığı əsr, mühit və cəmiyyət kontekstində anlamaq, başa düşmək (eləcə də tərcümə etmək) olar. Müasir Avropa oxucusu Sabiri oxumamışdan əvvəl onun yaşadığı dövr və mühit barədə təsəvvürə malik olmalıdır.

5. “Alçaq”, “vəcdansız”, “dələduz”, “həyasız”, “nankor”, “yonulmamış”, “təbəbiyyətsiz”, “köpəkoğlu”, “küçük” və s. bu qəbildən olan sözlər söyüş, təhqir və alçaqçı ifadələrdir. Amma müəyyən situasiyada, dar kontekstdə bu ifadələr iki dost, qohum, yoldaş arasında ünsiyyət prosesində müraciət forması, əzizləmə, zarafat mənasında da işlədilir və heç bir qıcıq, narazılıq doğurmur. Halbuki bu sözlər tanış olmayan adam tərəfindən ağır təhqir kimi qəbul oluna bilər. Tərcümə prosesində hətta bu kimi ekstralinqvistik hallar da nəzərə alınmalıdır.

6. Tərcüməçi nəyi tərcümə etdiyini (tərcümə obyektini), niyə tərcümə etdiyini (tərcümənin məqsədi), tərcümənin istifadə dairəsi və imkanları (tərcümə kimə və nəyə lazımdır) kimi məsələləri qabaqcadan müəyyənləşdirməli, işini o istiqamətdə qurmağı bacarmalıdır.

7. Elmi-texniki mətnlərin tərcüməsindən fərqli olaraq bədii, publisist üslublarda, danışiq prosesində frazeoloji ifadələr də geniş işlənir. Elmi üslub üçün səciyyəvi olan terminlərdən və ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, frazeoloji vahidlər fərqli yollarla tərcümə olunur və ya qarşılığı verilir. Bu məsələ ilə bağlı tərcümə sistemləri üçün nəzərdə tutulmuş kompüter lüğətlərinə frazeoloji lüğətlərin də əlavə olunması olduqca zəruridir. Frazeoloji vahidlərin fərqli dillərdə verilməsi tərcümə prosesinə (istər məşin tərcüməsində, istərsə də insan- tərcüməçinin etdiyi tərcümədə) fərqli yanaşmalar tələb edir.

TÜRKOLOGİYADA NOSTRATİK NƏZƏRİYYƏYƏ DAİR FİKİRLƏRİN TƏNQİDİ ANALİZİ

Məhərrəmli B.B.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dünya dilçiliyində nostratik nəzəriyyə müxtəlif sistemli dillərin qohumluğu fikrini müdafiə edən bir konsepsiyadır. Boreal nəzəriyyəyə görə, Ural, Altay və hind-Avropa dillərinin kökü birdir. V.İvanov və T.Qamkrelidze "Hind-Avropalılar və hind-Avropa dili" adlı iki hissəli fundamental əsərlərində bu dillərin bir mənşəyə malik olduğunu bir daha sübut etdilər. Hər iki müəllif hind-Avropa dillərinin fonoloji sistemi haqqında olan "qlottal nəzəriyyə"yə əsasən tipoloji rekonstruksiyanın yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Məlumdur ki, Altay və Ural-Altay nəzəriyyələri türk dilləri ilə monqol, tunqus-mancur, fin-uqor, eston, komi, yapon, koreya dillərinin qohumluğu, mənşə birliyi ideyasına əsaslanır. V.M.İllic-Svitic aksentləşmə nəzəriyyəsinə əsasən slavyan və Baltik dillərinin qohumluğunu sübut etmişdir. Vaxtilə A.Kyuni sami-hami dilləri ilə protohind-Avropa dillərinin qohumluğunu sübut edən araşdırmalar aparmışdır. Son dövrlərdə dünya dilçiliyində müxtəlif dillərin qohumluğu mövzusunda araşdırmaların artması monogenez ideyasının gerçəkliyinə inamı daha da artırır. R.Yakobson tipoloji klassifikasiya və rekonstruksiyanın əlaqəsindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, tipoloji araşdırmanın nəticəsi olaraq qohum və qonşu dillərdəki uyğun və uyğun olmayan cəhətlərin təhlili müqayisəli-tarixi metod üçün qiymətli məlumat verir. Bu fikirlər sübut edir ki, rekonstruksiya ənənəvi yanaşmadan əl çəkmək lazımdır. Müxtəlif dil ailələrində müşahidə olunan analogi söz kökləri heç də təsadüfi xarakter daşıyır.

Müxtəlif sistemli dillərin etimoloji lüğətləri əsasında söz köklərinin müqayisəsini apardıqda mənşə birliyi faktı daha çox nəzərə çarpır, çünki etimoloji lüğətlərdə sözlərin ilkin formaları, arxetipləri əks olunur. Müxtəlif dillərdəki analogi söz köklərinin ortaq arxetiplərinin müəyyənləşdirilməsi dünya dillərinin vahid mənşəyə malik olması haqqındakı qənaətləri daha da möhkəmləndirir. Tipoloji müqayisə və müqayisəli-tarixi metod bir-biri ilə inteqrasiya olunduqda nostratik dilçiliyin real nəticələri ortaya çıxır. Tədqiqatçılar göstərir ki, təxminən 2,4 milyon il bundan öncə ilk dil nostratik mahiyyətli olmuşdur (Şeka). Dünya xalqlarının müxtəlif nümayəndələrinin DNT analizi sübut edir ki, irqindən, millətindən asılı olmayaraq, bütün bəşər eyni genofonda malikdir (Baytasov). İnsanların müxtəlif irqlərə ayrılması isə qədim xalqların miqrasiyaları ilə bağlıdır. Yəni fərqli coğrafi şəraitlə qarşılaşan insanların antropologiyasında, fizionomiyasında iqlim şəraitindən asılı olaraq təbii mühitə uyğunlaşma (adaptasiya) prosesi getmiş, min illər ərzində ətraf təbii mühitin təsiri nəticəsində insan orqanizmi fərqli irqi əlamətlər qazanmışdır. Dil diferensiallıqları da min illər ərzində insan tayfalarının fərqli bölgələrə, ərazilərə miqrasiyaları ilə bağlı yaranmışdır.

Türkologiyada nostratik ideyanın əleyhdarları kifayət qədərdir. B.A.Serebrennikov nostratik ideyanın kəskin əleyhdarları sırasındadır. Ancaq onun bu konsepsiyayı tənqid edərkən irəli sürdüyü müddəalar heç də əsaslı deyil. Belə ki, B.A.Serebrennikov fars dilindəki *bəd* "pis" sözü ilə digər hind-Avropa dillərindəki *bəd* sözünü və yaxud fin dilindəki *minä* "mən" əvəzliyi ilə türk dillərindəki *mən* (tat. *min* "mən"), fin dilindəki *sinä* "sən" əvəzliyi ilə tatar dilindəki *sin* "sən" əvəzliyinin eyni köklü olması fikrini qəbul etməyərək, bu cür faktların təsadüfi olduğunu iddia etmişdir. Alim qeyd edir ki, fin dilindəki *sinä* "sən" əvəzliyinin ilkin forması daha qədimlərdə *tinä* şəklində olmuşdur. Türk dillərindəki **sän* əvəzliyinin isə heç zaman *ti* forması olmamışdır. Halbuki *t* və *s* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və həmin səslərin bir-birinə keçməsi səciyyəvi fonoloji qanunauyğunluqdur. Digər tərəfdən Altay dillərində də qədim hind-Avropa dillərində olduğu kimi, **ti* "sən" əvəzliyinin rudimenti qalmışdır və monqol dilində həmin əvəzlik kökü arxaizm kimi yazılı qaynaqlarda mühafizə olunmuşdur. Eyni zamanda fars dili hind-Avropa mənşəlidir, fin dili də türk dillərinin daxil olduğu Ural-Altay dillərinə aiddir. Yəni hind - Avropa dillərinin və yaxud da Altay dillərinin qohumluğunu inkar etmək absurddur.

A.M.Şerbak da nostratik ideyanın qatı əleyhdarlarından biri olmuşdur. O qeyd edir ki, müxtəlif dillərdə oxşar olan sözlərin əksəriyyəti təsadüfi xarakter daşıyan sözlərdir, çünki belə sözlərin əksəriyyəti səs imitasi-

yası ilə bağlı yaranmışdır. Səs imitasiyası da monogenezliyi, genetik birliyi sübut etmir. Ancaq A.M.Şerbak özü də A.Melnıçukun araşdırmalarındakı faktlara əsaslanaraq yazır ki, heç də müxtəlif dillərdəki leksik parəllərin hamısını ya təsadüfi, ya da alınma hesab etmək düzgün deyil. S.B.Berneşteyn isə V.M.İlliç-Svitiça bəraət qazandıraraq A.Şerbakin müddəalarını tənqid etmiş, V.M.İlliç-Svitiçi müdafiə etmişdir. O, yazır ki, nostratik dilçilik çoxaspektlidir. Bu dilçilik müqayisəli-tarixi metodun tamamilə yeni bir sahəsidir. Nostratik ideyanın əleyhinə çıxan türkoloqların əsas arqumenti müqayisəli dilçilikdə səs təqlidi ilə yaranan sözlərin ciddi fakt kimi qəbul olunmaması müddəasına əsaslanır. Ancaq burada bir məsələ unudulur ki, ilkin kök sözlərin əksəriyyətinin genezisində məhz səs təqlidi dayanır. Bunu bizim araşdırmamız bir daha sübut edir. Digər tərəfdən, həmin faktı dilçilikdə fonosemantika ilə bağlı aparılan araşdırmalar da bir daha təsdiqləyir. Həqiqətən də, M.V.İlliç-Svitiçin nostratik lüğətində verilən söz köklərinin bir çoxunun mənşəyi səs təqlidi ilə bağlıdır. Məhz bu cəhətinə görə o, bəzi türkoloqlar tərəfindən tənqid edilmişdir. Doğrudur, müasir müqayisəli dilçilikdə səs təqlidi ilə yaranan sözlərin müqayisəyə cəlb olunması o qədər də elmi cəhətdən etibarlı sayılmır. Halbuki biz dilçilikdəki bu ənənəvi fikirdən fərqli olaraq, müxtəlif sistemli dillərdə analogiya təşkil edən bir çox söz köklərinin daha qədim dövrlərdə səs təqlidi ilə bağlı yarandığını iddia edirik. Məhz səs təqlidi nəzəriyyəsi dilin ilkin mərhələsində yaranan sözlərin mənşəyində imitativliyin olduğunu isbatlayır. Dünya dilçiliyində fonosemantika ilə bağlı aparılan fundamental tədqiqatlar göstərir ki, hal-hazırda dilimizdə ən qədim, kök sözlər hesab etdiyimiz leksemlərin əksəriyyətinin, hətta xalis leksik lay hesab edilən feil köklərinin mənşəyi birbaşa məhz səs təqlidi ilə bağlıdır.

Sovet türkoloqlarının nostratik ideyanın əleyhinə çıxmalarının bir səbəbi də o dövrün ideoloji siyasəti idi, çünki sovet dilçiliyində yeni düşüncə tərzinə, yeni ideyalara qarşı mühafizəkarlıq güclü idi. Vaxtilə N.Marrın araşdırmaları böyük dəstək qazansa da, sonradan tənqidlərə məruz qalmışdı. Təsadüfi deyil ki, A.Dolqopolski tipoloji metodu yeni rekonstruksiya metodu kimi dəyərləndirmişdir. Həmin tipoloji metod dil universalıyalarının öyrənilməsinə əsaslanır. Məhz tipoloji müqayisələr rekonstruksiya üçün zəngin faktlar verir, dünya dillərinin qohumluğunu üzə çıxarır. K.Musayev, A.Şerbak, B.Serebrennikov, N.Baskakov nostratik konsepsiyaya skeptik yanaşırdılar. Bu tanınmış türkoloqlar nostratik ideyanı qəbul etmirdilər. Məsələn: K.Musayev göstərdi ki, türk dillərinin qohum olmayan dillərlə genetik bağlılığının iddia olunması qədim dil kontaktlarının zəif öyrənilməsi faktı ilə bağlıdır. Türkologiyada səs simvolizminə, səs imitativliyinə görə nostratik köklər ideyasının əsassızlığını iddia edənlər də var. Göründüyü kimi, türkologiyada analogi köklərin müxtəlif dillərdə mövcudluğunu genetik birliklə deyil, təsadüfiliklə bağlayanlar da var. Doğrudur, bəşər təfəkkürünün eyni olması, insanın eyni düşüncəyə, ətrafdakı hadisələrə eyni reaksiya verməsi amili qohum olmayan dillərdə oxşar köklərin universal mahiyyət daşımasını sübut edə bilər. Yəni dilin psixoloji mahiyyəti ilə müxtəlif sistemli dillərdə eyniköklü sözlərin yaranması fikrinə qarşı çıxmaq olar. Ancaq bu problemin şərhində qədim qaynaqların, etimoloji lüğətlərin əsas mənbə olduğunu nəzərə alsaq, heç də müxtəlif sistemli dillərdəki analogi faktların təsadüfi olmadığı üzə çıxır.

TOPONİMİKADA “XƏZƏR DƏNİZİ” PALEOHİDRONİMİNİN FORMALAŞMA YOLLARI

Məhərrəmov Ş.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Toponimistlər tərəfindən təsdiq olunmuşdur ki, hidronimlərin və onların etimologiyasının öyrənilməsi, oykonim və oronimlərdən daha çox elmi və prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hidronimlər bir sıra coğrafi obyekt adlarının yaranmasında əsas mənbə rolunu oynamışlar.

Toponimikada Xəzər dənizinin bir makrohidronim kimi formalaşması müxtəlif mərhələli yollar keçmişdir. Bu özünü onda göstərir ki, onu təşkil edən adlar da yaranma dövrlərinə və dil mənsubiyyətlərinə görə yekcins deyildir. Çoxlu sayda topoqrafik materiallardan aydın olur ki, bu paleohidronimin formalaşma mərhələsində müxtəlif mənşəli adlar iştirak etmişdir.

Dünyada ən böyük, qapalı su hövzəsi olan Xəzər dənizi çox qədim tarixə malikdir. O, Asiya ilə Avropa qitələri arasında yerləşərək, antik dövrdən bəri dünyanın bir çox alim və səyyahlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatlarda Xəzər dənizinin 100-ə qədər adına rast gəlinir: Alban, Abşeron, Abeskun, Ağ, Bakı, Dərbənd, İran, Kaspi, Kel, Gülsüm, Gilan, Gürkan, Göy, Mağan, Mazandaran, Pəhləvi, Salyan, Saray, Türkən, Təbəristan, Xəzər, Xorasan, Tabasaran, Həştərxan, Coşğun, Şirvan və s. Planetimizdə elə bir dəniz və okean yoxdur ki, bu qədər çox ada malik olsun. Bu da dənizin tutduğu coğrafi mövqeyindən, sosial-iqtisadi əhəmiyyətindən, təbiətindən və dənizin sahillərində müxtəlif xalqların və etnik qrupların məskunlaşmasından irəli gəlir. Onu da qeyd etməliyik ki, zaman keçdikcə

yuxarıda qeyd etdiyimiz adlar öz əhəmiyyətini itirmiş və hazırda müasir ədəbiyyat və xəritələrdə bu adlardan yalnız ikisi – Kaspi və Xəzər qalmışdır.

Xəzər dənizinin bizə məlum olan ən qədim adı Şərq dənizidir. Bu ada müasir İraq ərazisində aparılan qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhəciklər üzərində təsvir olunan Assuriya yazılarında rast gəlinmişdir. Görünür bu ad Xəzər dənizinin Assuriyaya nisbətən şərqdə (daha doğrusu şimal-şərqdə) yerləşdiyinə görə verilmişdir.

Bir müddət Xəzər dənizi Xvalin dənizi də adlanıb (Volqa boyunda yerləşən Xvalin şəhərinin adı ilə əlaqədar). Dördüncü geoloji dövrün sonunda dənizin transqressiyası nəticəsində dəniz şimalda Xvalin şəhərinin yerləşdiyi yerə qədər çatmış və burada onun izləri qalmışdır. Ona görə də bu geoloji dövrdə mövcud olmuş dəniz də elmdə Xvalin dənizi adlanır.

Xəzər dənizinin adına 2500 il bundan əvvəl mövcud olan mənbələrdə də rast gəlinir. Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Miletli Hekatey eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə xəbər verirdi ki, Gürgən adlandırılan bu dənizin sahillərində hündür dağların sıx meşələri var. Bu dağlarda itburnu bitir. Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodot yazır ki, Xəzər dənizi ayrıca göldür və başqa dənizlərin heç biri ilə əlaqədar deyil.

“Xəzər” coğrafi adı dənizin şimal və şimal qərb sahillərinə qədər olan ərazilərdə yaşamış xəzərlərin adı ilə əlaqələndirilir. Bu tayfanın yaşadığı ərazilərin paytaxtı İtil (indiki Həştərxan) şəhəri olmuşdur. Xəzər sözünün mənası “şimal küləyi” deməkdir. Çox güman ki, şimal küləyi Xəzri də elə bu sözlə əlaqədardır.

Mənşəyi izah edilən istənilən coğrafi ada dair yerli sakinlər müxtəlif xalq rəvayətləri və əfsanələr söyləyirlər. Doğrudur, həmin rəvayətlərin özündə də müəyyən bir həqiqət vardır. Xalq arasında yaşayan bir əfsanədə dənizin adı Xəzər adlı bir gəncin adından götürüldüyü söylənilir. Guya altıncı gündür ki, hava sakitdir. Külək əsmir, balıqçıların yelkənli qayıqları dənizə çıxa bilmir. Ac adamlar dua oxumaq üçün bir-birinin ardınca məbədə gedirlər. Xəzər adlı gəncdən başqa hamı məbəddədir. Balıqçıların taleyi Xəzəri bərk narahat etmişdir. O, sahiləki qayada oturub fikrə gedir. Çıxış rolu axtarır, düşünür. Adamlar məbəddən çıxandan sonra Xəzəri tanıyırlar. Onun qara saçları ağappaq ağarıbdır. Qəbilənin ağsaqqalı bildirir ki, məbədə getmədiyinə görə gəncə Allahın qəzəbi keçmişdir. Xəzər göylə mübahisəyə girir və balıqçıları aclıq təhlükəsindən qurtarmaq üçün özünü dənizə atır. Dəniz insan qurbanını qəbul edir, coşur və təlatümə gəlir. Bütün insanlar bu gəncin fədakarlığını əbədləşdirmək üçün dənizin adını Xəzər qoyurlar. Əlbəttə bu bir xalq rəvayətidir. Xəzər dənizinin adlarının qədim bir tarixi vardır. Bu adlar haqqında antik yunan və latın dillərində müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur.

“Kaspi” dənizin qədim və ən çox yayılmış adlarından biridir. Bu coğrafi ad özündə Qafqaz Albaniyasında yaşamış kaspi tayfasının adını əks etdirir. Onların adı ilk dəfə eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodotun «Tarix» əsərində çəkilmişdir. “Xəzər” isə orta əsrlərdən başlayaraq Şərq mənbələrində dənizin ən çox işlədilən adlarından biridir. Herodotdan başlayaraq müxtəlif ixtisaslı antik müəlliflər Kaspi barəsində maraqlı məlumatlar vermişlər. Herodot yazır ki, bu heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı bir göldür. Herodot Xəzər gölünün ətrafında məskunlaşan xalqlardan kaspilərin, sakların, muğların, utilərin və digər etnik qrupların adını çəkir.

Qədim dillər üzərində aparılmış tədqiqatdan belə məlum olur ki, “kaspi” sözün sonuncu hecası «pi» sütun qayalarındakı mixi yazıların bir qolu olan Elam dilində cəm bildirən şəkilçidir. Toponimin tərkibindəki “pi” sonluğu tayfa və ölkə bildirən adların sonuna bitişdirilərək işlənmişdir. Bu tayfanın məskunlaşdığı ərazi Xəzər dənizinin qərb hissəsi olmuşdur. Herodot qeyd edir ki, kaspilər ox, kaman və qılıncla silahlanıb piyada vuruşurlar, əyinlərinə dəridən paltar geyinirlər. Onların yaşadığı ərazi Kaspiana adlanırdı.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon «Coğrafiya» əsərində yazır: «Kaspiana Albaniyaya daxildir, xalq məhv olub getmiş adını dənizə vermişdir. Toponimik mənbələrə əsaslanaraq kaspi – atlılar ölkəsi mənasında olduğunu qeyd etmək mümkündür, köçərilərdən və dəniz sahilində yaşayanlardan ibarət olmuşdur». Həqiqətən də, e.ə.I-II əsrlərdə Araz çayından cənubda Xəzər dənizi sahillərində uzanan ərazidə başlıca olaraq maldarlıq, balıqçılıq, toxuculuqla məşğul olan kaspilər yaşamışdır. Onların yaratdığı Kaspiana dövləti əvvəlcə Atropatena, sonralar isə Albaniyanın tərkibində olmuşdur.

Eramızdan əvvəl V əsrlərdə Herodotun, Erotosfenin, Aristotelin və Strabonun əsərlərində Xəzər dənizi Hirkan (və ya İrkan) dənizi adlanır. Ərəb müəllifləri İbn Hordadbəyin (846 il), Əhməd el-Yaqubinin (891 il), İbn Rüstənin (903 il) əsərlərində rast gəlinən Curcan dənizi adı şübhəsiz ki, Hirkan dənizinin təkrar olunmuş variantıdır. Hirkan o vaxtlar dənizin cənub-qərb sahillərində, indiki Lənkəran, Mazandaran və s. yerləri əhatə edən əyalətin adı olmuşdur. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanın Astara–Lənkəran bölgəsindəki relikt dəmirağacı, şabalıdyarpaqlı palıd və səmşid meşələri də Hirkan meşələri adlanır.

Eramızın əvvəllərinə dəniz şərq və cənub sahillərdə yaşayan xalqlar tərəfindən Qərb və ya Şimal adını almışdır. S.A.Kovalevskiye görə eramızın I əsrində dəniz Vouru Kaşa adını daşımışdır. Bu Xəzər dənizi sahilində yaşayan qədim türk tayfalarının birinin dilincə “Geniş hövzə” deməkdir. Sonralar uzun müddət dəniz Xəzər adını daşımışdır. Bu ada Məsudin, İstarhin, Qəzvinin, Hafiz Abrunun əsərlərində rast gəlinir. Məlumdur ki, azərbaycanlılar indi də bu adı işlədirlər. Bu ad dənizin şimal, şimal-qərb sahillərində VII-X əsrlərdə yaşamış möhtəşəm türk xalqları Xəzərlərlə bağlıdır.

İbn Hordadbəyin əsərlərində rast gəlinən Kaspi dənizi adının da böyük tarixi vardır. Bu ad ona görə Şimali Azərbaycan ərazisində Araz çayı ilə dəniz arasındakı ərazidə (Kaspiana) eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə yaşayan və Alban tayfaları tərkibinə daxil olan kaspilərə görə verilib. Müasir dövrümüzdə dünya xalqlarının böyük bir qismi Kaspi adını indi də işlədirlər.

“Kaspi” və “Xəzər” adları arasında məzmun etibarilə və dil baxımından heç bir fərq yoxdur. Hər iki adın, birinci komponenti Xəz (Xaz) və Qas (Kass) tayfanın adını, ikinci hissəsi isə «ər» və «pi» cəm mənasını bildirir. Bir çox tədqiqatçılar həm kaspilərin, həm də xəzərlərin dilindən bəhs edərkən bunların türk dillərinə oxşar bir dildə danışdıqlarını da söyləyirlər.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə belə Xəzər dənizinin iki adı vardır: Xəzər və Kaspi. Əvvəllər isə Xəzər dənizinin ola bilsin ki, eyni vaxtda bir neçə adı olmuşdur. Bu həmin adları işlədən xalqların öz aralarında mövcud olan əlaqələrin çox məhdud olmasından irəli gəlmişdir. Digər tərəfdən yəqin belə hallar da olmuşdur ki, hər xalq dənizə öz adını qoymağa və onu saxlamağa cəhd etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Xəzər dənizinin daşdığı adlar onun hövzəsində, ətraf məmləkətlərdə və bilavasitə sahillərində yaşayan xalqların tarixini əks etmiş və xronoloji xarakter daşıyaraq, vaxtaşırı bu ölkələrdə gedən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq dəyişmişdir.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA İNGİLİS DİLİNİN MÖVQEYİ

Məmməd İ.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ölkələrin, xalqların, onların mədəniyyət və dillərinin yaxınlaşmasına təkan verən qloballaşma universal bir proses kimi həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edərək dünyada baş verən hadisələri, çoxşaxəli əlaqələri vahid məcraya salır. “Eyni zamanda qloballaşma dedikdə planetin bütün ölkələrinə qərb inkişaf modelinin yayılması başa düşülür ki, bu da faktiki olaraq bir polyuslu (universal və ideal) dünya qaydasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına xidmət edir” (2, s.447). Əslində orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən başlayan, lakin XX əsrin ortalarından etibarən daha geniş vüsət alan qloballaşmanın əsas göstəricisi bütün dünyanı əhatə edən genişmiqyaslı integrasiya və ya beynəlmiləl ünsiyyət-kommunikasiyasına olan ehtiyacdır. Bir sıra tədqiqat və araşdırmalardan belə məlum olur ki, insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edən qloballaşma və universallaşmanın təsir dairəsi təbii bir hal olaraq daha da genişlənməkdədir. Bu baxımdan qloballaşmanı səciyyələndirən integrasiya prosesləri beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə olan ehtiyacı labüdləşdirir və bu, labüdləşmə miqyasının genişlənməsini tələb edir. Bu isə özlüyündə dilin özünəməxsus funksiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Hazırda dünyada yüzlərlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq statusa və ya nüfuza malikdir ki, bunlar ingilis, fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dillərdir. Dillər arasında ingilis dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Olduqca çevik, işgüzar, müasir dünyanın nəbzini tutan polifoniya və diplomatiyaya malik olan ingilis dilinin özünəməxsus cəhətləri onunla yarışa biləcək heç bir beynəlxalq dildə yoxdur.

“Hər hansı bir dilin global dil səviyyəsinə çatması heç də o dildə danışan insanların sayı ilə bağlı deyil” (1, s.7). Bir dilin dünyada global dil hesab olunmasının iki əsas səbəbi var ki, bunlardan biri həmin dilin mənsub olduğu millətin və ya xalqın siyasi qüvvəsi (eləcə də, təməlində siyasi güc dayanan hərbi qüvvəsi), digəri isə iqtisadi qüvvəsidir. İngilis dilinin dünyanın aparıcı dili olması da məhz qeyd etdiyimiz bu iki faktorla izah oluna bilər.

Hələ XIX əsrdə intellektual elitanın “Qloballaşan dünyanın əsas dili niyə məhz ingilis dilidir?” sualına Böyük Britaniya İmperiyasının getdikcə güclənməsi faktoru ilə asanlıqla cavab vermək mümkün idi. Birinci və ikinci dünya müharibələrindən sonra gücünü tamamilə itirmiş Britaniya İmperiyasının önünə keçməyi bacaran ABŞ ingilis dilinin daha geniş coğrafi arealda istifadəsinə təkan verdi. İngilis dilinin sürətlə yayılmasına səbəb olan digər tarixi hadisə isə sənaye inqilabı oldu. Qeyd edək ki, sənaye inqilabının bir çox ixtiraları məhz ingilis mənşəlidir. XVII əsrdə Britaniya əhalisinin sayı 5 milyon olduğu halda, XVIII əsrdə bu say iki dəfə artdı və həmin yüzillikdə heç bir ölkə Britaniyanın iqtisadi inkişafı ilə rəqabət apara bilmədi.

Tekstil və mədən sənayelərində dünya lideri olan ingilis firmaları tədricən xarici ölkələrə ayaq açdı. Bununla da Britaniya “dünyanın atelyesi” (workshop of the world) statusunu qazandı. Bu iqtisadi uğurların təsiri çox keçmədən dil məsələsində də özünü büruzə verdi. Elm və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni terminlər yarandı və nəticədə ingilis dilinin lüğət fonduna minlərlə yeni söz daxil oldu. Ən önəmlisi də odur ki, bu yeniliklər digər ölkələrə yol tapdıqdan sonra əcnəbilərin ingilis dilini öyrənmək istəyi təbii bir istəyə çevrildi. İngiltərədəki sürətli inkişaf xeyli sayda elm adamının buraya axın etməsinə və elmi araşdırmaların davam etməsinə səbəb oldu ki, bu da ingilis dilinin “elmin dili”nə çevrilməsi ilə nəticələndi.

İngilis dilinin qlobal dil səviyyəsinə çatmasında medianın rolu danılmazdır. Dörd yüz ildən çoxdur ki, ingilis dili informasiya əldə etməyin ən sürətli vasitəçisi kimi mətbuatda hakim mövqə tutur. Ən önəmli faktorlardan biri də NATO, UNESCO, UNICEF, UN kimi qurumların mövcudluğunun ortaq bir ünsiyyət dilinə-“lingua franca” ya olan ehtiyacdır. Dünyanın ən zəngin söz ehtiyatına malik dillərindən biri olan ingilis dili bu ehtiyacı qeydsiz-şərtsiz ödəməkdədir. Etibarlı dilaraşdırma qurumlarından sayılan “Qlobal Dil Nəzarətçisi”nin (Global Language Monitor) “1 yanvar, 2016-cı il tarixli hesablamasına görə ingilis dilində 1,035,877.3 söz var”(4).

Son dövrlərdə ingilis dili özünün milliləşmə (nativisation) dövrünü yaşayır. Belə ki, ingilis dili istifadə olunduğu bölgənin və o bölgəyə xas olan mədəniyyətin təsiri ilə yeni variantlar qazanır. Qloballaşan dünyada ingilis dilinin həm dünya dilləri, həm də özünün Britaniya, Amerika, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və digər çoxsaylı variantları arasındakı əlaqələr ilk növbədə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlərdə özünü göstərir. Əlaqələr prosesində ingilis dili başqa dildən söz alır və yaxud ona söz verir. Bildiyimiz kimi, sözləmə və sözvermə bir dil üçün eyni ölçülü dil hadisəsi deyil. İngilis dilinin öz leksik fonduna söz alması digər dillərə söz verməsindən qat-qat üstündür. Heç təsadüfi deyil ki, ingilis dilinin lüğət tərkibinin üçdə birindən də az hissəsini ingilis dilinin öz sözləri təşkil etdiyi halda, böyük bir qismini Roman dillərindən (latın, fransız, ispan və italyan dillərindən) alınan sözlər təşkil edir. Bu da maraqlı bir faktıdır ki, “ingilis dilinə orta hesabla hər 98 dəqiqədən bir yeni söz daxil olur” (4). Leksik fonda daxil olan bu sözlərin bir qismi ingilis dilinin öz daxili imkanları, özünəməxsus vahidləri hesabına yaranmış yeni sözlər, digər qismi isə xarici amillərin təsiri ilə digər dillərdən alınmış alınma sözlərdir (borrowings).

“Bu gün dünyada ana dili ingilis dili olan dörd yüz milyondan artıq insan var. Bu baxımdan ingilis dili Çin və ispan dillərindən sonra üçüncü sırada dayanır”(5). Lakin təsir dairəsinin bu dillərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə geniş olması da çox aydındır. İngilis dilinin qlobal dil olduğunu sübut edən faktorlardan biri də onun Çin, Rusiya, Almaniya, İspaniya, Misir, Türkiyə, Braziliya kimi dünyanın yüzdən artıq ölkəsində ən çox tədris olunan xarici dil olmasıdır. “Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bəzi ölkələrdə ingilis dilinin xarici dil kimi tədris olunan digər dillərin yerini tutması kimi bir hal müşahidə olunur. Məsələn, 1996-cı ildə Əlcəzairin, demək olar ki, bütün təhsil müəssisələrində ingilis dili xarici dil kimi tədris olunan fransız dilinin yerinə keçdi” (1, s.5).

Dünya əhalisinin 2 milyarddan çoxu ingilis dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Onlardan 1,4 milyardı bu dildən birinci dil kimi, 735 milyona qədəri isə ikinci dil kimi istifadə edir. İngilis dilindən xarici dil kimi istifadə edənləri də nəzərə alsaq, dünya əhalisinin təxminən yarısının ingilis dilində danışa bildiyini görürük. “Güman edilir ki, 2020-ci ildə ingilis dilində danışan və ya bu dili öyrənən insanların sayı dörd milyardı ötəcək və bunların yeddidə bir hissəsini ana dili ingilis dili olanlar təşkil edəcək” (1, s.13).

Dilçi alim F.Veysəlli qloballaşma ilə bağlı dillərin hakim mövqeyindən bəhs edərkən yazır: “Dünya dillərinin müxtəlifliyi hələ uzun müddət planetimizin canlı mənzərəsini nümayiş etdirəcək. Digər tərəfdən, dil milli kimliyin, milli mədəniyyətin təcəssümü kimi sosial davranışı və yaradıcılığı idarə edir. Ancaq o da düzdür ki, hazırda dünya əhalisi təkdilliliyə doğru irəliləyir”(3). İngilis dili artıq İngiltərə və ya Amerikanın dili deyil, bütövlükdə qloballaşan dünyanın dilidir.

MEMORIZATION TECHNIQUES FOR LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Mammadova A.J.

Sumgait State University

In the modern world of globalization learning foreign languages is becoming more and more actual. Among the large variety of learning techniques memorization plays a great role in getting familiar with any foreign language. Memorization can be defined as the process of committing something to memory, mental process undertaken in order to store something in one's memory for later recall.

The most important role of memorization is in the process of learning a language which is non-relative to the learner's native one, when no parallels can be tracked between the two languages at first sight, and there are different phonetic laws, lexical components, vocabularies, syntactic constructions. For such cases various methods of memorization have been developed, they assist easy and quick learning of the foreign language material, such as the methods of keywords, scenario, mnemotechnics, relaxation, the method of "chain", etc. Our article gives detailed instructions for use of these methods for learning Turkish – a language of the country with a rich and diverse culture, long history and a great significance in the modern world, thanks to its unique geographical location.

Memorization is a preliminary stage of learning a foreign language, since the quality of remembering determines the final result (TÖMER 2009: 32). The success of memorization depends on understanding of the language material by a student, since the process of remembering should be based on understanding of the internal logical relations between parts of the studied material. There are some methods for understanding:

Method 1. Working with a text:

Reading is the best way for students to get familiar with a large number of new words, since learning words only by vocabulary often seems ineffective and hard.

The work with a text should consist of the following steps:

1. Reading the text carefully.
2. Making up and writing the questions about it.
3. Highlighting the most important points.
4. Retelling the text audibly so that to master the right pronunciation.
5. Reviewing the text again and dividing it into logical parts.

Method 2: Keywords:

One of the mnemonic strategy that has been developed by researchers is the keyword mnemonic. This has been used successfully in various learning areas, including the area of learning vocabulary.

The keyword mnemonic is certainly an effective technique, particularly for learning to read in another language, as opposed to writing or talking (where the learner have to remember the words, rather than simply recognizing them when he sees themselves or their images).

MULTİKULTURALİZM İLİ

Məmmədova S.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi bəzi dünya ölkələrinin ölkəmizə olan münasibətini köklündən dəyişdirdi. Hazırda ölkəmizdə olduqca aktual xarakter daşıyan multikulturalizm dəyərlərinin Azərbaycan modeli barədə geniş danışılır. Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan etməsi haqqında Sərəncam imzaladıqdan sonra multikulturalizm dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Azərbaycan modeli üç prinsipə əsaslanır: tarixi milli dəyərlər, tolerantlıq və azərbaycançılıq. Multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, akademik Kamal Abdullayev ölkəmizdə multikulturalizmin həyat tərzini olduğunu, respublikamızda multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin əsrlərə söykəndiyini dəfələrlə öz çıxışlarında qeyd edərək demişdir ki,

Azərbaycanda normal tolerant mühit var, burada müxtəlif xalqların nümayəndələri, fərqli dinlərə mənsub insanlar eyni hüquqa malikdir və əsrlərdir qardaşlıq, dostluq şəraitində yaşayırlar. Ölkəmizin ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı, Azərbaycan multikulturalizmi dünyanın müxtəlif ölkələrində də təbliğ və tədris edilir. Azərbaycan multikulturalizminə olan maraq respublikamızın dünyada tarixi dəyərlərə malik olan ölkə kimi tanınmasına zəmin yaradır. “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabının nəşri, “Azərbaycan multikulturalizmi” dərsliyinin yazılması, “Multikulturalizm” jurnalının çap edilməsi, eyni adlı fənnin proqramının tərtib olunaraq dünya universitetlərinə təqdim edilməsi, dünyanın 15 ali təhsil ocağında tədris olunan “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin faydası bu işin həm mürəkkəbliyini, həm çoxşaxəliliyini, həm də cəmiyyətimiz, gələcəyimiz üçün vacibliyini bir daha göstərir. Tarixən tolerant və multikultural dəyərləri üstün tutan, əhalisinin 96 faizini müsəlmanlar təşkil edən Azərbaycanda bütün dinlərin nümayəndələri: müsəlman, xristian, yəhudilər əsrlərdir sülh və qardaşlıq şəraitində yaşayırlar. Dünyadakı bütün problemlərin həllinin sivilizasiyalararası dialoqlardan, digər dinlərin, dillərin, müxtəlif mədəniyyətlərin, eləcə də ayrı-ayrı irqlərin nümayəndələrinə bərabər münasibətin, hörmətin göstərilməsindən–multikulturalizmdən asılı olduğu həmişə məlumdur. Hazırda ölkəmizdə multikultural dəyərlər, tolerantlıq, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması istiqamətində bir sıra dövlət səviyyəli tədbirlər həyata keçirilir. İnsanın əsas hüquq və azadlıqlarından sayılan vicdan azadlığı və ana dilində danışmaq hüququnun təmin olunması demokratik cəmiyyətlərin, dövlətlərin ümumi inkişafının təməl prinsiplərindən sayılır. Vicdan azadlığı hər kəsin dinə münasibəti ilə bağlıdır. Azərbaycanda vicdan azadlığı hüququnun təminatı sırasında ən mühüm yerlərdən birini bərabərlik hüququ prinsipi tutur. Bu gün mövcud olan əlaqələr xalqlara məxsus mədəniyyətin qarşılıqlı mübadiləsini sürətləndirməkdədir. Ölkəmizdə çoxlu sayda mədəniyyət nümunələrini özündə daşıyan xalqların nümayəndələri yaşamaqdadır. Çünki mədəniyyətin əsas daşıyıcıları məhz xalqlardır. Göstərilən bu aspektlər Azərbaycanı çoxmillətli, çoxdilli, multikultural, demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuqlu ölkə kimi tanıtmışdır. Qeyd edək ki, ölkəmizdə yaşayan eyni bir dogma ailə kimi tarixi gerçəklik, genetik-etnik yaddaş və qarşılıqlı münasibətlərin ötürücüsü olan müxtəlif xalqlar: talış, ləzgi, avar, tatar, udin, tat və başqaları da özünü azərbaycanlı adlandırırlar.

ORİJINALDAN TƏRCÜMƏYƏ KİMİ: MÜƏLLİF VƏ TƏRCÜMƏÇİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Məmmədzadə N.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bədii tərcümədə tərcüməçinin bir fərd kimi rolu həmişə mübahisəli olub. Bu barədə V.S.Vinoqradov və A.V.Fyodorovun fikirləri də bir-birindən kəskin fərqlənir. Vinoqradovun fikrincə, tərcüməçinin fərdiyyəti ilə şərtlənən üslubi cəhətlərin paradoksu arzuolunmaz olsa da, qaçılmazdır. Fyodorov isə Vinoqradovdan fərqli olaraq paradoksun olduğunu inkar edərək təsdiq edir ki, tərcümənin obyektivliyi və güclü tərcüməçi şəxsiyyəti nəinki mümkündür, hətta bir digərinin olmasını vacib edir.

Təbii ki, tərcüməçinin proses zamanı öz fərdiliyini və ünsiyyət tərzini göstərmək imkanları tərcümənin yaradıcı başlanğıcının çəkisindən çox asılıdır. Təsədüfi deyil ki, bu fərdilik və ünsiyyət tərzini daha çox poeziyanın tərcüməsində, ümumilikdə isə bədii tərcümədə özünü büruzə verir. Publisistik janrdan olan mətnlərin tərcüməsində isə vəziyyət tamamilə başqa bir rəng alır: bu zaman mətn standartları və mətnin neytral olması əsas rol oynayır. Mətn janra uyğun olaraq yaranır və müəllifin fərdiyyəti burada parlaq nəzərə çarpır (oçerk, feilyeton və s.).

Yuxarıda deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, tərcüməçinin ünsiyyət tərzində onun fərdi keyfiyyətləri ilə yanaşı, mədəni ənənə və tərcüməçi norması da özünü göstərir.

Orijinal mətnin məna və üslubunun tərcümə olunan dildə tam verilməsi və tərcümə dilinin mükəmməlliyi lap əvvəlki dövrlərdən başlayaraq son vaxtlara qədər tərcümənin bir çox normativ konsepsiyalarının əsasını təşkil edir. Alman ədəbiyyatının bir çox incilərini azərbaycan dilinə tərcümə etmiş görkəmli tərcüməçi Vilayət Hacıyev tərcümə və orijinalın əlaqəsindən danışarkən qeyd etmişdir ki, uğursuz tərcüməni, yöndəmsiz söz yığının dilimizin lüğət tərkibinin “kasıb-lığı” ilə izah etməyə çalışanlar böyük səhv edirlər. Dilimiz ən “qəliz” fikri sərrast ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir, sadəcə, səbrli olmaq, müxtəlif variantları saf-çürük etmək lazımdır.

Tərcüməyə ikidilli ünsiyyət kimi baxmaqla, bu ünsiyyətdə iştirak edən tərəflərin müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları olması faktını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ona görə də tərcümə problemlər

“bilinguale”- “ikidilli” yox, həm də “bicultural”- “ikimədəniyyətlidir”. Ona görə də bu iki tərəf - yəni ötürən və qəbuledən arasında həm də tərcüməçi iştirak edir. Xarici dildən ana dilinə tərcümə edən tərcüməçi proses zamanı tərcümə edilən dilə əsaslanır, yəni onun üçün əsas çətinlik orijinalın ana dilində necə verilməsi olur. Ana dilindən xaricə dilə tərcümə edən tərcüməçi üçün isə istinad mətnin təhlili bir qayda olaraq elə də çətinlik yaratmır. Bu halda əsas problem ana dilində olan məlumatın xarici dildə verilməsi üçün düzgün ifadə vasitələrinin seçilməsi olur.

Fransız humanisti, şair və tərcüməçi Etyen Dolenin, ingilis şairi, dramaturq, tənqidçi Con Draydın və Britaniya tarixçisi, yazıçı Aleksandr Freyzer Taytlerin tərcüməçilər üçün irəli sürdüləri və onların rəyət etməli olduqları prinsipləri ümumiləşdirdikdə aşağıdakı nəticəyə gəlirik;

- 1) Orijinal mətnin dilini və tərcümə etdiyi dili gözəl bilməlidir;
- 2) Sözbəsöz tərcümə etmək ənənəsindən qaçmalıdır, yoxsa bu, orijinal mətnin məzmununa xələl gətirərək onun formasının bütün gözəlliyini məhv edir.
- 3) Tərcümə edilən dilin ümumişlək sözlərindən istifadə etməlidir;
- 4) Sözləri düzgün seçib yerləşdirməklə orijinalın ifadə etdiyi fikri eyni “tonallıqda” verməlidir.
- 5) Orijinal mətni müəllifinin fərdi xüsusiyyətlərini başa düşməlidir;
- 6) Orijinalı yaxşılaşdırmağa çalışmamalıdır;
- 7) Tərcümə də orijinal kimi asan oxunmalıdır;
- 8) Tərcüməçi öz bacarığını müəllifin bacarığı ilə bərabər tutmalıdır.

Yuxarıda sadalananlardan çıxış edərək bu nəticəyə gəlirik ki, tərcüməçi üçün tərcümə etdiyi əsərin dilini mükəmməlliyi ilə bilmək kifayət deyildir, o eyni zamanda orijinal əsərin ruhunu korlamamaq üçün yad mədəniyyətin bütün özəlliklərinə tam bələd olmalıdır, müəllifin dərinə gizlətdiyi fikir və ideyasını ustalıqla anlayıb verə bilməlidir, hər bir sözün ölçü-çəkisini bilib düz yerində qoymalıdır, belə ki, iki yaradıcı şəxs – müəllif və tərcüməçinin qarşıdurması oxucuya ya əməkdaşlıq, ya da münaqişə vəd edə bilər. Bu qarşıdurmanın əməkdaşlığa çevrilməsi üçün tərcüməçi təkcə müəllifin estetik dünyasına, onun fikir və xəyal aləminə və bu fikirləri ifadə etmək üsuluna dalmamalıdır, həm də müəyyən bir vaxt üçün bu dünyada yaşamaq, bu fikir və xəyalları özününküləşdirməli, həmin tərzdə danışmalıdır. Bunun üçün isə tərcümə ediləcək əsəri təhlil etmək azdır, müəllifin digər yazılarını oxumaq, onun həyat yolunu öyrənmək, onun haqqında ədəbi tənqidi yazılarla maraqlanmaq və müəllifin öz əsərləri barədə nə yazdığına və nə dediyinə baxmaq lazımdır.

Tərcümə edilən dildə müəllifin obrazını tamamilə yarada bilmək yalnız o tərcüməçilərə müyəssər ola bilər ki, tərcüməçi özü zəngin şəxsi təcrübəyə malik yaradıcı şəxs olsun və yad mədəniyyətə yüksək dərəcədə uyğunlaşmağı bacarsın, tərcüməni müəllifin dünyagörüşünə, etik və estetik baxışlarına və bədii tərzinə dərinə varmaqla etsin.

Eyni bir əsərin müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən edilmiş tərcümələrini müqayisə etdikdə onların istifadə etdikləri ifadə vasitələrinin fərqi görmüş olacağıq. Əslində, bu tərcümələr bir-birindən fərqlənirlər, çünki hər bir tərcüməçi müəllifin fərdiliyini özünəməxsus şəkildə dərk edir, hər tərcüməçi tərcüməsinə özündən nəse qoyur, bədii ifadə vasitələrini yalnız özünəməxsus tərzdə, təkrara yol vermədən seçir. Tərcüməçiləri birləşdirən ümumilik onların yaradıcı yanaşmasında cəmiyyətin və yaşadıkları dövrün mədəni ruhunun onlar qarşısında qoyduğu tələblərə cavab vermək, fərdilik isə hər bir tərcüməçinin orijinal mətnə özünəməxsus yanaşmasıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, əsərin tərcüməsinin keyfiyyətli alınması barədə rəy verdikdə orijinal mətndəki müəyyən anların nə qədər uğurlu verilməsinə yox, mətnin məzmun və formasının vahidliyinin nə qədər saxlanılmağa müyəssər olunduğuna nəzər yetirmək lazımdır.

Tərcüməçinin vəzifəsi müəllifin fərdiliyini, yaradıcı şəxsiyyətini ört-basdır edib eybəcərləşdirmək yox, əksinə onu üzə çıxardıb göstərməkdir. Eyni zamanda da tərcüməçi olmadan, onun birgə yaşantısı, yaradıcı həmdərdliyi olmadan tərcümə prosesi gedə bilməz, tərcümə bədii cəhətdən mükəmməl alınmaz. Deməli, bədii ədəbiyyatın müəllif və tərcüməçi şəxsiyyətlərinin münasibətini, onların qarşılıqlı əlaqələrini, yaradıcı şəxsiyyətini istisna etməklə deyil, əksinə, az və çox dərəcədə bir-biri ilə axıb birləşməsində axtarmaq lazımdır.

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATININ QARŞILIQLI TƏRCÜMƏ ƏLAQƏLƏRİ

Mərdanlı H.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ümumiyyətlə, tərcümə, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir – birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Dostluq duyğularının vüsəti ölçüyə gəlmədiyi kimi, xalqların bir–birini daha yaxından tanımaq, dünya mədəniyyəti inciləri ilə zənginləşmək arzusunun da həddi yoxdur. Dünya xalqlarını yaxınlaşdıran, onların qəlbinə yol tapan və mənəvi cəhətdən zənginləşdirən vasitələrdən biri də müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarından edilən tərcümələrdir. Xalqlar məhz tərcümə ədəbiyyatları vasitəsilə bir-birlərinin tarixi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti ilə tanış ola bilir, söz ustalarının ölməz əsərlərini öz doğma dillərində oxumağa imkan tapırlar.

Müəyyən bir dildə yaradılmış sənət inciləri başqa dillərin daşıyıcıları üçün də maddi-mənəvi abidəyə çevrilir, onun bədii-estetik dəyəri dar arealda deyil, geniş miqyasda yayılır.

XIX əsrin dördüncü onilliyində (1834) bədii tərcümənin əsasını qoymuş, ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli şair və yazıçı A.Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən yaradılmış Azərbaycan tərcümə məktəbi indiyə kimi xeyli inkişaf etmiş və zəngin təcrübə qazanmışdır. Sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət (1874-1918) milli tərcümə məktəbini daha da formalaşdırmış, A.Şaiq (1881-1959), M.Seyidzadə (1907-1976) və digər sənətkarlar isə bu sahənin geniş inkişafına çalışmışlar. Azərbaycanda bədii tərcümə XX əsrin 20-30-cu illərindən yeni istiqamət götürsə də, əsasən, İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır.

Azərbaycan və alman xalqının bir–birini öyrənməsində, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında, qarşılıqlı təsir yolu ilə zənginləşməsində bədii tərcümənin rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan yazıçıları bu sahədə çox böyük nailiyyət əldə etmişlər.

Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş, mədəni əlaqələrin inkişafında onun əvəzsiz rolunu qeyd etmişlər.

Təsadüfi deyil ki, tanınmış yazıçımız M. İbrahimov da tərcüməni «bəşəriyyət tarixində xalqları bir-birinə bağlayan mənəvi körpü» adlandırmışdır.

Dünya şöhrəti qazanmış dahi alman mütəfəkkiri Y.V.Göte bədii tərcümə etməklə yanaşı, onun nəzəriyyəsi ilə də məşğul olmuşdur. Göte tərcümənin dilə təsirini qeyd edərkən onu (tərcüməni) dili təmizləyən və zənginləşdirən vasitə sayırdı. Məlumdur ki, bədii tərcümə öz mürəkkəbliyinə və əhatə dairəsinə görə tərcümənin digər növlərindən fərqlənir, və təbii ki, başqa növlərin bir çox xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir.

Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ilə bağlı elmi tədqiqatlar bu baxımdan olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün görkəmli alman şairi Y.V.Götenin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş «Səyyahın gecə nəğməsi» adlı şeirinə diqqət edək:

Über allen Gipfeln ist Ruh

In allen Wipfeln spürest du kaum einen Hauch,

Die Vöglein schweigen im Walde –warte nur, bald ruhest du auch

Dağlar uca göy qədər,dağlar zülmət yuxulu

Səssiz,ünsüz təpələr- duman çiskin qoxulu

Meşə laldır büsbütün,quşlar ötmür bu gecə

Vaxt gələr, sən də bir gün uyuyarsan beləcə

Tərcümə o dərəcədə mükəmməl və təbiidir ki, biz oxucular onu orijinal əsər kimi qəbul edirik.

Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının mənəvi-ruh dünyasının incisi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, eləcə də şifahi ədəbiyyatımızın, folklorumuzun digər nümu-

nələrinin alman dilinə çevrilməsi XIX əsrə təsadüf edir. 1815-ci ildə H.F.von Dits “Kitabi-Dədə Qorqud”un VIII boyunu, 1992-ci ildə isə Y. Kunoş “Şah İsmayıl və Gülzar xanım”, “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə” dastanlarını alman oxucusuna çatdırmışlar. Maraqlıdır ki, bu söz inciləri sonralar da alman şair-filosoflarının, tərcüməçilərinin diqqətini cəlb etmiş, XX əsrdə onların tərcüməsinə yenidən qayıdılmışdır. Məsələn: şərqşünas alim G. Hayn 1958-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”u tam şəkildə alman dilinə tərcümə edərək nəfis şəkildə çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə alman oxucusunda Azərbaycan ədəbiyyatına maraq böyük olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi nümunələrinin alman dilinə tərcüməsi XX əsrin 50-ci illərindən daha da intensivləşmişdir. Ədəbiyyatımızın o dövr üçün orta nəslə hesab olunan M. Hüseyn, S. Vurğun, M. İbrahimovun bir neçə əsəri ilə bərabər 60-cı illərin nümayəndələri hesab olunan Anarın, Elçinin, M.İbrahimbəyovun əsərlərinin alman dilinə bir neçə dəfə tərcümə olunması bunu bir daha sübut edir. Məsələn, Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanı sabiq Almaniya Demokratik Respublikasında “Der Lift fahrt vorbei” adı altında çap etdirilmişdir.

TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ, TERMINOLOGİYA

Mirzəyeva K.Ş.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Milli zəmində tarixi tendensiyaların təsirinin xarakterizə edilməsi baxımından tərcümə əsərləri xalqlararası qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafını təsdiqləyən faktor olmaqla yanaşı, yazı mədəniyyətinin mənbəyini təşkil edir.

Kökü qədim tarixə bağlı olan tərcümə sənəti “müstəsna xarakterli olmuş və şifahi şəkildə həyata keçirilmişdir” və dil-ədəbiyyat tarixi ilə əlaqəli şəkildə yaranmışdır. Bu məsələyə tarixi-ədəbi aspektdən yanaşan tədqiqatçılara görə, tərcümə yalnız bədii tərcümə ilə məhdudlaşmır. Hətta bəşər tarixində yazılı olan hər şey ədəbiyyat nümunəsi kimi götürülsə də, geniş bir sahəni əhatə edən şifahi tərcümə diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Tərcümə işi ictimai-mədəni, elmi-fəlsəfi və ədəbi-estetik inkişaf prosesinin tərkib hissəsi kimi böyük sivilizasiya məkanında bir çox xalqların mədəniyyətlərini zənginləşdirmişdir. Maraqlı haldır ki, antik elm və mədəniyyət də Şərqdən faydalanaraq inkişaf etmişdir.

XVII əsr nəzəriyyəçi alimlərə görə, tərcümə işi, əsasən, 3 prinsip üzrə həyata keçirilirdi:

1. Hərfi tərcümə
2. Təbir ilə tərcümə (parafrastik)
3. Təqlidi tərcümə.

XVIII əsrdə isə bir çox nəzəri yanaşmalar sistemli şəkildə tətbiq edilir, tərcümə sənətinin öyrənilməsi üçün vəsaitlər (A.Teyler “Tərcümənin əsasları” - 1791) meydana çıxırdı. XIX əsrdə isə bir-birə zidd ideya irəli sürən nəzəriyyəçilər qrupu formalaşmışdır. Bir qrup nəzəriyyəçilərə görə tərcümə təfəkkür və yaradıcılıq qabiliyyəti tələb edən bir iş, digər qrup nəzəriyyəçilərə görə isə tərcümə əsər, yaxud müəllif haqqında informasiya verən mexaniki funksiyanın yerinə yetirilməsi kimi qəbul edilirdi.

Məlum olduğu kimi, tərcümə sənəti ədəbiyyatla əlaqəli şəkildə inkişaf etdiyindən, ədəbi növ və janrların artması tərcümə əsərlərinin artmasına da zəmin yaradırdı. Bu prosesdə isə şifahi, yaxud yazılı olmasına baxmayaraq, təməl mərhələlər əsas götürülür:

1. Deşifrə (əsrin əsas qayəsini, ideyasını çatdırmaq).
2. Vasitəsiz tərcümə
3. Kodlaşdırma (tərcümə dilinə çevirməklə əsəri “özününküləşdirmə”)

Bu baxımdan tərcümənin əsasını təşkil edən təfsir (interpretasiya) yanaşma argumenti kimi tam sərbəstlik (*sərbəst tərcümə* - K.M.) tələb etsə də, “sözlərin sıralanmasında bir sokrallıq duyulur”. Müəllif, mövzu və tərcüməçidən asılı olmayaraq, tərcümə əsərində itkilər qaçılmazdır. Hər bir hərfə itaətlə yanaşan “sözün qulu”, yaxud “sözün ağası” olan tərcüməçi həm də əsərin həmmüəllifi kimi tanınır.

Şərq ölkələrində, əsasən, dini yönlü və Avropada çap olunmuş əsərlərin tərcümə edilərək nəşr edilməsinə daha çox üstünlük verilir və Şərq mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq Azərbaycanda tərcümə sənəti bir çox daxili və xarici xarakterli müxtəlif faktorların təsiri altında formalaşmışdır. Klassik əsər nümunələri istisna olmaqla, məhdud seçim imkanına malik Azərbaycan tərcüməçiləri sovet dönmində digər vasitəçi dildən – rus dilindən dünya ədəbiyyatı nümunələrini dilimizə çevirmişlər ki, bu da öz növbəsində ideoloji xarakter daşımışdır. Yəni tərcümə sənəti siyasi qəliblər müstəvisində “inkişaf etmişdir”. Müasir dövrdə isə tərcümə sahəsində məcburiyyət prinsipi bir növ könüllülük prinsipi ilə əvəz olunub. Onu da qeyd edək ki, son illərdə tərcüməçilik işi yaradıcılıq sahəsindən çox, biznes fəaliyyəti kimi qəbul edilməkdədir. Fransız nəzəriyyəçisi Pyer Fransua Kaye XX əsri 20-ci əsri “tərcümə əsri” adlandırmışdır.

Çağdaş insanın fikir və mənəvi ehtiyaclarına uyğun əsərlərə tələb müəyyən mənada “ödənilsə” də, tam deyildir. Bu təməli bir tərəfdən kompüter texnologiyasının bugünkü inkişaf səviyyəsi tarazlamağa çalışsa da, peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması buna imkan vermir. O da məlumdur ki, texniki sahələrdə,

terminlərin işlədilməsində kompüter texnologiyası kara gəlmir. Keçmiş sovet dönməsində tərcümə işi vasitəçi dil olaraq rus dilindən istifadə ilə həyata keçirilirdi və həmin dövrdə aparıcı xarakter daşıyan rus dilinin mükəmməl tədris və təbliği nəticəsində hər sahədə olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də, o cümlədən tərcümə əsərlərinin ərsəyə gətirilməsi elə də problem yaratmırdı, əksinə məşhur tərcüməçilər ordusu bu işin öhdəsindən məharətlə gəlirdi. Buna misal olaraq həmin dövərdə dünya ədəbiyyatı kitabxanası seriyası ilə nəşr olunan yüzrlərlə kitabları nümunə göstərmək olar. Bu gün isə həmin tərcüməçilər ordusunun işi pərakəndə şəkildə həyata keçirilir. Əsərlər, əsasən, türk xalqlarının dillərinə tərcümə olunur, bu da daha çox elmi-kütləvi nəşrləri əhatə edir. Məsələyə bu cür yanaşma tərcümə sənətinin yaranma və inkişaf tarixinə dair söylənilənləri bir qədər kiçiltə də, türk xalqlarının mədəni irsinin mühafizəsi baxımından qarşımıza bir çox öhdəliklər qoyur.

DÜNYA ARENASINDA AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏBLİĞİ

Mustafayeva X.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Məlumdur ki, yüksək tolerantlıq, ilk növbədə, yüksək mədəniyyətin təzahürüdür. İnsanlarda belə bir mədəniyyətin formalaşdırılması uşaqlıq illərindən başlamaq lazımdır. Ölkəmizdə yetişməkdə olan nəslin təhsillənməsində elmi pedaqoji konfranslar daxilində biz ünsiyyət mədəniyyətini, dini dözümlük və əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırmağa cəhd göstəririk, və ümumən desək, buna nail oluruq. Bunu demək çox asandır, lakin gerçəkləşdirmək kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir”

Azərbaycan qazandığı müstəqilliyə tamamilə yiyələnmək üçün xalqımız öz mənəvi və maddi mədəniyyətini dünya mədəniyyətinin təcrübəsi və nailiyyətlərindən faydalanmaqla, öz köklərindən ayrılmamaq şərti ilə daha da inkişaf etdirməlidir. Mədəniyyət ruhun qidasıdır. Mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin obyektiv qanunlarına əsaslanır. Bu baxımdan mədəniyyət spesifik, xüsusi və ümumi qanunlar əsasında inkişaf edir. Spesifik qanunlar yalnız cəmiyyətin müəyyən mərhələsində mövcud olan mədəniyyətdə, xüsusi qanunlar məzmun baxımından yaxın olan mədəniyyət tiplərində, ümumi qanunlar isə bəşər mədəniyyətinin inkişafı prosesində fəaliyyət göstərir.

Millət müxtəlif insan qruplarının bəzi fərqləndirici əlamətlərini özündə əks etdirən ən yüksək birlik formasıdır. İnsanların etnik ümumilliyi o zaman millət halında formalaşır ki, buradakı fərqlərin vəhdəti eyni dildə danışan əhəlinin mərkəzləşmiş bir dövlət çərçivəsindəki həyatı və fəaliyyəti ilə şərtlənir. “Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəst-xəti ilə seçilən xalqlardandır. Onun əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri həyat eşqi, azadlıq və müstəqillik duyğuları ilə aşılanaşdır. Xalqımızın “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları kimi möhtəşəm sənət abidələri dünya sivilizasiyası tarixində silinməz iz qoymuş, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Xətib Təbrizi, Məhəmməd Füzuli kimi korifeylərinin yaradıcılığı bəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist idealların bərqərar olmasına xidmət etmişdir. Səfiəddin Urməvinin, Əcəmi Naxçıvanının, Sultan Məhəmməd Təbrizinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdikləri incilər sənətsevərləri indi də heyran qoyur.

İyirmi ilə yaxındır ki, davamlı olaraq xarici ölkələrdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri, Mədəni Əlaqələr Dərnəkləri açılır. Azərbaycan mədəniyyətinin xaricdə təbliğində dövlət başçımızın xarici ölkələrə etdiyi diplomatik səfərlər də müsbət rol oynayır. Belə ki, bu səfərlər zamanı nümayəndə heyətinin tərkibində elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri də olur. Onlar bəzi rəsmi görüşlərin bədii hissələrində verilən konsert proqramlarında çıxış edərək Azərbaycan incəsənətinin gözəlliklərini xarici diplomatlar qarşısında nümayiş etdirirlər.

Məlumdur ki, mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri də adət-ənənələrdir. Din və adət-ənənələr tarixi inkişaf prosesində bir-biri ilə elə qarşılıqlı münasibətlərdə olmuşlar ki, onların hər birində olan müəyyən xüsusiyyətlər birləşərək nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Milli adət-ənənələr mənsub olduğu millətin qədim tarixi, onun arzu və istəkləri zəminində formalaşaraq onun inkişafı ilə zənginləşmişdir. Tarix boyu xalqımız müxtəlif xalqların milli, dini, mədəni ənənələrinə hörmətlə yanaşan tolerant ölkə olmuşdur. Bu gün Azərbaycan Respublikasında tolerantlıq modeli bütün dünyada etiraf olunan, xalqlara nümunə olan ümumbəşəri təcrübədir. Dünyada dini intolerantlığın, ayrı-seçkiliyin, dini zəmində münaqişələrin baş verdiyi bir zamanda ölkəmizdə dini müxtəlifliyin vəhdətini təmin edən tolerantlıq burada yaşayan xalqların, etnik qrupların şüuruna hakim kəsilmişdir.

Tarix onu yaradan xalqı yaşadır.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN TƏHLİLİ

Mürsəlov R.C.

Bakı Dövlət Universiteti

Dil xalqın ruhunu ifadə edir. Xalqın mədəniyyəti, adət-ənənələri, mentaliteti dilə öz təsirini göstərir və dildə izlər buraxır. Mədəniyyət fəaliyyət zamanı insan tərəfindən yaradılmış və onun üçün səciyyəvi həyat formalarının məcmusu, həmçinin onların quruculuğu və təkrar istehsalı prosesidir. Bu mənada mədəniyyət anlayışı təbiət anlayışından fərqli olaraq insanın dünyasını xarakterizə edir və özündə dəyər və normaları, etiqad və ənənələri, bilik və bacarıqları, adət və qanunları, dil və incəsənəti, texnika və texnologiyanı və s. birləşdirir. Geniş mənada mədəniyyət xalq və etnik qrupun həyatı, nailiyyət və yaradıcılığının məcmusudur. Dil və etnik mentalıq arasındakı bağlılığı söz ustadları daha çox hiss edir. Dillərin fərqi psixoloji xüsusiyyətlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır. O ancaq mədəniyyətin tərkibində inkişaf edə bilər. Əgər mədəniyyətşünaslıq insanın təbiəti, cəmiyyəti, tarixi, incəsənəti və digər sosial və mədəni mühitin özünüdərkini tədqiq edirsə, dilşünaslıq bir elm kimi dünyanın dil mənzərəsində əqli modellərdə əks olunan və möhkəmlənən dünyagörüşü öyrənir. Dil və mədəniyyət predmeti bir-bir ilə ünsiyyətdə və qarşılıqlı hərəkətdə olan həm dil, həm də mədəniyyətdir.

Dil və mədəniyyət dilçilik və kulturologiya elminin kəsişdiyi bir nöqtədə əmələ gəlmiş və xalqın dilində möhkəmlənmiş mədəni təzahürləri tədqiq edən bir dilçilik sahəsidir.

Dil mədəni əhəmiyyətli informasiyanın toplanması və qorunması vasitəsidir. Ola bilər ki, dil daşıyıcılarına verilən (ötürülən) bu informasiya müəyyən zaman kəsiyində fərqli şəkildə və başqa formalarda olsun, amma o var və şüuraltı səviyyədə "işləyir". Dilin universallığı və yaradıcı gücü onun bütövlüyü və diferentliyi ilə müəyyənənəlməmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili psixoloji vəziyyətin ötürülməsinə daha meyillidir, amma əhvali-ruhiyyə mənzərəsində tərcümə əvəzolunmazdır. İngilis dili isə hissi təsvirlərə daha uyğundur, yumor kimi hərəkətin də ötürülməsində qənaətlidir. Dil və mentalıq arasındakı incə əlaqə dilin seçilməsi və istifadəsi zamanı aşkarlanır. İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisə edərkən etnik mentalıq həm dilin lüğət tərkibində, həm də dilin qrammatik quruluşunda aydın şəkildə əks olunur. İngilis-sakson mədəniyyəti üçün ardı-arası kəsilməyən şifahi hislər axınına mənfi münasibət xasdır. Dil və mədəniyyətin əlaqəsi haqqında akademik N.İ.Tolstoy da öz məhsuldar fikirlərini bildirmişdir. Onun fikrincə, mədəniyyətə öncə xalq mədəniyyəti və dilin əlaqələri, bütöv və yarının əlaqələri kimi baxıla bilər. Dil mədəniyyətin komponenti və yaxud mədəniyyətin aləti kimi qəbul oluna bilər və eyni zamanda mədəniyyətlə əlaqəsində bütövlükdə avtonomdur, mədəniyyətdən ayrı və ya mədəniyyətlə müqayisədə ekvivalent və bərabər fenomen kimi baxıla bilər. Mədəniyyət və dilin, ən əsası isə konkret mədəniyyət və konkret dilin müqayisəsi onların strukturunda, funksional və sistem planında oxşarlıq aşkar olunub. Mədəniyyət strukturunun dil strukturu ilə oxşarlığı onda görünür ki, hər iki obyektə üslub janrını, sinonim, omonim, çoxmənalılıq faktlarını aşkar etmək olar. Dildə olduğu kimi, mədəniyyət tarixində də təsir prosesləri, mədəniyyətin mədəniyyətlə təbəqələşməsi aşkar olunur. Xalq dilinə xas olduğu kimi, bütün xalq mədəniyyəti də dialektdir. Müasir dövrdə dil və mədəniyyət problemi ayrı-ayrı aspektlərdə araşdırılır. Mentalitet anlayışı fəlsəfi-etik, mədəni-etnik və tarixi səviyyələrdə, xalqların tarixi həyatının, sosial, mədəni, dini, təbii, bioloji aspektlərində dilin vəhdətdə götürülməsini tələb edir. Xalqın mədəniyyəti, milli xarakteri, mentaliteti, ideologiyası özündə Azərbaycan, türk, slavyan, rus, ingilis və s. dil qruplarını, adət-ənənələrini birləşdirən və əhatə edən mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir.

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN SOYADI VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Nəcəfzadə A.İ.

Azərbaycan Milli Konservatoriyası

Dünyada az xalq tapılar ki, bir əsrdən də az müddətdə 3 müxtəlif əlifbadan istifadə etməyə məcbur olsun: ərəb, latın, kiril, yenidən latın. Bu inanılmaz gerçəklik xalqımızın taleyinə yazılıbmış və başımıza gətirilən faciələrdən biridir. Məcburi dəyişdirilən əlifbalar müxtəlif əsrlərdə yaşamış nəsillərimiz arasındakı yazılı (ədəbi, tarixi və s.) əlaqələrə öz mənfi təsirini göstərirdi. Belə ki, dahi mütəfəkkirlərimizin ərəb qrafikası ilə yazdıqları fundamental əsərləri orijinaldan oxumaq, tədqiq etmək yeni nəsil üçün çətinliklər yaradırdı. Nəzərə alaq ki, 1937-1938-ci illərdə Azərbaycan ziyalılarının böyük bir qisminin repressiyaya uğradılması da həmin siyasətə, bolşevik ideologiyasına xidmət edirdi.

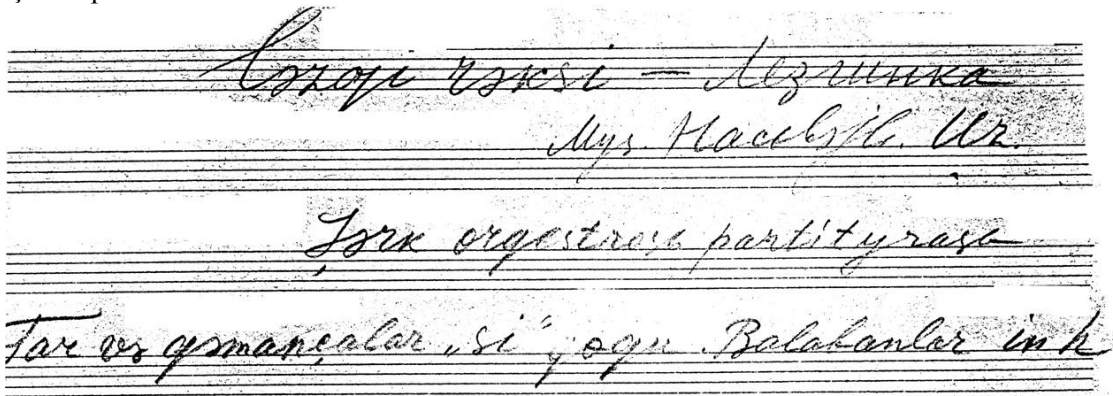
Azərbaycan Respublikası Ali Soveti 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqillik aktını qəbul etdikdən sonra ölkənin ədəbi dilinin yeni üslubda yazılış qaydaları (apastrofun aradan qaldırılması, bunun nəticəsində bəzi sözlərin yeni tərzdə yazılması və s.) haqqında bir sıra qərarlar verildi. Belə qərarlardan ən mühümü sovet dövrünün kiril əlifbasını latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə əvəzlənməsi oldu. Xatırladaq ki, XX əsrin 30-cu illərində də Azərbaycanda belə bir əlifbadan istifadə edilib. Sonralar 1939-cu ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiril əlifbası ilə əvəzlənmişdi.

Ölkəmiz öz tarixi müstəqilliyini bərpa etdikdən (I müstəqillik – 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikası) az sonra yenidən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olundu. Bunun nəticəsi olaraq dünya türkləri Azərbaycan dilində nəşr olunmuş əsərləri mütaliə etmək şansı qazandı.

Yeni qəbul edilmiş qərarların arasında dahi musiqişünas alim, Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi, dünya şöhrətli bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin (1885-1948) soyadının düzgün yazılışı da yer alıb. Biz ixtisasca musiqiçi olduğumuzdan məruzəmizə bu məsələ ilə bağlı daha geniş yer ayırmışıq. Xatırladaq ki, 2003-cü ildə həmin problemlə bağlı dövrü mətbuatda ("Millət", "Min bir mahnı", "Olaylar", "Müjdə" qəzetləri və "Qobustan" jurnalı) məqalələrlə çıxış etmişik. "Qobustan" jurnalında çap olunmuş "Hacıbəyov, yaxud Hacıbəyli?" məqaləsi dahi bəstəkarın "Bibliografiyası"nda yer alıb (Hacıbəyli Ü.Ə. Ömür salnaməsi. 1885-1948. Bibliografiya. B.: Şərq-Qərb, 2008, s. 327, №2202).

Bilindiyi kimi, Üzeyir bəyin həyat və yaradıcılığı Azərbaycanın həyatında iki ictimai-siyasi dövrə təsadüf edib: Sovet inqilabından (1920-ci il) əvvəlki və sonrakı illər. İnqilabdan əvvəlki dövrdə Üzeyir bəy məqalələrini və musiqi əsərlərini mətbuatda, əsasən, Hacıbəyli imzası ilə təqdim edirdi. İşğalçı sovet qoşunları Azərbaycan Demokratik Respublikasını (1918-1920) devirdikdən sonra burada bolşevik hakimiyyəti qurdu. 1920-ci ildən etibarən isə Azərbaycanda kütləvi ruslaşdırma siyasəti yeridilirdi ki, bu da özünü, xüsusən, xalqın dili, dini və mədəniyyətində daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Bir sıra ziyalılar kimi (Mirzə Fətəli Axundzadə, Səid Rüstəmxadə, Hüseynqulu Sarablı, Əhməd Bədəlbəyli və b.), Üzeyir bəyin də soyadının sonluğu dəyişdirilib ruslaşdırıldı və adındakı "bəy" çıxarıldı. Nəticədə Üzeyir bəy Hacıbəyli "Üzeyir Hacıbəyov"a çevrildi.

Hər il sentyabrın 18-də Azərbaycanda təntənəli surətdə Ü.Hacıbəylinin unudulmaz xatirəsinə həsr olunmuş Milli Musiqi günü keçirilir. Belə günlərin birində dahi bəstəkarın 1932-ci ildə öz dəst-xətilə yazdığı "Ləzgi rəqsi" əsərinin orijinal partiturasının əlyazması ilə Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində tanış olduq.

Əlyazmada bir məqam diqqətimi özünə cəlb edirdi. Əsərdə, not vərəqinin başlığında Üzeyir bəy öz xəttilə yazıb: “Ləzgi rəqsi” – Mus. Hacıbəyli Üz., əsərin sonunda isə “Üz. Hacıbəyli Bağ, 30/I 1932” – qeydlərini yazıb. Deməli, Üzeyir bəy əsəri 1932-ci il yanvarın 30-da bağ evində tamamlayıb.

Göründüyü kimi, repressiyanın başlandığı bir dövrdə Üzeyir bəy soyadını milli sonluqla tamamlayır. Bu fakt bir daha Üzeyir bəyin güclü milli qürura malik olduğunu təsdiqləyir, onun rejimə qarşı narazılığını ifadə edir. Dahi bəstəkarın əlyazmasından təqdim etdiyimiz fraqmentlər onun əsl soyadından xəbər verir.

Bütün əsərlərimdə (“Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti”, “Çalğı alətlərimiz”, “Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası”, “Müşfiqin duyğu yarpaqları”, “Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat)”, “Xalq musiqisi sazəndə ifadəliliyində”, “Etnoorqanologiya”, “Azərbaycan membranofonlu çalğı alətləri (tədqiqat və lüğət)” və s.), eləcə də müdafiə etdiyim dissertasiya işlərimdə – “Azərbaycan nəfəs alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat)”, “İdiofonlu çalğı alətlərinin Azərbaycan örnəkləri, mənşəyi və yeni təsnifatı”nda Üzeyir bəyin soyadını Hacıbəyov deyil, Hacıbəyli kimi təqdim etmişəm. Bu da bəzi şəxslərin etirazına səbəb olurdu: “Dahi bəstəkarın familiyasını dəyişməyə sənə kim ixtiyar verir?” – deyə soruşurdular. Cavabım belə oldu: 1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti “Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyi Haqqında” Konstitusiyaya Aktını qəbul edərək özünü 1918-1920-ci illərdə fəaliyyətdə olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisi olduğunu bildirdi. Bu faktlar bizə əsas verir ki, Üzeyir bəyə əsl soyadı ilə müraciət edək. Məgər Üzeyir bəyin “Ləzgi rəqsi”ndəki öz imzası danılmaz fakt deyilmi?

Bir faktı da xatırlatmaq istərdim ki, dahi sənətkarın doğum şəhadətnaməsində adı “Üzeyir bəy” kimi yazılıb. 1897-ci ildə Xurşidbanu Natəvan başda olmaqla, bir neçə Şuşa əsilzadəsinin imzası ilə Üzeyirin bəy nəslindən olması təsdiqlənmiş, ona “bəylik şəhadətnaməsi” verilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 108 sayılı qərarının 27-ci bəndində xüsusi isimlərin yeni yazılış qaydaları göstərilir. Burada bir neçə tanınmış şəxslə yanaşı, Üzeyir bəyin də soyadı “Hacıbəyov” deyil, yeni şəkildə, həm də bəylik titulu saxlanılıb: “Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli”.

Həmin qərardan on ildən artıq vaxt keçib. Təəssüf ki, hələ də bəzi yazarlar, musiqişünaslar, telejurnalistlər Nazirlər Kabinetinin qeyd edilən qərarına əməl etmirlər.

Azərbaycan türkcəsinin şirinliyi, gözəlliyi, hünərliyi haqqında bir sıra başqa millətlərin nümayəndələrinin, alimlərinin də maraqlı fikirləri var. Milliyyətə alman olan görkəmli dilçi alim Fridrix Maks Müller (1823-1900) deyib: “Azəri (Azərbaycan – A.N.) türkcəsi öz qrammatik formaları, söz ehtiyatı, üslub imkanları ilə barlı-bəhərli ağacı xatırladır. Özü də bu ağac o qədər barlıdır ki, budaqları ağırlıqdan sına bilər...”.

Ü.Hacıbəyli dil məsələlərinə mədəniyyət və maarifin inkişafı üçün publisistik məqalələrində çox geniş yer ayırmışdır. Hər bir millətin varlığının əsas amili onun doğma ana dilidir. Başqa vətənpərvər Azərbaycan ziyalıları kimi, dahi Ü.Hacıbəyli də öz yaradıcılığında ana dili məsələlərinə xüsusi fikir vermiş, bununla bağlı xeyli əsər yaratmışdır. Ü.Hacıbəyli hələ çox gənc yaşlarında ikən, “Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyik” adlı məqaləsində yazır: “Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vəqif olan zəvat biz Rusiya müsəlmanlarının ana dili sarıdan mən hələ “obed” eləməmişdim, “vizitni kartoçka” gəldi ki, madam Papkova səni “veçer”ə “priqlasit” eləyir. Gəlməsən, “objatsa” olar kimi belə bir əsəfli halımızı görsə, bizə verilən müsaidənin “dilimizi yuyub” təmizləməkdən ötrü bir damcı su

mənziləsində olduğunu iqrar edib, buna çaylar, sellər lazımdır deyər" (15 fevral 1906-cı il, "İrşad" qəzeti №46).

Göründüyü kimi, Üzeyir bəy nümunə gətirdiyi parçada həm rus, həm də ərəb-fars sözlərinin dilimizə nəinki gözəllik gətirmədiyini, əksinə, onu korladığını əyani şəkildə göstərir.

Ü.Hacıbəyli başqa bir məqaləsində yazır: "Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər, yox olar və bir millətin də ki dili batdı, o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir". Ümumilikdə Üzeyir bəy bütün həyatı boyu əsərlərində Azərbaycan türkcəsinin saflığını qorumağa çalışmışdır.

Bu gün dilimizdə tel mənasını bildirən fars sözü olan sim daha çox istifadə edilir. Ü.Hacıbəyli isə bütün əsərlərində bu mənada doğma dilimizin "tel" sözünü işlədir. Son illərdə mətbuatda zərbi muğam – farslaşdırılmış "zərbi-muğam" (bəzən "ritmik muğam") şəklində yazılır. Görkəmli musiqişünas alim, dirijor və bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli əsərlərində çox düzgün olaraq bu ifadəni dilimizə uyğunlaşdıraraq "zərbi muğam" adlandırır. "Məlumatlar" sözü də dilimizdə çox işlədilir. Əslində ərəb sözü "məlumat" "məlum"un cəm halıdır. Deməli, "məlumat"a "lar" şəkilçisinin qoşulması yersizdir. Ərəbcə "at" şəkilçisi elə "lar"ı əvəz edir. "Məlumatlar" dedikdə, iki dəfə "lar" şəkilçisini işlətməmiş oluruq: biri ərəbcə (at), digəri isə öz dilimizdə (lar). Yaxşı olardı ki, bu söz "bilgi" və cəm halı "bilgilər"lə əvəzlənə idi. Orqanologiya sahəsində çalışanlar çalğı alətlərinin aşırılarından söz açdıqda bəzən yanlış olaraq "aşiq" yazırlar. Yaxud zurna ifaçılığında "səfil" əvəzinə bəzən "səfir" yazırlar, aşiq sənətini isə sinkretiki "sintetik" adlandırırlar. Elmi ədəbiyyatlarda Çin Türküstanı deyildiyi kimi, "Cənubi Azərbaycanı" da İran Azərbaycanı şəklində işlədilməsi, təqdim edilməsi fikrimizcə, daha məntiqəuyğundur. Çünki Cənubi Azərbaycan dedikdə, ölkəmizə bələd olmayan xaricilər söhbətin Lənkaran-Astara bölgəsindən getdiyini zənn edirlər. "İdiofonlu" alətlərin izahı dilimizdə "özü-səslənən" kimi təqdim edilirdi. Lakin 2010-cu ildə türkoloq alim Firudin Ağasıoğlunun (Cəlilov) təklifi ilə həmin söz Azərbaycan türkcəsində "özənsəsli" kimi qəbul olundu. Ölkəmizdə keçirilən muğam simpoziumlarında qərara alınıb ki, yalnız postsovet məkanında işlədilən "lad" "məqam"la əvəzlənsin. "Bayatı-Şiraz" muğamı məqam (lad) mənasında işləndikdə "bayatışiraz" şəklində yazılmalıdır. Fikrimizcə, "Kəsmə şikəstə" zərbi muğamının da qədim tarixi adı – "Bakı şikəstəsi" özünə qaytarılmalıdır.

Sonda bir məqama diqqət yönəltmək istəyirəm. Artıq bir sıra türk xalqları latın qrafikalı əlifbadan istifadə edir. Yaxşı olardı ki, Azərbaycan türkcəsində ortaqlaşdırılan və ümumtürk kontekstində anlaşıqlı sözlərə daha geniş yer verək. Məsələn, "oxşar" sözü türk dünyasında fərqli mənalarda başa düşülür. Həmin sözü "bənzər"lə əvəz etdikdə daha anlaşıqlı olur. Tədrisən ortaqlaşdırılan türk dili formalaşmağa başlayır. Bu baxımdan dilimizdə digər sinonim sözlər: sim-tel, qızıl-altun, sümük-kəmik və s. kimi sözlər işlədikdə ikincilərə üstünlük verilməlidir. Çünki həmin sözləri demək olar ki, bütün türkdilli xalqlar işlədir. Bəzən də "sizlər", "bizlər" ifadələrinə də rast gəlirik. Əslində dilimizdə "siz", yaxud "biz" şəxs əvəzlilikləri cəm halını bildirdiyindən bu şəkildə – "sizlər", "bizlər" müraciət forması "şisirdilmiş" görünür və ikrah hissi oyadır.

Beləliklə, bu kiçik çıxışımızda Ü.Hacıbəylinin əsl soyadının düzgün yazılmasına, eləcə də ortaqlaşdırılan türk dilinin formalaşmasına diqqəti yönəltmişik.

İBTİDAİ SINIFLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİ VASİTƏSİLƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ TƏBLİĞİ

Ramizzadə N.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Dərs vəsaitlərində, o cümlədən ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərsliklərində Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə bağlı çox sayda materiallar var. Dinləmə mətnləri kimi seçilən materiallarda da bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının ilkin mərhələsi kimi Azərbaycanda milliyətçi gənclər formalaşdırmaq, millət, vətən nədir anlatmaq, vətənin müdafiəsinə hər zaman hazır olmaq, lazım gələrsə canından keçmək öyrədilməlidir. Bu təbliğat ilk öncə ailədən və bağçalardan başlanılmalıdır. Uşaqlara vətənpərvər ruhda cizgi filmləri nümayiş etdirilməlidir.

Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin vətənə məhəbbət, xalqa, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz ata-babalarının ənənələrinə sdaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyatı əhəmiyyətli məsələ kimi baxmışdır.

Müstəqil dövlət quruculuğu yolunda gənclərin üzərinə böyük məsuliyyət və vəzifələr düşür. Buna görə də gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin daha da gücləndirilməsi sahəsində məqsədəuyğun,

sistemli iş aparılmalıdır. Vətənpərvərlik insanı səciyyələndirən ən mühüm keyfiyyət olduğundan onun böyüməkdə olan nəsə aşılması, uşaq, yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi həmişə təlim-tərbiyə işinin ən mühüm istiqamətlərindən, məktəbin ən vacib vəzifələrindən olub.

Dövlətçilik, vətəndaşlıq təkcə orta məktəb dərslərlərində və ya hansısa əyani vasitələrdə əks olunmalı deyil, bütün sahələrdə təbliğ edilməlidir.

Respublikamızın ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərində tədris olunan təbiət və cəmiyyət elmlərinin, humanitar fənlərin, ümumilikdə bütün fənlərin gənclərdə hərbi-vətənpərvərlik hissləri aşılamaq üçün çox böyük imkanları vardır. Gənclərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsini o zaman daha yaxşı aşılamaq mümkündür ki, orta məktəbdə oxuyan şagirdlərə ayrı-ayrı fənləri tədris edərkən, onlara hərbi məzmunlu biliklər verilsin. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə dinləmə mətnlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Mən azərbaycanlıyam demək azdır. Azərbaycana məxsus olduğunu işdə, davranışda isbat etmək lazım gəlir. Ailədən başlayaraq təhsilin son pilləsinə qədər ümumi azərbaycançılıq mövqeyi aşılmalıdır. Pedaqoji baxımdan onu qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycançılıq bütün fənlərin təmsalında aşılmalıdır. Ən başlıcası, tələbələrə, şagirdlərə dərs deyən müəllimlər azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcısı olmalıdır.

Eyni zamanda tərbiyə işlərində, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini köksündə azərbaycançılıq dayanmalıdır. Bu minvalla, azərbaycançılıq ideologiyası böyüyən nəslin bir növ canına hopmalıdır.

Dərsliyə salınmış mətnlər şagirdləri Vətəni sevməyə və qorumağa, ölkənin daha da qüdrətli olması üçün çalışmağa, vicdanlı olmağa, yalan danışmamağa çağırmalıdır. Vətən sevgisi, etibar, inam, əməldə və fikirdə intizam, səxavət, əməksevərlik, xoş rəftar, dəyanət, səbr, etiqad və s. bu kimi anlayışlar dünyəvi xarakter daşıyır, tədricən şagirdlərin əxlaqi davranışının meyarına çevrilir. Vətəni sevmək onu tanıtmaqla başlayır. Məsələn, III sinif Azərbaycan dili dərslisinin üç bölməsi - "Bayramlar və tarixi günlər", "Mədəni irsimiz" və "Tarixi şəxsiyyətlər" məhz azərbaycançılığa, ölkəmizi və xalqımızı tanıtmağa xidmət edir.

THE DEFINITION OF SYNONYMY IN LINGUISTICS

Rustamli G.S.

Sumgait State University

Synonymy is one of the most difficult and controversial problems, and the most controversial point is the problem of criteria of synonymy and the definition of synonyms.

Traditional linguistics solved the problem with the notional criterion and defined synonyms as words of the same part of speech conveying the same notion but differing either in shades of meaning or in stylistic characteristics.

Some aspects of this definition have been criticized. It has been pointed out that linguistic phenomena should be defined in linguistic terms and the term "notion" makes this an extra-linguistic definition.

A characteristic feature of a vocabulary of any language is the existence of synonyms, which is closely connected with the problem of meaning of the word.

The most complicated problem is the definition of the term "synonyms". There are a great many definitions of the term, but there is no universally accepted one. Traditionally the synonyms are defined as words different in sound-form, but identical or similar in meaning. But this definition has been severely criticized on many points.

The problem of synonymy is treated differently by Azerbaijani and foreign scientists. Among numerous definitions of the term in English linguistics the most comprehensive and full one is suggested by I. V. Arnold: "Synonyms –are two or more words of the same meaning belonging to the same part of speech possessing one or more identical meaning interchangeable at least in some contexts without any considerable alteration in denotational meaning, but differing in morphemic composition, phonemic shape, shades of meaning, connotation, affective value, style, emotional colouring and valence peculiar to one of the elements in a synonymic group.

This definition describes the notion "synonymy" gives some criteria of synonymy (identity of meaning, interchangeability) shows some difference in connotation, emotive colouring, style etc. but this descriptive definition as well as many others has the main drawbacks –there are no objective criteria of "identity" or "similarity" or sameness of meaning. They all are based on the linguistic intuitions of the scholars.

The English word-stock is extremely rich in synonyms, which can be largely accounted for by abundant borrowing. The synonymic resources of a language tend to form certain characteristic and fairly consistent patterns. Synonyms in English are organized according to 2 basic principles. One of them involves double, the other a triple scale. In English there are countless pairs of synonyms whereas the foreign one often has a learned, abstract air. They may also have emotive differences; the Saxon word is apt to be *wanner* and *homelier* than its foreign counterpart. The native words are usually colloquial. We quote a few examples of synonymic patterns double scale.

Adjectives: *bodily-corporal, brotherly-fraternal, heavenly-celestial, inner-internal, learned-erudite, sharp-acute.*

Nouns: *fiddle-violin, friendship-amity, help-aid, wire-telegram, world-universe*

Verbs: *answer-reply, read-peruse, buy-purchase.*

Side-by-side with this pattern there exist in English a pattern based on a triple scale of synonyms:

NATIVE	FROM FRENCH	FROM LATIN
To ask	to question	to interrogate
Belly	stomach	abdomen
To end	finish	complete
To gather	to assemble	collect
To rise	to mount	to ascent
Teaching	guidance	instruction

So we must say that synonyms are one of the language's most important expressive means. They are the basis of language culture. To speak correctly and well one must know a lot of synonyms and differences between them.

To define the character of the synonymic relations between the words it is necessary to analyze all the meanings and occurrences of the words. It can be done with the help of contextual componental and contrastive analys.

FARS DİLİNDƏ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

Rzayev Ə.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan və fars dilinin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusu olduqca vacib məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, iki dilin bir-biri ilə əlaqəsi yalnız həmin dildə danışan xalqların qonşuluq əlaqələrindən ibarət deyil. Çünki tarixin müxtəlif dövrlərində hər iki xalq vahid dövlət içərisində yaşamışdır. Daha sonrakı illərdə iki dövlət arasında qarşılıqlı ticari və iqtisadi münasibətlər mövcud olmuşdur. Bu birgə yaşayış və qarşılıqlı münasibət dövrlərində dillərin bir-birinə assimilyasiyası baş vermişdir. Bu dövrlər çərçivəsində hər iki xalqın dilindən bir-birilərinin lüğət tərkibinə müəyyən sözlər keçmişdir. Bəzi fars mənbələrində qeyri-obyektiv olaraq qeyd edilirdi ki, tarixin müxtəlif dövrlərində fars dilindən Azərbaycan dilinə sözlər keçmiş, bunun əksinə isə rast gəlinməmişdir. Lakin faktın doğru olmadığı dilçi alim professor H. Zərinzadə tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. H. Zərinzadə Azərbaycan türkcəsindən fars dilinə keçən 600 söz qeyd etmişdir.

Ümumiyyətlə, təkcə Azərbaycan türkcəsindən deyil, eləcə də türk dilindən fars dilinə sözlərin keçməsi və müasir fars dilində türk mənşəli sözlərin istifadəsi nəzərəcarpacaq qədər çoxdur. Fars dilində istifadə edilən türk sözləri Camalzadə Seyyid Məhəmməd Əlixanın "Tarixi- Rəvabiti- Rus və İran", İskəndər bəy Münşinin "Tarixi-Aləmi -Arayi Abbasi", Mirzə Bəy Həsən Hüseynin "Rozətəs-Səfəviyyə", Mahmud Qaşqarlının "Divani-lüğət-it türk", Şəmsəddin Saminin "Qamusı Türki" kimi əsərlərdə Azərbaycan türkcəsindən fars dilinə keçən sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili Səfəvi dövlətinin rəsmi dövlət dili idi və bu səbəblə Səfəvi dövlətinin tərkibində yaşayan digər xalqlar da dövlət dilindən yararlanmış, bu dili mənimsəmişlər. Dövlətin rəsmi dili olan Azərbaycan dili beləcə fars dilinə də sirayət etmişdir. Bu hadisəni məşhur rus şairi M. Lermontov 1837-ci ildə dostu yazıçı S. Rayevskiyyə yazdığı məktubda qeyd edir: "Rusiyadan çıxdıqdan sonra dağları aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxını gəzdim. Azərbaycan türkcəsini öyrənməyə başladım. Fransız dili Avropada nə qədər vacibdirsə, burada, xüsusi ilə, Asiyada bu dil o qədər əhəmiyyətlidir"

Bu və bu kimi tarixi faktlar Azərbaycan dilinin tarixin müxtəlif dövrlərində həlledici rol oynadığını, eləcə də dilimizdən fars dilinin lüğət tərkibinə müəyyən sözlərin keçməsi faktının danılmaz olduğunu sübut edir.

Təbii ki, hər hansı bir dilə keçmiş söz o dilin qanunlarına, xüsusilə də, ahəng qanununa tabe olmağa məcburdur. Bu barədə məşhur dilçi alim Prof. A.S. Çikobava yazır: “İstənilən dildə təsadüf edilən fonetik dəyişmə, alınma sözlərdə dilin fonetikasında olmayan fonemlər olduğu zaman özünü göstərir:

Yunan dilində:

kathedra

Rus dilində

кафедра

Azərbaycan dilindən fars dilinin lüğət tərkibinə keçən sözlər də bu dilin qanunlarına uyğun olaraq dəyişir. İranda ərəb qrafikalı fars əlifbasından istifadə olunduğu üçün alınma sözlər daha bir dəyişikliyə məruz qalır. Bu səbəbdən alınma sözlərdə bəzi saitlərin qalması çətinləşir. Məsələn: tərkibində [ı], [ü], [ö] saitləri olan Azərbaycan sözləri fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Çünki fars dilində [ı], [ü], [ö] saitləri mövcud deyil. Buna görə də

Azərbaycan dilində

[tufənk]

[qızıl]

[çadır]

Fars dilində

[tofənk]

[qezel]

[çador]

şəklində tələffüz edilir.

Müasir fars dilinin lüğət tərkibində yer alan Azərbaycan mənşəli sözlərə qısa bir nəzər salaq:

Ocaq, otraq (otaq), açar, ordugah, ağaz (kökü “ağız” sözündəndir və başlamaq mənası verir), omid (ümid), ovc (uc sözündən alınmışdır, mənası “yüksəliş”dir), batlağ (bataqlıq), bacə (baca), tək, tutun (tütün, tüstü), tuman (duman), çoruk (çürük), çekoş (çəkiç), çəkme (çəkmə), çolak (axsaq), xanom (xanım), xəndək (xəndək), doşək (döşək), dane (dənə), doçar (düşar), doğme (düymə), san (saymaq, sanamaq), sorağ (soraq, xəbər), sovğat (sovqat, hədiyyə), qaşoğ (qaşıq), ğali (xalı), qu (quş), quti (qutu), kelid (kilid), komek (kömək), kuç (kəç), kuçek (kiçik), kur (kor), kuri (korluq), nouker (nökər), yəxe (yaxa), yeylağ (yaylaq), boşqab, sürtmə, qışlaq (qışlaq), tup (top), qayeq (qayıq), qiyme (qıyma), səncəq (sancaq), qurbağə (qurbağa), dəmağ (damaq), olağ (ulaq), çaroq (çarıq), yataqan (yatağan), alaçıq, təpə (təpə), dolme (dolma), taqçe (taxça), yalquz (yalqız), qondaq (qundaq), moncoq (muncuq), pare (para), qaçaqçı və s.

Yuxarıdakı nümunədən gördüyümüz kimi, fars dilində istifadə edilən Azərbaycan sözləri kifayət qədərdir. Baxmayaraq ki, sözlərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmışdır, öz ilkin formasını və mənasını qoruyub saxlamışdır.

DİL VƏ TƏFƏKKÜR, ONLARIN DİALEKTİK ƏLAQƏSİ

Sadiqov H.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dil (nitq) və təfəkkür elmi fəlsəfənin əsas kateqoriyalarından olub, biri digəri ilə dialektik vəhdət təşkil edir.

İnsanın həyat fəaliyyəti və əmək prosesi nəticəsində şüurun yaranması ilə birgə nitq də yaranmış və formalaşmışdır. Dil insan təfəkkürünün istehsalı olan düşüncələri, fikirləri ünsiyyətə çıxartmaqda ən qüdrətli vasitədir.

Dil vasitəsi ilə insanlar arasında ünsiyyət yaranır, fikir mübadiləsi gedir, hadisə və proseslərin ideal obrazı və modeli formalaşdırılır.

Dil də şüur kimi çox qədimdir. Dil həqiqi təcrübəvi şüurdur. O da şüur kimi insanlar arasında ünsiyyətə ehtiyac nəticəsində yaranmışdır.

Əsrlər boyu filosoflar da dilin yaranması və təfəkkürlə sıx əlaqədə olması haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bəziləri iddia etmişlər ki, dil ilahi vergisidir. Digərləri isə dilin ictimai hadisə olduğunu bildirmişlər.

Şüur yaradıcı varlıqdır. İnsan şüurunun fəaliyyəti ancaq obyektiv varlığı dərk etməklə məhdudlaşmır, o həm də onu yaradır. Bu isə dərk etmənin və yaradıcılığın dialektik vəhdətini göstərir.

Milli dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır, onun fundamentini təşkil edir. Dilsiz milli mədəniyyət yoxdur. Dilin sosial mənası haqqında da filosoflar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məşhur alman filosofu M. Xaydeqer

demişdir ki, “Dil- Varlığın evidir”. Rus yazıçısı F.Dostoyevski hesab etmişdir: “Dil- xalqdır”. Fransalı filosof A.Kamyu isə belə demişdir: “Mənim vətənim- fransız dilidir”.

Dil insanın dünyanı dərk etməsində və ona sahib olmasında başlıca alətdir. Dil təfəkkürün varlıq forması və ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda da şüurun özünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Tarix boyu insanların əldə etdikləri bilikləri, kəşfləri təsbit etməkdə, saxlamaqda və sonra da gələcək nəsillərə çatdırmaqda dilin rolu çox böyük olmuşdur.

Mücərrəd dərkətmənin də mövcudluğu və inkişafı ancaq dilin sayəsində mümkündür. Dilin mövcudluğu şüurun ümumiləşdirici fəaliyyətində mümkün olan başlıca alətdir.

Bildirmək lazımdır ki, dil və şüur sıx əlaqədə olsalar da, onlar eyni deyil, fərqlənir. Dil nisbi müstəqil olmaqla, özünün xüsusi inkişaf qanunlarına malikdir və onlarda təfəkkürün obyektiv inkişaf qanunlarından fərqlənir. Ona görə də sözlə anlayış arasında, cümlə ilə mühakimə arasında eyniyyət yoxdur.

Dilin həm də müəyyən daxili struktur sistemi vardır ki, onsuz dil işarələrinin təbiətini və məzmununu anlamaq mümkün deyildir.

Son vaxtlar nəzəri tədqiqatların rolunun artması ilə əlaqədar suni dillərin qanunauyğunluqlarının məntiqi sintaksis və məntiqi semantik baxımından öyrənilməsinə maraq artmışdır. Beləliklə də, dilin tədqiqat obyektini ancaq linqvistika deyil, həm də məntiq və semantikadır. Dil hər hansı bir fiziki təbiətin nişanıdır, işarə sistemidir. Dil insan fəaliyyəti prosesində həm dərkətmə və həm də kommunikativ (ünsiyyət) funksiyaları yerinə yetirir.

Müasir dövrdə təbii və suni dillər mövcuddur. Təbii dil dedikdə, gündəlik həyatda insanlar arasında təfəkkürün məhsulu olan fikrin ifadə forması və ünsiyyət forması nəzərdə tutulur. Süni dil isə hər hansı kiçik ehtiyacı ödəmək üçün insanlar tərəfindən yaradılır (riyazi simvollar dili, fiziki nəzəriyyələr dili, müxtəlif siqnallar sistemi və s.).

Dil ictimai hadisədir. O, müasir dövrdə ictimai inkişaf prosesində yaranmış müxtəlif çoxsaylı millətlərin, etnik qrupların və ayrı-ayrı fərdlərin fəaliyyətini koordinasiya edən mükəmməl vasitəyə çevrilmişdir.

KOQNİTİV BAXIMDAN FRAZEOLÖJİ MATERIALLARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Salayeva F.V.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dilçilikdə koqnitivizm yaxud antroposentrik paradiqma V. fon Humboldtun elmi baxışları ilə bağlıdır. Sonralar başqa alimlərin də əsərlərində öz inkişafını tapmışdı. XX əsrin sonuna doğru dilçilikdə tamamilə yeni elmi paradiqma formalaşmağa başlayır. Bu paradiqma müqayisəli-tarixi və sistem struktur paradiqmalardan sonra formalaşır və *antroposentrik paradiqma* adı alır. V.A.Maslova qeyd edir ki, “Dilin antroposentrikliyini hal-hazırda hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir hesab etmək olar”. Azərbaycan dilində *antroposentrizm* terminini *bəşərmərkəzliyi* kimi dərk etmək lazımdır. Dilçilikdə *antroposentrizm* məhz strukturalizmin əksi kimi formalaşır, strukturalizmə reaksiya səciyyəsi daşıyır. Bildiyimiz kimi, strukturalizm dildə mənaya ikinci dərəcəli amil yeri ayırırdı.

Antroposentrik paradiqma tədqiqat maraqlarının obyektə keçməsinə göstərir. Tədqiqatçılar L.Vitqenşteynin “Dünya əşyaların yox, faktların çoxluğu” tezisini əsas götürərək, diqqəti hadisələrə və onların mərkəzində dayanan insana yönəldirlər.

Antroposentrik paradiqma çərçivəsində dil mədəniyyətin bir qolu kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən mədəniyyət özü yalnız mətnə və dildə əks olunan fenomen kimi dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar leksik-semantik materialı müxtəlif adətlər və mərasimlər ətrafında sistemləşdirirlər. Əslində, bu cür sistemləşmə semantik sahələr üzrə aparılan təhlilləri də xatırladır. Ona görə ki, semantik sahələr bütövlükdə müəyyən mədəni sahələri əhatə edir. Semantik sahəni öyrənmək elə mədəniyyətin müəyyən fragmentini öyrənmək deməkdir. Dilin semantik sistemini semantik sahələr və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə öyrənməklə, bütövlükdə dil sistemini milli mentalitetə uyğun gələn sinxron varlıq kimi dəyərləndirmək olar.

Antroposentrik paradiqma koqnitiv dilçiliklə eyniləşdirilə də bilər. Ümumiyyətlə, *koqnisiya* termini informasiyanın qəbul olunması, nümayiş olunması və istehsal olunması proseslərinin qarşılıqlı əlaqə qəlibini, yəni informasiya prosesini səciyyələndirən və ərsəyə gətirən psixi proseslər qəlibini bildirir. Müxtəlif

insanlar xarici informasiyanı eyni cür qəbul etmir, onların şüurlarında həmin informasiya eyni formada representasiya olunmur və nitqlərində eyni formada istehsal olunmur. Milli şüur, milli mentalitet, milli təfəkkür real varlıqdırsa, deməli, xalqlar bu səviyyədə fərqlənirlər. Lakin informasiyanın qəbulu və nümayiş olunması (representasiya) səviyyəsində baş verənləri duymaq mümkün deyil. Yalnız bir səviyyədə-informasiyanın istehsal sistemində koqnitiv fərqlər özünü büruzə verir.

Dil informasiyanın istehsal sistemidir. Deməli, milli mentalitetlərin fərqləri özünü yalnız dildə göstərə bilər. Deyə bilərlər ki, davranış qaydaları da xalqları fərqləndirir. Davranış normaları ictimai hadisə olaraq, etnik təfəkkür tarixindən çox, ictimai şüur tarixini əks etdirir. İctimai şüur tarixində isə mənşə etibarilə hadisələri fərqləndirmək həmişə mümkün olmur. Dilin əsas fondu daxili forma səviyyəsində xalqın dünyagörüşünü əks etdirir. İctimai fikir, xalqın düşüncəsini əks etdirirsə, folklardan tutmuş yazılı ədəbiyyata qədər geniş sahədə öz ifadəsini tapır.

Bir sözlə, koqnitiv dilçilik dili, informasiyanı təşkil, emal və istehsal edən bir varlıq kimi dərk edir. Strukturalizmin əksi olaraq koqnitiv dilçilikdə semantika əsas yer tutur. Koqnitiv qəlib, qeyd olunduğu kimi, informasiyanın təşkili (alınması), emalı və istehsalını nəzərdə tutduğu üçün, koqnitiv dilçiliyin fundamental problemlərindən birini semantikanın həqiqətlə mövcud olan münasibətləri təşkil edir.

Aydın məsələdir ki, söhbət dil semantikasının həqiqətdə olan münasibətlərindən gedirsə, ilk növbədə, leksik və frazeoloji vahidlər yada düşür. Məhz leksika milli şüurun konseptləşməsindən xəbər verir. Frazeoloji vahidlər isə, dilin ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq, işarələnmə ekspressiv münasibət bildirən vasitədir. Beləliklə də, frazeoloji vahidlər müasir dilçiliyin maraq mərkəzində yerləşir.

Frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edir. Yəni mədəniyyət leksika və frazeologiyada konseptləşir, lakin frazeologiyada mədəni faktlara ekspressiv münasibət bildirilir və buna görə də frazeoloji vahid kommunikativ effekt baxımından dilin daha güclü vasitəsidir. Beləliklə, müasir dil tədqiqatları məcazlara, frazeoloji vahidlərə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərə xüsusi diqqət yetirir. İlk növbədə bu diqqət dil vahidlərinin əsasını təşkil edən obrazların konseptləşməsilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində və Azərbaycan xalqının milli təfəkküründə daşın konseptləşməsi iki koqnitiv əlamət üzərində qurulur: “bərk” və “hissətməzlik”. Çox maraqlıdır ki, “Rusca-azərbaycanca lüğət”də rus dilində işlənən *чёрствый, чёрстветь, чёрствость* sözlərini və anlayışlarını Azərbaycan dilində izah etmək üçün tərtibçilər *daşa dönmək, ürəyini daşa döndərmək, daşürəklik, daşürəkli* sözlərinə müraciət edirlər. Deməli, artıq Azərbaycan təfəkküründə “daş” konseptləşmişdir. Frazeologiyada da bu konsept öz ifadəsini tapır. Məsələn, *bağrı daşa dönmək* frazeologizmində həmin konsept öz ifadəsini tapır.

Konsept milli təfəkkürdə hərtərəfli əhatə olunur. Məsələn, daşın zərbə endirmək və müəyyən silah (maddi ya mənəvi) olmaq qabiliyyəti *daş atmaq, daşqalaq etmək, daşı dalında gizlətmək* frazeologizmlərində reallaşır. Digər tərəfdən *daşqalaq etmək* frazeologizmi müəyyən tarixi-mədəni situasiyanı əks edir və, beləliklə də, daha mürəkkəb semantik quruluşa malikdir.

Daşın “ölülüyü”, “bərkliyi”, “hərəkətsizliyi”, “keyliyi”, “durğunluğu” və, bəlkə də, digər koqnitiv əlamətləri “insan və durğunluq”, “insan və həyatsızlıq” semantik qəliblərinə uyğun olaraq *daşdan çörək çıxarmaq, daşdan pul çıxarmaq, daşdan yağ çıxarmaq, daşdan keçmək* frazeoloji vahidlərinin məzmununda reallaşır. Azərbaycan xalqının şüurunda daş küt bir qüvvənin rəmzinə çevrilir.

Eyni zamanda daş müqavimət rəmzinə çevrilir və bu əlamət *daşı sıxsı suyunu çıxarar, daş-divarı gərmək, daşın böyüyündən yapışmaq* kimi frazeoloji vahidlərdə əks olunur.

Əslində, “keylilik”, “bərklik” və buna oxşar koqnitiv əlamətlər *daş kimi yatmaq* ifadəsində də əks olunur. Daşın universal koqnitiv əlamətini “tikili”, “bina” anlayışı təşkil edir. Bu əlamət *daş üstə daş qoymamaq* frazeologizmində ifadəsini tapır.

Beləliklə də, “daş” konsepti Azərbaycan şüurunda çox mürəkkəb bir hadisə kimi çıxış edir. Kütləvi şüurda konseptləşmə bilavasitə leksik mənənin denotatı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, denotat əşya haqqında tipik fikirdir. Yəni söhbət ayrı-ayrı insanların psixologiyasından yox, milli təfəkkürdən gedir.

Koqnitiv dilçilik dili və mədəniyyəti aktual bir korrelyasiya kimi nəzərdən keçirir. İlk tezisə görə mədəniyyət paralel olaraq dildə işarələnir. Mədəniyyəti, adətən, mənəvi və maddi mədəniyyətə bölürlər. Mənəvi mədəniyyət mətnlər formasında mövcuddur. Maddi mədəniyyətə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi təfəkkür maddi mədəniyyət haqqında refleksiya formasında mövcud olan təsəvvürlərlə eyniləşdirilir. Məsələn: Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət sərvətlərindən birini Qız qalası təşkil edir. Bu qala haqqında müxtəlif insanların müxtəlif təsəvvürləri var. Real qalanın obyektiv görünüşü və obyektiv tarixi var. Bununla bağlı emosiyalar mövcuddur və s. Lakin həm qalanın görünüşü yanlış ola bilər, həm də tarixi.

Kütləvi şüurda isə tipik təsəvvür var ki, bu da Azərbaycan xalqına mənsubdur. Əlbəttə, bu tipik təsəvvür qalanın xarici və daxili görünüşü ilə, *Qız qalası* ifadəsinin lüğəvi təyini ilə, hamıya bəlli olan ümumi tarixi məlumatlarla müəyyənləşir. Bu informasiya bütövlükdə Azərbaycan xalqının şüurunda və dilində konseptləşir, yəni lüğəvi təyin, ümumi anlayış, siqnikat mədəni-tarixi informasiya ilə tamamlanır və konsept şəklində dil vahidlərinin emosional (obrazlı) əsasını təşkil edir. Nəticə etibarilə konseptual informasiya kütləvi şüurda təhtəşüur formasında və səviyyəsində reallaşır. Həmin bu informasiya danışıq situasiyasında aktuallaşa da bilər, aktuallaşmaya da. Əlbəttə, daxili formanın və etimoloji mənənin aktuallaşması ifadənin ekspressiv gücünü artırır. Nəticə etibarilə deyimə kommunikativ effekti artır. Lakin etimoloji mənə aktuallaşmaya da bilər. Bu zaman frazeoloji vahid adı işarə kimi çıxış edir və formal qəbul olunur.

Koqnitiv dilçilik frazeoloji materialı təsəvvürlərin konseptuallaşması baxımından öyrənir. Və bu baxımdan Azərbaycan dilinin frazeologiyası tədqiqat üçün geniş imkanlar açır.

UZAQ ŞƏRQDƏ TÜRK ULULARININ SÖZLƏRİNİN ƏBƏDİLƏŞDİYİ YAZILI DAŞLARIN DÜNƏNİ VƏ BUGÜNÜ (*Monqolustan xatirələri*)

Seyidov A.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müstəqillik qazandıqdan sonra tariximizə, mədəni irsimizə dövlətimiz böyük önəm verir. Məlumdur ki, Azərbaycan mədəniyyəti ümumtürk mədəniyyətindən ayrı tam şəkildə öyrənilə bilməz. Dünya xalqları içərisində ən qədim mədəniyyət çalarlarını özündə yaşadan, bəşəriyyətə dövrünün ən mükəmməl ixtiralarını, döyüş sənətini, cəngavərliyi, mərdliyi bəxş edən məhz türklər olub.

Türk xalqları tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin öyrənilməsində, təbliğində böyük xidmətləri olan TÜRKSOYun təşkilatçılığı ilə Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərində 2015-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Monqolustan, Türkmənistan və Rusiya Federasiyasından (Moskva, St-Peterburq şəhərləri, Saxa (Yakutiya), Xakasiya, Tıva, Tatarıstan, Altay Respublikaları) gəlmiş tədqiqatçıların iştirakı ilə “Üçüncü Muzey Forumu” keçirildi. Məlumat üçün bildirək ki, Monqolustan da keçmiş sovet respublikaları kimi 1990-cı ildə SSRİ-nin təsirindən çıxaraq, tam müstəqil həyata qədəm qoyub.

Monqollar böyük həvəslə hakimiyyətlərindən əvvəlki dövrləri özlərinin və babalarının mirası kimi qəbul edir, onlara böyük hörmətlə yanaşırlar. Ulan-Bator şəhərinin mərkəzində yerləşən Milli Tarix Muzeyinin zalları üç tarixi-xronoloji dövrü əhatə edir: birinci zal–Böyük Hun İmperatorluğu (e.ə. III-eramızın I əsri), ikinci zal–Göytürk İmperatorluğu (VI-VIII əsrlər) və üçüncü zal–Böyük Monqol İmperatorluğu dövrünü. Birinci zalda Pazırıkurqanlarından arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış e.ə.IV-III əsrlərə aid qədim Hun-Türk İmperatorluğuna aid silahlar, qızıl, gümüş və digər metallardan hazırlanmış, qədim skif incəsənətinin nümunələri sayılan–“heyvan stili” adlandırılan bəzək əşyaları muzeyin stellajlarını bəzəyir.

İkinci zal Göytürk İmperatorluğunun tarixini əks etdirir. Burada böyük və əzəmətli tariximizin, tarixdə ilk olaraq “Türk” kəlməsini özündə daşıyan bir dövlətin maddi-mədəniyyət nümunələri nümayiş olunur. Diqqəti çəkən eksponatlar içərisində mərmərdən hazırlanmış, ölçüləri 40 sm x 19 sm x 21,5 sm olan Gültəgin xaqanın (685-731) büstü xüsusi yer tutur. Bu nadir eksponat monqol-çex arxeoloji ekspedisiyasının “Xaşat-Somon” adlı yerdə, Gültəkinin qəbrində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunub. Onun baş hissəsi qırıqlara iki hissəyə bölünüb. Muzeyin bu salonunda Bilgə xaqanın yazılı bəngüdaşı (türk ulularının sözlərini əbədiləşdirən abidə daşlar) yerləşir. Göytürk bəngüdaşları 13 ədəddir. Salonda digər yazılı daşlar, tsbağa heykəlləri, silahlar, hərbi geyim və s. nümayiş etdirilir.

Üçüncü və ondan sonrakı zallarda Böyük Monqol İmperiyasına aid paltarlar, silahlar, döyüş səhnələrini əks etdirən şəkillər, yurtlar, təsərrüfat alətləri və s. vardır.

Bilici Tonyukuqun yazılı daşları Bilgə və Gültəgin xaqanın yazılı daşlarındantəxminən 360 km məsafədə-Ulan-Batordan 47 km aralı, əsas yoldan isə əlavə 11 km çöllərə doğru uzanan düzənlikdə yerləşir. Son 11 km yol Türkiyə Respublikasının vəsaiti hesabına çəkilib və abidə onlar tərəfindən mühafizə olunur. Bilgə və Gültəgin xaqanın vəziri olmuş Tonyukuqa aid iki yazılı daş abidə dəmir barmaqlıqlar arasında qorunur. Bu daşlardan birinin üzərində Göytürk hərfləri ilə türk dilində yazılmış 35, digərinin üzərində isə 27 sətir yazı vardır. Göytürk yazıları 38 hərfdən ibarət olub, Orxon əlifbası ilə yazılmışdır. Bu yazılar xaqanın

türk millətinə hesabat verməsi, doğru yol göstərməsi, ibrətamiz məsləhətlər və s. ilə yanaşı, türk millətini birliyə, dövləti düşmənlərdən qorunmağa səsləyən bir çağırışdır: *“Türk milləti arasında silahlı düşmən qoşdurmam...Düşmən çox deyər, qorxmam...Tanrı güc verdiyi üçün savaşıq, qələbə qazandıq...”*. Qədim türk xalqlarının yazılı xəzinəsi sayılan bu daşların üzərində əvvəllər türkü sevməyənlər tərəfindən barbarlıq hərəkətləri olub. Bəzi yerlərdə yazılar bir neçə cərgə qırılıb. Lakin bu gün onların qorunması yüksək səviyyədədir və onlar gələcək nəsillər üçün ərməğan kimi saxlanılır. Yazılı daşların bir neçəsi də Orxon çayı sahilində, Monqol imperiyasının paytaxtı olmuş Qaraqorum şəhəri yaxınlığında olan muzeydə qorunur.

Göytürk kitabələri haqda ilk dəfə XIII əsrdə yaşamış Əlaəddin Ata Məlik Cüveyni *“Tarih-i Cihan-güşə”* əsərində məlumat verir. Bu kitabələri ilk dəfə 1889-cu ildə Yadrintsev oxuyub. 1891-ci ildə türkoloq alim Radlov bu yazılar üzərində araşdırma aparır və 1893-cü ilin 25 noyabrında bu yazıları oxumağa nail olur. 15 dekabr 1893-cü ildən etibarən bunları dünyaya yayır.

Böyük Monqol İmperiyası yaranmazdan əvvəl burada Hun türklərinə, Göytürklərə və müxtəlif türk boylarına məxsus dövlət birləşmələrinin olduğunu qeyd etdik. Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, imperiya yaranan zaman ərazidə yaşayan digər xalqlar bölgədə yaşayan əhalinin 8-10 %-indən artıq olmayıb. XX əsrin 70-ci illərində bir milyon, bu gün cəmi 3 milyon olan (məlumata görə mal-qaralarının sayı təxminən 93 milyondur) monqollar o zaman nə qədər idilər ki, 24 milyon kvadrat kilometr əraziyə səpələnmişdilər? Təbii ki, döyüşçülərinin sayı 150 min olsaydı belə, hər 24 min kvadrat kilometrə 1500 adam düşürdü (deməli, bugünkü Azərbaycanın ərazisində cəmi 5250 adam). Bu, hakimiyyəti saxlamağa kifayət edərdimi? Monqollar necə olub ki, yüz illərlə böyük dövlətləri öz caynağında saxlaya biliblər? Bəs bu qədər türk birdən-birə yoxamı çıxdı? Axı bölgənin qədim sakinləri olan, böyük sivilizasiyaya, hərbi sənətinə malik, Muqitəsindən yayılan, Çinin şərqində nəhəng *“Ağ piramidalar”* tikən, miladdan öncə və sonra dövlətlər, imperiyalar quran, yazı mədəniyyətinə malik, *“Altun geyimli adam”*ı qızıl zirehlə bəzəyən, daha nələrə malik olan türklər hara yoxa çıxdılar?

Çingizxan adına Beynəlxalq Akademiyasının (Monqolustan) akademiki Anatoliy Olovinçov *“Türklər, yoxsa monqollar? Çingizxan dövrü”* adlı kitabında (2014) 11 əsaslı dəlil gətirir ki, Monqol imperiyasının dövlət dili türk dili olub.

Çingiz xanı müxtəlif milli mənsubiyyəti olan insanlar əhatə edib. O, yeni dövlət quran zaman bütün tayfaları bir ad altında birləşdirmək qərarına gəlir. Yeni dövləti özünün məxsus olduğu tayfanın adı ilə: *“Menqu”*–*“əbədi”* və *“kol”*–*“ordu”* kəlmələrinin birləşməsindən yaranan *“Menqukol”*–*“Monqol”* adlandırır. Çingiz xan isə türklərə doğulur, monqol adı ilə ölür.

Deməli, tatar-monqol dəstələri dedikdə, göz önünə gələn türk-monqol döyüşçüləri, sadəcə, *“monqol”* siyasi hakimiyyəti altında birləşiblər.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL MÜHİTİN FORMALAŞMASI

Şirinova M.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Multikulturalizm anlayışı dünya siyasətində gənc bir anlayış olmasına baxmayaraq, bu siyasətlə bağlı müxtəlif fərqli fikirlər və fikir ayrılıqları mövcuddur. Bir sıra dövlətlər bu siyasəti dövlət siyasəti kimi həyata keçirir və onun inkişafı üçün daim islahatlar aparırlar, digər qrup dövlətlər isə, ümumiyyətlə, multikulturalizm siyasətindən imtina edir və onun uğurlu gələcəyinin olmadığını iddia edirlər. Başqa bir tərəfdən də aydındır ki, hər hansısa cəmiyyətin mövcud olması üçün çox əhəmiyyətli olan bir multikulturalizm modeli digər bir cəmiyyət üçün uyğun model olmaya bilər. Multikulturalizm siyasətinin təməlində xalqların qarşılıqlı əməkdaşlığı, tolerantlıq ideyaları və münaqişələrə yol verməmək prinsipləri dayanır. Əsrlər boyu böyük mədəniyyətlərin qovuşduğu bir diyar olan Azərbaycanda müxtəlif xalqların və dirlərin nümayəndələri sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışdır. Multikulturalizm ideyaları ölkəmizdə əsrlər boyu formalaşsa da, onun siyasi banisi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 80-ci illərin sonları və 90-cı illərin əvvəllərində, Sovet İttifaqının dağılma ərafəsində müxtəlif qruplar üçün *“milliyyətçilik”* anlayışı birliyə çağırış üçün yeganə kateqoriya idi və Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq, bu, keçmiş sovet ölkələrində və eləcə də regionumuzda da dramatik toqquşmaların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu ölkələrdən biri kimi Azərbaycan da vətəndaş müharibəsi astanasına gəlib çatmışdı. Ancaq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici siyasətində köklü dəyişiklər dərhal özünü göstərdi. Multikultural,

tolerant və humanist dəyərlərin ana xətt təşkil etdiyi, insan hüquqlarının ali dəyər hesab olunduğu Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanı nəyinki vətəndaş müharibəsindən xilas etdi, hətta Azərbaycanın multikultural dəyərlərini bir model kimi formalaşdırdı. Bu gün bu siyasət Azərbaycanın dövlət siyasətidir və müstəqillik dövründən bu günə kimi multikulturalizm sahəsində həyata keçirilmiş islahatlar və atılmış addımlar bu istiqamətin möhkəmlənməsinə və yeni perspektivlərinin ortaya çıxmasına xidmət etmişdir. Milli azlıqlarla bağlı dünyada və, xüsusən, Avropa ölkələrində həyata keçirilən siyasətə bugünkü qloballaşma kontekstində yenidən baxılması ehtiyacını gündəmə gətirib. İstər ənənəvi milli azlıqlar, istər də miqrasiya fonunda formalaşmış yeni milli azlıqların hüquqlarının tam şəkildə təmin olunması və ayrı-seçkilik hallarının aradan qaldırılması separatçılıq hallarının qarşısının alınmasında və dövlətlərin suverenliyi baxımından həyatı önəm daşıyır. Beynəlxalq aləmdə etimadsızlıq mühitinin hökm sürdüyü, milli dözümsüzlük və məzhəb ayrı-seçkiliyinin aktuallaşdığı bir zamanda Azərbaycan hakimiyyətinin milli azlıqlar və dini qruplarla həyata keçirdiyi multikultural siyasət dünya ölkələri tərəfindən artıq çox böyük bir maraqla öyrənilir. Bu siyasətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan BMT, AŞ, ATƏT, Aİ, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. kimi bir çox beynəlxalq təkilatlarla əməkdaşlıq edir və müstəqillik dövründən bu günə kimi 50 dən artıq beynəlxalq sənədə tərəfdar çıxmış, bu sahədə beynəlxalq öhdəliyin həyata keçirilməsində mühüm nəaliyyətlər əldə etmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra 1992-ci il mart ayından BMT-yə üzv seçildi və milli azlıqlar və multikulturalizm siyasəti ilə bağlı çox mühüm iki konvensiyaya qoşuldu. Bunlar “milli, etnik, dini azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı “Bəyənnamə və “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Beynəlxalq Konvensiya idi.

“Milli, etnik, dini azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı Bəyənnamə” nin birinci maddəsində qeyd olunur ki, dövlət yuxarıda adı çəkilən kateqoriyalara mənsub şəxsləri onların yaşadığı ərazilərdə varlıqlarını və məişət adət-ənənələrinin qorunub saxlanılmasına təminatçıdır. Bəyənnamə həmçinin bu kateqoriyaya mənsub şəxslərə öz mədəniyyətlərini, etiqat etdiyi dini ayinləri sərbəst həyata keçirməyi, öz dillərindən şəxsi həyatlarında istifadə etmək hüquqlarını verir. Onlar eyni zamanda hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilmədən öz qrupları və digər milli azlıqların üzvləri ilə hətta ölkə xaricindən kənarda olsalar da, sərbəst əlaqələr qura bilirlər.

Azərbaycanda çoxmədəniyyətlik mühitinin formalaşmasında və onun qorunub saxlanmasında ölkəmizin UNESCO ilə əməkdaşlığı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan - UNESCO münasibətləri ən yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəlib. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan Respublikası mədəni müxtəlifliyin qorunması üçün UNESCO-nun iki mühüm konvensiyasını ratifikasiya etdi. Bunlar “UNESCO-nun Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiya” və “Dözümlülük Prinsipi Haqqında” Bəyənnamədir. Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiya 20 oktyabr 2005-ci ildə UNESCO-nun 33-cü sessiyasında qəbul olunmuş və 18 mart 2007-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya 26 noyabr 2009-cu ildən qoşulmuşdur.

Nədir mədəni müxtəliflik ayrı-ayrı qrupların və cəmiyyətlərin mədəniyyətlərinin öz ifadəsini tapdığı müxtəlif formalar. Bu özünüifadə formaları qruplar və cəmiyyətlər arasında və onların daxilində ötürülür.

Mədəni özünüifadə isə ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların və ya cəmiyyətlərin yaradıcılığının nəticəsi olan və mədəni məzmun daşıyan özünüifadəni nəzərdə tutur.

AFROAMERİKAN ƏDƏBİYYATININ MULTİKULTRALİZM

NÖQTEYİ NƏZƏRDƏN TƏHLİLİ

(Toni Morrison yaradıcılığı əsasında)

Tahirova V.A.

Azərbaycan Dillər Universiteti

XX əsrin ortalarında milli ənənələrin çoxalması xüsusi aktual problemə çevrildi və bunun nəticəsində də ədəbiyyata “multikulturalizm” termini daxil oldu. Bu termin daha geniş mənada siyasi sferaya da daxil oldu və bir amal olaraq fərqli mədəniyyətlərin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi prinsipinə, eləcə də müxtəlif irqlərin, etnik və mədəni qrupların hüquqlarının tanınmasına xidmət etməyə başladı.”Multikulturalizm” ideyası bütün mədəniyyətlərin bir yerə toplanması, “melting pot”, yəni mədəniyyətlərin qovuşması konsepsiyasına zidd oldu. Amerika əhalisinin etnik tərkibinin çoxşaxəliliyi

həmişə amerikan ədəbiyyatına ciddi təsir göstərən faktorlardan biri olub. Amerika ədəbiyyatını digər milli ədəbiyyatlardan fərqləndirən məhz onun etnik və irqi tərkibinin müxtəlifliyidir. Birləşmiş Ştatlar Avropa, Afrika, Asiya, Latin Amerikası mənşəli insanların yaşadığı çoxmədəniyyətli cəmiyyətdir. XX əsrin son onilliklərində Amerikanın yerli sakinləri – hindlilərin ingilis dilində yazılan ədəbiyyatı, Latin Amerika azlıqlarının – çikanosların ədəbiyyatı, həmçinin Asiya-Amerika ədəbiyyatı formalaşır və geniş yayılır. Və nəhayət, ədəbiyyatın ən zəngin təbəqəsini Afroamerika ədəbiyyatı təşkil edir. Məhz buna görə də XX əsrin ikinci yarısı, amerikan ədəbiyyatını multikulturalizm prizması aspektindən incələmək, afro amerikan ədəbiyyatını isə onun orqanik tərkibi olaraq oyrənmək lazımdır.

Afroamerikan ədəbiyyatı fərqli, qarışıq irq, sinif çeşidinə malik olmasına baxmayaraq, özünün köklərini, janr və stilini qoruyub saxlamağı bacardı və özünün orijinal nəsr paradigmasını inkişaf etdirdi. Bunun nəticəsində də afroamerikan ədəbiyyatı bu gün özünün unikal estetik dəyəri ilə seçilir. Afroamerikan ədəbiyyatının dünya miqyasında statusu, ən son olaraq, Toni Morrisonun 1993-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülməsi ilə öz təsdiqini tapdı. Toni Morrisonun əsərlərində etnik özünüdərk ideyası öz əksini tapmışdır. O, bu mövzuya ona görə müraciət etməmişdir ki, Amerikanın ağ əhalisi ilə qara əhalisini qarşı-qarşıya qoysun. Onun məqsədi xalqına özünün varlığını dərk etməkdə və qoruyub saxlamaqda kömək etmək idi. Morrison qəhrəmanları öz yaddaşlarında silinməyən iz buraxan köləlik acısını aşmaq və yeni mədəni bir cəmiyyətə daxil olmaq arzusu ilə yaşayır.

Toni Morrisonun əsərləri müasir ABŞ cəmiyyətində multikulturalizmi əsl mənada əks etdirir. Onun bütün romanlarında Amerika xalqının keçmişi, ənənələri və əsatirləri bu və ya digər dərəcədə yer alır. İrqi mövzu Toni Morrisonun yaradıcılığına yaxındır. Baxmayaraq ki, yaradıcılığı boyu onun bu mövzuya münasibəti dəyişir. Toni Morrison irqçilik problemindən tədricən afroamerikalıların öz mühitində yaranan problemlərə keçir.

Toni Morrisonun “Qətran müqəvvə” romanında toxunduğu müasir afroamerikalı cəmiyyəti problemlərindən biri müasir afroamerikalının reallıqları dərk etməsində ifratçılıq məsələsidir. Afroamerikalıların əmin-amanlıq içində yaşaması üçün bu ifratçılıq məhv edilməlidir. Belə ki, romanın əsas qəhrəmanı üçün iki cür imkan var: ya saxtakarlıq edib ağ adamlar dünyasına qoşulmaq (Jadinin etdiyi kimi), ya da “kilsə zirzəmisində piroq bişirmək”, yəni mədəni mərkəzlərdən uzaq yerdə yaşamaq, təhsil almamaq və həyatda öz məqsədlərinə çatmamaq. Əslində, o nə amerikalı, nə də qara dərilili olmaq yox, yalnız öz içindəki “mən” olmaq istəyirdi. Öz romanı ilə Toni Morrison afroamerikalılara bildirmək istəyir ki, bütünlüklə Amerika mədəniyyətinin bir hissəsi olmaq və ya yalnız əcdadlarının afrikalı keçmişi ilə yaşamaq mümkün deyil. Toni Morrisona görə, Afroamerika millətinin orijinallığı ondan ibarətdir ki, onun tarixində, mədəniyyətində və həyat tərzində Afrika və Amerika mədəniyyəti bir-birinə nüfuz edir və bir-birindən ayrılır.

Multikulturalizmin ABŞ üçün yeni tendensiya olduğunu demək olmaz. Əksinə, tarixən Birləşmiş Ştatların ərazisi bütün etnos və millətlərin yaşayış yeri olub. Bu ölkədə milli ədəbiyyat multikulturalizm kursunun təşəkkülündən daha əvvəl formalaşmışdı. Postmodernizm nöqteyi-nəzərindən anlayışın başqa cür dərk edilməsi ilə əlaqədar olaraq, keçən əsrin ortalarında ədəbiyyatda multikulturalizm problemi ön plana çıxırdı və ətraflı təhqiqat tələb edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda multikulturalizm bir çox ölkələri, hətta bütün tarixi boyu etnik tərkibi homogen olan ölkələri əhatə edən fəlsəfədir. Bu fəlsəfə XXI əsrdə qloballaşmanın yeni metodu kimi çıxış edir. Lakin ABŞ-da onun xüsusi statusu vardır və bunun öz tarixi səbəbləri mövcuddur. Birinci səbəb – qısa müddətdə dövlətin inkişaf etməsi. İkinci səbəb isə ABŞ-ın çoxmillətli olmasıdır, axı bu ölkə etnosların müxtəlifliyi ilə dünyada seçilir. Üçüncü səbəb – etnik, dil və dini müxtəlifliyin unifikasiyasına can atmamaq. Baxmayaraq ki, Birləşmiş Ştatların ərazisində mövcud olan dillərin və xalqların təqribən hamısı təmsil olunur, onlardan heç biri dominant kimi fərqlənmir və digər multikultural əlamətlərlə münasibətdə hakim mövqe tutmur.

BƏDİİ TƏRCÜMƏLƏRİN YÜKSƏK KEYFİYYƏTİ UĞRUNDA ƏKBƏR AĞAYEVİN FƏALİYYƏTİ

Vəlili R.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müasir mərhələdə, xüsusilə, milli-mənəvi sərvətlərin öyrənilməsində, tədqiq olunmasında və təbliği sahəsində tərcümənin rolu və əhəmiyyəti xüsusi nəzərə cəlbir. Mənəvi ünsiyyətlərin yaratdığı tarixi zərurət səbəbilə milli ədəbiyyatlar bir-birinə yaxınlaşmış, bir-birindən bəhrələnmişlər.

Tərcümə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafında zəruri bir sahəyə çevrilmiş, milli mədəniyyətləri, ədəbiyyatları bir-birinə yaxınlaşdırmış, xalqlar arasında mənəvi ünsiyyətə körpü yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümənin demək olar ki, bütün növləri mövcuddur. İstər şeirlə, istərsə də nəsrə edilən bədii tərcümələr içərisində Puşkin, Lermontov, Mayakovski kimi şirlərin şeir və poemalarına, Lev Tolstoy, Nikola Bualo, D.Defo, A.Qaydar, M.Qorki, F.Lanker, Jül Vern, Ç.Dikkens və b. yazıçıların roman və hekayələrinə və s. rast gəlmək mümkündür.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, professor Əkbər Ağayev tərcüməyə, onun nəzəri məsələlərinə ümumi ədəbi-nəzəri fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Ə.Ağayev həm praktik tərcümə, həm də onun əhəmiyyət doğuran aktual problemlərinin tədqiqi istiqamətində faydalı yaradıcılıq işi aparmış ədəbi şəxsiyyətlərdən olmuşdur.

Tərcümənin ədəbi prosesdə yüksək rolu və əhəmiyyəti var. Yaradıcılığın spesifik sahələrindən olan tərcüməyə tarixi maraq və ənənədən çıxış edərək Ə.Ağayev milli-mədəniyyətin zənginləşməsində, qabaqcıl dünya mədəniyyətilə qarşılıqlı ünsiyyətə imkan yaradılmasında onun xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirdi. Tərcümənin ictimai rolu və funksiyası haqqında bəhs etdiyi məqalələrindən birində Ə.Ağayev yazırdı: "Tərcümə ədəbiyyatı hər bir xalqın həyatına, onun mədəni inkişafına qüvvətli təsir göstərən amildir."

Tərcümə vasitəsilə xalqlar arasındakı dostluq, əməkdaşlıq möhkəmlənir, onlar bir-birinin tarixi, mədəniyyəti, həyat və məişəti, adət və ənənələri, mənəvi varlığı ilə tanış olurlar.

Ə.Ağayevin tərcümələri onun nəzəri və sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edən ilk məqalələri 30-cu illərin ikinci yarısından dövrü mətbuatda nəşr edilməyə başlamışdır. Müəllifin ədəbiyyat aləmində ilk çıxışı tərcümə məsələlərinə həsr olunmuş "Yüksək keyfiyyətli tərcümə uğrunda" adlı məqalə ilə başlayır.

Ə.Ağayevin tərcümə məsələlərindən bəhs edən " "Oğul" poemasının tərcüməsi haqqında" (1947), "Bir tərcümə haqqında" (1952), "Dostluq töhfələri" (1959) məqalələrində tərcümənin mühüm yaradıcılıq problemləri işıqlandırılır, dilimizə tərcümə olunan nümunələrin başlıca nöqsanları göstərilməklə yanaşı, tərcümədə orijinalın məzmununun, üslub və ideyasının qorunub saxlanması kimi vacib məsələlərə obyektiv münasibət bildirilir.

Ə.Ağayevin tərcüməçilik fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini rus və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri və estetik irsindən elədiyi tərcümələr tutur. Alimin tərcüməçi kimi bu sahədə ilk yaradıcılıq işi 40-cı illərin ikinci yarısından başlayır.

Nəzəri-estetik irsdən Ə.Ağayevin elədiyi tərcümələr içərisində XVII əsr fransız şairi, tənqidçisi, klassisizm cərəyanının banilərindən hesab olunan Nikola Bualonun "Poeziya sənəti" əsəri xüsusi yer tutur.

"Poeziya sənəti" sırf nəzəri məsələləri əhatə edir, buna baxmayaraq, Şərq üçün də ənənəvi olan şeir formasında yazılmışdır. Əsər bir növ qanun və nəzəriyyə nümunəsi hesab olunur. Əsərin şeirlə yazılması tərcümədə formanı saxlamaqda tərcüməçi üçün müəyyən çətinliklər törətsə də, tərcüməçi orijinal və yaradıcı bir yolla gedərək əsərin əsas nəzəri müddəalarını, müəllif ideyasını, üslub və özünüifadəsini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Ə.Ağayev bir tərcüməçi kimi, bədii ədəbiyyatdan, nəzəri-estetik irsdən tərcümə elədiyi nümunələri bilavasitə rus dili vasitəsilə dilimizə çevirmişdir. Ancaq alim-tərcüməçi həm Qərbi Avropa dillərinə, həm də Şərq dillərinə yaxından bələd idi. Tərcümə prosesində tərcümə ilə orijinalı müqayisə etməyi də zəruri şərtlərdən biri hesab edirdi.

Tərcüməçi kimi Ə.Ağayevin bu sahədə fəaliyyəti çox məhsuldar olmuş, onlarla rus və digər milli ədəbiyyatlardan, dünya ədəbiyyatı nümunələrindən orijinalı duya-duya, sevə-sevə yüksək peşəkarlıqla dilimizə tərcümələr etmişdir. Tərcümə olunan əsərlər içərisində D.Defonun "Dənizçi Robinzon Kruzonun həyatı və qəribə sərgüzəştləri", A.Qaydarın "Seçilmiş hekayələr", M.Qorkinin "Nağıllar", F.Lankerin "Uşaqlar və xəncər", "Bolqar xalq nağılları", Jül Vernin "Arxipelaq alovlanır", Ç.Dikkensin "Oliver Tvistin macəraları" və b. əsərlər var və bu əsərlər tərcümə olunan bədii nümunələrin tam siyahısı da deyil.

TƏBİİ DİLLƏRİN MAŞIN VASİTƏSİLƏ TANINMASI

Vəliyeva K.A.

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Təbii dillərin maşın vasitəsilə tanınması dedikdə burada iki tanınma: *mətnin və şifahi nitqin tanınması* nəzərdə tutulur. Hər iki tanınma ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə öyrənilir və geniş sahəni əhatə etdiyi üçün biz burada yalnız qısa məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Mətnin avtomatik yolla tanınması üçün, əlbəttə, ilk növbədə, linqvistik təminat hazırlanmalıdır. Linqvistik təminata aşağıdakı məsələlər daxil edilməlidir.

1. Qrafemlərin avtomatik (maşın vasitəsilə) tanınması;
2. Morfemlərin avtomatik (maşın vasitəsilə) tanınması;
3. Sintaktik səviyyədə morfemlər zəncirinin tanınması;

Qrafem səviyyəsində dilin uyğun əlifbasını (mətnə qrafemini) maşın dilinə (maşın dili – əlifbası iki ədəddən ibarətdir: *sıfır* - 0 və *vahid* – 1) çevirmək yəni kodlaşdırmaq. Azərbaycan dilinin əlifbası 32 qrafemdən ibarətdir. Deməli, maşın dilinə çevirəndə 32 qrafem 0 və 1-dən ibarət rəqəmlərlə ifadə olunacaq, yəni kodlaşdırılacaqdır.

Morfemlərin avtomatik tanınması zamanı morfemlər qrafemlər zəncirindən ibarət olduğundan onların kodlaşdırılması uyğun qrafemlərin cəmi ilə ifadə olunacaqdır. Məlumdur ki, morfemlər kök və şəkilçi morfemlərinə ayrılır. Qeyd etməliyə ki, kök və şəkilçi morfemləri maşın yaddasına daxil edilməlidir.

Sintaktik səviyyədə morfemlərin tanınması üçün frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, bir sözlə, kodlaşdırılmış sintaqmalar eyni zamanda kompüterin yaddasına daxil edilməlidir.

Təbii dillərin kompüterdə tanınması üçün linqvistik təminatla yanaşı, riyazi təminat da hazırlanmalıdır. Əlbəttə ki, riyazi təminata qoyulmuş məsələnin həllinin alqoritminə əsasən tanınma proqramları hazırlanmalıdır.

Hal-hazırda müxtəlif sistemli dillərin tanınma proqramları sistemləri mövcuddur. Son illərin məhsulu olan skayner qurğuları vasitəsilə yazılı mətnlər kompüterə daxil edilir, və tanınma proqramlarının köməyi ilə həmin mətnlər kompüterdə oxunur və onların qarşısında qoyulan məsələ ilə əlaqədar uyğun əməliyyatlar aparmaq mümkün olur. Danışqı dilinin, o cümlədən şifahi nitqin kompüter vasitəsilə tanınması, yazılı mətnlərin tanınmasından xeyli fərqlənirlər. Doğrudur, həll metodunda oxşar cəhətlər dilin yanaşma səviyyəsində özünü büruzə verir. Burada da artıq qrafem əvəzinə fonemləri linqvistik bazaya təqdim etmək üçün onun səslənməsinin bir tərəfdən, frazeoloji və akustik aspektdə öyrənərək tətbiq etmək lazım gəlir, digər tərəfdən isə fonemlər sisteminə aid olan bütün məlumatlar, fonemlərin əsas əlamətləri və statusu, onların perceptive və funksional aspekti, korrelyasiyası, linqvistik bazaya daxil edilməlidir. Bundan başqa fonemlərin allofonik variasiyası, kompleksiyası, onların tipləri, orfoepiyası, tanınma funksiyası linqvistik təminat hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır.

Şifahi nitqin tamamlanmasında başlıca rol hecaların üzərinə düşür. Buna görə də hecaların strukturu dərinlən öyrənilməli və formal modelləri hazırlanmalıdır. Eləcə də şifahi nitqin tanınmasında əsas amillərdən biri də vurğu problemidir. Dilçilik ədəbiyyatından məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərdə vurğu daşdığı funksiyadan asılıdır.

TƏRCÜMƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Yunusova Ş.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bu, bir həqiqətdir ki, hər bir xalq öz varlığını, özümlülüyünü yalnız başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı mədəni təsirlərin fonunda və kontekstində təsdiq edir. Xalqların ədəbi əlaqələrinin başlıca forması isə tərcümə hesab olunur.

Təsədüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərdə alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş, mədəni əlaqələrin inkişafında onun əvəzsiz rolunu qeyd etmiş və bu mənada tərcüməni bəşəriyyət tarixində xalqları bir-birinə bağlayan mənəvi körpü adlandırmışlar.

Tərcümə bir dildə olan informasiyanı digər dilin leksik - grammatik, fonoloji – semantik, fonetik və s. vasitələri ilə müəyyən adresata çatdırmaq məqsədilə aparılan interlinqual əməliyyat kimi başa düşülür və hər hansı bir məlumatın ilkin dildən, yəni orijinalın dilindən tərcümə dilinə çevrilməsi ilə bağlı yaradıcı– intellektual fəaliyyətdir. Bəşəriyyətin mədəni inkişafında tərcümənin çox böyük rolu və əhəmiyyəti var.

Tərcümə sayəsində bir ölkənin əhalisi, həyatı, adət və məişət ənənələri, ədəbiyyatı, tarixi və elmi nailiyyətləri haqqında məlumatlar əldə edilir.

Tərcümə xalqın mədəniyyət göstəricisidir. Bu gün Azərbaycan Avropa ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi, ədəbi əlaqələr qurmağa çalışır. Biz dünya ilə uğurlu dialoq qurmaq istəyiriksə, Azərbaycanı dünyaya olduğu kimi təqdim etmək məqsədimiz varsa, dünya mədəniyyətinin uğurlarından faydalanmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa azərbaycan xalqının minilliklər boyu yaratdığı dəyərləri diqqətlə öyrənməli və olduğu kimi dünyaya çatdırmalıyıq. Dünyanı tanımağın, özünü dünyaya tanıtmağın ən etibarlı yollarından biri budur. Tərcümə nəzəriyyəsinə aid olan nəzəri məsələlərin izahı tərcümə praktikası üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tərcümənin qarşısına qoyulan tələb çox yüksəkdir və tərcüməçilik sahəsində həll edilməsi lazım olan problemlər arası kəsilmədən meydana çıxmaqdadır. Mədəniyyətin inkişafında tərcümənin rolu, tərcümənin ictimai əhəmiyyəti, bədii əsəri tərcümə etməyin mümkün olub-olmaması, tərcümənin adekvatlığı və bu kimi məsələləri aydınlaşdırmadan tərcümənin praktik təliminə keçmək mümkün deyil. Tərcüməçi dərin savada malik hərtərəfli inkişaf etmiş fərd olmalıdır. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan hər bir tərcüməçi yaxşı yazıçı, yaxşı şair, elmi – texniki ədəbiyyatı tərcümə edən bu sahənin gözəl bilicisi, ictimai – siyasi, qəzet materiallarını tərcümə edən isə müasir beynəlxalq hadisələrdən geniş məlumatı olmalı və eləcə də ölkənin dövlət quruluşunu, inkişaf səviyyəsini, iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, ədəbiyyatını kifayət qədər yaxşı bilməlidir. Sadaladığımız sahələrə aid məlumat olmayan tərcüməçi müəyyən səhvlərə yol verə bilər və ölkənin milli koloriti, ünsiyyətdə dil mədəniyyəti haqqında, ümumiyyətlə, ölkə barədə səhv təsəvvür yaradar. Bu isə tərcümədə, təbii ki, yolverilməzdir. Çünki tərcüməçi bir əsəri tərcümə etməklə müəllifin fikirlərini təbliğ edir və xalqlar arasında dostluğun fəal bir nümayəndəsi olur.

Tərcümə orijinal yaradıcılıqdan, tərcümə obyektindən asılılığı ilə fərqlənir. Tərcümənin tarixi hər hansı bir ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Tərcüməçi tərcümə etdiyi xalqın tarixi mənşəyini və adət-ənənələrini dərindən, həm də mükəmməl bilməlidir.

Bəzən tərcüməçi bilmədiyi sözləri lüğətdən tapıb onları tərcümə etdiyi dilin cümlə quruluşuna uyğun şəkildə ardıcılıqla düzür. Belə tərcümə, şübhəsiz ki, müsbət nəticə verə bilməz. Müxtəlif dillərdə söz sırası həmin dilə xas şəkildə qurulmalı, tərcümədə həmin dilin cümlə quruluşuna, söz sırasına xüsusi diqqət verilməli və bu prinsip əsas götürülməlidir.

Tərcüməçi hər iki dilin qrammatik quruluşunu yaxşı bilməli və zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, lüğətdən düzgün istifadə etməyi bacarmalı, bəzi dillərdə sözlərin çoxmənalılığını nəzərə almalı, verilmiş sözlərdən məhz lazım olan uyğun sözü seçməli, cümlədə verilmiş aparıcı fikri düzgün təyin etməlidir.

Göründüyü kimi, tərcüməçinin həm dilçilik, həm də ədəbiyyat sahəsində dərin biliyi olmalıdır, çünki o, tərcümə zamanı bir çox problemləri, bir çox məqamları filoloji bilgiler əsasında həll etməli olur.

Tərcümə prosesində tərcüməçinin çıxartdığı fərdi qərarlar orijinaldan uzaqlaşmağa gətirib çıxartmamalıdır. Tərcüməyə sırf dəqiqlik nöqteyi – nəzərdən yanaşma, orijinalı olduğu kimi təqdim etmə ayrı – ayrı təfsilatlarla vararaq orijinaldan uzaqlaşır və nəticədə orijinala tərcümə dili arasında uyğunsuzluq yaranır. Odur ki, tərcüməçi hər iki dilin daşıyıcısı olan xalqların daxili hiss və duyğuları, mədəni-milləti etiketləri, mədəni davranış normaları, onların mədəniyyəti, psixologiyası, adət və ənənələri ilə tanış olmalı və tərcümə zamanı bunları nəzərə almalıdır.

Tərcüməçilik çox çətin peşədir. Tərcüməçi ildən – ilə püxtələşməli, tərcümə duyumunu artırmalı, müəyyən bacarıq və təcrübə əldə etməlidir. Tərcümə prosesində mütərcim yeri gəldikcə sərbəst qərarlar çıxara bilər. Bu, tərcüməçinin yüksək peşəkarlığından irəli gəlir və hərfi tərcüməyə gətirib çıxartmır.

Elmi – texniki, qəzet materiallarının və rəsmi sənədlərin tərcüməsində bədii tərcümədən fərqli olaraq, diqqət və dəqiqlik mühüm rol oynayır. Bədii tərcümə yaradıcılıq işidir və bu zaman tərcüməçi çox vaxt dəqiqlikdən qaçmaqla özünün seçdiyi ifadə tərzilə peşəkarlığından və məharətindən asılı olaraq gözəl tərcüməyə nail olur.

Məlumdur ki, ictimai-siyasi mətnlər, oçerklər və məqalələr daha emosional tərzdə yazılır. Tərcüməçi bu emosionallığı mümkün qədər saxlamalı, tərcümə dilinin daxili imkanlarından istifadə etməli, tərcümənin çətin anlaşıqlı olmaması üçün orijinala həddən ziyadə aludə olmamalıdır. Yalnız belə tərcümə asan başa düşülər və tərcümə müvəffəq sayıla bilər.

Texniki mətn və sənədlərin tərcüməsi zamanı isə həmin mətni sonadək oxuyub anlamaq, mətnin məramını dəyərləndirmək, orijinal mətnlə hədəf mətn arasında yaranacaq fərqlilikləri müəyyən etmək, tərcümənin formatını təyin etmək, tərcüməni cümlə-cümlə apararaq hədəf dilin təbiiliyini qorumaq üçün bəzi qrammatik dəyişikliklər etmək lazımdır.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, tərcümə prosesi, hər şeydən əvvəl, tərcümə olunacaq məlumatın başa düşülməsi və başa düşülənin adekvat şəkildə tərcümə dilində ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, tərcümə işi bəşəriyyətin inkişafı tarixində mühüm rolu olan xüsusi bir sahədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümənin elmi əsaslarının müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilməsi tərcüməşünaslığın istər ümumi, istərsə də xüsusi nəzəriyyəsinin inkişafında dəyərli rol oynaya bilər. Tərcümə prosesində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün isə son elmi – texnoloji uğurlardan istifadə olunmalı, bu məsələlər ilə bağlı elmi metodlar hazırlanmalı, başqa ölkələrin təcrübəsi öyrənilməlidir.

Bu gün dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin 21 may 2012-ci il tarixli sərəncamına əsasən 2014-cü ilin avqust ayının 16-dan fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi dil və tərcümə sahəsində bir çox islahatların aparılmasına yol açmışdır. Yeni statusla fəaliyyətə başlamış Mərkəz indi təkcə bədii ədəbiyyatın yox, dünyanın aparıcı elmi – fəlsəfi, ictimai – siyasi ədəbiyyatlarının tərcüməsi ilə, həmçinin dil və tərcümənin təhsil mərhələsindən başlayaraq təşkili, ali və orta təhsildə istifadə olunan ana dili və ədəbiyyat dərslərinin dil və məzmun baxımından təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olur. Mərkəzin qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi layihə tərcüməçilik peşəsinin təkmilləşdirilməsidir və tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycanda layiqli tərcümə məktəbi formalaşmış, tərcümənin keyfiyyəti dünya standartları səviyyəsinə qalxmışdır.

XƏYYAM RÜBAILƏRİ ƏSASINDA MƏNZUM TƏRCÜMƏLƏR

Yusifli Ş.K.

Bakı Dövlət Universiteti

Fars ədəbiyyatında dördlük formasında olan şeirlər həmişə qısa formada dərin mətləbləri ifadə etdiyinə görə seçilmişdir. Bu formada olan şeirləri yazmaq bir kənara, tərcümə etmək də şairlik istedadından savayı, özündə ölçünü təmin edə bilmə, mənanı vermə, ruhu saxlamaq kimi məsələləri ehtiva etmişdir. Formaca daha sərt, mənacə daha dərin olan bu dördlüklər tarix boyu insanları, cəmiyyəti maraqlandırmış, dillər əzbərinə çevrilmişdir. Böyük məsələləri bir neçə misrada ifadə edən şair ədəbiyyat tarixində qalmaqla yanaşı, dünya ədəbiyyatında da mövqə qazanmışdır.

Fars ədəbiyyatında dördlüklər rübai və dübeyti olmaqla iki hissəyə bölünür. Dördlük formasında yazılan ən məşhur mənzumələr isə rübailər hesab olunur. Rübailər bəzən təranələr kimi də təsnif oluna bilər. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, rübai forması fars şeirinin doğma qəlibidir. Bu qəlibdə yazılmış ən gözəl nümunələr də fars poeziyasına məxsusdur. Fars ədəbiyyatında rübainin ilk müəllifi Rudəki olsa da, onu bir forma kimi dünyaya məşhurlaşdıran Qiyasəddin Ömər Xəyyam Nişapuri olmuşdur. Nəzm şəklində olan rübai onun adıyla bağlıdır.

Həqiqətən, həm daxili, həm də xarici quruluşuna görə rübai özünəməxsus bir şəkllə malikdir. Bu, dörd sətirdən ibarət, özünəxas əruz qəlibləri ilə işlənən şeir şəklidir. Rübainin birinci, ikinci və dördüncü sətirləri həmqafiyə, üçüncü misrası isə sərbəst olur. Digər bir forması isə bütün sətirləri həmqafiyə olanlardır ki, bu növdən olanlara isə təranə deyilir. Rübainin bir də daxili quruluşu vardır. Daxili quruluş bütünlükdə tək bir ideyaya, fikrə qulluq edir. İncə bir düşüncə, təsəvvüf və fəlsəfəyə aid məsələlər, bədbinlik və s. rübaiyə mövzu ola bilər. Rübai dəqiq bir fikri bildirir, burada müəyyən səliqəsizliyə yol verilmir. Qısa olsa da, dərin, dərin olması ilə də mənanı köklənən şeir tərzidir. Rübai, başqa sözlə, şərq ədəbiyyatında diqqətə layiq bir təfəkkür mənzuməsidir. Böyük bir təfəkkür məsələsini kiçik bir formada ifadə edə bilmək rübaidə bacarıqlı olmaq deməkdir. Rübai böyük bir həyəcanın, hüsnün, rəğbətə dörd misarada ifadəsidir. Bu şeirlərdə şüur altında olan fikirlər bir növ əllə tutulacaq şəkllə gəlir. Bəlkə, elə həyəcanverici olması elə bundandır.

Ömər Xəyyamın rübailəri Azərbaycan dilinə mənzum şəkildə tərcümə olunmuşdur. Təkcə XX əsrdə şairin lirik-fəlsəfi rübailəri Mikayıl Müşfiq, Mir Mehdi Seyidzadə, Əkrəm Cəfər kimi nüfuzlu qələm ustaları tərəfindən doğma dilimizə tərcümə edilmişdir. Mikayıl Müşfiq keçən əsrin 30 –cu illərində Xəyyam rübailərinin bir qismini ana dilimizə çevirmiş, görkəmli əruzşünas alim Əkrəm Cəfər isə şairin bütün rübailərini öz vəznini və qafiyə sistemini saxlamaqla tərcümə edərək, ayrıca kitab halında nəşr etdirmişdir. Digər böyük alimimiz Mir Mehdi Seyidzadə isə Xəyyamın rübailərini iki dəfə 1955 və 1969-cu illərdə tərcümə edərək, nəşr etdirmişdir.

Böyük mütərcimlərdən sonra doğma dilimizə şeir tərcüməsi bir o qədər asan olmasa da, Xəyyam şeirini yeni qəliblərə tökməklə mənzum tərcümə ənənələrini davam etdirmək bizim nəsillərin də öhdəsinə

düşür. Bu həmdə böyük tərcüməşünaslıq məsələsidir. Nəsrə tərcümə etmək, yazıcının əsərini təqlid etməkdir, nəzmdə isə yeni bir təfəkkür nümunəsi yaratmaq, orijinala rəqib olmaqdır.

یکچند به کودکی به استاد شدیم؛

یکچند ز استادی خود شاد شدیم؛
پایان سخن شنو که مارا چه رسید
چو آب برآمدیم و چون باد شدیم

Uşaqdıq, böyüyüb biz ustad olduq

Ustadlıq gözəldir, necə şad olduq.
Sözümə fikir ver! Sonunda isə,
Bir qədər su idik, boş külək olduq.

جامی است که عقل آفرین می‌زندش،
صد بوسه ز مهر بر جبین می‌زندش؛
این کوزه‌گر دهر چنین جام لطیف
می‌سازد و باز بر زمین می‌زندش

Qədəhdir insanda ağıl yaratdı.
Sevgidən min öpüş alın qızartdı.
Yaradan bu incə gözəl bir camı,
Yaradıb, yenidən yerlərə atdı.

یک قطره آب بود با دریا شد
یک ذره خاک با زمین یکتا شد
آمد شدن تو اندر این عالم چیست؟
آمد مگسی پدید و ناپیدا شد

Bir qətrə su ikən oldun bir dərya.
Bir zərrə qum idin, çöndün torpağa.
Bilirsənmi nədir gəlişin bura?
Milçək tək gəlmişdin, tez çıxdın

yoxa.

این کوزه می‌که نیست در وی ضرری
پر کن قدحی بخور ده دگری
زان پیشتر ای صنم که در رهگذری
خاک من و تو کوزه کند کوزه گری

Dəyməz ona zərər bir kuzə meydən.
Ver digərin mənə, iç özün hərdən.
Bir az tez, ey sənəm, biz ölməmişdən,
Kuzəçi kuzəni düzəltməmişdən.

پیری دیدم به خانه خماری
گفتم نکنی ز رفتگان اخباری
گفتا می‌خور که همچو ما بسیاری
رفتند و خبر باز نیامد باری

Görmüşdüm bir qoca meyxanədə mən,
Dedim: “eylə söhbət, gedənlərdən sən”.
Dedi ki, onlar tək sən də iç meydən.
Bil yoxdur bir xəbər ol gedənlərdən.

این قافله عمر عجب می‌گذرد
دریاب دمی که با طرب می‌گذرد
ساقی، غم فردای حریفان چه خوری
پیش آر پیاله را، که شب می‌گذرد

Bu ömür karvanı əcəb gedibdir.
Axtarib gözəl gün tapıb, seçibdir
Ey saqi, sabahın qəmini yemə,
Piyalə gətir sən, gecə keçibdir.

خیام، اگر ز باده مستی، خوش باش؛
با لاله‌رخی اگر نشستی، خوش باش؛
چون عاقبت کار جهان نیستی است،
انگار که نیستی، چو هستی خوش باش

Şərabın verdiyi məstlikdən həzz al.
Surətin qızarsa, yenə ol xoşal.
Onsuz da yoxluqdur həyatın sonu.
Var ikən yoxluğun sən dadını al.

عمرت تا کی به خودپرستی گذرد،
یا در پی نیستی و هستی گذرد؛
می‌خور که چنین عمر که غم در پی اوست
آن به که به خواب یا به مستی گذرد

Nə qədər ömrünü xudbin keçirdin.
Ya varlıq, ya da ki yoxluq seçirdin.
Mey iç ki, məstliyin gerisində qəm,
Ya yuxu getirir, ya da sərməst dəm.

ماییم و می و مطرب و این کنج خراب
جان و دل و جام و جامه پر درد شراب
فارغ ز امید رحمت و بیم عذاب
آزاد ز خاک و باد و از آتش و آب

Biz, şərab, çalğıçılar küncü xərab.
Can, ürək, cam, bir də ki dolu şərab.
Biganəyik rəhmətdən biz, xof, əzab.
Od, su, torpaq, havadan da o uzaq.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ПРИНЦИП ОСВОЕНИЯ ЯЗЫКА (на примере русского языка)

Идаятова М.С.

Сумгаитский государственный университет

Сегодня большинство государств хотя бы в некоторой степени отличаются культурным многообразием. Многие страны сегодня можно назвать многообразными в культурном плане, потому что они открыты внешнему миру – представители любых народов могут туда приезжать, уезжать, а иногда и оставаться.

Задача преподавания русского языка состоит в том, чтобы помочь студентам получить возможность общаться на изучаемом языке с учетом его лингвистических и культурно-исторических особенностей.

С развалом СССР необходимость того, чтобы каждый человек знал русский язык, отпала. Сейчас у нас в республике русский язык приобрёл статус иностранного, но интерес у молодежи к этому языку сохраняется. Основной трудностью на пути изучения русского языка является то, что по объективным причинам у нас очень ограничилась языковая среда, которая раньше способствовала тому, что человек постоянно слыша русскую речь, в какой-то степени усваивал её. Теперь зачастую студенты, приехавшие из регионов республики, ранее очень мало знакомые с русской речью, изучают её по учебникам.

Одной из сложностей в изучении русского языка является его сложность с академической точки зрения. В отличие от таких родственных языков, как французский, испанский и немецкий, русский язык требует большего количества времени для того, чтобы добиться высокого уровня мастерства, а также упорного труда, старательности и высокой академической подготовки.

Еще одна причина усложняющая положение в том, что некоторые люди думают, что наши культуры и менталитет очень сильно отличаются. Мы думаем, что, наоборот, нашу культуру сильно объединяет то, что, мы долгие десятилетия жили в едином государстве, имели общую идеологию и даже государственный язык.

На мой взгляд, наши общества похожи друг на друга больше, чем мы обычно думаем. Россия и Азербайджан мультиэтнические и мультикультурные государства, которые пытаются найти продуктивные пути мирного взаимодействия различных этнических и культурных групп, создать в обществе атмосферу согласия и взаимопонимания, равенства и справедливости.

Как мы знаем изучение языка сложный и трудоемкий процесс. В целях повышения восприимчивости у студентов часто приходится делать акцент на чем-то знакомом, может быть даже происходившем или происходящем в их жизни. Очень полезным и даже необходимым, на мой взгляд, может быть проведение параллелей непосредственно между культурами этих стран.

Полезно, к примеру, объяснять учащимся, что на русском языке говорят не только русские, но и другие народы, которые входят в состав России. Нужно показывать их культуру, их роль в становлении государства

Идеи мультикультурализма можно применять не только на высшем, но и начальном этапе обучения. Студентам начального уровня обучения довольно трудно понять особенности межнациональных отношений в России.

Поскольку это один из основных аспектов, по которому можно сравнивать культуры, необходимо искать простейшее выражение этих особенностей. В качестве одного из удачных методических приемов можно использовать детскую литературу. Например, чтение произведений Корнея Чуковского и Самуила Маршака, Самеда Вургуня и др. идеально подходят для достижения педагогической цели. Наши студенты с удовольствием читают также стихи азербайджанских поэтов на русском языке, знают отрывки из стихотворений Самеда Вургуня, Мирза Алекбер Сабира и других поэтов и писателей. Надо сказать, что мы редко обращаем внимание на чтение сказок на старших

курсах образования, считая это слишком «низким» занятием. И заблуждаемся ... В стихах для детей заложен глубокий смысл, помогающий понимать другую культуру. Если мы рассмотрим литературу как важное средство национальной идентификации и вспомним какую значительную роль играла литература для детей в советском обществе, то мы поймем, сколь существенны эти, на первый взгляд «банальные» тексты.

Если мы хотим, чтобы наши студенты были разносторонне развиты, мы должны на занятиях по изучению иностранных языков преподавать студентам не только языки, но и рассказывать о жизни и культуре тех наций, которые используют данный язык для общения.

Чтение простых произведений, не только дает возможность преподавателю объяснить основные грамматические категории, но и помогает студентам узнать о том, как русский народ – через призму литературы – рассматривал другие расы и другие культуры.

Мы считаем, что использование литературного материала на занятиях по русскому языку поможет повысить уровень знания русского языка и позволит лучше узнать культуру других народов, в частности нашего близкого соседа – русского народа.

СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПЕРЕВОДЧИКА

Иманова Э.М.

Азербайджанский университет языков

Приобретение независимости нашей Республикой в 1991 году привело к ускоренному развитию всех отраслей, к расширению и укреплению политических, экономических и культурных отношений с другими странами. В связи с этим возросла роль переводчика как участника межкультурной коммуникации. Большая потребность в профессиональных переводах стала причиной того, что этой профессией стали заниматься не только профессиональные переводчики, окончившие высшие учебные заведения по этой специальности, но и те, кто знают иностранный язык. Вопрос: нужен ли переводчик, и чем он отличается от филолога и билингва?

Если спросить у человека, не имеющего информации об этой профессии, кто такой переводчик, то он даст ему такое определение: « это человек, знающий иностранный язык и умеющий переводить». Но филолог и билингв тоже знают иностранный язык и способны переводить. Значит под определением профессии переводчика лежит нечто большее, что мы и попытаемся раскрыть.

Для начала определим, кто такой филолог – это специалист, который занимается изучением истории, развития, происхождения и анализа уже установленных фактов языка. То есть это человек, хорошо знающий все аспекты изучаемого языка.

Билингв- это человек одинаково владеющий двумя языками родным и иностранным.

Если у филолога языковые знания имеют научный и профессиональный характер именно в этой сфере, то билингв, будучи представителем другой профессии, может хорошо знать иностранный язык по нескольким причинам: он выучил его самостоятельно или с педагогом или же длительное время находился в среде использования этого языка, например, прожил много лет в стране, где говорят на этом иностранном языке.

В словаре Ожегова дается такое определение переводчику - это специалист по переводам с одного языка на другой. Достаточно узкое определение такому широкому понятию.

Существует набор качеств, способностей и навыков, которым обладает именно переводчик и чем он отличается от других людей, знающих иностранный язык. Навыки, способности и умения профессионального переводчика составляют комплекс переводческих компетенций, необходимых переводчику для выполнения своей работы. Определением компетенций, необходимых для перевода, стали заниматься относительно недавно. Причиной этому является то, что во- первых, ученые, занимающиеся этим вопросом, в основном были, лингвистами, во-вторых, другие были теоретиками. На наш взгляд основная причина состоит в том, что перевод это очень сложный процесс, представляющий собой ряд мыслительных операций, недоступных, наблюдению, так как осуществляется в мозгу переводчика. Р. К. Миньяр-Белоручев называет эту особенность процесса перевода «неуловимостью».

При перечислении компетенций мы возьмем модель исследовательской группы ПАКТ, которая внесла большой вклад именно в эту сферу. Эта модель актуальна, прежде всего, потому, что носит эмпирический характер.

а) Субкомпетенция передачи подразумевает весь процесс передачи, то есть с момента получения текста оригинала до создания конечного текста. Эта компетенция включает в себя способность понять исходный текст и передать его на переводимый язык, выполняя цель перевода и имея в виду характер получателя. В свою очередь эта субкомпетенция делится: а) компетенция понимания, включающая такие механизмы как анализ, синтез и использование экстралингвистических знаний для понятия смысла исходного текста, б) компетенция декодирования и контроля над интерференцией, с) компетенция формулирования, то есть планирование текста, исследуя язык на который переводят d) компетенция, позволяющая выбрать наиболее подходящий данной обстановке метод перевода;

б) коммуникативная компетенция на двух языках определяется как система знаний и способностей необходимых для коммуникации. Она состоит из компетенции понимания языка оригинала и компетенции воспроизведения на переводимый язык;

с) экстралингвистическая компетенция включает эксплицитные и имплицитные знания о мире в общем и об определённой сфере, которые должны быть активированы переводчиком в нужное время. Существует четыре вида знаний: а) теоретические знания о переводе это знания переводчика о функции перевода, о рабочем процессе, о результате, который необходимо достичь б) бикультурологические знания это знания о культуре, экологии, форме социальной жизни и институциональной системы с) энциклопедические знания это общие знания функционировании мира d) тематические знания это знания о специфических сферах;

д) профессиональная компетенция - под этой компетенцией понимается знания и способности связанные с профессиональным переводом, а это в свою очередь подразумевает знание и использование различных источников, знание и умение использовать новые технологии применяемые в переводе, знание рынка труда и поведение профессионального переводчика и особенно что касается этики переводчика;

е) психофизиологическая компетенция-определяется как способность применения психомоторных и когнитивных ресурсов. Эта компетенция состоит из: а) психомоторной компетенции чтения и написания; б) когнитивной способности -память, внимание, наблюдение, креативность, логическое мышление, аналитический синтез; с) интеллектуальная любознательность, вера и знание своих возможностей, критическое мышление;

ф) стратегическая компетенция состоит из индивидуальных, сознательных и несознательных, вербальных и невербальных процессов, используемых для решения проблем, возникающих в процессе перевода. Эта компетенция является основной для функционирования переводческой компетенции и оказывает влияние на все остальные компетенции.

Таким образом, именно этот набор качеств, которыми обладает только профессиональный переводчик, отличает его от филолога и билингва.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Искендерова А.С.

Азербайджанский университет языков

Межкультурная коммуникация играет особую роль в процессе обучения иностранному языку. Чтобы она состоялась, следует не только хорошо знать иностранные языки, но и правильно понимать национальную культуру страны изучаемого языка, менталитет носителей этого языка, особенности их повседневной жизни, традиции, обычаи.

Каждый урок иностранного языка – это практическое столкновение с иной культурой, это практика межкультурной коммуникации. Изучая иностранный язык студенты не только знакомятся с культурой стран изучаемого языка, но и путем сравнения они могут оттенить особенности своей национальной культуры, знакомиться с общечеловеческими ценностями.

Иностранные языки и их преподавание сегодня очень востребованы, так как возникает потребность использования подобных знаний в повседневной жизни. Это, безусловно, оказывает

влияние и на методы преподавания. Ранее использовавшиеся методы, теперь потеряли свою практическую значимость и требуют обновления. Современные условия жизни требуют от изучения иностранного языка, прежде всего функциональности. Теперь язык хотят не знать, а использовать как средство реального общения с носителями других культур. Поэтому сегодня основная задача преподавания иностранных языков – это обучение функциональной стороне иностранного языка и более практическое его применение.

При традиционном подходе к изучению иностранных языков, главная методика преподавания заключалась в чтении текстов на иностранном языке. Тематика бытового общения была представлена этими текстами. Таким образом, из четырех навыков владения языком, в практическом плане реализовывалась самая пассивная форма – чтение. Подобное пассивное преподавание иностранного языка на основе письменных текстов сводилось только к тому, чтобы понимать, а не создавать собственный лингвистический опыт.

А теперь преподаватели иностранного языка стремятся научить практически использовать имеющийся в запасе лингвистический материал. Поэтому сейчас преподавание иностранного языка воспринимается именно как средство повседневного общения с носителем другой культуры.

Основная задача, стоящая перед преподавателями иностранных языков – это развитие коммуникативных способностей у студентов. Которое должно проходить на всех этапах обучения иностранному языку и во всех сферах общения. Для ее решения необходимо освоить новые методы преподавания, направленные на развитие всех четырех навыков владения языком. Главный ответ на вопрос о решении этой задачи заключается в том, что языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках. Цель межкультурной коммуникации в обучении иностранного языка – развивать интерес у студентов к культуре страны изучаемого языка, и культуре родного языка, помогая им делать сравнение между культурами, также формировать у студентов способности к межкультурной коммуникации.

Итак, теоретические знания языка должны дополняться практическими умениями того, когда сказать, что сказать, кому и при ком, как можно использовать значение данного слова в конкретном контексте. Именно поэтому все большее внимания уделяется изучению самого мира языка, то есть изучению той страны, в которой говорят на изучаемом иностранном языке.

ЯЗЫКИ АМЕРИНДОВ В СВЕТЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Искендерова Н.

Сумгаитский государственный университет

В 60-е годы XX века в процессе поиска путей разрешения ситуации с англо-французским двуязычием и управления би-культурной страной в Канаде впервые прозвучал термин «мультикультурализм». «Мультикультурные общества», «мультикульту-ральный» и «мультикультурный» - современные производные этого понятия, имеющего древнее происхождение. Знакомый нам с детства феномен «дружба народов» сегодня разложен на множество составляющих в виде «сегментарности», «мультинациональности», «мультиэтничности», «мультирелигиозности» и «мультирасовости». Объединенные под единой канвой эти понятия отражают форму толерантного сосуществования различных культур в едином пространстве (стране) при условии предоставления равных возможностей и свободы самоутверждения для каждого. Таким образом, мультикульту-рализм – это лишь обновление старых проблем путем переименования процессов «культу-рного возрождения».

«Мультикультурализм» как термин, а позже как система обновления, обосновался в США десять лет спустя. Американскую мультикультуральную систему называют «пла-вильным котлом», видимо, имея в виду идею смешения и формирования единой культу-ры. Однако, «точка плавления» в этом котле для различных представителей этого обще-ства совершенно разная. Сохранение культурной идентичности в общем культурном пространстве больше относится к американским мигрантам западного происхождения. Начиная с периода колонизации этих земель испанцами, англичанами, голландцами и французами, не находилось в этой культуре места для чернокожего, аборигенного и женского населения. Это лишь в последние годы современной истории мир воспринял выборы первого чернокожего президента США и участие в нынешних президентских гонках женщины «традиционным» для США.

Что касается судьбы коренного населения, история этой страны и нации свидетельствует о том, что изначально американских индейцев лишили всех прав то «концепцией фронта», то резервациями и теориями о превосходстве англо-саксонской расы, нетерпимыми как к культуре и языку, так и предполагаемому тюркскому происхождению аборигенов США.

В этой презентации мы хотим обратиться к истории языка аборигенов США, так называемых америндов, гомогенность которого с языками тюркских народов на протяжении долгого времени изучали и изучают исследователи многих стран мира.

Основанием для этих исследований стала публикация Отто Рерига (1872 г.) о близости отдельных языков индейцев с тюркскими. В работе Рерига, представляющей огромный интерес как для тюркологии и общей филологии, так и для истории заселения Америки. Речь американских индейцев, впервые услышанная им, навела его на мысль о сходстве этого языка с турецким. Так началось исследование, завершившееся результатами исторического значения. На основе тщательного сравнения лексики Отто Рериг приходит к заключению, что «наречие сиу или дакота может быть отнесено к Урало-Алтайскому семейству языков, которое охватывает очень широкие районы».

В XX веке появились ошеломляющие результаты антропологов, которые показали сходство американских индейцев (*америндов* - как их обычно называют в зарубежной литературе) с представителями азиатской расы. В свою очередь геологи рассчитали путь, по которому могло пройти переселение предков америндов в Новый Свет – через Берингию - сушу, существующую на месте нынешнего Берингова пролива. Наконец, археологи определили время появления человека в Америке – наиболее древние археологические находки, относящиеся к эпохе палеолита, имели давность 40-25 тысяч лет тому назад.

Все эти глобальные исследования еще раз подтвердили исследования О. Рерига, который исследует сходства в синтаксическом и морфологическом тождестве языка сиу и Урало – Алтайских языков: те и другие - агглюнативные, не имеют предлогов. Феноменальным сходством между ними О. Рериг считает форму образования превосходной степени прилагательных путём своеобразного повтора слов, что «свойственно лишь урало-алтайскому семейству, особенно тюркским языкам». Так, слова «сар-зара» (очень черный), «сет-сера» (очень красивый) в языке сиу по форме образования тождественны с тюркскими «кап-кара» (очень чёрный), «чип-чибэр» (очень красивый), «сап-сары» (очень жёлтый), «ап-ак» (очень белый) и т.д. Есть сходства и в фонетике: и тюркские языки и язык сиу подчиняются законам сингармонизма. В статье приведены и некоторые морфологические формы, тождественные по форме и значению. Так, окончание в языке сиу «*ta*» (в твёрдом произношении) и «*te*» (в мягком произношении) соответствует тюркским «*da*», «*də*» - «*ma*», «*mə*» - суффиксам временно-местного падежа. На языке сиу «*ekta*» соответствует тюркским «*йакта*» («стороне», «в направлении»). Эта форма существует и в современном азербайджанском языке, как «Кен якта», «*cenub terefde*», «сул якта», «*sol terefde*» и т.д. Как в языке сиу, так и в тюркских языках, употребляется активно словообразовательный суффикс «*sa*», «*se*», которые соответствуют также и татарским и азербайджанским «*чы*» (в твёрдой форме), «*че*» (в мягкой форме), например, в словах «ташчы» - каменщик, «балыкчы» - рыбак, «яланчы» - лжец, «чекмечи» - обувщик, «язычы» - писатель и т.д.

Далее в нашей презентации мы обратимся также и к другим языкам североамериканских индейцев из большой группы языков сиу – *хока*, куда и входит язык сиу. В эту группу входят и индейцы - *юкки*, *ваппо*, *керес*, *туника*, *кэддо*, *черокезы*, *мускочи* и др. В соседстве с индейцами сиу во Флориде живут индейцы *чероки*, язык которых «совсем отличается от языка других индейцев, в том числе сиу». Лингвисты полагают, что народ чероки мигрировал из области Великих Озер на юго-восток континента более чем 3000 лет назад. Самоназвание этого племени на восточном диалекте имело форму *tsa-ra-gi*, позже *tsa-la-gi*. Сопоставив эти формы, мы обнаруживаем один и тот же корень во всех словах: *tsaragi* – *tsalagi* – *chalaque*. Это корень «*sag*». Если учесть, что первопроходцы Америки и переселенцы из Азии, были носителями древнетюркских языков, то название этого народа, в корне которого заложен этноним древних сагов, выглядит здесь вполне закономерно.

Обратившись к этимологии сакского языка и этноса, мы убедились, насколько противоречивы мнения ученых на этот счет. Одна группа ученых причисляет их к древнеперсидским племенам, другие к древним тюркам. В пользу тюркоязычности саков приводится множество доводов. Как утверждает исследователь Г. Гейбуллаев, этноним сака (шака) с взаимозаменяемостью начального с-

ш (s-ş) восходит к алтайскому языковому состоянию: как название конкретного тюркского племени этот этноним распространен у ряда тюркоязычных народов: *шага* - у казахов, *шакай* и *шекей*- у узбеков, *сака* и *саке*- у киргизов, *шаукай*- у ногайцев, *сакай* (*сагай*)- у хакасов и т.д. Бернштам А.Н. пишет, что у разнообразных по этническому составу саков сильно тюркское ядро. Иранский историк Мохаммад Гасанхан считает саков междуречья Куры и Аракса туринцами (т.е. турками). Исследователь В.В.Гинзбург указывает на генетическую близость саков и населения восточного Казахстана. Отмечается, что «массовые раскопки в Приаралье, Центральном Казахстане, Туве и на Алтае позволили объединить перечисленные области в единую сакскую культурную общность».

В презентации будут представлены и другие научные доводы и подтверждающие их примеры тождества языков америндов с тюркскими и огузскими языками. Лингвистической науке известны около 5000 этносов, проживающих в 2500 государствах. Исторические и культурные связи этих этносов существуют независимо от границ территориальных, культурных и политических. Каждый из них нуждается в праве на сохранение культурной идентичности, каждому необходима правовая защита для сохранения культурной самобытности от доминирующего большинства. Эта проблема характерна как для разбросанного, так и для компактного мультикультурализма, ибо любая общность сегодня характеризуется мультикультуральностью и всегда существует вопрос об индивидуальной самобытности. Для того, чтобы проанализировать и оценить проблемы разнообразия и различия, многосоставности и инаковости бытия и роли человека в ней, следует проследить трансформацию человеческой мысли и осознать все видимые и невидимые сдвиги человеческого мышления, связанные с процессами развития культуры и языка.

ОБЩЕНИЕ КАК СРЕДА ОБИТАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Исмаилова Х.Н.

Уфимского государственного нефтяного технического университета

В настоящее время востребованность специалиста на рынке труда, его конкурентоспособность в значительной степени зависят от наличия грамотной речи, устной и письменной, умения эффективно общаться.

Жизнь человека проходит в общении. Роль общения в нашей жизни чрезвычайно велика: без общения не может существовать ни отдельный человек, ни человеческое общество в целом. Через общение обеспечивается материальная и духовная деятельность индивида, усвоение человеком норм языка и культуры.

Общение представляет собой процесс взаимодействия отдельных личностей и социальных групп, в котором происходит обмен деятельностью, информацией, опытом, навыками и результатами деятельности. В ходе общения его участники обмениваются не только своими физическими действиями, результатами труда, но и мыслями, намерениями, идеями, переживаниями. В процессе общения происходит вхождение в коллектив, т.е. социализация личности.

Социальный статус человека, его интеллектуальный уровень в целом проявляется в умении эффективно общаться в процессе жизнедеятельности. Социальный аспект речевого общения включает социальные различия между говорящими в их отношении к собственным и чужим моделям речевого поведения, общественные стандарты и требования, предъявляемые к тем или иным формам речевого поведения.

Общение, как известно, представляет собой не только социальное, но и психологическое явление. Процесс общения невозможен без участия психологических механизмов порождения и восприятия речи. Общение – это связь между людьми, в ходе которой возникает психологический контакт, проявляющийся в обмене информацией. Основной целью его является установление взаимопонимания, влияние на знания, отношения, чувства.

Каждая общность людей располагает своими средствами воздействия, которые используются в разнообразных формах коллективной жизни. В них концентрируется социально-психологическое содержание образа жизни. Все это проявляется в обычаях, традициях, в музыке, танцах, художественной литературе и в кино – во всем, что обладает мощным потенциалом взаимовлияния людей друг на друга и служит способом и средством воспитания, включения человека в духовную атмосферу общества.

Рассматривая психологическую природу общения, важно знать, что общение является специфическим фактором формирования психики человека и специфической формой его поведения, видом речевого взаимодействия с окружающими, соответствующим мировоззрению и психическим особенностям личности. Действительно, содержанием общения могут выступать не только научные и житейские знания, но и сам человек. Внешний вид, особенности характера, манера поведения, темперамент существенно влияют на характер речевого поведения человека. Человек как существо социальное находится в центре внимания всей совокупности проявлений и форм общения. Рассматривая общение как коммуникацию и развитие взаимоотношений в социуме, важно помнить о значимой роли человека как особой духовной и активной силе. Именно в процессе общения происходит преобразование человека и адекватное восприятие других людей.

Общество не может существовать без языка и речи, но и сами язык и речь не могут существовать вне общества. Явления языка и речи неразрывно связаны с бытием человека: в отличие от животных человеческое существо, отделившееся от мира природы, приобрело умение мыслить и способность выражать свои мысли при помощи слов. В повседневной жизни человек учится общению с детства и овладевает разными его видами в зависимости от среды, в которой живет, от людей, с которыми общается, т.е. взаимодействует. Процесс познания закономерностей общения должен постоянно совершенствоваться.

Общение считается успешным, если адресат воспринимает основную идею высказывания в соответствии с замыслом адресанта. Существует ряд условий, способствующих успешному осуществлению коммуникативной цели: 1) потребность в коммуникативной заинтересованности; 2) настроенность на мир собеседника; 3) близость мировоззрения говорящего и слушающего; 4) умение слушателя вникнуть в замысел говорящего; 5) знание норм речевого этикета.

Необходимым условием успешной речевой коммуникации является также умение слушать. В осуществлении обратной связи важны и невербальные средства общения, поскольку они дают дополнительную информацию о внутреннем состоянии собеседника, его отношении к высказыванию.

Таким образом, общение пронизывает всю нашу материальную и духовную деятельность, поддерживает и обеспечивает ее. Общение для человека – это необходимость, потребность и уникальный дар. Без общения невозможно формирование личности человека, его воспитание, приспособление к жизни. В результате общения осуществляется рациональное, эмоциональное взаимодействие людей, достигается взаимопонимание и согласованность действий.

Для успешной коммуникации важно соблюдение общих норм культуры речи, умение создавать и поддерживать благожелательную атмосферу общения.

Владение языком – это не только овладение определенной суммой знаний о языке, но и овладение коммуникативной деятельностью с опорой на язык, умение понять и сказать нужное слово в нужное время и в нужной ситуации. Произнесенные слова могут или усилить взаимопонимание, или разрушить его. Умение грамотно писать и излагать свою речь, выступать на конференциях, заседаниях, составлять деловые и научные тексты является одним из требований общественной жизни.

«ЧЕМУ УЧИТЬ?» И «КАК УЧИТЬ?»

Мамедова С.М.

Сумгаитский государственный университет

Любое обучение должно строиться на основе определенных принципов, без чего невозможно разработать стройную научно обоснованную систему обучения.

Для разработки такой системы обучения русскому речевому общению необходимо выдвинуть и обосновать лингвометодические принципы обучения применительно ко взрослой азербайджанской аудитории.

Ни одна проблема: «отбор и организация материала, выбор упражнений и построение их схемы, выбор приемов работы и т.д., - не может быть решена без четкого представления о принципах обучения». Поэтому верно подчеркивается, что «принципы – фундамент здания, имя которому «процесс обучения».

Главными вопросами лингводидактики являются: «чему учить?» и «как учить?».

Применительно к обучению русскому языку в национальном вузе ответ на первый вопрос мы находим (так должно быть) в программе. А на второй вопрос ответ должна дать методика.

Отметим также, что для полноценного решения поставленных задач обучения не менее важным является вопрос «кого учить?».

Опираясь на дидактические принципы, лингводидактика выдвигает свои принципы: функционально-эвристический (поисковый), ситуативно-тематический, принцип интеграции видов и уровней речевой деятельности; принцип взаимодействия языков в учебном процессе.

1. Функционально-эвристический (поисковый) принцип лингводидактики предусматривает:

а) целенаправленный отбор языкового материала с учетом уровня речевого развития и потребностей обучающихся в речевой деятельности;

б) психологическую активность обучающихся (моторную, эмоциональную, сенсорную, интеллектуальную), сочетающуюся с поисковым подходом к процессу речевой деятельности при использовании правил-инструкций;

в) сочетание сознательного усвоения материала с его автоматизацией.

2. Ситуативно-тематический принцип создает продуманную систему формирования навыков и умений спонтанного высказывания на основе ситуаций, тематической лексики с учетом различных уровней речевой деятельности (аудирования, говорения, чтения, письма).

3. Принцип интеграции видов и уровней речевой деятельности обучающихся обеспечивает систематический учет взаимообусловленности видов речевой деятельности, а также различных уровней языка (лексики, фонетики, морфологии, синтаксиса, стилистики).

4. Принцип взаимодействия языков в учебном процессе предусматривает как использование языкового опыта обучающихся, так и ограничение интерференции.

Эти принципы эффективны в обязательном тесном взаимодействии.

На основании дидактических и лингводидактических принципов и исходя из целей, задач и специфики обучения русскому речевому общению в неязыковой национальной аудитории, а также опираясь на практику обучения, выделим следующие главные лингвометодические принципы обучения:

1. Принцип коммуникативной направленности.

2. Функционально-стилистический принцип.

3. Принцип комплексного представления учебного материала.

4. Принцип языковых речевых универсалий.

5. Принцип системности и преемственности.

6. Принцип сознательно-мотивированного обучения.

7. Принцип учета метаязыка специальности.

Выделение названных принципов в качестве главных обусловлено их значимостью, тем, что эти принципы образуют тот необходимый фундамент, без которого не может быть организован процесс обучения русскому языку в национальной аудитории.

ЯЗЫК НАРОДОВ И ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП, ПРОЖИВАЮЩИХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамедова А.Д.

Азербайджанский архитектурно-строительный университет

Расположенный с географической точки зрения на границе Европа Азия Азербайджан в историческом прошлом закрепился на пересечении различных цивилизий – Ахеменидской – Сасанидской, Римской – Византийской, Скифской – Хазарской, Тюркской, Огузской культур. Выгодное географическое расположение и богатая природа этого края еще в древности стала причиной превращения данной территории в густонаселенное поселение. С тех самых времен и по сей день Азербайджан попал в историю как страна, выделяющаяся высоким уровнем толерантности. Этот край является родиной Зороастризма, колыбелью Христианства на Кавказе, местом широкого распространения ислама, территорией мирного совместного проживания различных этносов, местом взаимовыгодного симбиоза разнообразных культур. Исторические источники указывают, что этнический состав Азербайджана постоянно расширялся.

Этнические и национальные группы, живущие в Азербайджане, прошли долгий исторический путь формирования и становления на этой территории. Самые древние источники, содержащие сведения об Азербайджане, указывают на разнородный характер здешнего населения. Многочисленные тюркские, кавказские, иранские племена на различных этапах исторического сосуществования становились соучастниками общих социальноэкономических и политических процессов, что стало основой межэтнической интеграции на этой территории.

Сегодня Азербайджан выделяется своей этнической палитрой. Здесь, наравне с азербайджанскими тюрками, проживают такие этнические группы как горные евреи, курды, талыши, таты, молукане, ингилои, цахуры, авары, лезгины, хыналыги, будуглу, гызы. Представители всех вышеперечисленных этнических групп считают себя азербайджанцами.

Одновременно они сохранили элементы специфической культуры. Данная культура отображается в быту, творчестве, кухне и различных обрядах этих народов.

В 1992 году был издан указ президента Азербайджана «О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике». В Азербайджане проводятся мероприятия, создающие возможность дагестанским меньшинствам получать образование на национальном языке. Изучение аварского языка в школах Закатальского и Белоканского районов было восстановлено в 1988-1989 годах и включено в учебную программу начальных классов 30 школ (из 50 имеющих). В 2003 году приказом Министерства образования Азербайджана были утверждены учебные программы для 14 классов средней школы по талышскому, татскому, курдскому, лезгинскому, цахурскому, аварскому, хиналыгскому и удишскому языкам.

Евреи

Одним из самых древних народов на территории Азербайджана являются евреи. На сегодня евреи проживают в Баку, Сумгаите, а также на территории Губинского, Огузского и Гейчайского районов. Проживая в Мидии их племена переплелись с татами, в результате чего горские евреи разговаривают на татском языке, являющимся одним из диалектов фарси, содержащим слова из древнего еврейского и арамейского языков.

Талыши

Народ, проживающий на Юговостоке Азербайджана, на территории Ленкоранского, Астаринского, Масаллинского и Лерикского районов Азербайджанской Республики, а также на севере Ирана. Разговаривают на талышском языке, входящем в состав Иранской семьи языков. Ученые бывшего Союза считали талышей аборигенами. Они считали талышей потомками кадусоводного из самых древних племен аборигенов Азербайджана. Но западные ученые сомневаются в правильности данного утверждения. По их мнению, приход талышей на территорию Азербайджана связан с именем полководца Чингисхана Талыша (XIII век). Материальная и духовная культура талышей не сильно отличается от азербайджанской.

Курды

На сегодня курды проживают в Азербайджане в райцентре Сядарякского района Нахичеванской АР, в селе Тейваз Джулфинского и селе Дарякенд Шарурского района. Также до армянской оккупации курды проживали в Лачинском (села Гаракечди, Чыраглы, Минкенд), Кельбаджарском (села Ахджакенд и Зар) населенных полностью, в остальных жили смешанно), Губадлинском (село Зиланлы) районах Азербайджанской Республики. Разговаривают на курдском языке, входящем в состав Иранской семьи языков.

Большое место в жизни курдов Азербайджана занимает азербайджанский язык, которым они пользуются как в общении с азербайджанцами, так и между собой. Курдский язык в настоящее время сохраняется только у части старшего поколения. Правда, следует отметить, что по этнографическим данным, курдское население было зафиксировано еще в XIX веке в Зангеланском и Джебраилском районах Азербайджана, где в последующем все население регистрировалось как азербайджанское (тюркское). В некоторых селах указанных районов население говорило на курдском языке вплоть до середины XIX в.

В последнее время в стране предпринимаются определенные шаги по сохранению и развитию курдского языка, духовной культуры курдского народа. Для этих целей при Фонде культуры Азербайджана создан курдский национальнокультурный центр.

Таты

Малочисленный народ, проживающий в основном на территории Губинского, Хызынского и Хачмазского районов, а также в некоторых деревнях города Баку. По мнению некоторых исследователей, проживающие вдоль западного берега Каспийского моря, от Апшерона до Дербента, таты являются потомками переселенных на эти земли древних иранцев, и, вне всяких сомнений, являются одним из самых древних этнических слоев Ширванской территории.

В результате длительного исторического сосуществования татов и азербайджанцев возникло много общих черт в их хозяйстве, культуре и быту. В этом немалую роль играет азербайджанский язык, ставший с XIX века фактически вторым родным языком татского народа. Следует отметить, что широкое распространение азербайджанского языка значительно сузило сферу функционирования татского языка, который стал бытовым языком сельской местности. Значительные изменения произошли в этническом самосознании татов. Многие из них считают себя азербайджанцами и во многом утратили татский язык.

Аварцы

Аварцы являются этническим меньшинством, населяющим в основном Загатальский и Балаканский районы Азербайджанской Республики. Разговаривают на аварском языке, входящем в состав северокавказской семьи языков. Аварцы сильно переплелись с азербайджанцами. На сегодня аварцы компактно проживают в поселке Габагчоль, селах Джар, Зильбан, Мазых, Беретбиня, Джинджартала, Катех, Мешашамбул, Махамалар, Гейямтала, поддерживая с азербайджанцами тесные родственные отношения. Исповедуют Ислам. Аварцы Загатальского и Белоканского районов говорят на анцухском наречии аварского языка, относящегося к дагестанской группе языков. Вместе с этим широко употребляется аварцами и азербайджанский язык. Недавно принято решение о преподавании аварского языка в начальных классах общеобразовательных школ, находящихся в районах компактного проживания аварцев.

Шахдагские народы или Шахдагская национальная этническая группа

Составная часть азербайджанцев. Этнотопонимы, входящие в состав Шахдагской национальной этнической группы соответственно селам, в которых они проживают Хыналыг, Грыз, Будуг и Рутул Губинского района Азербайджанской Республики, называются хыналыги, грызы, будуглу и рутулы. Несмотря на малочисленность этих сел, население каждого из них является отдельной этнической группой.

Хыналыги Среди малочисленных народов аборигенов Азербайджана хыналыги выделяются специфическими особенностями. Язык этого этноса входит в состав семьи Кавказских языков. В историко-этнографической литературе в связи с расположением в окрестностях горы Шахдаг называется «шахдагским народом». Хыналыги являются одними из самых древних поселенцев на территории Азербайджана. Этот этнос обладает единственным в мире языком и поселением. Это значит, что в мире существует только одно село и язык хыналыг, и находятся они на территории Губинского района.

СЛОВАРНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПЕРЕВОДЧИКА

Наджафова Ш.Ю.

Сумгайытский государственный университет

Словарные возможности переводчика, которые зависят от словарного состава языка, на который он переводит, бывают достаточно широкими. Если в данном языке нет слова, точно соответствующего слову другого языка, поскольку в жизни данного народа нет обозначенного словом предмета, возможности описательного выражения нужного понятия тем шире, чем богаче словарь языка.

Передавая значение слова в переводе, обычно приходится делать выбор между несколькими представляющимися возможностями перевода. Во избежание недоразумений надо четко оговорить, что даже знаменательное слово, не говоря уже о словах служебных, не является постоянной самостоятельной единицей перевода. Смысл слова не автономен, он зависит как в оригинале, так и в переводе от контекста, проясняется в контексте и это учитывается опытным переводчиком. Смысл предложения не всегда абсолютно автономен, а часто зависит от содержания окружающих предложений, целого абзаца, а иногда и от соседних абзацев. Бывают случаи, когда одно

предложение разбивается при переводе на несколько меньших или, наоборот, несколько предложений оригинального текста сливаются в одно большее в тексте перевода. Иногда более крупный отрезок текста нельзя считать постоянной единицей перевода, ибо слишком переменный характер имеют смысловые отношения между всеми этими отрезками текста. Нередко, слова, повторяющиеся в подлиннике на большом расстоянии друг от друга в различных контекстах, требуют воспроизведения одним и тем же словом в переводе. Контекст может оказать этому и сопротивление, а это в свою очередь может вызвать необходимость для переводчика искать среди слов своего языка такое, которое одинаково подходило бы для разных контекстов.

Каждое слово и даже каждое предложение, как в оригинале, так и в переводе соотносится с огромной массой других элементов текста и поэтому, даже говоря о переводе отдельно взятого слова, всегда приходится учитывать роль окружения, контекста, который в известных случаях может потребовать поисков нового варианта.

Наряду с ролью языковой категории, для построения художественного образа специфическую черту художественной литературы составляет индивидуальное своеобразие творчества писателя. Вопрос о передаче индивидуального своеобразия подлинника на другом языке является одним из самых основных вопросов перевода художественной литературы.

Огромному разнообразию языковых средств, встречающихся в различных подлинниках, отвечает не меньшее разнообразие средств, служащих для их передачи на другом языке. Существуют определенные закономерности в соотношении между данными подлинника и средствами их воспроизведения в переводе. Эти закономерности могут быть как частного, конкретного, так и общего порядка.

Наличие подобных закономерностей не означает возможности существования каких-либо стандартных практических решений для перевода. Наоборот, следует признать невозможность стандартных решений, при которых не учитывались бы конкретные условия определенного вида материала, его индивидуальные особенности, назначение перевода и т.д.

Таким образом, говоря о проблемах перевода, следует отметить многогранность этой проблемы и необходимость его дальнейшего исследования.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ КОНФИГУРАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Рагимов Г.А.

Бакинский государственный университет

Для объективного и всестороннего описания семантических и морфолого–синтаксических возможностей языковых единиц, характера и особенностей связей между ними более плодотворным является метод анализа по валентности, который применяется нами для описания валентных свойств английских и азербайджанских фразеологических единиц в сопоставительном плане.

Валентность фразеологизмов – это ее семантическая и грамматическая способность сочетаться со словом или группой слов свободного употребления, которые являются актуализаторами данной фразеологической единицы в процессе речи. Конструкция фразеологических единиц и актуализаторов составляют конфигурацию фразеологизмов. Благодаря специфическим особенностям своей семантической и внутренней структуры, по сравнению с соответствующими эквивалентными им словами, круг сочетаемости фразеологических единиц ограничен, и они обладают меньшим количеством грамматических категорий.

Качество и количество актуализаторов зависят от семантического содержания фразеологических единиц и от отношений между их компонентами. Большинство фразеологических единиц сочетается со словами с семантикой лица. В обоих языках очень редко фразеологические единицы сочетаются со словами с семантикой флоры и фауны. Замкнутые фразеологические единицы в основном одновалентны, т.е. в конфигурации они имеют при себе один актуализатор, которой выступает в функции подлежащего. Очень редко встречаются двухвалентные фразеологические единицы. Среди замкнутых фразеологических единиц нет трехвалентных фразеологических единиц. А среди незамкнутых фразеологических единиц нет одновалентных. Одни незамкнутые фразеологические единицы двухвалентные, другие же – трехвалентные.

В конфигурациях при одновалентных фразеологических единицах актуализатор всегда выполняет функцию подлежащего, при двухвалентных фразеологических единицах один актуализатор всегда выполняет функцию подлежащего, а другой актуализатор выступает или в функции дополнения, или же в функции определения со значением принадлежности. Трехвалентные фразеологические единицы в конфигурациях всегда имеют три актуализатора, один из которых выполняет функцию подлежащего, другой-функцию дополнения, а третий актуализатор выполняет функцию определения со значением принадлежности.

В обоих языках актуализатор бывает однотипными и разнотипными. Фразеологических единиц с однотипными актуализаторами больше, чем фразеологических единиц с разнотипными актуализаторами. Разнотипные актуализаторы встречаются в основном в незамкнутых фразеологических единицах.

В функции актуализатора–определения со значением принадлежности в английском языке всегда выступает отдельное слово, заменяющее неопределенное местоимение в составе фразеологических единиц. А в азербайджанском языке отдельное слово редко выступает актуализатором фразеологических единиц, - в основном в функции актуализатора выступают конкретные лица, которые и берут на себя функцию отсутствующего слова в функции определения со значением принадлежности.

Наречие никогда не выступает обязательным актуализатором фразеологических единиц. Из остальных частей речи в функции актуализатора чаще всех выступают имена существительные и местоимения, реже – глаголы и прилагательные.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЕ ОБЩЕСТВО И ЯЗЫК

Рзаева А.К.

Азербайджанский университет языков

Одной из важных проблем в современном мире является решение противоречия между культурной независимостью и универсальными ценностями в процессе общения в языке.

Язык - зеркало культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущения, видение мира. Однако между миром и языком стоит мыслящий человек, носитель языка. Именно человек воспринимает и осознает мир посредством органов чувств и на этой основе создает систему представлений о мире. Пропустив их через свое сознание, осмыслив результаты этого восприятия, он передает их другим членам своего речевого коллектива с помощью языка. Языковые картины мира в межкультурной коммуникации всегда своеобразны и для полного их понимания необходимы знания особенностей национальной «ментальности» или «национального характера».

В последние десятилетия возрос интерес к проблемам общения. Удивительный факт - в человеческом взаимодействии более половины всех проблем относится к недостатку взаимопонимания. Человек хочет сказать одно, говорит другое, собеседник в этом слышит третье и истолковывает, как четвертое. Психологи называют это трудностями коммуникации. Для преодоления этих трудностей специалистами были выделены те формы общения, которые максимально способствуют налаживанию взаимопонимания и сотрудничества. Проблема общения изучается социальными, гуманитарными, техническими, естественными и другими науками.

В последние годы социальные, политические и экономические потрясения мирового масштаба привели к небывалой миграции народов, их переселению, расселению, столкновению, смешению, что, разумеется, приводит к конфликту культур. В то же время научно-технический прогресс и усилия разумной и миролюбивой части человечества открывают все новые возможности, виды и формы общения, главным условием эффективности которых является взаимопонимание, аналог культур, терпимость и уважение к культуре партнеров по коммуникации. Для обеспечения эффективности общения между представителями разных культур преодоление языкового барьера недостаточно. Для этого нужно преодолеть культурный барьер. В межкультурном общении необходимо учитывать, как было отмечено выше, особенности национального характера коммуникантов, специфику их эмоционального склада, национально-специфические особенности

мышления. «Язык не существует вне культуры, т. е. вне социально унаследованной совокупности практических навыков и идей, характеризующих наш образ жизни». В основе языковых структур лежат структуры социокультурные.

Культура общения - это некий свод правил, соблюдение которых является показателем уровня образования и культуры человека в целом. Без культуры общения невозможно вести бизнес и налаживать деловые контакты. Культура общения подразумевает соблюдение определённых правил вербального, при котором используется речь, и невербального общения, проявляющегося в мимике, жестах, позах тела и т.п. Вербальное общение - это естественный звуковой язык. Речь является самым универсальным средством общения. Она одновременно выступает и как источник информации, и как способ воздействия на собеседника. Речевая коммуникация это своего рода искусство, которому терпеливо и настойчиво нужно учиться. Общение с помощью речи обеспечивает успех совместной деятельности. Что же необходимо, чтобы правильно общаться? В первую очередь, необходимо соблюдать этикет, в том числе речевые этикетные нормы. Речевым этикетом называют систему требований (правил, норм), которые разъясняют нам, каким образом следует устанавливать, поддерживать прерывать контакт с другим человеком в определённой ситуации.

Культура общения людей тесно связана с тем, насколько сформированы у них отдельные специфические умения и навыки общения и насколько соблюдаются нормы речевого этикета. К умениям и навыкам относятся соблюдение таких принципов, как вежливость, тактичность, деликатность, уважительность, доброжелательность, терпимость, предупредительность, выдержанность и многое другое. Не все принципы могут быть реализованы в одном речевом акте: не всегда необходимо соглашаться с собеседником, высказывать ему симпатию, но быть тактичным, вежливым, доброжелательным, корректным, уважать собеседника необходимо всегда. Соблюдение этих базовых принципов речевого этикета было актуально всегда и особенно актуально сегодня.

Знать значения слов и правила грамматики явно недостаточно для того, чтобы активно пользоваться языком как средством общения. Необходимо знать как можно глубже мир изучаемого языка. Живой язык живет в мире его носителей, и изучение его без знания этого мира (без того, что в разных научных школах называется по-разному: фоновыми знаниями, вертикальным контекстом и др.) превращает живой язык в мертвый.

Изучение мира носителей языка направлено на то, чтобы помочь понять особенности речеупотребления, дополнительные смысловые нагрузки, политические, культурные, исторические и тому подобные коннотации единиц языка и речи. Особое внимание уделяется реалиям, поскольку глубокое знание реалий необходимо для правильного понимания явлений и фактов, относящихся к повседневной действительности народов, говорящих на данном языке.

В основе любой коммуникации, то есть в основе речевого общения как такового, лежит «обоюдный код» (shared code), обоюдное знание реалий, знание предмета коммуникации между участниками общения. В настоящее время общепринята точка зрения, согласно которой в культуре и языке каждого народа присутствуют одновременно общечеловеческий и национальный компоненты. Универсальные значения, одинаково осознаваемые всеми людьми в мире или представителями отдельных культур, создают почву для межкультурной коммуникации, без них межкультурное взаимопонимание было бы в принципе невозможно. В то же время в любой культуре присутствуют специфические культурные значения, закрепленные в языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения и т.д.

Новая реальность, в которой оказалось человечество на современном этапе своего цивилизованного развития, обусловлена усилением тенденций глобализации в ключевых областях деятельности (экономике, политике, языковой сфере, культуре и т.д.). В целом ряде отношений глобализация ведет к проявлению различных противоречий. Языковая коммуникация, культура общения - есть способ услышать друг друга, чтобы разобраться в условиях возникших противоречий и выявить механизмы их реализации.

С другой стороны, демократизация общественной жизни, возросшая социальная активность населения (особенно, молодёжи) привели к резкому изменению коммуникационной и соответственно, языковой ситуации в обществе. Возросла значимость культуры общения, различных этикетных форм. Социальные условия выдвинули на первый план необходимость повышения уровня коммуникативной компетентности каждого человека. Уровень культуры речи человека становится

визитной карточкой в профессиональном, деловом общении, определяет успешность делового взаимодействия, а, следовательно, становится одной из составляющей успешной карьеры.

Общение людей, принадлежащих разным культурам, и разрешение противоречий между культурными идентичностями и универсальными ценностями являются ключевыми вопросами. Умение понимать чужие культуры, умение видеть чужое, делать ценности иной культуры достоянием своей тождественности, превращать их в свою социокультурную действительность, осмысление своего дискурса, вновь высказать по-другому «своё» и есть межкультурное умение субъекта. Важность изучения межкультурной коммуникации заключается в распространении, охватывании и увеличении общения культур и людей в нашем мире.

M Ü N D Ə R İ C A T

PLENAR BÖLMƏ

1. <i>Nağısoylu Möhsün</i> . Müstəqillik dövründə dil siyasəti.....	5
2. <i>Николай Николаевич Казанский</i> . Корпусная лингвистика и филология.....	6
3. <i>Şükrü Haluk Akalın</i> . İşarə dili müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri kimi.....	7
4. <i>Мамедов Рамзан</i> . Из опыта лингводидактического описания иностранного языка	9
5. <i>Sadiqova Sayah</i> . Azərbaycan dilinin terminologiyasında nizamasalma prosesi.....	11

I BÖLMƏ

ƏDƏBİ DİL VƏ DİL NORMALARI QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PROBLEMLƏR

1. <i>Abdullayeva-Nəbiyeva V.A.</i> Müasir dövrdə çap olunmuş terminoloji lüğətlər.....	14
2. <i>Ağaməmmədova F.P.</i> Müstəqillik illərində dilimizə daxil olmuş yeni sözlərin quruluşca növləri (1991-2016-ci illər).....	16
3. <i>Ağayev E.</i> Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik norma pozuntuları.....	16
4. <i>Allahquliyeva C.M.</i> Öyrənlərə müraciət olunmasında şəxs əvəzliliklərindən istifadə etikətləri	18
5. <i>Allahverdiyeva L.N.</i> Azərbaycan dili dərslərində nitq inkişafı problemi.....	19
6. <i>Aslanov Y.Y., Rəfiyeva A.İ.</i> Heydər Əliyev irsində Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri.....	20
7. <i>Aslanova U.B.</i> Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası.....	22
8. <i>Bağirova A.S.</i> İsa Hüseynovun əsərlərində xan titulu.....	23
9. <i>Bağirova S.</i> Müasir Azərbaycan dilində üslubi, kontekstual sinonimiya müvəqqəti nitq hadisəsi kimi və ya idiolekt faktoru haqqında.....	25
10. <i>Bayramova A.A.</i> Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin tədrisi məsələləri.....	26
11. <i>Bayramova T.N.</i> Dilçilikdə vurğu fonetik vahid kimi.....	28
12. <i>Cəfərov Y.M.</i> Azərbaycan adlarında təhrif tipləri.....	29
13. <i>Cəfərova N.B.</i> Azərbaycan dili qloballaşma şəraitində.....	31
14. <i>Eminli B.İ.</i> Vurğunun fonosemantik əhəmiyyəti.....	32
15. <i>Əbdülhəsəni T.Ə.</i> Qloballaşma şəraitində ədəbi dil və dil normaları.....	33
16. <i>Əhmədova A.A.</i> “Haqqında-haqda” qoşmasının funksiyaları.....	34
17. <i>Əhmədova E.H.</i> Bəzi alınma sözlərin qədim türk yazılı abidələrində işlənən türk mənşəli qarşılıqları və onların işlənmə məqamları.....	35
18. <i>Əhmədova E.Z.</i> Müasir Azərbaycan dilində təxəllüslərin semantik qrupları.....	37
19. <i>Ələkbərova L.V.</i> Azərbaycan dili dərslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	38
20. <i>Əliyev E.T.</i> Ahəng qanunu.....	39
21. <i>Əliyev İ.B.</i> Müxtəlif sistemli dillərdə say tərkibli söz birləşmələrinin modelləşdirilməsi haqqında.....	40
22. <i>Əliyeva S.R.</i> İşgüzar sənədlərin dilinin formalaşma tarixinə dair.....	42
23. <i>Əliyeva Y.M.</i> Yazılı nitqdə transformasiya üsulunun tətbiqi.....	43
24. <i>Əmrəhova M.B.</i> Ədəbi dil normaları qloballaşma şəraitində: mövcud vəziyyət və problemlər.	44
25. <i>Fətiyeva C.A.</i> Ədəbi dil və dil normaları qloballaşma şəraitində: mövcud vəziyyət və problemlər.....	45
26. <i>Gərayzadə M.</i> Tibbi terminlərin kommunikativ metodla öyrənilməsi məsələləri.....	46
27. <i>Həbibova K.Ə.</i> Azərbaycan dilində “ki” bağlayıcısının mətnyaratma potensialı.....	48
28. <i>Həbibova V.B.</i> Connection between society and language.....	49
29. <i>Hamidova M.H.</i> Müasir Azərbaycan dilində kimya terminlərinin təsnifatı.....	49
30. <i>Həmzəyeva L.Ə.</i> Elmi terminologiyada diferensiasiya anlayışının işlənmə məqamları.....	51
31. <i>Həsənova L.</i> Türk dillərində alınma turizm terminlərinin unifikasiyası.....	52

32. Həsənova T.İ. Frazeoloji lüğətlərdə ekvivalent və ekvivalentsiz frazeologizmlər.....	53
33. Həşimova E.M. Məmməd Səid Ordubadinin “Həyatım və mühitim” memuarında işlənən əcnəbi sözlər.....	54
34. Hüseynova M. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədqiqi məsələləri.....	55
35. Hüseynova N.M. Şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsində çalışmalar sistemi.....	59
36. Hüseynova-Qəhrəmanlı A.A. Ekstralingvistik amillərin təsiri ilə beynəlmiləl terminlərin inkişafı.....	60
37. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində gedən proseslər və meyillər.....	61
38. İlyasova G. Xarici dil dəsələrində audio-perseptiv çalışmalarının əhəmiyyətinə dair.....	63
39. İsmayilova M. Nitq mədəniyyətinin etik normaları, nitq etiketləri.....	64
40. İğəndərova A.İ. Terminlərin tərcüməsində spesifik cəhətlər.....	67
41. Kərimova M.R. Ədəbi dil və dil normaları qloballaşma şəraitində: mövcud vəziyyət və problemlər.....	68
42. Qarayeva A.V. Dinlə bağlı olan sabit ifadə və söz birləşmələri.....	70
43. Qocayeva Ş.K. Dildə tabu hadisəsi.....	71
44. Qocayeva M. Sintaktik omonimlik	72
45. Qurbanova İ.S. Azərbaycan esselərinin modal strukturu.....	73
46. Mahmudova Q.Ç. “-ma, -mə” şəkilçi morfeminin tarixi inkişaf yolu və müasir türk dillərinin söz yaradıcılığında funksiyaları.....	74
47. Mahmudova M.A. Sifətin adverbiallaşmasının tədrisi.....	75
48. Mehdiyeva M.B. Türkoloji dilçilikdə yarımçıq cümlə və onun növləri haqqında Zərifə Budaqovanın elmi fikirləri.....	76
49. Məhərrəmov M.H. Ünsiyyət mədəniyyəti və nitq etiketlərinin şəxsiyyətin formalaşmasında rolu.....	77
50. Məmmədli İ. , Əsgərova N. Dilimizin saflığını qoruyaq.....	79
51. Məmmədov M. Azərbaycan xalqının tarixində -ç ⁴ şəkilçisinin yeri.....	81
52. Məmmədova C.R. Müasir Türk və Azərbaycan dillərində cümlənin formalaş-masında sual ədatlarının rolu.....	82
53. Məmmədova J.E. Qlobal internetdə mövcud olan bəzi elektron lüğətlər haqqında (Merriam-Webster və Google).....	83
54. Məmmədova T.G. Azərbaycan dilində xəbərin ifadə vasitələri barədə qısa xülasə.	85
55. Mənsümov S.Ə. Azərbaycan dili frazeologiyasının təşəkkülü.....	86
56. Məşədiyeva A.Ə. Müasir türk dillərində feilin şəxssiz formalarının öyrənilməsinə dair.....	87
57. Mikayilova S.K., Aydəmirova F.Q. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı... ..	88
58. Mirzəyeva G.Ə. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında imla qaydaları və durğu işarələri.....	90
59. Muradov M.S. Azərbaycan və alman atalar sözlərinin toplanmasına dair.....	91
60. Nadirov Ö.V., Məhərrəmov Ş.M. Azərbaycan terminologiyasının zənginləşməsində rus dilinin rolu.....	92
61. Namazova S.A. Azərbaycan dilinin çağdaş dövrdəki inkişafına dair.....	93
62. Nəsirova F.Y. Dilin səs təqlidi sözlərindən istifadə uşaq ədəbiyyatında idrakı qüvvətləndirən amil kimi.....	94
63. Paşayeva G.B. Termin və determinolojişmə.....	96
64. Rəhimov M.N. Müasir ingilis dilində qida adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər.....	97
65. Rüstəmov Ə.M. Antik mənbələrdə Zəngəzurun bəzi toponimləri.....	99
66. Sabziyeva M. Metinlərarası unsurların çevirisi üzərinə.....	100
67. Salamova K.B. Dilçiliyin inkişafında nitq prosesinin rolu.....	101
68. Sədrəddinova T.N. Müasir ingilis dilində sifətlə bağlı mövcud problemlər haqqında.....	103
69. Şirinova M.B. Söz və frazeoloji vahidlərin münasibətinə dair.....	105
70. Şükürova A.İ. Müasir dilçilikdə diskurs anlayışının tədqiqatına dair.....	106
71. Tahirova S. İngilis dilinin fonetik quruluşu.....	108
72. Talibova G.V. Cümlədə söz sırasının pozulması – inversiya.....	108
73. Vəliyeva H. İngilis dilində nitqin intonasiya xüsusiyyətlərinə dair.....	110

74.	<i>Zamanov N.</i> Heydər Əliyevin nitqində dini tolerantlıq.....	111
75.	<i>Аббасова У. В.</i> Лингвистический плюрализм в Азербайджане.....	112
76.	<i>Гейбатова Н. А.</i> Понятие дискурса в современной лингвистик.....	114
77.	<i>Ибрагимов Р.М.</i> Лексико-семантическое поле и парадигма (на материале азербайджанского языка).....	115
78.	<i>Кулиева Т.А.</i> Речевые ошибки, вызванные ннеправильным выбором слова.....	116
79.	<i>Мамедов Р.С.</i> Сопоставительная характеристика звуко-буквенного состава прозаического текста.....	117
80.	<i>Мехтиева А.</i> Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку студентов неязыковых вузов.....	123
81.	<i>Сеидова С.С.</i> Идиомы как некомпозиционные гяды.....	124
82.	<i>Сулейманова А.К.</i> Лексика профессиональной сферы.....	126
83.	<i>Фефелова Г.Г.</i> Понятия «текст» и «дискурс» в современной лингвистике.....	127
84.	<i>Яхъяева К.Я.</i> Диалект estuary english и его влияние на нормативный английский язык....	128

II BÖLMƏ TÜRKOLOGİYA. MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİK: DİLLƏRİN LİNGVODİDAKTİK TƏSVİRİ

1.	<i>Abbasov A.</i> Türk dillərinin ortaq lüğətlərinin və ortaq leksikoqrafik fondunun yaradılması məsələsinə bir baxış.....	130
2.	<i>Ahmet Taşağıl.</i> Töles boylarının stratejik önemi (6. ve 7. yüzyıllar).....	132
3.	<i>Alimova F.R.</i> “Əkinçi” qəzetində terminoloji leksika.....	134
4.	<i>Baxşıyeva T.L.</i> Azərbaycan ad sistemi.....	136
5.	<i>Bayramov A.Ə.</i> M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsəri və Azərbaycan atalar sözləri.....	137
6.	<i>Bayramov A.Ə.</i> Türkmənistanın toponimiyası.....	139
7.	<i>Cəfərova A.M.</i> Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı.....	143
8.	<i>Dadaşova R.B.</i> “Kitabi–Dədə Qorqud”da onomastik-semantik məkan.....	144
9.	<i>Əhmədov N.Ş.</i> Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu bölgəsinin Yanıqpəyə kəndinin etnonimləri.....	145
10.	<i>Əhmədova E.H.</i> “Tinli” toponimi Çin qaynaqlarında.....	146
11.	<i>Əliyev T.V.</i> Yəhudi türklər: Xəzərlərin dili.....	148
12.	<i>Əliyeva B.Z.</i> İtalyan dilində işlənən zərflərin müqayisə dərəcələri.....	149
13.	<i>Əliyeva L.A.</i> Yusif Səmədoğlu nəsrində etnolinqvistik yaddaş.....	151
14.	<i>Əliyeva S.</i> “Kitabi–Dədə Qorqud”un zamanla işlənmə məhdudlupuna məruz qalmış bəzi mürəkkəb feillərinə dair.....	152
15.	<i>Əsgərova F.A.</i> Naxçıvan toponimi.....	154
16.	<i>Həsənova R.M.</i> İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik, temporal və dinamik variativlik (eksperiment əsasında).....	156
17.	<i>Himmet Cansız.</i> Torosların kökçüləri.....	157
18.	<i>Xanlarova A.Ş.</i> İngilis dilindəki alınmalar.....	158
19.	<i>İmaməliyeva G.S.</i> Keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətləri və “Oğuznamə”.....	161
20.	<i>İsmayilov E.M.</i> Antroponimik vahidlərin transfer şəkillərinə dair qeydlər.....	162
21.	<i>İsrafilov V.İ.</i> Türkoloji dilçilikdə etnonimlərin yayılma arealı.....	164
22.	<i>Kakacan Canbekov, Tagandurdu Bekçayev.</i> Harezm dövlətinin məşhur filoloji bilginləri.....	165
23.	<i>Kazımov İ.B.</i> Sunqur türklərinin dil xüsusiyyətləri.....	166
24.	<i>Kəlbizadə E., Kəlbəyev H.</i> Orta əsr Əncan şəhəri.....	167
25.	<i>Qasıмова Ş.</i> Ləqəblərin etimoloji-semantik qrupları.....	169
26.	<i>Qəhrəmanova (Ergin) Y.</i> Oğuz qrupu türk dillərində hal kateqoriyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	170
27.	<i>Quliyeva S.</i> Türk dillərinin ortaq terminoloji sisteminin qurulmasında standartlaşdırmanın rolu.....	170
28.	<i>Mahmudova A.V.</i> Füzulinin dilinə dair.....	172
29.	<i>Məmmədli İ.O.</i> “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanının lüğət tərkibində maddi-mənəvi leksika.....	173

30.	<i>Məmmədova A.E.</i> İngilis dilində “I” sonor samitinin bəzi spesifik xüsusiyyətlərinə dair.....	175
31.	<i>Məmmədova Ə.B.</i> Dillərin linqvodidaktik təsviri müstəvisində Azərbaycan və fars dili fonemlərinin müqayisəsi.....	176
32.	<i>Məmmədrəfiyeva A.S.</i> Azərbaycan zoonimikasında heyvan adları.....	178
33.	<i>Məşədiyev Q., Rüstəmov Ə.M.</i> “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunmuş toponimlərin Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan paralelləri.....	179
34.	<i>Mirzəyeva N.Ə.</i> Qədim türk leksik qatının “Qutadğu Bilig” əsərində izləri.....	182
35.	<i>Müseyyibli A.</i> Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində xüsusiləşməni yaradan şərait.....	183
36.	<i>Rüstəmov Ə.M.</i> Onomastikanın problemləri.....	184
37.	<i>Safarova S.Q.</i> The history of the English language.....	187
38.	<i>Soltanov M.C.</i> Xızır antroponimi haqqında.....	188
39.	<i>Şükürova S.F.</i> Şirvan arealının dialekt və şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətləri (omonim və sinonimlər).....	190
40.	<i>Tağıyeva R.İ.</i> Cənubi Qafqazın oronimiyası.....	191
41.	<i>Tan Can.</i> Subardan (Sümer) Pelasklara, Basklar’daki Su Perisi Mari’dən (Marianne..Mari Ana) və Ulug Beye giden bir Ağ.....	192
42.	<i>Yusifova N.Y.</i> Toponimik tədqiqatın tarixi-müqayisəli metodu.....	193
43.	<i>Zeynalov R.S.</i> M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərindəki atalar sözlərində cümlənin baş üzvləri.....	194
44.	<i>Гамидли Г.Ш.</i> Отглагольные имена в труде «тахзибу-л-ислахи-л-мантиг».....	195
45.	<i>Ивановна Т.Н.</i> Семантика мифологемы ‘бык’ в традиционной культуре саха.....	197
46.	<i>Рамиз Аскер.</i> История отечественной тюркологии.....	200
47.	<i>Умаров Э.А.</i> Конвергенция гласных староузбекского языка.....	205

III BÖLMƏ ÜSLUBİYYAT VƏ SEMANTİKA. KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİ

1.	<i>Abbasova V.Ə.</i> Kütləvi informasiya vasitələrinin dili (qəzet dili əsasında).....	208
2.	<i>Ağakışeyev Ə.Y.</i> Müasir dövrdə KİV-lərin elmi üslubun inkişafında rolu.....	209
3.	<i>Aliyeva A.A.</i> Çingiz Aytmatovun romanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	211
4.	<i>Aslanova G.A.</i> Cəlil Məmmədquluzadənin dil və üslubi xüsusiyyətləri.....	211
5.	<i>Avtandil Ağbaba.</i> Aşıq Şenliyin dastanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	213
6.	<i>Bayramova G.A.</i> Rəsul Rzanın “Ömürdən səhifələr” şeirində er..məni separatizminin sətirəlti tənqidi.....	215
7.	<i>Bayramova G.M.</i> Xarici dilin mənimsənilməsi zamanı sinonimik cərgədəki semantik qradasiyanı müəyyənləşdirən bəzi amillər (italyan dilinin materialları əsasında).....	216
8.	<i>Bayramova Y.A.</i> Uşaq sözlərinin bəzi xüsusiyyətləri.....	217
9.	<i>Cümənov D.A.</i> Türkologiya elmində intibah yaradan alim.....	218
10.	<i>Əhmədova Z.Q.</i> Kütləvi informasiya vasitələrinin dili.....	220
11.	<i>Əliyeva A.V.</i> İtalyandilli ictimai-siyasi mətnlərdə metaforik ifadələr.....	221
12.	<i>Əsgərova L.S.</i> Funksional üslublarda milli və alınma sözlərin mövqeyi.....	222
13.	<i>Fərzəliyeva M.</i> Temporalıq funksional-semantik kateqoriyası.....	223
14.	<i>Hüseynova G.</i> Xalq lirikasında və müasir poeziyada bahar lövhələrinin təsviri.....	224
15.	<i>Xəlilov Ə.</i> Məmməd Araz lirikasında dil-üslub məsələləri.....	226
16.	<i>İsgəndərov B.A.</i> Andların janr səciyyəsi.....	227
17.	<i>İslamlı A.Z.</i> 1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında poetik üslubun bəzi xüsusiyyətləri.....	229
18.	<i>İsmayılova Ə.</i> Seyid Əzim Şirvaninin təmsil yaradıcılığında bədii təsvir və ifadə vasitələri.....	231
19.	<i>Kazımov A.</i> Atalar sözləri və tapmacalar.....	232
20.	<i>Qasımlı M.P.</i> Ələsgərəm, hər elmidən həliyəm.....	234
21.	<i>Quliyeva Ş.İ.</i> Ədəbi diyarşünaslıq üzrə sinifdən xaric işlərin metodları, forma və növləri.....	236
22.	<i>Quliyeva Z.</i> Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində qadın obrazları.....	238
23.	<i>Məmmədova S.Y.</i> Kütləvi informasiya vasitələri və ədəbi dil.....	239
24.	<i>Məmmədova T.K.</i> Azərbaycan ədəbiyyatında psixoloji üslubun özünəməxsusluğu.....	241

25.	<i>Musayeva İ.İ.</i> Bəlgə etnolingvistik termininin semantik struktur təhlili.....	242
26.	<i>Mustafayev F.N.</i> Kino dilinin əsas xüsusiyyətləri barədə bəzi mülahizələr.....	244
27.	<i>Mustafayeva J.Ə.</i> Kütləvi informasiya vasitələri dilinin bəzi problemləri haqqında.....	245
28.	<i>Mürsəliyeva X.M.</i> Dilin fonetik səviyyəsində intensivliyin təzahürü.....	247
29.	<i>Rafiq Yusifoğlu.</i> Semiotika və onun nəzəri-estetik prinsipləri.....	248
30.	<i>Salahbanova Ç.A.</i> Televiziya kanallarında dil problemi.....	250
31.	<i>Şərifova S.Ş.</i> Çağdaş Azərbaycan bədii dilinin inkişaf özəllikləri və problemləri.....	251
32.	<i>Şirinov F.</i> Süleyman Vəliyevin sadə sintaksisi.....	253
33.	<i>Vəliyeva S.V.</i> The language of mass media.....	254
34.	<i>Zeynallı G.F.</i> Rəşat Nuri Güntəkinin romanlarında peyzajların üslub xüsusiyyətləri.....	255
35.	<i>Zeynalova R.H.</i> Şamil Salmanovun tənqidçi üslubunun xüsusiyyətləri.....	256
36.	<i>Гасымова Ш. Н.</i> Семантическое значение цвета в творчестве С.Есенина.....	257
37.	<i>Ковалева И.Б.</i> «Портрет» невербального поведения героинь в произведениях В.М. Шукшина.....	258
38.	<i>Мамедова Э.Э.</i> Некоторые заметки о публицистике Анара (на основе статьи «Большое бремя – понимать»).....	260
39.	<i>Мусаева А.Т.</i> Стилистико-синтаксический аспект газетных заголовков.....	262
40.	<i>Сабитова Н.Г.</i> Поэтическое слово в нефилологической аудитории: в аспекте преподавания русского как иностранного.....	263

IV BÖLMƏ MULTİKULTURALİZM VƏ DİL. TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

1.	<i>Abdulkərimova N.E.</i> Skandinaviya ölkələrində multikulturalizm və dil.....	265
2.	<i>Ağayeva N.</i> Developing presentation skills in the english language courses.....	266
3.	<i>Aliyeva G.N.</i> Semantic Context of the Word in the Machine Translation.....	267
4.	<i>Allahverdiyeva V.E.</i> Siyasi diskurs lingvistik tədqiqat obyektı kimi.....	269
5.	<i>Babayeva R.C.</i> İngilis dilinin tədrisində mədəniyyətlərarası əlaqənin rolu.....	270
6.	<i>Babayeva R.Ə.</i> To the problem of communicative language teaching in esl.....	271
7.	<i>Baxşaliyeva N.R.</i> Ekvivalentsiz leksika və realilər.....	272
8.	<i>Bayramova A.A.</i> Ağbaba şivəsinin sintaktik xüsusiyyətləri.....	274
9.	<i>Bashirova A.N.</i> The challenges in translation.....	276
10.	<i>Bünyatova A.B.</i> Tərcümə nəzəriyyəsi və onun problemləri.....	277
11.	<i>Cəfərli R.H.</i> Nitqin formalaşmasında müəllimlərin rolu.....	279
12.	<i>Cəfərova K.H.</i> Types of interference: phonetic lexical and grammatical.....	280
13.	<i>Elyasova N.R.</i> Dildə tolerantlıq.....	281
14.	<i>Əhmədova A.</i> Multikulturalizmdə ünsiyyət problemi.....	282
15.	<i>Əhmədova X.S.</i> Alman dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümənin bəzi məsələləri.....	283
16.	<i>Ələkbərova K.</i> Türkiyə türkcəsindən tərcümə zamanı ortaya çıxan problemlər.....	284
17.	<i>Əliyev R.</i> Yaranışın Türk-şumer mifoloji modeli və dil.....	285
18.	<i>Əliyeva Ş.Ə.</i> Determinasiya və determinativlərin ifadə vasitələri.....	287
19.	<i>Əliyeva N.Ə.</i> Universali və onun tədqiqi tarixinə baxış.....	289
20.	<i>Əsədova M.N.</i> İngilis və Azərbaycan dillərində personalizasiya kateqoriyasının formalaşmasında yiyəlik əvəzliliklərinin rolu və onların diskursiv-praqmatik şərtlənməsi.....	290
21.	<i>Əsədova N.N.</i> Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tarixi-etnoqrafik səciyyə daşıyan antroponim və toponim komponentli frazeoloji birləşmələr.....	292
22.	<i>Əsədullayeva P.A.</i> “Fərhəng-e zəfərquya və cəhanpuya”da yunan leksik vahidlərinin paralelliyi.....	294
23.	<i>Əsgərova N.R.</i> Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində multikultu-ralizmin təzahürü... ..	295
24.	<i>Hajiyeva E.F.</i> Multiculturalism's influence on society.....	296
25.	<i>Heydərova L.Ə.</i> Maşın tərcüməsinin üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri.....	298
26.	<i>Həmzəyeva S.S.</i> R.Kiplingin “Əgər” şeiri tərcümədə.....	298

27.	<i>Həsənova T.İ.</i> Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoqrafiya məsələlərinə dair.....	300
28.	<i>Hüseynova C.H.</i> Erməni etnonimində türk izləri.....	300
29.	<i>Xəlilova S.İ.</i> Feilin şəxsiz formalarının ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəsi.....	302
30.	<i>Xəlilova T.Ə.</i> Azərbaycanda multikulturalizm ənənələri və etnolinqvistik proseslər.....	304
31.	<i>Xudiyeva S.S.</i> Multikulturalizm və dil.....	305
32.	<i>İbayev N.A.</i> Mahmud Kaşğarının “Divan”ında müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən tikişlə bağlı etnoqrafik sözlər.....	306
33.	<i>İsgəndərova T.N.</i> Multikulturalizm və dil.....	307
34.	<i>İsmayilova R.M.</i> İspanlara xas “dünyanın dil mənzərəsi”ndə skeptizm və pragmatizmin dini məzmunlu frazeoloji vahidlər vasitəsilə ifadəsinə dair.....	308
35.	<i>İsmayilova Y.V.</i> Sual cümləsinin əsas modelləri.....	309
36.	<i>İsmayilzadə G.M.</i> Multikulturalizm və ədəbi dil.....	311
37.	<i>Kazımov C.İ.</i> I Türkoloji qurultayın dil quruluşuna təsiri.....	312
38.	<i>Kərimova A.Z.</i> Sadə leksik təkrarların mətnyaratma xüsusiyyətləri.....	323
39.	<i>Kərimova D.A.</i> Multiculturalism and Language.....	314
40.	<i>Qafarova Z.Z.</i> Azərbaycan cəmiyyətində din və multikultural dəyərlər.....	315
41.	<i>Qasımlı L.M.</i> Dilçilikdə sifətin tədqiqi məsələləri.....	316
42.	<i>Qazıyeva M.</i> English as a multicultural language.....	318
43.	<i>Qəmbərova X.Ə.</i> Dilçilikdə deysis məsələsi.....	319
44.	<i>Qəmbərova S.B.</i> Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin qars şivələrində frazeoloji birləşmələr.....	319
45.	<i>Qubatov Ə.B.</i> Y.V. Qötenin poeziya nümunələri tərcümədə.....	321
46.	<i>Quliyeva D.R.</i> Dilçilikdə kondensasiya anlayışı.....	322
47.	<i>Qurbanov N.</i> Həyatımızın və ədəbiyyatımızın danılmaz bir gerçəyi – multikulturalizm.....	324
48.	<i>Mahmudov M.Ə.</i> Söz tərcümə kontekstində.....	325
49.	<i>Məhərrəmli B.B.</i> Türkologiyada nostratik nəzəriyyəyə dair fikirlərin tənqidi analizi.....	326
50.	<i>Məhərrəмова Ş.K.</i> Toponimikada Xəzər dənizi palehidroniminin formalaşma yolları.....	327
51.	<i>Məmməd İ.A.</i> Qloballaşan dünyada ingilis dilinin mövqeyi.....	329
52.	<i>Mammadova A.J.</i> Memorization techniques for learning foreign languages.....	331
53.	<i>Məmmədova S.M.</i> Multikulturalizm ili.....	331
54.	<i>Məmmədzadə N.</i> Orijinaldan tərcüməyə kimi: müəllif və tərcüməçi münasibətləri.....	332
55.	<i>Mərdanlı H.H.</i> Azərbaycan və alman bədii ədəbiyyatının qarşılıqlı tərcümə əlaqələri.....	334
56.	<i>Mirzəyeva K.Ş.</i> Tərcüməşünaslıq: nəzəriyyə və təcrübə, terminologiya.....	335
57.	<i>Mustafayeva X.N.</i> Dünya arenasında Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği.....	336
58.	<i>Mürsəlov R.C.</i> Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili.....	337
59.	<i>Nəcəfzadə A.İ.</i> Üzeyir Hacıbəylinin soyadı və dil məsələləri.....	338
60.	<i>Ramizzadə N.R.</i> İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində dinləmə mətnləri vasitəsilə azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği.....	340
61.	<i>Rustamli G. S.</i> The definition of synonymy in linguistics.....	341
62.	<i>Rzayev Ə.İ.</i> Fars dilində Azərbaycan sözləri.....	342
63.	<i>Sadiqov H.Ş.</i> Dil və təfəkkür, onların dialektik əlaqəsi.....	343
64.	<i>Salayeva F.V.</i> Koqnitiv baxımdan frazeoloji materialların öyrənilməsi.....	344
65.	<i>Seyidov A.Q.</i> Uzaq Şərqdə türk ulularının sözlərinin əbədləşdiyi yazılı daşların dünəni və bugünü.....	346
66.	<i>Şirinova M.M.</i> Azərbaycanda multikultural mühitin formalaşması.....	347
67.	<i>Tahirova V.A.</i> Afroamerikan ədəbiyyatının multikulturalizm nöqteyi-nəzərdən təhlili. (Toni Morrison yaradıcılığı əsasında).....	348
68.	<i>Vəlili R.Ə.</i> Bədii tərcümələrin yüksək keyfiyyəti uğrunda Əkbər Ağayevin fəaliyyəti.....	350
69.	<i>Vəliyeva K.A.</i> Təbii dillərin maşın vasitəsilə tanınması.....	351
70.	<i>Yunusova Ş.Ə.</i> Tərcümənin bəzi problemləri.....	351
71.	<i>Yusifli Ş.K.</i> Xəyyam rübailəri əsasında mənzum tərcümələr.....	353
72.	<i>Идаятова М.С.</i> Мультикультурализм как принцип освоения языка (на примере русского языка).....	355

73.	<i>Иманова Э.М.</i> Специфика профессии профессионального переводчика.....	356
74.	<i>Искендерова А.С.</i> Межкультурная коммуникация в обучении иностранному языку.....	357
75.	<i>Искендерова Н.</i> Языки америндов в свете мультикультурализма.....	358
76.	<i>Исмаилова Х.Н.</i> Общение как среда обитания человека.....	360
77.	<i>Мамедова С.М.</i> Чему учить? И как учить?.....	361
78.	<i>Мамедова А. Д.</i> Язык народов и этнических групп, проживающих в Азербайджане.....	362
79.	<i>Наджафова Ш.Ю.</i> Словарные возможности переводчика.....	364
80.	<i>Рагимов Г.А.</i> К вопросу об изучении конфигурации фразеологизмов английского и азербайджанского языков.....	365
81.	<i>Рзаева А.К.</i> Мультикультурное общество и язык.....	366